

रत्नकरावली

શ્રી રત્નાકરભાગ્યાર્થ કૃત
રત્નાકરચત્રાવલિ
 ભાષાંતર ભાગ-૧

આચાર્ય
 કૃત્તંગ
 કાગ્ગ
 રત્નાકરચત્રાવલિ
 સંસ્કારાંગ
 સ્વાધર્મકથા
 લગ્નલગ્ન
 વિપાકચૂર
 દુષ્ટિવાદ
 પ્રશ્નચક્ર

વિવેચક :- ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

વિવેચક :- ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

॥ ॐ अहं नमः ॥

श्री वादिदेवसूरीश्वरजीसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
(श्री रत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका)

रत्नाकरावतारिका

भाग-१

परिच्छेद १ थी २

: अनुपादक :

धीरजलाल डाह्यालाल महेता

: प्रकाशक :

श्री जैनधर्म प्रसारण ट्रस्ट-सुरत

પ્રકાશક

જૈન ધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ

૭૦૨, રામસા ટાવર્સ, ગંગા-જમના એપાર્ટમેન્ટ પાસે,
અડાજણ પાટીયા, સુરત-૩૯૫૦૦૮. INDIA

ફોન : ૨૭૮૮૮૪૩

ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા :
એ-૬૦૨, પાર્શ્વદર્શન કોમ્પ્લેક્સ,
નવયુગ કોલેજ સામે,
ન્યુ રાંદેર રોડ, સુરત-૯. (INDIA)
Ph. (0261) 2763070

સેવંતીલાલ વી. જૈન
ડી-૫૨, સર્વોદયનગર, ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર,
પાંજરાપોળ, પહેલી લેન, મુંબઈ-૪.
Ph. (022) 22404717

પ્રાપ્તિ
સ્થાન

સોમચંદ ડી. શાહ
સુધોષા કાર્યાલય
જીવનનિવાસ સામે, તળેટી રોડ,
પાલિતાણા-૩૬૪૨૭૦
INDIA
Ph. (02848) 2131418

શ્રી યશોવિજયજી જૈન
સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, રંગમહોલના નાકે,
મહેસાણા (ઉત્તર ગુજરાત)
(INDIA)
Ph. (02762) 222927

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના-રતનપોળ, અમદાવાદ
Ph. (079) 25356692

જૈન પ્રકાશન મંદિર
દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ
Ph. (079) 25356806

પ્રકાશન વર્ષ

વીર સંવત-૨૫૩૪ વિક્રમ સંવત ૨૦૬૪
ઈસ્વીસન ૨૦૦૮ આવૃત્તિ બીજી

કિંમત : રૂ. ૩૦૦-૦૦

: કમ્પોઝ-પ્રિન્ટીંગ-બાઇન્ડીંગ :

ભરત ગ્રાફીક્સ : ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૧,
Ph. (079) 22134176, Mo. 9925020106

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ પરિચ્છેદ

સૂત્રનં.	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	આ ગ્રંથની રચનાનું પ્રયોજન	૧
૧	શબ્દ અને અર્થના સંબંધમાં બૌદ્ધનો પૂર્વપક્ષ	૨૧
૧	શબ્દ અને અર્થના સંબંધમાં બૌદ્ધનું ખંડન અને વાચ્યવાચકભાવસંબંધનું મંડન	૩૮
૨	પ્રમાણનું લક્ષણ, અને પ્રત્યેક પદની સાર્થકતા	૪૮
૨	પ્રમાણના લક્ષણમાં નૈયાયિક અને મીમાંસકનું ખંડન	૫૩
૩	જ્ઞાન જ પ્રમાણ કહેવાય તેની સિદ્ધિ	૭૧
૪	સન્નિકર્ષાદિ અજ્ઞાન હોવાથી પ્રમાણ નથી	૭૩
૫	સન્નિકર્ષાદિ અચેતન હોવાથી સ્વનિર્ણય કરાવતા નથી	૭૪
૬	સન્નિકર્ષાદિ સ્વપ્રકાશક ન હોવાથી પરપ્રકાશક નથી	૭૪
૭	પ્રમાણજ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક જ હોય છે	૮૪
૮	સમારોપ (બ્રમ) જ્ઞાનની વ્યાખ્યા	૧૧૨
૯	સમારોપના (બ્રમના) ત્રણ પ્રતિભેદો	૧૧૨
૧૦	સમારોપના પ્રથમભેદ “વિપર્યય”નું લક્ષણ	૧૧૨
૧૧	વિપર્યયનું ઉદાહરણ, તથા વિવેકજ્ઞાતિની ચર્ચા	૧૧૩
૧૨	સમારોપના દ્વિતીયભેદ “સંશય”નું લક્ષણ	૧૩૩
૧૩	સંશયનું ઉદાહરણ	૧૩૪
૧૪	સમારોપના તૃતીયભેદ “અનધ્યવસાય”ની ચર્ચા	૧૩૪
૧૫	અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ	૧૩૫
૧૬	જ્ઞાનથી અન્ય તે “પર” કહેવાય, તેનું મંડન તથા શૂન્યવાદી અને બ્રહ્માદ્વૈતવાદીનું ખંડન	૧૩૬

- ૧૭/૧૮ જ્ઞાન પરપ્રકાશકની જેમ સ્વપ્રકાશક પણ છે તેનું મંડન તથા
અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે એવા મીમાંસકના મતનું અને
જ્ઞાનાન્તર વડે જ્ઞાન સંવેદિત થાય છે એવા નૈયાયિકના મતનું ખંડન..... ૧૭૮
- ૧૮/૨૦ પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારિતા એ જ જ્ઞાનની પ્રમાણતા છે અને
વ્યભિચારિતા એ અપ્રમાણતા છે. ૧૮૮
- ૨૧ જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા ઉત્પત્તિમાં પરથી જ હોય છે.
પરંતુ તેની જામિ સ્વથી અથવા પરથી થાય છે તેનું મંડન તથા
તે પ્રસંગે જુદી માન્યતા ધરાવનારા સર્વ દર્શનવાદોનું ખંડન ૨૦૦

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

- ૧ પ્રમાણના બે ભેદોનું વર્ણન, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ,
તથા બે ભેદોથી હીનાધિક ભેદોની માન્યતાનું ખંડન ૨૩૨
- ૨/૩ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ ૨૫૬
- ૪ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે ભેદોનો ઉલ્લેખ.. ૨૫૭
- ૫ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષના ઈન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન
એમ બે ભેદોનું વર્ણન, તથા તે પ્રસંગે ચક્ષુ તથા મન અપ્રાપ્યકારી જ છે
અને શેષ ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી જ છે. તેની અન્યદર્શનોની સાથે
પદ્ધત્તે વિપુલચર્યા. ૨૫૮
- ૬ ઈન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધનના અવગ્રહ ઈહા-અપાય
અને ધારણના ભેદથી ચાર ચાર ભેદોનું વર્ણન..... ૩૨૬
- ૭ અવગ્રહની વ્યાખ્યા..... ૩૨૭
- ૮ ઈહાની વ્યાખ્યા..... ૩૨૮
- ૯ અપાયની વ્યાખ્યા..... ૩૩૦
- ૧૦ ધારણાની વ્યાખ્યા..... ૩૩૦
- ૧૧ ઈહા અને સંશયમાં ભેદનું કથન..... ૩૩૨
- ૧૨ અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા એક જીવ વિષયક હોવા છતાં
પર્યાયવિશેષ હોવાથી પરસ્પર કથંચિદ્ ભેદ છે તેનું મંડન. ૩૩૨

૧૩	અવગ્રહાદિ ચારમાં કથંચિદ્ ભેદ છે તેમાં હેતુઓ	૩૩૩
૧૪	અવગ્રહાદિ ચારનો ઉત્પત્તિક્રમ ક્રમશઃ આ જ છે	૩૩૬
૧૫	આ ક્રમ વિના પ્રમેયનો બોધ થતો નથી તેનું પ્રતિપાદન	૩૩૮
૧૬	દર્શન (સામાન્ય) વિના અવગ્રહ, અવગ્રહ વિના સંશય, સંશય વિના ઈહા, ઈહા વિના અપાય અને અપાય વિના ધારણા થતી જ નથી તેનું પ્રતિપાદન	૩૩૮
૧૭	અતિશય વેગે અવગ્રહાદિની ઉત્પત્તિ હોવાથી ક્યાંઈક ક્રમ અનુભવાતો નથી. તેનું યુક્તિ અને ઉદાહરણ સાથે પ્રતિપાદન	૩૩૮
૧૮	પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ	૩૪૦
૧૯	પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના વિકલ અને સકલ એમ બે ભેદોનું કથન	૩૪૧
૨૦	વિકલના અવધિ અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એમ બે ભેદો	૩૪૧
૨૧	અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ, ભેદ અને વિષયનું વર્ણન તથા રૂપિદ્રવ્યના વર્ણનપ્રસંગે તિમિર અને છાયા પણ રૂપીદ્રવ્ય છે તેનું મંડન, અને તે સંબંધી પૂર્વપક્ષોનું ખંડન	૩૪૧
૨૨	મનઃ પર્યાયજ્ઞાનનું લક્ષણ, ભેદ અને વિષયનું વર્ણન	૩૮૪
૨૩	કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ તથા વિષયનું વર્ણન તથા મીમાંસકમતનું ખંડન અને સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ	૩૮૫
૨૪	કેવલજ્ઞાનવાનું અરિહંતો જ (રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન રહિત આત્માઓ જ) હોય છે. કારણ કે તે જ નિર્દોષ છે તેનું પ્રતિપાદન	૪૦૨
૨૫	પ્રમાણથી અવિરૂદ્ધ વાણીવાળા હોવાથી અરિહંતો જ નિર્દોષ છે તેનું કથન ..	૪૦૪
૨૬	અરિહંતોની વાણીમાં વિરોધની અસિદ્ધિ તથા આ પ્રસંગે માત્ર તેર જ અક્ષરોથી, ક્રિયાપદના બે જ પ્રત્યયોથી અને વિભક્તિના ત્રણ જ પ્રત્યયોથી શિવના કર્તૃત્વવાદનો વિધ્વંસ	૪૦૪
૨૭	સર્વજ્ઞતા અને આહારવત્ત્વ અવિરોધિ છે તેનું મંડન, તથા તે પ્રસંગે કેવલીને ક્વલાહારના નિષેધ સંબંધી દિગંબર મતનું ખંડન	૪૨૨

અંતરના ઉદ્ગાર

ઉત્કૃષ્ટકોટીની સાધના દ્વારા ઘનઘાતી કર્મોનો કચ્ચરઘાણ બોલાવી કેવળજ્ઞાન પામ્યા બાદ તીર્થંકરના જીવો સૌપ્રથમ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. તીર્થ એટલે ચતુર્વિધ સંઘ કે પ્રથમ ગણધર.

પરમાત્મા ગણધર ભગવંતોને ‘ત્રિપદી’નું દાન કરે છે, પરમાત્માના વાસક્ષેપના પ્રભાવે આ ત્રિપદી દ્વારા અંતર્મુહુર્તમાં જ પ્રત્યેક ગણધર ભગવંતો સૂત્રથી ભિન્ન અને અર્થથી સમાન એવી દ્વાદશાંગીની રચના કરે છે,

દ્વાદશાંગી એટલે શ્રુતરત્નનો મહાસાગર, ત્રિકાળવર્તી પદાર્થોને પ્રગટ કરતો Encyclopaedia, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનખજાનો, દુનિયાનું કોઈ તત્ત્વ આ દ્વાદશાંગીનો અવિષય નથી, આ દ્વાદશાંગીમાં “શું છે ?” એમ પૂછવા કરતાં “એમાં શું નથી ?” એ પ્રશ્ન વધુ ઉચિત લાગે.

દુનિયાના તમામ ધર્મોમાં રહેલા સત્તત્ત્વનું બીજ આ દ્વાદશાંગી છે.

ગણધરે ગણધરે આ દ્વાદશાંગી સૂત્રથી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એટલે આમ તો અનંતી દ્વાદશાંગી થઈ છતાં અર્થથી તે બધી સમાન છે, નથી તેના પદાર્થમાં કોઈ વિસંવાદ કે નથી તેના સર્જકોમાં કોઈ પાદાર્થિક મતભેદ. આનું એક કારણ એ છે કે આ દ્વાદશાંગી “સ્યાદ્વાદ” ગર્ભિત છે.

“સ્યાદ્વાદ” એટલે અનેક Angle થી વસ્તુને જોવાનો દૃષ્ટિકોણ, “સ્યાદ્વાદ” એટલે એકાંતિક પક્કડ-કદાગ્રહનો અભાવ, “સ્યાદ્વાદ” એટલે ‘જ’ કારનો નહીં પણ સર્વત્ર ‘પણ’નો ઉપયોગ કરવો, સ્યાદ્વાદ એટલે ગમે તેવા ક્લિષ્ટ સંઘર્ષોનું સમાધાન કરી આપનાર Master Key.

જ્યાં સંઘર્ષ છે, મતભેદ છે, મનભેદ છે ત્યાં એકાંતવાદ છે, અનેકાંતદૃષ્ટિમાં સંઘર્ષને સ્થાન નથી.

પદાર્થની કસોટી સમયે “સ્યાદ્વાદ” કસોટીના પત્થરનું કામ કરી સોના જેવા સત્યનો અને પિત્તળ જેવા સત્યાભાસનો પર્દાફાસ કરે છે જ્યારે લૌકિક વ્યવહારમાં પણ જીવનને સંઘર્ષમુક્ત અને સ્વર્ગીય બનાવવા માટે સ્યાદ્વાદ એ જ એક રામબાણ ઉપાય છે.

ધાર્મિક-સામાજિક-આર્થિક-ભૌતિક-રાજકીય-રાષ્ટ્રીય કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સફળ થવા માટે અનેકાંતવાદને આત્મસાત્ કરવો એ જરૂરી જ છે. એમ નહીં પણ આવશ્યક છે.

એક મુલ્લાએ પત્નીને કહ્યું :- ઘરમાં પનીર હોય તો લાવ, પનીર ખાવાનો એ ફાયદો છે કે તે હોજરીને ખીલવી જોરદાર ભુખ લગાડે છે, પત્ની કહે :- હાલ ઘરમાં પનીર નથી, કાલે લાવીશ.

મુલ્લાજી કહે :- સારું થયું પનીર નથી, પત્નીને આશ્ચર્ય થયું, બે ઘડી પહેલાં પનીરના ભરપેટ વખાણ કરનાર મુલ્લાજી એકાએક આમ કેમ બોલે છે ? પત્નીની શંકા દૂર કરવા મુલ્લા ઉવાચ: પનીર નથી એ સારું એટલા માટે છે કે તે ખાવાનો એક ગેરફાયદો પણ છે કે તે દાંતોની જડને ઢીલી કરી નાખે છે, આ તો ખાવાનું મન થયું એટલે માંગી લીધું. હોત તો સારું થાત. ભુખ લગાડવાનું કામ કરત, નથી તો તે પણ સારું જ છે દાંતોની જડ ઢીલી થતી અટકશે. આને કહેવાય સ્યાદ્વાદદષ્ટિ,

જ્યાં એકાંતવાદ ત્યાં સંઘર્ષ

જ્યાં અનેકાંતવાદ ત્યાં સમાધાન

આ સમાધાનાત્મક દષ્ટિનો ઉઘાડ કરવા કે વિકાસ કરવા માટે વર્ષોનો સાધનાભ્યાસ જરૂરી છે.

સ્યાદ્વાદગર્ભિત પદાર્થોના માર્મિક એદમ્પર્યર્થવાળા રહસ્યોના ઉઘાડ માટે સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ગમ્ય ન્યાયગ્રંથોનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક છે. એના દ્વારા પદાર્થના મર્મસ્થલ સુધી પહોંચવાની અગમ્ય ક્ષમતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

ન્યાય પરિકર્મિત મતિવાળા આત્માઓ માટે કોઈપણ ક્ષેત્રમાં, (યાહે તે લૌકિક હોય કે લોકોત્તર, ભૌતિક હોય કે આધ્યાત્મિક) કે કોઈપણ વિષયમાં (યાહે તે જૈન દર્શન હોય કે જૈનેતર દર્શન, આગમિક હોય કે કાર્મગ્રંથિક) પ્રવેશ કરવો દુષ્કર નથી.

બાકી આ ન્યાયને જો માત્ર ધાર્મિક ચર્ચા કે વાદ-વિવાદોની યુદ્ધભૂમિ ઉપર લડી વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટેનું શસ્ત્ર જ માનીશું તો આજના કાળે તે નિરૂપયોગી જ જણાશે. કારણ કે આજે નથી પૂર્વકાલીન ષડ્દર્શનની ચર્ચા કે નથી વાદી-પ્રતિવાદીઓના રાજ્યસભામાં થતા વાદ-વિવાદો, તર્કોના આઘાતી-પ્રત્યાઘાતી તોપમારા વડે પ્રતિવાદીઓને પરાસ્ત કરવા દ્વારા સ્વધર્મ કે સ્વ માન્યતાને સત્યાર્થ પૂરવાર કરી ધર્મસભામાં વિજયડંકો વગાડનારા વિદ્વાન્ દિગ્ગજોને આજે ધોળે દિવસે દિવો લઈ ગોતવા જવું પડે એમ છે.

ટુંકમાં - પૂર્વમાં હતી એવી ધર્મચર્ચાઓ નથી, ધર્મરસિક રાજા મહારાજાઓ નથી; અકાટ્ય બુદ્ધિના ધારકો નથી. ધાર્મિક ચર્ચાનો રસ નથી, સૂક્ષ્મબુદ્ધિ ગમ્ય ધર્મનું મૂલ્ય સમજાતું નથી. શાસ્ત્રના માધ્યમ દ્વારા થતી ધર્મની બલાબલની કસોટીના-હાર જીતના દર્શન આજે દુર્લભ છે.

છતાં પૂર્વજોએ બુદ્ધિ કસી કસીને સર્જેલા ન્યાય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ આજે એટલા માટે આવશ્યક છે કે તેના દ્વારા બુદ્ધિ ધારદાર બને છે, કોઈ પણ ક્ષેત્ર કે કોઈપણ વિષયમાં પ્રવેશ સુગમ બને છે. પૂર્વકાલીન વાદ-વિવાદોની શૈલી, પાદાર્થિક discussion ની રીતભાતનો ખ્યાલ આવે છે. ષડ્દર્શનના બોધની સાથે સત્યદર્શનનું સચોટ જ્ઞાન થાય છે.

પ્રમાણનયતત્વાલોક અને વાદીદેવસૂરિ

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું નામ છે “રત્નાકર અવતારિકા”, આ ગ્રંથનો બીજાભૂત મૂળ ગ્રંથ છે “પ્રમાણનય તત્વાલોક”, જેના કર્તા છે મુનિચંદ્રસૂરિ મ.ના શિષ્ય વાદીદેવસૂરિ મ. સં. ૧૧૫૨માં મુનિચંદ્રસૂરિજી પાસે દીક્ષિત થયા. પૂર્ણચંદ્ર નામ રાખ્યું. સં. ૧૧૭૪માં સૂરિપદે બિરાજમાન થયા બાદ તેમનું નામ દેવસૂરિ પડ્યું.

સંવત ૧૧૮૧ના વૈશાખ સુદ પુનમના દિવસે સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને પ્રતિવાદી શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસૂરિ મ. વચ્ચે એક ઐતિહાસિક વાદ થયો, (પ્રભાવક ચરિત્ર) જે હારે તેણે ગુજરાત છોડી દેવાની કડક શરત હતી. ૩૬ વર્ષીય હેમચંદ્રાચાર્ય પણ તે સભામાં હાજર હતા, તર્કોના તોપમારાથી ધણધણી ઉઠેલી તે વાદસભામાં કુમુદચંદ્રને સજજડ પરાજય આપી ગુર્જર દેશમાંથી દિગંબરોની હકાલપટ્ટી વાદીદેવસૂરિએ કરી હતી જેનું સચોટવર્ણન યશચંદ્ર કૃત ‘મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર’ નામના નાટકમાં છે.

આ ચિરસ્મરણીય વાદમાં મળેલા અજોડ અને અજેય વિજયને કારણે તેઓ ‘વાદીદેવસૂરિ’ તરીકે ખ્યાત થયા, દેવસૂરિજીને જયપત્ર સાથે એક લાખ સોનામહોરનું તુષ્ટિદાન આપવા સિદ્ધરાજ સજજ થયા, સૂરિ તો નિગ્રંથ નિષ્પારિગ્રહી હોવાથી સૂરિજી દ્વારા તે દાન ન સ્વીકારાતાં તે દાન દ્વારા સિદ્ધરાજે જિનમંદિરનું નિર્માણ કર્યું. તેમનો સ્વર્ગવાસ સં ૧૨૨૬માં કુમારપાળના સમયમાં થયો હતો.

સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃતમાં ગણ અને અપભ્રંશ ભાષામાં એક કૃતિ તેમણે રચી છે જે પ્રકરણ સમુચ્ચયમાં છપાઈ છે.

પ્રમાણ નય તત્વાલોક આઠ પરિચ્છેદમાં વિભક્ત છે. પ્રત્યેક પરિચ્છેદમાં ક્રમશઃ ૨૧-૨૭-૧૦૮-૪૭-૮-૮૭-૫૭-૨૩ એમ કુલ ૩૭૮ સૂત્ર છે.

સૂત્રાત્મક શૈલીમાં ન્યાયના જટીલ પદાર્થોને વણી લેતો આ ગ્રંથ એક Standard આદર્શ છે. આવા પ્રકારના અન્ય ગ્રંથો મલવા દુર્લભ છે. એટલે આ ગ્રંથને Unique કે Rare કહી શકાય.

ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય પ્રમાણ અને નય છે. આ બેના માધ્યમ દ્વારા ન્યાયને લગતા ઢગલાબંધ વિષયોને આવરી લેવાયા છે.

જૈનન્યાયના અભ્યાસુ માટે આ ગ્રંથ એક મૌલિક આધાર પૂરો પાડે છે. સાથે સાથે બૌદ્ધ-સાંખ્ય-ન્યાય-વૈશેષિક-મીમાંસક અને ચાર્વાક દર્શનના સર્વપક્ષ-સચુક્તિયુક્ત ખંડન કરી છોતરે છોતરાં ઉખેડી નાખ્યાં છે.^૧

૧. પ્રમાણનયતત્વાલોકના પ્રથમ પાંચ પરિચ્છેદનો અનુવાદ પંડિત શ્રી મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધીએ કરેલ છે.

સ્યાદ્વાદરત્નાકર અને વાદિદેવસૂરિ મ.

રત્નાકરઅવતારિકા અને રત્નપ્રભસૂરિ મ.

પંજીકા અને રાજશેખરસૂરિ મ.

ટીપ્પણક અને જ્ઞાનચંદ્રજી મ.

ગુર્જર અનુવાદ અને મલયવિજયજી મ.

વાદિદેવસૂરિજીએ આ પ્રમાણનયતત્વાલોક ઉપર સ્વોપજા વૃત્તિ રચી છે. જેનું નામ છે “સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” નામ પ્રમાણે ગુણ છે. તેર હજાર શ્લોક પ્રમાણનો ગ્રંથ ખરેખર સ્યાદ્વાદનો મહાસાગર છે. અનેક દાર્શનિક ગ્રંથોના ઢગલાબંધ વિષયોની તર્ક-બુદ્ધિ-યુક્તિ-હેતુ-દષ્ટાંત આદિ દ્વારા ન્યાયના કસોટી પથર ઉપર ઘસી ઘસીને સત્યતત્ત્વના સુવર્ણને સિદ્ધ કરવાનો બેજોડ પ્રયાસ આ મહાકાવ્ય ગ્રંથમાં કરાયો છે.

સામાન્યમતિમાન પુરૂષોને આ ગ્રંથનું કદ-વિષય-શૈલી જોતાં પરસેવો છુટી જાય તેમ છે, તેથી જ દેવસૂરિજીના શિષ્યરત્ન રત્નપ્રભસૂરિએ આ રત્નાકરમાં દરેકનો સુખદ પ્રવેશ થઈ શકે તે માટે નાવ તુલ્ય એક મધ્યમ ગ્રંથનું સર્જન કરી અદ્ભુત ગુરુભક્તિનો આદર્શ પુરો પાડ્યો છે.

આ નાવડી એ જ ‘રત્નાકર અવતારિકા’.

રત્નપ્રભસૂરિજી પણ અંતે તો વાદિદેવસૂરિના જ શિષ્યને ! તેમની અજોડ વિદ્વત્તા, તાર્કિક શક્તિ, છંદ કાવ્ય અને અલંકાર ઉપરની માસ્ટરી - ભાષા ઉપરની પકકડ, ન્યાયના જટીલ પદાર્થોને પણ ગદ્ય-પદ્ય કે કાવ્યમાં ગુંથી લેવાની આવડત, પ્રાસને ગોઠવવાનો સુંદર અભ્યાસ આદિના કારણે પાંચહજાર શ્લોક પ્રમાણ આ રત્નાકર અવતારિકા પણ સરળ તો નથી જ.

ન્યાયની શૈલીના કારણે કઠણતા તો છે જ સાથે સાથે ભાષાકીય કઠીનતા પણ ઘણી છે. તેને પણ વિશેષ સરળ કરવા માટે પ્રબંધકોશના પ્રણેતા “રાજશેખરસૂરિ” મહારાજે વિશિષ્ટ અઘરા શબ્દના અર્થાનુવાદ રૂપ “પંજીકા”ની રચના કરી.

મલધારી અભયદેવસૂરિના સંતાનીય પદ્મદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને તિલકસૂરિજીના જેઓ શિષ્ય હતા, તેમણે આ પંજીકા ઉપરાંત સર્જેલા પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયવૃત્તિ, શ્રીધરની ન્યાય કંદલી ઉપર પંજીકા, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, ચતુરશિતિ પ્રબંધ (અપરનામ વિનોદકથા સંગ્રહ) પ્રબંધ કોશ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં નેમિનાથ ફાગ વિ. દ્વારા તેમની અપૂર્વ વિદ્વત્તા છતી થાય છે, અઘરા શબ્દ સમુહને સરળ કરવા રૂપ પંજીકાની રચના કરી રત્નાકર અવતારિકાની સમૃદ્ધિમાં તેમણે સારો એવો ઉમેરો કર્યો છે.

આ રાજશેખરસૂરિજીની આજ્ઞાથી પૂર્ણિમા ગચ્છના ગુણચંદ્રસૂરિના શિષ્ય ‘જ્ઞાનચંદ્રજીએ આ રત્નાકર અવતારિકા ઉપર એક નાની ‘ટીપ્પનક’ની રચના કરી છે, તેના દ્વારા પણ આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં સારો એવો વધારો થયો છે.

મંદમતિ અભ્યાસુઓ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે શંકા-સમાધાન રૂપ સંવાદાત્મક શૈલીમાં આચાર્ય વિજય નીતિસૂરિ મ. ના શિષ્ય “મલયવિજયજી” મહારાજે સંક્ષિપ્ત પણ ઘણો જ સુંદર અનુવાદ કર્યો છે. જેનાથી ગ્રંથની ગરિમા વધી છે.

આ સિવાય આઠે પરિચ્છેદનો હિંદિમાં પણ અનુવાદ થયેલ છે.

આઠે પરિચ્છેદોમાં આંખે ઉડે તેવી વેરાયટીઓ

પ્રમાણસ્વરૂપ નિર્ણય નામના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં સંનિકર્ષ નહીં પણ સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય વિહિન વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે અને તે જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે અને સવિકલ્પ જ છે. જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. એમ સિદ્ધ કરી પ્રમાણનું લક્ષણ અને નિર્દોષતા સિદ્ધ કરી છે.

પ્રત્યક્ષસ્વરૂપનિર્ણય નામના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં પ્રમાણના સાંવ્યવહારિકાદિ ભેદના વિવેચનની સાથે સર્વજ્ઞસિદ્ધિ - ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વનો નિરાસ અને કેવલીના આહારની સિદ્ધિ જડબાતોડ કરી છે.

સ્મરણ પ્રત્યભિજ્ઞાન - તર્કાનુમાનસ્વરૂપનિર્ણય નામના ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પરોક્ષજ્ઞાનના સ્મરણાદિ ભેદની સાથે ન્યાયના અભ્યાસના પાયા સ્વરૂપ પક્ષ-સાધ્ય-હેતુ દષ્ટાંત સંબંધીત તમામ વિગતોને આવરી લેવામાં આવી છે.

આગમ સ્વરૂપ નિર્ણય નામના ચોથા પરિચ્છેદમાં આગમનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાની સાથે શ્રુતિ અપૌરુષેય છે એ વાતનું જોરદાર ખંડન કર્યું છે. શબ્દના નિત્યત્વને અસિદ્ધ કર્યું છે. શબ્દની શક્તિ વાચ્યાર્થમાં જ સમાવિષ્ટ છે. નહીં કે અપોહાદિમાં, આવું તર્કથી સિદ્ધ કરાયું છે. સત્ત્વભંગીનું અદ્ભુત નિરૂપણ કરાયું છે.

પ્રમેય સ્વરૂપ નિર્ણય નામના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણના વિષયભુત પ્રમેય એ સામાન્યવિશેષ ઉભય ધર્માત્મક વસ્તુ છે. એમ સિદ્ધ કરી બૌદ્ધકથિત ક્ષણિકવાદનાં છોતરે છોતરાં ઉખેડી નાખ્યા છે. ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે ભેદાભેદ સ્પષ્ટ કરી વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ધર્મત્રય સાધી પ્રત્યેક વસ્તુને સદસદાત્મક સિદ્ધ કરવામાં અનેકાંતવાદની સર્વોપરિતા સાબિત કરી છે.

ફલ પ્રમાણ - સ્વરૂપાધ્યાત્માસનિર્ણય નામના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણના ફળના નિરૂપણની સાથે બનાવટી પ્રમાણો અને તમામ આત્માસોને ઉઘાડા પાડીને તેના દ્વારા યથાર્થજ્ઞાન સ્વરૂપ ફળનો અભાવ સિદ્ધ કર્યો છે.

નયાત્મકસ્વરૂપ નામના સાતમા પરિચ્છેદમાં નયનુ લક્ષણ-ભેદો-ફળ બતાડી ચાર્વાકના ચૈતન્યવાદની અને બૌદ્ધના ક્ષણિકવાદની, નૈયાયિકના આત્મજડરૂપતા વાદની, સાંખ્યના આત્મકર્તૃત્વવાદની દિગંબરના સ્ત્રીમુક્તિનિષેધવાદની તો હવા જ કાઢી નાખી છે.

વાદસ્વરૂપ નિર્ણય નામના આઠમા અને અંતિમ પરિચ્છેદમાં વાદ અને વાદી સંબંધી તમામ પાસાઓને આવરી લીધા છે.

આમ સ્યાદ્વાદરત્નાકરના મહત્વપૂર્ણ વાદોનું નવનીત આ અવતારિકામાં તારવવામાં આવ્યું છે.

કાળનો પ્રભાવ કહો, દૌર્ભાગ્ય કહો, કે શ્રાવકવર્ગની ઉપેક્ષા કહો, આજે આ સ્યાદ્વાદ રત્નાકર સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત નથી તેથી તેના અપૂર્ણ વિષયની કલ્પના રત્નાકર અવતારિકા દ્વારા જ કરવી શક્ય છે તેથી પણ આ ગ્રંથનું મહત્વ વધી જાય છે.

અવતારિકાના કર્તા રત્નપ્રભસૂરિ મ. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કે અપભ્રંશના પ્રકાંડ વિદ્વાન તો હતા જ, સાથે સાથે છંદ-અલંકાર-પ્રાસ-કાવ્ય-લાંબા લાંબા સમાસો વિ.માં પણ તેમની નિપૂણતા અસાધારણ કોટીની હતી.

બીજા પરિચ્છેદના પાંચમા સૂત્રમાં ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા અને શ્રોત્રેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરવા માટે કર્તાએ ભિન્ન ભિન્ન છંદ અને અલંકારોમાં ૮૩ કાવ્યાત્મક અદ્ભુત શ્લોકોની જે રચના કરી છે તે જોઈને તો મસ્તક ઝુકી પડે છે. જાણે વાદીઓની સાથે કેલિ કરતા હોય તેવું પ્રતિભાસિત થાય છે. દાર્શનિક ચર્ચાઓને કાવ્યાત્મક શૈલીમાં કંડારવાનું કલાકૌશલ્ય મા સરસ્વતીની મહત્તી કૃપા વિના શક્ય નથી.

દ્વિતીય પરિચ્છેદના રદ્દમા સૂત્રમાં ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ માનનારા નૈયાયિકો સામે ફટકાબાજી કરતા કર્તાએ વાક્યાર્થ-જીબાન ઉપરની પક્કડ-વ્યાકરણ ઉપરની માસ્ટરી પ્રગટ કરી છે તે જોઈને મન ઓવારી જાય છે.

તિ અને તે આ બે જ ક્રિયા પ્રત્યયો, સિ, ટા અને ઢસ આ ત્રણ જ વિભક્તિ પ્રત્યયો અને ત, થ, દ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ આ તેર વર્ણ દ્વારા જ ચર્ચાનો દોર ચલાવી અદ્ભુત શાબ્દિક કામણ કર્યું છે. આ લખાણ વાંચતાં તો ઘણો જ ઘણો અહોભાવ પ્રગટે છે.

આમ અનેક પાસાઓથી આ ગ્રંથની-ગ્રંથકારની મહાનતા પ્રગટ થાય છે.

થોડા સમય પૂર્વે પંડિતવર્ય **ધીરુભાઈ મહેતા**એ લખેલ યોગવૈશિકાનું ગુજરાતી વિવેચન જોવા મળેલ. સૂરિયુંગવ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવાની કઠણ કૃતિને એટલી સરળ ભાષામાં વિવેચિત કરાઈ હતી જે જોઈને પરોક્ષપણે પણ મને તેમના પ્રત્યે અતિ આદર ભાવ થયો હતો.

કઠણ પંક્તિઓને મંદબુદ્ધિવાળા કે અલ્પ અભ્યાસુઓ પણ આસાનીથી સમજી શકે. પંક્તિ લગાડી શકે, લખાણ પણ જરૂર પુરતું જ. ઓછું પણ નહીં ને વિસ્તૃત પણ નહીં, અને તે પણ લોકભોગ્ય દાખલા દલીલો સાથે, આ તેમના વિવેચનની વિશેષતા હતી.

ન્યાયગ્રંથો ઉપર અનુવાદો ઓછા નથી થયા પણ આજના કાળે આવી સુંદર ભાષામાં - આટલી સરળતાથી પંક્તિઓને ખોલી વિવેચન લખવું એ સરસ્વતીની મહેરને જ આભારી છે.

તેમની શ્રુતભક્તિ દ્વારા તેમના પ્રત્યે મારા અંતરમાં પ્રગટેલા શુભભાવનાના પુન્ય દ્વારા જોગાનુજોગ સુરતના એક દિવસના રોકાણમાં તેમનો ભેટો થઈ ગયો. વિદ્વત્તા સાથેની તેમની સરળતા અને નમ્રતાએ મને વિશેષ આદર થયો.

સાંસારિક જવાબદારીઓ નિભાવવા સાથે પાકટ વયે પણ દિવસ દરમ્યાન ૮/૧૦ કલાક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને ન્યાયના જટીલ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવવો, વર્ષમાં છ-છ મહિના પરદેશમાં રહેલા જૈન બંધુઓને જૈનદર્શનો તાત્વિક બોધ આપવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવું, અને વચ્ચે વચ્ચે સમય મળતાં આવા કઠણ ગ્રંથોના અનુવાદ રચવા આ બધી તેમની શુભ પ્રવૃત્તિ-શ્રુતભક્તિની અનુમોદના કરીએ એટલી ઓછી છે.

અનુવાદોના સર્જન કર્યા બાદ પુસ્તકોને પ્રગટ કરવા માટે ફંડ ઉભુ કરવું, પ્રેસો સાથેના સંપર્ક કરવા મુશ્કે જોવા. છપાએલા પુસ્તકોનું વિતરણ કરવું. આ બધી સામાન્યમાનવ સાધ્ય બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી તેમની નિવૃત્તિ થાય તો બચેલા તે સમયમાંથી બીજા અનેક ગ્રંથોના અનુવાદોની ભેટ તેમના તરફથી જિનશાસનને મળતી રહે એવા શુભ ઉદ્દેશથી અન્ય પ્રવૃત્તિની તમામ જવાબદારીઓ પ્રથમ આવૃત્તિ છપાઈ ત્યારે પૂજ્યપાદ વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ ગુરૂદેવશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પ્રેરણા-આશિષથી બેજોડ શ્રુતભક્તિ કરતા શ્રી જિનશાસન આરાધન ટ્રસ્ટે ઉપાડી લીધી હતી. જેથી તેમનો બોજો ઘણો હળવો થઈ ગયો હતો.

પ્રસ્તુત રત્નાકર અવતારિકાનો ગુર્જર અનુવાદ જો કે મલય વિજયજી મહારાજે કરેલ છે છતાં તે પરિમિત શબ્દમાં હોઈ પંડિતવર્ચ ધીરુભાઈએ કરેલો આ ગુર્જરાનુવાદ અભ્યાસુવર્ગમાં ખૂબ જ ઉપયોગી અને આદરપાત્ર બનશે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિના સંશોધન-સંપાદનનો લાભ તેમણે અમને આપ્યો તે અમારા માટે ઘણો આનંદનો વિષય છે.

છેલ્લા કેટલાય સમયથી પ્રથમ આવૃત્તિ અલભ્ય જ બની ગઈ હતી તેથી ધીરુભાઈએ જે આ બીજી આવૃત્તિ તેમના ટ્રસ્ટ તરફથી છપાવીને અભ્યાસુ વર્ગની ઈચ્છાને સંતોષી છે તે ઘણો આનંદનો વિષય છે.

અંતે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરવાનું મન થાય છે કે પ્રભુ ધીરુભાઈને દીર્ઘાયુ બક્ષે કે જેથી તેઓ જીવનના ચરમ શ્વાસ સુધી આવા બીજા અનેક ગ્રંથોના અનુવાદો કરી જિનશાસનની-જૈન સાહિત્યની અદ્ભુત ભક્તિ કરી શકે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ યાવચ્ચંદ્રદિવાકર સુધી જીવંત રહે અને અનેક આત્માઓ આના અધ્યયન અધ્યાપનથી દાર્શનિક બોધ દ્વારા સત્યદર્શનનું ભાન કરી આત્મકલ્યાણ કરતા રહે એજ એક અંતરની અભ્યર્થના.

કૃષ્ણનગર,
શ્રા.વ.૧૪ (૨૦૫૨)

લી.
મુનિશ્રી કલ્યાણબોધિવિજય

❁ પ્રસ્તાવના ❁

ભારતદેશની આ પવિત્રભૂમિ ભૂતકાલમાં અનેક મહાત્મા અને સંતપુરૂષો વડે વિભૂષિત કરાઈ છે. જ્યાં અનેક ચોવીશીઓમાં બહુ તીર્થંકરભગવન્તો, ગણધરભગવન્તો, આચાર્ય મ. સાહેબો અને મહાન્ સાધુસંતો થયા છે. તથા આજ ભૂમિ ઉપર જૈનેત્તર સંતો-ઋષિમુનિઓ, મહાતાપસો પણ થયા છે. આવી આ પવિત્રભૂમિ ઉપર પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામી આ અવસર્પિણીકાળના ચરમતીર્થપતિ થયા. જેઓને નિર્વાણ પામ્યાને લગભગ ૨૫૩૪ વર્ષ થવા આવ્યાં છે. તેઓએ પ્રકાશેલી, જગત્ના જે પદાર્થો જે રૂપે છે તે રૂપે પદાર્થોને સમજાવતી, અધ્યાત્મરસથી ભરેલી, અપૂર્વ ધર્મદેશનાને તેમની પછી થયેલા ગણધરભગવન્તોએ અને શ્રુતકેવલીઓએ તથા મહાન્ આચાર્યોએ સ્વમુખે દેશના આપવા દ્વારા, તથા અભૂતપૂર્વ ગ્રન્થરચનાઓ કરવા દ્વારા સદાકાળ માટે ચિરસ્થાયી રહે તેવી મૂર્તરૂપે કરી છે. ધર્મદેશનાને શાસ્ત્રરચના દ્વારા મૂર્તરૂપ આપ્યું છે.

તેઓશ્રીના પ્રવચનને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં ગદ્ય-પદ્ય રૂપે ગુંથીને ફુલોની મોટી મોટી હારમાળાઓની જેમ નાના-મોટા શાસ્ત્રગ્રંથો રચી જગત્નું કલ્યાણ કરનારા, અને એ રીતે જૈનશાસનની અદ્ભૂત પ્રભાવના કરનારા અનેક પ્રભાવક આચાર્ય ભગવંતો ભૂતકાળમાં થયા છે. શાસ્ત્રમાં આઠ જાતના પ્રભાવક કહેવાયા છે.

પાવયણી ધમ્મકહી વાઈ નેમિત્તિઓ તવસીવ ।

વિજ્ઞા સિદ્ધો ય કઈ, અટ્ટેવ પભાવગા ભણિયા ॥

(૧) વર્તમાન કાળના અગાધ શ્રુતના અર્થનો માર્મિક તાગ પામનારા જે હોય તે **પ્રવચનપ્રભાવક** (૨) કથાઓ દ્વારા લોકોને જૈનધર્મનો મર્મ સમજાવનારા તે **ધર્મકથાપ્રભાવક**, (૩) વાદ દ્વારા રાજસભામાં વાદીઓને જિતનારા તે **વાદીપ્રભાવક** (૪) યોગ્ય અવસરે અપૂર્વ-યથાર્થ જ્યોતિષ કહેવા દ્વારા શાસનની પ્રભાવના કરનારા તે **નિમિત્તપ્રભાવક**, (૫) અદ્ભૂત તપ દ્વારા પ્રભાવના કરનારા તે **તપપ્રભાવક**, (૬) આકાશગામી આદિ વિદ્યાઓ દ્વારા શાસનની પ્રભાવના કરનારા તે **વિદ્યાપ્રભાવક**, (૭) ઉચિત અવસરે મંત્ર-તંત્ર-અંજનયોગ આદિ દ્વારા ચમત્કાર દેખાડી પ્રભાવના કરનારા તે **સિદ્ધપ્રભાવક**, અને (૮) અપૂર્વ કાવ્યો રચવા દ્વારા પ્રભાવના કરનારા તે **કવિપ્રભાવક**. આ આઠ પ્રકારના પ્રભાવકમાંથી અદ્ભૂત સાહિત્યસર્જન કરવા દ્વારા સકલ જગત્ને (અને વિશિષ્ટપણે ચતુર્વિધ સંઘને) તીર્થંકર પરમાત્માના વાઙ્મયને સમજાવનારા પ્રથમના ત્રણ પ્રકારના અનેક પ્રભાવક આચાર્યો થયા. પૂ. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી, પૂ. ઉમાસ્વાતિજી,

પૂ. સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી, પૂ. શ્રી જિનભદ્રગણિકમાશ્રમણજી, પૂ. શ્રી વૃદ્ધવાદીજી, પૂ. શ્રી વજ્રસ્વામીજી, પૂ. શ્રી આર્યરક્ષિતજી, પૂ. શ્રી પાદલિપ્તસૂરિજી, પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, પૂ. શ્રી મલ્લવાદિજી, પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિજી, પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિજી, પૂ. શ્રી બપ્પભટ્ટસૂરિજી, પૂ. શ્રી માનતુંગસૂરિજી, પૂ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી, પૂ. શ્રી વાદિદેવસૂરિજી. પૂ. શ્રી યશોવિજયજી ઈત્યાદિ અનેક પ્રભાવક આચાર્યો થયા કે જેઓએ અગાધ એવા જ્ઞાન સાગરમાં ડુબકી લગાવી જીવનની પળેપળનો ઉપયોગ અપૂર્વ અને કિંમતી શ્રુતરત્નોની શોધમાં જ કર્યો છે.

કોઈ દેશ જ્યારે સીમાડાના દેશના રાજાના લશ્કરોથી ઘેરાય છે. પરપ્રાન્તના લશ્કરો તોફાને ચઢે છે. ત્યારે સ્વદેશની રક્ષા દુષ્કર બને છે. પ્રતાપી બળવાન રાજા જ તેનો સામનો કરી વિજય મેળવે છે. તેવી જ રીતે મિથ્યા દર્શનવાદીઓના દર્શનકારો મિથ્યા વાતોના પ્રચાર દ્વારા જગજીનાર્દનને જ્યારે ઉંધે રસ્તે દોરે છે. અને ભ્રામક માન્યતાઓ દ્વારા તોફાને ચઢે છે, ત્યારે તર્ક અને ન્યાય શાસ્ત્રોમાં નિપૂણ એવા જૈનાચાર્યો રાજ્યસભામાં મિથ્યા વાદીઓની સામે મલ્લની જેમ ગર્જના કરે છે. તેમના મિથ્યા અને કપોલકલ્પિત સિદ્ધાંતોને ખોંખરા કરી નાખે છે. અકાટ્યયુક્તિઓ દ્વારા સત્ય સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરી જૈન શાસનની બેજોડ પ્રભાવના કરે છે. તેવા પ્રભાવક આચાર્યોમાં “શ્રી વાદિદેવસૂરિજી” નામના વાદનિપુણ, સિદ્ધરાજ નામના રાજાની રાજ્યસભામાં વિજય મેળવનાર, અને પરવાદીઓ વડે અજેય એવા આ આચાર્ય અગ્યારમી-બારમી સદીમાં થયા. કે જેઓ આ મૂળગ્રન્થના રચયિતા છે.

જૈન ન્યાયની પરિભાષાને સમજાવતો, સંસ્કૃતભાષામય, “પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” નામનો આ મૂલ ગ્રન્થ પૂજ્ય શ્રી વાદિદેવસૂરિજી મહારાજશ્રીએ સૂત્રાત્મક રૂપે બનાવ્યો છે. જેના આઠ ભાગ છે. તે આઠ ભાગને આઠ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. એકેક પરિચ્છેદમાં ૨૧-૨૭-૧૦૮-૪૭-૮-૮૭-૫૭-૨૩ એમ કુલ ૩૭૮ સૂત્રો છે. આ ગ્રન્થમાં પ્રમાણ, તેના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદો, તેના પ્રતિભેદો, નૈગમાદિ સાત નયો, એકાન્ત દષ્ટિએ થતા નયાત્માસો, પ્રમેય દ્રવ્યો, પ્રમાતા આત્મા, પ્રમાણનુ ફળ, અને વાદવિધિ ઈત્યાદિ વિષયો ટંકારાયા છે. જ્યાં જ્યાં અલ્પ માત્ર પણ પરદર્શનનો માન્યતા ભેદ જણાયો છે ત્યાં ત્યાં તે તે દર્શનનો માન્યતાભેદ પૂર્વપક્ષ રૂપે રજૂ કરીને તેની સામે અકાટ્ય અને અદ્ભૂત યુક્તિસમૂહ રજૂ કરીને તે તે માન્યતાઓને હતપ્રહત અને પરાસ્ત કરવામાં ગ્રંથકારે અવર્ણનીય અને પ્રશંસનીય પ્રયત્નવિશેષ કરેલો છે.

હવે સૌથી પ્રથમ ગ્રન્થકર્તા શ્રી વાદિદેવસૂરિજીના જીવન વિષે કંઈક દષ્ટિપાત કરીએ.

ગ્રન્થકર્તા શ્રીવાદિદેવસૂરિજી —

ગુજરાતના ઉત્તર સીમાડે, આબૂ પર્વતની નજીકમાં “અષ્ટાદશશતી” નામનો એક પ્રાન્ત હતો, જે પ્રાન્તમાં પર્વતની ટેકરીઓથી દુર્ગમ અને સૂર્યના કિરણો માટે અગમ્ય એવું “મદ્દાહુત”

નામનું ગામ હતું તેને મદાહત અથવા મદ્રદુઆ કહેવાતું. સંભવ છે કે આજે “મંડાર” ના નામે જે ગામ પ્રસિદ્ધ છે તે આ હોઈ શકે. કારણ કે તે ગામ ગુજરાત-રાજસ્થાનના સરહદે છે. જો કે તેની પશ્ચિમદિશામાં પર્વતની એક જ ટેકરી છે. પરંતુ તે કાલે ચારે તરફ વધુ ટેકરીઓ હોય અને તેથી જ સૂર્યકિરણો ન પ્રવેશી શકવાના કારણે અગમ્ય પણ હોય, એમ બની શકે. તથા મદાહત શબ્દ ઉપરથી જ મંડાર બન્યું હોય એમ પણ સંભવ છે. અથવા આબુની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વૈષ્ણવોના તીર્થધામરૂપ “મદુઆજી” પણ હોઈ શકે. ત્યાં પણ આબુ પર્વતની અનેક ટેકરીઓ છે. એટલે “મંડાર અથવા મદુઆજી” જન્મસ્થાન હોય એમ લાગે છે. તે ગામમાં પ્રાગ્વાટ વંશમાં (એટલે પોરવાળ જાતિમાં) વીરનાગ નામે સદ્ગૃહસ્થ હતા. તેમને જૈનધર્માનુરાગિણી, અનેક જૈન મુનિઓના વ્યાખ્યાન શ્રવણથી પ્રભાવિત થયેલી, અને શ્રી મુનિચંદ્ર-સૂરિજી નામના આચાર્ય વિષે સવિશેષ ગુરુબુદ્ધિ રાખનારી એવી જિનદેવી નામની ધર્મપત્ની હતી.

એક વખતે રાત્રિકાલે સ્વપ્નમાં આકાશમાંથી ઉતરી પોતાના ઉદરમાં જતા ચંદ્રને જિનદેવીએ જોયો, પ્રભાતે જાગી હર્ષ સહિત પ્રભુદર્શન કરી, ઉપાશ્રયે જઈ ગુરુજીને સ્વપ્નસંબંધી હકીકત કહી, ગુરુજીએ “તમારે ઘેર જૈનશાસનનો મહાપ્રભાવક બાળક જન્મશે.” એવો અર્થ કહ્યો. જે સાંભળી ઘણી જ સંતુષ્ટ થયેલી માતા તથા આવા શુભસમાચારના શ્રવણથી પ્રસન્ન થયેલ પિતા, ધર્મમાર્ગમાં લયલીન થયાં, બાલજન્મની ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોતા છતાં દોહલાઓ પૂર્ણ કરવા પૂર્વક દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા. વિક્રમ સંવત ૧૧૪૩માં જિનદેવીને બાળકનો જન્મ થયો, તે જ આ ગ્રન્થના કર્તા શ્રીવાદિદેવ સૂરિજી છે. (પૂ. આ. શ્રી કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજી મ. ૧૧૪૫માં જન્મ્યા છે. તેથી આ ગ્રન્થકર્તા હેમચંદ્રાચાર્યજીના સમકાલીન હતા.) માત-પિતાએ આ બાળકનું સ્વપ્નને અનુસારે “પૂર્ણચંદ્ર” નામ રાખ્યું.

એક વખત આ ગામમાં મહામારિનો રોગ ફેલાયો, તેથી વીરનાગ (પોતાનાં પત્ની અને પુત્ર સાથે) ગુજરાતમાં તે વખતે લાટદેશ તરીકે ઓળખાતા દક્ષિણ ગુજરાતની શોભામય એવા ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં આવ્યા. ત્યાં સુખડી અને ચણા-મમરા-સીંગ આદિ વેચવાનો આ વીરનાગ ધંધો કરતા હતા. તે વખતે પૂર્ણચંદ્રની ઉંમર આઠ વર્ષની હતી. તે પણ પિતાની સાથે આ ધંધો કરતો. અને ગૃહસ્થોને ઘેર પ્રેમભરી મીઠીવાણી બોલવાના કારણે કાજુ-દ્રાક્ષ રૂપ મેવા મેળવતો. ગામમાં અપૂર્વ પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી.

એક વખત વિહાર કરતા કરતા પૂ. મુનિચંદ્રજી મ. ત્યાં પધાર્યા. આ બાળકનું રૂપ-તેજ-પ્રીતિસંપાદકતા આદિ ગુણો દેખીને, અને જિનદેવીએ કહેલા ચંદ્રમાના સ્વપ્નની વાત યાદ કરીને મનમાં નિશ્ચિત કર્યું કે આ બાળક અવશ્ય જૈનદર્શનનો પ્રભાવક થશે. એમ સમજી વીરનાગને

કહ્યું કે જો તારો આ બાળક દીક્ષિત થાય તો મહાજ્ઞાની અને જૈનશાસનનો પ્રભાવક થાય તેમ છે. વીરનાગે કહ્યું કે હે ગુરુજી ! હવે હું વૃદ્ધ થયો છું. મારે આ એક જ પુત્ર છે. અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તે જ આધારરૂપ છે. વળી તેની માતા જિનદેવી પણ વૃદ્ધ છે. છતાં આપશ્રી મારા ગુરુજી છો. તમારી ઈચ્છાનું ઉલ્લંઘન પણ મારાથી કેમ થાય ? શ્રી મુનિચંદ્રજીએ કહ્યું કે ચિંતા ન કર, તારી તથા તારી પત્નીની સંપૂર્ણ દેખભાલ આ ગામનો શ્રાવક ગણ કરશે, અને મારા પાંચસો શિષ્યો તારા પુત્ર જેવા છે. અર્થાત્ તે પણ સંઘ દ્વારા સારસંભાળ કરાવશે. જિનદેવીને પણ ગુરુજીએ સમજાવી કે એક કુટુંબના દ્રવ્યઉદ્ધારક કરવા કરતાં અનેક કુટુંબોનો ભાવ ઉદ્ધારક તમારો બાળક થાય એમાં જ તમારું ગૌરવ છે. આ રીતે માત-પિતાની સમ્મતિ મળતાં નવ વર્ષની ઉંમરે પૂર્ણચંદ્રને દીક્ષા આપવામાં આવી. અને તેનું દીક્ષિત “રામચંદ્ર” એવું નામ રાખવામાં આવ્યું.

શ્રી રામચંદ્રજીને ગુરુજી-શ્રીમુનિચંદ્રજીએ પોતાનું મન બરાબર પસંદીને તર્કશાસ્ત્ર-લક્ષણશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્ર અને સાહિત્યશાસ્ત્રનો સાંગોપાંગ સુંદર અભ્યાસ કરાવ્યો. પૂર્વે થયેલા વાદિવેતાલ શ્રીશાન્તિસૂરીશ્વરજી પાસેથી “પ્રમાણ” શાસ્ત્રના વિષયનો વિશાલબોધ જે પોતાને પ્રાપ્ત થયો હતો. તેનો સંપૂર્ણ ખજાનો તેઓએ પોતાના શિષ્ય શ્રીરામચંદ્રને આપ્યો. અને શ્રીરામચંદ્રજી દિલખોલીને તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા દ્વારા પ્રમાણના વિશાલવિષયને પણ પી ગયા. તેઓ તર્ક અને ન્યાયશાસ્ત્રના ઉંડા અભ્યાસના કારણે વાદ-વિવાદમાં ઘણા જ નિપુણ બન્યા, આચાર્ય બન્યા પહેલાં જ ઘણા ઉદ્ભટ વાદીઓ સાથે પણ વાદ કરવાનું બન્યું અને સર્વેનો પરાભવ કરી વિજય મેળવનાર બન્યા.

- (૧) ધોળકામાં શિવાદ્વૈતવાદી બન્ય નામના બ્રાહ્મણ વાદી સાથે વાદ થયો.
  - (૨) કાશ્મીરસાગરમાં અને સાચોરમાં પણ કોઈ વાદીની સાથે વાદ થયો.
  - (૩) નાગપુરમાં “ગુણચંદ્ર” નામના દિગંબરઆચાર્યની સાથે વાદ થયો.
  - (૪) ચિત્રકુટમાં (ચિતોડમાં) ભાગવત શિવભૂતિની સાથે વાદ થયો.
  - (૫) ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)માં ગંગાધરની સાથે વાદ થયો.
  - (૬) ધારા નગરીમાં ધરણીધરની સાથે વાદ થયો.
  - (૭) પુષ્કરિણી (પોકરણ)માં વચનોના મદથી ઉદ્ભૂત બનેલા પદ્માકર નામના બ્રાહ્મણની સાથે વાદ થયો.
  - (૮) ભરૂચમાં કૃષ્ણ નામના વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણની સાથે વાદ થયો.
- (પ્રભાવક ચરિત્ર શ્લોક ૩૮ થી ૪૨)

પંડિતશિરોમણી વાદનિપુણ એવા આ રામચંદ્રજીને વિદ્વાન-વિદ્યાવ્યસની-તર્કશાસ્ત્રમાં નિપુણ એવા વિમલચંદ્ર, હરિચંદ્ર, સોમચંદ્ર, પાર્શ્વચંદ્ર, શાન્તિચંદ્ર અને અશોકચંદ્ર અને કુલભૂષણ એમ

સાત પરમહિતેચ્છુ મિત્રો હતા. રામચંદ્રજીની યોગ્યતા જોઈને તેઓના ગુરુ શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિજીએ તેમને ૧૧૭૪માં આચાર્ય પદવી આપી, અને રામચંદ્રને બદલે “દેવસૂરિ” નામ રાખ્યું. વાદમાં નિપુણ હતા એટલે “વાદિદેવસૂરિ” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ગુરુજીની સમ્મતિ લઈ શ્રીદેવસૂરિજી ધોળકા પધાર્યા. ત્યાં ઉદય નામના પરમભક્ત શ્રાવકે શ્રીસીમંધર સ્વામિની પ્રતિમા બનાવેલી. તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા ઉત્તમ ગુરુજીના સંયોગની તે ઉદય શ્રાવક રાહ જોતો હતો. આજે પણ તે ઉદાવતી (ઉદાવસતિ)ના નામે મોજૂદ છે.

એક વખત શ્રીદેવસૂરિજી નાગોર દેશ તરફ જવા માટે ગુજરાતથી આબુ તરફ પધાર્યા. શિષ્યોના આગ્રહથી આબુપર્વત ઉપર આરોહણ કર્યું. રસ્તામાં સિદ્ધરાજના અંબાપ્રસાદ નામના મંત્રીને સર્પદંશ થયો. સૂરિજીએ પોતાના પગધોવણથી મંત્રીને નિર્વિષ કર્યો. જેથી મંત્રી સૂરિજી ઉપર પ્રભાવિત થયો અને સિદ્ધરાજ પાસે સૂરિજીની બહુ પ્રશંસા કરી. યુગાદિદેવને નમસ્કાર કરી શાસનદેવીની સ્તુતિ કરી. શાસનદેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ કહ્યું કે “તમે ગુજરાત તરફ પાછા ફરો, ગુરુજી પાસે જાઓ, તમારા ગુરુજીનું આયુષ્ય માત્ર આઠ માસનું જ છે.” આટલું કહી દેવી અંતર્ધાન થઈ અને દેવસૂરિજીએ પોતાના ગુરુને મળવા પાટણ તરફ વિહાર કર્યો. તે વખતે પાટણમાં દેવબોધ નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવેલો, તેણે દુર્બોધ એવો એક શ્લોક લખ્યો. પાટણના પંડિતોમાંથી કોઈ એનો અર્થ ઉકેલી શક્યું નહીં. એટલે અંબાપ્રસાદ મંત્રીએ રાજાને આ શ્લોકનો અર્થ ઉકેલવા “ગુરુ શ્રીવાદિદેવસૂરિજી”નું નામ સૂચવ્યું. તેઓએ તુરત જ આ શ્લોકનો અર્થ કરી બતાવ્યો. તેથી દેવબોધ પંડિત પરાભૂત થયો. અને રાજા આચાર્ય ઉપર ઘણા બહુમાનવાળા થયા.

પાટણમાં જ “બાહડ” નામના શ્રાવકને ધર્મમાર્ગે ધનનો સદ્વ્યય કરવાની ઈચ્છા થતાં દેવસૂરિજીએ સુંદર જિનાલય બનાવવાની વાત કરી. તેથી બાહડે સુંદર જિનપ્રાસાદ બનાવ્યું. તથા ચંદ્રકાન્તમણિ અને સૂર્યકાન્તમણિ કરતાં પણ વધુ પ્રભાવક “વર્ધમાન સ્વામીની” મૂર્તિ કરાવી. પરંતુ તે વખતે વિ.સં. ૧૧૭૮માં શ્રીદેવસૂરિજીના ગુરુ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી કાલધર્મ પામ્યા. જેથી વિ.સં. ૧૧૭૮માં પૂ. દેવસૂરિજી મ. પાસે આ વર્ધમાન સ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા બાહડે કરાવી.

ત્યારબાદ દેવસૂરિજીએ નાગોર તરફ વિહાર કર્યો. પાટણમાં હારેલો દેવબોધ બ્રાહ્મણ ત્યાં નાગોરમાં આવ્યો. ગુરુજીની સ્તુતિ કરી પ્રશામ કર્યા. તેથી ત્યાંનો રાજા આલ્હાદન પણ ઘણો ખુશી થયો અને દેવસૂરિજીનો પરમરાગી થયો. તે વખતે પાટણના રાજા સિદ્ધરાજે નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી. પરંતુ દેવસૂરિજી ત્યાં હોવાથી ઘેરો પાછો ખેંચી લીધો અને દેવસૂરિજીને ભક્તિ-બહુમાનપૂર્વક પાટણ બોલાવ્યા. પાછળથી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાંના આલ્હાદન રાજાને જીતી લીધો.

એક વખત શ્રીદેવસૂરિજી કર્ણાવતીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તે વખતે તે શહેરમાં કુમુદચંદ્ર નામના દિગંબર ભટ્ટારક ત્યાં હતા. તેમણે શ્રીદેવસૂરિજીની અનેક પ્રકારે છેડછાડ કરી. તો પણ શ્રીદેવસૂરિજી સમભાવમાં રહ્યા. પરંતુ જ્યારે કુમુદચંદ્ર ભટ્ટારકે મર્યાદા મુકી એક જૈન શ્વેતાંબર વૃદ્ધ સાધ્વીને હેરાન કર્યા ત્યારે સાધ્વીજીએ દેવસૂરિજીને ઠપકો આપ્યો કે તમે જ્ઞાની અને વિદ્વાન્ ગામમાં હોવા છતાં દિગંબર ભટ્ટારક શ્વેતાંબરોની અને તેમાં સાધ્વીની વિડંબના કરે તે કેમ ચાલે? શ્વેતાંબરોનો પરાભવ અને વિડંબના કરતા કુમુદચંદ્રને જોઈને શ્રીવાદિદેવસૂરિજીએ પાટણમાં સિદ્ધરાજની સભામાં “કુમુદચંદ્ર”ની સાથે મોટો વાદ કર્યો. તેનો પરાભવ કરી ત્યાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આ વાદ ૧૧૮૧માં થયો. કુમુદચંદ્રે દ્રવ્યથી ગાંગિલમંત્રીને પોતાના પક્ષમાં કર્યો હતો. દેવસૂરિજીને થાહડ અને નાગદેવે દ્રવ્યવ્યય માટે વિનંતી કરી હતી. પરંતુ ગુરૂજીએ આ કાર્ય માટે દ્રવ્યવ્યયની ના પાડી. કુમુદચંદ્રના પક્ષમાં ત્રણ કેશવ સભાસદ હતા. દેવસૂરિજીના પક્ષમાં ભાનુ અને મહાકવિ શ્રીપાલ નામના વિદ્વાનો પક્ષકાર હતા. રાજ્યસભામાં મહર્ષિ, તથા ઉદયસાગર અને રામ નામના ત્રણ વિદ્વાનો સલાહકાર હતા. શ્રી દેવસૂરિજીના આ વિજયની પૂ. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજીએ તથા શ્રીચંદ્રસૂરિ આદિ આચાર્યોએ ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી છે.

શ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ કેટલા ગ્રન્થોની રચના કરી તે જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ મહાપ્રભાવક અને અન્ય દર્શનોની લગભગ સર્વ અસત્ય માન્યતાઓનું પરિપૂર્ણ રીતે અકાટ્યયુક્તિ બલવડે પરામર્જન કરનારો “પ્રમાણનયતત્વાલોક” તથા તેના ઉપર તેના મર્મને સમજાવતી “સ્યાદ્વાદરત્નાકર” નામની સુંદર અદ્વિતીય સ્વોપજ્ઞ મહાટીકા બનાવી છે. જેનું સવિશેષ વર્ણન હમણાં લખાશે. વાદિ કુમુદચંદ્રની સાથેના વાદમાં મળેલા વિજયથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ આપેલા તુષ્ટિદાનથી શ્રી દેવસૂરિજીની આજ્ઞા મુજબ સિદ્ધરાજે સુંદર ચૈત્ય બનાવ્યું અને તેમાં ચાર આચાર્યોની સાક્ષીમાં ૧૧૮૩માં શ્રી વાદિદેવસૂરિજી પાસે ઋષભદેવ પ્રભુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

આ રીતે આકાશમાં જેમ મેઘ ગર્જના કરે, તેમ વાદીઓ વચ્ચે અસ્ખલિત ગર્જના કરતા અને તેના દ્વારા જૈનશાસનની વિજયપતાકા ફરકાવતા, નિરભિમાની અને નિઃસ્પૃહ એવા શ્રી વાદિદેવસૂરિજી ત્ર્યાસી વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી વિક્રમ સંવત ૧૨૨૬ શ્રાવણ વદી ૭ ગુરૂવારે સ્વર્ગવાસી થયા. (કાલધર્મ પામ્યા). તેમનો ૧૧૪૩માં જન્મ, ૧૧૫૨માં ૯ વર્ષની વયે દીક્ષા, ૧૧૭૪માં ૩૧ વર્ષની વયે આચાર્યપદ, ૧૧૮૧માં કુમુદચંદ્રની સાથે વાદ અને વિજય, ૧૧૮૩માં ઋષભદેવપ્રભુની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવીને ૧૨૨૬માં કાલધર્મ પામ્યા. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ જાણવો.

પૂ. આ. વાદિદેવસૂરિજીને આચાર્ય બન્યા પહેલાં મહાવિદ્વાન્ એવા સાત પરમમિત્રો હતા. (૧) વિમલચંદ્ર, (૨) હરિચંદ્ર, (૩) સોમચંદ્ર, (૪) પાર્શ્વચંદ્ર, (૫) કુલભૂષણ, (૬) શાન્તિચંદ્ર

અને (૭) અશોકચંદ્ર. આ સાતમાં ત્રીજા નંબરના પરમમિત્ર જે સોમચંદ્ર, તે સંભવ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજી હોય, કારણ કે આચાર્ય બન્યા પહેલાં તેમનું નામ સોમચંદ્ર હતું. તેઓ નાની ઉંમરથી જ પરમવિદ્વાન હતા અને વાદિદેવસૂરિજી ઉપર અતિ બહુમાનવાલા હતા - તેઓના જીવનચરિત્રમાં પ્રભાવક ચરિત્રશ્લોક ૨૫૧માં કહ્યું છે કે -

યદિ નામ કુમુદચન્દ્રં, નાજેષ્યદેવસૂરિરહિમરુચિઃ ।

કટિપરિધાનમધાસ્યત કતમઃ શ્વેતામ્બરો જગતિ ॥૨૫૧॥

વાદિદેવસૂરિજીનો જન્મ ૧૧૪૩માં, અને હેમચંદ્રાચાર્યજીનો જન્મ ૧૧૪૫માં થયેલ છે એટલે વાદિદેવસૂરિજીને આચાર્યપદના પૂર્વકાલમાં અર્થાત્ રામચંદ્રજી નામધારકાવસ્થામાં હેમચંદ્રાચાર્યજી પણ લઘુવયસ્ક અને સોમચંદ્ર નામધારકાવસ્થાવાળા સંભવી શકે છે. અને બંને મહાવિદ્વાન્ હોવાથી પરમમિત્ર પણ સંભવી શકે છે.

તેઓને શ્રીભદ્રેશ્વરસૂરિ, શ્રી રત્નપ્રભસૂરિ અને શ્રીમાણેક્યસૂરિ આ વિદ્વાન્ - તર્કશિરોમણિ, ન્યાયશાસ્ત્રનિપુણ એવા ત્રણ આચાર્યો શિષ્ય હતા. તેમાંના પ્રથમના બે આચાર્યોએ સ્યાદ્વાદરત્નાકરની રચનામાં તેઓને ઘણી સહાયતા કર્યાનો ઉલ્લેખ તે ગ્રંથમાં જ છે. તથા આ ત્રણમાંના બીજા નંબરના શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ તો સમુદ્રસમાન આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રવેશ માટે આ રત્નાકરાવતારિકા નામની લઘુ ટીકા બનાવી છે. તેમનો શિષ્યગણ વિદ્વાન્-વિદ્યાવ્યસની, ચારિત્રસંપન્ન અને વિવિધ કાર્યો દ્વારા જૈનશાસનનો પ્રભાવક હતો.

પ્રમાણનયતત્પાલોક અને સ્યાદ્વાદરત્નાકર :

“પ્રમાણ” અને “નયો” ને સમજાવનારો આ ગ્રંથ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની જેમ “સૂત્રાત્મક” ઢબે સંસ્કૃતભાષામાં લખાયેલા આઠ પરિચ્છેદ રૂપે ૩૭૯ સૂત્રોનો બનેલો આ ગ્રંથ છે. જે જે વિષયોમાં ઈતરવાદીઓની સાથે વાદસ્થાનો આવે છે. તે તે વિષયોમાં ત્યાં ત્યાં સત્યવાત પ્રગટ કરતો પ્રતિવાદીઓની મિથ્યા માન્યતાઓનું ખંડન કરતો (વ્યંગાત્મક ભાવે) શબ્દપ્રયોગ કરી સૂત્રરચના કરેલી છે. અને પછી ટીકામાં પૂર્વપક્ષ યુક્તિપૂર્વક રજૂ કરીને તેનું ખંડન કર્યું છે. બૌદ્ધ-સાંખ્ય-ન્યાય-વૈશેષિક-મીમાંસક અને ચાર્વાક એમ સર્વ ઈતરદર્શનોની પ્રસંગે પ્રસંગે આવતી તમામ સૂક્ષ્મદષ્ટિઓને તેઓના શાસ્ત્રોમાંથી સયુક્તિક ટાંકીને પ્રતિસ્પર્ધી નિર્દોષ દલીલોના પ્રહારો વડે નિરસ્ત કરેલી છે. સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિભુક્તિનો નિષેધ કરતી દિગંબર સંપ્રદાય માન્ય માન્યતાનું પણ સચોટ યુક્તિપૂર્વક નિરસન કરેલું છે. પ્રમાણનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) સમજાવી, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદ રૂપે તેનું વર્ણન કરેલ છે. આ ગ્રંથના ૮ પરિચ્છેદ છે. જેમાં નીચે મુજબ વિષયોની અપૂર્વ રચના છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

“પ્રમાણ”નું લક્ષણ સમજાવીને જ્ઞાન જ પ્રમાણ હોઈ શકે. તે સિદ્ધ કરેલ છે કારણ કે જ્ઞાન જ ઈષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક છે. તેનું નિરૂપણ, અન્યદર્શનોને માન્ય “સન્નિકર્ષ” એ પ્રમાણ નથી. કારણ કે સન્નિકર્ષ હોવા છતાં પણ અપરિચિતમાં જ્ઞાન થતું નથી, અને ચક્ષુ તથા મનમાં વિના સન્નિકર્ષે પણ જ્ઞાન થાય છે. માટે સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી. પણ જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણના લક્ષણમાં કહેલા જ્ઞાન શબ્દની સાર્થકતા, તથા તે જ્ઞાન પણ વ્યવસાયાત્મક (યથાર્થ પ્રમેયના નિર્ણય સ્વરૂપ) હોય તો જ પ્રમાણ. તેથી ભ્રમાત્મક (સમારોપાત્મક-વિપર્યય-સંશય અને અનધ્યવસાય) જ્ઞાનોને પ્રમાણ ન કહેવાય. તેનું નિરૂપણ, તથા ભ્રમાત્મક એવાં વિપર્યયાદિનાં લક્ષણો સમજાવવા દ્વારા પ્રમાણના લક્ષણમાં “વ્યવસાયિ” શબ્દની સાર્થકતા. જ્ઞાનથી અન્ય એવો જે જ્ઞેયપદાર્થ (જડ-ચેતન આત્મક દ્વિષા). તેનું નિરૂપણ કરવા દ્વારા “પર” શબ્દની સાર્થકતા, અને તે પ્રસંગે પર (પદાર્થને) ને ન માનનારા જ્ઞાનાદેવતાદી અને શૂન્યવાદી એવા યોગાચાર અને માધ્યમિક બૌદ્ધોની માન્યતાનું નિરસન. તથા જ્ઞાન પોતે જ દીપકની જેમ પોતાનો પ્રકાશ કરે છે. પરંતુ અન્યજ્ઞાનથી કે જ્ઞેયથી પ્રકાશ્ય નથી એમ જણાવવા દ્વારા સ્વ શબ્દની સાર્થકતા. આ પ્રમાણે ૧ થી ૧૮ સૂત્રોમાં પ્રમાણના લક્ષણની નિર્દોષતા ઉદ્ઘોષિત કરી છે.

પ્રમાણજ્ઞાન ત્યારે જ બને કે જો તેમાં “પ્રમાણ્ય” = પ્રમાણતા = પ્રમાણપણું = પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારિપણું હોય તો જ. તેથી પ્રમાણ્ય અને અપ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ પરથી જ (પ્રમેયથી જ) થાય છે. પરંતુ તેનો બોધ સ્વથી (જ્ઞાનથી) અને પરથી (જ્ઞેયથી) એમ બન્નેથી થાય છે તેનું નિરૂપણ, અને આ વિષયમાં અન્ય દર્શનીય માન્યતાનું સચોટયુક્તિપૂર્વક નિરસન. આ પ્રમાણે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું લક્ષણ અને તેની નિર્દોષતા વર્ણવેલી છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

“જ્ઞાન” એ જ પ્રમાણ છે. તેના પ્રત્યક્ષ-અને પરોક્ષ બે ભેદ, તથા પ્રત્યક્ષનામક પ્રથમભેદનું સવિસ્તર નિરૂપણ, પ્રત્યક્ષપ્રમાણના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે ભેદ, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયસાપેક્ષ હોઈ વ્યંજનાવગ્રહાદિ (વ્યંજનાવગ્રહ-અર્થાવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા) આદિ ભેદોનું નિરૂપણ, ચક્ષુ અને મનના વિષયમાં પ્રાપ્ત્યકારિ - અપ્રાપ્ત્યકારિત્વની ચર્ચા, પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના વિકલ (અપૂર્ણ) અને સકલ (સંપૂર્ણ) એવા બે ભેદો, વિકલમાં અવધિ-મનઃપર્યવ અને સકલમાં કેવલજ્ઞાનનું નિરૂપણ, તથા સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ, સર્વજ્ઞતાની સાથે આહારનો (શરીરધર્મ હોવાથી) અવિરોધ. = એ રીતે દિગંબર આમ્નાયની માન્યતાનું નિરસન, આ પ્રમાણે બીજા પરિચ્છેદમાં “પ્રત્યક્ષપ્રમાણ”ની ચર્ચા કરેલી છે. તથા ચક્ષુ અને મનની અપ્રાપ્ત્યકારિતાની ચર્ચા પરવાદીઓની સાથે જાણે યુદ્ધની કેલિ કરતા હોય તેમ ભિન્ન ભિન્ન છંદોવાળા શ્લોકો દ્વારા એવી

રજુ કરી છે કે જેનું વાંચન છોડવાનું મન ન થાય. તથા માત્ર તેર જ અક્ષરપ્રયોગ, ત્રણ જ વિભક્તિપ્રયોગ, અને ક્રિયાપદના બે જ પ્રત્યય વડે જગત્કર્તૃત્વવાદનું જે ખંડન કર્યું છે તે તો શબ્દોથી અવર્ણનીય રસથી ભરપૂર છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ

“પ્રમાણ”ના “પરોક્ષ” નામના બીજા ભેદની વ્યાખ્યા, તેના (૧) સ્મૃતિ, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન, (૩) તર્ક, (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ. એમ પાંચ ભેદોનું પ્રતિપાદન. પાંચે ભેદોની સાર્થકતા અર્થાત્ કોઈપણ ભેદનો ઈતરભેદમાં અપ્રવેશ, આ પાંચ ભેદોમાંથી પ્રથમના ચાર ભેદોનું (૧) કારણથી, (૨) સ્વરૂપથી, અને (૩) આકારથી નિરૂપણ, પ્રસંગે પ્રસંગે સ્મૃતિ-પ્રત્યભિજ્ઞાન આદિને પ્રમાણ ન માનનારા વાદીઓની માન્યતાનું નિરસન, અનુમાન પ્રસંગે હેતુનું સાચું લક્ષણ, બૌદ્ધદર્શનમાન્ય ત્રિલક્ષણકત્વ, અને નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનમાન્ય પંચલક્ષણકત્વનું ખંડન. સાધ્યનું સાચું લક્ષણ, સાધ્યના સત્ય લક્ષણમાં મુકેલાં અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને અભીક્ષિત આ ત્રણે વિશેષણોની સાર્થકતા, વ્યાપ્તિકાલે ધર્મ જ સાધ્ય છે. અને અનુમાનકાલે ધર્મી સાધ્ય છે તેનું નિરૂપણ, ધર્મીની (પક્ષની) પ્રસિદ્ધિ વિકલ્પથી (કલ્પનાથી) પણ હોય, પ્રમાણથી પણ હોય, અને ઉભયથી પણ હોય, તેનું નિરૂપણ, પરાર્થાનુમાનની વ્યાખ્યા, પરાર્થાનુમાનની જેમ પરાર્થપ્રત્યક્ષ, પરાર્થસ્મરણ, પરાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાદિના સંભવનું પણ પ્રતિપાદન, સામાન્યપણે પરાર્થાનુમાનમાં પક્ષ અને હેતુ એ બે જ અવયવોની આવશ્યકતા છે. દષ્ટાન્તાદિ આવશ્યક નથી તેનું પ્રતિપાદન અને ચર્ચા, તીવ્રમતિવાળા માટે હેતુ એક જ આવશ્યક છે. શેષ ચાર અંગો અનાવશ્યક છે. મંદમતિવાળા માટે પાંચે અંગો આવશ્યક છે. મન્દતરમતિવાળા માટે પાંચ અંગો અને પાંચ આત્માસો સમજાવવા પણ જરૂરી છે. ઈત્યાદિ ચર્ચા, દષ્ટાન્તના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય બે ભેદ, તેની વ્યાખ્યા, તથોપપત્તિ (અન્વય) વ્યાપ્તિ, અને અન્યથાનુપપત્તિ (વ્યતિરેક) વ્યાપ્તિ સમજાવવા દ્વારા દષ્ટાન્તનું દ્વૈવિધ્યત્વ સમજાવવું, ઉપનય અને નિગમનનું સ્વરૂપ, હેતુના ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ રૂપે (એટલે સત્-અસત્ પણે) મુખ્ય બે ભેદ, અને તે બન્નેના સાધ્યની સાથે વિરૂદ્ધ તથા અવિરૂદ્ધની અપેક્ષાએ ચાર ભેદો તથા તેના પ્રતિભેદોનું વર્ણન,

- (૧) સાધ્યની વિધિને સાધનાર અવિરૂદ્ધોપલબ્ધિ હેતુના ૬ ભેદોનું વર્ણન
- (૨) સાધ્યના નિષેધને સાધનાર વિરૂદ્ધોપલબ્ધિ હેતુના ૭ ભેદોનું વર્ણન
- (૩) સાધ્યના નિષેધને સાધનાર અવિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ હેતુના ૭ ભેદોનું વર્ણન
- (૪) સાધ્યની વિધિને સાધનાર વિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ હેતુના ૫ ભેદોનું વર્ણન

આ પ્રમાણે સવિસ્તરપણે પરોક્ષ પ્રમાણના સ્મૃતિ-પ્રત્યભિજ્ઞા તર્ક અને અનુમાન આ ચાર

ભેદોનું સુંદર પ્રતિપાદન, તથા હેતુના ઉપરોક્ત ૨૫ ભેદોનું દૃષ્ટાન્ત સાથે પ્રતિપાદન આ પરિચ્છેદમાં કરેલ છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

પરોક્ષ પ્રમાણના “આગમ” નામના પાંચમા ભેદનું વર્ણન, આગમની વ્યાખ્યા, આમ્રવચન પણ વક્તા અને શ્રોતાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અનુક્રમે કાર્ય અને કારણ હોવાથી ઉપચારે આગમપ્રમાણ કહેવાય છે તેનું નિરૂપણ, આમ્ર પુરુષ લૌકિક-લોકોત્તર બે પ્રકારના હોય છે. તેનું પ્રતિપાદન, માત-પિતાદિ લૌકિકામ્ર, આપણા આત્માની કષાયાદિથી સુરક્ષા કરે તે લોકોત્તરામ્ર, વચન, વર્ણ, પદ અને વાક્યની વ્યાખ્યા, પ્રત્યેક શબ્દો સ્વાભાવિક પોતાની શક્તિ અને સંકેત વડે જ અર્થપ્રતિપાદનમાં કારણ બને છે તેનું નિરૂપણ, તથા તે વિષેના બૌદ્ધ અને નૈયાયિકના એકાન્તમતનું નિરસન, દીપકની જેમ અર્થનો પ્રકાશ કરવો એ શબ્દનો સ્વભાવ છે. પરંતુ તે યથાર્થ છે કે અયથાર્થ ? તે પુરુષાશ્રિતગુણ-દોષની અપેક્ષાએ છે તેનું નિરૂપણ, સર્વ શબ્દો વિધિ-નિષેધ એમ ઉભયને જણાવનાર હોવાથી તેની સમભંગી બને છે તેનું નિરૂપણ, તથા સાતમાના કોઈપણ એક ભાંગાનો એકાન્તવાદ એ અનુચિત જ છે. તેનું સવિસ્તર નિરૂપણ. વસ્તુગત ભિન્નાભિન્ન, નિત્યાનિત્ય, સદસત્, આદિ પરસ્પર વિરોધી જણાતા પરંતુ પરમાર્થે અવિરોધી એવા બે ધર્મોને અપેક્ષાએ સમજાવવામાં સાત જ ભાંગા થાય છે અનંતભાંગા થતા નથી, પરંતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનાં આવાં જોડકાં અનંત હોવાથી અનંત સમભંગીઓ થાય છે તેનું નિરૂપણ, સકલાદેશ-વિકલાદેશની વ્યાખ્યા, તથા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષપ્રમાણાત્મક જ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ અને ક્ષયવિશેષથી જ પ્રતિનિયત અથવા પૂર્ણપદાર્થને જણાવે છે પરંતુ (અન્યદર્શનકારો માને છે તેમ) તદુત્પત્તિ (જેય દ્વારા ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન) કે તદાકારતા (જેયના આકારે પરિણત થયેલું = જેયના આકારને ધારણ કરીને તે) દ્વારા જેયને જણાવતું નથી તેનું પ્રતિપાદન તથા તેની વિશેષ ચર્ચા આ પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવી છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

“પ્રમાણ”નું પ્રતિપાદન પૂર્વોક્ત ચાર પરિચ્છેદોમાં કરીને હવે આ પરિચ્છેદમાં “પ્રમેય”નું પ્રતિપાદન કરેલ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ ષડ્વિધ દ્રવ્યો કે જે સામાન્ય-વિશેષ એમ ઉભયધર્મત્મક છે. તે જ પ્રમેય છે. અહીં એકાન્ત સામાન્યાત્મક માનનાર વેદાન્તદર્શન-મીમાંસકદર્શન અને એકાન્ત વિશેષાત્મક માનનાર બૌદ્ધદર્શનનું નિરસન કરેલ છે. ઉર્ધ્વતાસામાન્ય અને તિર્યક્સામાન્યના ભેદથી સામાન્ય બે પ્રકારનું છે અને ગુણ તથા પર્યાયના ભેદથી વિશેષ પણ બે પ્રકારનું છે તેનું (ચારે ભેદોનું) સ્પષ્ટ વર્ણન આ પરિચ્છેદમાં છે.

૫૬ પરિચ્છેદ

પ્રથમ પાંચ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય સમજાવી આ છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં પ્રમાણનું અનંતર અને પરંપરાએ ફળ શું ? તેનું નિરૂપણ કરેલ છે. પાંચે જ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રમાણનું અનંતર ફળ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ, અને પરંપરાફલ કેવલજ્ઞાનનું ઔદાસીન્ય, અને શેષ ચાર જ્ઞાનોનું ફલ હેય-ઉપાદેય બુદ્ધિ, તેનું વર્ણન, તથા પ્રમાણથી પ્રમાણનું ફલ કથંચિત્ ભિન્ન પણ છે અને કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે તેનું નિરૂપણ તથા મહત્વની ચર્ચાવિશેષ, તથા પ્રમાતા આત્માથી પ્રમાણ (સ્વપરવ્યવસાય) પણ કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન છે તેનું નિરૂપણ તથા એકાન્તે ભિન્ન કે એકાન્તે અભિન્ન વાદોનું નિરસન, પ્રમાણનું સ્વરૂપ, પ્રમાણના ભેદો, પ્રમાણનો વિષય, અને પ્રમાણનું ફળ, આ ચાર સંબંધી જે જે વિપરીત માન્યતાઓ છે તે સઘળી માન્યતાઓ તે તે નામે આભાસ માત્ર છે. તેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ, અનુમાનાભાસના પ્રસંગમાં પક્ષાભાસ, સાધ્યાભાસ, હેત્વાભાસ અને દષ્ટાન્તાભાસોનું સ્પષ્ટીકરણ, વિગેરે વિષયો આ પરિચ્છેદમાં સંકલિત કર્યા છે.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

આ ગ્રંથનું નામ “પ્રમાણ-નય-તત્વાલોક” હોવાથી એકથી છ પરિચ્છેદમાં પ્રમાણસંબંધી (પ્રમાણ-પ્રમેય-પ્રમાણફલ-તેના ભેદ-પ્રતિભેદ-પ્રમાણાભાસ- તથા તેના સ્વરૂપાભાસ-ભેદાભાસ-ઈત્યાદિ ઉપાદેય અને હેય એમ બન્ને પ્રકારની પ્રમાણસંબંધી) વાર્તા સમાપ્ત કરીને હવે આ સાતમા પરિચ્છેદમાં પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યયાર્થિક મૂલ બે નયોની વ્યાખ્યા, તેના ભેદ-પ્રતિભેદોનું વર્ણન, નૈગમાદિ સાત નયોની વ્યાખ્યા, સાતે નયોની નિરપેક્ષપણે પ્રરૂપણ કરવાથી થતા નયાભાસોનું વર્ણન, નૈગમાદિ સાત નયોમાં પૂર્વપૂર્વના નયોથી પછી પછીના નયો સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર (અલ્પ-અલ્પ વિષયવાળા) છે તેનું દિગ્દર્શન, પ્રમાણસપ્તભંગીની જેમ નયસપ્તભંગી, અને પ્રમાણફલની જેમ નયફલનું પણ પ્રતિપાદન, તથા અંતે ૫૫-૫૬-૫૭ સૂત્રોમાં આત્માનું નિરૂપણ, તેમાં એકેક દર્શનોની મિથ્યામાન્યતાઓના પ્રતિકારરૂપે વિશેષણોનો પ્રયોગ. દા.ત. ચાર્વાકના પ્રતિકારરૂપે ચૈતન્યસ્વરૂપ, બૌદ્ધના પ્રતિકારરૂપે નિત્ય, સાંખ્યના પ્રતિકારરૂપે કર્તા અને સાક્ષાદ્ભોક્તા, ન્યાય વૈશેષિકના પ્રતિકારરૂપે સ્વદેહપરિમાણ, વેદાન્તદર્શનના પ્રતિકારરૂપે પ્રતિક્ષેત્રે ભિન્ન-ભિન્ન, મીમાંસક દર્શનના પ્રતિકારરૂપે “પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન્” અને દિગંબરાભ્યાય માન્ય સ્ત્રીમુક્તિનિષેધના પ્રતિકારરૂપે ઉપાત્તપુંસ્ત્રીશરીરસ્ય, આ પ્રમાણે સર્વ દર્શનોના પ્રતિકારરૂપે વિશેષણો યુક્ત પ્રમાતાનું નિરૂપણ આ પરિચ્છેદમાં છે. વિશેષ ખંડન-ખંડન ટીકામાં કરેલ છે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

રાજસભાદિમાં થતા વાદ-વિવાદ વિષયક વાદની વ્યાખ્યા, વાદી-પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિનું વર્ણન, તથા કયા વાદ પ્રસંગે વાદના ઉપરોક્ત ચાર અંગોમાંથી કયા કયા અંગની આવશ્યકતા ઈત્યાદિ વર્ણન આ પરિચ્છેદમાં છે.

સ્યાદ્વાદ રત્નાકર

ગ્રંથકર્તા પૂજ્ય આ. શ્રી વાદિદેવસૂરીશ્વરજી મ. ની પોતાની જ બનાવેલી પ્રમાણનયતત્વાલોક ઉપરની આ સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે. આ ગ્રંથમાં સૂત્રોની જ વાત અતિશય સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ટીકાની રચનામાં ન્યાય અને તર્કશૈલી સવિશેષ છે. પ્રતિવાદીઓની પ્રત્યેક માન્યતાઓનું સ્થાને સ્થાને અકાટ્યયુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી જડમૂળથી ખંડન કરેલું છે. લખાણનો વિષય-સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર રીતે ચર્ચેલો છે. તેથી જ આ ગ્રંથ જાણે એક મહા સાગર હોય એમ લાગે છે. તેથી જ ગ્રંથકારશ્રીએ તે ગ્રંથનું નામ પણ સ્યાદ્વાદ સમજાવવા માટે રત્નાકર (સમુદ્ર) જેવો જે ગ્રંથ તે સ્યાદ્વાદ રત્નાકર એમ નામ રાખેલ છે. આ મહાન આકર ગ્રંથ છે. અથવા સ્યાદ્વાદના વર્ણન રૂપ રત્નોનો ભંડાર, રત્નોની ખાણ તે સ્યાદ્વાદ રત્નાકર કહેવાય છે. જ્ઞાનાદેવવાદ, શૂન્યવાદ, જ્ઞાનનું જ્ઞેયવડે પ્રકાશ્યપણું, જ્ઞાનનું જ્ઞાનાન્તરવડે સંવેદ્યપણું, સન્નિકર્ષાદિ જડનું પ્રમાણપણું, જ્ઞાનનું તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા વડે જ્ઞાપકપણું, પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાનિને આશ્રયી સ્વથી કે પરથી તે સંબંધી પરવાદીઓના મતોની આલોચના, ચક્ષુ અને મનની પ્રાપ્ત્યકારિતાની માન્યતા, શબ્દ અર્પોદ્ગલિક (આકાશનો ગુણ) છે તેવી માન્યતા, ઈત્યાદિ પરવાદીઓની અનેક માન્યતાઓનું ઘણી જ બારીકાઈથી નિરસન કરેલું છે. સર્વજની સિદ્ધિ, સ્ત્રી-પુરુષ ઉભયને મુક્તિપ્રાપ્તિ, આત્મા આદિ સર્વ પ્રમેયો, નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, સદસત્ છે તેની સયુક્તિક બુદ્ધિગમ્ય ગંભીરચર્ચા આ ગ્રંથમાં આપેલી છે. વાદીઓની વિવિધ માન્યતાઓનું સ્થાને સ્થાને પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ રૂપે ખંડન-મંડન કરવા સ્વરૂપ વાદ-વિવાદથી ભરેલો અને તેથી જ સ્થૂલબુદ્ધિવાળા જીવોથી અગમ્ય અને દુર્બોધ આ ગ્રંથ સાચે જ સમુદ્ર સમાન છે. તે કારણથી ગ્રંથકર્તાના જ શિષ્ય પૂ. આ. શ્રી રત્નપ્રભસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીએ “સ્યાદ્વાદરત્નાકર” દુર્બોધ સમજીને તેમાં પ્રવેશ થાય તે માટે નાવડી (હોડી) સમાન નાની ટીકા બનાવી છે. તે ટીકા આ સમુદ્રમાં પ્રવેશ માટે નાવડીતુલ્ય હોવાથી તેનું નામ “રત્નાકરાવતારિકા” રાખેલ છે. આ મૂલટીકા “સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” લખવામાં ગ્રંથકારશ્રીને પોતાના જ શિષ્યો શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિજી, અને શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીની સવિશેષ સહાય હતી. આ વાત ગ્રંથકર્તાએ પોતે જ સ્યાદ્વાદરત્નાકરના પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં જણાવી છે. તે આ પ્રમાણે -

किं दुष्करं भवतु तत्र मम प्रबन्धे,

यत्रातिनिर्मलमतिः सतताभियुक्तः ।

भट्टेश्वरः प्रवरयुक्तिसुधाप्रवाहो,

रत्नप्रभश्च भजते सहकारिभावम् ॥

શ્રી વાદિદેવસૂરિજીની અન્યગ્રંથરચના

“સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” ટીકાગ્રંથ અને “પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” મૂલગ્રંથ શ્રી વાદિદેવસૂરિજીની ન્યાય અને પ્રમાણને સમજાવતી તર્કશૈલીયુક્ત અલૌકિક પરમકૃતિ છે. આનો ઉલ્લેખ પ્રભાવક ચરિત શ્લોક ૨૮૦/૨૮૧માં છે. પરંતુ તેમાં અન્યગ્રંથોનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં “જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ” (ભાગ-૨ પૃષ્ઠ ૫૭૩)માં ત્રિપુટિ મહારાજે અન્યગ્રંથોના આધારે નીચેનાં શાસ્ત્રોનું કર્તૃત્વ શ્રી વાદિદેવસૂરિજીનું જણાવ્યું છે.

(૧) પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક,	(૮) કલિકુંડ પાર્શ્વનાથ યંત્રસ્તવન.
(૨) સ્યાદ્વાદ રત્નાકર,	(૯) જીવાજીવાભિગમ - લઘુવૃત્તિ.
(૩) મુણિચંદ ગુરુથુઈ,	(૧૦) યતિદિનચર્યા.
(૪) ગુરુવિરહવિલાપ,	(૧૧) ઉપધાન સ્વરૂપ.
(૫) દ્વાદશ વ્રત સ્વરૂપ,	(૧૨) પ્રભાત સ્મરણ
(૬) કુરુકુલ્લા દેવી સ્તુતિ,	(૧૩) ઉપદેશ કુલક
(૭) પાર્શ્વધરશેન્દ્ર સ્તુતિ	(૧૪) સંસારોદ્વિગ્ન મનોરથકુલક

ઉપરોક્ત ગ્રંથો શ્રી વાદિદેવસૂરિજીની કૃતિઓ છે એમ ત્રિપુટી મહારાજનું કથન (૧) જિનરત્નકોષ (૨) જૈનગ્રંથાવલિ, (૩) લીંબડીના ભંડારની સૂચિ અને (૪) પાટણના ભંડારની સૂચિના આધારે છે પરંતુ “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”માં પ્રથમના બે ગ્રંથો વિના બીજા ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ નથી, પ્રભાવક ચરિતમાં પણ ૩ થી ૧૪ નંબરના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ નથી. વળી “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં” દેવસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થયા હતા એમ જણાવતા હોય એવું લાગે છે. તેના ઉપરથી ઉપરના ગ્રંથોમાંથી કોઈ કોઈ ગ્રંથો (વાદી દેવસૂરિ વિનાના) અન્ય દેવસૂરિજીના પણ હોય અને અસ્પષ્ટ વિધાનના કારણે વાદિદેવસૂરિજીના નામે ચડી ગયા હોય એમ પણ બનવા સંભવ છે. અથવા વાસ્તવિકપણે વાદિદેવસૂરિજીના પણ હોય એમ પણ બનવા સંભવ છે. છતાં આ બાબતનો નિર્ણય તે તે ગ્રંથોની રચનાનો અને પઠનપાઠનનો અભ્યાસ કરવાથી જ જાણી શકાય તેમ છે. પરંતુ હાલ તે ગ્રંથો અપ્રકાશિત અને અનુપલબ્ધ હોઈ તે વિષે કંઈ પણ કથન કરવું ઉચિત નથી. એમ માની તે વિષયમાં અહીં વિરામ કરીએ છીએ.

શ્રી વાદિદેવસૂરિજીનો શિષ્ય પરિવાર -

શ્રી વાદિદેવસૂરિજીનો સમસ્ત શિષ્ય પરિવાર જાણવા મળ્યો નથી. પરંતુ આ. શ્રી

ભદ્રેશ્વરસૂરિજી, આ. શ્રી માણેક્યસૂરિજી, આ. શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી મુખ્યશિષ્યો તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. પ્રભાવકચરિત્ર શ્લોક ૨૮૩માં શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિજીને ગચ્છભાર સોંપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરીણાં, ગચ્છભારં સમર્પ્ય તે ।

જૈન પ્રભાવનાસ્થેમનિસ્તુષશ્રેયસિ સ્થિતાઃ ॥૨૮૩॥

આ. શ્રી માણેક્યસૂરિજીને પ્રભાવકચરિત્ર શ્લોક ૮૩માં શિષ્ટરાટ કહીને પ્રધાનશિષ્ય તરીકેનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

અથાહ દેવસૂરીણાં, માણેક્યાચ્ચો વિનેયરાટ્ ।

દર્શનપ્રતિકૂલાભિર્વાંગમી શેષાંકુરં વહન્ ॥૨૮૩॥

આ. શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ પોતે જ “રત્નાકરાવતારિકા”ની સમાપ્તિમાં લખેલી “પ્રશસ્તિ”માં પોતાને વાદિદેવસૂરિજીના ચરણકમળમાં ભ્રમર તુલ્ય કહીને પોતાનું શિષ્યત્વ જાહેર કરેલ છે.

પ્રજ્ઞાતઃ પદવેદિભિઃ સ્ફુટદૃશા સમ્ભાવિતસ્તાર્કિકૈઃ ।

કુર્વાણઃ પ્રમદાદ્ મહાકવિકથાં સિદ્ધાન્તમાર્ગાધ્વગઃ ॥

દુર્વાદ્યઙ્ગુશદેવસૂરિચરણામ્ભોજદ્વયીષટ્પદઃ ।

શ્રીરત્નપ્રભસૂરિરત્પતરધીરેતાં વ્યધાદ્ વૃત્તિકામ્ ॥૪॥

તથા ગ્રંથકાર શ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ પોતે જ પ્રથમ પરિચ્છેદના અંતમાં શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિજી તથા રત્નપ્રભસૂરિજીની સ્યાદ્વાદરત્નાકર લખવામાં સહાયતાની પ્રશંસા કરેલી છે. જેનો શ્લોક આગળ આપેલ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ શિષ્યોના નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તથા શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીની બનાવેલી ઉપદેશમાલાની ટીકાની પ્રશસ્તિમાં “દેવસૂરિશિષ્યભ્રાતૃણાં વિજયસેન-સૂરીણામ્” પંક્તિમાં વિજયસેનસૂરિજીનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. પરંતુ તે દેવસૂરિજીના શિષ્ય હોય તો ભ્રાતૃ શબ્દ લખવાની જરૂર નથી. વલી સંસારિ અવસ્થાના દેવસૂરિજીના ભાઈ હોય અને સાધુઅવસ્થામાં શિષ્ય હોય એ વાત પણ અસંગત છે. જો કે ત્રિપુટી મહારાજે જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં તેઓને વાદિદેવસૂરિજીના ભાઈ જ ગણાવ્યા છે. પરંતુ આ વાત સુસંગત લાગતી નથી. કારણ કે પ્રભાવકચરિત્ર શ્લોક૩૦માં વીરનાગ(પિતા)ને અને જિનદેવ(માતા)ને આ વાદિદેવસૂરિ થનાર “પૂર્ણચંદ્ર” એકજ પુત્ર હતો, તેને બીજા પુત્રો ન હતા એમ સ્પષ્ટ કહેલ છે.

સ પ્રાહ નાથ પૂજ્યાનાં, કુલે નો ગુરુતામૃતામ્ ।

અહં ત્વેકસુતો જીર્ણસ્તદાસ્થા મેઝ્ર જીવિતુમ્ ॥૩૦॥

તથા ૩૧થી ૩૫ શ્લોકમાં પણ એક જ પુત્ર હોવાનું સમર્થન મળે છે. માટે શ્રી વિજયસેનસૂરિજી એ વાદિદેવસૂરિજીના ઉપરોક્ત ત્રણ શિષ્યોના (સંસારિ અવસ્થાને આશ્રયી)

ભાઈ હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રધાનપણે ત્રણ શિષ્યોનાં નામો જાણવા મળે છે. તેમાં ભદ્રેશ્વરસૂરિજી એ વાદિદેવસૂરિજીના પટ્ટધર હતા. તથા વાદિદેવસૂરિજીના પૂર્વજો (પૂર્વના આચાર્યો) અને પશ્ચાદ્વર્તી શિષ્યગણ અતિશય વિદ્યાવ્યસની, શાસ્ત્રોના ઉડા અભ્યાસી, અને ન્યાય તથા પ્રમાણના વિષયમાં તર્ક શૈલી પૂર્વકના મહાજ્ઞાની પુરૂષો હતા. આ. શ્રી વાદિદેવસૂરિજીની વાદમાં પ્રતિભાશાલી, પ્રતિવાદિઓ વડે અજેય, ખમીરવાળી અને તેજસ્વી વાણીનો સંચાર તેમના શિષ્યગણમાં પણ ઉતર્યો હોય તેમ રત્નાકરાવતારિકા દીકાની લેખનશૈલીથી જણાયા વિના રહેતું નથી. અસત્ય માન્યતાઓના અંશ માત્રને પણ ન ખમી શકનાર, અને સત્ય માન્યતાને પ્રસારિત કરવામાં પાવરધા, વસ્તુના અયથાર્થ નિરૂપણને ઉડાડવામાં અને યથાર્થ નિરૂપણને જણાવવામાં અલ્પ પણ સંકોચ-સ્નેહ-શરમ કે કોઈની પણ લજ્જા ન રાખનાર એવો તેજસ્વી આ શિષ્યગણ હતો.

આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી

પૂ. આ. રત્નપ્રભસૂરિજીનો જન્મ, માતા-પિતા-ગામ આદિની જાણકારી પૂર્ણતયા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ સત્તાસમય અનુમાનથી જાણવા મળે છે. જો કે પ્રભાવકચરિતમાં વાદિદેવસૂરિજીના જીવનચરિત્રમાં શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. તથા સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબર કુમુદચંદ્ર સાથે શ્રી વાદિદેવસૂરિજીના થયેલા વાદમાં પણ પ્રભાવક ચરિતમાં ક્યાંય રત્નપ્રભસૂરિજીનો ઉલ્લેખ નથી. તેથી સંભવ છે કે આ વાદકાલે રત્નપ્રભસૂરિજી લઘુવયસ્ક હશે, અથવા કદાચ હજુ આચાર્ય ન પણ બન્યા હોય, તથા વળી આ વાતના સમર્થનમાં બીજી પણ એક યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે રત્નપ્રભસૂરિજીએ પોતે બનાવેલા નેમિનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં પોતે જ લખ્યું છે કે દેવસૂરિજીની આજ્ઞાથી લઘુભાઈ એવા વિજયસેનસૂરિજી વડે પોતાને દીક્ષા અપાઈ છે.

નેમિનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ

અહ દેવસૂરિઆણા, દિક્ષિયા વિજયસેનસૂરિહિં ।

લહુઅહિં ભાડગેહિં, જે સુત્તિ સુહાપહાવેહિં ॥

ઉદ્ધાવણવિજ્જાઇસુ, જેસિં નીસેસકજ્જેસુ ।

જાયા ગુરુણો સિરિદેવસૂરિણો સડ પસાયપરા ॥

સિરિ રયણપ્પહસૂરીહિં, તેહિં જમ્મફલમહંતેહિં ।

આણસાઓ અણુભાવઓ ચ, દોણં પિ સુગુરૂણં ॥

આ પાઠમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે શ્રી વાદિદેવસૂરિજીની આજ્ઞાથી લઘુભાઈ શ્રી વિજયસેનસૂરિ વડે દીક્ષા અપાઈ. વિજયસેનસૂરિજીના હાથે રત્નપ્રભસૂરિજીની દીક્ષા થઈ છે એ વાત નક્કી થાય

છે. પરંતુ તેમાંથી બીજી બે શંકાઓ ઉઠે છે કે (૧) વિજયસેનસૂરિ કોના લઘુભાઈ હતા ? અને (૨) રત્નપ્રભસૂરિજી કોના શિષ્ય બન્યા ? શું વિજયસેનસૂરિજીના હાથે દીક્ષિત થયા હોવાથી તેમના જ શિષ્ય બન્યા કે વાદિદેવસૂરિજીની આજ્ઞાથી વિજયસેનસૂરિજીએ તો માત્ર દીક્ષા જ આપી પરંતુ શિષ્ય તો વાદિદેવસૂરિજીના ઉદ્ઘોષિત કરવામાં આવ્યા ? આ બે શંકાઓ થવી સંભવિત છે.

પ્રથમશંકાનો પરિહાર આ રીતે સંભવી શકે છે કે ઉપદેશમાલાની પ્રશસ્તિમાં રત્નપ્રભસૂરિજી પોતે જ લખે છે કે દેવસૂરિશિષ્યભ્રાતૃણાં વિજયસિંહસૂરીણામ્ દેવસૂરિજીના શિષ્ય જે શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિજી અથવા શ્રીમાણેક્યસૂરિજી તેમના લઘુભાઈ, એવો અર્થ થાય છે કારણ કે વાદિદેવસૂરિજીને કોઈ ભાઈ હતા જ નહિ એટલે દેવસૂરિજીના શિષ્ય એવા (તેમના) ભાઈ એમ કર્મધારયસમાસ અસંભવિત છે. દેવસૂરિજીના શિષ્યના ભાઈ પાસે રત્નપ્રભસૂરિજીએ દીક્ષા લીધી હોય એમ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ કરીએ તો સ્વતઃ સમજાય તેમ છે કે વાદિદેવસૂરિજી પછી અમુક વર્ષો બાદ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી થયા હશે. અને સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબરની સાથેનો આ વાદ ૧૧૮૧માં થયેલ છે. પ્રભાવક ચરિત્રના શ્લોક ૧૮૩માં કહ્યું છે કે -

ચન્દ્રાષ્ટશિવવર્ષેઽત્ર (૧૧૮૧) વૈશાખે પૂર્ણિમાદિને ।

આહૂતૌ વાદશાલાયાં, તૌ વાદિપ્રતિવાદિનૌ ॥૧૧૩॥

તેથી તે વખતે રત્નપ્રભસૂરિજી (દીક્ષાની અપેક્ષાએ) લઘુ વયસ્ક હોય અને હજુ આચાર્ય ન બન્યા હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે અને તેથી જ આ વાદકાલે પ્રભાવકચરિત્રમાં તેમના નામનો ઉલ્લેખ ન હોય એમ સંગતિ થાય છે. પરંતુ “પ્રબંધ ચિંતામણિ” માં પૃષ્ઠ ૩૭માં કુમુદચંદ્ર (દિગંબર) અને રત્નપ્રભસૂરિજીનો પ્રસંગ જણાવેલ છે.

इति तदुक्तिश्रवणात्सिद्धान्तकुशलतां तस्याल्पीयसीमवगम्य जितं जितमिति मन्यमानाभ्यां श्रीदेवाचार्य-श्रीहेमचन्द्राभ्यां प्रमुदितम् । अथ देवसूरिप्रभो रत्नप्रभाभिधानः प्रथमशिष्यः क्षपामुखे गुप्तवेषतया कुमुदचन्द्रस्य गुरूदरे गतः । तेन कस्त्वमित्यभिहिते- अहं देवः । देव कः ? । अहं । अहं कः ? । त्वं श्वा । श्वा कः ? । त्वं । त्वं कः ? । अहं देवः (कुत आयातस्त्वं ? । स्वर्गात् । स्वर्गे का का वार्ता ? । कुमुदचन्द्रदिगम्बरशिरः पञ्चाशीति पलानि । तर्हि किं प्रमाणम् ? । छित्त्वा तोल्यताम् ।) इति तयोरुक्तिप्रत्युक्तिबन्धे चक्रभ्रमं भ्रमति, आत्मानं देवं, दिगम्बरं श्वानं च संस्थाप्य यथागतं जगाम । तेन चक्रदोषप्रादुष्करणेन विषादनिषादसम्पर्कात्-

શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી ગુપ્તવેષે સન્ધ્યાસમયે કુમુદચંદ્રના નિવાસસ્થાને ગયા, અને ત્યારબાદ નીચે પ્રમાણે તે બંનેનો સંવાદ થયાનો ઉલ્લેખ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં છે.

(દિગંબરકુમુદચંદ્ર)

- (૧) કસ્ત્વં ? તું કોણ છે ?
- (૨) દેવઃ કઃ ? દેવ કોણ ?
- (૩) અહં કઃ ? હું કોણ ?
- (૪) શ્વા કઃ ? કુતરો કોણ ?
- (૫) ત્વં કઃ ? તું કોણ ?

(શ્વેતાંબર રત્નપ્રભસૂરિ)

- અહં દેવઃ હું દેવ છું
- અહમ્ હું
- ત્વં શ્વા તું કુતરો છે.
- ત્વં તું
- અહં દેવઃ હું દેવ છું ઈત્યાદિ

તથા આ પ્રબંધચિંતામણિમાં જ રત્નપ્રભાચાર્યને વાદિદેવસૂરિજીના પ્રથમશિષ્ય-મુખ્યશિષ્ય તરીકે કહ્યા છે. પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રબંધચિંતામણિના પાઠો તપાસતાં પૂર્વાપર સંબંધ સમજાતો નથી. છતાં અનુમાન આવા પ્રકારનું કરી શકાય છે કે શ્રીવાદિદેવસૂરિજીના કાલે શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજી દીક્ષાવસ્થાની અપેક્ષાએ ભદ્રેશ્વરસૂરિજી અને માણેકચસૂરિજી આદિની અપેક્ષાએ લઘુવયસ્ક અને નૂતનાભ્યસ્તવિદ્યાવાન્ હશે એટલે પ્રભાવકચરિત્રમાં તેમનો ઉલ્લેખ નહીં હોય. પરંતુ નૂતનાભ્યસ્ત વિદ્યાવાળા હોવાથી અને તર્ક તથા ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિપુણમતિવાળા હોવાથી અને રત્નાકરાવતારિકાની ભાષા જોતાં વચનોચ્ચારમાં પટુતાવાળા હોવાથી ગુરૂપ્રત્યેના પ્રશસ્તરાગથી કુમુદચંદ્રની સાથે આવી બાલગોષ્ઠિ કરવા પ્રેરાયા હોય, અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં વધુ પ્રવીણ તથા વચનોચ્ચારમાં પટુતાવાળા હોવાથી તે વિષયને આશ્રયી પ્રથમશિષ્ય કહ્યા હોય. છતાં એટલું ચોક્કસ સમજી શકાય છે કે ૧૧૮૧ના વાદકાલમાં તેઓ વિદ્વાન્ અને અભ્યસ્તવિદ્યાવાન્ હતા. તેથી જ વાદકાલ સમાપ્ત થયા પછી શ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ રચેલા “સ્યાદ્વાદ રત્નાકરમાં” શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિજીની સાથે શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ પણ સહાયતા કર્યાનો ગ્રંથકર્તાએ કરેલો ઉલ્લેખ મળતો આવે છે. માટે ૧૧૮૧ થી ૧૨૩૬ સુધીનો શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીનો વિદ્યા ભણ્યા પછીનો દીક્ષિતકાળ અનુમાન કરાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં કુમુદચંદ્રની સાથે કરેલ સંવાદના આધારે ૧૧૮૧થી શરૂઆત ગણીએ અને ઉપદેશમાલાની પોતે બનાવેલી ટીકા ૧૨૩૬માં સમાપ્ત થયાનો ઉલ્લેખ હોવાથી ત્યાં સુધીનો રત્નપ્રભસૂરિજીનો સત્તાકાળ અનુમાન કરાય છે. તેમનો જન્મ-બાલ્યવય અને દીક્ષા આદિ ૧૧૮૧થી પૂર્વે થયાયોગ્ય હોવાં સંભવિત લાગે છે અને સ્વર્ગવાસ (કાલધર્માવસ્થા) ૧૨૩૬ પછી સંભવિત કરાય છે. તેમની બોલવાની ચતુરાઈ, વાદીઓની સામે વ્યંગભાષણ, ખમીરવંતી પ્રકૃતિ, અને પક્ષ-પ્રતિપક્ષ દ્વારા વાદીની વાતનો પરાભવ કરવામાં અલૌકિક તેજ, વિગેરે ગુણો તેમનામાં હતા.

રત્નપ્રભસૂરિજીની વિશિષ્ટ શક્તિઓ -

(૧) રત્નપ્રભસૂરિજીમાં ન્યાય અને પ્રમાણ વિષે ઊંડી જ્ઞાનશક્તિ હતી. તે તેમની બનાવેલી રત્નાકરાવતારિકામાંથી જણાય છે. કોઈ પણ વાદીના કોઈ પણ વાદવિષયક પદાર્થને સમજાવવા

સંભવી શક્તા તમામ તર્કો પોતે સ્વયં કલ્પીને તેને અકાટ્યયુક્તિપ્રહાર વડે નિરૂત્તર કરેલા જણાય છે. તેમની લેખનશૈલીમાં એવું અનુમાન કરાય છે કે કોઈપણ પૂર્વપક્ષવાદી તેના પોતાના પક્ષની રજુઆતમાં (મંડનમાં) તે પોતે જેટલી યુક્તિઓ નહીં જાણતો હોય તેટલી યુક્તિઓ તેના તરફથી સંભાવના રૂપે પણ કરીને તેનો પ્રત્યુત્તર આપેલો નજરે નીહાળાય છે. તે તેમની કોઈ અલૌકિક શક્તિ છે. કોઈ પણ પ્રતિવાદીના પક્ષનું મંડન કરતી વખતે કલ્પાતા પક્ષો અને પ્રતિપક્ષોના ભેદોની રચના પૂ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ.ની રચેલી અનેકાન્તજયપતાકાની સ્મૃતિ તાજી કરાવતી હોય તેવી છે.

(૨) લાંબા-લાંબા સમાસો એ તો એમનો વચન ચતુરાઈમાં જાણે સહજ સ્વભાવ હોય એમ લાગે છે. લાંબા સમાસોના કારણે શબ્દસૌજ્ય, પદલાલિત્ય, કાવ્યરસની મધુરતા, અને ન્યાય-પ્રમાણના રસિક જીવોને રસવર્ધક શબ્દરચનારૂપ આ અપૂર્વ રચના છે.

(૩) પ્રત્યેક વાક્યોમાં સરખે સરખા વ્યંજનોના પ્રાસ મેળવીને ગદ્ય હોવા છતાં જાણે પદ્ય હોય નહીં શું ! એવી ભ્રાન્તિ કરાવતી, શુષ્ક વિષયને પણ રસવંતી દશામાં પરાવૃત્તિ કરાવતી, એકસરખા અનેક વ્યંજનોના મીલનથી કર્ણપ્રિયતાને પ્રાપ્ત કરાવતી એવી આ ગ્રંથની રચના તેઓએ કરેલી છે. જે તેમની અલૌકિક શક્તિનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

(૪) ટીકાગ્રંથ હંમેશા ગદ્યસંસ્કૃતભાષામાં જ હોય છે. છતાં બીજા પરિચ્છેદમાં ચક્ષુ અને મનની પ્રાપ્ત્યકારિતાનું મંડન કરતાં, અને શેષ ચારે ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત્યકારિ જ છે એવું મંડન કરતાં રત્નપ્રભાચાર્યજી વાદીઓની સામે હાથીઓની વચ્ચે સિંહ જેમ ગર્જના કરતો ફરે તેમ પદ્ય = કાવ્યમય, અને તે પણ ભિન્ન ભિન્ન અનેકવિધ છંદો દ્વારા જે નિરૂપણ કરે છે તે તો જાણે પ્રતિવાદીઓની સામે રણાંગણમાં તેઓનો પરાભવ કરી હર્ષવિશમાં ઝુલતા હોય એવું જણાઈ આવે છે. ભક્તિભાવનામાં લીન થયેલો પુરૂષ વિવિધ રાગરાગિણીઓથી જેમ ભક્તિરસમાં ઝીલે છે. આનંદગોષ્ઠી કરે છે તેવી જ પ્રતીતિ આ પદ્યમય કાવ્યોમાં થાય છે આ વાત જે અનુભવ કરે છે તેને જ સમજાય તેમ છે.

(૫) પ્રતિવાદીઓ મનમાં એવું અભિમાન વહન ન કરી લે કે અમે જ પંડિત - વિદ્વાન - મહાવિદ્વાન્ છીએ. જેનાચાર્યો શું જાણે ? તે તો માત્ર ધર્મક્રિયા જ કરી જાણે અર્થાત્ નિર્માલ્ય જ હોય છે. આવી પ્રતિવાદીઓની ભ્રાન્તિને ભાંગવા માટે ક્રિયા પદમાં માત્ર તિ અને તે બે જ પ્રત્યયો દ્વારા, વિભક્તિમાં માત્ર સિ ટા અને ડસ્ ત્રણ જ પ્રત્યયો દ્વારા અને ત, થ, દ, ઘ, ન, પ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ અને વ એમ માત્ર ૧૩ જ વ્યંજનોની વિદ્યમાનતા વાળા શબ્દપ્રયોગો કરવા દ્વારા ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનો જે વિનાશ સમજાવે છે તે વખતે તો જાણે ખરેખર વાગ્યુદ્ધના સમરાંગણમાં પોતે અતિશય રાજાપાઠમાં આવી ચુક્યા હોય તેમ જણાઈ આવે છે, કેટલી

વચનચતુરાઈ, વ્યાકરણચતુરાઈ અને વાદીના વાદનો પરાજય કરવા માટેની તાલાવેલીની તલ્લીનતા? આવી અલૌકિક શક્તિઓ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીમાં જણાયા વિના રહેતી નથી.

શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીની ગ્રંથરચના -

(૧) “રત્નાકરાવતારિકા” નામની આ લઘુટીકા સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રવેશાત્મક નાવડી તુલ્ય પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ બનાવાઈ છે. આ જ લઘુટીકામાં અંતે પ્રશસ્તિમાં પોતે જ કહ્યું છે કે -

વૃત્તિઃ પદ્મ સહસ્ત્રાણિ, યેનેયં પરિપઠ્યતે ।

ભા-રત્તી ભારતી ચાસ્ય પ્રસર્પતિ જલ્પતઃ ॥૫॥

આ લઘુટીકા લાંબા લાંબા સમાસવાળી, સ્થાને સ્થાને વ્યંજનોના પ્રાસવાળી, અર્થ સમજવામાં સરળ રચનાવાળી, ગદ્ય હોવા છતાં ક્યાંક ક્યાંક પદ્યાત્મકપણે વિષયવર્ણનથી રસપ્રદ બનેલી, પ્રતિસ્થાને આવતી કોઈ પણ વાદીના કોઈ પણ મર્મસ્થાનવાળી માન્યતાનું સંપૂર્ણપણે મથન કરનારી આ અલૌકિક અપૂર્વ ગ્રંથ રચના છે.

(૨) ઉપદેશ માલાની ટીકા - શ્રી ધર્મદાસ ગણિજીની બનાવેલી આ ઉપદેશ માલા પ્રાકૃતભાષામાં પદ્યાત્મકગ્રંથ છે. તેના ઉપર સિદ્ધર્ષિની ટીકા છે. તે ઉપરાંત સવિશેષ કથાઓથી ભરપૂર, તથા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, અને અપભ્રંશ ભાષાઓથી મિશ્ર, કર્તાના અપૂર્વપાંડિત્યને સૂચવતી બીજી ટીકા પૂજ્ય આ. શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીની છે. જેનું “વિશેષવૃત્તિ” એવું નામ કહેવાય છે. તથા દોઢઢી ના નામે પણ આ ટીકા જૈન સમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે. કુલ ૧૧૧૫૦ શ્લોક પ્રમાણ, વિક્રમસંવત ૧૨૩૮માં બનાવેલી આ દોઢઢી ટીકા ભરૂચમાં પૂર્ણ થઈ છે. અને તે વખતના તેમના અનેક પંડિત સાથીઓએ આ ટીકાનું સંશોધન કરેલું છે.

(૩) નેમિનાથ ચરિત્ર (અરિ નેમિ ચરિત્ર) નેમનાથ પ્રભુનું ચરિત્ર છે પ્રાકૃતભાષામાં લખાયેલા - કાવ્યના બધા જ રસો અને અલંકારોથી પરિપૂર્ણ આ મહાકાવ્ય ગ્રંથ છે. વિક્રમ સંવત ૧૨૩૩માં રચાયેલો, ૧૩૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, શ્રી દેવભદ્રજી અને નયકીર્તિજીએ સંશોધન કરેલો આ મહાકાવ્ય ગ્રંથ છે.

(૪) મતપરીક્ષાપગ્યાશત્ = વાદીઓના મતોની પરીક્ષા કરતો આ ગ્રંથ છે “પંચાશત્” એવા ટુંકા નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. રત્નાકરાવતારિકા રચાયા પૂર્વે આ ગ્રંથની રચના કરેલી છે. કારણ કે રત્નાકરાવતારિકામાં જ રત્નપ્રભસૂરિજીએ બે સ્થાને આ પંચાશત્ ગ્રંથની સાક્ષી ઉત્પાદ-વ્યય-અને-ધ્રુવની ત્રિપદી સમજાવતાં આપેલી છે.

(૧) પ્રથમ પરિચ્છેદના બીજા સૂત્રમાં -

આચક્ષ્મહિ ચ મતપરીક્ષાપજ્ઞાશતિ -

અર્થસ્ય પ્રમિતૌ પ્રસાધનપટુ પ્રોચુઃ પ્રમાણં પરે,
તેષામજ્ઞનભોજનાદ્યપિ ભવેત્ વસ્તુ પ્રમાણં સ્ફુટમ્ ।
આસન્નસ્ય તુ માનતા યદિ તદા સંવેદનસ્યૈવ સા,
સ્યાદિત્યન્ધભુજઙ્ગરન્ધ્રગમવત્ તીર્થ્યૈઃ શ્રિતં ત્વન્મતમ્ ॥

(૨) પાંચમા પરિચ્છેદના આઠમા સૂત્રમાં

કિञ્ચ, અપરમધ્યધિષ્મહિ પજ્ઞાશતિ -

પ્રધ્વસ્તે કલશે શુશોચ તનયા મૌલૌ સમુત્પાદિતે ।
પુત્રઃ પ્રીતિમુવાહ કામપિ નૃપઃ શિશ્રાય મધ્યસ્થતામ્ ॥
પૂર્વાકારપરિક્ષયસ્તદપરાકારોદયસ્તદ્વયા ।
ધારશ્ચૈક ઇતિ સ્થિતં ત્રયમયં તત્ત્વં તથાપ્રત્યયાત્ ॥૧॥

આ બન્ને સાક્ષીઓથી જણાય છે કે “પંચાશત્” નામનો ગ્રંથ શ્રીરત્નપ્રભસૂરિજીનો બનાવેલો છે. માત્ર હાલ તેની ક્યાંય ઉપલબ્ધિ થતી નથી.

(૫) પાર્શ્વનાથચરિત્રદ્ષ્ટાન્ત કથા - મનુષ્યભવની દુર્લભતાને જણાવતાં દશ દષ્ટાન્તોથી ભરેલી પાર્શ્વનાથપ્રભુના જીવનચરિત્રને આલેખતી આ કથા છે. અર્થાત્ કથાગ્રંથ છે. જિનરત્નકોષમાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. તેની વિ. સંવત ૧૫૬૭માં લખાયેલી હસ્તપ્રત માત્ર ઉપલબ્ધ છે. પ્રકાશિત થયેલ નથી.

આટલા ગ્રંથો જાણવા મળેલ છે. અન્યગ્રંથો પણ હશે.

આ “રત્નાકરાવતારિકા” જો કે સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામના મહાગ્રંથ રૂપ મહાસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ નાવ સમાન કહીને બનાવી છે તો પણ તેમની બોલવાની વાગ્વટતા, શબ્દોના પ્રાસની છટા, અને વાદીઓના વાદોને નિરસ્ત કરવાની ખુમારીથી આ ટીકા પણ દુર્બોધ કહી શકાય એવી બની છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતભાષા અને કાવ્યરસના મહાવિદ્વાન્ પુરૂષો પોતાની અપેક્ષાએ ઘણી મૂઢુભાષાનો પ્રયોગ કરે તો પણ તેઓની સ્વાભાવિક ભાવે નીકળતી ભાષા સદા સામાન્ય આત્માઓ માટે દુર્બોધ હોય છે. તેથી આ “રત્નાકરાવતારિકા” એ નાવડી સમાન હોવા છતાં તેમાં પણ પ્રવેશ કરાવવા માટે જાણે સંસ્કૃતગદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ભાષાન્તર કર્યું હોય તેવી નાની બે ટીકાઓ છે.

(૧) પૂ. શ્રી રાજશેખરસૂરિજી કૃત સંસ્કૃત “પંજિકા” ટીકા.

(૨) પૂ. શ્રી મુનિ જ્ઞાન ચંદ્રજી કૃત સંસ્કૃત “ટિપ્પણી” ટીકા.

હવે તે બંને ટીકાઓના કર્તા વિષે અને બંને ટીકાઓ વિષે કંઈક વિચારીએ.

પંજિકા ટીકાના કર્તા શ્રી રાજશેખરસૂરિજી

સુપ્રસિદ્ધ અને ધર્મક્રિયાના ભંડાર એવા હર્ષપુરીય નામના ગચ્છમાં ગુજરાતના રાજા કર્ણ વડે “મલધારિ” બિરુદ જેમને અપાયું છે એવા નિઃસ્પૃહાત્માઓમાં ચૂડામણિ સમાન શ્રી અભયદેવસૂરિ થયા, તેમના શિષ્ય, એક લાખ ગ્રન્થના કર્તા, ગુજરાતના રાજા જયસિંહ વડે જેમનાં ચરણયુગલોમાં નમસ્કાર કરાયા છે એવા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી મ. સા. થયા, જો કે ગ્રન્થલક્ષકર્તા અને જયસિંહ રાજા વડે નતચરણયુગલ આ બે વિશેષણોથી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી આ હોય એમ ભ્રાન્તિ થાય તેમ છે. પરંતુ હકીકતથી કલિકાલ સર્વજ્ઞથી ભિન્ન આ હેમચંદ્રસૂરિજી સંભવે છે. તેનાં કારણો એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી શ્રી દેવચંદ્રજીના શિષ્ય છે અને આ હેમચંદ્રસૂરિજી અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય છે. વળી કલિકાલસર્વજ્ઞને બાલચંદ્રજી શિષ્ય હતા. બીજા શિષ્યોનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે આ હેમચંદ્રસૂરિજીને મુનિચંદ્રસૂરિ, હરિભદ્રસૂરિ અને નરચંદ્રસૂરિ એમ ત્રણ શિષ્યો હતા. તેથી અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય આ હેમચંદ્રસૂરિજી કલિકાલસર્વજ્ઞથી ભિન્ન છે. મલધારીયગચ્છના હોવાથી શ્રીવિશેષાવશ્યકભાષ્યની ટીકા રચનાર જે હેમચંદ્રસૂરિજી છે તે જ આ અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય છે. એમ જાણવું. અને તેમને મુનિચંદ્રસૂરિ આદિ ત્રણ શિષ્યો હતા, તેમના વંશમાં તિલક ભૂત એવા શ્રીતિલકસૂરિજી થયા, તેમના પ્રિયશિષ્ય શ્રી રાજશેખરસૂરિજી મ. સા. આ પંજિકા ટીકાના કર્તા છે. આ વાતની સાક્ષી આ પંજિકા ટીકાની સમાપ્તિ પ્રસંગે પોતે જ લખેલી પ્રશસ્તિમાં છે.

શ્રીસ્થૂલભદ્રવંશે હર્ષપૂરીયે ક્રિયાનિધૌ ગચ્છે ।

દેવ્યા ચક્રેશ્વર્યા દત્તવરઃ ષષ્ટપારણકે ॥૧॥

શ્રી ગૂર્જરેન્દ્ર કર્ણોદ્ધોષિતમલધારિવિશદવરબિરુદઃ ।

શ્રી અભયદેવસૂરિર્નિરીહચુડામણિરદીપિ ॥૨॥

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિસ્તચ્છિષ્યો ગ્રન્થલક્ષકર્તાઽભૂત્ ।

શ્રી ગૂર્જરજયસિંહક્ષિતિપતિનતચલનનલિનયુગઃ ॥૩॥

મુનિચન્દ્રસૂરિ-હરિભદ્રસૂરિ-નરચન્દ્રસૂરયઃ સાર્વાઃ ।

તેષામન્વયતિલકઃ સૂરિઃ શ્રીતિલક ઇત્યુદિતઃ ॥૪॥

तस्यास्मि प्रियशिष्योऽहं सूरिः श्री राजशेखरः ।

विद्वत्प्रसादतो ग्रन्थग्रथनारब्धपौरुषः ॥५॥

सोऽहं मोहतमःस्तौमविहस्तजनदीपिकाम् ।

पञ्चिकां रचयामास विनेयजनरञ्जिकाम् ॥६॥

આ રાજશેખરસૂરિજી વિવિધ વિષયોના રસના જણકાર હતા, તેઓએ અનેક ગ્રંથો અને ટીકાઓ બનાવી છે. તેઓ કથાગ્રંથોના અને ઐતિહાસિક કથાઓના સંગ્રાહક અને લેખક હતા. વિક્રમ સંવત ૧૩૫૦ થી ૧૪૫૦ વચ્ચેના કાળમાં તેઓશ્રીનું અસ્તિત્વ હોય એમ તેઓના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિના આધારે જણાય છે. કઠીન અને દુર્બોધ ગ્રંથો ઉપર પંજિકાટીકા રચીને સંસ્કૃતમાં જ વાક્યાન્તરોથી સુબોધ કરવાનું તેઓનું મુખ્યલક્ષ્ય જણાય છે.

શ્રી રાજશેખરસૂરિજીની ગ્રંથરચના -

(૧) ન્યાયકંઠલીપંજિકા, (૨) સ્યાદ્વાદકલિકા (સ્યાદ્વાદદીપિકા), (૩) સંઘમહોત્સવપ્રકરણ, (૪) ષડ્દર્શનસમુચ્ચય (હરિભદ્રીય કરતાં જુદું), (૫) કથાકોષ, (૬) વિનોદકથા કોષ, (૭) પ્રબંધકોષ, (૮) પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય વૃત્તિ, (૯) નેમિનાથ ફાગ, આદિ ગ્રંથોની રચનાના ઉલ્લેખો જિનરત્નકોષમાં જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં તથા ત્રિપુટી મહારાજના લખેલા જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં જુદા જુદા સ્થાને મળી આવે છે.

ટિપ્પણીના કર્તા શ્રી મુનિ જ્ઞાનચંદ્રજી

મુનિશ્રી જ્ઞાનચંદ્રજીની બનાવેલી ટિપ્પણી નામની લઘુટીકાના અંતે આપેલી પ્રશસ્તિમાં પોતે પોતાની પાટપરંપરા જણાવી છે તેઓ પંજિકાના કર્તા શ્રી રાજશેખરસૂરિજીના સમકાલીન અને કંઈક પશ્ચાત્કાલવર્તી થયા છે. પ્રશસ્તિમાં પોતે જ જણાવે છે કે શ્રી રાજશેખરસૂરિજીની આજ્ઞાથી મેં આ ટિપ્પણી બનાવી છે. ટિપ્પણીની પ્રશસ્તિમાં શ્રી વિજય સિંહસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિજી (નવાંગવૃત્તિકારથી ભિન્ન, કારણ કે નવાંગવૃત્તિકાર તો શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજીના શિષ્ય હતા એમ પ્રભાવક ચરિત્ર શ્લોક ૮૧ થી ૧૦૦માં જણાવેલ છે માટે નવાંગવૃત્તિકારથી ભિન્ન એવા અભયદેવસૂરિજી) થયા. પછી શ્રી ચંદ્રસૂરિજી, શ્રી દેવસૂરિજી, શ્રીતિલકપ્રભસૂરિજી, શ્રી અજિતપ્રભસૂરિજી, શ્રી કનકપ્રભસૂરિજી અને અનુક્રમે ત્યારબાદ શ્રી ગુણચંદ્રસૂરિજી થયા, તેમના શિષ્ય શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજી થયા કે જેઓએ રત્નશેખરસૂરિજીની આજ્ઞાથી આ ટિપ્પણી નામની ટીકા લખી છે. તથા ટિપ્પણીકારના ગુરૂ શ્રી ગુણચંદ્રસૂરિજીની પાટે વિ. સં. ૧૩૮૬માં આચાર્ય

ગુણપ્રભસૂરિજી થયાનો ઉલ્લેખ ત્રિપુટી મહારાજના જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં (ભાગ ૨જો પૃષ્ઠ ૫૩૯/૪૦માં) છે. તેથી ટિપ્પણીકારના ગુરૂ શ્રી ગુણચંદ્રસૂરિજી ૧૩૮૬ પૂર્વે પાટપર બીરાજમાન હતા. અને તેમના શિષ્ય મુનિ શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજીએ આ ટિપ્પણી લખી છે માટે ૧૩૫૦ થી ૧૪૦૦માં લખાઈ હોવી જોઈએ. તથા શ્રી રાજશેખરસૂરિજીના આદેશથી આ ટિપ્પણી લખી છે એવો પણ પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ હોવાથી રાજશેખરસૂરિજીની હયાતિમાં આ ટિપ્પણી લખાઈ છે માટે પણ ૧૩૫૦ થી ૧૪૦૦માં લખાયાનું અનુમાન થઈ શકે છે. જુઓ ટિપ્પણીની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧ થી ૧૦.

રત્નાકરાવતારિકાનું ગુજરાતી ભાષાંતર તથા

તેના કર્તા પૂ. શ્રી મલયવિજયજી મ.

આ રત્નાકરાવતારિકાનું આઠે પરિચ્છેદનું ગુજરાતી ભાષાંતર પૂ. મુનિરાજ શ્રી મલયવિજયજી મહારાજશ્રીએ કરેલ છે. અમદાવાદ શહેરના લુહારની પોળ (આસ્તોડીયા)ના ઉપાશ્રયના, ગિરનાર આદિ તીર્થોના ઉદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના જેઓ શિષ્ય હતા તેઓએ પોતાના અભ્યાસકાલે પંડિતવર્ય શ્રી છબીલદાસભાઈ પાસે તૈયાર કરેલ સુંદર ગુજરાતી અનુવાદ પંડિતશ્રી દલસુખ માલવણીયા દ્વારા સંશોધિત થઈને લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર તરફથી ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ છે. પૂજ્ય મલયવિજયજી મહારાજે આ અનુવાદ તૈયાર કરવામાં અથાગ પ્રયત્ન કરેલ છે. માત્ર તે અનુવાદ સંક્ષિપ્તરૂપિવાળા જીવોને સંક્ષેપમાં વિશાલ સમજવાની બુદ્ધિ ધરાવનારા જીવોને માટે ઘણો જ ઉપકારી છે. કાલપ્રભાવે હીન-હીનતર બુદ્ધિવાળા અને વિસ્તારરૂપિ જીવોને વિસ્તાર કર્યા વિના સમજવાને અશક્ય એવા અલ્પજ જીવોને માટે તથા અમારા પોતાના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ માટે અમે વધારે વિશેષ સરળ બને તે રીતે આ ગુજરાતી અનુવાદ લખવાનો પરિશ્રમ કર્યો છે. અમને વિસ્તારયુક્ત આ અનુવાદ લખવામાં તેમના અનુવાદનો સંપૂર્ણ સાથ હતો, તેઓશ્રીનો અનુવાદ અમને માર્ગ બતાવવામાં પગદંડીભૂત મૂલ આધાર બન્યો છે. તેઓનો આ સમયે અમારા ઉપર મહાઉપકાર છે. પ્રશંસનીય તો તેઓનો જ પ્રયત્ન છે કે જેઓએ કોઈપણ આધાર વિના આવા કઠીન અને દુર્ભેદ ગ્રંથનો અર્થ ઉકેલ્યો છે. અમે તો માત્ર તેઓએ જણાવેલા પગદંડીના રસ્તે ચાલવાનું જ કામકાજ કરતાં જ્યાં જ્યાં વધુ કઠીનાઈ અને અસ્પષ્ટતા રૂપ કાંટા-કાંકરા હતા તે દૂર કરવાનું જ કામ કર્યું છે. માર્ગ બનાવવાનું કામ તો તેઓશ્રીએ જ કરેલ છે.

જૈન દર્શનમાં ન્યાય-પ્રમાણ શાસ્ત્રોનું અવલોકન

“પ્રમાણ” એ જ આત્માને કલ્યાણકારી કાર્યોમાં પ્રવર્તક અને અકલ્યાણકારી કાર્યોથી નિર્વતક

છે. વિધેયમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષેધમાંથી નિવૃત્તિ એ જ ચારિત્ર છે. ચારિત્રનો આધાર પ્રમાણ ઉપર છે. એટલે તીર્થંકર ભગવંતો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રથમદેશનામાં ઉપ્પન્નેઙ્ગ વા, વિગમેઙ્ગ વા, ધુવેઙ્ગ વા, રૂપ ત્રિપદીમય પ્રમાણ સમજાવે છે. જેનો બહુ વિસ્તાર અગાધબુદ્ધિના ભંડાર ગણધરભગવંતો દ્વાદશાંગીમાં અને તેમાં પણ સવિશેષે દૃષ્ટિવાદમાં કરે છે. કંઈક અંશે તેનું નિરૂપણ શેષ ૧૧ અંગોમાં અને ૧૧ ઉપાંગોમાં તથા તેના ઉપરથી રચાયેલાં અંગબાહ્યશાસ્ત્રોમાં પણ હોય છે.

“જ્ઞાન” એ જ કલ્યાણમાં પ્રવર્તક અને અકલ્યાણમાંથી નિવર્તક છે. માટે “જ્ઞાન” એજ પ્રમાણ છે. જૈનદર્શનનો આ સદા અભેદ્ય સિદ્ધાન્ત છે. તે જ્ઞાન યથાર્થ હોય, જ્ઞેયના અનૈકાન્તિક સ્વરૂપનું બોધક હોય તો તે સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થાત્ પ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય છે અને તે જ્ઞાન અયથાર્થ હોય, જ્ઞેયના અનૈકાન્તિક સ્વરૂપને બદલે એકાન્તિક સ્વરૂપનું બોધક હોય, અથવા ઝાંઝવાના જલની જેમ જ્ઞેય વિના ભ્રમાત્મક જ્ઞાન હોય તો તે મિથ્યાજ્ઞાન, અર્થાત્ અપ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રમાણ જ્ઞાન આત્માને ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવતું અને હેયથી નિવૃત્તિ કરાવતું છતું સુખ અને કલ્યાણનું કારણ બને છે અને અપ્રમાણજ્ઞાન તેનાથી ઉલટી પ્રવૃત્તિ કરાવતું છતું દુઃખ અને અકલ્યાણનું કારણ બને છે તેથી જ તીર્થંકર ભગવંતો “પ્રમાણ”ની જ દેશના આપે છે. કે જે દેશના મિથ્યાત્વમોહના ઉદયથી પ્રવર્તેલા એકાન્ત નિત્ય અથવા એકાન્ત અનિત્યાદિને સમજાવતા પરદર્શનોના સિદ્ધાન્તોની સામે સાચી દિવાદાંડી સમાન છે. બારવર્ષી દુકાળના કાળે દૃષ્ટિવાદાદિ મહામૂલ્યવાળા શાસ્ત્રોના નાશકાલે આ સૂક્ષ્મજ્ઞાન ઘણું ઘણું નાશ પામી ગયું. તો પણ રહ્યા-સહ્યા શાસ્ત્રોના આધારે પાછળના આચાર્યોએ તેનું અનુસંધાન કર્યું.

“મતિજ્ઞાનાદિ” પંચવિધ જ્ઞાનનું વર્ણન પ્રજ્ઞાપના અને નંદીસૂત્રમાં છે. અને તેના ઉપરથી અતિવિસ્તૃતપણે શ્રી જિનભદ્રગણિકમાશ્રમણે પાંચ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ “વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યમાં” ચર્ચેલું છે. તેના જેટલી ચર્ચા પ્રાયઃ અન્યત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. આ ત્રણે શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનની વિપુલ ચર્ચા હોવા છતાં “પ્રમાણ” શબ્દનો ઉલ્લેખ ત્યાં નથી. કારણ કે જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે બીજું કોઈ પ્રમાણ છે જ નહીં કે જેના વ્યવસ્થેદ માટે આવી સ્પષ્ટતા કરવી પડે. છતાં પ્રાયઃ વિક્રમની બીજી સદીમાં થયેલા તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સૌ પ્રથમ આ ઘોષણા કરી હોય એમ લાગે છે. સૂત્ર ૧૦૧૧૧૨માં પાંચ જ્ઞાનો એ જ પ્રમાણ છે તેમાં પ્રથમનાં બે જ્ઞાનો પરોક્ષ છે અને શેષ ત્રણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ છે એમ પ્રમાણની ઉદ્ઘોષણા ત્યાંથી થઈ. અન્ય દર્શનકારોના શાસ્ત્રોમાં પ્રમાણના સ્વરૂપમાં અને પ્રમાણની સંખ્યામાં ઘણા મતભેદો હતા. તેના વ્યવસ્થેદ માટે ઉમાસ્વાતિજીએ આ પ્રથમ ઘોષણા કરી છે ત્યારથી પશ્ચાદ્વર્તી આચાર્યોએ સવિશેષ પ્રમાણની ચર્ચા પોતપોતાના શાસ્ત્રોમાં ગુંથી છે.

આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીએ “સમ્મતિ પ્રકરણ” અને ન્યાયાવતાર ગ્રંથની રચના કરી જૈનદર્શનને માન્ય ન્યાય અને પ્રમાણનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિ તથા ઉત્તરભેદ રૂપ નૈગમાદિ નયોની દૃષ્ટિએ જગત્ના પદાર્થો સામાન્ય-વિશેષ એમ ઉભયાત્મક છે. આ ગ્રંથ પ્રાકૃતભાષામાં પદ્ય રૂપે છે. તે બન્ને ગ્રંથોમાં ન્યાયાવતાર સંસ્કૃતભાષામાં પદ્યરૂપે છે ન્યાયની પરિભાષા સંકલિત કરેલી છે.

આ. શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યમાં નૈગમાદિ સાત નયોને સમજાવતું સ્વતંત્ર એક દ્વાર કર્યું છે.

આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ તો અનેકગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. તેમાં ધર્મસંગ્રહણી, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય અને અનેકાન્તજયપતાકા જેવા મહાગ્રંથો જૈન ન્યાયને સમજાવતા આકર ગ્રંથો છે.

આ. શ્રી મલ્લવાદિસૂરિજીએ દસ હજાર શ્લોકપ્રમાણ “નયચક્ર” નામનો અદ્ભૂત ગ્રંથ બનાવ્યો. જેમણે ભરૂચમાં પોતાના ગુરૂને અપમાનિત કરનાર બુદ્ધાનંદની સાથે રાજસભામાં વાદ કરી તે વાદીનો પરાભવ કર્યો.

આ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ ન્યાયાવતાર ઉપર વૃત્તિ (ટીકા) બનાવી છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ “પ્રમાણ મીમાંસા” અને “અન્યયોગવ્યવસ્થેટિકા” નામના ન્યાયના ગ્રંથો બનાવ્યા છે. શ્રી મલ્લિષેણસૂરિજીએ સ્યાદ્વાદમંજરી નામનો ટીકાગ્રંથ બનાવ્યો છે.

દિગંબરાન્નાયમાં “પ્રમાણ” અને “ન્યાય” ના વિષયમાં પ્રૌઢ જ્ઞાનગરિમાધારી તરીકે “આચાર્ય અકલંક”નું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે કે જેઓ પ્રાયઃ વિક્રમની સાતમી શતાબ્દિમાં થયા છે. જેઓએ જૈન ન્યાય અને પ્રમાણના વિષય ઉપર સુંદર ગ્રંથરચના કરી છે. મહાતાર્કિક શિરોમણિ હતા.

(૧) સ્વોપજવૃત્તિ સહિત લઘીયસ્ત્ર (નય-પ્રમાણ અને નિષ્કેપ) (૨) ન્યાયવિનિશ્ચય, (૩) સિદ્ધિવિનિશ્ચય અને (૪) પ્રમાણસંગ્રહ. આ ન્યાય અને પ્રમાણના વિષયના તેમના મુખ્યગ્રંથો છે. તેમની અને શ્રીવાદિદેવસૂરિજી આદિ શ્વેતાંબર આચાર્યોની પ્રમાણાદિની ચર્ચા એક સરખી તુલ્ય છે. બંને સંપ્રદાયના તાર્કિકાચાર્યોએ અન્ય દર્શનને માન્ય સન્નિકર્ષાદિને પ્રમાણ માનવાની વાતનો અને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન આગમાદિ પ્રમાણના ભેદો સંબંધી મિથ્યાકલ્પનાઓનો પરાભવ કરી જ્ઞાનને જ પ્રમાણ કહેવાય અને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ બે જ ભેદ છે. તથા પ્રત્યક્ષના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે ભેદ, અને પરોક્ષના સ્મૃતિ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુમાન અને આગમ એમ પાંચ ભેદોનું યથાસ્થિત પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેવી જ રીતે દિગંબરાચાર્ય શ્રી વિદ્યાનંદે “પ્રમાણ પરીક્ષા”ની રચના કરીને પ્રમાણના સ્વરૂપને સમજાવ્યું છે.

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રી “સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા”નામનો ટીકાગ્રંથ તથા નયરહસ્ય, નયપ્રદીપ, ન્યાયખંડનખાદ્ય, ન્યાયાલોક, જૈન તર્ક પરિભાષા અને ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યમય “દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ” ઈત્યાદિ ગ્રંથરચના પ્રમાણ અને નય વિષયની જોવા મળે છે.

પ્રમાણના લક્ષણની ગવેષણા

શ્વેતાંબર-દિગંબર એમ બંને આમ્નાયમાં થયેલા જૈન તાર્કિક આચાર્યોએ “જ્ઞાન” ને જ પ્રમાણ કહ્યું છે. અને પ્રમેયવિષયક યથાર્થજ્ઞાન જ હિતાહિતમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક હોવાથી એ જ્ઞાન જ પ્રમાણ હોઈ શકે છે. એ વાત તર્ક અને અનુભવથી સિદ્ધ કરી છે. આ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક (અર્થાત્ નિર્ણયાત્મક) હોય તો જ પ્રમાણ છે.

ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણ: કરણમ્ = પ્રમાણમ્ આલું શબ્દવ્યુત્પત્તિના આધારે, અને પ્રમાણ શબ્દમાં અનદ્ પ્રત્યય કરણ અર્થમાં સંભવિત હોવાથી જ્ઞાનને પ્રમાણ ન માનતાં જ્ઞાનના કરણને (સન્નિકર્ષને) પ્રમાણ માને છે. કરણના લક્ષણમાં કોઈ નૈયાયિક-વૈશેષિક માત્ર અસાધારણ કારણ કરણમ્ કહીને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષાદિને પ્રમાણ માને છે અને કોઈ નૈયાયિક-વૈશેષિક વ્યાપારવદસાધારણકારણ કરણ કહીને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષને વ્યાપાર માની માત્ર ઈન્દ્રિયોને જ કરણ માને છે. અને તેથી પ્રથમમતે ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ બને છે અને બીજામતે ઈન્દ્રિયો એ પ્રમાણ બને છે. જૈનદર્શનના આચાર્યોએ ન્યાય-વૈશેષિકની ઉપરની વાતનું ઘણી યુક્તિઓ દ્વારા જોરશોરથી નિરસન કર્યું છે.

જે વિષયનું પૂર્વપરિચય દ્વારા જ્ઞાન થયેલું નથી ત્યાં ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ બન્ને હોવા છતાં પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, માટે અન્વયવ્યભિચારના કારણે ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ પ્રમાણ નથી, તથા અવધિ આદિ આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનકાલે ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ વિના પણ તે જ્ઞાન થાય છે તેથી તે ઈન્દ્રિયો અને સન્નિકર્ષ પ્રમાણ નથી. તથા વળી અનુમિતિ-ઉપમિતિ અને શાબ્દજ્ઞાન કાલે તો નૈયાયિક-વૈશેષિકને પણ અનુક્રમે વ્યાપ્તિજ્ઞાન સાદૃશ્યજ્ઞાન અને શબ્દજ્ઞાન એમ ત્રણ જ્ઞાનને જ કરણ (પ્રમાણ) માનવું જ પડે છે. માટે ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવાની વાત નિર્યુક્તિક જ છે. આ જ રીતે બૌદ્ધદર્શન, સાંખ્યદર્શન અને મીમાંસક દર્શનકારોએ કરેલી પ્રમાણની વ્યાખ્યા પણ દોષથી ભરપૂર છે.

પ્રમાણના ભેદની ગવેષણા -

ચાર્વાક દર્શન માત્ર એક પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે. પરંતુ અનુમાન માન્યા વિના પંડિતોની

(વાદિઓની) સભામાં ચાર્વાક પોતાને માન્ય વાત કેવી રીતે રજૂ કરી શકે ? પ્રત્યક્ષ, એ જ એક પ્રમાણ છે. પ્રમેયને જણાવનાર હોવાથી, આ વાક્ય પણ પક્ષ-સાધ્ય-હેતુરૂપ હોવાથી અનુમાન જ થયું. તથા તેના પ્રતિવાદીઓ બીજાં અનુમાનાદિ પ્રમાણો માને છે એવી તેમના હૃદયમાં રહેલી વાત પ્રત્યક્ષ તો દેખાય જ નહીં, પ્રતિવાદીઓના વાક્યોચ્ચારણથી અનુમાન જ કરવું પડે અને ત્યારબાદ જ પ્રતિવાદીઓની માન્યતાનું ચાર્વાકને ખંડન કરવાનું સંભવી શકે. તેથી અનુમાનાદિ માનવું જ પડે. શ્રી “અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા” માં કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કહ્યું છે કે -

“વિનાડનુમાનેન પરાભિસન્ધિમસંવિદાનસ્ય તુ નાસ્તિકસ્ય ।

ન સામ્પ્રતં વક્તુમપિ ક્વ ચેષ્ટા, ક્વ દૃષ્ટમાત્રં ચ હહા પ્રમાદઃ ॥૨૦॥”

બૌદ્ધ દર્શન - પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બેને જ પ્રમાણ માને છે. પરંતુ આગમ એ અનુમાનથી ભિન્ન પ્રમાણ છે અનુમાનમાં સાધ્યભાવ છે. અન્વય વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે. તે આગમમાં નથી. અને આગમમાં વાચ્ય-વાચકભાવ છે તે અનુમાનમાં નથી. તથા તે બૌદ્ધ કલ્પનાપોઢ (કલ્પના વિનાના-નિર્વિકલ્પક) ને જ પ્રમાણ માનતા હોવાથી ઈન્દ્રિયજન્ય સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણ બહાર રહે છે. જે વાત યુક્તિસંગત નથી. તથા બૌદ્ધદર્શન ક્ષણિકવાદી હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન અને સ્મૃતિને અપ્રમાણ માને છે કારણ કે તે બંનેમાં પૂર્વાપર સંકલનારૂપ અને પૂર્વાનુભવના સ્મરણ રૂપ આંશિક નિત્યતા આવે જ છે. જે બૌદ્ધને અસ્વીકૃત છે. પરંતુ અનુમાનને પ્રમાણ માનતાં વ્યાપ્તિકાલે પૂર્વાનુભવનું સ્મરણાદિ સંભવે જ છે. તેના વિના વ્યાપ્તિ જ અસંભવિત છે. માટે આ દૃષ્ટિ બરાબર નથી.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન અને આગમ એ ચારને પ્રમાણ માને છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષની બાબતમાં જ્ઞાનને પ્રમાણ ન માનતાં ઈન્દ્રિયો અને સન્નિકર્ષને કરણ હોવાથી પ્રમાણ માને છે જે અન્વય વ્યભિચાર અને વ્યતિરેક વ્યભિચારવાળી વાત છે. તથા વળી અવધિજ્ઞાનાદિ રૂપ આત્મપ્રત્યક્ષ તો આ પ્રમાણમાં સમાવિષ્ટ થતું જ નથી. જેથી અવ્યાપ્તિદોષ પણ આવે છે. તેમાંથી છુટવા તેઓ એવો બચાવ કરે છે કે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષનું જ અમે આ લક્ષણ કરીએ છીએ અને જો ઈશ્વરીય પ્રત્યક્ષ પણ સાથે લેવું જ હોય તો “જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્” આવું લક્ષણ કરવું. પરંતુ ઈશ્વર વિનાના જીવોને પણ ઈન્દ્રિય નિરપેક્ષ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તેનું શું ? એટલે તેમની વાત યુક્તિસંગત નથી. તથા અનુમાનમાં પણ પક્ષસત્ત્વાદિ પંચલક્ષણક હેતુને જ (અને બૌદ્ધ ત્રિલક્ષણક હેતુ ને જ) સદ્હેતુ માને છે. પરંતુ પક્ષસત્ત્વાદિ વિના પણ હેતુ સાધ્યનો ગમક બને જ છે. અહીં દેખાતા નદીપૂરથી ઉપરવાસમાં મેઘવૃષ્ટિનું અનુમાન થાય જ

છે. તથા તે પોતે જ કેવલાન્વયિ અને કેવલવ્યતિરેકિ હેતુમાં પાંચરૂપો ન હોવા છતાં પણ સદ્હેતુ કહે છે. માટે પંચલક્ષણકત્વ એ યુક્તિસંગત નથી. આગમની બાબતમાં નિત્ય ઈશ્વર પ્રણીત આગમ છે. એમ માને છે. પરંતુ ઈશ્વર નિત્ય-અશરીરી અને વિભુ હોવાથી આગમપ્રણેતા કેમ ઘટે ? શરીર વિના વચનોચ્ચાર કેમ સંભવે ?

મીમાંસકદર્શક (અર્થાત્ વેદાન્તદર્શન) ઉપરોક્ત ચાર તથા **અર્થાપત્તિ** સાથે પાંચ, અને કોઈક મીમાંસક “**અભાવ**” સાથે છ પ્રમાણ માને છે. પરંતુ અર્થાપત્તિ એ એક કલ્પનારૂપ જ હોવાથી અનુમાનથી આધિક્ય કંઈ છે જ નહીં. માટે અનુમાનમાં જ સમાઈ જાય છે. સ્થૂલો દેવદત્તો (પક્ષ), રાત્રિભોજનવાન્ (સાધ્ય), દિવાઽભુજ્ઞાનત્વેઽપિ સ્થૂલત્વાત્ આ રીતે અર્થાપત્તિ અનુમાનની અંતર્ગત જ છે. તથા અભાવ એ પ્રમાણ જ નથી. કારણ કે પ્રમેયને જણાવે તે પ્રમાણ. અભાવપ્રમાણમાં પ્રમેયનો જ અભાવ છે. વળી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે ભાવ-અભાવ એમ ઉભયાત્મક પ્રમેય જણાઈ જ જાય છે. ચક્ષુર્જન્યપ્રત્યક્ષ વડે જ ભૂતલ ભૂતલરૂપે ભાવાત્મકપણે, અને ઘટના અભાવરૂપે અભાવાત્મક પણે જણાઈ જ જાય છે. સાકરનો જીભની સાથે સંયોગ થતાં જ મધુર છે અને ખાટી નથી એમ બંને જણાઈ જ જાય છે માટે અભાવ પ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી. વળી તે મીમાંસકો આગમને (વેદોને) અપૌરુષેય કહીને અનાદિનિત્ય કહે છે. તે પણ કેમ ઘટે ? વર્ણાત્મક શાસ્ત્ર વક્તા વિના અસંભવિત છે. તથા ઉપર કહેલ સર્વે દર્શનો એક-અનેક પ્રમાણભેદ માનવા છતાં પણ ઈન્દ્રિયનિરપેક્ષ એવા આત્મપ્રત્યક્ષને તો (અવધિ-મન:પર્યવ-કેવલજ્ઞાન આદિને તો) ક્યાંય સમજતા જ (સ્વીકારતા જ) નથી. માટે આ બધી વાત નિર્યુક્તિક છે. ઉપરોક્ત દર્શનવાદની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા સામે જૈનદર્શને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ ભેદ પાડી આત્મપ્રત્યક્ષ અને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને પ્રત્યક્ષમાં, અને શેષ સ્મૃતિ આદિ પાંચને પરોક્ષના ભેદમાં સમાવી બે જ ભેદ નિર્દોષ છે એ વાત જાહેર કરી છે. જો કે પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને અનિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ (માનસપ્રત્યક્ષ) પણ પરાપેક્ષિત હોવાથી “આદ્યે પરોક્ષમ્” કહીને પરોક્ષમાં જ અંતર્ગત કરેલ છે. અને જિનભદ્રગણિજીએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં, શ્રીવાદિદેવસૂરિજીએ આ પ્રમાણનયતત્ત્વમાં અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજીએ પ્રમાણમીમાંસામાં ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને માનસપ્રત્યક્ષને પ્રત્યક્ષપ્રમાણના સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે ભેદ પાડીને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ તરીકે પ્રત્યક્ષમાં અંતર્ગત કરેલ છે. તથા દિગંબર આમ્નાયમાં શ્રી અકલંકાચાર્યે પણ પોતાના લઘીયજ્ઞય અને પ્રમાણવિનિશ્ચય આદિ ગ્રંથોમાં ઈન્દ્રિય અને માનસપ્રત્યક્ષને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં ગણાવી અવધિઆદિને પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષને બદલે મુખ્યપ્રત્યક્ષના નામે પ્રતિપાદન કરેલ છે. આ બધામાં વસ્તુભેદ નથી. માત્ર વિવક્ષાભેદ છે. જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે જ ભેદો છે. અને એ જ માન્યતા યુક્તિસંગત તથા નિર્દોષ છે.

જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતાનો આધાર

જ્ઞાન પોતે પદાર્થપ્રકાશક છે. પરંતુ જ્ઞાનમાં જે પદાર્થ જેમ જણાય તે પદાર્થ તેમ જ હોય તો તે જ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાન, અને જેમ જણાય તેમ જો પદાર્થ ન હોય તો અપ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય છે. એટલે જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતાનો આધાર જોય ઉપર નિર્ભર છે. (પ્રમાણનયતત્વાલોક પ્રથમપરિચ્છેદ સૂત્ર ૧૯/૨૦/૨૧) રજતમાં રજતની બુદ્ધિ તે પ્રમાણજ્ઞાન અને શુક્તિમાં રજતની બુદ્ધિ તે અપ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય છે. આ વાત બૌદ્ધદર્શનના ઉત્તરભેદ રૂપ યોગાચાર અને માધ્યમિક બૌદ્ધને માન્ય નથી. કારણ કે તે બન્ને અનુક્રમે જ્ઞાનમાત્રવાદી અને શૂન્યવાદી હોવાથી જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું ઈતર જોય પદાર્થ કોઈ છે જ નહીં એમ માને છે એટલે તેમના મતે જોય જ કોઈ ન હોવાથી જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા જોયનિર્ભર નથી તથા અદ્વૈતવાદીઓની દૃષ્ટિએ આ સંસારમાં જોય એ અદ્વૈતરૂપ (અર્થાત્ એક રૂપ જ) હોવાથી આવા ભેદોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. જે બરાબર નથી. કારણ કે જો જોય જ સંસારમાં ન હોય તો રજત હોય કે શુક્તિ હોય એમ બન્ને વખતે થયેલું રજતજ્ઞાન પ્રમાણ જ માનવું રહ્યું જે લોકવિરૂદ્ધ છે. તથા જો જગત્ અદ્વૈતરૂપ જ હોય તો ઘટકાર્યકાલે માટી જ લવાય છે અને પટકાર્યકાલે તન્તુ જ લવાય છે તે ઘટે નહીં માટે આ બધી અન્યદર્શનકારની વાતો અપ્રમાણભૂત છે.

જ્ઞાન એ સ્વયં પ્રકાશિત છે કે પરથી પ્રકાશ્ય છે ?

ઘટ-પટ આદિ જોય પદાર્થો જેમ સૂર્યથી અથવા દીપકથી પ્રકાશિત થાય છે. અને સૂર્ય તથા દીપક ઈતરસૂર્ય અથવા ઈતરદીપક વિના સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે. તે જ રીતે જ્ઞાન એ ઘટ-પટ આદિ ઈતર પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે અને પોતાનો પ્રકાશ પણ જ્ઞાન પોતે જ કરે છે. પોતાના પ્રકાશમાં જ્ઞાન કદાપિ ઈતરની અપેક્ષા રાખતું નથી આ જૈનદર્શનની દૃઢ માન્યતા છે. તેનું યુક્તિપૂર્વક આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે.

ન્યાય-વૈશેષિકની માન્યતા એવી છે કે ઘટ-પટ જેમ જોય છે અને સ્વથી અન્ય એવા જ્ઞાન વડે પ્રકાશ્ય છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન એ પણ એક પ્રકાશ્ય છે માટે ઈતરજ્ઞાન વડે પ્રકાશ્ય હોવું જોઈએ. તેથી એકના એક આત્મામાં સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારા બીજા જ્ઞાન વડે પ્રથમજ્ઞાન, અને તૃતીયજ્ઞાન વડે દ્વિતીયજ્ઞાન પ્રકાશ્ય છે. પરંતુ જ્ઞાન પોતે સ્વયં સ્વનું પ્રકાશક નથી. તેઓ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ગમે તેવો સુશિક્ષિત નટબટ્ટ પરને પોતાના ખભા ઉપર ચડાવી શકે છે પરંતુ પોતે પોતાની જાતને પોતાના ખભા ઉપર ચડાવી શકતો નથી. તેમ જ્ઞાન પરને પ્રકાશિત કરી શકે છે પરંતુ પોતે સ્વયં પોતાનો પ્રકાશ કરી શકતું નથી. પરંતુ તેઓની આ દલીલ યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે ખભા ઉપર આરોહણ કરાવવા રૂપ કોઈક ક્રિયા પરાપેક્ષિત

જ હોય છે અને પ્રકાશિત કરવા રૂપ કોઈકક્રિયા સ્વ-પર ઉભયાપેક્ષિત જ હોય છે. જો એમ ન હોત તો ઘટ-પટનો પ્રકાશ કરનાર સૂર્યપ્રભા, ચંદ્રપ્રભા, દીપકપ્રભા પણ અન્ય સૂર્યપ્રભા-ચંદ્રપ્રભા અને દીપકપ્રભા વિના પ્રકાશિત ન જ થવી જોઈએ. તેથી મીઠું જેમ પોતે પણ સ્વયં ખારાશવાળું છે અને પરને પણ ખારું કરે છે. મરચું જેમ પોતે પણ સ્વયં તીખાશવાળું છે અને પરને પણ તીખાશવાળું કરે છે તેમ જ્ઞાન પણ સ્વયં પોતાને પણ જણાવે છે અને ઘટપટાદિ પરને પણ જણાવે છે.

તથા મીમાંસક દર્શનકાર વળી જ્ઞેયનો પ્રકાશ જ્ઞાનથી થાય છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્ઞેયથી થાય છે. એમ માને છે અર્થાપત્તિ નામના પ્રમાણથી તેઓ એમ સાબિત કરે છે કે આત્માની અંદર જો જ્ઞાન થયું ન હોત તો આ બાહ્ય ઘટપટ જે પ્રકાશિત થાય છે તે પ્રકાશિત થયા ન હોત. એમ ઘટપટાદિ બાહ્યપદાર્થનો પ્રકાશ અન્યથા ન ઘટતો હોવાથી અંદર જ્ઞાનને તે અર્થાપત્તિ પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ આ દલીલ પણ બરાબર નથી કારણ કે અતીત અને અનાગત પદાર્થો નષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવા છતાં પણ જ્ઞાની આત્માઓને તે વિષયક જ્ઞાન થાય છે. માટે જ્ઞાન પોતે સ્વયં સ્વનું પ્રકાશક છે.

પ્રમાણ અને નયની વ્યવસ્થા -

સંસારવર્તી સમસ્ત જ્ઞેયપદાર્થોને જાણવાના ઉપાયરૂપ-સાધનરૂપ - આ પ્રમાણ અને નય છે. પ્રમાણ અને નય આ બંને જ્ઞાન જ છે અને જ્ઞાન જ જ્ઞેયને જણાવી શકે છે. પ્રમાણ અને નય આ બંને જ્ઞેયને જાણવાની દૃષ્ટિઓ છે. એક સર્વાંશગ્રાહી દૃષ્ટિ છે અને બીજી એકાંશગ્રાહી દૃષ્ટિ છે. પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં “પ્રમાણનવૈતધિગમઃ” કહીને પ્રમેયને જાણવામાં આ બન્ને દૃષ્ટિઓને પ્રધાનતર કારણ જણાવી છે. શાસ્ત્રોમાં આવતી સકલાદેશ અને વિકલાદેશની વાત એ જ અનુક્રમે પ્રમાણ અને નયસ્વરૂપ છે. નયો મુખ્યતાએ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે જ છે કારણ કે પ્રમેયપદાર્થ દ્રવ્યાત્મક અને પર્યાયાત્મક એમ ઉભય રૂપ છે. તેથી જ તેને જોવા-જાણવા માટે તેના ઉપાયભૂત દૃષ્ટિઓ (નયો) પણ બે છે. સાકર એ પુદ્ગલદ્રવ્ય હોવાથી વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શાત્મક છે એમ જાણવું તે પ્રમાણજ્ઞાન છે પરંતુ તે જ સાકર ચક્ષુથી જોવામાં આવે તો વર્ણ જ જણાય છે. રસનાથી ચાખવામાં આવે તો રસ જ જણાય છે. હાથથી સ્પર્શ કરવામાં આવે તો સ્પર્શ જ જણાય છે આ બધું જ્ઞાન એકેક અંશગ્રાહી હોવાથી નયજ્ઞાન છે.

ઉપર ઉપરથી જોવાથી નયો પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાય. એક બીજા નયો એક બીજા નયની વાતને કાપતા હોય એમ જણાય છે પરંતુ સૂક્ષ્મ રીતે સાપેક્ષપણે જ્યારે વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવે તો બધી જ દૃષ્ટિઓ પોત પોતાની અપેક્ષાએ સુસંગત જ હોય છે અને એવી

સુસંગત થાય છે કે સર્વ વિરોધો શમી જાય છે. અમદાવાદ શહેર પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર અને દક્ષિણ ચારે દિશામાં આવેલું છે એમ કહેતાં ઉપર ઉપરથી વિરોધ જણાય છે કે એક જ શહેર ચારે દિશામાં કેમ હોઈ શકે ? પરંતુ જ્યારે સૂક્ષ્મ રીતે સાપેક્ષપણે વિચારવામાં આવે કે રાજકોટ-જામનગરથી અમદાવાદ પૂર્વમાં છે. નાગપુર-કલકત્તાથી અમદાવાદ પશ્ચિમમાં છે, વડોદરા-સૂરતથી અમદાવાદ ઉત્તરમાં છે અને એ જ અમદાવાદ પાલનપુર-જયપુરથી દક્ષિણમાં છે. આમ વિચારતાં વિરોધ જેવી કંઈ વાત રહેતી જ નથી. એટલે આ નયજ્ઞાન અને પ્રમાણજ્ઞાન એ વિરોધનો વિનાશ કરી સમન્વય કરનારાં છે. માટે એક જ વસ્તુનું સ્વરૂપ જુદી જુદી નયદષ્ટિએ વિચારતાં વિરોધ શાન્ત થઈ જાય છે અને સમન્વયવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયના જ સાત ભેદો છે અને તેના સેંકડો પેટાભેદો છે. પરંતુ એક વખત સમન્વય કરતાં જો આવડી જાય તો સર્વ નયો સુનય જ ભાસે છે. માટે જ આ ગ્રંથમાં પ્રમાણ અને નયની વિપુલ ચર્ચા આદરેલી છે. જે સમ્યજ્ઞાનનો હેતુ છે. આ પ્રમાણ અને નયોની વ્યવસ્થા પિતા અને પુત્રની જેમ સાપેક્ષ છે. અથવા ગુરુ અને શિષ્યની જેમ સાપેક્ષ છે. એક વિશાળ દષ્ટિરૂપ છે અને બીજું સાપેક્ષ રૂપે આંશિક દષ્ટિ રૂપ છે.

“પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” આ ગ્રંથ, અને તેની સ્યાદ્વાદરત્નાકર એ સ્વોપજ્ઞ મોટી ટીકા, તથા શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી કૃત “રત્નાકરાવતારિકા” લઘુ ટીકા, આ ત્રણેમાં અનેકવાદોની ગંભીરચર્ચા છે. બધા જ દર્શનોની યોગ્ય યોગ્ય અવસરે ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર તર્કશાસ્ત્રની નિપુણતા પૂર્વક ગંભીર ગવેષણા કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથોની લેખનશૈલી એવી છે કે જો તેનો એકચિત્તે સુદઢ રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ન્યાય અને પ્રમાણની ચર્ચાના વિષયના જૈનદર્શનના કે જૈનેતરદર્શનના કોઈપણ ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરવો સુગમ થઈ પડે અને લગભગ ચર્ચાસ્પદ સર્વવિષયોને આવરી લેતા, અંતિમ તાગ આવે ત્યાં સુધીની તર્કશૈલીના જાણે ભંડાર જ હોય એવા આ આકર ગ્રંથો છે.

ગુજરાતી અનુવાદ લખવામાં આધાર

વિસ્તારપૂર્વકનો આ ગુજરાતી અનુવાદ લખવામાં મૂળગ્રંથ તથા સ્યાદ્વાદ રત્નાકર, અને રત્નાકરાવતારિકા એમ બન્ને ટીકા, તદુપરાંત પૂજ્ય મહાવિજયજી મ. કૃત ગુજરાતી અનુવાદ, પૂ. રાજશેખરવિજયજી કૃત “પંજલી” ટીકા, પૂજ્ય મુનિ જ્ઞાનચંદ્રજી કૃત “ટિપ્પણી” ટીકા, તથા પૂ. હેમચંદ્રાચાર્યજી મ.ની પ્રમાણમીમાંસા, પૂ. મલ્લિષેણસૂરિજીની સ્યાદ્વાદ મંજરી, અને પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મ.નું ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ઈત્યાદિ ગ્રંથોનો મુખ્યત્વે આધાર લીધો છે. આ બધા ગ્રંથોને સામે રાખીને શક્ય તેટલું વધારે સુગમ વિવેચન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

અનુવાદ લખવામાં પ્રેરણા -

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી તર્કસંગ્રહ-મુક્તાવલી, સ્યાદ્વાદ મંજરી, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, ષ્ડર્શનસમુચ્ચય, યોગશતક, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા-કરાવવાનું ચાલુ જ હતું. તેમાં વિક્રમ સંવત ૨૦૪૮ થી ૨૦૫૧માં “રત્નાકરાવતારિકા” ભણવા-ભણાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પૂ. અભયસાગરજી જૈનતત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા ગોપીપુરા, સુરતમાં આ વર્ગ ચાલુ કર્યો. આ વર્ગમાં આસરે ૨૫ થી ૩૦ સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓ અભ્યાસ કરતાં હતાં. તેમાં ભણવા આવનાર સાધ્વીજી મહારાજશ્રી ન્યાય અને પ્રમાણશાસ્ત્રનાં સારાં અભ્યાસી અને બુદ્ધિશાળી ઉત્તમ પાત્ર જીવો હતાં. તે સર્વને આવા ગ્રંથો ભણવાની અતિઉત્કંઠા અને અદમ્ય પરમ ઉત્સાહ હતો. સાધુ જીવનને આશ્રયી કેટલીક પ્રતિકુળતાઓ પડતી, છતાં ઉંચા અભ્યાસ પ્રત્યેની ધગસ અને લાગણીને લીધે સર્વ પ્રતિકુળતાઓને અનુકુળતા રૂપ જ માનીને કઠોર પરિશ્રમ તેઓએ આદર્યો. ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં રહેતાં હોવા છતાં, અને ભિન્ન ભિન્ન સમુદાયનાં હોવા છતાં જાણે સમસ્ત શ્રુપ એક જ હોય એવી પરસ્પર અતિશય પ્રેમભરી મમતા અને લાગણીથી તે સર્વે અભ્યાસ કરતાં હતાં. પંક્તિએ પંક્તિના અર્થો જાણે કેસેટમાં ટેપ થતા હોય તેમ તે સર્વે લખી લેતાં અને પાઠ વિનાના ટાઈમે પરસ્પર મળીને વારંવાર આ વિષયનું ઘણું જ દોહન કરતાં હતાં. વિષય જેમ જેમ આગળ ચાલતો ગયો, સમજાતો ગયો, પંક્તિઓ બરાબર બેસતી ગઈ. તેમ તેમ ઉલ્લાસનું અદ્વિતીય વાતાવરણ સર્જાતું ગયું. લખેલી નોટોના થોક થતા ગયા. એવામાં અમારો લખેલો “યોગશતક”નો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થયો. તે જોઈને તે સર્વેની એવી ભારપૂર્વક પ્રેરણા થઈ કે જો આ “રત્નાકરાવતારિકા”નો અનુવાદ સવિસ્તરપણે જે રીતે સમજાવાય છે તે રીતે જો લખાય તો ઘણા જીવોનો ભાવિમાં ઉપકાર થાય. અને આપણા સર્વેની ભણનાર-ભણાવનારના ક્ષયોપશમની પણ વૃદ્ધિ થાય. એમ તે સર્વેની જોરદાર પ્રેરણાથી આ કાર્ય આરંભવાનો વિચાર નિશ્ચિત કર્યો.

વિક્રમ સંવત ૨૦૪૮-૨૦૪૯-૨૦૫૦ અને ૨૦૫૧ આ ચાર વર્ષોમાં સુરતમાં ગોપીપુરામાં જે જે સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓ હતાં તે સર્વેનો આ અનુવાદ લખવા-લખાવવામાં ઘણો જ મહત્વનો ફાળો છે. (હું અહીં દરેકનાં નામ આપતો નથી. પરંતુ) તે ઘણાં તીવ્રક્ષયોપશમવાળાં, ન્યાયશાસ્ત્રના વિષયમાં પટુતાવાળાં અને પંક્તિઓ ઉકેલવામાં સંપૂર્ણ પણે સહકારયુક્ત હતાં, તે સર્વેના સાથ સહકાર અને પ્રેરણાથી આ અનુવાદનું કાર્ય શરૂ કર્યું. અમેરિકામાં જેમ જેમ મેટર લખાતું જાય તેમ તેમ તે હું પોષ્ટથી સુરત મોકલતો. તેઓ બરાબર મેટર તપાસતાં. આ રીતે આ વર્ગોમાં ભણતાં પરમવિદ્વાન્ પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓની પ્રેરણાથી જ આ કાર્ય શરૂ કર્યું છે. તેમાં

૧/૨ એમ બે પરિચ્છેદોનો આ પ્રથમભાગ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે તે જોઈને તે સર્વને તથા મને પણ અતિશય આનંદ થાય છે. આવા મોટા ગ્રંથનું લખાણ અને પ્રકાશન મારા જીવનમાં આ સૌથી પ્રથમ છે. પ્રથમ ભાગની આ બીજી આવૃત્તિ છપાય છે. પૂજ્ય સાધુ મહારાજશ્રી તથા પૂ. સાધ્વીજી મહારાજશ્રીના હાર્દિક આશીર્વાદથી જ આ કાર્ય થયું છે. એમ હું માનું છું. તે સર્વે મહારાજશ્રીનો આ લખાણની પ્રેરણા અને સાથ સહકાર આપવા બદલ મારા ઉપર ઘણો જ ઉપકાર છે. પંક્તિઓના અર્થ ઉકેલવામાં જ્યારે જ્યારે મારી મતિ મુંઝાણી છે, ત્યારે ત્યારે તેઓના ક્ષયોપશમે અને તેઓની બુદ્ધિમત્તાએ જ મને પૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે. આ કાર્યમાં આપેલા સહકાર બદલ હું તે સર્વેનો ઘણો જ ઋણી છું.

અનુવાદના પ્રકાશનકાર્યમાં પૂર્ણ સાથ અને સહકાર

આ “આકર” ગ્રંથનું લખાણકાર્ય જેટલું કઠીન હતું. તેટલું જ તેનું પ્રકાશકાર્ય પણ આર્થિક રીતે કઠીન હતું. છતાં અભ્યાસ કરતાં પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજશ્રીની સર્વેની આ ભાવના હતી કે આનું પ્રકાશનકાર્ય પણ આપણે કરાવી આપવું. અને તેના પ્રયત્નો પણ આદરેલા. પરંતુ તેવામાં જ તેનો સરળ રસ્તો દેવ-ગુરુની કૃપાથી નીકળી ગયો.

પરમ પૂજ્ય તપોનિધિ ન્યાયશાસ્ત્રવિશારદ શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના કર્મપદાર્થ-નિષ્ણાત પરમવિનેયરત્ન પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મ. સા. તથા તેઓના શિષ્ય મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા. વિહાર કરતા કરતા માત્ર એક દિવસ પુરતા ઓંકારસૂરીશ્વરજી આરાધના ભુવનમાં સુરત પધાર્યા. તઓએ પૂર્વે પ્રકાશિત થયેલ મારાં લખાયેલ યોગવિંશિકા અને યોગશતક ગ્રંથો જોયેલા. તેથી તેઓશ્રીના હૃદયમાં મારા પ્રત્યે પૂર્ણપણે લાગણી પ્રવર્તતી હતી. વિશેષ પરિચય ન હોવાથી મને આ વાતનો કોઈ જ ખ્યાલ ન હતો. વંદનાર્થે હું ઓંકારસૂરીશ્વરજી આરાધના ભુવનમાં ગયો ત્યાં વિશેષ પરિચય થયો. જો કે શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા - મહેસાણામાં હું જ્યારે કર્મગ્રંથ અને કમ્પયડિ ભણતો હતો ત્યારે તેમનો યત્કિચિત્ પરિચય થયેલો પરંતુ તે વખતે બાલસ્વભાવ હોવાથી અને વર્ષો વીતી ગયેલાં હોવાથી આ પરિચય નષ્ટ પ્રાયઃ થયેલો. અને મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મહારાજશ્રીનો તો પ્રત્યક્ષપરિચય હતો જ નહીં. તથાપિ આ પ્રત્યક્ષમીલનથી આચાર્ય મહારાજશ્રીનો પરિચય તાજો થયો. અને મુનિરાજશ્રીનો પરિચય નવો થયો. લખાણકાર્ય વિષે વાત નીકળતાં અત્યારે શું લખાય છે ? એમ તેઓશ્રીએ પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં “રત્નાકરાવતારિકા”નું ગુજરાતી વિવેચન લખાય છે એમ મેં કહ્યું. અને લખેલું મેટર બતાવ્યું. હૈયામાં લાગણી પ્રથમથી જ હતી અને મેટર

જોતાં તે લાગણી સવિશેષ થઈ. પ્રકાશન કાર્ય માટે તેઓએ ભાવના જણાવી કે જો તમારી ઈચ્છા હોય તો “શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ” તરફથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરીએ. જો કે તેઓશ્રીએ તો એવું પણ કહેલું કે તમે જે કોઈ પુસ્તક લખો તે અમારા ટ્રસ્ટને આપશો તો આ ટ્રસ્ટ અવશ્ય પ્રકાશિત કરશે. આવી ઉદાર અને વિશાળ હાર્દિક ભાવના જોતાં જ મેં “રત્નાકરાવતારિકા” ના અનુવાદના પ્રકાશનકાર્ય વિષે હા પાડી. તેઓશ્રીનું રોકાણ સુરતમાં માત્ર એક દિવસનું જ હતું. એટલે વધારે વાતચીત કરવાનો સમય ન હતો. ત્યારબાદ ખંભાત આવવાનું મને કહેલું. પરંતુ ત્યાં ન જઈ શકાયું. પરંતુ અમદાવાદ પાસે કોબામાં હું દર્શનાર્થે ગયેલો. ત્યાં અચાનક જ બન્ને પૂજ્ય મહારાજશ્રી મળ્યા. પ્રકાશનકાર્યની આગળ વાત ચાલી. તેઓશ્રી અમદાવાદ-વાસણા પધાર્યા. ત્યાં મેં મેટર તેઓશ્રીને તૈયાર કરીને આપ્યું.

ત્યારબાદ જુનથી સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૫માં હું અમેરિકા ગયો તેટલામાં તો તેઓશ્રીએ એ મેટર પૂર્ણપણે તપાસીને કંપોઝ પણ (કોમ્પ્યુટરમાં) કરાવી રાખેલું. હું આવ્યો ત્યારે પ્રથમ બે પરિચ્છેદનાં પ્રુફો મને જોવા આપ્યાં અને ત્રીજા-ચોથા પરિચ્છેદના મેટરની માગણી કરી. આટલું ઝડપી કામ જોઈને હું આશ્ચર્ય પામ્યો. ત્રીજો-ચોથો પરિચ્છેદ મેં લખ્યો હતો પરંતુ પાછળથી જોયો ન હતો. જેથી મેં તપાસવા ટાઈમ માગ્યો. તેઓએ ઝડપ કરવા સૂચના કરી. મેં પણ બીજા કાર્યો ગૌણ કરી પહેલા-બીજા પરિચ્છેદનાં પ્રુફો પ્રથમ સુધારી આપ્યાં, અને ત્રીજા-ચોથા પરિચ્છેદનું મેટર પાછળથી જોઈને આપ્યું. તેઓશ્રીની એ ભાવના હતી કે આ ઉત્તમ પુસ્તક વહેલું વહેલું પ્રકાશિત થઈ બહાર પડે. ત્યારબાદ આ કાર્ય માટે હું તેઓશ્રીને જંબુસર ભરૂચ અને વડોદરામાં મળ્યો. કામકાજ ચાલતું જ રહ્યું. ઘણા આનંદની વાત છે કે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીની કૃપાદષ્ટિથી મારૂ આ પ્રકાશન કાર્ય ઘણું જ સરળ બન્યું. એટલું જ નહીં પરંતુ અનેકાનેક કાર્યોમાં વ્યસ્તતા હોવા છતાં પૂજ્ય મુનિશ્રી કલ્યાણબોધિ વિ. મહારાજશ્રીએ પોતાનો અમુલ્ય સમય ફાળવી તમામ લખાણનું સંશોધન પરિમાર્જન પ્રુફ રીડીંગ વિ. કરી ગ્રંથનું સુંદર સંપાદન કર્યું જેઓનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય બની રહેશે. ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિનું પ્રકાશન “શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ” દ્વારા થયું છે. તે બદલ તે સર્વેનો તથા આ ટ્રસ્ટનો આ પ્રસંગે હું ઘણો જ આભાર માનું છું.

૧-૨ પરિચ્છેદનો પ્રથમ ભાગ, ૩-૪-૫ પરિચ્છેદનો બીજો ભાગ અને ૬-૭-૮ પરિચ્છેદનો ત્રીજો ભાગ આમ ત્રણ ભાગમાં આખો આ ગ્રંથ છપાયેલ છે. તેમાં ૧-૨ પરિચ્છેદવાળો પ્રથમ ભાગ છેલ્લા ૨-૩ વર્ષથી અપ્રાપ્ય હતો. જેથી તે પ્રથમ ભાગની બીજી આવૃત્તિ અમારા ટ્રસ્ટ તરફથી હાલ આ છપાવી છે.

ક્ષતિ બદલ ક્ષમાચાચના -

તર્ક અને ન્યાયશાસ્ત્રોમાં નિપુણ કોઈ પણ શાસ્ત્રકર્તાનાં શાસ્ત્રો પ્રકૃતિથી જ અલ્પાક્ષરી અને ગંભીર અર્થવાળાં જ હોય છે. કોઈપણ પંક્તિ પાંચ-દશ વાર ન વાંચો ત્યાં સુધી પંક્તિ જ ન ખુલે, તો અર્થ ખોલવાની વાત તો કરવી જ શું ? તેમાં પણ પૂજ્ય શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીની આ રત્નાકરાવતારિકામાં જે કલમ ચાલી છે તે તો કોઈ અવર્ણનીય અદ્ભૂત આશ્ચર્યકારી અને આનંદકારી કલા વિશેષ જણાય છે. આવા ગૂઢાર્થ મહાગ્રંથોના અર્થ પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધભાવે સંકલિત કરવા એ અમારા જેવા અલ્પજ્ઞો માટે ભૂજાબળે સમુદ્ર તરવા સમાન શક્તિ બહારનું કામ છે. તો પણ આ વિષયના સૂક્ષ્માભ્યાસી મહાત્માઓના સહયોગથી, ગ્રંથની પૂર્વાપર સંકલ્પના તથા આલોચનાથી, દેવ-ગુરુ અને ધર્મની કૃપાદૃષ્ટિથી, વર્ગમાં અભ્યાસ કરતાં પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજશ્રીઓની પ્રેરકદૃષ્ટિથી, અને પવિત્ર મુનિપુંગવોના શુભાશીર્વાદથી મેં યથામતિ અર્થ ખોલવા પ્રયત્ન કરેલો છે. તથાપિ (૧) છન્દસ્થતાના કારણે, (૨) મતિમન્દતાના કારણે, અને (૩) અનુપયોગ દશાના કારણે કોઈ ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય. અથવા આ ગ્રંથ અતિગૂઢાર્થક અને સૂક્ષ્મતર બુદ્ધિગમ્ય હોવાથી કદાચ કોઈ સ્થળે અસંગત અર્થ થઈ ચૂક્યો હોય, તો તે બદલ વિદ્વદ્વર્ગ અને વાચકવર્ગ સમક્ષ હું વારંવાર ક્ષમા માંગુ છું. અને નિવેદન કરું છું કે તે ક્ષતિઓ મારા ઉપર કૃપા કરી મને જણાવશો કે જેથી આ પછીની આવૃત્તિમાં સુધારવામાં સહાયક થાય. તથા મને પણ સાચી યથાર્થ સમજનું કારણ બને. પ્રશંસક વર્ગ કરતાં અનુગ્રહ બુદ્ધિએ ક્ષતિ સૂચવનાર વર્ગ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ યથાર્થ ઉપકારી છે તો રહી ગયેલી નાની-મોટી કોઈપણ ક્ષતિ ઉપકારબુદ્ધિએ અવશ્ય સૂચવશો.

ગુજરાતી અનુવાદમાં રખાયેલ ધ્યાન

સમાસો ઘણા લાંબા લાંબા છે. ચર્ચા ઘણી સૂક્ષ્મ છે. વિષય બધો દાર્શનિક છે. શબ્દરચના ઘણા પ્રાસવાળી છે. પ્રાસ લાવવા અપરિચિત ઘણા શબ્દોનો પ્રયોગ છે. લેખક વાદીઓની સાથેના વાગ્યુદ્ધમાં જાણે એકાકાર હોય તેમ દેખાય છે. ત્રયોદશાક્ષરીરચના અને ગદ્યમાં ભિન્નભિન્ન છન્દવાળી પદ્યરચના એ જ જેમનો નિર્દોષ મનોહર આનંદ છે. આવો કઠીનતર મહાગ્રંથ અભ્યાસકવર્ગને કેમ વધારે સરળ પડે ! ગુજરાતીમાં ભાવાર્થ બરાબર કેમ સમજાય ? ભણનાર-વાંચનાર વર્ગ ભાવિમાં પોતાના અન્ય છાત્રગણને ભણાવા અને ભણાવવાની જ્ઞાનપિપાસા કેમ સંતોષી શકે ? કઠીન અને વ્યંગ્ય શબ્દોનો મર્મ કેમ સમજાય ? તથા પૂર્વાપર વિષયની સંકલના અને તેનો રસ કેમ જળવાઈ રહે ? ઈત્યાદિ વિષયોનું બની શકે તેટલું વધારે ધ્યાન રાખીને આ પુસ્તકને સરળ, લોકભોગ્ય, અને સુબોધ કરવા અમારાથી શક્ય બન્યો તેટલો પુરૂષાર્થ આ ગ્રંથમાં કર્યો છે.

ટીકાની પંક્તિમાં આવતા કઠીન શબ્દોના ક્યાંક ક્યાંક શબ્દાર્થો પણ આપ્યા છે. અનુવાદ લખતી વખતે કઈ પંક્તિનો આ અર્થ લખાય છે તે જણાવવા અનુવાદમાં પણ સંસ્કૃત પંક્તિનો પ્રથમપદથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંસ્કૃતપંક્તિનો ભાવાર્થ વિષયાન્તર કે અર્થાન્તર ન થઈ જાય તેની પુરતી કાળજી રાખી છે. કોઈ કોઈ સ્થાને લાંબા લાંબા સમાસોને સમજવા સરળ પડે તેટલા માટે તેના વિભાગો કર્યા છે. બીનજરૂરી ચર્ચા કે વિવેચન ક્યાંય આપ્યું નથી. ભણનાર અને ભણાવનાર મુનિવર્ગને અને અધ્યાપક બંધુઓને સહાયક થવાય તેનું પુરતું ધ્યાન અપાયું છે. મારા પોતાના અભ્યાસ માટે અને અન્ય આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવોના ઉપકાર માટે જ આ પ્રયત્ન કરેલ છે. વિષમકાળમાં દિનપ્રતિદિન હીન હીનતર થતી જતી બુદ્ધિવાળા જીવોમાં મહાપુરૂષોએ ભગીરથ પ્રયત્નોથી કરેલાં આ મહાશાસ્ત્રરૂપી રત્નો યાવચ્ચંદ્રદિવાકર બની રહે એ જ આશા રાખું છું.

વ્યવસ્થિત ટાઈપસેટિંગ, મુદ્રણ અને બાઈન્ડીંગ કરવા બદલ શ્રી ભરત ગ્રાફિક્સનો અહીં આભાર માનું છું.

૧-૨ પરિચ્છેદના વિવેચનવાળા આ પ્રથમ ભાગની બીજી આવૃત્તિ આજે પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

એ/૬૦૨, પાર્શ્વદર્શન કોમ્પ્લેક્સ,
નવયુગ કોલેજ સામે, ચંદેર રોડ,
સુરત-૩૯૫ ૦૦૮ (ગુજરાત)

લિ.
ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

असिआउसायनमः

श्री शंखेश्वराधिष्ठिताय परमपुरुषाय पार्श्वनाथाय नमः

श्री वादिदेवसूरीश्वरविरचितप्रमाणनयतत्त्वालोकाभिधानमहान्यायशास्त्रस्योपरि तार्किक-
शिरोमणिश्रीरत्नप्रभाचार्यरचितायां शब्दालङ्कारालङ्कृतायां रत्नाकरावतारिकायां अधीतव्याकरण-
काव्यकोशेतरदर्शनन्यायशास्त्राणामनधीतजैनदर्शनन्यायपरिभाषाणां बालानामनायासेनैव प्रवेशार्थं
मृदुगुर्जरभाषालङ्कृते गुर्जरविवेचने आद्यपरिच्छेदद्वयात्मकप्रथमभागे निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं
अस्यामेवावसर्पिण्यां जातानां महापरमोपकारकारिणां ऋषभदेवाद्यमहावीरस्वाम्यवसानानां
चतुर्विंशतिजिनानां गुणानुवादात्मकमिदं “चतुर्विंशतिस्तवनं” प्रतिजिनेश्वरपरमात्मानं श्लोकद्वयेन
भक्तिभावपूर्णहृदयेन बालवदभिधीयते धैर्यचित्तेन मया ॥

चतुर्विंशतिस्तवनम्

(१)

युगलधर्मविच्छेत्ताऽगण्यगुणगणान्वितः ।

यस्तृतीयारके जातो मराल इव मानसे ॥१॥

तं हि नमामि नाभेयं, प्रथमश्रुतदर्शकम् ।

जन्मान्तरप्रपाथेयं, भवनाटकनाशकम् ॥२॥

युगलिक धर्मतुं निवारण करनार, अपरिमित गुणोना समुद्धी युक्त, सौधी
प्रथम श्रुतधर्मनी देशना करनारा, जन्मान्तरना परम लाता स्वइप, संसारना नाटकनी
अंत करनारा એવા શ્રી ઋષભદેવપ્રભુ, કે જે માનસસરોવરમાં હંસની જેમ ત્રીજા આરામાં
જન્મેલા છે. તે શ્રી ઋષભદેવપ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥૧-૨॥

(૨)

અપરિમિતપર્યાયં, કેવલાલોકલોકિતમ્ ।

જીવાજીવજગદ્ દૃષ્ટ્વા, ડજિતનાથેન તારિકા ॥૩॥

શુદ્ધપ્રરુપણા યેન, કૃતા ભવ્યોપકારિણી ।

કૃપાં કરોતુ મોક્ષાર્થં, મયિ સંસારસાગરાત્ ॥૪॥

અપરિમિત (અનંત-ઉત્પાદવ્યય-ધ્રુવ આદિ) પર્યાયવાળું, કેવલજ્ઞાન રૂપી સૂર્યવડે પ્રકાશિત થયેલું, એવું જીવ-અજીવાદિ નવ તત્ત્વમય આ જગત્ત્રને જોઈને જે અજિતનાથ પરમાત્મા વડે, તારક અને ભવ્યજીવોને ઉપકારક એવી શુદ્ધપ્રરૂપણા કરાઈ છે. તે શ્રી અજિતનાથ પરમાત્મા સંસારસાગરથી મુકાવા માટે મારા ઉપર કૃપા કરો. ॥૩-૪॥

(૩)

તનુતનુભૂતોર્ધેદો, વૈરાગ્યાર્થ વિવેચિતઃ ।
 દુગ્ધજલાનુવાદેન, તન્મયીભાવભૂતયોઃ ॥૫॥
 સઃ શ્રીસમ્ભવનાથોઽસ્તિ, કલૌ કલ્પતરૂપમઃ ।
 યસ્ય કૃપાસુધાવૃષ્ટ્યા, સમ્યગ્બીજં પ્રરોહતે ॥૬॥

દુધ અને પાણીને અનુસારે તન્મય (એકમે) ભાવને પામેલા એવા શરીર અને શરીરવાનનો ભેદ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે જેઓએ જણાવ્યો છે તે શ્રી સંભવનાથપ્રભુ કલીયુગમાં કલ્પતરૂ સમાન છે. કે જેમની કૃપા રૂપી અમૃતવૃષ્ટિ દ્વારા સમ્યક્ત્વ રૂપી બીજ ઉગે છે. ॥૫-૬॥

(૪)

યથા પ્રકાશકાન્યેષુ, વ્યભિનન્દ્યો નભોમણિઃ ।
 શૈત્યકરે નુ સંશસ્યો, મૃગલાઙ્છનલાઙ્છિતઃ ॥૭॥
 અભિનન્દનનામાપિ, ચૈવં જિનેષુ હીશ્વરઃ ।
 ઉત્તોઽનેકાન્તવાદસ્તુ, કૃપયા યેન ધીમંતામ્ ॥૮॥

જેમ (દીપક આદિ) અન્ય પ્રકાશક પદાર્થોમાં સૂર્ય વિશેષ અભિનંદનીય છે. તથા શીતળતા કરવામાં મૃગલાંછનવાળો ચંદ્ર વિશેષ પ્રશંસનીય છે. તેમ અભિનંદન નામના (ચોથા) પ્રભુ પણ સામાન્ય કેવલીઓમાં (તીર્થંકરપણાના પુણ્યોદયની અપેક્ષાએ) વિશિષ્ટ છે. કે જે પરમાત્મા વડે વિદ્વાનો ઉપર કૃપા કરીને અનેકાન્તવાદ સમજાવાયો છે. ॥૭-૮॥

(૫)

સુમતિસ્તુ સુમત્યૈવ, પ્રસિદ્ધો ભૂવનત્રયે ।
ગર્ભસ્થેન કૃતો ન્યાયો, જગદાશ્ચર્યકારકઃ ॥૧॥
ચતુર્દશ-મહાસ્વજ્ઞ, સૂચિતમખિલાત્મનામ્ ।
પ્રમોદહેતુ જન્માપિ, યસ્ય દૈવકૃતોત્સવમ્ ॥૧૦॥

ગર્ભમાં જ રહેલા એવા જે પ્રભુ વડે જગત્ને આશ્ચર્યકારી ન્યાય કરાવ્યો હતો એવા શ્રી સુમતિનાથપ્રભુ ત્રણે ભૂવનમાં “સારી મતિ વડે જ” પ્રસિદ્ધિ પામ્યા તથા જેમનો જન્મ પણ ચૌદ મહાસ્વપ્રોથી સૂચિત હતો, સર્વજીવોને પ્રમોદનો હેતુ હતો, અને દેવસમુહવડે કૃતમહોત્સવ વાળો જેઓનો જન્મ હતો. ॥૯-૧૦॥

(૬)

વીતરાગાત્તુ રક્તત્વમુત્પત્તેરેવ નાશિતમ્ ।
દગ્ધો ક્રોધો સિતેનૈવ, હિમેન વીપિનં યથા ॥૧૧॥
સ્ત્રીશસ્ત્રાદિનિમિત્તાનિ, મોહસ્ય નૈવ મૂર્તિષુ ।
પૂનીતાણુકૃતં બિમ્બં, યસ્ય પદ્મપ્રભસ્ય હિ ॥૧૨॥

જેમ ઠંડા હિમવડે જંગલ બાળી શકાય છે તેમ શીતળતા વડે જ જેઓએ ક્રોધને બાળ્યો છે. અને તે કારણથી વીતરાગતાના કારણે જન્મથી જ (શરીરમાંથી અને મનમાંથી) રક્તત્વ નાશ પામ્યું છે. અને જેમની મૂર્તિમાં સ્ત્રીશસ્ત્ર આદિ મોહનાં નિમિત્તો નથી, તથા જેમનું બિંબ પરમપવિત્ર અણુઓથી રચાયું છે. તે શ્રી પદ્મપ્રભુ અમારું - તમારું કલ્યાણ કરનારા થજો. ॥૧૧-૧૨॥

(૭)

ક્વ પ્રભુવીતરાગસ્ત્વં, શિવાદ્યન્યમહેશ્વરાઃ ।
ક્વ ચ દોષનિમગ્નાસ્તુ, ભાનુઃપદ્મોત્તયોરિવ ॥૧૩॥
નમામિ ભક્તિભાવેન, શ્રીસુપાર્શ્વજિનોત્તમમ્ ।
મમ તિષ્ઠતુ જિહ્વાગ્રે, પૂતં ત્વન્નામમન્ત્રકમ્ ॥૧૪॥

સૂર્ય અને આગીયાની જેમ હે વીતરાગપ્રભુ તમે ક્યાં ? અને દોષનિમગ્ન એવા શિવાદિ અન્યદેવો ક્યાં ? તેથી જિનોત્તમ એવા શ્રી સુપાર્શ્વનાથપ્રભુને હું નમસ્કાર કરું

છું. અને ઈચ્છુ છું કે પવિત્ર એવું તેમનું નામમન્ત્ર મારી જિહ્વાના અગ્રભાગ ઉપર સદા હોજો. ॥૧૩-૧૪॥

(૮)

ત્રિચ્છત્રચામરાદ્યા તુ, વિભૂતિઃ પારતન્ત્રિકી ।
યસ્માદંબડવચ્ચૈવ, દેવાન્યેષુ ન દુર્લભા ॥૧૫॥
આધ્યાત્મિકી તુ ચાવર્ણ્યા, ચન્દ્રપ્રભોર્વિનશ્યતિ ।
યદ્વૈરં નિત્યવૈરિણાં, સૂર્યાત્તમોઽખિલં યથા ॥૧૬॥

છત્રત્રય અને ચામર આદિ ચોત્રીસ અતિશય રૂપ આપશ્રીની વિભૂતિ પરતન્ત્રવાળી છે (અર્થાત્ બહુ કિંમતી નથી) કારણ કે દેવોમાં તથા અંબડાદિની જેમ અન્ય લબ્ધિચારી જીવોમાં પણ દુર્લભ નથી. પરંતુ ચંદ્રપ્રભુની (યોગજન્ય) આધ્યાત્મિક જે વિભૂતિ છે. તે અવર્ણનીય છે કે જેનાથી સૂર્યથી જેમ અંધકાર ભાગે તેમ નિત્યશત્રુતાવાળાઓનું વૈર પણ ભાગી જાય છે. ॥૧૫-૧૬॥

(૯)

ચિત્તાત્તુ રાગનાશો હિ, કેવલિષ્ઠપિ દૃશ્યતે ।
રક્તાત્તુ રાગનાશો યત્, કસ્ય નાશ્ચર્યકારકમ્ ॥૧૭॥
એવં બહુવિદ્યાશ્ચર્ય, ચકિતં યસ્ય જીવનમ્ ।
વર્ણ્યં સુવિધિનાથસ્ય, કથં શતમુખૈરપિ ॥૧૮॥

ચિત્તમાંથી રાગનો નાશ થવો એ તો સામાન્ય કેવલિઓમાં પણ દેખાય છે. પરંતુ રૂધિરાદિમાંથી રાગ (રંગ)નો નાશ જે તમારામાં દેખાય છે તે કોને આશ્ચર્યકારી ન લાગે ? આવા પ્રકારનું બહુવિધ આશ્ચર્યવાળું જે પરમાત્માનું જીવન છે તે સુવિધિનાથ પરમાત્માનું જીવન ઈન્દ્રો વડે પણ કેમ વર્ણવી શકાય ? ॥૧૭-૧૮॥

(૧૦)

છિન્નચન્દનવૃક્ષોઽયં, છેદકચ્છેદનદ્વિકે ।
વર્ષતિ શૈત્યમેવેતિ, સ્વસ્વભાવાદ્ યથા તથા ॥૧૯॥
સ્વામીશીતલનાથોઽપિ, સ્વપરમ્ભદ્રહેતુકમ્ ।
કૃપાર્દ્રનયનાભ્યાં હિ, શૈત્યં વર્ષતિ કેવલમ્ ॥૨૦॥

છેદાયેલું એવું આ ચંદનનું વૃક્ષ છેદક (કઠીયારા)ને અને છેદન (છેદવાના સાધનભૂત કુહાડા)ને, એમ બન્ને પ્રત્યે પોતાના સહજસ્વભાવથી જ જેમ શીતળતા વરસાવે છે તેમ સ્વામી શીતળનાથપ્રભુ પણ કૃપાથી આર્દ્ર થયેલાં નયનો દ્વારા સ્વ-પરના કલ્યાણ માટે કેવળ શીતળતા જ વરસાવે છે. ॥૧૯-૨૦॥

(૧૧)

સુવર્ણકમલા લક્ષ્મીઃ, ત્વત્પાદપદ્મજાદયઃ ।

મન્યે સૂચયતી સ્વામિન્, તવ ત્રિભૂવનેશ્વરમ્ ॥૨૧॥

સ્વપરશ્રેયસે સોઽસ્તુ, એકાદશતમો જિનઃ ।

શરત્સર્વકલાક્રાન્ત-ચન્દ્રસ્ય ચન્દ્રિકા યંથા ॥૨૨॥

વિહારકાલે સુવર્ણકમલ રૂપી લક્ષ્મી તમારા ચરણકમલની નીચે જે ચાલે છે તે તમે ત્રણે ભુવનની લક્ષ્મીના સ્વામી છો. એવું સૂચવતી હોય એમ હે સ્વામી ! હું માનું છું. જેમ સર્વ કલાઓથી ખીલેલી શરદ્ઋતુના ચંદ્રની ચાંદણી જગતને સુખહેતુ થાય છે તેમ આવા અગ્યારમા તે જીનેશ્વરપ્રભુ સ્વપરના કલ્યાણ માટે થજો. ॥૨૧-૨૨॥

(૧૨)

વાસવૈરપિ પૂજ્યત્વાદ્ વાસુપૂજ્યો યથાર્થવાન્ ।

ભવભયવિનાશીં ચ, કુરૂ કૃપાં મમોપરિ ॥૨૩॥

સજ્જનાઃ પ્રાર્થનીયા ન, વારંવારં કદાપિ હિ ।

સજ્જનહૃદયે સ્થાનં, સેવકસ્ય સદા યતઃ ॥૨૪॥

ઈન્દ્રો વડે પણ પૂજનીય હોવાથી શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી યથાર્થ નામવાળા છે. હે પ્રભુ ! ભવોના ભયોનો વિનાશ કરનારી કૃપા મારા ઉપર કરો. સજ્જન પુરૂષો વારંવાર પ્રાર્થનીય હોતા નથી. કારણ કે સજ્જનોના હૃદયમાં સેવકનું સ્થાન સદા હોય છે. ॥૨૩-૨૪॥

(૧૩)

દ્રવ્યં વિમલનાથેન, ચોત્પાદવ્યયનિત્યવત્ ।

તથા ચોક્તં યથા દોષો, નાસ્તિ સ્વપ્નાન્તરેઽપિ હિ ॥૨૫॥

બન્ધોદયાદિભેદાનાં, સર્વેષાં કર્મણામપિ ।

ક્ષણેનૈવ ક્ષણં કૃત્વા, સિદ્ધોઽયં સમશ્રેણયા ॥૨૬॥

વિમલનાથ પ્રભુ વડે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવતાવાળું દ્રવ્ય(નું સ્વરૂપ) તેવું જણાવાયું કે જેમાં સ્વપ્રાન્તરમાં પણ કોઈ દોષ આવે (જ) નહીં. બન્ધ-ઉદય આદિમાં રહેલાં સર્વ કર્મોનો ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય કરીને એક જ સમયની સમશ્રેણી વડે જેઓ સિદ્ધિપદ પામ્યા છે. ॥૨૫-૨૬॥

(૧૪)

રૂપાનન્ત્યં ગુણાનન્ત્યં, જ્ઞાનાનન્ત્યં ચ ગચ્છતા ।
સાર્થં કૃતં નિજાચ્છ્યાનં, સ્વામ્યનન્તજિનેન હિ ॥૨૭॥
આઘન્તરહિતં કાલં, સર્વં પશ્યન્સ્વમેધસા ।
સર્વજ્ઞસ્સર્વદર્શી ચ, સ્વામ્યનન્તજિનો હિ યત્ ॥૨૮॥

અનંતરૂપ, અનંતગુણો અને અનંતજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતા એવા સ્વામી અનન્તનાથપ્રભુ વડે પોતાનું “અનંત” નામ સાર્થક કરાવ્યું છે. કારણ કે આઘન્તરહિત સર્વ કાલને પોતાના જ્ઞાન વડે દેખતા એવા અનંતનાથસ્વામી ખરેખર સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી જ છે. ॥૨૭-૨૮॥

(૧૫)

પચ્ચત્રિંશદ્ગુણૈર્યુક્તા, શંસુધારસવાહિની ।
પ્રદત્તા ધર્મનાથેન, ભવ્યાત્મહિતકારિણી ॥૨૯॥
ભૂતભાવિભયાક્રાન્તાન્, સંસારાદ્રક્ષિતું યથા ।
પ્રશસ્યા ધર્મવાર્તા હિ, નાન્યેષુ સમ્ભવસ્તથા ॥૩૦॥

પાંત્રીસ ગુણોથી યુક્ત, સમતા રૂપી અમૃતરસને વહન કરનારી, ભવ્યજીવોને હિતકારી, પ્રશંસનીય એવી ધર્મવાર્તા (ધર્મદેશના) ભૂત અને ભાવિના ભયોથી પીડિત જીવોનું સંસારમાંથી રક્ષણ કરવા ધર્મનાથ પ્રભુ વડે જેવી અપાઈ છે તેવી દેશનાનો અન્યત્ર (ક્યાંય) સંભવ નથી. ॥૨૯-૩૦॥

(૧૬)

પૂર્વે પારાપતપ્રાણાન્, સ્વપ્રાણાદપિ વલ્લભાન્ ।
કમ્પમાનકૃતાઽઽકાયાન્, રક્ષિતું ભક્ષકાદ્ યથા ॥૩૧॥
ખળ્ડીકૃતસ્વદેહાંશઃ, કૃપાકલિતમાનસઃ ।
શોભતે શાન્તિનાથો હિ, નૈવ દુષ્ટસ્તથા પરઃ ॥૩૨॥

પોતાના પ્રાણોથી પણ વધુ વહાલા, કંપમાન કરાઈ છે સર્વત્ર કાયા જેની એવા, પારેવાના પ્રાણોને પૂર્વભવમાં ભક્ષક (એવા બાજ પક્ષી)થી બચાવવા ખંડ ખંડ કર્યા છે પોતાની કાયાના અંશો જેણે એવા, કૃપાયુક્તમનવાળા, શાન્તિનાથ પ્રભુ જેવા શોભે છે તેવા બીજા કોઈ દેવો જોયા નથી. ॥૩૧-૩૨॥

(૧૭)

મહાપુણ્યસ્ય સમ્ભારાત્ પ્રાપ્તં ષટ્ખણ્ડનાયકમ્ ।
તુછં તદપિ વિજ્ઞાય, નિસ્સારભવવર્ધકમ્ ॥૩૩॥
કુન્થુનાથેન તં ત્યક્ત્વા, કચ્છુકં કચ્છુકી યથા ।
લબ્ધં તીર્થઙ્કરત્વં હિ, સદા કલ્યાણકારણમ્ ॥૩૪॥

જે કુંથુનાથ ભગવાન વડે મહાપુણ્યના સમુહ દ્વારા છ ખંડનું નાયકપણું (ચક્રવર્તીપણું) પ્રાપ્ત કરાયું. તે ચક્રવર્તીપણું પણ અસાર છે. તથા ભવોને જ વધારનારું છે એમ તેને તુચ્છ જાણીને સર્પ જેમ કાંચળી ત્યજે તેમ ત્યજીને સદા કલ્યાણ કરનારું તીર્થંકરપણું જે પ્રભુ વડે પ્રાપ્ત કરાયું. (તેમને અમારા નમસ્કાર હોજો) ॥૩૩-૩૪॥

(૧૮)

કુન્થુનાથાનુસારેણ, પ્રાપ્ય પદદ્વયં ભવે ।
ભવ્યાન્ વિજ્ઞાનપયત્રેવં, કિમલભ્યં જગત્ત્રયે ॥૩૫॥
અરનાથસ્તુ સર્વજ્ઞઃ, દેવેન્દ્રસેવિતક્રમઃ ।
પ્રાતિહાર્યાદિસમ્પન્નઃ, મમાસ્તુ વાઙ્મિતપ્રદઃ ॥૩૬॥

કુંથુનાથ પ્રભુના અનુસારે એક જ ભવમાં (ચક્રવર્તી અને તીર્થંકરપણાની) બન્ને પદવી પ્રાપ્ત કરીને ભવ્યજીવોને જાણે એમ જણાવે છે કે આ સંસારમાં અલભ્ય શું છે? (અર્થાત્ કંઈ જ અલભ્ય નથી) આવા સર્વજ્ઞ, દેવેન્દ્રો વડે વંદાયેલા ચરણ કમલવાળા, આઠ પ્રાતિહાર્યાદિગુણોથી યુક્ત એવા શ્રી અરનાથપ્રભુ મારા વાંછિત પુરનારાથજો. ॥૩૫-૩૬॥

(૧૧)

તપસ્વિષ્વન્યમિત્રેષુ, વિશ્વસ્તેષુ સદાપિ હિ ।

સમાયહૃદયો યસ્તુ, મલ્લિનાથજિનોત્તમઃ ॥૩૭॥

તીર્થઙ્કરભવે પ્રાપ્તે, માયાજન્યમિદં તનુમ્ ।

ભોગ્યં તત્સત્યમેવોક્તં, કૃતં કર્મ ન મુચ્ચતિ ॥૩૮॥

વિશ્વાસુ એવા તપસ્વી અન્યમિત્રો પ્રત્યે સદા જેમનું હૃદય માયાયુક્ત હતું તે ઓગણીસમા જિનોત્તમ મલ્લિનાથ ભગવાન થયા. તેઓને તીર્થંકરપણાનો ભવ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ માયાજન્ય આ (સ્ત્રીપણાનું) શરીર ભોગવવું પડ્યું. (મળ્યું) માટે જ “કરેલું કર્મ આત્માને છોડતું નથી” એમ શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યું છે તે સત્ય જ કહ્યું છે. ॥૩૭-૩૮॥

(૨૦)

મૃત્યુકાલે નમસ્કાર-સંશ્રાવણેન યેન હિ ।

સ્વર્ગં દત્તં વિહઙ્ગાય, સંવ્રસ્તમાનસાત્મને ॥૩૯॥

શ્રીપાલમયણાકાલે, જાતાય ચોપકારિણે ।

યોગીશ્વરમુનીશાય, સુવ્રતસ્વામિને નમઃ ॥૪૦॥

અતિશય ત્રાસ પામેલા મન વાળા વિહંગને (સમજીને) મૃત્યુકાળે જેઓએ નવકાર મંત્ર સંભળાવવા દ્વારા સ્વર્ગ આપ્યું. તથા શ્રીપાળમહારાજ અને મયણાસુંદરીના કાળે જેઓ થયા છે. એવા પરમઉપકારી યોગીશ્વર મહામુનિ શ્રી મુનિ સુવ્રતસ્વામિને મારા નમસ્કાર હોજો. ॥૩૯-૪૦॥

(૨૧)

વિજિતકામકોપાય, ત્યક્તમોહમદાય ચ ।

વિનષ્ટાજ્ઞાનલોભાય, સર્વજ્ઞસર્વદર્શિને ॥૪૧॥

નમો હિ નમિનાથાય, યત્સાનિધ્યમવાપ્ય હિ ।

અશોકશ્શોકમુક્તોઽભૂત્, કથં જ્ઞાપ્યન્તિ તદ્ગુણાઃ ॥૪૨॥

કામ-ક્રોધ જેમણે જિત્યો છે. મોહ-માન જેમણે ત્યજ્યું છે. અજ્ઞાન-લોભ ઉપર જેમણે વિજય મેળવ્યો છે. એવા શ્રી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માને

મારા નમસ્કાર હોજો. કે જેમના સાનિધ્યને પામીને અશોકવૃક્ષ પણ શોકમુક્ત (નામથી પણ અ-શોક) બન્યું છે. તેમના ગુણો કેવી રીતે જાણી શકાય ? ॥૪૧-૪૨॥

(૨૨)

લગ્નવ્યાજેન સદ્ભક્તઃ, પ્રવ્રજ્યામુક્તિહેતવે ।
તથા નવભવપ્રીતિ, ચ્છેદાય યેન સંસ્કૃતઃ ॥૪૩॥
તદૈવ ગિરનારાગ્રે, પ્રાપ્તં ચતુર્મહાવ્રતમ્ ।
અરિષ્ટનેમિનામાનં, વન્દામિ પરમેશ્વરમ્ ॥૪૪॥

દીક્ષા અને મુક્તિના પ્રયોજન માટે, તથા નવ-નવ ભવોની પ્રીતિના વ્યવસ્થેદ માટે જે નેમનાથ પ્રભુ વડે લગ્નના બહાના દ્વારા (રાજમતીને) સંકેત કરાયો અને તે જ સમયે ગિરનાર પર્વત ઉપર ચાર મહાવ્રત ધારણ કરાયાં તેવા પરમેશ્વર અરિષ્ટનેમિને હું વંદન કરું છું. ॥૪૩-૪૪॥

(૨૩)

મન્ત્રોચ્ચારપ્રભાવેના-હિર્નાગેન્દ્રીકૃતસ્તદા ।
ક્લેશકલુષિતાત્મા હિ, તાપસો મેઘમાલ્યભૂત્ ॥૪૫॥
નમામિ પાર્શ્વનાથં તં, વામેયમહિલાજ્ઞનમ્ ।
મહાગિરીશવદ્ ધીરં, અચલિતં સદાઝનતમ્ ॥૪૬॥

મન્ત્ર (નવકારમંત્ર) સંભળાવવાના પ્રભાવથી સર્પને નાગેન્દ્ર રૂપે કરાયો, અને તે જ વખતે ક્લેશથી કલુષિત છે આત્મા જેનો એવો તાપસ મેઘમાલી થયો. એવા તે, વામારાણીના જાયા, અહિલંછનવાળા, મેરૂપર્વત જેવા ધીર, ઉપસર્ગો સામે અવિચલિત, અને દુષ્ટદેવોની સામે સદા અઝનમ એવા તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુને હું વંદના કરું છું. ॥૪૫-૪૬॥

(૨૪)

જ્ઞાતપુત્રં મહાવીરં, અત્યાસન્નોપકારિણમ્ ।
ત્રૈશલેયં ગુણોત્કર્ષં, પ્રણમામિ સુધાગિરમ્ ॥૪૭॥
સુધર્માદ્યા પ્રસુતેયમ્, યસ્માત્પાટપરમ્પરા ।
તુર્યારાન્તે ચ જાતો યઃ, તં સ્તૌમિ ભક્તિભાવવાન્ ॥૪૮॥

૫૭

અતિશય નિકટના ઉપકારી, ત્રિશલારાણીના પુત્ર, ગુણોના ભંડાર, અમૃત જેવી વાણી વાળા એવા જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરપ્રભુને પ્રણામ કરું છું. કે જેમનાથી “સુધર્મા સ્વામી” આદિની પાટપરંપરા પ્રવર્તી છે. અને જેઓ ચોથા આરાના અંતે થયા છે તે મહાવીરપ્રભુને ભક્તિભાવવાલો હું સ્તુતિ કરું છું. ॥૪૭-૪૮॥

ઉપસંહાર

વિઘ્નવ્રાતવિનાશાય, -વતારિકાવિવેચને ।

વિદ્વદ્વર્ગપ્રવેશાય, કૃતમિદં સ્તવં મયા ॥૪૯॥

વિઘ્નોના સમુહના વિનાશ માટે અને પંડિત પુરુષોના આ ગ્રંથમાં પ્રવેશ માટે અવતારિકાના (રત્નાકરાવતારિકાના) વિવેચન કાલે મારા વડે (ધીરૂભાઈ વડે) આ સ્તવન કરાયું છે. ॥૪૯॥

ધૈર્યં ધૃત્વા સ્થિરીકૃત્ય, મનો નિહત્ય વાસનામ્ ।

પ્રપાઠ્યં ચૈકચિત્તેન, તત્ત્વતુર્વિંશતિસ્તવમ્ ॥૫૦॥

ધીરજ ધારણ કરીને, મનને બરાબર સ્થિર કરીને, અને મોહની વાસના ત્યજીને, એકચિત્તે આ ચતુર્વિંશતિસ્તવન ભણવા યોગ્ય છે. ॥૫૦॥

કલ્યાણમસ્તુ તેષાં હિ, તત્સ્તવનાદુપાર્જિતાત્ ।

પુણ્યપ્રસન્નયાદ્ યેષાં, મુક્તૌ ચિત્તં ભવે તનુઃ ॥૫૧॥

આ સ્તવનની રચનાથી (તથા રત્નાકરાવતારિકાનું વિવેચન લખવાથી) જે પુણ્યનો પ્રકૃષ્ટ સંચય પ્રાપ્ત થયો છે તેનાથી તે જીવોનું કલ્યાણ થજો કે જે જીવોનું ચિત્ત મુક્તિમાં છે માત્ર શરીર જ સંસારમાં છે. ॥૫૧॥

- ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

સમાપ્તમ્

माङ्गलिक

जयतु श्री महावीरो, निर्वाणैकनिबन्धनः ।
प्रसन्नाः गौतमाद्यास्तु, मोहविषाय गारुडाः ॥ १ ॥
प्रमाणनयतत्त्वाख्यो, ग्रन्थो विनिर्मितो बुधैः ।
विविधविषयाऽऽपूर्णा, वादिश्रीदेवसूरिभिः ॥ २ ॥
तत्प्रवेशाय नौकेयं, श्रीरत्नप्रभसूरिभिः ।
टीका विरचिता लघ्वी, रत्नाकरावतारिका ॥ ३ ॥
तस्यास्तु दुर्गमत्वेन, बालानामुपकारकम् ।
मृदुभाषानुवादेन, करोम्यत्र विवेचनम् ॥ ४ ॥
सद्विद्याव्यसनासक्त, पाठकगणशासितः ।
स्वस्मरणनिमित्तार्थं, यत्नमिदं चराम्यहम् ॥ ५ ॥
दुर्गमानपि भावान् या, सुज्ञातव्यान् तनोति सा ।
करोतु मयि सान्निध्यं, श्रीमद् देवी सरस्वती ॥ ६ ॥
क्व चाल्यविषया बुद्धिः, क्व श्रीगीतार्थपङ्क्तयः ।
तथापि शिशुरागेण, बले यात्यबलो यथा ॥ ७ ॥
तद्वत्परिश्रमारम्भं, कर्तुमिच्छामि किञ्चन ।
गुरुवर्गकृपावृष्ट्या, जीयाच्चन्द्रदिवाकरम् ॥ ८ ॥
निर्विधेन समाप्तिस्तु, भवत्विति महेच्छया ।
प्रारप्स्येऽहमिदं ग्रन्थं, मित्रीसन्तु हितेच्छवः ॥ ९ ॥

- धीरजलाल आलाल महेता

प्रथमः परिच्छेदः

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥१॥
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् ॥२॥
अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं
हि प्रमाणम्, अतो ज्ञानमेवेदम् ॥३॥
न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्,
तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः ॥४॥
न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वम् स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् ॥५॥
नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् ॥६॥
तद् व्यवसायस्वभावम्, समारोपपरिपन्थित्वात् प्रमाणत्वाद् वा ॥७॥
अतस्मिन्स्तदध्यवसायः समारोपः ॥८॥
स विपर्यय-संशया-नध्यसायभेदात् त्रेधा ॥९॥
विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः ॥१०॥
यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥११॥
साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शं ज्ञानं संशयः ॥१२॥
यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥१३॥
किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥१४॥
यथा गच्छन्तृणस्पर्शज्ञानम् ॥१५॥
ज्ञानादन्योऽर्थः परः ॥१६॥
स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन,
करिकलभकमहमात्मना जानामि ॥१७॥
कः खलु ज्ञानस्यालम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं
नाभिमन्येत, मिहिरालोकवत् ॥१८॥

ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् ॥१९॥

तदितरत्त्वप्रमाणम् ॥२०॥

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥२१॥

समाप्तोऽयं प्रथमपरिच्छेदः

द्वितीयः परिच्छेदः

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥१॥

स्पष्टं प्रत्यक्षम् ॥२॥

अनुमानाद्यधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ॥३॥

तद् द्विप्रकारं-सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥४॥

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ॥५॥

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पम् ॥६॥

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्या-
कारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

अवगृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणीहा ॥८॥

ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥९॥

स एव दृढतमावस्थाऽऽपन्नो धारणा ॥१०॥

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः ॥११॥

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः ॥१२॥

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्

अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥१३॥

क्रमोऽप्यमीषामयमेव, तथैव संवेदनात्

एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च ॥१४॥

अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः ॥१५॥

न खल्वदृष्टमवगृह्यते, न चानवगृहीतं संदिह्यते,

न चासंदिग्धमीहते, न चानीहितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते ॥१६॥

क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशूत्पादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् ॥१७॥

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥१८॥

तद् विकलं सकलं च ॥१९॥

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा ॥२०॥

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं

रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥२१॥

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं

मनः पर्यायज्ञानम् ॥२२॥

सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं

निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् ॥२३॥

तद्वान् अर्हन् निर्दोषत्वात् ॥२४॥

निर्दोषोऽसौ, प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात् ॥२५॥

तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽबाध्यत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः ॥२६॥

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वम्, कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात् ॥२७॥

समाप्तोऽयं द्वितीयपरिच्छेदः

અમારા અન્ય પ્રકાશનો

૧. યોગવિશિક્ષા :- ઉપાધ્યાયજી કૃત ટીકાના અનુવાદ સાથે. ગુજરાતી સરળ વિવેચન.
૨. યોગશતક :- સ્વોપજ્ઞટીકા તથા ટીકાના અનુવાદ સાથે. ગુજરાતી સરળ વિવેચન.
૩. શ્રી જેન ધર્મના મૌલિક સિદ્ધાન્ત :- નવકારથી સામાઈયવયજુતો સુધીના સૂત્રો ઉપર વિવેચન. નવતત્ત્વ, ચૌદ ગુણસ્થાનકો, કર્મના ૧૫૮ ભેદો, સાત નયો, સપ્તભંગી અને કાલાદિ પાંચ સમવાયી કારણો ઉપર સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૪. શ્રી જેન તત્ત્વ પ્રકાશ :- દેવસી-રાઈઅ પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રો ઉપર સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૫. જેન ધાર્મિક પારિભાષિક શબ્દકોષ :- જૈન શાસ્ત્રોમાં વારંવાર વપરાતા પારિભાષિક ધાર્મિક શબ્દોના અર્થો, ધાર્મિક શબ્દકોશ.
૬. જેન ધાર્મિક પ્રશ્નોત્તર માલા :- પ્રૌઢ સ્ત્રી-પુરુષોને ઉપયોગી ચારસો પ્રશ્ન-ઉત્તરોનો સુંદર સંગ્રહ.
૭. પ્રથમ કર્મગ્રન્થ (કર્મવિપાક) :- સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૮. દ્વિતીય કર્મગ્રન્થ (કર્મસ્તવ) :- સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૯. તૃતીય કર્મગ્રન્થ (બંધસ્વામિત્વ) :- સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૧૦. ચતુર્થ કર્મગ્રન્થ (પડશીતિ) :- સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૧૧. પંચમ કર્મગ્રન્થ (શતક) :- પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. કૃત સો ગાથાના શતક નામના પાંચમા કર્મગ્રન્થનું ગાથા-ગાથાર્થ-શબ્દાર્થ-સંસ્કૃત છાયા સાથે ગુજરાતી સરળ વિવેચન સહ.
૧૨. છઠ્ઠો કર્મગ્રન્થ (સમતિકા) :- છઠ્ઠા કર્મગ્રન્થનું ગાથા-ગાથાર્થ-શબ્દાર્થ-સંસ્કૃત છાયા સાથે ગુજરાતી સરળ વિવેચન સહ.
૧૩. પૂજા સંગ્રહ સાર્થ :- પંચકલ્યાણક, અંતરાયકર્મ નિવારણ, પિસ્તાલીસ આગમની પૂજા આદિ પૂજાઓ સુંદર ભાવવાહી અર્થ સાથે.
૧૪. સ્નાત્રપૂજા સાર્થ :- પૂ. વીરવિજયજી કૃત સ્નાત્રપૂજા અર્થ સાથે.
૧૫. સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલની સજગાય :- ઘણી જ રોચક કથાઓ સાથે તથા સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકાની ગાથાઓ સાથે સડસઠ ગુણોનું વર્ણન.
૧૬. નવસ્મરણ :- મૂળ ગાથાઓ, ગુજરાતીમાં ગાથાઓના સરળ અર્થ, ઈંગ્લીશમાં મૂળ ગાથાઓ અને ઈંગ્લીશમાં તે ગાથાઓના અર્થ.

૧૭. રત્નાકરાવતારિકા (ભાગ-૧) :- પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક ઉપરની પૂ. રત્નાપ્રભાચાર્ય રચિત ટીકા તથા તે ટીકાનો સરળ ગુજરાતી અર્થ. (પરિચ્છેદ ૧-૨)
૧૮. રત્નાકરાવતારિકા (ભાગ-૨) :- પૂ. વાદિદેવસૂરિજી રચિત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક ઉપરની પૂ. રત્નાપ્રભાચાર્ય રચિત ટીકા તથા તે ટીકાનો સરળ ગુજરાતીમાં અર્થ. (પરિચ્છેદ ૩-૪-૫)
૧૯. રત્નાકરાવતારિકા (ભાગ-૩) :- પરિચ્છેદ ૬-૭-૮. પૂ. રત્નાપ્રભાચાર્ય મ.સા. રચિત ટીકા તથા તેનું સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૨૦. આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાયા :- પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશો-વિજયજી મ. સા. કૃત આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાયાના સરળ ગુજરાતી અર્થો.
૨૧. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય :- પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી કૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે ટીકાનું અતિશય સરળ ગુજરાતી વિવેચન.
૨૨. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર :- સૂત્રોનું સરળ, રોચક તથા સંક્ષિપ્ત વિવેચન.
૨૩. શ્રી વાસ્તુપૂજા સાર્થ :- પૂ. આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરજી કૃત પૂજાનું સુંદર-સરળ તથા જૈન વિધિ સહ ગુજરાતી ભાષાંતર.
૨૪. શ્રી સમ્યક્ત્વ મૂલ બારવ્રત :- વિવેચન સહ.
૨૫. સવાસો ગાથાનું સ્તવન :- પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મ.સા. કૃત, શ્રી સીમંધરસ્વામી પરમાત્માને વિનંતિ કરવારૂપે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય ગર્ભિત સવાસો ગાથાનું સ્તવન ગુજરાતી અર્થ વિવેચન સાથે.
૨૬. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ :- પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મ. શ્રી કૃત ગુજરાતી ટબા સાથે તથા ટબાની તમામ પંક્તિઓના વિવેચન યુક્ત અર્થ સાથે.
૨૭. અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાયા :- અર્થ વિવેચન સાથે.

ભાવિમાં લખવાની ભાવના

૨૮. અમૃતવેલની સજ્જાયાના અર્થ.
૨૯. સમ્મતિ પ્રકરણ :- પૂજ્ય આ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી કૃત સમ્મતિ પ્રકરણનું પાશ્વ પુસ્તકરૂપે ગુજરાતી વિવેચન.
૩૦. જ્ઞાનસાર અષ્ટક :- દ્રવ્યાનુયોગના પ્રખરાભ્યાસી શ્રી દેવચંદ્રજી મ. કૃત ટીકા તથા ટીકાના વિવેચન સાથે સરળ ગુજરાતી જ્ઞાનસારાષ્ટકનું વિવેચન.
૩૧. જૈનદર્શનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય :-

લિ. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ

શ્રી સીમંધરસ્વામિને નમઃ

અર્હમ્

શ્રી વાદિદેવસૂરિ - સૂત્રિતસ્ય

શ્રી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકસ્ય

શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યવિરચિતા લઘ્વી ટીકા

રત્નાકરાવતારિકા

સિદ્ધયે વર્ધમાનઃ સ્તાત્, તામ્રા યત્રચ્ચમણ્ડલી ।

પ્રત્યૂહ-શલભપ્લોષે, દીપ્રદીપાઙ્કુરાયતે ॥ ૧ ॥

યૈરત્ર સ્વપ્રભયા દિગમ્બરસ્યાર્પિતા પરાભૂતિઃ ।

પ્રત્યક્ષં વિબુધાનાં જયન્તુ તે દેવસૂરયો નવ્યાઃ ॥ ૨ ॥

સ્યાદ્વાદમુદ્રામપનિદ્રભક્ત્યા, ક્ષમાભૃતાં સ્તૌમિ જિનેશ્વરાણામ્ ।

સન્ન્યાયમાર્ગાનુગતસ્ય યસ્યાં, સા શ્રીસ્તદન્યસ્ય પુનઃ સઃ દણ્ડઃ ॥ ૩ ॥

પૂ. આચાર્ય શ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ “પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો, તેના ઉપર પોતે જ “સ્યાદ્વાદરત્નાકર” = સ્યાદ્વાદને સમજાવનાર દરિયો જાણે હોય તેવી સ્વોપજા ટીકા બનાવી. તે ટીકા અતિશય કઠીન હોવાથી તેમાં પ્રવેશ સરળ બને તેટલા માટે પૂ. વાદિદેવસૂરિજીના જ શિષ્ય શ્રી આ. રત્નપ્રભાચાર્યે સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રવેશ કરવા માટે જાણે નાવડી (હોડી) હોય તેની સમાન “રત્નાકરાવતારિકા” નામની ટીકા બનાવી. પરંતુ આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યજીની તે ટીકા પણ અલંકારી ભાષા અને લાંબા લાંબા સમાસોના કારણે બાળ જીવો માટે દુર્ગમ છે, તેથી તેનો પણ સુખબોધ થાય એટલા માટે આ ગુજરાતી અનુવાદ શરૂ કરાય છે -

જે પ્રભુના નખોની લાલ બનેલી પંક્તિ, વિઘ્નો રૂપી પતંગીયાંઓને બાળવામાં તેજસ્વી દીપકનું અનુકરણ કરે છે તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી (અમારી) સિધ્ધિ માટે થાઓ. ॥ ૧ ॥

જે વાદિદેવસૂરિજીએ પોતાની પ્રતિભા વડે (સિદ્ધરાજ જયસિંહની સભામાં) પંડિતોની સમક્ષ દિગંબરાચાર્ય (શ્રી કુમુદચંદ્રજી) ને પરાભવ આપ્યો, તે સ્તુત્ય અથવા નવીન એવા દેવસૂરિજી જય પામો. ॥ ૨ ॥

અહીં “નવ્ય” શબ્દ ‘નુ’ ધાતુ સ્તુતિ અર્થમાં છે તેના ઉપરથી બનાવીએ તો નવ્યાઃ એટલે સ્તુત્ય એવો અર્થ થાય છે અને નવ્યનો નવીન-અપૂર્વ એવો પણ અર્થ થાય છે. તે અર્થ કરીએ ત્યારે દિગંબર શબ્દનો દિગ્ = દશે દિશાઓ, અમ્બર = આકાશને, પરા = પરમ, ભૂતિઃ = પ્રકાશ, એવો અર્થ કરવો. એટલે કે જે દેવસૂરિજીએ પોતાની પ્રતિભા વડે દશે દિશાઓને અને આકાશને પરમ પ્રકાશ આપ્યો છે, તે દેવસૂરિજી જય પામો, દશે દિશાઓને અને આકાશને પ્રકાશિત કરવું એ માનવનું સામર્થ્ય નથી, દૈવી શક્તિ જોઈએ, તે દૈવી શક્તિ વાદિદેવસૂરિજીમાં હતી એટલે માનવશક્તિથી અતિરિક્ત હતા માટે “નવ્ય” = અપૂર્વ એમ અર્થ સમજવો.

ક્ષમાને ધારણ કરનારા એવા તીર્થંકર ભગવન્તોની “સ્યાદ્વાદ મુદ્રા” ને આજસ વિનાની ભક્તિ વડે હું સ્તુતિ કરું છું. જે મુદ્રામાં સાચા ન્યાયમાર્ગને અનુસરનારાને તે મુદ્રા શોભારૂપ છે. અને તેનાથી અન્યને (સાચા ન્યાય માર્ગને નહિ અનુસરનારાને) તે સાચો ન્યાયમાર્ગ દંડ રૂપ છે; દુઃખદાયી છે. ॥૩॥

જે સન્ન્યાયમાર્ગ = સત્તર્કમાર્ગને અનુસરે છે તેને આ સ્યાદ્વાદમુદ્રા શોભા રૂપ બને છે એટલે વાદમાં વિજય આપે છે અને મુક્તિ રૂપી લક્ષ્મી આપે છે. જે પૂરૂષ આ સત્તર્કમાર્ગને નથી અનુસરતો તેને આ સ્યાદ્વાદમુદ્રા સત્તર્કમાર્ગમાં દંડ રૂપ છે એટલે વાદસભામાં પરાભવહેતુ બને છે અને ઉન્માર્ગના કારણે સંસાર પતનનો હેતુ પણ બને છે.

“રત્નાકરાવતારિકા” બનાવવાનું કાર્ય શરૂ કરતાં પ્રારંભમાં શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યજીએ આ ત્રણ મંગળભૂત શ્લોકોમાં અનુક્રમે દેવ-ગુરૂ અને શાસ્ત્રને પ્રણામ કર્યા છે. સંસાર તરવાનો મૂળમાર્ગ બતાવનાર શ્રી વર્ધમાનસ્વામી દેવ તરીકે પ્રથમ ઉપકારી છે. તેઓએ કહેલો માર્ગ આચાર્યોની પરંપરા દ્વારા શ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ રત્નપ્રભાચાર્યને બતાવ્યો માટે શ્રી વાદિદેવસૂરિજી ગુરૂ બીજા ઉપકારી છે. અને સ્યાદ્વાદમુદ્રા અને સત્તર્કમાર્ગ શાસ્ત્રોમાં છે માટે ત્રીજું શાસ્ત્ર ઉપકારી છે. એમ ત્રણ ઉપકારીઓને મહામંગલકારી એવા આ ગ્રન્થારંભના પ્રારંભમાં ગ્રન્થકર્તાએ નિર્વિઘ્ને ગ્રન્થની પૂર્ણતા થાય તેટલા માટે નમસ્કાર કર્યા છે.

“પ્રમાણ નયતત્વાલોક” ગ્રન્થના મૂળસૂત્રના અર્થને સમજાવનારી “સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” નામની પ્રથમ ટીકા શ્રી વાદિદેવસૂરિજીએ જ બનાવી છે. પરંતુ ખરેખર તે

ટીકા નામ પ્રમાણે ગુણવાળી એટલે રત્નાકર = દરીયા જેવી જ છે. તે દરીયામાં પ્રવેશ કરવા માટે શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યે આ રત્નાકરાવતારિકા હોડી-વહાણ જેવી લઘુટીકા બનાવી છે. તેનો અર્થ એ થયો કે “સ્યાદ્વાદરત્નાકર” એ દરિયો છે. તેને આપેલી દરીયાની ઉપમા સાર્થક છે; સાચી છે તે સમજાવતાં ઉપમાભૂત દરીયામાં અને ઉપમેય એવા સ્યાદ્વાદ રત્નાકરમાં સરખામણી કરતાં ક્રમશઃ નવ વિશેષણો જણાવે છે.

- (૧) इह हि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षुणाक्षरक्षीरनिरन्तरे,
- (૨) तत इतो दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्ग-
भङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजने,
- (૩) अतुलफलभरभाजिष्णुभूयिष्ठाऽऽगमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-सन्दोह-
शाद्वलाऽऽसन्न-कानननिकुञ्जे,
- (૪) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायण-पुरुषप्राप्यमाणाप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे,
- (૫) क्वचन वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिले,
- (૬) क्वचन सुकुमार-कान्तालोकीयास्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरकरम्बिते,
- (૭) क्वचिदनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्प-कल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रि-
विद्राव्यमाणानेकतीर्थिक-नक्र-चक्र-चक्रवाले,
- (૮) क्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽ-
च्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमान-मार्तण्डमण्डल-प्रचण्डच्छमत्कारे,
- (૯) क्वापि तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानविस्थित-
प्रदीपायमान-प्लवमान-ज्वलन्मणि-फणीन्द्रभीषणे,

સહૃદય-સૈદ્ધાન્તિક-તાર્કિક-વૈયાકરણ-કવિચક્રચક્રવર્તિસુવિહિતસુગૃહીત-
નામધેયા-સ્મદ્ગુરુ શ્રીદેવસૂરિભિર્વિરચિતે સ્યાદ્વાદરત્નાકરે, ન ખલુ કતિપયતર્ક-
ભાષાતીર્થમજાનન્તો-ઽપાઠીના અધીવરાશ્ચ પ્રવેષ્ટું પ્રભવિષ્ણવઃ, इत्यतस्तेषामवतारदर्शनं
कर्तुमनुरूपम् ।

તત્ત્વ સંક્ષેપતઃ શાસ્ત્રશરીર-પરામર્શમન્તરેણ નોપપદ્યતે । સોઽપિ સમાસતઃ
સૂત્રાભિધેયાવધારણં વિના ન, इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाऽऽख्यतत्सूत्रार्थमात्र-
प्रकाशनपरा रत्नाकरावतारिका-नाम्नी लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते ॥

(૧) જેમ દરીયો જલથી ભરપૂર છે તેમ આ “સ્યાદ્વાદરત્નાકર” લક્ષ્યમાણ = જણાતા, લક્ષણાદિથી સમજાતા, અક્ષોદીયસ્ = અપાર, અર્થ = અર્થોવાળા, અક્ષૂણ = અખંડિત, અક્ષર = અક્ષરોથી ભરેલો છે.

અહીં ખરેખર લક્ષણાના બળે સમજાતા અપાર અર્થોવાળા અખંડિત અક્ષરો (શબ્દો) રૂપી જળથી (નિરન્તર=) ભરપૂર ભરેલા એવા આ સ્યાદ્વાદ રત્નાકરમાં... ..

(૨) તત્ત્વ ઇતો = અહીં તહીં, જ્યાં ત્યાં વારંવાર ડગલે પગલે, સતત, દૃશ્યમાન = દેખાતા, નજરે પડતા, સ્યાદ્વાદ-મહામુદ્રા-મુદ્રિત = સ્યાદ્વાદની મોટી મુદ્રાથી (છાપથી) યુક્ત, અનિદ્રા = નિદ્રાવિનાના, ક્ષતિ વિનાના, નિર્દોષ, પ્રમેયસહસ્ર = હજારો શેષ પદાર્થો રૂપી, ઉત્તુઙ્ગ = ઉંચા, ઉંચા, તદ્ગત્ = ઉછળતા, તરઙ્ગ = પાણીના તરંગો, મોજાં, મઙ્ગિસઙ્ગ = રચનાના સંગ વાળા, નૃત્ય કલાના સંગવાળા, સૌભાગ્યભાજને = સૌભાગ્યને ભજનારા, સૌન્દર્યવાળા.

અહીં તહીં નજરે પડતા, સ્યાદ્વાદની મહામુદ્રાથી મુદ્રિત, એવા નિર્દોષ હજારો પ્રમેય પદાર્થો રૂપી ઉંચે ઉંચે ઉછળતા જળતરંગોના નૃત્યના સંગ રૂપ સૌભાગ્યને (સૌન્દર્યને) ભજવાવાળા એવા સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં...

(૩) અતુલ્લ = નિરુપમ, સર્વોત્તમ, ફલભર = ફળોના સમૂહથી, ભ્રાજિષ્ણુ = શોભાયમાન, ભૂયિષ્ઠ = અનેક, આગમ = આગમના પાઠો, સાક્ષીપાઠોવાળા, અભિરામ = મનોહર, અતુચ્છ = સારસંપન્ન = શ્રેષ્ઠ, પરિચ્છેદસન્દોહ = આઠ પરિચ્છેદના સમૂહ રૂપી, શાદ્વલ = લીલી લીલી હરિયાળીવાળાં, આસન્ન = નજીક-નજીક, ખીયોખીય ભરેલા, કાનન = જંગલોના, નિકુઞ્જ = નિકુંજો છે જેમાં,

સર્વોત્તમ ફળોના ભારથી શોભાયમાન એવા અનેક આગમપાઠોવાળા મનોહર અને સારસંપન્ન એવા આઠ પરિચ્છેદોના સમૂહ રૂપી લીલી લીલી હરિયાળીવાળાં ચારે બાજુ ખીયોખીય ભરેલાં અરણ્યોના નિકુંજો છે જેમાં એવા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં,

જેમ દરિયાની ચારે બાજુ કિનારે કિનારે સુંદર ફળોવાળાં ઉંચાં ઉંચાં વૃક્ષોથી ભરપૂર લીલી લીલી હરિયાળીવાળાં વનોના નિકુંજો હોય છે. તેમ અનેક આગમપાઠોની સાક્ષીવાળા અનેક પરિચ્છેદો = પ્રકરણોનો સમૂહ છે જેમાં એવા આ રત્નાકરમાં... ..

(૪) નિરુપમ = અનુપમ, અજોડ, અસાધારણ, મનીષા = બુદ્ધિ-પ્રતિભા, મહાયાનપાત્ર = મોટાં મોટાં વહાણોથી, વ્યાપારપરાયણ = વ્યાપાર કરવામાં તત્પર એવા, પુરુષ = પુરૂષો વડે, પ્રાપ્યમાણ = પ્રાપ્ત કરાતાં, અપ્રાપ્તપૂર્વ = પહેલાં કદાપિ નહીં પ્રાપ્ત કરાયેલાં એવાં, રત્નવિશેષે = વિશિષ્ટરત્નો છે જેમાં એવા.

અસાધારણ બુદ્ધિ પ્રતિભા રૂપી મોટાં મોટાં વહાણોથી વ્યાપારો કરવામાં ઓતપ્રોત એવા પુરૂષો વડે પ્રાપ્ત કરાતાં છે ક્યારે પણ નહીં મેળવેલાં રત્નવિશેષો જેમાં એવા સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં...

ભાવાર્થ એમ છે કે જેમ દરીયાઈ મોટાં વહાણો દ્વારા ઘણો મોટો વેપાર કરનારા પુરૂષો તે વેપાર દ્વારા પુષ્કળ ધન કમાઈને અપ્રાપ્તપૂર્વ રત્નો (હીરા-માણેક-મોતી-સુવર્ણ ઇત્યાદિ) મેળવે છે. તેમ અનુપમ બુદ્ધિની પ્રતિભા વડે આ ગ્રંથમાંથી અપ્રાપ્તપૂર્વ એવા અર્થો રૂપી રત્નો પુરૂષાર્થ કરનારા પુરૂષો મેળવે છે. અથવા વહાણોનો વ્યવસાય કરનાર દરીયાઈ પુરૂષો દરીયાના તળીયે પડેલાં રત્નો જેમ મેળવે છે. તેમ અસાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભા વડે આ ગ્રંથના શબ્દોમાં રહેલા ગૂઢ અર્થોને તે પુરૂષો મેળવે છે.

(૫) વ્વચન = ક્યાંક, ક્યાંક, વચનરચના = શબ્દોની અલંકારિક મનોહર રચના, અનવ્વહ = નિર્દોષ, ગદ્યપરમ્પરા = ગદ્યમય શબ્દોની લાંબા સમાસવાળી પરંપરા રૂપી, પ્રવાલ = પરવાળાંઓના, જાલ = સમૂહથી, જટિલ = ભરપૂર-વ્યાપ્ત એવા સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં... ..

કોઈ કોઈ સ્થળે અલંકારિક શબ્દોની રચના સ્વરૂપ નિર્દોષ ગદ્યમય લાંબા સમાસોની પરંપરા રૂપી પરવાળાંઓના સમૂહથી ભરપૂર. એટલે કે જેમ સમુદ્રમાં અનેક જગ્યાએ કિનારે કિનારે લાલ લાલ પરવાળાંઓની લતાઓ શોભે છે તેમ સરખે સરખા અક્ષરોની જોડણી રૂપ અલંકારિક ભાષા અને લાંબા લાંબા સમાસો રૂપી પરંપરાવાળા ગદ્યકાવ્યમય બનાવેલા એવા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં....

(૬) વ્વચન = કોઈ કોઈ જગ્યાએ, સુકુમાર = અત્યંત સુકોમળ, કાન્ત = મનોહર, આલોકનીય = દર્શનીય-વારંવાર નજર ઠરે એવા, અસ્તોક = અનેક, શ્લોક = શ્લોકો રૂપી, મૌક્તિકપ્રકર = મોતીઓના સમૂહથી, કરમ્બિતે = ભરપૂર-યુક્ત એવા સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં...

કોઈ કોઈ જગ્યાએ ઉચ્ચારમાં અત્યંત સુકોમળ, મનોહર અને આંખ ઠરે એવા અનેક પદ્ય શ્લોકો રૂપી મોતીઓના સમૂહથી ભરપૂર.

જેમ સમુદ્રમાં અનેક મોતીઓનો સમૂહ ભરેલો છે. તેમ આ ગ્રંથ ગદ્યમયી રચનાવાળો હોવા છતાં પણ કોઈ કોઈ સ્થાને ઉચ્ચારણમાં સુકોમળ, અર્થથી મનોહર, શબ્દ રચનાથી આંખ વારંવાર ત્યાં જ મીટ માંડે એવા અનેક શ્લોકોથી ભરેલો છે એવા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં... ..

(૭) ક્વચન = ક્યાંક ક્યાંક, અનેકાન્તવાદ = સ્યાદ્વાદથી, ઉપકલ્પિત = કલ્પાયેલા, અનત્પવિકલ્પ = અનેક વિકલ્પો રૂપી, કલ્પલોલ્લાસિત = તરંગો-મોજાં વડે ઉખાડાયેલા-ઉડાડાયેલા એવા, ઉદ્દામદૂષણ = ભયંકર દૂષણો-અનિવાર્ય દોષો રૂપી, અદ્વિ = પર્વતો વડે, વિદ્વાવ્યમાણ = નાશ કરાતા, ભગાડાતા - દૂર કરાતા છે, અનેકતીર્થિક = બહુ પરતીર્થિકો રૂપી, નક્રચક્ર = મગરમચ્છોના ટોળાંઓથી, ચક્રવાલે = ભયંકર બનેલા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં,

કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિએ કલ્પના કરાયેલા અનેક વિકલ્પો રૂપી (આમ માનશો કે આમ માનશો ? આમ માનશો તો તમને આ દોષ આવશે અને આમ માનશો તો તમને પેલો દોષ આવશે ઇત્યાદિ કલ્પાયેલા વિકલ્પો રૂપી) ભયંકર મોજાંઓ દ્વારા ભૂમિમાંથી ઉખાડાયેલા એવા તીવ્ર દોષો આપવા રૂપી પડતા પર્વતોથી આમતેમ ભગાડાતા છે બહુ પરતીર્થિકો રૂપી મગરમચ્છોનાં ટોળાંઓ જેમાં અને તેથી ભયંકર બનેલા,

જેમ દરીયામાં પાણીનાં મોટાં મોટાં મોજાંઓ ઉછળે અને તેના કારણે વચ્ચે ઉભેલા અનેક પર્વતો મૂળમાંથી ઉખડીને દરીયાના પાણીમાં પડે, અને તેનાથી ભયભીત થયેલાં મગરમચ્છો આમતેમ ચોતરફ ભાગવા લાગે, તેવી રીતે સ્યાદ્વાદથી કલ્પના કરાયેલા અનેક વિકલ્પો રજૂ કરવા દ્વારા અપાયેલા દુર્ગમ દોષોથી ભયભીત થયેલા પરતીર્થિકો આમતેમ ભાગાભાગ કરે છે જેમાં એવા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં... ...

(૮) ક્વિચદ્ = ક્યાંક, અપગતાશેષદોષ = ચાલ્યા ગયા છે સર્વ દોષો જેમાંથી એવા પ્રકારનાં, અનુમાનાભિધાન = અનુમાનો રજૂ કરવા વડે, ઉદ્વર્તમાન = આકુળ વ્યાકુળ થઈને ઉઠતા-કોથે ભરાતા, અસમાનપાઠીન = અસાધારણ વિદ્વાનો રૂપી પાઠીન જાતિનાં મહામત્સ્યોના, પુચ્છચ્છટા = પૂંછડાઓનું છટાપૂર્વક, આચ્છોટન = પાણી ઉપર આસ્ફાલન કરવા વડે, ઉચ્છલદ્ = ઉછળતા એવા, અતુચ્છં = ઘણાં, શીકર = બિન્દુઓવાળા, શ્લેષ = થુંક વડે, સંજાયમાન = કરાતાં છે, માર્ત્તણ્ડમણ્ડલ = સૂર્યના માંડલા રૂપ, પ્રચણ્ડચ્છમત્કારે = પ્રચંડ ચમત્કારો જેમાં,

કોઈ કોઈ જગ્યાએ નિર્દોષ એવાં અનુમાનોની રજૂઆત કરવા વડે ઉછળતા અસાધારણ શક્તિવાળા વિદ્વાનો રૂપી પાઠીનજાતિના મહામત્સ્યોના પૂંછડાંનું આસ્ફાલન થવાથી ઉછળતાં ઘણાં બિન્દુઓ વાળા થુંક વડે કરાતા છે સૂર્યના માંડલા જેવા પ્રચંડ ચમત્કારો જેમાં એવા,

દરીયામાં જેમ પાઠીન જાતિનાં મહામત્સ્યો ઉછળી ઉછળીને પોતાના પૂંછડાંને બહુજોરથી પાણી ઉપર પછાડે, તેવા તેના પછડાટથી ચારે બાજુ પાણીનાં બિન્દુઓ એવાં

ઉછળીને અધ્ધર આકાશમાં ગોળમટોળ ગોઠવાઈ જાય કે જાણે સૂર્યનું માંડલું બન્યું હોય શું / તેમ લાગે, તેની જેમ ગ્રન્થકાર વડે નિર્દોષ અનુમાનો રજૂ કરાયે છે તે ગભરાઈ ગયેલા, આકુળ વ્યાકુળ બનેલા અને કંઈક કોથે ભરાયેલા પ્રતિવાદી રૂપ પરતીર્થિક વિદ્વાનો ટેબલ આદિ ઉપર હાથ પછાડવા પૂર્વક જેમ તેમ બોલવા જતાં મુખ ઉપર અનેક બિન્દુઓવાળુ થુંક નીકળી પડે છે. બોલતાં બોલતાં આવેશ હોવાથી થુંકનાં બિન્દુઓ ચોતરફ આકાશમાં ઉડે છે અને અતિશય થુંક મુખ ઉપર આકાશમાં વ્યાપ્ત થવાથી જાણે મુખ ઉપર સૂર્યનું માંડલું રચાયું હોય શું ? એવું લાગે છે આવા પ્રચંડ ચમત્કારો ભર્યા છે જે ગ્રન્થમાં તે આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં... ..

(૯) ક્વાઝપિ = ક્યાંક, તીર્થિક = પરદર્શનકારોના, ગ્રન્થગ્રન્થિ = ગ્રન્થોમાં ગુંથેલા (કહેલા), સાર્થ = અર્થયુક્તસ્થાનો, મર્મસ્થાનો, મુખ્યસિદ્ધાન્તોનું, સમર્થકદર્થન = સારી રીતે ખંડન કરીને, યુક્તિઓથી વિશેષ ખંડિત કરીને, ઉપસ્થાપિત = આકુળ વ્યાકુળ બનેલા, અસ્થિર-ચંચળ બનેલા, પ્રદીપાયમાન = દીપકની જેવા થયેલા, દીપકના જેવું અનુકરણ કરનારા, પ્લવમાન = ઉભા થતા અને બેસતા, ઉચા-નીચા થતા, જ્વલન્ = જાજવલ્યમાન, ચમકતા, મણિ = રત્નોવાળા, ફળીન્દ્ર = સર્પો (રૂપી વાદીઓ) વડે, મ્હોળળે = ભયંકર બનેલા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં.

કોઈ કોઈ જગ્યાએ પરતીર્થિકોના ગ્રન્થોમાં ગુંથેલા મુખ્યસિદ્ધાન્તોનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરીને સાચા યથાર્થ રજૂ કરાયેલા પદાર્થો (ને સાંભળવા) વડે આકુળવ્યાકુળ બનેલા ચંચળ દીપક જેવા, ઉચા નીચા થતા ઉઠ બેસ કરતા જાજવલ્યમાન મણિઓવાળા સર્પો રૂપી પ્રતિવાદીઓથી ભયંકર બનેલા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં....

જેમ દરીયો સર્પથી (પાણીમાં રહેનારા સર્પોથી) ભયંકર હોય છે તેમ આ સ્યાદ્વાદરત્નાકર પ્રતિવાદીઓથી અને યુક્તિથી ભરેલો છે. જેમ સર્પો ડોલતા હોવાથી તેના માથા ઉપર રહેલો મણિ ડોલતો- આમ તેમ ફરતો હોવાથી ચંચળ છે. દીપક જેમ ચમકે તેવો મણિ ચમકે છે. સર્પો પાણીમાં વારંવાર ડુબકી મારે છે તેથી મણિ પાણીની ઉપર-નીચે જાય છે. અને દેદીપ્યમાન છે. એમ (૧) અનવિસ્થત, (૨) પ્રદીપાયમાન, (૩) પ્લવમાન, અને જ્વલન્ આવા ચાર વિશેષણો વાળા મણિઓથી યુક્ત સર્પો છે. તેની જેમ આ ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકારે પ્રતિવાદીઓના દર્શનશાસ્ત્રોમાં કહેલા જે જે મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે તેનું સયુક્તિક ખંડન કરીને સાચા પદાર્થો રજૂ કર્યા છે તે સાંભળીને પ્રતિવાદીઓ સર્પોની જેમ ડોલાયમાન થયા છે. જેમ જ્ઞાનપ્રકાશ હોવા છતાં ચંચળ દીપકની જેમ નિસ્તેજ જ્ઞાનવાળા બન્યા છે. તથા ગ્રન્થકારની સામે કોઈક વખત વિરોધ કરવા

ઉભા થઈ જાય છે. કોઈક વખત સયુક્તિક ગ્રન્થકારની વાત સાંભળી બેસી જાય છે. એમ ઉભા થતા અને બેસતા એટલે પ્લવમાન થતા, અર્થાત્ કુદાકુદ કરતા અને ક્યારેક જોરદાર પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવા રૂપ જવલન મણિ = ચમકતા જ્ઞાનવાળા એવા પ્રતિવાદીઓથી ભરેલા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં... ..

સહૃદય, સૈધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણિક, અને કવિઓના સમૂહમાં ચક્રવર્તી તુલ્ય એવા, સુવિહિત અને સુગૃહીત છે નામ જેમનું એવા, અમારા ગુરુ શ્રી વાદિદેવસૂરિજી વડે બનાવાયેલા (ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ) એવા આ સ્યાદ્વાદરત્નાકર રૂપી દરીયામાં, કેટલીક ન્યાયની પરિભાષા રૂપી, દરીયામાં ઉતરવાના ઓવારારાને (તીર્થને) નહિ જાણતા અપાઠીન = (રત્નાકરના પક્ષમાં નહી ભણેલા-અભણ, અને દરીયાના પક્ષમાં પાઠીન નામનાં માછલાં જેમ તરવાની કળા જાણે છે તેવી કલા વિનાના,) અને અધીવર (રત્નાકરના પક્ષમાં બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ નહિ - એટલે કે હીન બુદ્ધિવાળા, અને દરીયાના પક્ષમાં ધીવર-મચ્છીમાર, મચ્છીમાર જેમ દરીયામાં ચાલવાની કળા જાણે છે તેવી કલા વિનાના એવા) પુરૂષો આ દરીયામાં પ્રવેશ કરવાને સમર્થ નથી.

સારાંશ કે દરીયામાં ઉતરવાના ઓવારારાને નહિ જાણતા, પાઠીન નામનાં માછલાંઓની જેમ તરવાની કળા વિનાના, અને મચ્છીમારોની જેમ ગતિકલા વિનાના પુરૂષો જેમ દરીયામાં પ્રવેશ કરવાને અસમર્થ છે તેની જેમ ન્યાયભાષાને નહી જાણતા, અભણ અને બુદ્ધિહીન પુરૂષો આ સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં પ્રવેશ કરવાને અસમર્થ છે.

આ કારણથી તેવા પ્રકારના તે જીવોને સ્યાદ્વાદરત્નાકર રૂપી આ દરીયામાં અવતારદર્શન કરાવવું (પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ બતાવવો) ઉચિત છે. પરંતુ તે અવતારદર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો - સ્વરૂપનો સંકોપથી પણ વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી. એટલા માટે “સ્યાદ્વાદ રત્નાકર” ના આધારભૂત “શ્રી પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” નામના મૂળગ્રન્થમાંનાં તે તે સૂત્રોના અર્થો માત્રને જ પ્રકાશિત કરવામાં તત્પર, “રત્નાકરાવતારિકા” છે નામ જેનું એવી આ નાની ટીકા અમારા વડે (શ્રી રત્નપ્રભાચાર્ય વડે) પ્રારંભાય છે.

તત્ર ચેહ ચત્ર ક્વચિદપિ પ્રવર્તમાનસ્ય પુરુષત્વાભિમાનિનોડનેકપ્રકારતત્તદ્ગુણ-
દોષદર્શનાડહિતસંસ્કારસ્યાડહ્યાય દ્વયે સ્મૃતિકોટિમુષ્ઠૌકનીયા ભવન્ત્યુપકારિણઃ,
અપકારિણશ્ચ, વિશેષતો યે ચત્ર તદભિમતતત્ત્વાવધારણેનાડરિરાધયિષિતાઃ,
તદુપહિતદોષાપસારણેન પરાચિકીર્ષિતાશ્ચ । દ્વયેડપિ ચામી દ્વેધા પરાપરભેદાત્,
બાહ્યાન્તરઙ્ગભેદાચ્ચ, ઇત્યસ્મિન્ પ્રમાણનયતત્ત્વ-પરીક્ષાપ્રવીણે પ્રક્રમે કૃતજ્ઞાસ્તત્ર-
ભવન્તસ્તેષાં પ્રાગેવ સ્મૃતયે શ્લોકમેકમેનમચિકીર્તન્ -

આ શ્લોકમાં જે કોઈ પણ ઉચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા, પોતાના પુરુષત્વ માટે માન વહન કરતા-સ્વમાનપ્રિય, અને અનેક પ્રકારના (ગુણી અને દોષિત પુરુષોના) તે તે ગુણો અને દોષોને જોવામાં દૃઢતર સંસ્કારવાળા - અર્થાત્ અતિનિપુણ એવા પુરુષોએ પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતાં પહેલાં ઉપકારી અને અપકારી એમ બન્ને પ્રકારના પુરુષોને સ્મૃતિપથમાં લાવવાના હોય છે. ઉપકારી પુરુષો ગુણવાન્ હોવાથી મંગળ નિમિત્તે સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે અને અપકારી પુરુષો વિઘ્ન ન કરે તેટલા માટે સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

તે ઉપકારી પુરુષો વિશેષથી સ્મરણીય છે કે જે ઉપકારી પુરુષો જે ગ્રન્થમાં તેઓના કહેલા તત્ત્વોનો નિર્ણય કરવા વડે આરાધવાને યોગ્ય છે અને તે અપકારી પુરુષો વિશેષથી સ્મરણીય છે કે જે અપકારીઓએ આપેલા દોષોને દૂર કરવા વડે પરાભવ કરવાને યોગ્ય છે જે જે પુરુષોએ કહેલા વિષયોની ચર્ચા કરવા વડે તેને યથાર્થ સાબિત કરવા આરાધનીય છે તે ઉપકારી પુરુષો પણ સ્મરણીય છે અને જે જે પુરુષોએ આપેલા દોષોને દૂર કરવા દ્વારા જે પરાભવનીય છે તે તે અપકારી પુરુષો પણ સ્મરણીય છે.

તે ઉપકારી અને અપકારી એમ બન્ને પ્રકારના પુરુષો બે બે પ્રકારના છે. પર અને અપરના ભેદથી ઉપકારી બે પ્રકારના છે. અને બાહ્ય અભ્યંતરના ભેદથી અપકારી પણ બે પ્રકારના છે.

- (૧) પર ઉપકારી = પરમ ઉપકારી, મૂળ ઉપકારી તીર્થંકર ભગવન્તો,
- (૨) અપર ઉપકારી = તેઓની પાટપરંપરા, ગણધરોથી સ્વગુરુ સુધીના,
- (૩) બાહ્ય અપકારી = એકાન્તવાદીઓ, પરદર્શનકારો, સાંખ્યાદિ,
- (૪) અભ્યંતર અપકારી = કામ-ક્રોધાદિ કષાયો, વિષયવાસનાઓ,

પ્રમાણનયતત્ત્વની પરીક્ષાવિધિમાં અત્યંત પ્રવીણ એવા આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં કૃતજ્ઞ એવા ગ્રન્થકાર શ્રી વાદિદેવસૂરિજી મહારાજ તે ઉપકારી અને અપકારી એમ બન્નેની સૌ પ્રથમ સ્મૃતિ કરવા માટે આ એક શ્લોકને જણાવે છે -

રાગદ્વેષવિજેતારં, જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ ।

શક્રપૂજ્યં ગિરામીશં, તીર્થેશં સ્મૃતિમાનયે ॥ ૧ ॥

રાગ અને દ્વેષના વિજેતા, સમસ્ત વસ્તુઓના જ્ઞાતા, શકો વડે પૂજ્ય, અને વાણીના સ્વામી એવા ચાર અતિશયવાળા તીર્થંકર પરમાત્માને હું સ્મૃતિમાં લાવું છું. (અર્થાત્ તેઓનું સ્મરણ કરું છું). ॥૧॥

તીર્થસ્ય ચતુર્વર્ણસ્ય શ્રીશ્રમણસંઘસ્ય, ઈશં સ્વામિનમ્, આસન્નોપકારિત્વેનાત્ર શ્રીમહાવીરમ્, અહમિહ પ્રક્રમે સ્મૃતિમાનયે ઇતિ સંટક્કઃ । રાગદ્વેષયોઃ પ્રતીતયોઃ, વિશેષેણ અપુનર્જેયતાસ્ત્રેણ જયનશીલમિતિ તાચ્છેલિકસ્તૃન્ । તતઃ “ન કર્તૃતૃજકાભ્યામ્” ઇતિ તૃચા ષષ્ઠીસમાસપ્રતિષેધાત્ કથમત્રાયમ્ ? ઇતિ નાઽઽરેકણીયમ્ । તથા વિશ્વવસ્તુનઃ કાલત્રયવર્તિસામાન્ય-વિશેષાત્મકપદાર્થસ્ય જ્ઞાતારમમલકેવલાઽઽલોકેન । શક્રાણા-મિન્દ્રાણામ્, પૂજ્યમર્ચનીયમ્, જન્મસ્નાત્રાષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિ-સમ્પાદનેન । ગિરાં વાચામ્, ઈશમીશિતારમ્, અવિતથવસ્તુત્રાતવિષયત્વેન તાસાં પ્રયોક્તૃત્વાત્ ।

સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક અને શ્રાવિકા આ ચાર વર્ણ (ચાર પ્રકાર) વાળો શ્રી શ્રમણ (છે પ્રધાન જેમાં એવો જે) સંધ તે સંસારથી તારનાર છે માટે તીર્થ કહેવાય છે. તે તીર્થના ઈશ = સ્વામી = તીર્થને કરનારા ભગવન્તને તીર્થેશ કહેવાય છે. અહીં મૂળશ્લોકમાં કોઈ તીર્થકર ભગવન્તના નામનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી આસન્ન ઉપકારી તરીકે ચરમતીર્થકર શ્રીપ્રભુમહાવીર સ્વામી ભગવાન્ સમજી લેવા. આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં હું તે મહાવીરસ્વામી તીર્થેશ પ્રભુને સ્મૃતિમાં લાવું છું તેઓનું સ્મરણ કરું છું એમ સંટંક (સંબંધ) ગોઠવવો.

આસક્તિ તે રાગ, અપ્રીતિ તે દ્વેષ, આ બન્ને પ્રસિદ્ધ છે. તે બન્નેનો વિશેષે વિજય કરવો, એટલે કે ફરીથી વિજય ન કરવો પડે તેવો સદાને માટે વિજય કરવાનો જે સ્વભાવ તે રાગદ્વેષના વિજેતા પ્રભુ મહાવીરસ્વામી, અહીં વિજેતા શબ્દમાં વિ ઉપસર્ગ હોવાથી વિ એટલે વિશેષે - અપુનર્જેયપણે એવો અર્થ કરવો, ત્યારબાદ અપુનર્જેયપણે જીતવાનો છે સ્વભાવ જેનો એવા અર્થમાં “તૃન્ શીલ-ધર્મ-સાધુષુ” સિદ્ધહેમ પારા ૨૭ સૂત્રથી તત્શીલ અર્થમાં તૃન્ પ્રત્યય કરવો. તેથી “ન કર્તૃતૃજકાભ્યામ્” આ પાણિની વ્યાકરણના સૂત્રથી કર્તામાં થયેલા તૃચ્ પ્રત્યયની સાથે ષષ્ઠીતત્પુરુષસમાસનો પ્રતિષેધ હોવાથી અહીં આ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ કેમ થયો ? એવી શંકા ન કરવી. “ળક્તૃચૌ સૂત્રથી તૃચ્ અને તૃન્ શીલધર્મસાધુષુ” સૂત્રથી તૃન્ એમ બન્ને પ્રત્યયો કર્તામાં થાય છે. તેના યોગમાં “કર્મણિ” સૂત્રથી રાગ-દ્વેષાત્મક કર્મને ષષ્ઠીવિભક્તિ થાય છે. પરંતુ તૃચ્ ના યોગમાં ષષ્ઠી થવા છતાં ષષ્ઠીસમાસનો ઉપરના સૂત્રથી નિષેધ છે. અને અહીં ષષ્ઠીસમાસ કરેલ છે. માટે તૃચ્ પ્રત્યય ન સમજવો પરંતુ શીલાર્થક તૃન્ પ્રત્યય જાણવો. આ વિશેષણથી ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો અપાયાપગમાતિશય જાણવો.

તથા વિશ્વવસ્તુ એટલે ત્રણકાળવર્તી, સામાન્ય અને વિશેષધર્માત્મક એવા સમસ્ત પદાર્થોને નિર્મળ કેવળજ્ઞાન રૂપી આલોકવડે જોનારા, આ વિશેષણથી ભગવાનનો જ્ઞાનાતિશય જાણવો.

તથા શકોને = ઈન્દ્રોને પૂજ્ય = અર્ચનીય આ પ્રભુ છે. પ્રભુ જ્યારે જન્મે છે ત્યારે મેરૂ પર્વતના શિખર ઉપર ભગવન્તને લઈ જઈ ઈન્દ્રો સ્નાત્ર મહોત્સવ કરે છે. તથા કેવળજ્ઞાન વખતે આઠ મહાપ્રાતિહાર્યાદિની રચના કરે છે. આ પ્રમાણે જન્મપ્રસંગના સ્નાત્ર મહોત્સવ વડે અને કેવળજ્ઞાનપ્રસંગે આઠ મહાપ્રાતિહાર્યોની રચના વડે આ પ્રભુ ઈન્દ્રોને પણ પૂજ્ય છે આ પૂજાતિશય જાણવો.

તથા વાણીના સ્વામી તીર્થંકર ભગવન્તો ક્ષીણમોહી અને કેવળજ્ઞાની હોવાથી પદાર્થોનું નિરૂપણ યથાર્થ જ કરે છે. એટલે અવિતથપણે પદાર્થોના સમૂહનું નિરૂપણ કરવાના વિષયપણા વડે ઉત્તમ વાચાનો પ્રયોગ કરનારા હોવાથી ભગવાન વાણીના સ્વામી કહેવાય છે આ વચનાતિશય જાણવો.

अनेन च विशेषणचतुष्टयेनामी यथाक्रमं भगवतो मूलातिशयश्चत्वारः प्रस्फिताः । तद्यथा - अपायापगमातिशयः, ज्ञानातिशयः, पूजातिशयः, वचनातिशयश्चेति । एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या । तस्याप्येकदेशेन तीर्थेशत्वात् । निगदितातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरप्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

આ ચારે વિશેષણો વડે અનુક્રમે ભગવાનના આ ચાર મૂલાતિશયો જણાવ્યા છે. (૧) અપાયાપગમાતિશય, (૨) જ્ઞાનાતિશય, (૩) પૂજાતિશય, (૪) વચનાતિશય. આ ચાર અતિશયો ગાવા વડે પર ઉપકારીની સ્તુતિ થઈ. તથા સમસ્ત એવા આ શ્લોક અને પદસમૂહ વડે ગણધરાદિથી સ્વગુરુપર્યન્ત થયેલા આચાર્યો રૂપ અપર ઉપકારીની પણ સ્મૃતિ કરાયેલી જ જાણવી કારણ કે તે ગણધરાદિ આચાર્યોની પરંપરા પણ એકદેશથી તીર્થેશ છે તથા ઉપરોક્ત ચાર અતિશયોનો આધાર પણ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રકારે પર અને અપર એમ બંને પ્રકારના ઉપકારીઓનું સ્મરણ કર્યું.

अपकारिणस्तु तथाभूतस्येत्यमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन्-तीर्थस्य प्रागुक्तस्य तदाधेयस्यागमस्य वा, ई - लक्ष्मी, - महिमानं वा, श्यति तत्तदसद्भूतदूषणोदघोषणैः स्वाभिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेशः - तीर्थान्तरीयो बहिरङ्गापकारी, तम् । किरूपम् ? शक्रः पूज्यो यागादौ हविर्दानादिना यस्य स तथा, तम् । एतावता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रभाकर-कणभक्षाक्षपाद-कपिलाः सूचयाञ्चक्रिरे । पुनः किम्भूतं तीर्थेशं ? गिरामीशं वाचस्पतिम् - इति नास्तिकमतप्रवर्तयितुर्बृहस्पतेः सूचा । तथा गिरां वाचाम्, ई लक्ष्मीं शोभां, श्यति यः, तम् । परमार्थतः पदार्थप्रतिपादनं हि वाचां शोभा । तां च तासामपोह-

માત્રગોચરતામાચક્ષાણસ્તથાગતસ્તનૂકરોચત્યેવ ઇતિ વિશેષણાવૃત્ત્યા સુગતોપક્ષેપઃ । પુનઃ કીદૃશં તમ્ ? જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ, નોઽસ્માકં શ્વેતભિક્ષૂણાં સમ્બન્ધિ વિશ્વવસ્તુ સમસ્ત-જીવાદિતત્ત્વં કર્મતાઽઽપન્નં, સમાનતન્ત્રત્વાદ્ જ્ઞાતારમ્ ઇતિ દિગમ્બરાવમર્શઃ । જ્ઞાતારમિતિ ચ તુત્રન્તમિતિ “તૃન્નુદન્ત-” ઇત્યાદિના કર્મણિ ષષ્ઠીપ્રતિષેધઃ ।

“રાગદ્વેષવિજેતારમ્” ઇત્યાદિ પદોવાળા આ જ શ્લોક વડે ગ્રન્થકારશ્રીએ તેવા પ્રકારના અપકારીપુરુષોની આ રીતે (હવે કહેવાતા અર્થ પ્રમાણે) સ્મૃતિ કરેલી છે. = પૂર્વે કહેલા શ્રીશ્રમણ (પ્રધાન) સંઘરૂપ તીર્થની, અથવા તે સંઘમાં આધેય રૂપે રહેલા આગમોની ઈ = લક્ષ્મીને = શોભાને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ તેવા તેવા અસદ્ભૂત (ખોટા) દોષોના આક્ષેપો મુકવા વડે હલકી કરે છે જે, તે તીર્થેશ = તીર્થસ્ય ઈ શ્યતિ ઇતિ તીર્થેશઃ = તીર્થની પ્રતિભાનો જે નાશ કરે તે તીર્થેશ એટલે તીર્થાન્તરીયો = અન્યદર્શનકારો, જે બહિરંગ અપકારી છે તેમને. તે તીર્થેશ = (તીર્થાન્તરીયો) કેવા છે ? શક્રપૂજ્યં આ પદનો તૃતીયા તત્પુરુષસમાસ ઉપર જે કરવામાં આવ્યો હતો તેને બદલે બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો. યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયાઓમાં હવિષ્ના દાનાદિ દ્વારા “શક છે પૂજ્ય જેમને” તે શકપૂજ્ય, તેમને, આ શકપૂજ્ય વિશેષણથી વેદને માનનારા એવા ભટ્ટ-કુમારિલભટ્ટ, પ્રભાકર, કણભક્ષ-કણાદ-વૈશેષિક, અક્ષપાદ-ગૌતમ-નૈયાયિક, અને કપિલ-સાંખ્ય આટલા દર્શનકારોનું સૂચન થયું.

“શક્રપૂજ્યમ્” શબ્દનો બહુવ્રીહિ સમાસ કરીને આ ગ્રન્થકારશ્રીએ હવિષ્ના દાનાદિ દ્વારા શકને પૂજનારા, અને વેદને અનુસરનારા એવા ઉપર કહેલા દર્શનકારોને આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં અપકારી તરીકે સ્મૃતિગોચર કર્યા છે.

તથા વળી તે તીર્થેશ = (યતુર્વિધ શ્રી સંઘની શોભાને ઝાંખી કરનારા) તીર્થાન્તરીયો કેવા પ્રકારના છે ? તો જણાવે છે કે = ગિરામીશં = વાચસ્પતિમ્ વાણીનો સ્વામી જે બૃહસ્પતિ દેવ, એટલે કે વાચસ્પતિ જેને કહેવાય છે તે. આવા અર્થથી નાસ્તિકમત પ્રવર્તાવનાર જે બૃહસ્પતિ છે. તે ચાર્વાક દર્શનના કર્તા બૃહસ્પતિનું સ્મરણ સૂચવ્યું છે.

તથા વળી, “ગિરામ્-ઈ-શ્યતિ” = વસ્તુનું યથાર્થ વર્ણન કરવું, તે વાણીની શોભા કહેવાય, તે શોભાનો જે નાશ કરે તે ગિરામીશ, કારણ કે પ્રત્યેક શબ્દો પોત પોતાના વાચ્ય, લક્ષ્ય, અને વ્યક્ષ્ય અર્થનું પરમાર્થથી પ્રતિપાદન કરે છે તે જ વાણીની શોભા છે. તેને બદલે તાસામ્ = તે વાણીનો “અપોહ” જ માત્ર અર્થ થાય છે. પ્રત્યેક શબ્દો પોતાના વાચ્ય અર્થના પ્રતિપાદક નથી પરંતુ માત્ર ઈતર અર્થનો અપોહ જ કરનારા છે = ઈતર

અર્થનો નિષેધ જ બતાવનારા છે. એવું કહેતા બૌદ્ધો વાણીની તાં તનૂકરોત્યેવ = તે શોભાને ઝાંખી કરે જ છે. આ પ્રમાણે “ગિરામીશ” એવું વિશેષણ આવૃત્તિ કરવાથી (બીજીવાર લેવાથી) બૌદ્ધનું કથન કર્યું.

તથા વળી તે તીર્થેશ કેવા ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે - “જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુ નઃ” આ વાક્યમાં નઃ પદ છુટુ પાડી અસ્માકં અર્થવાળો નઃ શબ્દ વિવક્ષ્યો છે. અસ્મદ્ શબ્દનું ધષ્ટીબહુવચનનું રૂપ છે અને વિશ્વવસ્તુ શબ્દ નપુંસકલિંગ દ્વિતીયા એકવચન છે એમ જાણવું. તેથી “અમારી એટલે કે શ્વેતાંબરસંપ્રદાયવર્તી ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને માન્ય એવી જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપાદિ સમસ્ત વસ્તુઓને સમાનદર્શન (એક જ દર્શન) હોવાથી જાણનારા, એમ આ પદથી દ્વિગંબરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં સમસ્તજીવાદિતત્ત્વં શબ્દ નપુંસકલિંગ હોવાથી પ્રથમા-દ્વિતીયા એમ બન્ને વિભક્તિમાં સમાન જ રૂપ થાય છે. માટે “કર્મતાપત્રમ્” લખીને જણાવે છે કે અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ સમજવી.

તથા “જ્ઞાતારમ્” આ શબ્દ “તૃન્ શીલધર્મસાધુષુ” સૂત્રથી તૃન્પ્રત્યયાન્ત બનેલો છે. માટે વિશ્વવસ્તુ શબ્દમાં “તૃન્નુદન્ત” સિદ્ધહેમ સૂત્ર ૨૧૨૮૦ ઈત્યાદિ સૂત્ર વડે “કર્મણિ” સૂત્રથી પ્રાપ્ત ધષ્ટીનો નિષેધ થયેલો છે એમ સમજવું. આ બધાં પદોથી બાહ્યઅપકારીનું સ્મરણ થયું.

નનુ એકસ્મિન્નેવ વક્તરિ સ્વાત્માનં નિર્દેશતિ કથં “આનયે” इत्येकवचनम्, ‘नः’ इति बहुवचनं च समगंसाताम्, इति चेत् ? नैतद् वचनीयं वचनीयम्, “नः” इत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्यैकत्वेनैव निर्देशात् । बहुवचनं त्वेकशेषवशात् । तथाहि - ते चान्ये सर्वे श्वेतवाससः, अहं च प्रचिक्रंसितशास्त्रसूत्रधारः इति = वयं, तेषां नः । ‘त्यदादिः’ इत्य-नेनास्मच्छब्दोऽवशिष्यते, बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेतवासोदर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैकशेषशालिविशेषणं कुर्वाणै-स्तच्छब्दोपदिष्ट-मार्गस्थाशेषश्चेताम्बरपारतन्त्र्यं स्वस्याविश्वक्रे ।

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે “રાગદ્વેષવિજેતારમ્” આ શ્લોકના શબ્દોનો ઉપર જે અર્થ જણાવ્યો તેમાં આ ગ્રન્થના વક્તા શ્રી વાદિદેવસૂરિજી એક જ હોવા છતાં “આનયે” પદથી એકવચનપણે, અને “નઃ” પદથી બહુવચનપણે પોતાના આત્માનો જે નિર્દેશ કરે છે. તે કેવી રીતે સંગત થાય ?

ઉત્તર :- આવો દોષ કહેવો નહિ (અહીં એક વચનીય શબ્દ દોષવાચી છે અને બીજો વચનીય શબ્દ “કહેવા લાયક” અર્થમાં છે.) કારણ કે “નઃ” આવા પ્રકારના

બહુવચનમાં પણ વક્તાએ પોતાનો નિર્દેશ તો એકવચનથી જ કરેલો છે. ત્યાં જે બહુવચન થયેલું જણાય છે તે તો એકશેષથી થયું છે. તે આ પ્રમાણે - “તે ચ અહં ચ” = इति वयम् તેઓ અને હું એમ અમે શ્વેતાંબરમુનિઓ, અહીં તે પદથી અન્ય સર્વ શ્વેતવસ્ત્રવાળા મુનિઓ જાણવા અને અહં પદથી પ્રસ્તુત શરૂ કરવાને ધારેલા આ શાસ્ત્રના સૂત્રધાર-કર્તા શ્રી વાદિદેવસૂરિજી જાણવા. આ પ્રમાણે ‘તે ચ અહં ચ’ નો દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તેમાં “ત્યદાદિ:” સિદ્ધહેમ ૩૧૧૨૦ સૂત્રથી (તદ્નોલોપ થઈ) અસ્મદ્ શબ્દનો અવશેષ (એકશેષ) થયો છે. એમ એકશેષ થવાથી “વયમ્” એમ બહુવચન આવ્યું છે. તેનું ષષ્ઠીમાં ‘ન:’ રૂપ થયું છે. તેથી શ્વેતાંબર દર્શનને આશ્રિત એવા અમારા સર્વ મુનિઓના તત્ત્વને જે જાણે છે તે સમાનદર્શનવાળા દ્વિગંબરને અહીં હું યાદ કરું છું. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ચર્ચાનો સાર છે. આ પ્રમાણે એકશેષથી યુક્ત એવા આ વિશેષણને કરતા ગ્રન્થકારશ્રીએ તદ્ શબ્દથી સૂચવેલા એવા માર્ગસ્થ = શ્વેતાંબર માર્ગમાં રહેલા સર્વ શ્વેતાંબરમુનિઓને પરવશ પોતે છે એમ પોતાની પરાધીનતા પણ જાહેર કરી છે એમ જાણવું.

સારાંશ કે આ ગ્રન્થમાં જે કંઈ કહેવાશે તે શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરનાર જ કહેવાશે તથા તે જ પરંપરા “માર્ગસ્થ” છે યથાર્થ છે. એવો પણ ગર્ભિત અર્થ નીકળે છે.

પુનઃ કીદૃશં તમ્ ? “રાગદ્વેષવિજેતાઽઽમ્” - इतं - प्राप्तसम्बन्धं, आरं-सांसारिका-नेकक्लेशस्वरूप-शत्रुसमूहो यस्मिंस्तीर्थेणो स तथा, तं च । कथमेतादृशं तम् ? इत्याह - राग-द्वेषविजा - रागद्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विक्-श्रीमदहर्हत्प्रतिपादिततत्त्वात् पृथग्भावः, तथा । भगवदहर्हत्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-कालुष्यकल-ङ्काक्रान्त-स्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशशात्रवगोचरतां गच्छन्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि सम्भवैतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणामाविष्करणम् । न खलु मोहमहाशैलूषस्यैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः (स्मृतिं) कर्तुं शक्येत ?

વળી તીર્થેશ કેવા છે ? (શ્રી શ્રમણસંઘની શોભાનો નાશ કરનારા પારદર્શનિક તીર્થેશ કેવા છે ?) - રાગદ્વેષવિજા इत-आरम् આ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો, જે ઇ ધાતુ ગત્યર્થક છે તે અહીં પ્રાપ્ત્યર્થક સમજવો, તેનું કર્મણિભૂતકૃદન્ત इत એટલે પ્રાપ્ત એવો અર્થ જાણવો. તથા आरम् = शब्द अरि शब्दથી સમૂહ અર્થમાં તદ્વિતનો અણ્ પ્રત્યય લગાડીને બનાવવો, अरीणाम्-समूहः इति आरः, तम्, अण् प्रत्यय પર છતાં પ્રથમસ્વર અ ની ૭૪૧ થી વૃદ્ધિ અને અન્ત્ય ઇ નો અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭૪૬૮ સૂત્રથી લોપ થઈ અણ્ નો અ, ર માં

મળેલ છે. એટલે સાંસારિક અનેક ક્લેશો સ્વરૂપ શત્રુસમૂહનો પ્રાપ્ત થયો છે સંબંધ જેને એવા તે તીર્થેશ, તેને,

આ તીર્થેશો આવા પ્રાપ્ત શત્રુસમૂહવાળા કેવી રીતે થયા ? તો જણાવે છે કે - “રાગદ્વેષવિજ્ઞા” = અહીં વિજ્ઞા ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગીને વિજ્ શબ્દ બનેલ છે. તેનો અર્થ પૃથગભાવ- જુદા થવું. એમ જાણવો, રાગ અને દ્વેષ વડે કરીને શ્રી અરિહંતભગવંતોએ કહેલા તત્ત્વોથી જે આ પૃથગભાવ, તેના વડે પ્રાપ્ત સાંસારિક ક્લેશ રૂપ શત્રુસમૂહવાળા. કારણ કે ભગવંત શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓએ કહેલા યથાર્થતત્ત્વનો અનુભવ કરવા છતાં પણ રાગ-દ્વેષ રૂપી કલુષિતતામય કલંકથી આચ્છાદિત હૃદય હોવાથી પરતીર્થિકો તત્ત્વને ઉલટી રીતે જ કહેતા હોવાથી અનંત જન્મ-મરણાદિની પ્રાપ્તિ રૂપ સાંસારિક ક્લેશમય શત્રુસમૂહની ગોચરતાને પામે જ છે. આ વિશેષણ વડે સંભવ અને ઐતિહ્ય પ્રમાણને માનનારા ચરક વિગેરે બાકીના સઘળાએ પણ તીર્થાન્તરીયોને જણાવ્યા છે. અહીં મોહરૂપી મહાનટને નાચવાનો એક જ પ્રકાર નથી. કે જેથી એક એકનું નામ લઈને બધા તીર્થિકોનું સ્મરણ કરી શકાય- મિથ્યાત્વમોહના ઉદયથી વસ્તુસ્વરૂપને દર્શનકારો અન્યથા-અન્યથા માને છે આ પદમાં ગ્રન્થકારે બહિરંગ અપકારી-સઘળા અન્યતીર્થિકોનું સ્મરણ કર્યું. અહીં શત્રૂણાં સમૂહઃ ઇતિ શત્રુ + અળ્ પ્રથમ સ્વરની વૃદ્ધિ તથા “અસ્વયમ્ભવોઽવ્” ૧૭૪૧૭૦ સૂત્રથી ડ નો અવ્ આદેશ થયો છે તેથી શાત્રવ શબ્દ બન્યો છે.

નન્વેવમેતાન્ પ્રતિક્ષેપાર્થમુપક્ષિપતોઽસ્ય રાગદ્વેષકાલુષ્યવૃદ્ધિઃ સ્યાત્, ઇતિ શ્રેયોવિશેષાર્થમુપસ્થિતસ્યાશ્રેયસિ પ્રવૃત્તિરાપન્ના - ઇતિ શઙ્કાં નિરસિતું “રાગ-દ્વેષ” ઇતિ વિશેષણમ્ શિલ્પમજીઘટન્ - અરમત્યર્થમ્, રાગદ્વેષયો-વિજયનશીલઃ તેષાં સ્મૃતિમસ્મિ કરોમિ ન તુ અન્યથા ઇતિ તત્રભવદભિપ્રાયઃ । પ્રમાણનયતત્ત્વં ચ્ચત્ત્વરશ્ચ શુચિવિચાર-ચાતુરીપૂર્વમાલોકનીયમ્ । ન ચ રાગદ્વેષકષાયિતાન્તઃકરણૈર્વિરચ્યમાનો વિચારશ્ચારુ-તામચ્છતિ । ઇત્યન્તરઙ્ગાપકારિસ્મરણમ્ ।

પ્રશ્ન :- આ પ્રમાણે ગ્રન્થના પ્રારંભમાં અન્ય દાર્શનિકોના મતનું ખંડન કરવા માટે તે તીર્થિકોને યાદ કરતા આ આચાર્યને રાગ અને દ્વેષ રૂપી કલુષિતતાની વૃદ્ધિ થશે અને એમ થવાથી કલ્યાણવિશેષ માટે પ્રવર્તેલા આ આચાર્યશ્રીને અકલ્યાણમાં પ્રવર્તવાની આપત્તિ આવશે.

ઉત્તર :- આવી શંકાને દૂર કરવા માટે “રાગદ્વેષવિજેતાસ્મ્” આ પ્રથમપદાત્મક વિશેષણ શ્લિષ્ઠ અર્થવાળું (બીજા અર્થથી યુક્ત) છે. તે જણાવે છે. રાગદ્વેષવિજેતા -

અસ્મ આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરવો. ત્યાં વિજેતા શબ્દ પ્રથમા એકવચન અહં નું વિશેષણ કરવું. અસ્મ અતિશય અર્થવાળું અવ્યય સમજવું. એટલે “રાગ અને દ્વેષને જીતવાના સ્વભાવવાળો એવો હું તે પરતીર્થિકોની સ્મૃતિમાં છું - અર્થાત્ સ્મૃતિ કરું છું.” પરંતુ અન્યથા-રાગ-દ્વેષયુક્ત ચિત્તથી તેઓનું સ્મરણ કરતો નથી. અર્થાત્ તેઓ ભલે રાગ-દ્વેષવાળા હોય પરંતુ હું રાગ-દ્વેષને વિશેષ જીતવાપૂર્વક અલ્પ પણ તેઓ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ રાખ્યા વિના તટસ્થપણે તેઓનું સ્મરણ કરું છું પરંતુ અન્યથા = તેઓ પ્રત્યે ઢાઝ રાખીને આ સ્મરણ કરતો નથી. આ પ્રમાણેનો ગ્રન્થકારશ્રીનો આશય છે.

આ ગ્રન્થમાં કહેવાતું પ્રમાણ અને નયોનું સ્વરૂપ પવિત્ર વિચારોની ચતુરાઈપૂર્વક જાણવા જેવું છે. તેથી રાગ-દ્વેષની કલુષિતતાથી કષાયિત બનેલા અન્તઃકરણવાળા પુરુષો વડે કરાતો વિચાર મનોહરતાને (નિર્દોષતાને) પામતો નથી. માટે હું રાગ-દ્વેષને બાજુમાં રાખીને આ ગ્રન્થમાં પ્રમાણ નયનું સ્વરૂપ કહીશ. અને એવા તટસ્થ ભાવે મેં તેઓનું સ્મરણ કર્યું છે. એમ જણાવતાં “રાગ દ્વેષ” આદિ અંતરંગ અપકારીનું સ્મરણ પણ કર્યું છે.

નનુ તથાઽપિ કથમેતૈર્દિવ્યદૃગ્ભરવાગ્દૃશોઽસ્ય તત્ત્વવિચારઃ સાધીયાન્ ?
 इत्यारेकामपाकर्तुं श्लेषेणैव व्यशीशिषन् - “જ્ઞાતાઽરં વિશ્વવસ્તુનઃ” વિમલકેવલા-
 લોકાઽઽલોકિતલોકાલોકશ્રીમદર્હત્પ્રતિપાદિતાગમવશાત્ ખલ્વહમપિ કામં વિશ્વવસ્તૂનાં
 જ્ઞાતૈવેતિ । बृहद्वृत्तौ तु स्वकर्तृकत्वाद् नामीषामपकारिणां निराचिकीर्षितत्वेन स्मरणं
 व्याख्यायि । न खलु महतामीदृशमर्थमित्थं प्रकटयतामौचित्यं नातिवर्तते, फलानु-
 मेयप्रारम्भत्वात् तेषाम् । सूचामात्रं तु सूत्रे कतिपयात्यन्तसहृदयसंवेद्यमविरुद्धमिति ॥

પ્રશ્ન :- ભલે આ ગ્રન્થકર્તા રાગ-દ્વેષના વિજયશીલ હોય, તથાપિ પૂર્વે થયેલા કણાદ-
 કપિલ-અક્ષપાદ-ચરક-ગૌતમ આદિ અન્યતીર્થિકો કે જેઓ દિવ્યદૃષ્ટિવાળા -
 અપૂર્વજ્ઞાનવાળા હતા, અને આ ગ્રન્થકર્તા તો વર્તમાન કાલીન અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા-
 ચર્મચક્ષુવાળા છે. ટુંકી દૃષ્ટિવાળા છે. તેથી દિવ્યદૃષ્ટિવાળા આ ઋષિમુનિઓથી
 અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા આ ગ્રન્થકર્તાનો તત્ત્વવિચાર શ્રેષ્ઠ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

ઉત્તર :- આવી આરેકા (શંકા) ને દૂર કરવા માટે “જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ” આ પદને
 શ્લેષથી (બીજા અર્થથી યુક્ત) જ જણાવે છે કે - જ્ઞાતારં જે શબ્દ છે ત્યાં ‘જ્ઞાતાઽસ્મ’
 શબ્દ જાણવો. અસ્મ અવ્યય સમજવું અને જ્ઞાતા પ્રથમા એકવચન અહં નું વિશેષણ જાણવું.
 એટલે કેવળજ્ઞાનરૂપી આલોક વડે જોયેલા છે લોક અને અલોક જેઓએ એવા શ્રીમાન્

અરિહંત પરમાત્માઓએ પ્રતિપાદન કરેલા એવા આગમોને મેં જાણેલાં હોવાથી હું પણ ખરેખર અત્યંત સમસ્તવસ્તુઓનો જ્ઞાતા જ છું. ભલે હું કેવલી ન હોઉં તો પણ કેવલીપુત્ર (કેવલીસંતાનીય) હોવાથી કેવલી જ છું. આગમના સહારે સર્વ વસ્તુઓને હું પણ યથાર્થ જાણું છું. માટે તે ઋષિઓ જેમ દિવ્યદૃષ્ટિ-વાળા છે તેમ હું પણ કેવલીભાષિતઆગમોના અભ્યાસથી દિવ્યદૃષ્ટિવાળો જ છું.

“સ્યાદ્વાદરત્નાકર” નામની ટીકા ગ્રન્થકર્તાની પોતાની જ બનાવેલી હોવાથી તે બૃહદ્વૃત્તિમાં ખંડન કરવાની અપેક્ષાએ અપકારી એવા આ પ્રતિવાદીઓનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું નથી. કારણ કે શ્લોકોમાં છુપાયેલા આ પ્રમાણેના આવા અર્થોને પ્રગટ કરતા એવા મોટા માણસોને ઔચિત્યતા ઉલ્લંઘિત થતી નથી એમ નહિ પરંતુ અવશ્ય ઔચિત્યતા ઉલ્લંઘિત જ થાય છે માટે મોટા માણસો આવા ગર્ભિત અર્થોને સ્વયં પોતે પ્રગટ કરતા નથી તેઓનો ગ્રન્થપ્રારંભ કાર્યસિધ્ધિ માટે જ હોય છે.

પરંતુ કાર્યસિધ્ધિ માટે કરાતા આ સૂત્રમાં કેટલીક આવી શ્લેષઅર્થવાળી શબ્દરચના કરીને ગર્ભિત અર્થો (વ્યંગ્ય અર્થો) ની સૂચના માત્ર કરેલી હોય છે કે જે સૂચના કેટલાક સહૃદય પુરુષોના હૃદયથી જ સંવેદ્ય હોય છે. જે અમે અમારી લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકામાં સ્પષ્ટ કરી છે. માટે આ રીતે વ્યંગભાવે સૂચના કરાયેલું અપકારીનું સ્મરણ અમે જે લઘુટીકામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે તે અવિરુદ્ધ જ છે.

નનુ યદિહ જ્વરપ્રસરાપસારિષોષશિરોરત્નોપદેશવદ્ અશક્યાનુષ્ઠાનાભિધેયમ્, જનનીપાણિપીડનોપદેશવદ્ અનભિમતપ્રયોજનમ્, દશદાડિમાદિ વાક્યવત્ સમ્બન્ધવન્ધ્યં ચ, ન તત્ર પ્રેક્ષાચક્ષુષઃ ક્ષોદિષ્ટામપિ પ્રવૃત્તિ પ્રારભન્તે, તદ્યદીદમપિ તથા, ન તર્હિ તેષાં પ્રવૃત્તૌ નિમિત્તં સ્યાત્ । इत्यारेकामधरीकर्तुमचीकृतन् -

પ્રશ્ન :- કોઈ પણ ગ્રન્થમાં બુધ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ ત્રણ કારણોથી હોય છે. (૧) શક્યાનુષ્ઠેય = આ ગ્રન્થમાં જે કંઈ કહેવાય તે શક્ય - પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું હોવું જોઈએ. (૨) અભિમત પ્રયોજન = ઈષ્ટપ્રયોજનવાળું - આ ગ્રન્થ ભણવાથી કંઈને કંઈ પ્રયોજન સિધ્ધ થતું હોવું જોઈએ, (૩) સંબંધયુક્ત = આ ગ્રન્થમાં જે કંઈ કહેવાય છે તે કયા શાસ્ત્રોની સાથે સંબંધિતપણે કહેવાય છે. આ ત્રણે નિમિત્તોથી ભરેલો જે ગ્રન્થ હોય તે જ ગ્રન્થ પંડિતપુરુષોને આદરણીય બને છે. તે ત્રણ નિમિત્તો વિનાનો ગ્રન્થ આદરણીય બનતો નથી. તેથી -

જો અહીં (આ ગ્રન્થમાં) તાવના વેગને દૂર કરે એવા શેષનાગના મસ્તક ઉપર રહેલા

મણિરત્નના ઉપદેશની જેમ અશક્યાનુષ્ઠાન વાળું અભિધેય હોય, પોતાની જ માતાના પાણિપીડન (લગ્નના) ઉપદેશની જેમ અનિષ્ટ પ્રયોજનવાળું હોય, અને દશદાડિમાદિ વાક્યોની જેમ સંબંધ વિનાનું પ્રતિપાદન હોય, તો ત્યાં પ્રેક્ષાયક્ષુવાળા (બુદ્ધિ જ ચક્ષુ છે જેની એવા) પુરૂષો અલ્પ પણ પ્રવૃત્તિ પ્રારંભતા નથી. તેથી જો આ ગ્રન્થનું પ્રતિપાદન પણ તેવું જ હોય (અશક્યાનુષ્ઠાનાભિધેયવાળું, અનભિમત પ્રયોજનવાળું અને સંબંધવન્ધ્ય હોય) તો તે બુદ્ધિમંતોની પ્રવૃત્તિમાં આ ગ્રન્થનું પ્રતિપાદન નિમિત્ત બનશે નહિ = અર્થાત્ આ ગ્રન્થ કોઈ પંડિત પુરૂષો વાંચશે નહિ - આવી શંકા દૂર કરવા માટે જણાવે છે કે -

પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થમિદમુપક્રમ્યતે ॥ ૧ ॥

પ્રકર્ષેણ સંશયાદ્યભાવસ્વભાવેન, મીયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ યેન તત્ પ્રમાણમ્ । નીયતે - ગમ્યતે, શ્રુતપ્રમાણપરિચ્છિદ્યાર્થેકદેશોડનેનેતિ નયઃ । તત્તો દ્વયોરપિ દ્વદ્વે બહ્વચ્ત્વેઽપિ પ્રમાણસ્યાભ્યર્હિતત્વેન “લક્ષણહેત્વોઃ” ઇત્યાદિવદ્ અલ્પાચૂતરાદપિ નયશબ્દાત્ પ્રાગુપાદાનમ્ । તતઃ પ્રમાણનયયોસ્તત્ત્વમસાધારણં સ્વસ્ત્રમ્, તસ્ય વ્યવસ્થાપનં યથાવસ્થિતતત્ત્વનિષ્ઠ્ઠનમ્, તદેવાર્થઃ પ્રયોજનં યત્રોપક્રમણે તત્તદર્થમિતિ ક્રિયાયા વિશેષણમેતત્, ન પુનરિદમિતિનિર્દિષ્ટસ્ય શાસ્ત્રસ્ય । આચાર્યો હિ શાસ્ત્રેણ કૃત્વા પ્રમાણનયતત્ત્વં વ્યવસ્થાપયતિ ઇત્યાચાર્યવ્યાપારસ્યૈવોપક્રમસ્ય તદ્વિશેષણમનુગુણમ્, ન તુ શાસ્ત્રસ્ય, તસ્ય કરણતયૈવ તત્રોપયોગાત્ કર્તૃત્વસ્ય તત્રૌપચારિકત્વાત્ । इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण अन्तस्तत्त्वस्त्वतया प्रतिभासमानं प्रकृतं शास्त्रम्, उपक्रम्यते बहिः शब्दस्त्वतया प्रारभ्यते ।

સૂત્રાર્થ - પ્રમાણ અને નયોના તત્ત્વોનો યથાર્થ નિશ્ચય કરાવવા માટે આ શાસ્ત્ર શરૂ કરાય છે.

પ્રમાણ શબ્દમાં પ્ર ઉપસર્ગ છે. તેનો અર્થ પ્રકર્ષેણ = પ્રકર્ષ કરીને અત્યંત સ્પષ્ટપણે એટલે કે સંશયાદિ (સંશય - વિપર્યય અને અનધ્યવસાય) ત્રણ અજ્ઞાનાત્મક દોષોના અભાવ સ્વરૂપે, મીયતે એટલે પરિચ્છિદ્યતે = જણાય વસ્તુ જે જ્ઞાન વડે તે જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે. સંશયાદિ ત્રણે દોષોથી રહિત સ્વભાવવાળા પ્રકર્ષ રૂપે વસ્તુ જે જ્ઞાનથી જણાય તે જ્ઞાનને પ્રમાણ જ્ઞાન કહેવાય છે. નય શબ્દ ની ધાતુ ઉપરથી બને છે. શ્રુતપ્રમાણથી = આગમ પ્રમાણથી જાણેલા પદાર્થનો એકદેશ જેના વડે જણાય તે નય કહેવાય છે. ત્યારબાદ “પ્રમાણં ચ નયશ્ચ ઇતિ પ્રમાણનયૌ” આ પ્રમાણે આ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ થયો છે.

અહીં ‘લઘ્વક્ષરાસચ્ચીદૃત્’ = ૩૧૧૧૬૦ થી નય શબ્દમાં અલ્પ સ્વર છે અને પ્રમાણશબ્દમાં અધિકસ્વર છે માટે નયશબ્દનો પૂર્વનિપાત થવો જોઈએ આવી શંકા થવી

સંભવિત છે. તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે પાણીની આદિ વ્યાકરણોમાં ‘અચ્’ એ સ્વરની સંજ્ઞા છે. એટલે પ્રમાણ શબ્દ બહુસ્વર વાળો હોવા છતાં પણ અભ્યર્થિત = પૂજ્ય હોવાથી તેનો પૂર્વનિપાત થયો છે. જેમ ‘લક્ષણં ચ હેતુશ્ચ’ इति लक्षणहेतू, तयोः = लक्षणहेत्वोः આ દ્રષ્ટાન્તમાં લક્ષણ શબ્દમાં બહુસ્વર છે છતાં પ્રધાન હોવાથી પૂર્વનિપાત થાય છે, તેની જેમ નય શબ્દ અલ્પસ્વરવાળો હોવા છતાં પણ તે નયશબ્દ કરતાં પ્રમાણશબ્દ પૂજ્ય હોવાથી તેનો પૂર્વનિપાત થયો છે. એટલા માટે જ ૩૧૧૧૬૦ સૂત્રમાં ‘‘અલ્પસ્વર’’ થી અર્ચ્ચ શબ્દનું પરમાં વિધાન કરેલ છે અને પર બલવાન હોય છે... તેથી જ રાધાકૃષ્ણૌ, સીતારામૌ - પાર્વતીશંકરૌ ઇત્યાદિ સમાસોમાં સ્ત્રીવાચીશબ્દ પૂજ્ય હોવાથી પૂર્વનિપાત પામે છે.

ત્યારબાદ પ્રમાણનયયોઃ તત્ત્વમ્, પ્રમાણનયતત્ત્વમ્, તસ્ય વ્યવસ્થાપનં इति પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનમ્ એમ બન્ને ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ કરવા. પ્રમાણ અને નયોનું જે અસાધારણ સ્વરૂપ, તેનો યથાવસ્થિત નિર્ણય કરાવવો તે પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપન કહેવાય છે. તે પ્રમાણનયોના તત્ત્વોનો નિર્ણય કરાવવો એ જ છે પ્રયોજન જે ઉપક્રમનું તે ઉપક્રમ પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થ કહેવાય છે. ‘તદર્થાર્થેન’ ૩૧૧૭૨ સૂત્રથી સમાસ થયો છે. આ પ્રમાણે આ પહેલું પદ ‘‘ઉપક્રમ્યતે’’ એવા ક્રિયાપદનું વિશેષણ સમજવું. પરંતુ ‘‘ઇદમ્’’ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ એવા શાસ્ત્રનું વિશેષણ ન સમજવું. કારણ કે ‘‘આચાર્ય મહારાજશ્રી આ શાસ્ત્ર વડે કરીને પ્રમાણ અને નયોના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરે છે.’’ આવા વાક્યમાં આચાર્ય મ. શ્રી એ કર્તા છે શાસ્ત્ર એ કરણ છે, તત્ત્વ એ કર્મ છે. વ્યવસ્થા કરાવવી એ ક્રિયા છે. માટે આચાર્યશ્રીનો આ વ્યાપાર = આ વ્યવસાય એ જ ઉપક્રમ છે. તેનું જ વિશેષણ માનવું એ અનુકૂળ છે. વ્યવસ્થા કરાવવા માટે જ આ પ્રારંભ કરાય છે. પ્રમાણ અને નયોના તત્ત્વોની વ્યવસ્થા કરાવવામાં આ શાસ્ત્ર તો કરણ તરીકે જ ત્યાં ઉપયોગમાં આવે છે કારણ કે આ શાસ્ત્ર દ્વારા વ્યવસ્થા કરાવાય છે.

પ્રશ્ન :- જો શાસ્ત્ર કરણ હોય તો ‘‘શાસ્ત્ર વડે વ્યવસ્થા કરાય છે’’ આ પ્રેરકવાક્યનું મૂળવાક્ય ‘‘શાસ્ત્ર વ્યવસ્થા કરે છે’’ એમ થાય છે. ત્યાં શાસ્ત્ર કર્તા જણાય છે. પ્રેરકવાક્યમાં તે ગૌણકર્તા કહેવાય છે. પણ કરણ કેવી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર :- વાસ્તવિક તો શાસ્ત્ર એ કરણ જ છે. વ્યવસ્થાનું સાધન છે. પરંતુ કરણમાં કર્તૃત્વનો ઉપચાર કરીને કરણ એવા પણ શાસ્ત્રને કર્તા જાણવું જેમ અસિઃ છિનત્તિ = તલવાર છેદે છે. ઇત્યાદિમાં કરણમાં કર્તૃત્વનો ઉપચાર છે તેમ અહીં પણ સમજવું.

પ્રશ્ન :- ફદં = આ શાસ્ત્ર, હજુ આ શાસ્ત્ર રચાયું નથી, સામે અવિદ્યમાન છે તો પછી ફદં શબ્દથી આ શાસ્ત્ર એમ સંબોધન કોને આશ્રયીને કર્યું છે ? અને જો શાસ્ત્ર બની ચુક્યું હોય, સામે વિદ્યમાન હોય તો ઉપક્રમ્યતે = શરૂ કરાય છે એ વાત કેમ બેસે ? ફદં શબ્દ વિદ્યમાનવાચી છે અને ઉપક્રમ્યતે શબ્દ અવિદ્યમાનમાં વપરાય છે તેમ બન્ને શબ્દોનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે તે કેમ સંગત થશે ?

ઉત્તર :- આ પ્રસ્તુત શાસ્ત્ર ગ્રન્થકર્તા આચાર્યશ્રીને પોતાને સંવેદન થવા રૂપ હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ થઈ ચુક્યું છે. એટલે અંદર (હૃદયમાં) તત્ત્વ સ્વરૂપે પ્રતિભાસમાન થયું છે. તે જ શાસ્ત્ર શબ્દાત્મકપણે બહાર પ્રકાશિત કરાય છે. સારાંશ કે હૃદયમાં અર્થ રૂપે બની ચુક્યું છે માટે ફદં કહ્યું છે. અને જે અંદર બની ચુક્યું છે તે જ બહાર શબ્દરચના રૂપે લખાય છે. કહેવાય છે માટે ઉપક્રમ્યતે કહ્યું છે.

ફદં ચ વાક્યં મુખ્યતયા પ્રયોજનમેવ પ્રતિપાદયિતુમુપન્યસ્તમ્, તસ્યૈવ પ્રાધાન્યેન પ્રવૃત્ત્યક્ત્વાત્ । અભિધેયસમ્બન્ધૌ તુ સામર્થ્યાદ્ ગમ્યતિ । તથાહિ - પ્રમાણનય-તત્ત્વમભિધેયમ્, 'પ્રમાણનયતત્ત્વ' इत्यवयवेन लक्षितम् । सुखानुष्ठेयं चैतत् - इत्यशक्या-नुष्ठानाभिधेयाशङ्का निराकारि ।

પ્રયોજનં દ્વેધા - કર્તુઃ શ્રોતુશ્ચ । તત્ર કર્તુઃ પ્રયોજનં પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનં “પ્રમાણ” इत्यादिसूत्रावयवेन ण्यन्तेन साक्षादाचक्षे । શ્રોતૃપ્રયોજનં ચ 'વ્યવસ્થા' इत्युपसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं प्रत्याख्यते । પ્રમાણનયતત્ત્વનિશ્ચયમિચ્છવો હિ શ્રોતારોઽહંપ્રથમિકયાત્ર શાસ્ત્રે પ્રવર્તેન્ । અભિમતં ચૈતત્ પ્રયોજનં દ્વયોરપિ - इत्यनभिमतप्रयोजनत्वारेका निरस्ता ।

સંબન્ધસ્ત્વભિધેયેન સહ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ શાસ્ત્રસ્યાવશ્યમ્ભાવી - इत्यनुक्तोऽप्यर्थाद् गम्यते - इति सम्बन्धरहितत्वाऽऽशङ्कानुत्थानोपहतैवेति ।

કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં પંડિત પુરુષોની પ્રવૃત્તિ માટે ૧ અભિધેય ૨ પ્રયોજન અને ૩ સંબંધ આ ત્રણે નિમિત્તો હોવાં જોઈએ તથાપિ આ ગ્રન્થમાં આ પ્રથમવાક્ય મુખ્યતાએ પ્રયોજનને જ પ્રતિપાદન કરવા માટે ગ્રન્થકર્તાએ કહેલ છે. કારણ કે તે પ્રયોજન જ પ્રધાનપણે ગ્રન્થના પઠન-પાઠનની પ્રવૃત્તિનું અંગ (કારણ) છે. એટલે આ આદિવાક્ય પ્રધાનતાએ પ્રયોજનસૂચક છે એમ સમજવું.

અભિધેય અને સંબંધ સામર્થ્યથી (સૂત્રમાં વપરાયેલા પદોના વાચ્ય અર્થથી જ) જણાઈ આવે છે. તે આ પ્રમાણે - આ ગ્રન્થમાં પ્રમાણ અને નયોનું સ્વરૂપ એ “અભિધેય”

છે અને તે “પ્રમાણનયતત્ત્વ” એવા સૂત્રના અંશ વડે બતાવાયું છે. વળી સરળ ભાષામાં આ ગ્રન્થરચના હોવાથી ન્યાયની પરિભાષા જાણનારાઓ માટે આ શાસ્ત્ર સુખે સુખે-અનાયાસે સમજાય તેવું છે. એટલે સૂત્ર શરૂ કરતાં પહેલાં એવી જે શંકા કરવામાં આવેલી કે જો આ ગ્રન્થ શેષનાગના મણિરત્નના ઉપદેશની જેમ અશક્યાનુષ્ઠાનયુક્ત અભિધેયવાળું હોય તો કોઈ પંડિતપુરુષો આ ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરશે નહિ. આવી શંકા જે કરાઈ હતી. તે શંકા આ શાસ્ત્ર ‘સુખાનુષ્ઠેય’ અભિધેયવાળું હોવાથી દૂર કરાઈ.

પ્રયોજન બે પ્રકારનું હોય છે (૧) કર્તાનું પ્રયોજન અને (૨) શ્રોતાનું પ્રયોજન. ત્યાં ગ્રન્થકર્તાનું પ્રયોજન ‘પ્રમાણ અને નયના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા (શિષ્યોના હૃદયમાં) કરાવવી’ એ છે. અને તે પ્રયોજન “પ્રમાણનય” ઇત્યાદિ પદોવાળા ણ્યન્ત એવા સૂત્રના અવયવ વડે સાક્ષાત્ કહેલું જ છે. અને શ્રોતાનું પ્રયોજન ‘વ્યવસ્થા’ એવા પ્રકારના વિ + અવ ઉપસર્ગ અને સ્થા ધાતુ માત્ર (ણ્યન્ત વિના) એમ બન્નેના સમુદાયથી જ તેની અંદર રહેલું જણાય છે. ‘પ્રમાણ અને નયના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા શ્રોતાના હૃદયમાં કરવી’ એ શ્રોતાનું પ્રયોજન છે. કારણ કે પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વના નિશ્ચયને ઈચ્છતા શ્રોતાઓ હું પહેલો, હું પહેલો, એવી ભાવનાથી આ શાસ્ત્રમાં અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરશે જ. આ પ્રમાણે પ્રમાણ અને નયના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરવી અને કરાવવી એવું આ પ્રયોજન શ્રોતા અને કર્તા એમ બન્નેને અનુક્રમે અભિમત (ઈષ્ટ) છે. એટલે “આ ગ્રન્થ અનભિમત પ્રયોજનવાળો હશે તો પંડિતો પ્રવેશ કરશે નહિ” એવી અનભિમતપ્રયોજનપણાની આશંકા જે પૂર્વે કરાઈ હતી તે ખંડિત થઈ.

તથા અભિધેયની સાથેનો શાસ્ત્રનો વાચ્યવાચકભાવ સ્વરૂપ સંબંધ તો અવશ્ય હોય જ છે. કારણ કે શાસ્ત્રના શબ્દો વાચક છે. અને તેનાથી જણાવાતો અભિધેયરૂપ અર્થ વાચ્ય છે. એમ સંબંધ સદા અંદર ભરેલો જ હોય છે. માટે સ્પષ્ટ શબ્દોથી ન કહ્યો હોય તો પણ સામર્થ્યથી જણાય જ છે. એટલે “આ શાસ્ત્ર સંબંધ રહિત છે” એવી આશંકા ઉત્પન્ન થતી જ નથી. તે જ તેનું ખંડન છે એમ સમજી લેવું.

अत्र धर्मोत्तरानुसारी ग्राह- प्रयोजनमादिवाक्येन साक्षादाख्यायत इति न क्षमे । यतः सम्बद्धमसम्बद्धं वा तत् तदभिदधीत ? यद्यसम्बद्धमेव, तदादिवाक्यादेव समस्त-शास्त्रार्थसंदर्भगर्भाविर्भावसम्भवात् किं प्रकृतशास्त्रोपक्रमक्लेशेन ? सम्बद्धं चेत् तदसम्बद्धम्, शब्दार्थयोः सम्बन्धासम्भवात् । तथाहि - अयमनयोर्भवंस्तादात्म्यम्, तदुत्पत्तिः, वाच्यावाचकभावो वा भवेत् ?

અહીં ‘ધર્મોત્તર’ નામના બૌદ્ધાચાર્યને અનુસરનાર અનુયાયી કોઈ બૌદ્ધ પ્રશ્ન કરે છે કે - ‘આદિવાક્ય વડે (આ પ્રથમ સૂત્ર વડે) પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાય છે’ એવું તમે જે કહ્યું - તે હું સહન કરતો નથી. તમારું આ કથન મને સમ્મત નથી. કારણ કે શબ્દોની રચનામય બનેલું આ આદિ વાક્ય ‘વાચક’ છે અને તેનાથી કહેવાતું પ્રયોજન એ ‘વાચ્ય’ છે. એવું તમે (જૈનોએ) જે કહ્યું છે તે બાબતમાં અમે તમને (જૈનોને) પૂછીએ છીએ કે તત્ = તે વાચક એવું આદિવાક્ય, સમ્બદ્ધં તદભિદધીત = તેની સાથે સંબંધવાળા એવા વાચ્યને જણાવે છે કે અસમ્બદ્ધં તદભિદધીત = અસંબંધવાળા એવા તે વાચ્યને જણાવે છે ? બન્ને પક્ષે તમને દોષ આવે છે. જો ‘અસંબંધિત’ એવું જ પ્રયોજન આદિવાક્ય જણાવતું હોય તો આદિવાક્યથી અસંબંધવાળું પ્રયોજન જેમ જણાય તેમ તે આદિવાક્યથી જ આ પ્રમાણનયતત્ત્વ નામના સમસ્તશાસ્ત્રના અર્થની રચનાનો સાર પ્રગટ થઈ જવાનો સંભવ થશે. અને તેમ થવાથી પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના આરંભનો કલેશ ઉઠાવવા વડે શો લાભ ?

હવે જો તમે (જૈનો) એમ કહો કે પ્રયોજનની સાથે સમ્બદ્ધં = સંબંધવાળું એવું આ આદિવાક્ય સંબંધિત એવા પ્રયોજનને જણાવે છે. એમ કહો તો તે તમારું કથન અસંબંધ (અઘટિત) છે. કારણ કે શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) ની વચ્ચે કોઈ સંબંધ સંભવિત નથી. તે આ પ્રમાણે - વાચક અને વાચ્ય એમ આ બન્ને વચ્ચે તમારા મતે ઘટતો એવો આ સંબંધ કયો માનશો ? (૧) શું તાદાત્મ્ય સંબંધ માનશો કે (૨) શું તદુત્પત્તિ સંબંધ માનશો કે (૩) શું વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ માનશો ? એમ ત્રણ પક્ષો સંભવી શકે છે. તેમાં તમે જે પક્ષ કહેશો તેમાં તમને દોષ આવશે જ, તે આ પ્રમાણે -

પ્રથમપક્ષે સ એવાત્મા યસ્યેતિ વિગ્રહે - કિં તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ, તદર્થો વા વાચ્યતયા ત્વચ્ચિત્તે ચકાસ્યાત્ ? યદિ શબ્દઃ, તર્હિ સમસ્તા અપ્યર્થાઃ સ્વસ્વવાચક-સ્વભાવા બભૂવાંસઃ ઇતિ યુગપદશેષાણાં તેષાં નિઃશેષકાલં યાવદ્ ગુમગુમાયમાનતાડપત્તેઃ - અયત્નોપનતપણવવેણુવીણામૃદઙ્ગસઙ્ગિસઙ્ગીતકારમ્ભનિભૂતમિવ ત્રિભુવનં ભવેત્ । અથ તદર્થઃ, તર્હિ તુરગ-તરઙ્ગ-શ્રૃઙ્ગાર-ભૃઙ્ગારાદિશબ્દોચ્ચારણે ચૂરણ-પ્લાવન-સમ્ભોગ-ઘટ્ટનાદિપ્રસક્તિઃ ।

હવે જો પહેલો પક્ષ એટલે કે “તાદાત્મ્ય” સંબંધ કહો તો ‘સ એવ આત્મા યસ્ય ઇતિ તાદાત્મ્યમ્’ “તે જ સ્વરૂપ છે જેનું એનું નામ તાદાત્મ્ય” આવો સમાસનો વિશ્લેષ થાય છે. ત્યાં “સ એવ” એ તદ્ શબ્દથી વાચ્ય તરીકે તમારા ચિત્તમાં શું શબ્દ જ અભિપ્રેત છે કે શું અર્થ અભિપ્રેત છે ? (૧) શબ્દ એ જ છે સ્વરૂપ જેનું તે તાદાત્મ્ય ? કે (૨) અર્થ એ જ છે સ્વરૂપ જેનું તે તાદાત્મ્ય ? આ બેમાંથી કયો અર્થ તમારા ચિત્તમાં ચમકે છે ?

જો તમે તદ્ નો અર્થ શબ્દ કરશો તો ‘શબ્દાત્મક છે સ્વરૂપ જેનું’ એવો તાદાત્મ્ય સંબંધ થશે એમ થવાથી દરેક પદાર્થો શબ્દાત્મક થશે. તેથી સમસ્ત પણ પદાર્થો પોતપોતાના વાયક (શબ્દ) સ્વભાવવાળા થવા લાગશે. વાય્ય અને વાયકનો એકાન્ત અભેદ થવાથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થો ઘટ-પટાદિ શબ્દસ્વરૂપ બનશે. તેથી અશેષ એવા તે તમામ પદાર્થો સદાકાળ યાવત્ એકી સાથે ઘટ-પટ-ઘટ-પટ ઈત્યાદિ ગણગણાટ કરતા હોય તેવી આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો બોલતા થઈ જશે. અને તેમ થવાથી વગર પ્રયત્ને વગાડાયેલા પણવ (ઢોલ), વેણુ (તંબુરો), વીણા (વાંસળી), અને મૃદંગ (તબલા) વિગેરે વાજીંત્રોના સંગવાળા સંગીતના આરંભથી ભરપૂર ત્રણ જગત્ જાણે હોય શું ? એવું થશે. પરંતુ જગતમાં આવો અનુભવ થતો નથી માટે આમ માનવું યોગ્ય નથી અર્થાત્ વાયકાત્મક સ્વરૂપવાળા પદાર્થો હોય એવું દેખાતું નથી. શબ્દાત્મક પદાર્થો છે આવું માનવામાં પ્રથમ આ એક દોષ આવશે.

અથ તદર્થઃ = હવે ‘સ એવ’ એ વિગ્રહમાં તદ્ શબ્દનો અર્થ જો અર્થ એટલે પદાર્થ કરવામાં આવે તો ‘સ એવ આત્મા યસ્ય તત્ = તે પદાર્થ એ જ છે સ્વરૂપ જેનું’ એવો અર્થ થશે એમ થવાથી ઉચ્ચારણ કરાતા દરેક શબ્દો પદાર્થ રૂપ જ બની જશે. તેથી તુરંગ, તરંગ, શૃંગાર અને ભૃંગાર આવા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે તુરંગ શબ્દ બોલતાં જ મુખમાંથી મોટો ઘોડો જ નીકળી પડવો જોઈએ. અને તેનાથી ચૂરાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે, તેવી જ રીતે તરંગ શબ્દ બોલતાં મુખમાંથી દરીયાઈ મોજાં નીકળી પડવાં જોઈએ અને તેનાથી પ્લાવિત થવાનો (ભીંજાઈ જવાનો) પ્રસંગ આવશે, શૃંગાર શબ્દ બોલતાં મુખમાંથી ભોગ્ય સ્ત્રી આદિ પાત્ર પ્રગટ થશે અને તેનાથી સંભોગ થવાની આપત્તિ આવશે, તથા ભૃંગાર શબ્દ બોલતાં મુખમાંથી તેવા પાત્રો (વાસણો) નીકળી પડશે તેની સાથે ઘટ્ટન થવાનો (અથડાઈ જવાનો) પ્રસંગ આવશે. આદિ શબ્દથી આ જ પ્રમાણે જે જે શબ્દ બોલાશે તે તે પદાર્થો જ મુખમાંથી બહાર આવશે અને તેનાથી તે તે કાર્ય થવાની આપત્તિ આવશે. પરંતુ આવું થતું દેખાતું નથી. માટે અર્થાત્મક શબ્દો છે. આવું માનવામાં આ બીજો દોષ આવશે.

કિચ્છ, અતીતાનાગતવર્ધમાન-પદ્મનાભાદિકલ્પિતકથાદિવચસામુચ્ચારણમચતુસ્ત્રં સ્યાત્ । ન હિ વૃક્ષાત્મા શિંશપા તમન્તરેણાપિ ક્વાપિ સંપદ્યતે । તથાત્વે હિ સ્વસ્વસ્ત્રમેવાસૌ જહ્યાત્ કુમ્ભ-સ્તમ્ભામ્બોસ્ત્ત્વાદિવત્ । પ્રત્યક્ષમપિ ચૈતયોસ્તાદાત્મ્યં ન ક્ષમતે । કર્ણકોટર-કુટુમ્બી ચલ્ત્વભિલાપઃ પ્રત્યક્ષેણ લક્ષ્યતે । ક્ષિતિતલાવલમ્બી તુ કલશ-કુલિશા-દિર્ભાવરાશિઃ ઇતિ કથમનયોરૈક્યં શક્યેત વક્તુમ્ ? તન્ન તાદાત્મ્યપક્ષોપક્ષેપઃ સૂક્ષ્મઃ ॥

તથા વળી અતીતકાળમાં થયેલા પ્રભુશ્રી વર્ધમાનસ્વામી, અને અનાગત કાળમાં થવાવાળા શ્રી પદ્મનાભ તીર્થંકર પ્રભુ વિગેરે સંબંધી કલ્પાયેલી (લખાયેલી) કથાઓના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અમનોહર (અઘટિત) થશે. કારણ કે તે બન્ને પદાર્થો (વ્યક્તિઓ) આજે વિદ્યમાન નથી. અને જો શબ્દો બધા અર્થાત્મક જ હોય તો અર્થ હોતે છતે જ શબ્દપ્રયોગ થાય. શબ્દ અને અર્થ અભિન્ન માન્યા હોવાથી અર્થ વિના શબ્દોચ્ચારણ અસંભવિત બને. કારણ કે શિંશપા નામનું વૃક્ષવિશેષ વૃક્ષાત્મક (વૃક્ષસ્વરૂપ) છે તેથી તે વૃક્ષાત્મકસ્વરૂપ વિના શિંશપા ક્યાંય પણ હોઈ શકે નહિ. તથાત્વે હિ = કારણ કે જો તેમ હોય તો, એટલે કે વૃક્ષાત્મક સ્વરૂપ વિના પણ જો શિંશપા હોય તો આ શિંશપાએ પોતાનું વૃક્ષાત્મક એવું સ્વરૂપ કુંભ - સ્તંભ અને કમળ આદિની જેમ છોડેલું થાય. એટલે કે જેમ કુંભ સ્તંભ અને કમળ એ સર્વે વૃક્ષસ્વરૂપ વિના ઉપલબ્ધ થાય છે. કારણ કે તે બધા પદાર્થો વૃક્ષાત્મક નથી. તેમ શિંશપા પણ વૃક્ષાત્મક સ્વરૂપને ત્યજી સ્વતંત્ર દેખાવું જોઈએ. પરંતુ દેખાતું નથી. તેથી શિંશપા નક્કી વૃક્ષાત્મક જ છે. તેવી રીતે વર્ધમાન અને પદ્મનાભ આદિ શબ્દો પણ જો અર્થાત્મક હોય તો વૃક્ષાત્મક સ્વરૂપવાળુ શિંશપા, જેમ વૃક્ષ વિના સંભવતુ નથી તેમ આ પુરુષો હાલ વિદ્યમાન ન હોવાથી તેમના વાચક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અઘટિત થશે. આ ગ્રીજો દોષ આવશે.

તથા વળી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પણ આ બન્નેનું (શબ્દ અને અર્થનું) તાદાત્મ્ય જણાતું નથી. કારણ કે શબ્દ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રત્યક્ષ થતો જણાય છે અને કલશ-કુલિશ (વજ્ર) વિગેરે પદાર્થરાશિ પૃથ્વીતલ ઉપર પ્રત્યક્ષ થાય છે. વક્તા વડે બોલાયેલો શબ્દ શ્રોતાના કાનમાં પ્રવેશ પામે ત્યારે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે જ શબ્દોથી વાચ્ય એવા ઘટ-વજ્ર વિગેરે પદાર્થો પૃથ્વીતલના અવલંબને (આધારે) રહેલા નીચે પડેલા ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેથી પણ આ શબ્દ અને અર્થનું ઐક્ય (તાદાત્મ્ય) કહેવાને કેમ શક્તિમાન થવાય ? તેથી તાદાત્મ્ય સંબંધના પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

તદુત્પત્તિપક્ષેઽપિ કિં શબ્દાદર્થ ઝન્મજ્જેત્, અર્થાદ વા શબ્દઃ । પ્રાચિકવિકલ્પે કલશાદિશબ્દાદેવ તદર્થોત્પત્તેર્ન કોઽપિ સૂત્રખણ્ડદણ્ડચક્રચીવરાદિકારણકલાપ-મીલનક્લેશમાશ્રયેત્, પ્રયોજનવાક્યમાત્રાદેવ ચ તત્પ્રસિદ્ધેઃ પ્રકૃતશાસ્ત્રાઽઽસ્મભાધિ-યોગોઽપિ નિરૂપયોગઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે પુનરનુભવબાધનમ્, અધર-રદન-રસનાદિભ્યઃ શબ્દો-ત્પત્તિસંવેદનાત્ ।

આ પ્રમાણે “તાદાત્મ્યસંબંધ” ઘટતો નથી એમ જણાવીને હવે તે ધર્મોત્તરાનુયાયી બૌદ્ધાચાર્ય હવે શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે “તદુત્પત્તિસંબંધ” પણ ઘટતો નથી તે જણાવે

છે. તેઓ જૈનોને પુછે છે કે - જો શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે તદ્દુત્પત્તિ પક્ષ માનો તો પણ (૧) શું શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે ? કે (૨) અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ? જે પક્ષ માનશો તે (બન્ને) પક્ષમાં તમને દોષ જ આવશે. તે આ પ્રમાણે -

જો પ્રાચિક (પહેલો) વિકલ્પ (પક્ષ) કહો તો એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જો કહો તો કળશ આદિ = ઘટ-પટ-નટ-તટ આદિ શબ્દો બોલતાં જ તે તે શબ્દોમાંથી તે તે અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ જવાથી સૂત્રખંડ (દોરી), દંડ, ચક્ર અને ચીવર (વધારાની માટી લુંછવાનું ચીથર), વિગેરે કારણોના સમૂહનું મીલન કરવાનો પરિશ્રમ કોઈ પણ માણસ કરે નહિ. અહીં ઘટ શબ્દનો ઉલ્લેખ હોવાથી ઘટની સામગ્રી સૂત્રખંડાદિનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે પટ શબ્દ બોલતાં જો તે શબ્દમાંથી પટપદાર્થ બની જતો હોય તો પટની ઉત્પાદક સામગ્રીનું મીલન કરવાનો પરિશ્રમ કોણ કરે ? એમ સ્વયં સમજી લેવું. આ પ્રમાણે જો તે તે શબ્દોના ઉચ્ચારણ માત્રથી જ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ જતી હોય તો લોકો તે તે શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને જ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરશે. પરંતુ તેને પદાર્થની ઉત્પાદકસામગ્રી લાવવાનો અને પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે નહીં તથા વળી પ્રયોજનને જણાવનારા આ આદિવાક્યથી (પ્રથમ સૂત્રથી) જ તે પ્રયોજનની (પૂર્ણશાસ્ત્ર બનાવવાની) સિધ્ધિ થઈ જશે અને એમ થવાથી પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનો આરંભ કરવાનો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ જ થશે. જો શબ્દથી જ અર્થ ઉત્પન્ન થાય તો આ આદિવાક્યથી જ આ આખું શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થઈ જશે. જેથી શાસ્ત્રરચનાનો પ્રયત્ન નિરુપયોગી થશે.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો - એટલે કે અર્થમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જો કહો તો વળી અનુભવનો વિરોધ આવશે. પૃથ્વીતલ ઉપર પડેલા ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોમાંથી શબ્દો ઉત્પન્ન થતા દેખાતા નથી. પરંતુ અધર (હોઠ), રદન (દાંત), ને રસના (જીભ), ઈત્યાદિ મુખના અવયવોમાંથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિનો અનુભવ થાય છે. માટે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ માનવી તે પણ અનુભવ વિરૂદ્ધ છે.

વાચ્યવાચકપક્ષોઽપિ ન ક્ષેમકારઃ । યતોઽસૌ વાચ્યવાચકયોઃ સ્વભાવભૂતઃ, તદતિરિક્તો વા ભવેત્ । આદ્યભિદાયાં વાચ્યવાચકાવેવ, ન કશ્ચિદ્ વાચ્યવાચકભાવો નામ સમ્બન્ધઃ । દ્વિતીયભિદાયાં તુ વાચ્યવાચકાભ્યામેકાન્તેન ભિન્નોઽસૌ સ્યાત્, કથન્નિદ્ વા ? આદ્યભેદે ભેદત્રયં ત્રૌકતે-કિમયં નિત્યઃ ? અનિત્યઃ ? નિત્યાનિત્યો વા ઇતિ ? નિત્યશ્ચેત્ સમ્બન્ધિનોરપિ નિત્યતાઽપત્તિઃ, અન્યથા સમ્બન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુષઙ્ગાત્ તત્સમ્બન્ધિસમ્બદ્ધસંબન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેઃ ।

અથાનિત્યઃ, તદા સર્વવાચ્યવાચકેષ્વેકઃ પ્રતિવાચ્યવાચકં ભિન્નો વા, એકશ્ચેત્, તર્હિ એકસ્માદેવ શબ્દાદશેષપદાર્થપ્રતિપત્તિપ્રસङ्ગઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ કિમસૌ તત્ર સંબદ્ધોઽસંબદ્ધો વા ભવેત્ ? અસંબદ્ધશ્ચેત્ તર્હિ ઘટશબ્દાત્ અપિ પટપ્રતીતિઃ સ્યાત્ । પટશબ્દાચ્ચ ઘટપ્રતીતિઃ । દ્વયોરપિ વાચ્યવાચક-ભાવયોરુભયત્રાવિશેષાત્ । અથ સંબદ્ધઃ, તાદાત્મ્યેન તદુત્પત્ત્યા વા ? ન તાવત્ તાદાત્મ્યેન, ભેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, યતઃ કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાયેત, વાચકોત્પત્તિકાલે, યુગપદુભયોરુત્પત્તિકાલે, એકસ્ય પ્રથમમુત્પાદેઽપિ યદૈવ ચ દ્વિતીય ઉત્પદ્યતે તદૈવ વા ? નાદ્યૌ પક્ષાવક્ષૂણૌ, દ્વયાધારત્વે-નાસ્યાન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામુત્પત્તિવિરોધાત્ । તાર્તીયિકવિકલ્પે તુ ક્રમેણોત્પદિષ્ણવઃપદાર્થાઃ શબ્દાશ્ચ અવાચ્યાઃ અવાચકાશ્ચ ભવેયુઃ ।

તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ એમ બે સંબંધોનું ખંડન કરીને ધર્મોત્તરાનુયાયી બૌદ્ધ હવે ત્રીજા વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ નામના ત્રીજા પક્ષનું ખંડન કરે છે - તે બૌદ્ધ જેનોને પુછે છે કે વાચ્યવાચકભાવના સંબંધવાળો ત્રીજો પક્ષ પણ ક્ષેમંકર નથી. કારણ કે આ સંબંધ શું વાચ્યવાચકના સ્વભાવભૂત છે કે વાચ્યવાચકથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) છે?

જો આદ્યભેદ કહો એટલે કે સ્વભાવભૂત છે એમ જો કહો તો વાચ્ય-વાચક જ થશે. તે બન્નેને જોડનારી સંબંધ જેવી ત્રીજી ચીજ (વસ્તુ) સિધ્ધ થશે નહિ. જે જેના સ્વભાવભૂત હોય તે તેનાથી જુદી વસ્તુ હોતી નથી જેમકે વૃક્ષ અને વૃક્ષત્વ, તેમ આ સંબંધ પણ વાચ્યવાચકના સ્વભાવભૂત જ જો હોય તો તે વાચ્ય-વાચક બે પદાર્થો જ રહેશે પરંતુ તે બન્નેને જોડનાર સંબંધ જેવી અતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ સિધ્ધ થશે નહિ.

હવે જો દ્વિતીય ભેદ કહો તો એટલે કે આ સંબંધ વાચ્ય-વાચકથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) છે એમ જો કહો તો (૧) વાચ્યવાચકથી આ સંબંધ શું એકાન્તે ભિન્ન છે કે (૨) કથંચિત્ ભિન્ન છે ? આ બન્ને પક્ષોમાંથી જો આદ્યભેદ = એકાન્તભિન્ન છે એમ જો કહો તો તેમાં અમારા વડે તમારી સામે ભેદત્રયં ત્રૌકતે = ત્રણ પક્ષો રજુ કરાય છે. વાચ્ય-વાચકથી ભિન્ન માનેલો એવો આ સંબંધ શું (૧) નિત્ય છે ? (૨) શું અનિત્ય છે ? કે (૩) શું નિત્યાનિત્ય છે ? આ ત્રણે પક્ષોમાં તમને દોષ જ આવશે. - તે આ પ્રમાણે -

જો આ સંબંધ નિત્ય છે એમ પહેલો પક્ષ કહેશો તો આ સંબંધ વડે સંબંધ પામનારા વાચ્ય-વાચક આત્મક બન્ને સંબંધિતને પણ નિત્ય માનવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે જો સંબંધ નિત્ય છે તો તેના વડે જોડાનારા સંબંધી પણ નિત્ય જ હોવા જોઈએ. અન્યથા = જો સંબંધી એવા વાચ્યવાચકને નિત્ય નહીં માનો અને અનિત્ય માનશો તો તેઓને સંયોજિત

કરનાર સંબંધ પણ અનિત્યપણાને જ પામશે, કારણ કે વાચ્ય-વાચક સ્વરૂપ તે બન્ને સંબંધિઓ (અનિત્ય હોવાથી તે) ની સાથે સંબંધ થઈને રહેનારા આ સંબંધના (નિત્યત્વ) સ્વભાવની પણ અવશ્ય પ્રચ્યુતિ (હાનિ) જ થાય. અર્થાત્ સંબંધી અનિત્ય હોવાથી તેઓની સાથે સંબંધ એવો સંબંધ પણ અનિત્ય જ થાય - નિત્યસ્વભાવની પ્રચ્યુતિ જ થાય.

અથાનિત્ય: = હવે જો આ સંબંધ અનિત્ય છે એમ કહો તો તે સંબંધ સર્વવાચ્ય-વાચકોમાં એક જ છે કે પ્રત્યેક વાચ્ય-વાચક વાર ભિન્ન ભિન્ન છે ?

સમસ્ત વાચ્ય-વાચકોમાં એક જ સંબંધ છે. એમ જો કહો તો કોઈ પણ ઉચ્ચારણ કરાયેલા એક જ શબ્દથી સર્વ પદાર્થોનો બોધ થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે સમસ્ત વાચ્ય-વાચકોની સાથે સંબંધ એક જ હોવાથી કોઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ જેમ ઘડાની સાથે છે તેમ સમસ્ત પદાર્થો સાથે માનવો પડશે, અને તે કારણથી ઘટશબ્દથી માત્ર ઘટપદાર્થનો જ બોધ થાય એવું નહિ પરંતુ સમસ્ત પદાર્થોનો પણ બોધ થવો જોઈએ. પરંતુ અનુભવમાં આવું જણાતું નથી. માટે સમસ્ત વાચ્ય-વાચકોની વચ્ચે ‘એક જ સંબંધ છે’ આ પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી.

પ્રત્યેક વાચ્યવાચકવાર સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન જ છે એવો જો બીજો પક્ષ કહો તો ભિન્ન એવો આ સંબંધ સંબંધીઓની (વાચ્ય-વાચકની) સાથે શું સંબંધ છે કે અસંબંધ છે ? જો અસંબંધ છે એવો બીજો પક્ષ કહો તો ઘટશબ્દના ઉચ્ચારણથી પટ પદાર્થની પ્રતીતિ પણ થવી જોઈએ અને પટશબ્દના ઉચ્ચારણથી ઘટપદાર્થની પ્રતીતિ પણ થવી જોઈએ. કારણ કે ઘટશબ્દ જેમ ઘટપદાર્થથી અસંબંધ છે તેમ પટપદાર્થથી પણ અસંબંધ જ છે. તેવી જ રીતે પટશબ્દ પટપદાર્થથી જેમ અસંબંધ છે તેમ ઘટપદાર્થથી પણ અસંબંધ જ છે એટલે કે બન્ને વાચ્ય-વાચકમાં પણ ઉભય જગ્યાએ “અસંબંધતા” અવિશેષ (સમાન) જ છે.

હવે આ સંબંધ સંબંધી એવા વાચ્ય-વાચકની સાથે સંબંધ છે એ પક્ષ જો કહો તો સંબંધ અને સંબંધીની વચ્ચે કયો સંબંધ છે ? શું તાદાત્મ્ય સંબંધ છે ? કે તદુત્પત્તિ સંબંધ છે ? તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એમ જો કહેશો તો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે તાદાત્મ્યસંબંધ અભેદ જ્યાં હોય ત્યાં જ હોય છે અને અત્યારે તમે સંબંધ - અને સંબંધીની વચ્ચે ભેદપક્ષ સ્વીકારેલો છે. એટલે સંબંધ-સંબંધી વચ્ચે “અતિરિક્ત-ભિન્ન” પક્ષ માનેલો હોવાથી તાદાત્મ્ય તો કહી શકશો નહિ. હવે જો ‘તદુત્પત્તિ’ સંબંધ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જો તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે (૧) યતઃ કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાયેત = શું આ સંબંધ વાચ્ય એવા પદાર્થના ઉત્પત્તિકાલે ઉત્પન્ન થાય

છે કે (૨) શું વાચક એવા શબ્દના ઉત્પત્તિ કાલે ઉત્પન્ન થાય છે કે (૩) એકી સાથે વાચ્ય-વાચક બન્ને ઉત્પન્ન થતા હોય તે કાળે આ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે કે (૪) વાચ્ય અથવા વાચક આ બેમાંથી કોઈ પણ એકનો પ્રથમ ઉત્પાદ થવા છતાં પણ જ્યારે બીજાનો ઉત્પાદ થાય ત્યારે જ આ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે ? આ ચાર પક્ષોમાંથી તમે કયો પક્ષ માનો છો ? તે કહો.

જો પહેલો અને બીજો એમ બે પક્ષોમાંનો કોઈ પક્ષ સ્વીકારો તો તે અક્ષૂણ (નિર્દોષ) નથી. કારણ કે દ્વયાધારત્વેન અસ્ય = આ સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એમ બન્નેના આધારે રહેનાર હોવાથી આ બેમાંથી ગમે તે અન્યતર (એક)ની પણ અસત્તા (અવિદ્યમાનતા) હોતે છતે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં વિરોધ જ આવે. બેમાં રહેનારો આ સંબંધ બેમાંના કોઈ પણ એકની જ માત્ર હાજરીથી કેમ ઉત્પન્ન થાય ?

હવે જો ત્રીજો વિકલ્પ કહો તો જે જે પદાર્થો અને શબ્દો અનુક્રમે ઉત્પન્ન થવાવાળા છે તે તે પદાર્થો અવાચ્ય અને શબ્દો અવાચક થશે, કારણ કે યુગપદ્ વાચ્ય-વાચક ઉત્પન્ન થાય તો જ સંબંધ ઉત્પન્ન થવાનો છે. આ કારણથી જ્યારે એકલો પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય અને તેનો વાચક શબ્દ પાછળથી જોડાય તો પણ યુગપદ્ ન હોવાથી તે બન્ને વચ્ચે સંબંધ ઉત્પન્ન થશે નહિ, તેથી નામ પાડવા છતાં પદાર્થ અવાચ્ય જ રહેશે, જેમ કે એક બાળક જન્મ્યું. તેનું ૨૫/૩૦ દિવસ પછી દેવદત્ત નામ પાડ્યું પરંતુ આ વાચ્ય અને વાચક યુગપદ્ ઉત્પત્તિવાળાં ન હોવાથી નામ પાડવા છતાં પણ તે બાળક તે નામથી સંબંધ નહિ હોવાથી વાચ્ય બનશે નહિ તેવી જ રીતે પદ્મનાભ નામ આજે ચાલે છે. તે વાચ્ય તીર્થંકર ભાવિમાં થવાના છે. યુગપદ્ ઉત્પત્તિ નથી. તેથી પદ્મનાભ જન્મશે ત્યારે પણ વાચ્ય વાચકનો સંબંધ ઉત્પન્ન ન થવાથી તે તીર્થંકર અવાચ્ય જ રહેશે અને અત્યારે તે વ્યક્તિ વિના વપરાતો આ પદ્મનાભ શબ્દ તીર્થંકર ભગવાનનો અવાચક જ બનશે.

તુસીયપક્ષે તુ કિમસૌ વાચ્યવાચકાભ્યામેવ સકાશાદુલ્લસેત્ અન્યત્ર એવ, અન્યતોઽપિ વા ? આદ્યકલ્પ-નાયામ્ અનાકલિતસંક્રેતસ્યાપિ નાલિકેરદ્વીપવાસિનઃ શબ્દો-ચ્ચારણાનન્તરમેવ પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાત્, તદાનીમેવ તસ્યોત્પાદાત્ । અથોત્પન્નોપ્યસૌ સંક્રેતાભિવ્યક્ત એવ વાચ્યપ્રતિપત્તિનિમિત્તમ્ । નનુ કાર્યકારણભાવવિશેષ એવાભિવ્ય-ઙ્ગ્યાભિવ્યજ્ઞકભાવઃ । તત્ર ચાન્યતોઽપીતિ વિકલ્પપ્રતિવિધાનમેવ સમાધાનમ્ । અથાન્યતઃ સંક્રેતાદેવાયમુત્પદ્યતે, તદપ્યવદ્યમ્, તદાધાર્ધર્મસ્યાન્યત્ર એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । ન ચૈવં વાચ્ય-વાચકયોસ્તદુત્પત્તિસમ્બન્ધોઽસ્ય કથિતઃ સ્યાત્ ।

હવે જો ચોથો વિકલ્પ (પક્ષ) સ્વીકારો તો એટલે કે વાચ્ય અને વાચક બન્નેમાંથી પ્રથમ એક ઉત્પન્ન થયું હોય પરંતુ જ્યારે બીજું ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ આ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે એ પક્ષ જો લેવામાં આવે તો ત્યાં અમે તમને ત્રણ પ્રશ્નો કરીએ છીએ કે -

- (૧) આ સંબંધ શું વાચ્ય-વાચક એ બે થકી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે
- (૨) આ સંબંધ વાચ્ય-વાચક વિના ત્રીજી કોઈ અન્ય વસ્તુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે
- (૩) આ સંબંધ વાચ્ય-વાચકથી તથા અન્ય વસ્તુથી પણ એમ ત્રણેના મિલનથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

જો આદ્યકલ્પના (પહેલો પક્ષ) સ્વીકારો તો જેણે સંકેત જાણ્યો નથી તેવા પણ નાલિકેર દ્વીપવાસિ મનુષ્યોને શબ્દોના ઉચ્ચારણને સાંભળતાંની સાથે જ પદાર્થનો બોધ થવો જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં માત્ર વાચ્ય-વાચકથી જ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂતલ ઉપર પદાર્થ પણ છે અને વક્તાએ તે પદાર્થનું નામાભિધાન પણ કર્યું. એટલે વાચ્ય-વાચક બન્ને વિદ્યમાન હોવાથી અનાકિલતસંકેતવાળાને બોધ થવો જોઈએ, પરંતુ બોધ થતો નથી માટે આ પક્ષ વ્યાજબી નથી.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે જ્યારે ભૂતલ ઉપર વાચ્ય હોય, વક્તા તેનું નામોચ્ચારણ કરે ત્યારે વાચ્ય-વાચક એમ બન્ને કારણો મળવાથી જો કે આ સંબંધ ચોક્કસ ઉત્પન્ન તો થાય જ છે. છતાં પણ ઉત્પન્ન થયેલો એવો આ સંબંધ “સંકેત” વડે અભિવ્યક્ત થયો છતો જ વાચ્યને જણાવવામાં નિમિત્ત બને છે. જેમ શરાવલામાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો પણ ગંધ, જલ વડે અભિવ્યક્ત થયો છતો જ જણાય છે તેમ અહીં પણ નાલીકેર દ્વીપવાસીમાં નિમિત્ત ભૂત એવો સંકેત ન હોવાથી બોધ થતો નથી.

આવું તમારું કથન વ્યાજબી નથી કારણ કે જો સંકેતથી સંબંધ અભિવ્યક્ત થતો હોય તો તેનો અર્થ એ થયો કે સંકેતથી સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્યકારણભાવ એ જ અભિવ્યંગ્ય- અભિવ્યંજકભાવ છે. તેથી સંબંધાત્મક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વાચ્ય અને વાચકને કારણ માન્યા હતા. તેથી તેઓ વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ કહેવાતો હતો. હવે સંકેતથી તે સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે એમ કહો છો તેનો અર્થ એ છે કે આ સંબંધ એ અભિવ્યંગ્ય છે અને વાચ્ય-વાચક અને સંકેત આ ત્રણે તે સંબંધના અભિવ્યંજક છે. એટલે ફક્ત વાચ્ય-વાચક બેથી જ સંબંધ પ્રગટ થતો નથી, પરંતુ તે બન્નેથી અન્ય એવો સંકેત ભળે તો જ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે આ સંબંધ તે ત્રણેથી એટલે “અન્યતોઽપિ” અન્યથી પણ આ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એવો જ અર્થ થાય. એમ થવાથી ‘અન્યતોઽપિ’ નામનો

ત્રીજો જે વિકલ્પ કરવામાં આવ્યો છે તે વિકલ્પ થયો અને તેનો પ્રત્યુત્તર હમણાં જે આપવામાં આવશે તે જ પ્રતિવિધાન અહીં સમજી લેવું.

સારાંશ કે સંકેત સહિત વાચ્ય-વાચકથી સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જો કહો તો ‘અન્યતોઽપિ’ નામના ત્રીજા પક્ષ જેવી જ આ વાત થઈ, તેથી તે વિકલ્પનો જે પ્રત્યુત્તર અપાશે તે જ પ્રત્યુત્તર અહીં પ્રથમ પક્ષમાં સમજી લેવો.

હવે “અન્યતઃ એવ” એ નામનો બીજો પક્ષ જો કહો તો એટલે કે આ વાચ્ય-વાચકથી અન્ય એવા “સંકેત” માત્રથી જ આ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જો કહો તો તદપિ અવદ્યમ્ = તે પણ દોષિત જ છે. કારણ કે આ સંબંધ વાચ્ય-વાચકનો છે. વાચ્ય-વાચક એ જ આ સંબંધના આધાર છે. વિવક્ષિત ધર્મના આધારભૂત જે ધર્મી હોય તે ધર્મ તે જ ધર્મીમાંથી ઉત્પન્ન થાય પરંતુ અન્યથી ઉત્પન્ન ન થાય. માટે તે જ વાચ્ય વાચક છે આધાર જેના એવા સંબંધાત્મક ધર્મની અન્ય (એવા સંકેત) થી જ ઉત્પત્તિ કેમ મનાય ? એમ માનવામાં વિરોધ આવે. માટે સંબંધની ઉત્પત્તિ જો સંકેતમાત્રથી જ થતી હોય તો વાચ્ય વાચકની સાથે “તદુત્પત્તિસંબંધ” કહેલો થતો નથી. ઉલટું આ સંબંધની સંકેતની સાથે તદુત્પત્તિસંબંધ થઈ જાય. જે પક્ષ હાલ સ્વીકારાયો નથી. માટે “અન્યતઃ એવ” આ પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી.

અથ સદ્ધેતસહકૃતાભ્યાં વાચ્યવાચકાભ્યામેષ જાયતે इत्यर्थवानन्यतोऽपीति तृतीयः पक्षः कक्षीक्रियते । ननु असौ सद्देतः प्रतीते वस्तुनि विधीयेत, अप्रतीते वा ? न तावदप्रतीते, अतिप्रसङ्गसङ्गतेः । नापि प्रतीते, यतस्तत्क्षणिकत्वेन तदानीमेव खरसमीरसमीरिताम्भोधरध्वंसमध्वंसिष्ट इति कुत्र सद्देतः क्रियेत ? । अथ तत्समान-जातीयक्षणपरम्पराया विद्यमानत्वात् कथं न सद्देतगोचरता तस्य ? तदसत्-न खल्वप्रतीतं विद्यमानमपि शब्दगोचरीभूयमुपनेतुं शक्यम्, अतिप्रसक्तेः । यच्च प्रथमं प्रतीतम्, तत् तदानीमेव व्यतीतम् । एवं शब्दोऽपि गवादिः प्रतीतोऽप्रतीतो वा तत्र सद्देत्येत इति प्राग्वद्दोषाः । सद्देताभावे च कथं वाच्यवाचकभावोत्पादः ? स्तां वा ते शब्दार्थव्यक्ती क्षणिकत्वपराङ्मुखे, उत्पादयतां च सद्देतसहकृते वाच्यवाचकभावम्, किन्तु न ते एव व्यवहारकालमनुगच्छतः - इत्यर्थान्तरे शब्दान्तरे च वाच्यवाचकभावोत्पत्तये सद्देतान्तरं कर्तव्यम् । तथा च व्यवहाराभाव एव भवेत्, प्रतिवाच्यवाचकविशेषं सद्देतकर्तुर-वश्यंभावाभावात् ।

હવે વાચ્ય-વાચક તથા સંકેત એમ ત્રણેના મિલનથી આ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો - એટલે કે સંકેતના સહકારવાળા એવા વાચ્યવાચકવડે આ

સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા અર્થવાળો ‘અન્યતોઽપિ’ અન્ય એવા સંકેતથી પણ સંબંધ થાય છે એમ ત્રીજો પક્ષ જો સ્વીકારાય તો અમે તમને (જૈનોને) પુછીએ છીએ કે આ સંકેત પ્રતીત (પ્રસિધ્ધ) પદાર્થમાં થાય છે કે અપ્રતીત (અપ્રસિધ્ધ) પદાર્થમાં થાય છે ?

આ બે પક્ષમાંથી ‘અપ્રતીત’ માં સંકેત થાય છે એમ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે તેમ કહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષની પ્રાપ્તિ થાય. જો શબ્દનો સંબંધ અપ્રતીતમાં થાય તો ઘટ શબ્દનો સંબંધ ઘડા સિવાયના અન્ય પદાર્થોમાં પણ થાય, ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં અને ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં રહેલા ભિન્ન ભિન્ન અનેક દ્રવ્યોમાં પણ આ ઘટનો સંબંધ માનવાનો પ્રસંગ આવે. કારણ કે અપ્રતીતતા સર્વત્ર સરખી જ છે.

હવે જો આ સંબંધ પ્રતીતમાં થાય છે એમ કહો તો તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે તે સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી (સર્વે ક્ષણિકમિતિ ન્યાયાત્) જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ (તે જ સમયે) ખર (પ્રચંડ) સમીર (પવન) થી સમીરિત (વિખેરાયેલા) અંભોધર (મેઘઘટા) ના ધ્વંસની જેમ નાશ પામે છે. હવે પદાર્થો જ જો ક્ષણિક હોવાથી નથી તો સંકેત ક્યાં કરાય ? અર્થાત્ પ્રચંડ પવનથી વિખેરાયેલી મેઘઘટા જેમ નાશ પામે છે તેમ સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી ક્ષણમાત્રમાં ઉત્પત્તિ વખતે જ નાશ પામે છે. એટલે સંકેત ક્યાં કરાય ?

હવે કદાચ તમે એવો બચાવ કરો કે ભલે સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી નાશ પામો પરંતુ બીજા સમયે તેની સમાન જાતવાળા પદાર્થો ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે નાશ પામે ત્યારે તેની સમાન જાતવાળા ત્રીજા સમયે ત્યાં પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. એમ તેની સમાન સમાન જાતવાળા ક્ષણો (પદાર્થો) ની પરંપરા વિદ્યમાન હોવાથી તે સંબંધની સંકેતવિષયતા કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ તે સંબંધનો સંકેત થશે જ.

તમારા વડે કરાયેલો આવો બચાવ જે છે તે અસત્ છે. કારણ કે પ્રતિક્ષણે નવા નવા પદાર્થોની પરંપરા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તે તે પદાર્થો “અપ્રતીત” છે. તેથી શબ્દના વિષયભૂત કરવાને શક્ય નથી. જે પદાર્થ પ્રથમક્ષણે ઉત્પન્ન થયો હતો તે પ્રતીત હતો, પરંતુ તે પદાર્થ તો (ક્ષણિક હોવાથી) તે જ વખતે નષ્ટ થયો, અને દ્વિતીયાદિ સમયોમાં જે જે નવી પદાર્થપરંપરા આવી તે પણ ક્ષણિક હોવાથી જો કે ખરેખર તો વિદ્યમાન જ નથી છતાં સમયમાત્રવર્તી વિદ્યમાન માનીએ તો પણ તે પદાર્થપરંપરા શબ્દોથી અપ્રતીત હોવાથી તેમાં શબ્દનો સંકેત થઈ શકે નહિ, અને જો અપ્રતીતમાં પણ સંકેત કરીએ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ અતિવ્યાપ્તિ આવે. વળી હાલ પ્રતીતનો જ પક્ષ ચાલે છે માટે પણ અપ્રતીતમાં સંકેતસંબંધ ઉચિત નથી.

एवं शब्दोऽपि = આ જ પ્રમાણે ઘટ-પટ આદિ શબ્દો પણ પ્રતીત હોય તો ત્યાં સંકેત કરાય કે અપ્રતીત શબ્દ હોય તો ત્યાં સંકેત કરાય ? બંને પક્ષોમાં પણ દોષો પૂર્વની જેમ જ આવે છે. જો અપ્રતીત શબ્દનો સંકેત વાચ્યમાં સ્વીકારો તો ગમે તે શબ્દોનો પણ સંકેત વાચ્યમાં કેમ ન થાય ? જેમ ઘડા પદાર્થમાં અપ્રતીત એવા ઘટશબ્દનો સંકેતસંબંધ કરાય તો અપ્રતીત પટ-નટ-તટ ઇત્યાદિ અન્ય શબ્દોનો પણ સંકેત કેમ ન થાય ? થાય જ તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. અને જો પ્રતીત શબ્દનો સંકેત વાચ્યમાં કરો તો પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણિક હોવાથી પ્રતીતશબ્દ પણ ક્ષણિક જ છે, તમે સંકેત કરો કેવી રીતે ? સમાન જાતવાળા શબ્દોની પરંપરા લો તો તેમાં પ્રથમસમયવર્તી શબ્દો તો જે સમયે ઉત્પન્ન થયા તે જ સમયે નાશ પામ્યા છે દ્વિતીયાદિ સમયવર્તી શબ્દો અપ્રતીત છે. હાલ પક્ષ પ્રતીતનો જ ચાલે છે અને અપ્રતીત શબ્દનો સંકેત કરો તો પૂર્વની જેમ અતિવ્યાપ્તિ આવે જ. ઇત્યાદિ.

सङ्केताभावे च = આ પ્રમાણે પ્રતીત કે અપ્રતીત એમ બન્ને પક્ષોમાં સંકેત ઘટી શકતો નથી તેથી સંકેતનો જ અભાવ હોતે છતે સંકેતના સહકારવાળા વાચ્ય-વાચકભાવના સંબંધની ઉત્પત્તિ કેમ ઘટે ? તેથી આ અન્યતોઽપિ પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે સંકેત ન ઘટવાથી ત્રણનું મિલન જ થતું નથી.

स्तां वा ते = અથવા તે શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) આ બે વ્યક્તિ ભલે ક્ષણિકત્વથી પરાંમુખ હો અર્થાત્ વાચક અને વાચ્ય જો કે છે તો ક્ષણિક જ, છતાં માનો કે ક્ષણિક નથી. સ્થિર છે. અને સ્થિર હોવાથી તે વાચ્ય-વાચકની વચ્ચે સંકેતના સહકારવાળો વાચ્યવાચકભાવનો સંબંધ ભલે ઉત્પન્ન કરાઓ. કારણ કે ક્ષણિક હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંબંધની સિધ્ધિ થતી ન હતી. અક્ષણિક માનવાથી ઘડામાં કરાયેલો ઘટશબ્દના સંકેતવાળો સંબંધ દીર્ઘકાળ હોવાથી સિધ્ધ થઈ શકે માટે ભલે સિધ્ધ કરાઓ તો પણ તે જ વાચકશબ્દો અને તે જ વાચ્યપદાર્થો વ્યવહારકાળમાં અનુસરાતા દેખાતા નથી.

જેમ કે આપણને કોઈએ એક ગાયને ઉદ્દેશીને “આ ગાય કહેવાય” એમ તે ગાયપદાર્થ અને ગાયશબ્દ વચ્ચે સંકેતના સહકારવાળો સંબંધ ઉત્પન્ન કરી આપ્યો, ત્યારબાદ કાળાન્તરે અથવા ક્ષેત્રાન્તરે બીજી ગાય જોતાં “આ ગાય છે” એવું જ્ઞાન કરવામાં સંકેતાન્તર કરવો જ જોઈએ, કારણ કે પેલો સંકેત તો પેલી ગાય સાથે કરાયો હતો, તેવી જ રીતે એક ઘટમાં ‘આ ઘટ છે’ એવો સંકેત કર્યો તેથી સંકેતસહકૃત વાચ્યવાચકભાવસંબંધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ તે ઘટ નષ્ટ થતાં બીજા ઘટોમાં ફરીથી સંકેત કરવો પડે, અથવા બીજો ઘટ ત્યાં લાવવામાં આવે તો પણ બીજો સંકેત કરવો પડે અને આ રીતે પદાર્થો પદાર્થો તથા શબ્દો શબ્દો વાચ્યવાચકસંબંધની ઉત્પત્તિ માટે નવા નવા સંકેતો કરવા જ પડે. તેમ થવાથી

હાલ એક ઘટ જોતાં બીજા ઘટમાં અને એક ગાય જોતાં બીજી ગાયોમાં જે વ્યવહાર થાય છે તે વ્યવહારનો તો અભાવ જ થઈ જાય, કારણ કે આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વાચ્યવિશેષવાર અને પ્રત્યેક વાચકવિશેષવાર સંકેત કરનારાઓનો તો અવશ્ય અભાવ જ છે. કોઈ આવો વારંવાર સંકેત કરતું વ્યવહારમાં દેખાતું નથી.

અથ સામાન્યગોચરઃ એવ સંક્લેતઃ ક્રિયતે । તદેવ ચ વાચ્યવાચકભાવાધિકરણં કાલાન્તરવ્યક્ત્યન્તરાનુસરણનૈપુણ્યધરં ચ નિત્યત્વાદ વ્યક્તિનિષ્ઠત્વાચ્ચ - ઇતિ ચેત્ । તન્ન મનીષિમાન્યમ્, સામાન્યસ્યાભાવાદ્ । કથં પ્રતિભાસભાજનમપિ તન્નાસ્તિ ? ઇતિ ચેત્ - ન, તત્પ્રતિભાસાસિદ્ધેઃ । તથાહિ - દર્શને પરિસ્ફુટત્વેનાસાધારણમેવ રૂપં પ્રથતે, ન સાધારણમ્ ।

અથ સાધારણમપિ રૂપમનુભૂયતે ગૌર્ગૌરિતિ । તદસાધીયઃ, શાબલેયબાહુલેયા-દિતીવ્રતીવ્રતરગોશબ્દાદિસ્ત્ર-વિવેકેન તસ્યાપ્રતિભાસનાત્ । ન ચ શાબલેયાદિરૂપમેવ સાધારણમ્, પ્રતિવ્યક્તિભિન્નસ્ત્રોપલમ્ભાત્ । યદિ ચ સામાન્યાધાર એવ વાચ્યવાચકભાવઃ, તદા ન શબ્દાત્ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, જ્ઞાનમાત્રલક્ષણત્વાત્ સામાન્યાર્થક્રિયાયાઃ, તસ્યાશ્ચ તદેવ નિષ્પન્નત્વાત્ ।

પ્રશ્ન :- પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી પ્રત્યેકક્ષણે બદલાય છે માટે એકસમયના પદાર્થમાં કરેલો સંકેત સમયાન્તરના પદાર્થમાં કામ આવતો નથી, તથા એક ઘટમાં કરાયેલો સંકેત ઘટ નાશ પામતાં નાશ પામે છે. નવા નવા ઘટે નવો નવો સંકેત કરવો પડે છે અને આવા વ્યવહારનો અભાવ છે. કારણ કે વારંવાર કોઈ સંકેત કરતું નથી. ઈત્યાદિ તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું તે સંકેતનો વિષય પ્રતિક્ષણવર્તી પદાર્થવિશેષ માનીએ તો દોષો આવો. પરંતુ અમે (જૈનો) એમ માનીશું કે ઘટશબ્દનો સંકેત ઘટવિશેષમાં નહિ, પરંતુ ઘટત્વનામનું જે સામાન્ય છે. તે સામાન્યના વિષયમાં જ સંકેત કરાય છે. અને તે સામાન્ય જ વાચ્ય-વાચકભાવના સંબંધનું અધિકરણ બને છે. એમ અમે માનીશું. તે સામાન્ય કાળાન્તરમાં અને વ્યક્ત્યન્તરમાં અનુસરવાની નિપુણતાને ધારણ કરવાવાળું છે. કારણ કે તે સામાન્ય નિત્ય છે અને વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ રહેલું છે. ઘટત્વ, ગોત્વ, પટત્વ, નરત્વ ઈત્યાદિ સામાન્ય ત્રિકાળવર્તી હોવાથી નિત્ય છે. તે તે વ્યક્તિઓમાં રહેલું છે. માટે કાલાન્તરે આવનારી વ્યક્તિઓમાં, અને એકકાલવર્તી એવી ભિન્ન ભિન્ન તે તે વ્યક્તિઓમાં રહેવાના સ્વભાવવાળું સામાન્ય છે. માટે સંકેતનો વિષય સામાન્ય છે અને તે જ વાચ્યવાચકસંબંધનો આધાર છે. આવું અમે જૈનો માનીશું.

બૌદ્ધ :- તમારું આ કથન મનીષિપુરુષોને માન્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે આ સંસારમાં ‘સામાન્ય’ નામનો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ. બૌદ્ધો સર્વ પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે નાશ જ પામે છે, અને અપૂર્વ અપૂર્વ જ ઉત્પન્ન થાય છે, ધ્રુવ તત્ત્વ કોઈ છે જ નહિ એમ માને છે, એટલે તેઓ માત્ર વિશેષવાદી જ છે. સામાન્યને સ્વીકારતા નથી. જો સામાન્યનો અભાવ જ છે તો તે સંકેતનો વિષય અને વાચ્યવાચકભાવનો આધાર કેમ થઈ શકે ?

પ્રશ્ન :- સામાન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જણાય છે. ઘટત્વ-પટત્વ-નરત્વ વિગેરે સામાન્ય, પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે પ્રતિભાસિત થવાનું ભાજન છે. આમ હોવા છતાં પણ તે સામાન્ય નથી એમ તમે (બૌદ્ધો) કેમ કહો છો ?

બૌદ્ધ :- તે સામાન્યનો પ્રતિભાસ થતો જ નથી. સામાન્ય ક્યાંય દેખાતું જ નથી. તે આ પ્રમાણે - દર્શન = વસ્તુ દેખતાંની સાથે જ અતિશય સ્ફુટપણે તે વસ્તુમાં રહેલું ‘અસાધારણ’ જે રૂપ અર્થાત્ જે વિશેષરૂપ છે તે જ દેખાય છે. પરંતુ કોઈને ક્યાંય ક્યારે સાધારણ (સામાન્ય) રૂપ દેખાતું જ નથી. જેમ કે વૃક્ષને જોતાંની સાથે જ શાખા-પ્રશાખા-ફુલ-ફળ-પર્ણ ઇત્યાદિ વિશેષો જ દેખાય છે. પરંતુ વૃક્ષત્વ નામનું સામાન્ય કોઈને દેખાતું નથી.

જૈન :- જેમ વિશેષ દેખાય છે. તેમ સામાન્ય (સાધારણ) રૂપ પણ દેખાય જ છે. જેમ કે આ પણ ગાય, આ પણ ગાય, ઇત્યાદિ રૂપે સામાન્ય પણ જણાય છે. માટે નથી જણાતું એમ કેમ કહો છો ?

બૌદ્ધ :- તદસાધીયઃ - તમારી તે વાત પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જ્યારે ગાયોને જોઈએ છીએ ત્યારે આ શાબલેય છે. આ બાહુલેય છે. ઇત્યાદિ વિશેષો જ જણાય છે. તથા ગાય-ગાય આવું જે બોલાય છે તે શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં પણ મંદ-મંદતર-તીવ્ર-તીવ્રતર ઉચ્ચારણ કરવાથી ગોશબ્દાદિ રૂપોમાં પણ ભેદ જ જણાય છે. એટલે સર્વત્ર વિશેષ જ જણાતું હોવાથી તે સામાન્યનું અપ્રતિભાસન જ છે.

જૈન :- આ શાબલેય છે. આ બાહુલેય છે. ઇત્યાદિ જે રૂપ જણાય છે તે શાબલેયાદિ રૂપને જ સાધારણ માનીએ તો સાધારણ પણ જણાય છે.

બૌદ્ધ :- શાબલેય-બાહુલેય આદિ જે રૂપ જણાય છે તે સાધારણ નથી. પરંતુ વિશેષ છે. કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપનો ઉપલંભ થાય છે. જો શાબલેય-બાહુલેય આદિ સામાન્ય હોત તો સર્વ વ્યક્તિઓમાં એક જ હોવું જોઈએ. પરંતુ એક નથી માટે સામાન્ય નથી. તેથી સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ થતો નથી. તેથી સંકેતનો વિષય અને વાચ્ય-વાચકભાવના સંબંધનો આધાર સામાન્ય બનતું નથી.

તથા વળી જો વાચ્ય-વાચકભાવના સંબંધનો આધાર સામાન્ય માનીએ તો શબ્દ સાંભળવાથી પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે સામાન્યની અર્થ ક્રિયા માત્ર તેનું જ્ઞાન કરાવવું તેટલી જ છે અને જ્ઞાન કરાવવા રૂપ તે અર્થક્રિયા તો તે જોતાં જ ઉત્પન્ન થઈ ચુકી છે. ભાવાર્થ એમ છે કે સામાન્યનું કાર્ય માત્ર જ્ઞાન કરાવવું તે જ છે. પદાર્થ જોતાં જ જ્ઞાન તો નીપજી ગયું. માટે પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ તો વિશેષથી જ થાય છે સામાન્યથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી માટે સામાન્ય નથી.

અથાપિ સામાન્યવિશેષોભયાધારોઽસૌ સ્યાત્, તદાપિ તદેવ દૂષણમ્, 'પ્રત્યેકં યો ભવેદ્ દોષો દ્વયોર્ભાવે કથં ન સઃ ?' ઇતિ વચનાત્ ।

અથ કથમિદં ભવેત્ ? ન હિ સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ તદધિકરણમભિદધ્મહે, કિન્તુ તદુભયાત્મકત્વેન જાત્યન્તરસ્થં પ્રત્યક્ષપ્રતીતિસિદ્ધં કથન્નિદનુગમવ્યાવૃત્તિમદ્ વસ્તુ- ઇતિ ચેત્-તદિદમપૂર્વં કિમપિ કપટનાટક-પાટવપ્રકટનમ્, સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વસ્ય દુર્ધરવિરોધાનુબન્ધદુર્ગન્ધત્વાત્ ।

एतेनैव च कथञ्चिद्भेदनित्यानित्यत्वपक्षावपि प्रतिक्षिप्तौ लक्षयितव्यौ ।

પ્રશ્ન :- જો અમે (જૈનો) વાચ્યવાચકભાવના સંબંધનો આધાર તથા સંકેતનો વિષય કેવળ 'સામાન્ય' જ માનીએ તો દોષ આવે છે અને એવી જ રીતે જો કેવળ 'વિશેષ' જ સંબંધનો આધાર અને સંકેતનો વિષય માનીએ તો પણ દોષ આવે છે. પરંતુ અમે આ સંબંધનો આધાર અને સંકેતનો વિષય સામાન્ય-વિશેષ એમ ઉભય આધાર માનીશું. અને જગત્ના પદાર્થો ઉભયવાળા દેખાય છે. એટલે અમને (જૈનોને) કોઈ ઉપરોક્ત દોષો આવશે નહિ.

ઉત્તર :- ઉભયને સંબંધનો આધાર માનશો તો પણ તે જ દૂષણ આવશે. કારણ કે એકેક પક્ષમાં જે દૂષણો આવતાં હોય છે. તે જ દૂષણો બન્ને પક્ષોને ભેગા કરવાથી હંમેશાં ડબલ જ આવે છે. એકલા સામાન્યને આધાર માનવામાં અને એકલા વિશેષને આધાર માનવામાં જો દૂષણો આવે છે તો ઉભયને આધાર માનવાથી તો બન્ને પક્ષના દોષો ભેગા થવાથી ડબલ જ દોષો આવે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે - એકેકમાં જે દોષ આવતો હોય તે બન્ને ભેગા થવામાં ડબલ દોષ કેમ ન આવે ?

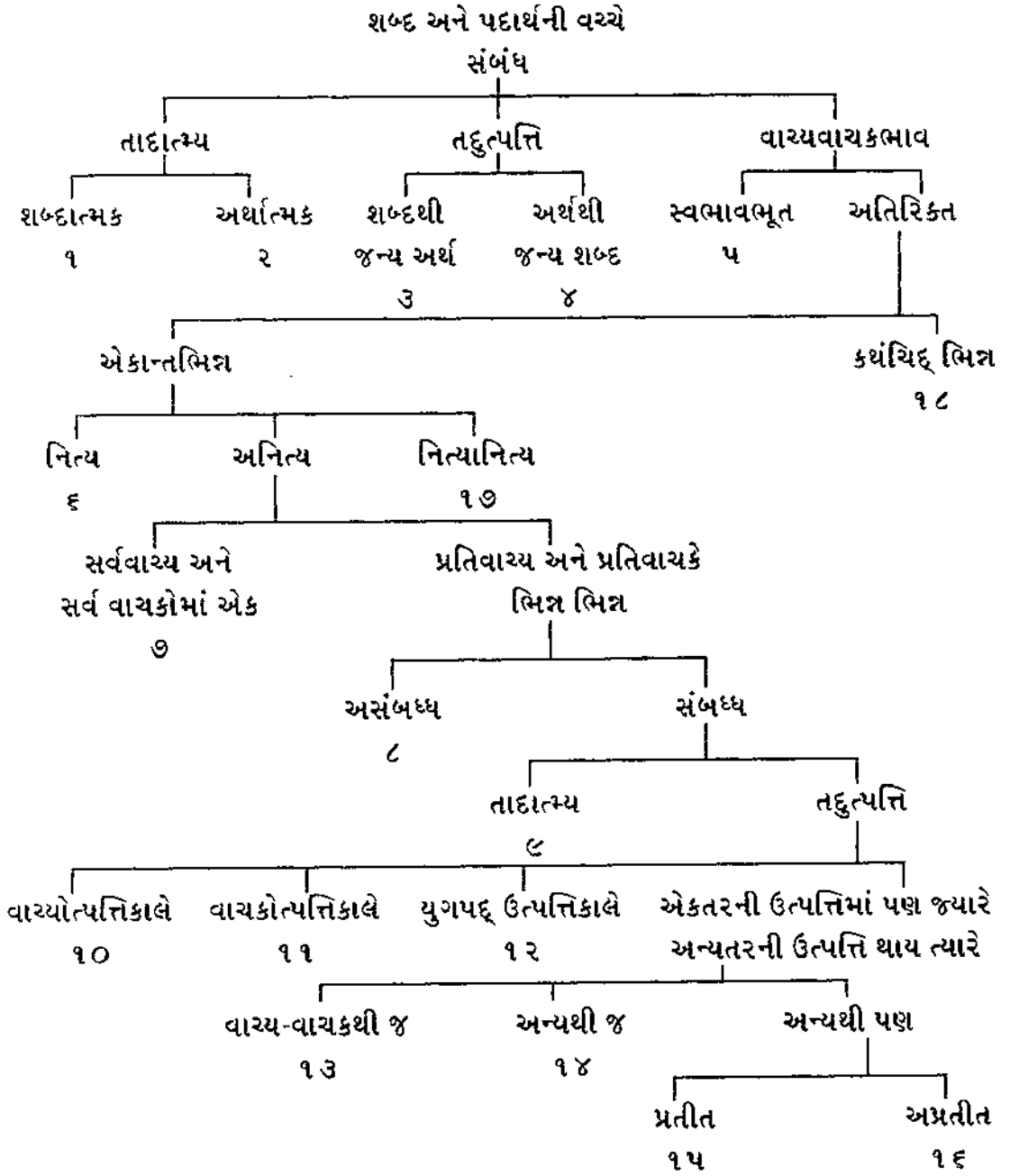
પ્રશ્ન :- 'ડબલ દોષ આવે' એવું જે તમે ઉપર કહ્યું એ કેમ ઘટે ? કારણ કે ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનકારોને માન્ય એવા સ્વતન્ત્ર, એકાન્તે ભિન્ન, પરસ્પર તદ્દન નિરપેક્ષ, એવા 'સામાન્ય-વિશેષ'ને અમે જૈનો તે સંબંધનું અધિકરણ કહેતા નથી કે જેથી અમને ડબલ

દોષો આવે, પરંતુ અમે જૈનો શું કહીએ છીએ તે તો તમે સાવધાનીથી સાંભળો - પછી ખંડન કરો. અમે એમ માનીએ છીએ કે 'આ સંસારની તમામ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ એમ ઉભયાત્મક હોવા વડે સ્વતંત્ર સામાન્ય વિશેષથી જાત્યન્તર રૂપ વાળી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિધ્ધ, અને કથંચિદ્ અનુવૃત્તિ અને કથંચિદ્વ્યાવૃત્તિ વાળી છે' તે આ પ્રમાણે -

સંસારમાંની ઘટ-પટ-નટ-તટ આદિ સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યથી સામાન્યાત્મક પણ છે અને પર્યાયથી પ્રતિસમયે બદલાતી હોવાથી વિશેષાત્મક પણ છે એમ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક-ઉભયરૂપ સર્વ વસ્તુઓ છે. આ જ કારણથી વેદાન્ત-બૌદ્ધ-ન્યાય-વૈશેષિકાદિએ માનેલા એકાન્ત સામાન્ય-વિશેષથી આ ઉભયવાદ જાત્યન્તર છે કારણ કે વેદાન્ત સામાન્યને જ સ્વીકારે છે. બૌદ્ધ વિશેષને જ સ્વીકારે છે. અને ન્યાય-વૈશેષિક બન્નેને સ્વીકારે છે પરંતુ એકાન્તે ભિન્ન માને છે જ્યારે અમે (જૈનો) ઉભયમય વસ્તુ માનતા હોવાથી આ ઉભયાત્મકપણું એ જાત્યન્તર છે. પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી પણ આ જ પ્રમાણે જણાય છે. સોનાનું કુંડળ ભાંગી કડુ બનાવતાં સોનાપણે સામાન્ય પણ છે અને કડા-કુંડળ પણ વિશેષ પણ છે. અને આજ કારણથી સુવર્ણાદિ આ દ્રવ્ય કડા-કુંડળ પર્યાયોમાં દ્રવ્યદૃષ્ટિએ કાયમ અન્વયવાળું હોવાથી કથંચિદ્ અન્વયવાળું પણ છે. અને તે જ સુવર્ણ કડા-કુંડળ પર્યાયભાવે પરિવર્તનવાળું હોવાથી કથંચિદ્ વ્યાવૃત્તિવાળું પણ છે. આ રીતે જાત્યન્તર એવું ઉભયાત્મકપણું એ જ વાચ્ય-વાચકભાવના સંબંધનો આધાર અમે માનીશું.

ઉત્તર :- તે આ તમારું (જૈનોનું) કથન કોઈ અપૂર્વ જ કપટ યુક્ત નાટકની પદ્ધતિને જ પ્રકટ કરનારું છે. કેવળ હડહડતું જુઠાણું માત્ર જ છે. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી વસ્તુ માનવામાં દુર્ધર (જેને દુઃખે નિવારી શકાય) એવા વિરોધોની પરંપરા હોવાથી દુર્ગન્ધ જ છે. જે પ્રકાશ હોય તે અન્ધકાર ન હોય અને જે અન્ધકાર હોય તે પ્રકાશ ન હોય, જે આપણી માતા હોય તે આપણી પત્ની ન હોય અને જે આપણી પત્ની હોય તે આપણી માતા ન હોય. આ જેમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે તેમ જે સામાન્ય હોય તે વિશેષ ન હોય અને જે વિશેષ હોય તે સામાન્ય ન હોય માટે જૈનોની ઉભયાત્મક માનવાની માન્યતા દુર્ધર વિરોધોથી ભરેલી ઉપરના દ્રષ્ટાન્તોની જેમ સમજવી.

આ પ્રમાણે નિત્ય-અનિત્ય-અને નિત્યાનિત્ય આ ત્રણ પક્ષોમાંથી નિત્ય-અનિત્ય બે પક્ષોનું ખંડન પુરું થયું, ત્રીજો નિત્યાનિત્યપક્ષ, અને અતિરિક્તતા પાડેલા બે ભેદોમાંનો બીજો કથંચિદ્ ભિન્ન આ બે પક્ષો ખંડન કરવાના બાકી રહે છે. પરંતુ હમણાં સામાન્ય-વિશેષ એમ ઉભયાત્મકપણાનું જે ખંડન કર્યું. एतेनैव = એ જ પ્રકાર વડે બાકી રહેલા કથંચિદ્ભેદ, અને નિત્યાનિત્ય એમ બન્ને પક્ષો પણ ખંડિત થયેલા સમજી લેવા તે તમામ પક્ષોનું સામાન્યચિત્ર આ પ્રમાણે - (જુઓ પાના નં. ૩૭)

તદ્ નાઽઽદિવાક્યં સાક્ષાત્પયોજનં જલ્પિતુમલમ્ । ન હિ શબ્દાઃ શ્વપાકા ઇવ
 વરાકાઃ સ્વલક્ષણબ્રાહ્મણં ક્ષણમપિ સ્પૃષ્ટમર્હન્તિ । વિકલ્પશિલ્પિકલ્પિતાર્થમાત્રગોચર-
 ત્વાત્ તેષામ્ । વિકલ્પાનાં ચોત્પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપાર-પર્યવસિતત્વાત્ । તદુક્તમ્ -

વિકલ્પયોનયઃ શબ્દાઃ વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ ।

કાર્યકારણતા તેષાં, નાર્થ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યપિ ।

તેથી “પ્રમાણનયતત્ત્વ” ઇત્યાદિ પદોવાળું જે આદિવાક્ય છે તે સાક્ષાત્ સ્વવાચ્ય એવા પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી. કારણ કે જેમ બીયારા ગરીબ ચાંડાલો (તુરછ હોવાથી) ઉત્તમજાતિના ગણાતા બ્રાહ્મણને સ્પર્શવાને પણ અસમર્થ છે. તેમ આ વાચકશબ્દો સ્વલક્ષણરૂપ (પોતાનાથી લક્ષિત થતા એવા સ્વવાચ્યરૂપ) પદાર્થોને એક લક્ષણવાર પણ સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી. અર્થાત્ વાચકશબ્દો વાચ્યઅર્થને અલ્પ પણ સ્પર્શતા નથી કારણ કે તે શબ્દો વિકલ્પરૂપ શિલ્પિવડે કલ્પાયેલા અર્થમાત્રને જણાવવાના જ વિષયવાળા છે. અને મનના વિકલ્પો ઉત્પેક્ષા (કલ્પના) સ્વરૂપ વ્યાપારમાં જ પર્યવસિત થઈ જાય છે.

સારાંશ એમ છે કે બોલનારા લોકોએ મનમાં જે વિકલ્પ (સંકલ્પ) કરીને શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય તે શબ્દપ્રયોગ તે વિકલ્પોથી કલ્પાયેલા અર્થમાત્રને જણાવવામાં તત્પર છે. જેમ કે કોઈ વક્તાએ માટીના બનેલા ઘડાનો મનમાં વિકલ્પ કરીને ‘ઘટમાનય’ કહ્યું હોય તો તે ઘટ શબ્દ માટીના ઘડાને જ જણાવે છે અને કોઈ વક્તાએ શરીરનો જ ઘટ તરીકે સંકલ્પ કરીને ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય તો તે ઘટ શબ્દ કાયા અર્થને જણાવે છે. માટે મનના વિકલ્પોરૂપી શિલ્પિવડે જે જે શબ્દ જે જે અર્થમાં કલ્પીને બોલાય છે તે તે શબ્દો તે તે ઉત્પેક્ષા (કલ્પના) કરાયેલાં અર્થોને જણાવવાના જ વ્યાપારમાં પર્યવસાન પામે છે - શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

વક્તા મનમાં અર્થનો વિકલ્પ કરીને તે વિકલ્પમાં શબ્દ પ્રયોગ કરે છે; તેથી વક્તાની અપેક્ષાએ વિકલ્પોમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ વિકલ્પ છે યોનિ જેની એવા શબ્દો છે અને શ્રોતાની અપેક્ષાએ શબ્દ સાંભળીને “વક્તા વડે આ શબ્દ આ અર્થમાં પ્રયોજાયો છે” એવો વિકલ્પ શ્રોતાના મનમાં જન્મે છે; તેથી શ્રોતાની અપેક્ષાએ શબ્દમાંથી વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ શબ્દ છે યોનિ જેની એવા વિકલ્પો છે. આ પ્રમાણે વક્તા-શ્રોતા એમ બન્નેની અપેક્ષાએ ‘વિકલ્પ-શબ્દ-શબ્દ-વિકલ્પ’ એમ માત્ર આ વિકલ્પ અને શબ્દ વચ્ચે જ ધારાવાહી ચાલે છે. તેઓમાં જ માત્ર કાર્ય-કારણતા રહેલી છે. વક્તાની અપેક્ષાએ વિકલ્પ એ કારણ અને શબ્દ એ કાર્ય, તથા શ્રોતાની અપેક્ષાએ શબ્દ એ કારણ અને વિકલ્પ એ કાર્ય આ પ્રમાણે સમજવું. બાકી આ શબ્દો અર્થને (પદાર્થને) તો અડકતા પણ નથી. શબ્દ અને પદાર્થનો તો સ્પર્શ પણ નથી. વાચ્યને અને વાચકને તો કંઈ સંબંધ નથી.

તદેતદ્દિલ્લમનિલાન્દોલિતાઽર્કતૂલતરલમ્ । યત્ત એવં વદતસ્તે કિમાદિવાક્યોપ-

ક્ષેપપ્રતિક્ષેપઃ કાઙ્ગિતઃ ? કિં વા કારણાન્તરં કિમપિ તત્કરણેઽસ્તીતિ વિવક્ષિતમ્ । નાદ્યઃ પક્ષઃ તત્ર તત્ર તાવકૈસ્તસ્ય કરણાત્ । નાપ્યુત્તરઃ, તસ્ય કસ્યચિદસત્ત્વાત્ ॥

હે બૌદ્ધ ! તે આ તારું સઘળું કથન પવનથી ઉડાડાયેલા આકાશના રૂની તુલ્ય ચંચળ છે. જેમ પવનના ઝપાટાથી રૂ આકાશમાં વેરવિખેર થઈ જાય છે. તેમ આ તારું સઘળું પણ પ્રતિપાદન ક્ષણભંગુર-ચંચળ છે. કારણ કે આટલી લાંબી ચર્ચા બોલતા એવા તારે કહેવું છે શું ? (૧) તને શું આદિવાક્યની રચનાનું ખંડન જ ઈષ્ટ છે. આદિવાક્ય રચાવું જ ન જોઈએ એમ ઈષ્ટ છે કે (૨) આદિવાક્ય પ્રયોજન માટે છે એવું અમે જે કહ્યું તેને બદલે તે આદિવાક્ય કરવામાં તને પ્રયોજન વિના બીજું કોઈ પણ કારણ છે. એમ ઈષ્ટ છે ? આ બે પક્ષોમાં કયો પક્ષ તારા વડે વિવક્ષાયો છે ?

જો પહેલો પક્ષ તું કહે તો તે બરાબર નથી કારણ કે તમારા ગ્રન્થકારો (આચાર્યો) વડે પણ તે તે શાસ્ત્રો (ની આદિ) માં તે તે આદિવાક્યની રચના કરાયેલી જ છે. જો આદિવાક્ય ન જ કરાતું હોય તો તમારા ગ્રન્થકર્તાઓએ તે તે શાસ્ત્રોમાં આદિવાક્ય કેમ કહ્યું છે ? એટલે (માત્ર અમારા ઉપરના દ્વેષ વિના) આ કથનમાં બીજું કાંઈ તથ્ય નથી. હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો તે પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે પ્રયોજનને જણાવવા સિવાય આ આદિવાક્યનું બીજું કોઈ પણ કારણ અવિદ્યમાન જ છે; અર્થાત્ પ્રયોજનને સમજાવવા વિના આદિવાક્યની રચનાનું બીજું કોઈ કારણ સંભવતું જ નથી.

તથા શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે “કથંચિદ્ તાદાત્મ્ય” સંબંધ છે. જે અમારા બનાવેલા ૩૭મા પાના ઉપર છાપેલા ચિત્રમાં ૧૭/૧૮ નંબરથી અંકિત છે. શબ્દથી અર્થ કથંચિદ્ ભિન્ન છે અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે. જેમ મોદક-ઉપલ-કરવાલ આદિ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે વદનપૂરણ, ચૂરણ અને પાટન થતું નથી એટલે શબ્દ બોલવા છતાં અર્થ (પદાર્થ) આવી જતો નથી. માટે શબ્દથી અર્થ ભિન્ન પણ છે. તથા તે તે શબ્દો બોલાયે છતે નિશ્ચિન્ત પણે તે તે વિવક્ષિત અર્થની જ પ્રતીતિ થાય છે; અન્ય અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી માટે શબ્દથી અર્થ અભિન્ન પણ છે.

કદાચ તમે (બૌદ્ધો) એમ પ્રશ્ન કરો કે અર્થો અનંત હોવાથી ‘આ શબ્દથી આ જ અર્થ સમજવો’ એવો નિયમ શાના આધારે થાય ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વક્તા-શ્રોતાના મનની વિવક્ષાના બળે શબ્દથી પ્રતિનિયત અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ સ્વચ્છંદપણે અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. તથા શબ્દ અને અર્થને જો કોઈ સંબંધ ન જ હોય તો તમારા જ શાસ્ત્રોમાં પરમાણુ-ક્ષણ વિગેરે જે જે શબ્દો અમુક ચોક્કસ પ્રતિનિયત અણુ-પદાર્થ

ઈત્યાદિ માટે વપરાયેલાં જોવા મળે છે; તે કેમ ઘટશે ? માટે શબ્દ-અર્થ વચ્ચે ‘કથંચિદ્ તાદાત્મ્ય સંબંધ’ છે. અને સંકેત સહકૃત એવો વાચ્ય-વાચકભાવ નામનો સંબંધ પણ છે જ.

અથાસ્ત્યેવ પ્રયોજનાર્થપ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થસંદેહોત્પાદનં તત્ । તથાહિ - પ્રેક્ષિતપ્રયોજનવાક્યાનાં પ્રયોજનાર્થિનાં તદુપદર્શિતપ્રયોજનભાવાભાવપરામર્શપરઃ સંશયઃ સમાવિર્ભવતિ । તતોઽપિ ચ સંશયતઃ સસ્યસંપત્ત્યાદિફલે કૃષ્યાદૌ કૃષીબલા ઇવ તે તત્ર પ્રવર્તન્તે - ઇતિ ચેત્ તદપ્રાજ્યમ્, પ્રયોજનવાક્યોપન્યાસાત્ પ્રાગપ્યસ્ય સાધક-વાધકપ્રમાણાભાવેન ભાવાત્ ।

પ્રશ્ન :- “આદિ વાક્યની રચનામાં” તમે ઉપર બતાવેલા બે પક્ષો પૈકી ‘કિમપિ કારણાન્તરં’ નામનો બીજો પક્ષ અમે (બૌદ્ધો) માનીએ છીએ. એટલે કે આ ‘આદિવાક્ય’ પ્રયોજન બતાવવા માટે છે એવું જે તમે (જૈનો) માનો છો તે વ્યાજબી નથી. પરંતુ આ ‘આદિવાક્ય’ અર્થસંદેહને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ કારણાન્તર માટે કરાય છે એમ અમારું (બૌદ્ધોનું) કહેવું છે.

પ્રયોજનના અર્થી આત્માઓની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત એવો સંદેહ “આ ગ્રન્થમાં આ પ્રમાણ-નયોનું સ્વરૂપ હશે કે નહિ હોય ?” એવા પ્રકારનો જે અર્થસંદેહ થાય છે; તે અર્થસંદેહની ઉત્પત્તિ એ જ આદિવાક્યરચનામાં કારણ છે. સારાંશ કે આદિવાક્યની રચનામાં તમે માનેલું ‘પ્રયોજન’ કારણ નથી. પરંતુ પ્રયોજનની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત એવા અર્થસંદેહની ઉત્પત્તિ સ્વરૂપ ‘કારણાન્તર’ એ કારણ છે. એમ અમારું બૌદ્ધોનું કહેવું છે. કારણ કે આ શાસ્ત્ર ખોલતાં જ જોયું છે પ્રયોજનવાળુ આદિવાક્ય જેઓએ એવા પ્રયોજનના અર્થી આત્માઓને તે આદિવાક્ય વડે બતાવાયેલું પ્રયોજન આ શાસ્ત્રમાં છે કે નહીં ? ઈત્યાદિ વિચારોવાળો સંશય પ્રગટ થાય જ છે અને આવા પ્રકારના સંશયથી તેઓ તે ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

જેમ ‘ધાન્યની સંપત્તિ આદિ છે ફળ જેનું’ એવી ખેતી આદિમાં વરસાદ વરસે ત્યારે જેમ ખેડુતો પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ, એટલે કે જ્યારે વરસાદ વરસે, ખેતી લાયક ભૂમિ હોય, વાવવા યોગ્ય બીજ-ખાતર આદિ હોય, ત્યારે ખેડુત પોતાના ખેતરમાં બધાં જ સાધનોથી ખેતી કરે છે પરંતુ ‘ધાન્ય પાકશે કે નહીં ?’ એવો સંદેહ મનમાં હોય જ છે. કારણ કે ખેતી કરે તે બધાંને અનાજ પાકે જ એવો નિયમ નથી. તેથી જેમ ખેડુત સંશયથી ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેમ પ્રયોજનનો અર્થી આત્મા સંદેહથી આ ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરશે. માટે આદિવાક્ય પ્રયોજન માટે નથી પરંતુ ‘અર્થસંદેહ’ રૂપ કારણાન્તર માટે છે અને તે ‘અર્થસંદેહ’ ગ્રન્થ પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.

ઉત્તર - તમારો આ સંશય વ્યાજબી નથી. કારણ કે પ્રયોજનને જણાવનારા આ આદિવાક્યના ઉપન્યાસ (= આદિવાક્યની રચના)થી પહેલાં પણ સાધક પ્રમાણોના અભાવે અને બાધકપ્રમાણોના અભાવે આ આત્માને અર્થસંદેહ તો સંભવી શકે છે. અર્થાત્ ‘આદિવાક્યની રચના’ કર્યા પૂર્વે પણ આ ગ્રન્થમાં આ પ્રયોજન છે જ એવું કોઈ સાધકપ્રમાણ પણ નહીં હોવાથી, તથા આ ગ્રન્થમાં આ પ્રયોજન નથી જ એવું કોઈ બાધકપ્રમાણ પણ નહીં હોવાથી, પ્રયોજન વિષેનો ‘અર્થસંદેહ’ તો વાક્યરચનાની પૂર્વે પણ આદિવાક્ય વિના સ્વતઃ પ્રવેશાર્થીઓને દરેકને હોય જ છે. એટલા માટે તો ગ્રન્થ હાથમાં લઈ ખોલે છે - વાંચે છે, જુએ છે. માટે ‘અર્થસંદેહ’ સારું આદિવાક્ય નથી.

अथ तदाऽसौ प्रयोजनसामान्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां संशयः, प्रमातारश्च प्रायः प्रयोजनविशेषार्थिन एव, इति तद्विषयसंशयोत्पादनाय युक्तमेवेदमिति चेत्, न अस्यापि प्रागेव भावात् । तथाहि - प्रमाता शास्त्रमात्रमप्यालोक्ष्यानुभूतप्रयोजनविशेषेण शास्त्रेणाऽस्य वर्णपदवाक्यकृतं साधर्म्यमवधार्य च किमिदमपि सप्रयोजनम्, अप्रयोजनं वा, ? सप्रयोजनमपि किमस्मदभिमतं तेन तद्वत्, किं वान्येन ? इत्यादि वाक्यालोकनं विनापि संदिग्धे । अपि च त्वन्मते न ध्वनिरर्थाभिधानधुरां दधाति । तत्कथं प्रयोजन-विशेषविषयसंदेहोत्पादनेऽपि प्रत्यलः स्यात् ? ॥

પ્રશ્ન :- ‘આદિવાક્યની રચના’ પૂર્વે પ્રયોજનના અર્થીજીવોને ‘અર્થસંદેહ’ હોય જ છે એવી જે તમે (જૈનોએ) ઉપર વાત કરી તે બરાબર છે. પરંતુ ત્યારે થયેલો આ સંદેહ સામાન્ય પ્રયોજનને વિષે પ્રયોજનના હોવા અને ન હોવાના વિષયનો છે. પ્રયોજનના સામાન્યપણાનો આવો સંદેહ અવશ્ય વાક્યરચનાની પૂર્વે હોય છે. પરંતુ એવા પ્રકારના સામાન્ય અર્થસંદેહથી પ્રમાતાઓ ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. કારણ કે ઘણું કરીને પ્રમાતાઓ તો વિશેષપ્રયોજનના જ અર્થી હોય છે; તેથી તે વિશેષપ્રયોજનના વિષયવાળો સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આ આદિવાક્ય રચવું એ યોગ્ય જ છે. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે - આદિવાક્ય પ્રયોજન માટે નથી પરંતુ ‘અર્થસંદેહ’ માટે છે. એમ અમે બૌદ્ધોએ જ્યારે કહ્યું ત્યારે તમે (જૈનોએ) આ સૂત્રરચના પૂર્વે પણ અર્થસંદેહ હોય જ છે એવો જે ઉત્તર આપ્યો તે ઉચિત નથી, કારણ કે પૂર્વે સામાન્ય અર્થસંદેહ હોય છે અને પ્રમાતાઓ વિશેષ અર્થસંદેહથી પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી પ્રમાતાઓની પ્રવૃત્તિ માટે વિશેષપ્રયોજન વિષયક અર્થસંદેહ ઉત્પન્ન થવો જરૂરી છે, અને તેના માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે ?

ઉત્તર :- આ વિશેષપ્રયોજન વિષયક અર્થસંદેહ પણ આ આદિવાક્યની રચના પૂર્વે હોય જ છે. તે આ પ્રમાણે - પ્રમાતા પોતે આ શાસ્ત્રમાત્રને પણ જોઈને જ પૂર્વે અનુભવેલાં

છે વિશેષ પ્રયોજનો જેનાં એવાં બીજા શાસ્ત્રોની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત, અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય જોઈને શું આ શાસ્ત્ર પણ વિશેષપ્રયોજનથી સપ્રયોજન છે કે અપ્રયોજન છે ? એવો વિશેષપ્રયોજન વિષયક અર્થસંદેહને કરે જ છે. તથા આ શાસ્ત્ર જો સપ્રયોજન છે તો પણ શું એ અમારા માનેલા ઈષ્ટ એવા તે પ્રયોજન વડે પ્રયોજનવાળું છે ? કે અન્ય પ્રયોજન વડે પ્રયોજનવાળું છે ? ઇત્યાદિ વિશેષ અર્થસંદેહ પણ આદિવાક્યના અવલોકન વિના પણ પૂર્વે હોઈ શકે છે માટે વિશેષ અર્થસંદેહ સારૂ આ આદિવાક્ય છે એવો તમારો (બૌદ્ધોનો) બચાવ વ્યાજબી નથી.

તથા વળી તમે ઉપર બતાવેલી લાંબી લાંબી પક્ષોની હારમાળાવાળી ચર્ચા વડે સર્વુ, કારણ કે તમારા મતે ધ્વનિ (શબ્દ) અર્થને કહેવાની ધુરાને જ ધારણ કરતો નથી કારણ કે તમારા મતે તો વિકલ્પમાંથી શબ્દ અને શબ્દમાંથી વિકલ્પ જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થને તો સ્પર્શતો પણ નથી. તો પછી ‘પ્રયોજનવિશેષના વિષયવાળા અર્થસંદેહને ઉત્પન્ન કરવામાં’ પણ સમર્થ કેમ થશે ? માટે તમારી વાત અસાર છે.

અર્ચટશ્ચર્ચચતુરઃ પુનરાહ - ઇહ પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તિઃ પ્રયોજનવત્તયા વ્યાપ્તા । તત્તો યદ્ નિષ્પ્રયોજનમ્, ન તત્ તૈસારમ્ભણીયમ્ । યથા કાક-દન્તપરીક્ષા । તથા ચૈતત્ - ઇતિ શાસ્ત્રારમ્ભપ્રતિષેધાય પ્રયુજ્યમાનાયા વ્યાપકાનુપલબ્ધેરસિદ્ધતોદ્ભાવનાર્થમાદિવાક્યં કર્તવ્યમિતિ ।

તદપ્યનુપપન્નમ્, વાક્યસ્ય પ્રમાણત્વેનાનવસ્થિતતયા પ્રયોજનવિશેષસદ્ભાવ-પ્રકાશનસામર્થ્યશૂન્યત્વાત્ તદસિદ્ધિમુદ્ભાવયિતુમપર્યાસત્વાત્ ॥

ચર્ચા કરવામાં પોતાની જાતને અતિશય ચતુર માનતા અર્ચટ નામના કોઈ બૌદ્ધાચાર્ય હવે કહે છે કે - આ બાબતમાં પંડિતપુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવત્તાની સાથે વ્યાપ્ત છે. તેથી જે જે શાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજન હોય છે તે તે શાસ્ત્ર તે તે પંડિતો વડે અનારંભણીય હોય છે. જેમ કે કાકદંતપરીક્ષા. તેનું અનુમાન આ પ્રમાણે - ઇદં શાસ્ત્રં (પક્ષ), આરમ્ભણીયં (સાધ્ય), પ્રયોજનવત્ત્વાત્ (હેતુ), આ અનુમાનમાં સાધ્ય વ્યાપ્ય છે અને હેતુ વ્યાપક છે. જો કે તર્કસંગ્રહાદિ ન્યાયના ગ્રન્થોમાં સાધ્યને વ્યાપક અને હેતુને વ્યાપ્ય કહેવાય છે. તથા ન્યૂનદેશવૃત્તિ તે વ્યાપ્ય અને અધિકદેશવૃત્તિ તે વ્યાપક એમ કહેવાય છે. પરંતુ તે ન્યાયની પરિભાષા અહીં ન સમજવી. કારણ કે ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ ઇત્યાદિ અનુમાનોને સામે રાખીને વ્યાપ્ય-વ્યાપકની ઉપરની વ્યાખ્યા કરાયેલી છે. તે વ્યાખ્યા સર્વત્ર લાગુ પડતી નથી. જેમ કે - ‘પૃથ્વી, ઇતરભિન્ના, ગન્ધવત્ત્વાત્, અયં સજીવઃ ચૈતન્યવત્ત્વાત્, સિદ્ધઃ

અનંતસુખવાન્ કર્મરહિતત્વાત્, ઇત્યાદિ અનુમાનોમાં સાધ્ય-હેતુ સમાનદેશવૃત્તિ પણ હોય છે અને વ્યાપ્યં વ્યાપ્નોતીતિ વ્યાપકમ્ - વ્યાપ્યની સાથે વ્યાપીને રહેનાર તે વ્યાપક એ અર્થથી હેતુ પણ વ્યાપક કહેવાય, તથા હેતુથી વ્યાપ્ત યોગ્ય: = જાણવાને યોગ્ય તે વ્યાપ્ય. એ અર્થને આશ્રયી સાધ્ય પણ વ્યાપ્ય કહેવાય અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય તે વ્યાપ્ય, જણાવનાર તે વ્યાપક. આ અર્થને અનુસારે સાધ્યને વ્યાપ્ય અને હેતુને વ્યાપક કહેવાય. અર્થાત્ સમવ્યાપ્યવ્યાપકમાં આ અર્થ લાગુ પડે છે.

જે હેતુ પક્ષમાં ન વર્તતો હોય તે ‘અસિધ્ધ’ હેત્વાભાસ કહેવાય છે જેમ કે શબ્દ: ગુણ: ચાક્ષુષત્વાત્ અહીં ચાક્ષુષત્વ હેતુ શબ્દ નામના પક્ષમાં નથી માટે ‘અસિધ્ધ’ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તેવી રીતે વ્યાપક એવા હેતુની પક્ષમાં અનુપલબ્ધિ અર્થાત્ હેતુનું પક્ષમાં ન હોવું તે વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, આ પણ અસિધ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તેથી જો આ શાસ્ત્રમાં આદિવાક્ય ન લખીએ તો પ્રયોજનને જણાવનાર આદિવાક્ય ન હોવાથી આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનરહિત થાય, પ્રયોજનરહિતતા એટલે હેતુનો અભાવ = વ્યાપકાનુલબ્ધિ, જ્યાં જ્યાં પક્ષમાં વ્યાપકાનુલબ્ધિ હોય ત્યાં ત્યાં ‘શાસ્ત્રારંભ’ નામના સાધ્યનો પણ પ્રતિષેધ જ થાય, અને આપણે શાસ્ત્રમાં પંડિતોની પ્રવૃત્તિ તો સાધવી છે. માટે ‘શાસ્ત્રારંભના પ્રતિષેધ’ માટે જ પ્રયોગ કરાતી પ્રયોજનરહિતતા નામની વ્યાપકાનુલબ્ધિ એ ‘અસિધ્ધ’ હેત્વાભાસ છે. એમ વ્યાપકાનુલબ્ધિ નામના અસિધ્ધ હેત્વાભાસની અસિધ્ધતા = અવિદ્યમાનતા જણાવવા માટે અને તે અસિધ્ધ હેત્વાભાસતા દૂર કરવા માટે ‘આદિવાક્ય’ કરવું જ જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્થટ નામના બૌદ્ધમુનિનું કહેવું છે.

જૈન - તે ઉપર જણાવેલ અર્થટમુનિનું કથન વ્યાજબી નથી. કારણ કે તેમના મતે શબ્દ અને અર્થની વચ્ચે તાદાત્મ્ય-તદુત્પત્તિ અને વ્યાપ્યવાચકભાવ ઇત્યાદિ સંબંધોની વિકલતા હોવાથી અર્થ જણાવવામાં શબ્દ એ પ્રમાણ નથી. હવે જો શબ્દ અર્થ જણાવી શકતા નથી તો ‘આદિવાક્ય’ લખીશું તો પણ તે આદિવાક્ય આ ગ્રન્થમાં ‘પ્રયોજન વિશેષનો સદ્ભાવ છે’ એવા અર્થને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યથી શૂન્ય જ હોવાથી તે વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અવિદ્યમાનતા બતાવવામાં અસમર્થ જ રહેશે માટે આ અર્થટમુનિની વાત પણ ઉચિત નથી.

આ જ સૂત્ર ઉપર લખાયેલી પંડિત શ્રીજ્ઞાનચંદ્રસૂરિજીકૃત ‘ટિપ્પણી’માં આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવી છે કે, અહીં પ્રતિષેધ ‘આરંભણીય’ છે. આરંભણીયત્વનું વ્યાપક ‘પ્રયોજનવત્ત્વ’ છે. આ શાસ્ત્ર આરંભણીય છે પ્રયોજનવાનું હોવાથી, અહીં ‘પ્રયોજનવત્ત્વ’ એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ ‘નિષ્પ્રયોજનત્ત્વ’ એ હેતુથી મૂળ ટીકામાં બતાવી છે. જે જે

નિષ્પ્રયોજન હોય અર્થાત્ પ્રયોજનરહિત હોય તે તે શાસ્ત્ર અનારંભણીય હોય છે. આ પ્રમાણે વ્યાપક એવા પ્રયોજનવત્ત્વની અનુપલબ્ધિ થવાથી નિવર્તમાન થતું એવું વ્યાપક પોતાના વ્યાપ્ય આરંભણીયત્વને લઈને જ નિવર્તન પામે છે. આ અનુમાનમાં પ્રયોજનવત્ત્વ એ વ્યાપક છે. તે નિવર્તન પામે તો તેનાથી વ્યાપ્ય આ શાસ્ત્રની ‘આરંભણીયતા’ પણ નિવર્તન પામે, અને તેથી આદિવાક્ય વ્યર્થતાને પામે.

તેથી આવી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધતા = અવિદ્યમાનતા માટે ‘આદિવાક્ય’ રચાવું જોઈએ એવી અર્થટમુનિની જે દલીલ છે તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે આદિવાક્ય શબ્દાત્મક છે. તેઓના મતે શબ્દ અને અર્થને કોઈ સંબંધ નથી. એટલે શબ્દાત્મક આદિવાક્ય ‘પ્રયોજન વિશેષની સદ્ભૂતિ’ પ્રકાશિત કરવા સમર્થ નથી. ઇત્યાદિ

રામટસ્તુ પ્રકટયતિ - ચદ્યપીદં વાક્યમપ્રમાણત્વાત્ પ્રયોજનોપસ્થાપનાદ્વારેણ નિષ્પ્રયોજનત્વસાધનમસિદ્ધં વિધાતુમધીરમ્ । તથાપિ વિદગ્ધં સંદિગ્ધં કર્તુમ્ । સંદિગ્ધાસિદ્ધમપિ ચ સાધનમગમકમેવ । યથા સમુચ્છલદ્ધવલધૂલિપટલં ધૂમત્વેન સંદિહ્યમાનં ધનઙ્ગયસ્યેતિ ।

તદપ્યશસ્તમ્, અનુપન્યસ્તેઽપિ પ્રયોજનવાક્યેઽનુભૂતપૂર્વપ્રયોજનવિશેષશાસ્ત્રાન્તર-સાધર્મ્યદર્શનેન શાસ્ત્રામાત્રાદપિ નિષ્પ્રયોજનત્વગોચરસંદેહસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

અર્થટમુનિની માન્યતાનું જૈનદર્શનકારે ઉપર જે ખંડન કર્યું. તેમાં રામટ નામના કોઈ બૌદ્ધમુનિ અર્થટમુનિના પક્ષનો બચાવ કરતાં જણાવે છે કે - જો કે અમારા મતે શબ્દ અને અર્થને કોઈ સંબંધ ન હોવાથી શબ્દ તે અપ્રમાણ છે. એટલે જ અમે બૌદ્ધો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે જ પ્રમાણ માનીએ છીએ. આગમને પ્રમાણ માનતા નથી. એટલે જ ‘આદિવાક્ય’ પ્રમાણ નથી. અર્થાત્ આદિવાક્ય અપ્રમાણ છે. તેથી પ્રયોજન બતાવવા દ્વારા નિષ્પ્રયોજનત્વ રૂપ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ હેતુની અસિદ્ધતા કરવાને માટે તે આદિવાક્ય અસમર્થ છે. ભાવાર્થ એવો છે કે જો આદિવાક્ય સપ્રમાણ હોત તો તે પ્રયોજનવત્ત્વને બતાવત, અને પ્રયોજનવત્ત્વને બતાવત એટલે નિષ્પ્રયોજનત્વ રૂપ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ અહીં નથી પણ વ્યાપકની ઉપલબ્ધિ છે એમ પણ બતાવત. એટલે પ્રયોજન બતાવવા દ્વારા નિષ્પ્રયોજનત્વરૂપ જે વ્યાપકાનુલબ્ધિ હેતુ છે તેની અસિદ્ધતા બતાવત, પરંતુ તે આદિવાક્ય જ અપ્રમાણ છે તે કંઈ બતાવી શકતું જ નથી. તેથી નિષ્પ્રયોજનત્વ રૂપ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધતા (આ ગ્રન્થમાં પ્રયોજનવત્ત્વ રૂપ વ્યાપક નથી એમ નહિ. પરંતુ વ્યાપક-પ્રયોજનવત્ત્વ છે એવું) બતાવી શકતું નથી. તેવું બતાવવાને આદિવાક્ય અસમર્થ છે. તથાપિ ‘વ્યાપકાનુલબ્ધિ’ને સંદેહાત્મક કરવાને સમર્થ છે.

‘જેમ હેતુનુ પક્ષમાં ન જ હોવું’ તે અસિધ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય અને આ હેત્વાભાસ સાધ્ય સિધ્ધ થવા દેતો નથી એટલે સાધ્યનો અગમક છે. તેની જેમ “જે હેતુ પક્ષમાં છે કે નહિ ? તેનો સંદેહ હોય” નિર્ણય ન હોય તો તે હેતુ સંદિગ્ધાસિધ્ધ કહેવાય છે અને તે પણ સાધ્યનો અગમક જ મનાય છે.

અહીં ‘આદિવાક્ય’ જો પ્રમાણ હોત તો પ્રયોજનનો સદ્ભાવ પ્રકાશિત કરત, તેથી ‘નિષ્પ્રયોજનત્વ’ રૂપ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિધ્ધતા સાબિત કરત, અને એમ અસિધ્ધ હેત્વાભાસ થવાથી ‘અનારંભણીયત્વ’ સાધ્ય સિધ્ધ ન થવા દેત, પરંતુ આદિવાક્ય પ્રમાણ નથી એટલે આ બધુ ભલે થતુ નથી તથાપિ ‘આદિવાક્ય’ મુકવાથી આ શાસ્ત્રમાં ‘નિષ્પ્રયોજનત્વ’ રૂપ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો સંદેહ અવશ્ય કરાવે છે. તેમ ‘આદિવાક્ય’ આ ગ્રંથમાં મુકો એટલે તે વાક્યને જોઈને જ પંડિત પુરુષોને એમ શંકા થાય કે આ શાસ્ત્ર શું ‘નિષ્પ્રયોજનત્વ’ વ્યાપકાનુલ્પલબ્ધિવાળું છે કે નિષ્પ્રયોજનત્વરહિત છે. આવો સંદેહ તો આદિવાક્ય કરાવે જ છે અને તેથી પણ ‘અનારંભણીય’ સાધ્ય સિદ્ધ થતું અટકે જ છે. માટે આદિવાક્ય જરૂરી છે. જેમ કે -

આકાશમાં ઉછળતી ધોળી ધોળી ધૂળનો સમૂહ જે દેખાય, તેને જ ‘શું આ ધૂમ હશે ?’ એમ ધૂમપણે સંદેહ કરાય તેટલા માગથી તે ધનંજયનો (અગ્નિનો) ગમક બની જતો નથી. એટલે કે ધૂમપણે શંકાશીલ બનેલો અને હકીકતથી જે ધૂમરૂપ નથી તેવો ધૂલિપટલ જેમ અગ્નિને જણાવી શકતો નથી. તેમ આ ગ્રંથમાં ‘નિષ્પ્રયોજનત્વ’ રૂપ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ છે કે નહિ એવો સંદેહ ઉત્પન્ન કરતું આ આદિવાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજનત્વથી સિધ્ધ થતાં ‘અનારંભણીયત્વ’ સાધ્યનું ગમક બનશે નહિ. માટે આદિવાક્ય કરાવું જોઈએ કે જેથી હેતુ શંકાશીલ બનતાં અનારંભણીયત્વ સાધ્ય સિધ્ધ ન થતાં ગ્રંથ આરંભણીય બને.

જૈન - રામટુનિની આ યુક્તિ પણ પ્રશંસનીય નથી. કારણ કે આ શાસ્ત્રમાં ‘આદિવાક્ય’ ન મુકીએ તો પણ પૂર્વે અનુભવેલા પ્રયોજનવિશેષવાળાં શાસ્ત્રાન્તરોની સાથે પ્રકૃતશાસ્ત્રમાં સાધર્મ્ય જોઈને પણ ‘નિષ્પ્રયોજનત્વ’ વિષયક સંદેહ તો થઈ શકે છે. સારાંશ કે આવા પ્રકારના ‘નિષ્પ્રયોજનત્વ’ના સંદેહ માટે આદિવાક્યની જરૂરીયાત નથી. કારણ કે આદિવાક્ય નહિ હોય તો પણ આ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રાન્તરોની સાથે સાધર્મ્ય જોઈને પણ સંદેહ તો આપોઆપ થઈ શકે છે. વળી તમારા બૌદ્ધના મતે તો શબ્દનો અર્થની સાથે કોઈ સંબંધ ન હોવાથી જેમ આદિવાક્ય અસિધ્ધતા ન જણાવી શકે તેમ આ આદિવાક્ય સંદેહ પણ ન જ જણાવી શકે ઇત્યાદિ.

નનુ યદ્યેવમાદિવાક્યં પરાક્રિયતે, ન તર્હીદં ભવદ્ધિરપિ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ ? નૈવમ્ - કર્તવ્યં ચ તં પ્રતિ, યો નાન્યથા પ્રયોજનં વિદાઞ્ચકાર, વાચ્યવાચકોત્પત્તિસમયસમ્ભૂષુ-શક્તિસ્વભાવસ્યાઽવાધિતતયાઽનુભવેન ચિત્રજ્ઞાનસ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તાવદ્દમ્ભેન ચ કૃતવિરોધ-પરિહારત્વાદ્ નિત્યાનિત્યસ્ય વાચ્યવાચકાભ્યાં કથઞ્ચિદ્ભિન્નસ્ય સામાન્યવિશેષોભય-સ્વભાવવસ્તુગોચરોપરચિતસંક્રેતાભિવ્યક્તસ્ય વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધસ્ય બલેન શબ્દા-નામર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વં પ્રતિપદ્ય પ્રામાણ્યં ચાઙ્ગીચકાર । એતચ્ચ યથાસ્થાનં સમર્થયિષ્યતે । યઃ પુનરન્યથાઽપિ પ્રયોજનમજાનાદ્, યઞ્ચ શબ્દવિશેષણં પ્રમાણત્વેન નાઽમંસ્ત, તૌ પ્રતિ ન કર્તવ્યં ચ - ઇત્યનેકાન્તો વિજયતે ॥૧॥

બોધ - જો આદિવાક્ય વિના આ શાસ્ત્રનો શાસ્ત્રાન્તરોની સાથે સમાનભાવ જોઈને જ સંદેહાદિ થતાં હોય અને આ રીતે તમે જૈનો આદિવાક્યનું જો ખંડન જ કરો છો. તો આદિવાક્ય તમારા વડે શાસ્ત્રોમાં કેમ કરાય છે ?

જૈન - આવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જે શ્રોતાગણ અન્યથા = આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન ન સમજી શકે, અને શબ્દો અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ માને છે અર્થાત્ શબ્દો અને અર્થની વચ્ચે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે, એવું સ્વીકારીને શબ્દોની પ્રમાણતા અંગીકાર કરે છે. તેવા શ્રોતાગણ પ્રત્યે આ આદિવાક્ય અમારા વડે સ્વીકારાય છે.

આ ઉત્તરમાં શબ્દો અર્થ પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને તેથી શબ્દો પ્રમાણ છે એવું જે શ્રોતાગણ માને છે. એમ બીજો પોઈન્ટ ગ્રન્થકારે જે જણાવ્યો છે તે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે કે -

(૧) જ્યારે વાચ્ય પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વાચ્યપદાર્થમાં, અને જ્યારે વાચક શબ્દ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વાચકશબ્દમાં, પોત-પોતાની ઉત્પત્તિના કાળે જ, પોતાની સાથે જ ઉત્પન્ન થવાવાળો શક્તિસ્વભાવ વર્તે છે. આ વાચ્ય માટે આ જ વાચક શબ્દ વપરાય, અને આ વાચકથી આ જ વાચ્ય ઓળખાય એવો શક્તિસ્વભાવ તે તે બન્ને વાચ્યવાચક જ્યારે ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી સાથે જ ઉત્પન્ન થયો છે. આ બાબતમાં અબાધિત તેવા પ્રકારનો અનુભવ જગતના જીવમાત્રમાં હોવાથી, અને રંગ-બેરંગી પદાર્થનું અનેક રંગોવાળું ચિત્રજ્ઞાન સ્વરૂપ જે સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે તેના આધારથી, ધર્મોત્તરાનુયાયીઓએ પહેલાં જે વિરોધ બતાવ્યો હતો તેનો પરિહાર કરાતો હોવાથી અર્થાત્ કોઈ પણ જાતનો વિરોધ આવતો ન હોવાથી વાચ્ય-વાચકમાં આવો શક્તિસ્વભાવ ઉત્પત્તિકાલથી જ છે.

જેમ ચિત્રજ્ઞાનમાં પરસ્પર વિરોધી રંગો સાથે મળીને બનેલા ચિત્રરંગનું જ્ઞાન

અવિરોધી કહેવાય છે. આ બૌદ્ધને સમ્મત ઉદાહરણથી વાચ્ય-વાચકમાં એવો શક્તિસ્વભાવ છે કે જે પ્રતિનિયત અર્થને જ શબ્દ જણાવે છે અને ઘટ શબ્દથી ઘડો જ જણાય, તથા ઘડાને ઓળખવા ઘટ શબ્દ જ વપરાય, આવો આ બે વચ્ચે ‘વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ’ છે એવો જગત્ના જીવમાત્રને કોઈ પણ જાતના બાધ વિના અનુભવ પણ છે.

(૨) નિત્યાનિત્યસ્ય = વળી આ ‘વાચ્યવાચકભાવસંબંધ’ તે નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. આ સંબંધ અનાદિકાળથી છે અને અનંતકાળ સુધી રહેશે માટે દ્રવ્યથી નિત્ય છે અને તે તે પર્યાયનો નાશ થયે છતે તત્ત્વ સંબંધી સંબંધ નાશ પણ પામે છે. માટે અનિત્ય પણ છે. બૌદ્ધે પૂર્વે પાડેલા નિત્ય-અનિત્ય પક્ષમાં જે દોષો આપ્યા છે. તે ખોટા છે કારણ કે એકાન્તનિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય માનવામાં આવે તો જ તે દોષો આવે છે. વળી ઉભયના મિલનમાં જે ડબલદોષની વાત તેઓએ કરી છે. તે પણ ખોટી છે, કારણ કે બન્ને એકાન્તવાદો ભેગા થાય તો ડબલદોષ આવે, પરંતુ અપેક્ષાવિશેષે બન્ને વાદો ભેગા થાય તો એકપણ દોષ ન આવે, કારણ કે એકાન્તવાદમાં જે દોષો આવે છે તે સાથે બીજો વાદ નથી માન્યો માટે જ તે દોષો આવે છે. ઉભયાત્મક વસ્તુ માનતાં કોઈ દોષ આવતો નથી. (ચિત્રમાંનો ૧૭મો પક્ષ ઘટે છે)

(૩) વાચ્યવાચકાભ્યાં કથંચિદ્ભિન્નસ્ય, વળી આ ‘સંબંધ’ વાચ્યપદાર્થથી અને વાચકશબ્દથી કથંચિદ્ભિન્ન છે; (અર્થાત્ કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે) તેઓએ આપેલા દોષો એકાન્તભિન્ન કે એકાન્તાભિન્નમાં ઘટે છે. કથંચિદ્ભિન્ન માનવામાં સર્વ દોષો ટળી જાય છે. (ચિત્રમાં આપેલો ૧૮મો પક્ષ નિર્દોષ છે)

(૪) સામાન્યવિશેષોભયસ્વભાવવસ્તુગોચરોપરચિતસંક્લેતાભિવ્યક્તસ્ય = વળી આ ‘સંબંધ’ સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વભાવવાળી વસ્તુને જણાવવાથી પ્રગટ થયેલા સંકેતથી અભિવ્યક્ત થયેલો છે. એટલે કે આ વાચ્યવાચક ભાવવાળો સંબંધ સંકેતથી સહકૃત છે અને તે સંકેત ઉભયાત્મકવસ્તુને જણાવનારો છે, તેથી એક ઘટશબ્દનો સંબંધ વિવક્ષિતઘટવિશેષ સાથે પણ છે. એટલે વિવક્ષિત ઘટવિશેષને તો તે જણાવે જ છે છતાં તે વિશેષઘટ નાશ પામવા છતાં બીજા સર્વઘટને જણાવવાનો સંબંધ જીવિત રહે છે. કારણ કે આ સંબંધ સામાન્ય સઘળી ઘટજાતિને પણ જણાવે છે અને ઘટવિશેષને પણ જણાવે છે.

આવા પ્રકારના ઉપર જણાવ્યા મુજબના ચાર વિશેષણોવાળા એવા ‘વાચ્યવાચકભાવસંબંધ’ ના બળ વડે જ શબ્દોનું અર્થપ્રતિપાદકપણું સ્વીકારીને અમે શબ્દોનું પ્રમાણપણું સ્વીકાર્યું છે.

આ સંબંધ વાચ્ય-વાચકના ઉત્પત્તિકાળે સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. નિત્યાનિત્ય છે. કથંચિદ્ ભિન્નાભિન્ન છે. ઉભયાત્મક વસ્તુને જણાવનાર છે આ બધી ચર્ચા આ જ ગ્રન્થમાં આગળ-આગળ યથાસ્થાને બતાવાશે. બૌદ્ધદર્શનની એકાન્તદૃષ્ટિ હોવાથી ખોટી રીતે દોષો અપાયા છે. જો વસ્તુસ્વરૂપને અનેકાન્તદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો કોઈ દોષ આવે નહીં. માટે જે શ્રોતાગણ આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન ન જાણી શકે અને શબ્દને અર્થના પ્રતિપાદક તરીકે પ્રમાણભૂત માને છે તે શ્રોતાગણ પ્રત્યે અમે ગ્રન્થની આદિમાં ‘પ્રયોજન જણાવવા માટે આદિવાક્ય’ અવશ્ય કહીએ છીએ.

પરંતુ જે શ્રોતાગણ આદિવાક્ય વિના પણ શાસ્ત્રાન્તરોની સાથે આ શાસ્ત્રનું સાધમ્યાર્થિ દેખીને સ્વયં પ્રયોજનને જાણી લે છે તે, તથા જેઓ શબ્દને પ્રમાણ તરીકે નથી માનતા, તે બન્ને શ્રોતાગણ પ્રત્યે શાસ્ત્રની આદિમાં આ ‘પ્રયોજન વાક્ય’ ન કરવું જોઈએ એમ પણ અમે માનીએ છીએ. આ પ્રમાણે શ્રોતાગણની પાત્રતા જોઈને જ આદિવાક્ય કર્તવ્ય પણ છે અને અકર્તવ્ય પણ છે એમ અનેકાન્તવાદ જ ખરેખર વિજયવંત છે. ॥ ૧ ॥

હવે પ્રારંભમાં પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવે છે.

અથ પ્રમાણસ્યાદૌ લક્ષણં વ્યાચક્ષતે -

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ॥ ૨ ॥

અત્ર ચાદગ્ધદહનન્યાયેન યાવદપ્રાપ્તં તાવદ્ વિધેયમ્ - ઇતિ વિપ્રતિપન્નાનાશ્રિત્ય સ્વપરેત્યાદિકમ્, અવ્યુત્પન્નાન્ પ્રતિ પ્રમાણમ્, પ્રમાણપ્રમેયાપલાયિનસ્તૂદ્દિશ્ય દ્વયમપિ વિધેયમ્, શેષં પુનરનુવાદમ્ ।

તત્ર પ્રમાણમિતિ પ્રાગ્વત્ । સ્વમાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વસ્ત્યમ્ । પરઃ સ્વસ્માદન્યઃ અર્થ ઇતિ યાવત્ । તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વસ્ત્યેણ અવસ્યતિ નિશ્ચિનોતીત્યેવં શીલં યત્ તત્ સ્વપરવ્યવસાયિ ।

સ્વનો એટલે જ્ઞાનનો, અને પરનો એટલે પદાર્થનો, એમ ઉભયનો નિશ્ચય કરાવનારું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

જે જે દર્શનકારો જે જે વસ્તુને માનતા નથી તે તે દર્શનકારોને સમજાવવા માટે તે તે પદો સૂત્રકારે સૂત્રમાં કહ્યાં છે, તેને વિધેય કહેવાય છે, કારણ કે સમજેલી વસ્તુ સમજાવવાની હોતી નથી, પરંતુ જે ન સમજાઈ હોય તે વસ્તુ જ સમજાવવાની હોય છે. જેમ અગ્નિ બલેલાં (રાખ થયેલાં) કાષ્ઠને બાળતી નથી, પરંતુ અદગ્ધ (નહી બળેલાં)

કાષ્ટને જ બાળે છે. તે ન્યાયને અનુસારે જે વાદીઓને જે વિષય અમાન્ય છે તે વાદીઓને તે તે વિષય સમજાવવા માટે તે તે પદો વિધેય (કર્તવ્ય) બને છે.

(૧) કેટલાક દર્શનકારો (નૈયાયિક-વૈશેષિકો) જ્ઞાનને પરપ્રકાશક માત્ર માને છે. એટલે જ્ઞાનથી ઘટ-પટ પદાર્થો જણાય છે પરંતુ જ્ઞાન સ્વયં જણાતું નથી જ્ઞાનને જાણવું હોય તો સમયાન્તરવર્તી ઈતરજ્ઞાનથી પ્રથમજ્ઞાન જાણી શકાય છે એટલે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી આવું માનનારા દર્શનકારોને સમજાવવા માટે મૂળ સૂત્રમાં “સ્વ” શબ્દ વિધેય છે.

(૨) કેટલાક દર્શનકારો (જ્ઞાનમાત્રવાદી બૌદ્ધો) આ જગતમાં જ્ઞાન માત્ર જ છે પરપદાર્થ કંઈ છે જ નહિ એવું માનનારા યોગાચારવાદી બૌદ્ધને સમજાવવા “ષર” શબ્દ વિધેય છે એમ જાણવું. આ જ હકિકત ટીકામાં જણાવે છે કે અહીં ‘અદગ્ધદહન’ ના ન્યાયે એટલે અગ્નિ ન બળેલાને જ બાળે છે એ ન્યાયે જેટલું જેટલું ‘અપ્રાપ્ત અર્થાત્ અજ્ઞાત’ છે તેને સમજાવવા માટે તેટલું તેટલું વિધેય સમજવું કારણ કે બળેલાને બાળવું જેમ નિરર્થક છે તેમ જે વાદીઓ જે વિષય માનતા હોય તે વાદીઓને તે વિષય જણાવવો નિરર્થક છે, માટે જ્ઞાનને સ્વવ્યવસાયિ માનવામાં, અને જ્ઞાન પરપ્રકાશક પણ છે એ માનવામાં જે વાદીઓ વિવાદવાળા છે, તેઓને આશ્રયીને મૂળસૂત્રમાં અનુક્રમે “સ્વ-પર” ઇત્યાદિ પદો કહેલ છે તથા -

(૩) જે શિષ્યો ‘અવ્યુત્પન્ન’ છે, પ્રમાણ કોને કહેવાય તે જાણતા નથી તેવા અવ્યુત્પન્ન (પ્રમાણના સ્વરૂપના અજાણ) શિષ્યોને સમજાવવા માટે મૂળસૂત્રમાં ‘પ્રમાણ’ શબ્દ વિધેય સમજવો, જે જ્ઞાન સ્વ-પરનું પ્રકાશક હોય છે તે જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે એમ આ પદ વડે પ્રમાણનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) સમજાવ્યું, તથા -

(૪) જે દર્શનકારો પ્રમાણ અને પ્રમેય આ બંનેનો અપલાપ કરે છે. એવા સર્વશૂન્યતાવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધ આદિને સમજાવવા માટે બંને પદો વિધેય છે. ત્યાં પ્રમેયને સમજાવવા ‘સ્વષર’ શબ્દો છે અને પ્રમાણને સમજાવવા ‘પ્રમાણ’ શબ્દ છે.

આ પ્રમાણે જે જે દર્શનકારોને જે જે વિષય અમાન્ય હોય તેઓને તે તે વિષય સમજાવવા માટે ‘અદગ્ધદહન’ ના ન્યાયે તે તે પદો વિધેય સમજવાં અને જે વિષય તેઓને માન્ય હોય તેને સમજાવનારાં સૂત્રગત પદો તે વાદીને આશ્રયી અનુવાદ્ય સમજવાં, વાદીએ માનેલી વાતનું અનુવાદન = પ્રતિપાદન માત્ર કરનારાં સમજવાં.

વિધેય = અમાન્ય વસ્તુને માન્ય કરાવવા યથાર્થ નિરૂપણ કરવું.

અનુવાદ્ય = માન્ય વસ્તુને સ્પષ્ટપણે પુનઃ પ્રતિપાદન કરવું.

અહીં ‘પ્રમાણ’ શબ્દનો અર્થ પહેલા સૂત્રમાં આવી ગયો છે. ‘પ્રમીયન્તે અર્થા અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્’ અર્થો જેના વડે જણાય તે પ્રમાણ, ત્યાંથી જાણી લેવો. સ્વપરવ્યવસાયિ = પદનો અર્થ આ પ્રમાણે જાણવો - સ્વ એટલે જ્ઞાન પોતે, એટલે કે જ્ઞાનનું જે સ્વરૂપ તે સ્વ, ટીકામાં સ્વમ્-આત્મા એમ જે લખ્યું છે ત્યાં આત્મા એટલે જીવ અર્થ ન કરવો, કારણ કે અહીં જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન ચાલે છે માટે આત્મા = જ્ઞાન પોતે, એમ જ્ઞાનાત્મક-જ્ઞાનમય જે સ્વરૂપ તે, એવો અર્થ કરવો. ‘પર’ - એટલે સ્વથી (જ્ઞાનથી) અન્ય એવા અર્થો-પદાર્થો-ઘટ-પટ આદિ, તે બન્ને સ્વ અને પર (જ્ઞાન અને પદાર્થો)નો વિ = વિશેષે કરીને અર્થાત્ યથાવસ્થિત સ્વરૂપે = જેમ છે તેમ, નિર્ણય કરાવવાના સ્વભાવવાળું જે જ્ઞાન તે ‘સ્વપરવ્યવસાયિ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. આવા પ્રકારના તે જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવાય છે.

જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતે’નેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । એતચ્ચ વિશેષણમ્ - અજ્ઞાનસ્થસ્ય વ્યવહારધૂરાધૌરેયતામનાદધાનસ્ય સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય દર્શનસ્ય, સન્નિકર્ષાદેશ્ચાચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ ।

તસ્યાપિ ચ પ્રત્યક્ષસ્થસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પકતયા પ્રામાણ્યેન જલ્પિતસ્ય, સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થં વ્યવસાયીતિ । સ્પષ્ટનિષ્ક્રયમાન-પારમાર્થિકપદાર્થસાર્થલુણ્ટાકજ્ઞાનાદ્વૈતાદિવાદિમતમત્યસિતું પરેતિ । નિત્યપરોક્ષ-બુદ્ધિવાદિનાં મીમાંસકાનામ્, એકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તરપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં યૌગાનામ્, અચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાગ્રહગ્રહં નિગ્રહીતું સ્વેતિ ।

કોઈ પણ પદાર્થમાં સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે પ્રકારના ધર્મો હોય છે. તે દ્વિવિધ ધર્મમાંથી પ્રધાનપણે-મુખ્યત્વે વિશેષધર્મ જણાય જેના વડે તે જ્ઞાન કહેવાય છે. જ્ઞાન વડે જ્યારે વિશેષ ધર્મો જણાય છે ત્યારે સામાન્ય-ધર્મો પણ તેમાં અવશ્ય જણાય જ છે પરંતુ તે ગૌણતયા જણાય છે અને દર્શનકાળે સામાન્યધર્મો પ્રધાનતયા જણાય છે. વિશેષધર્મો ગૌણપણે જણાય છે. માટે જ ટીકાકારે ટીકામાં ‘પ્રાધાન્યેન’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રધાનપણે વિશેષ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

સ્વ-પર-વ્યવસાયિ-જ્ઞાનમ્ સૂત્રમાં એકેક પદોનો ઉલ્લેખ શા માટે કર્યો છે. તે ટીકાકારશ્રી અન્તિમ પદથી શરૂ કરીને સ્પષ્ટ કરે છે કે-

(૧) મૂલસૂત્રમાં જ્ઞાનમ્ એવું જે વિશેષણ વાચી પદ છે તે દર્શનને અને સન્નિકર્ષાદિને પ્રમાણ ન કહેવાય તે જણાવવા માટે છે.

દર્શન કેવું છે ? તે જણાવવા માટે ક્રમશઃ દર્શન પદનાં ચાર વિશેષણો છે. (૧) જો કે દર્શનથી સામાન્યધર્મોનો બોધ થાય છે તથાપિ વિશેષધર્મોનો બોધ ન થતો હોવાથી જેમ માણસ પાસે અલ્પધન હોવા છતાં તે ધન અલ્પ હોવાથી નિર્ધન કહેવાય છે, તથા જેમ અલ્પજ્ઞાનવાલો અજ્ઞાની કહેવાય છે, તેમ આ દર્શન પણ અલ્પબોધ સ્વરૂપ હોવાથી (જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્) અજ્ઞાનાત્મક છે. અજ્ઞાન રૂપસ્ય આવો આ પ્રથમ વિશેષણનો અર્થ થયો.

તથા વ્યવહારધુરાની અગ્રેસરતાને ધારણ નહિ કરનારું આ દર્શન છે. જેમ કે દૂર ઘરના ખુણામાં કાળુ રજજુ પડેલ છે તે જોઈને શું આ સર્પ છે કે રજજુ છે એવો સંશય થાય પરંતુ જ્યાં સુધી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી રજજુ માનીને પ્રવૃત્તિ કે સર્પ માનીને નિવૃત્તિ થતી નથી. એટલે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ સ્વરૂપ વ્યવહાર કરાવવા સંબંધી ધુરાની અગ્રેસરતા જેમાં નથી એવું આ દર્શન છે. કારણ કે દર્શન સામાન્યબોધરૂપ હોવાથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવવામાં અસમર્થ છે. આ વ્યવહાર ધૂરા ઈત્યાદિ બીજું વિશેષણ થયું.

તથા ‘આ કંઈક છે’ એટલી વસ્તુની સત્તા (વિદ્યમાનતા) માત્રને જ જણાવનારું આ દર્શન છે આ સન્માત્ર ગોચરસ્ય ત્રીજું વિશેષણ છે અને સ્વસમયમાં (જૈનદર્શનમાં) જ આ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ સામાન્યોપયોગ પછી વિશેષોપયોગ, નિરાકારોપયોગ તરીકે જૈનદર્શનમાં જ પ્રસિદ્ધ એવું દર્શન છે. આ દર્શન સામાન્યધર્મનું જ્ઞાન કરાવનાર હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાં અસમર્થ હોવાથી તથા વિશેષ ધર્મોનું જ્ઞાન કરાવનાર ન હોવાથી પ્રમાણ મનાતું નથી. આ સ્વસમય પ્રસિદ્ધસ્ય ચોથું વિશેષણ છે તેવા પ્રકારના દર્શનની પ્રમાણતાના વ્યવચ્છેદ માટે સૂત્રમાં ‘જ્ઞાનમ્’ પદ કહ્યું છે.

તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલા અજ્ઞાનાત્મક એવા સન્નિકર્ષાદિને પ્રમાણતા આવી ન જાય તે માટે પણ આ જ્ઞાન પદ કહ્યું છે. ઈન્દ્રિયો અને વિષયોનો જે સંયોગ તે સન્નિકર્ષ કહેવાય છે. તેના સંયોગ, સંયુક્તસમવાય ઈત્યાદિ છ ભેદો નૈયાયિકો માને છે. ઈન્દ્રિયો પણ પુદ્ગલોની બનેલી છે અને તેનાથી જણાતા વિષયો પણ પૌદ્ગલિક છે. તેથી તેઓનો સંયોગ પણ પૌદ્ગલિક છે માટે અચેતન છે અને અચેતન વસ્તુ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવવામાં અસમર્થ છે. માટે તે સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી. એ જણાવવા જ્ઞાન પદ છે.

સારાંશ કે અલ્પજ્ઞાનસ્વરૂપ, વ્યવહારની ધુરાની અગ્રેસરતાને ધારણ નહિ કરનાર, સત્તા માત્રને જણાવનાર, અને જૈનદર્શનમાં જ પ્રસિદ્ધ એવા દર્શનોપયોગનું અને નૈયાયિકાદિ વડે કલ્પાયેલા, અચેતનાત્મક, એવા સન્નિકર્ષાદિનું પ્રમાણપણું દૂર કરવા માટે જ્ઞાન પદનું કથન છે.

(૨) વ્યવસાયિ એવું પદ શા માટે કહ્યું છે ? તે જણાવે છે કે - તસ્યાપિ = તે જ્ઞાનમાં પણ જે પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાન છે, તેમાં પણ નિર્વિકલ્પકપણાવડે જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે કે જે શાક્યો (બૌદ્ધો) વડે પ્રમાણ તરીકે મનાયેલ છે તેનો, તથા સંશય-વિપર્યય - અને અનધ્યવસાયાત્મક ત્રણ અજ્ઞાનોનો, પ્રમાણ તરીકે વ્યવચ્છેદ કરવા માટે વ્યવસાયિ પદ સૂત્રમાં કહેલ છે.

‘વ્યવસાયિ’ એટલે નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન, વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય કરાવનારું, ‘આ સર્પ જ છે અથવા આ રજજુ જ છે’ એવું જે જ્ઞાન તે જ યથાર્થ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવનારું છે. માટે પ્રમાણ છે. તેથી બૌદ્ધો વડે જે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનને - ‘આ કંઈક છે’ એવા સામાન્યજ્ઞાનને જે પ્રમાણ મનાયું છે તે બરાબર નથી. કારણ કે આવું નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન નિર્ણયાત્મક ન હોવાથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવતું નથી. તથા સંશયજ્ઞાન ડોલાયમાન હોવાથી, વિપર્યયજ્ઞાન અયથાર્થ હોવાથી, અને અનધ્યવસાયજ્ઞાન નિર્વિકલ્પકતુલ્ય હોવાથી આ ત્રણે જ્ઞાનો યથાર્થ નિર્ણયાત્મક નહીં હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવવામાં અસમર્થ છે. માટે પ્રમાણ નથી. તે ૧ + ૩ = ચારેની પ્રમાણતા દૂર કરવા માટે ‘વ્યવસાયિ’ પદનું કથન છે. નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિશીલ હોવાથી પ્રમાણ છે.

(૩) ષ્ઠ પદના કથનનું કારણ જણાવે છે કે સ્પષ્ટપણે સાબિત થતા એવા, અને પારમાર્થિક (યથાર્થ-સત્ય) એવા ઘટ-પટાદિ પદાર્થોના સાર્થ (સમૂહ)ના લુંટાક (લુંટારા-નહિ માનનારા-અપલાપ કરનારા) એવા જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, આદિશબ્દથી બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરે વાદીઓના મતને દૂર કરવા માટે ષ્ઠ એવું પદ કહ્યું છે.

આત્મામાં ઘટ-પટ વિષયકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જ્ઞાન એ જેમ સત્ છે. તેવી જ રીતે ઘટ-પટ-નટ ઇત્યાદિ જ્ઞેય પદાર્થો પણ જગત્માં સ્પષ્ટપણે ઉત્પન્ન થતા અને વિનાશ પામતા દેખાય છે. તેના વડે જ જલાધાર-શરીરાચ્છાદન-નૃત્યકલા આદિના યથાર્થ વ્યવહાર થાય છે. માટે તે ઝાંઝવાના જળની જેમ અસત્ નથી પરંતુ પારમાર્થિક છે છતાં તે પદાર્થોના સમૂહનો લોપ કરનારા અને જ્ઞાનમાત્ર જ જગત્ છે અથવા બ્રહ્માત્ર જ જગત્ છે ઇત્યાદિ શબ્દોદ્વારા માત્ર જ્ઞાનને માની જ્ઞેયનો અપલાપ કરનારા યોગાચારવાદી બૌદ્ધો અને બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વેદાન્તિઓનો મત પ્રમાણભૂત નથી, કારણ કે જ્ઞેય વગર જ્ઞાન થાયજ કેવી રીતે ? જો જ્ઞેય વિના ભ્રમમાત્રથી જ જ્ઞાન થતું હોય તો ઘટમાં પટબુદ્ધિ, અને પટમાં ઘટબુદ્ધિ કેમ થતી નથી ? માટે જ્ઞેયપદાર્થો પારમાર્થિક છે આ પ્રમાણે તે એકાન્તવાદીઓના મતનું ખંડન કરવા માટે ‘ષ્ઠ’ શબ્દ લખીને જ્ઞાનથી પર એવા ઘટ-પટાદિ પદાર્થો સત્ય છે એમ જણાવે છે.

(૪) સ્વ પદના કથનનું કારણ જણાવે છે કે જ્ઞાન (બુધ્ધિ) સદા પરોક્ષ જ હોય છે એમ કહેનારા મીમાંસકોના, એકના એક આત્મામાં (સમયાન્તરે) સમવાયસંબંધથી થનારા જ્ઞાનાન્તરવડે પ્રથમસમયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે એવું કહેનારા યોગદર્શન (ન્યાયદર્શન)વાળા નૈયાયિકોના, અને જ્ઞાન હંમેશાં (અચેતન એવી પ્રકૃતિમાંથી જન્મે છે માટે) અચેતન જ છે એવું કહેનારા સાંખ્યોના કદાગ્રહ સ્વરૂપ આગ્રહવિશેષનો નિગ્રહ કરવા માટે 'સ્વ' પદનું ઉચ્ચારણ છે.

મીમાંસકો એમ માને છે કે ઘટ-પટાદિ જોય પદાર્થો જ્ઞાનથી જ્ઞાત થાય છે. પરંતુ જ્ઞાન પોતે કોઈનાથી જ્ઞાત થતું નથી માટે જ્ઞાન નિત્યપરોક્ષ જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અપ્રકાશિત જ રહે છે.

નૈયાયિકો એમ માને છે કે ઘટ-પટાદિ પદાર્થો જેમ જ્ઞાનથી જણાય છે. તેમ જો તે જ્ઞાનને જાણવું હોય તો તે જ્ઞાનને જાણવાની જિજ્ઞાસા થવાથી તે જ આત્મામાં સમયાન્તરે સમવાયસંબંધથી બીજું જ્ઞાન (જ્ઞાનાન્તર) ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ્ઞાનાન્તર પ્રથમજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ પ્રથમજ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશિત થતું નથી. એમ બીજા જ્ઞાનને જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તો ત્રીજું જ્ઞાન પણ થાય છે.

સાંખ્યો એમ માને છે કે પુરુષ-પ્રકૃતિ બે તત્ત્વ છે. પુરુષ ચેતન અને પ્રકૃતિ અચેતન (જડ) છે. જડ એવી તે પ્રકૃતિમાંથી બુધ્ધિ (જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણે પક્ષોના કદાગ્રહોને દૂર કરવા માટે મૂળ સૂત્રોમાં સ્વ પદ કહ્યું છે. જ્ઞાન એ દીપકની જેમ સ્વયં પ્રકાશક છે.

સમગ્રલક્ષણવાક્યં તુ પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિहेतुत्वादेः प्रमाणलक्षणत्व-प्रतिक्षेपार्थम् । तथाहि - अर्थोपलब्धेरनन्तरहेतुः परम्पराहेतुर्वा विवक्षाञ्चक्रे ? परम्पराहेतुश्चेत् तर्हि इन्द्रियवदञ्जनादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाणम्, तत् किं द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियं वा । द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूपम् निर्वृत्तिस्त्वं वा ? न प्रथमम्, तस्य निवृत्तीन्द्रियोपष्टम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापि द्वितीयम्, तस्य भावेन्द्रियेणार्थोपलब्धौ व्यवधानादानन्तर्याऽसिद्धेः । भावेन्द्रियमपि लब्धिलक्षणं उपयोगलक्षणं वा ? न पौरस्त्यम्, तस्यार्थग्रहण-शक्तिरूपस्यार्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात् । उदीचीनस्य तु प्रमाणत्वेऽस्मल्लक्षितमेव लक्षणमक्षरान्तरैराख्यातं स्यात् । न च - नास्त्येवामूहश-मिन्द्रियमिति भौतिकमेव तत् तत्रानन्तरो हेतुः इति वक्तव्यम्, व्यापारमन्तरेणात्मनः स्वार्थसंवित्फलस्यानुपपत्तेः । न ह्यव्यापृत आत्मा स्पर्शादिप्रकाशकः, सुषुप्तावस्थायामपि प्रकाशप्रसङ्गात् । न च तदानीमिन्द्रियं नास्ति, यतस्तदभावः स्यात् ।

લક્ષણને બતાવનારું સમગ્ર એવું આ સૂત્ર પરદર્શનકારોએ કલ્પેલા ‘અર્થોપલબ્ધિમાં’ જે હેતુ હોય છે. તે પ્રમાણ’ ઇત્યાદિ પ્રમાણના લક્ષણનું ખંડન કરવા માટે છે. નૈયાયિક-વૈશેષિકો પ્રમાણનું લક્ષણ એવું જણાવે છે કે - ‘અર્થોપલબ્ધિहेतुः प्रमाणम्’ અર્થનો બોધ થવામાં જે હેતુ તે પ્રમાણ કહેવાય છે એમ માને છે. ત્યાં અમે (જૈનો) તે નૈયાયિકોને પુછીએ છીએ કે આ સૂત્રમાં મુકેલા હેતુ શબ્દથી તમે શું અનન્તરહેતુ કહો છો કે પરંપરાહેતુ કહો છો ? જો ‘પરંપરાહેતુ’ કહો તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયો જેમ પરંપરાએ કારણ છે. તેમ ચક્ષુમાં અંજાતુ અંજન પણ પરંપરાએ કારણ છે. અંજન ચક્ષુની નિર્મળતા કરે છે અને ચક્ષુની નિર્મળતા જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. માટે અંજન પણ નિર્મળતા ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા પરંપરાએ જ્ઞાનનું કારણ બને જ છે. અહીં અંજનાદિમાં વપરાયેલા આદિશબ્દથી શેષ ઇન્દ્રિયોની નિર્મળતામાં હેતુભૂત ઔષધ સમજી લેવાં માટે અંજનાદિને પણ તમારે પ્રમાણરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

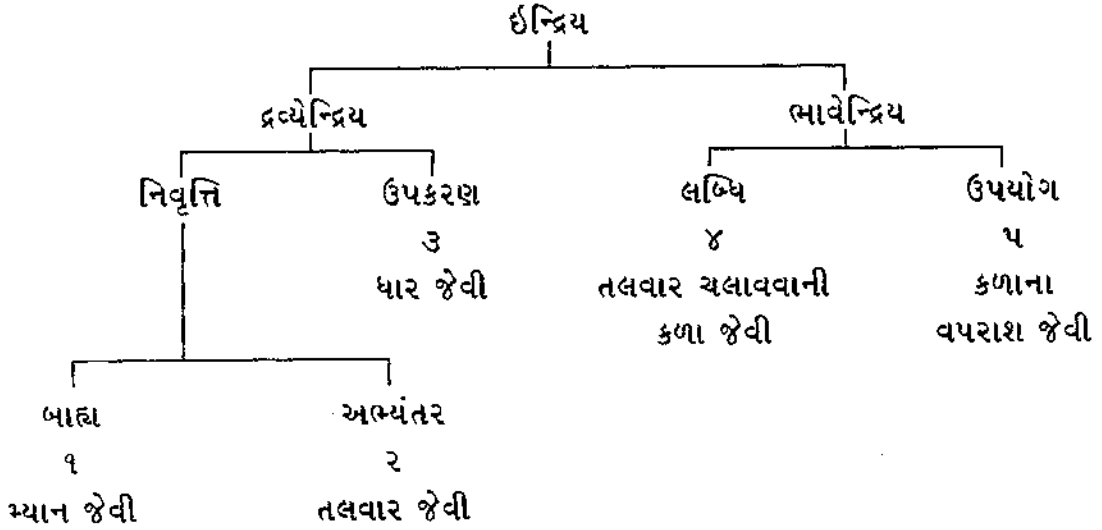
હવે અર્થબોધ થવામાં પરંપરાહેતુ ન કહો અને અનન્તરહેતુ એટલે સાક્ષાત્હેતુ જો કહો અને તે સાક્ષાત્ હેતુ ઇન્દ્રિય જ છે પરંતુ અંજનાદિ નથી એમ માની ઇન્દ્રિયને જ પ્રમાણ જો કહો તો શું તે દ્રવ્યેન્દ્રિય કહો છો કે ભાવેન્દ્રિય કહો છો ? અને દ્રવ્યેન્દ્રિય જો કહો તો પણ શું ઉપકરણ ઇન્દ્રિય કહો છો કે નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિય કહો છો ?

આ શરીરમાં પુદ્ગલોની બનેલી જે ઇન્દ્રિય તે દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે તેના બે ભેદ- નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ, નિવૃત્તિના બે ભેદ-બાહ્ય અને અભ્યંતર, વિષય જાણવાની આત્મામાં રહેલી જે શક્તિ તે ભાવેન્દ્રિય, તેના બે ભેદ છે - લબ્ધિ અને ઉપયોગ, તેથી એકેક ઇન્દ્રિયના ભેદો આ પ્રમાણે થાય છે -

(૧) જે બહાર આકારરૂપે કાન-નાક-આંખ દેખાય છે તે બાહ્ય-નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય મ્યાન જેવી છે, અંદરની ઇન્દ્રિયનું રક્ષણ માત્ર કરે છે.

(૨) જે અંદર આકારરૂપે છે. જે વિષય જાણવામાં મદદગાર થવાનું કામ કરે છે. તે અભ્યંતર નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય અસિ (તલવાર) સમાન છે.

(૩) જે અંદર આકારરૂપ અ.નિ.દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. તેમાં રહેલી વિષય જાણવાની જે શક્તિ તે ઉપકરણ ઇન્દ્રિય છે. આ અસિધારા સમાન છે. આ ત્રણે ઇન્દ્રિયો પુદ્ગલસંબંધી છે માટે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે.

(૪) આત્મામાં રહેલી વિષય જાણવાની જે શક્તિ તે લબ્ધિ ભાવેન્દ્રિય, આ અસિ ચલાવવાની આત્મામાં રહેલી કલા સમાન છે.

(૫) આત્મામાં રહેલી વિષય જાણવાની જે શક્તિ છે તેનો વપરાશ કરવો તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય છે. આ અસિની કળાનો ઉપયોગ કરવા સમાન છે. આ ચાર અને પાંચ નંબરની ઇન્દ્રિયો આત્મશક્તિ હોવાથી ભાવેન્દ્રિય છે.

તમે ઉપરોક્ત ઇન્દ્રિયોમાંથી કઈ ઇન્દ્રિયને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં અનંતરહેતુ = સાક્ષાત્ કારણ કહો છો ?-

ન પ્રથમમ્ = ઉપકરણ ઇન્દ્રિય નામનો પહેલો પક્ષ (કોષકમાંની ત્રીજી ઇન્દ્રિય) કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તે ઉપકરણ ઇન્દ્રિય (પુદ્ગલની બનેલી અને અંદર રહેલી અભ્યંતર નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયમાં શક્તિસ્વરૂપ જે ઇન્દ્રિય છે તે) તો અંદર રહેલી અભ્યંતર નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબનમાત્રમાં જ ચરિતાર્થ છે. એટલે કે અ. નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયની શક્તિ માત્ર છે. તેના જ આલંબને રહેલી છે. સ્વતંત્ર જુદી ઇન્દ્રિય નથી. માટે નિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયનું જે હમણાં ખંડન કરાશે તે જ ખંડન અહીં જાણી લેવું.

નાપિ દ્વિતીયમ્ = બીજો પક્ષ = અભ્યંતર નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય (કોષકની અપેક્ષાએ બે નંબર) જો અર્થની ઉપલબ્ધિમાં કારણ છે. એમ જો કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે આ ઇન્દ્રિય પુદ્ગલની રચના રૂપ હોવાથી ભાવેન્દ્રિય દ્વારા જ અર્થબોધ કરાવવામાં કારણ છે. પુદ્ગલની ઇન્દ્રિય સીધેસીધી આત્માને બોધ કરાવી શકતી નથી.

વચ્ચે ભાવેન્દ્રિયનો સહારો લેવો જ પડે છે. આ પ્રમાણે ભાવેન્દ્રિય દ્વારા અર્થબોધ કરાયે છે તે ભાવેન્દ્રિય વ્યવધાન રૂપ બનવાથી આ અભ્યંતર નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયની અર્થબોધ કરાવવામાં 'અનંતરતા' સિધ્ધ થતી નથી.

હવે ભાવેન્દ્રિય અર્થબોધ કરાવવામાં અનંતર કારણ જો કહો તો શું લબ્ધિસ્વરૂપ કહો છો કે ઉપયોગ સ્વરૂપ કહો છો ? જો લબ્ધિસ્વરૂપ ભાવ ઈન્દ્રિય (કોષ્ટકની અપેક્ષાએ ચાર નંબર) અર્થબોધમાં અનંતર કારણ કહો તો તે પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે તે (ચાર નંબરની) લબ્ધિ ઈન્દ્રિય વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સ્વરૂપ છે. તે વિષયને ગ્રહણ કરવાના વ્યાપાર સ્વરૂપ ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય દ્વારા જ આત્માને વિષય બોધ કરાવી શકે છે. તેથી અર્થને ગ્રહણ કરવાના વ્યાપારાત્મક = ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિયનું વચ્ચે વ્યવધાન થવાથી લબ્ધિ ઈન્દ્રિયમાં અનંતરતા સિધ્ધ થતી નથી.

उदीचीनस्य तु = જો બીજો પક્ષ કહો તો એટલે કે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય અર્થબોધમાં અનંતરકારણ છે. એમ જો કહો તો અમે જૈનોએ સ્વ-પર-વ્યવસાયિ જ્ઞાનને જે પ્રમાણ કહ્યું છે. તે જ્ઞાન જ ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય છે. તેથી અમારું કરાયેલું જ લક્ષણ અક્ષરાન્તરો દ્વારા તમારા વડે કહેવાયેલું થાય છે. તેથી ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય સ્વરૂપ જ્ઞાન જ અર્થપ્રકાશનમાં અનંતરહેતું હોવાથી પ્રમાણ સિધ્ધ થાય છે. પરંતુ પુદ્ગલની બનેલી ઈન્દ્રિયો સાક્ષાદ્હેતુ ન હોવાથી પ્રમાણ થતી નથી.

પ્રશ્ન :- अमूदृशम् इन्द्रियं नास्त्येव = આવા પ્રકારની ઉપયોગાત્મક ભાવેન્દ્રિયો છે જ નહિ. માત્ર ભૌતિક (દ્રવ્યેન્દ્રિયો) જ છે અને તે દ્રવ્યેન્દ્રિય જ ત્યાં (અર્થબોધ કરાવવામાં) સીધેસીધી કારણ બનતી હોવાથી અનંતર હેતુ જ છે. માટે ભૌતિક ઈન્દ્રિય જ પ્રમાણ છે.

ઉત્તર :- આ પ્રમાણે न च वक्तव्यम् = કહેવું નહિ. કારણ કે વ્યાપારાત્મક ઉપયોગ ઈન્દ્રિય વિના આત્માને स्वार्थसंवित्फलस्य સ્વનો (જ્ઞાનનો) અને પદાર્થનો બોધ થવા સ્વરૂપ ફળની અનુપપત્તિ જ હોય છે. વ્યાપારાત્મક ભાવેન્દ્રિયો વિનાનો આત્મા સ્પર્શાદિ વિષયોનો પ્રકાશક બનતો નથી. જો માત્ર દ્રવ્યેન્દ્રિયથી જ અર્થબોધ થતો હોય તો સુષુપ્તાવસ્થામાં પણ અર્થબોધ થવાનો પ્રસંગ આવશે જ, તે નિદ્રાવસ્થાના સમયે, તે દ્રવ્યેન્દ્રિયો નથી એમ નહિ કે જેથી તે જ્ઞાનનો અભાવ થાય. અર્થાત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયો તો છે જ અને દ્રવ્યેન્દ્રિયો જ જો કારણ બનતી હોય તો તે દ્રવ્યેન્દ્રિયો સુષુપ્તદશામાં હોવાથી તે અર્થબોધનો અભાવ ન થવો જોઈએ ને અર્થબોધનો અભાવ તો થાય છે. માટે વ્યાપારાત્મક ભાવેન્દ્રિય જ કારણ છે અને તે જ પ્રમાણ છે. દ્રવ્યેન્દ્રિય સાક્ષાત્કારણ નથી.

અથ નેન્દ્રિયં સત્તામાત્રેણ તદ્દેતુઃ, કિન્તુ મનસાઽર્થેન ચ સન્નિકૃષ્ટમિતિ ચેત્ - નનુ સુષુપ્તાવસ્થાયામપિ તત્તાદૃશમસ્ત્યેવ, મનસઃ શરીરવ્યાપિનઃ સ્પર્શનાદીન્દ્રિયેણ, સ્પર્શનાદેશ્ચ તૂલિકાદિના સન્નિકર્ષસદ્ભાવાત્ । ન ચ અણુપરિમાણત્વાદ્ મનસઃ શરીરવ્યાપિત્વમસિદ્ધમ્ । ઇતિ વાચ્યમ્, તત્ર તસ્ય પ્રમાણેન પ્રતિહતત્વાત્ તથાહિ-મનોઽણુપરિમાણં ન ભવતિ, ઇન્દ્રિયત્વાત્, નયનવત્ । ન ચ શરીરવ્યાપિત્વે યુગપજ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસન્નઃ, તાદૃશક્ષયોપશમ-વિશેષેણૈવ તસ્ય કૃતોત્તરત્ત્વાત્ । ઇતિ નૈતત્રપ્રમાણલક્ષણમક્ષૂણમ્ । આચક્ષ્મહિ ચ મતપરીક્ષા-પચ્છાશતિ -

‘અર્થસ્ય પ્રમિતૌ પ્રસાધનપટુ પ્રોચુઃ પ્રમાણં પરે ।

તેષામજ્ઞનમ્જનાદ્યપિ ભવેદ્ વસ્તુ પ્રમાણં સ્ફુટમ્ ।

આસન્નસ્ય તુ માનતા યદિ તદા સંવેદનસ્યૈવ સા ।

સ્યાદિત્યન્ધભુજઙ્ગસ્થગમવત્ તીર્થ્યૈઃ શ્રિતં ત્વન્મતમ્ ॥૧॥

નૈયાયિક : ભૌતિક ઇન્દ્રિયો ફક્ત સત્તામાત્રથી જ અર્થબોધમાં હેતુ છે એવું અમે કહેતા નથી. પરંતુ તે ભૌતિક ઇન્દ્રિયો મન અને અર્થની સાથે સંનિકર્ષ પામી છતી વિષયબોધમાં કારણ છે એમ અમે કહીએ છીએ. અને જ્યારે સુષુપ્તાવસ્થા હોય છે ત્યારે મન ઈડાનાડી આદિમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું હોવાથી ભૌતિક ઇન્દ્રિય મનની સાથે સન્નિકર્ષ પામી શકતી નથી. તેથી સુષુપ્તાવસ્થામાં અર્થબોધ થતો નથી.

જૈન :- સુષુપ્તાવસ્થામાં પણ તત્ = તે મન તાદૃશમ્ = જેવું પહેલાં હતું તેવું, અસ્ત્યેવ = છે જ, કારણ કે મન શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે. એટલે ઈડાનાડી આદિમાં પ્રવિષ્ટ થતું નથી. તેથી શરીરવ્યાપી હોવાના કારણે આ મન સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે સન્નિકર્ષ પામી શકે છે. અને સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો તૂલિકાદિની (તલાઈ-રજાઈ-ગાદી આદિની) સાથે સન્નિકર્ષ પામી શકે છે.

નૈયાયિક :- મન તો માત્ર ‘અણુપરિમાણ’ વાળું હોવાથી શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે આ વાત અસિધ્ધ છે. અર્થાત્ શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપક નથી.

જૈન :- આવું કહેવું નહિ, કારણ કે તે મનની અણુપરિમાણતા અનુમાનપ્રમાણ વડે ખંડિત થાય છે. તમે નૈયાયિકો મનની જે અણુપરિમાણતા કહો છો તે હવે કહેવાતા અનુમાનપ્રમાણથી ઉડી જાય છે. તે અનુમાનપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે --

મન (પક્ષ), અણુપરિમાણવાળું નથી (સાધ્ય), ઇન્દ્રિય હોવાથી (હેતુ), ચક્ષુની જેમ (દૃષ્ટાન્ત) જે જે ઇન્દ્રિય હોય છે તે તે અણુપરિમાણવાળી હોતી નથી જેમકે ચક્ષુ આદિ

(અન્વયવ્યાપ્તિ), જે જે અણુપરિમાણવાળુ હોય છે તે તે ઈન્દ્રિય હોતી નથી જેમ કે પરમાણુ (વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ) આ અનુમાનથી તમારુ માનેલું મનનુ અણુપરિમાણત્વ ખંડિત થઈ જાય છે.

નૈયાયિક :- જો મનને અણુપરિમાણ ન માનીએ અને શરીરવ્યાપી જ માનીએ તો સ્પર્શનાદિ પાંચે ઈન્દ્રિયોથી એકી સાથે ઈન્દ્રિયજન્ય પાંચેય જ્ઞાનો સાથે ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે કારણ કે મન શરીરવ્યાપી હોવાથી પાંચેય ઈન્દ્રિયોની સાથે યુગપત્ સન્નિકર્ષને પામશે. તેથી સ્પર્શનાદિ, વિષયનાં પાંચેય જ્ઞાનો યુગપદ્ થશે.

જૈન :- આવું કહેવું નહી, કારણ કે લઘ્વિરૂપ પાંચે ભાવેન્દ્રિય આત્મામાં સાથે હોવા છતાં, તથા મન શરીરવ્યાપી હોવાથી પાંચે ઈન્દ્રિયોની સાથે યુગપત્ જોડાવા છતાં પણ ઉપયોગભાવેન્દ્રિય રૂપ જે જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ, તે તેવા પ્રકારનો વિશેષ હોવાથી જ સ્પર્શનાદિ જ્ઞાનો ક્રમશઃ થાય છે. પરંતુ યુગપત્ થતાં નથી. તેનો ઉત્તર અહીં પૂર્વે (અને અન્યગ્રન્થોમાં પણ) કહી ચુક્યા છીએ. તેથી નૈયાયિકાદિ દર્શનકારોએ કહેલું પ્રમાણનું આ લક્ષણ નિર્દોષ નથી. ‘મતપરીક્ષા પંચાશત્’ નામના અમારા જ બનાવેલા ગ્રન્થમાં અમે કહ્યું છે કે-

‘અર્થની પ્રમિતિમાં જે પ્રકૃષ્ટતમ સાધન હોય તેને પ્રમાણ કહેવાય એમ પરતીર્થિકો કહે છે. તેઓને (જો સાધન શબ્દથી પરંપરા સાધન સમજે તો) અંજન, ભોજન વિગેરે વસ્તુ પણ સ્પષ્ટપણે પ્રમાણ બનવી જોઈએ (કારણ કે પરંપરાએ તે પણ ચક્ષુને નિર્મળ કરવા દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કારણ છે.) અને વળી જો આસનની (અનન્તરની) પ્રમાણતા સ્વીકારે તો (જેનોએ માનેલા) જ્ઞાનની જ પ્રમાણતા આવી જાય છે. આ પ્રમાણે આંધળો સર્પ દરમાંથી નીકળીને ચારે બાજુ આમતેમ જવા પ્રયત્ન કરે પરંતુ દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી અંતે થાકીને પાછો દરમાં આવે તેમ પરતીર્થિકો વડે (બીજા પક્ષો કલ્પવા જતાં નિર્દોષતા નહી આવતી હોવાથી થાકીને અંતે) હે પ્રભુ તમારો મત આશ્રિત કરાયો છે’ એટલે કે થાકીને તમારો જ મત સ્વીકારાયો છે.

‘અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમ્’ इत्यपि प्रमाणलक्षणं न मीमांसकस्य मीमांसा-मांसलतां सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थः प्रथते, “इदानींतनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम्” इति चेद् ? इदमन्यत्रापि तुल्यम्, उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्तिसंवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयोः सत्त्वस्यैक्यात् कथं तेन तस्यावेदनम् ? इति चेत् - प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत्, “रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते इति वचनात् । प्रागेव तद्वेदने च तदिदानीमस्ति, न वा ? “कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तरं न कोऽपि सन्दिहीत । ततोऽपार्थक्यमेवानधिगतेति विशेषणम् । व्यवच्छेद्याभावात् ॥

નૈયાયિકોના પ્રમાણના લક્ષણની ચર્ચા કરીને હવે મીમાંસકોને માન્ય જે પ્રમાણનું લક્ષણ છે તેની ચર્ચા કરે છે. “અનધિગત = પૂર્વે નહિ જાણેલા અર્થને જણાવનારું જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ કહેવાય છે” એમ મીમાંસક દર્શનકારો માને છે. પરંતુ મીમાંસકની આ માન્યતા તેઓની મીમાંસાની (બુદ્ધિયાતુર્યની) માંસલતાને (પુષ્ટિને-સૂક્ષ્મતાને-અધિકતાને) સૂચવતી નથી. કારણ કે તેમ માનવા જતાં ‘પ્રત્યભિજ્ઞાન’ અપ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે ‘તે આ ઘટ છે જે મેં પહેલાં જોયો હતો’ આનું નામ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનમાં પૂર્વે જાણેલું જ જણાય છે. તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાન જ્ઞાતવિષયને જાણનાર થવાથી પ્રમાણના ઉપરોક્ત લક્ષણથી અપ્રમાણ ઠરશે.

તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં લક્ષણ ન ઘટવાથી તમારા જણાવેલા લક્ષણમાં જ અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે.

હવે કદાચ મીમાંસક અહીં એવો બચાવ કરે કે આ પ્રત્યભિજ્ઞામાં અપૂર્વ અર્થ પણ જણાય છે. કારણ કે જ્યારે પૂર્વકાલે ઘટ જોયો ત્યારે ‘આ ઘટ છે - ઘટોઝ્યં’ આટલું જ માત્ર જ્ઞાન કર્યું હતું. પરંતુ જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞા થઈ ત્યારે ‘સોઝ્યં’ તે આ ઘટ છે એવું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન પૂર્વકાળવર્તી જ્ઞાનવડે જ્ઞાત હતું નહિ. માટે પ્રત્યભિજ્ઞા અપૂર્વઅર્થને જણાવનાર હોવાથી પ્રમાણ બનશે જ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું પણ છે કે - જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે ત્યારે તે વર્તમાનકાળનું અસ્તિત્વ પૂર્વકાળની બુદ્ધિ વડે જ્ઞાત થયું નથી. એટલે અમારું આ લક્ષણ વ્યાજબી છે. અને પ્રત્યભિજ્ઞામાં અપ્રમાણતા આવતી નથી. આવું જો મીમાંસક કહે તો આ યુક્તિ અન્ય ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ તુલ્ય જ છે. ‘આ ઘટ છે’ એવું પ્રથમસમયવર્તી જ્ઞાન થયા પછી દ્વિતીય-તૃતીય-ચતુર્થ ક્ષણાદિમાં આ ઘટ છે આ ઘટ છે એવું જે ધારાવાહી જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનમાં પણ જાણેલા વિષયને જ જણાવનાર હોવાથી અપ્રમાણ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે ઉત્તરક્ષણવર્તી જ્ઞાનમાં જે તે સમયસંબંધી વર્તમાનકાળવિષયક અસ્તિત્વ જણાય છે તે અસ્તિત્વ પ્રાક્ષણવર્તિ જ્ઞાન વડે વર્તમાન સ્વરૂપે સંવેદિત થયેલું નથી. તે પ્રાક્ષણવર્તી સમયકાલે ઉત્તરક્ષણ ભાવિસ્વરૂપ હતો એટલે અજ્ઞાત જ છે. અને જે પૂર્વસમયમાં અજ્ઞાત એવો ઉત્તરક્ષણ હતો તે જ ઉત્તરક્ષણે જણાયો છે. માટે ધારાવાહી જ્ઞાનમાત્રામાં પણ અપૂર્વઅર્થગ્રાહિતા હોવાથી પ્રમાણ જ ઠરશે.

પૂર્વોત્તરક્ષણયો: = હવે કદાચ મીમાંસક એવો બચાવ કરે કે ધારાવાહી થતા જ્ઞાનમાં પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણમાં થતા જ્ઞાનમાં પદાર્થનું અસ્તિત્વ એક જ હોવાથી ‘આ ઘટ છે - આ ઘટ છે’ એમ બોધ થતો હોવાથી ઉત્તરક્ષણવડે જે જણાય છે તસ્ય = તે ઉત્તરક્ષણવર્તી જ્ઞાન તેન = તે પૂર્વક્ષણવર્તી જ્ઞાન વડે કથં અવેદનમ્ = નથી સંવેદિત થતું એમ કેમ

કહેવાય ? અર્થાત્ જ્ઞાતને જ જણાવનાર કહેવાય માટે અપ્રમાણ છે. આવું જો મીમાંસક કહે તો પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ આ વાત તુલ્ય જ છે. જ્યારે પ્રથમ રજતદર્શન થયું ત્યારે જ આ ચિરસ્થાયી રજત છે (પણ માત્ર ક્ષણવર્તી નથી) એવું જ ગ્રહણ કરાય છે. આવા પ્રકારનું શાસ્ત્રવાક્ય છે. તેથી પ્રાગેવ = પૂર્વે રજત જાણ્યું, તદ્વેદને ચ = અને ત્યારબાદ ફરીથી તે જ રજતનું જ્યારે સંવેદન કર્યું ત્યારે તદિદાનીમસ્તિ ન વા = શું અત્યારે હું જે રજત જોઉં છું તે તે જ છે ? કે તે નથી (અર્થાત્ બીજું છે) ? આવી શંકા, અથવા કીદૃગ્વાસ્તિ = આ રજત કેવું છે. આવી શંકા તે ઉત્તરક્ષણના પ્રત્યભિજ્ઞા પછી કોઈ કરતું નથી. સારાંશ કે જેમ ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પ્રાક્ષણવર્તી અને ઉત્તરક્ષણવર્તીમાં પદાર્થ તેનો તે જ હોવાથી અપૂર્વ અર્થગ્રાહિતા નથી માટે અપ્રમાણ છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યભિજ્ઞામાં પણ પ્રથમરજત દર્શન અને પશ્ચાદ્રજતદર્શનમાં પણ કોઈ ભેદ-કે શંકા ન હોવાથી ગૃહીતગ્રાહી જ જ્ઞાન છે. માટે પ્રત્યભિજ્ઞા અપ્રમાણ જ ઠરશે. ફલિતાર્થ એ છે કે પ્રત્યભિજ્ઞામાં વિશેષધર્મની અપેક્ષાએ જો ભેદ લો તો ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ વિશેષની અપેક્ષાએ ભેદ છે અને ધારાવાહી જ્ઞાનમાં સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ જો અભેદ લો તો પ્રત્યભિજ્ઞામાં પણ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ અભેદ જ છે. માટે પ્રત્યભિજ્ઞામાં અપ્રમાણતા જ આવશે. અથવા ધારાવાહીજ્ઞાન પણ અપૂર્વ-અપૂર્વ અર્થગ્રાહી થવાથી સર્વે જ્ઞાનો પ્રમાણ જ ઠરશે. તેથી કોઈ પણ જ્ઞાન અપૂર્વ અર્થ માત્રનું જ પ્રકાશક બનવાથી ‘અનધિગત’ એવું મૂળસૂત્રમાં મુકેલું વિશેષણ વ્યર્થ થશે. કારણ કે સર્વે જ્ઞાનો અપૂર્વ અર્થનાં જ પ્રકાશક હોવાથી તમામ અનધિગત જ થયાં, અને જો કોઈ અધિગતજ્ઞાન જ નથી તો પછી વ્યવરહેદ જ કોઈ નહી હોવાથી ‘અનધિગત’ વિશેષણ વ્યર્થ જ છે.

જેમ કોઈ ‘ચતુષ્પાદવતી ગૌઃ’ કહે તો આ વિશેષણ વ્યર્થ છે કારણ કે તમામ ગાયો ચતુષ્પાદ જ હોય છે. આવું વિશેષણ મુકવાનો કોઈ અર્થ જ નથી. તેવી જ રીતે ‘અનધિગત’ વિશેષણ પણ વ્યર્થ જ છે. જ્યાં વ્યવરહેદનો અભાવ હોય છે ત્યાં વિશેષણ વ્યર્થ જ છે.

ન ચાવ્યાપકત્વદોષઃ પ્રકૃતલક્ષણે, પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણવ્યક્તિવ્યાપકત્વાત્ । નાપ્યતિ-વ્યાપકત્વકલઙ્કઃ, સંજયાદ્યપ્રમાણવિશેષેષ્વર્તનાત્ । નાપ્યસમ્ભવસમ્ભવઃ, પ્રમાણં સ્વપર-વ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્, પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ - इत्यतः तत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वसिद्धेः ।

નૈયાયિક અને મીમાંસકોએ કરેલાં પ્રમાણના લક્ષણોને દૂષિત કરીને હવે આચાર્યશ્રીએ મૂલસૂત્ર ૨ માં કરેલું લક્ષણ નિર્દોષ છે તે જણાવે છે -

અમારા કરાયેલા પ્રસ્તુત લક્ષણમાં ‘અવ્યાપકત્વનો (અવ્યાપ્તિનો) દોષ આવતો નથી.

કારણ કે પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદો છે. આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્વરૂપ બન્ને વ્યક્તિમાં વ્યાપકપણે સંભવે છે. જો લક્ષણ લક્ષ્યના એકદેશમાં પણ અવૃત્તિ હોય તો અવ્યાપ્તિદોષ આવે પરંતુ અહીં એવું નથી. લક્ષણ લક્ષ્યના બન્ને ભાગોમાં વ્યાપક છે.

અતિવ્યાપ્તિદોષનું કલંક પણ અમારા લક્ષણમાં નથી. કારણ કે અલક્ષ્યમાં લક્ષણ જાય તો અતિવ્યાપ્તિ આવે, પરંતુ અલક્ષ્ય એવા સંશય-વિપર્યય અને અનધ્યવસાયાદિ રૂપ જે અપ્રમાણ જ્ઞાનો છે તેમાં અમારું કરેલું લક્ષણ અવર્તનશીલ છે તેમાં જતું નથી તેથી અમને જૈનોને અતિવ્યાપ્તિનું પણ કલંક આવતું નથી.

તથા વળી અસંભવ નામનો ત્રીજો દોષ તો આ લક્ષણમાં સંભવતો જ નથી. કારણ કે “જે કોઈ પ્રમાણજ્ઞાન છે તે નિયમા સ્વપરવ્યવસાયિ જ છે. અન્યથા પ્રમાણત્વ તેનામાં ઘટી શકતું નથી” આવા પ્રકારના અનુમાનથી તે પ્રમાણમાં સર્વત્ર સ્વપરવ્યવસાયિત્વસાધ્યની સિધ્ધિ હોવાથી ક્યાંય પણ અસંભવ દોષ નથી. અમારું આ લક્ષણ સર્વથા નિર્દોષ છે. છતાં મતિભ્રમથી અમારા લક્ષણમાં કોઈ વાદીઓ ખોટી રીતે દોષો બતાવવા રૂપી કાંટાઓ કદાચ નાખે તો તે કાંટાઓનો ઉધાર આ પ્રમાણે છે.

અત્ર ચાયં કણ્ઠકોદ્ધારપ્રકારઃ । તથાહિ - ન તાવદત્ર પક્ષપ્રતિક્ષેપદક્ષદોષ-સંશ્લેષઃ । અયં હિ ભવન્ કિં પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમ્ ? અનભીપ્સિતસાધ્ય-ધર્મવિશેષણતા, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમ્ વા ભવેત્ ? इति भेदत्रयी त्रिवलीव तरलाक्षीणामुन्मीलति । तत्र न तावत् प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्राऽऽख्यायमानं संख्यावतां ख्यातये । यतः प्रसिद्धमेव साध्यं साधयतामेतदुन्मज्जति, आपो द्रवा इत्यादिवत् । न चैतत् प्रमाणलक्षणमद्यापि पेषां प्रसिद्धिकोटिमाटीकिष्ट । नापि अत्रान-भीप्सितसाध्यधर्मविशेषणता भाषणीया । सा हि स्वानभिप्रेतं साध्यं साधयतामधीमतां धावति, शौद्धोदनस्य नित्यत्वसाधनवत् । न चार्हतानामेतत् प्रमाणलक्षणमनाकाङ्क्षितम् । नापि निराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्रोपपत्तिपद्धतिप्रतिबद्धतां दधाति । तद्धि प्रत्यक्षेण, अनुमानेन आगमेन वा साध्यस्य निराकरणाद् भवेद् । न चैतद् ‘अनुष्णास्तेजोऽवयवी’, “नास्ति सर्वज्ञः”, “जैनेन रजनीभोजनं भजनीयम् इत्यादिवत् प्रत्यक्षानुमानागमादिभिः वाधासम्भववैधुर्यं दधानमीक्ष्यते । तस्मात् नात्र दोषः पक्षस्य सूक्ष्मोऽप्युत्प्रेक्षितुं पार्यते ।

અમારા લક્ષણમાં વાદીઓ વડે અપાયેલા દોષોરૂપી કાંટાઓનો ઉધાર કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે - દોષો ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) પક્ષના દોષ, (૨) હેતુના દોષ,

(૩) દ્રષ્ટાન્તના દોષ, આ ત્રણમાંથી પ્રથમ પક્ષદોષો દૂર કરે છે. પક્ષદોષ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. (સૂત્ર ૬૧૩૮) તે ત્રણમાંથી અમારા અનુમાનમાં તમારા વડે કયો દોષ રજૂ કરાય છે. શું

(૧) પ્રતીતસાધ્ય ધર્મવિશેષણતા દોષ આવે ? કે

(૨) અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણતા દોષ આવે ? કે

(૩) નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણતા દોષ આવે ?

ચપલ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના લલાટમાં રહેલી ત્રિવલી (ત્રણ રેખા) ની જેમ આ ત્રણ દોષોમાંનો કયો પક્ષદોષ અહીં (અમારા અનુમાનમાં) તમે રજૂ કરશો-

(૧) જો તમારાવડે “પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વ” નામનો દોષ અહીં કહેવાય તો તે વિદ્વાનોના યશ માટે થશે નહિ, એટલે કે આ દોષ અહીં લાગતો નથી છતાં તમે કહેશો તો તે તમારી વિદ્વતાની પ્રસિધ્ધિ માટે થશે નહી. કારણ કે પક્ષમાં સાધ્ય પ્રસિધ્ધિ હોય છતાં તે સાધ્ય જો અનુમાનથી સધાય તો તેવા પ્રસિધ્ધ સાધ્યને સાધનારાઓને આ પક્ષદોષ આવે છે. જેમકે ‘જલ દ્રવીભૂત સ્વભાવવાળું છે’ અગ્નિ દહનશીલ છે, સાકર મધુર છે ઇત્યાદિની જેમ પ્રસિધ્ધને સાધે તો આ દોષ આવે. અમારા વડે કરાતું પ્રમાણનું આ લક્ષણ આજ સુધી પરતીર્થિકોને પ્રસિધ્ધિના પ્રકારને પામ્યું નથી. અર્થાત્ અપ્રસિધ્ધ જ છે અને તેને અમે સમજાવીએ છીએ. માટે પ્રથમપક્ષદોષ લાગતો નથી.

(૨) વળી અમારા આ લક્ષણમાં “અનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણતા” દોષ પણ ભાષિત કરવા જેવો નથી. કારણ કે તે વિશેષણતારૂપ દોષ પોતાને અણગમતાસાધ્યને સાધતા એવા મૂર્ખમાણસોને આવે છે. જેમકે શૌધ્ધોદનને (બૌધ્ધને) નિત્યત્વ સાધતાં આ દોષ આવે. કારણ કે બૌધ્ધદર્શન સર્વ વસ્તુઓને ક્ષણિક માને છે. એટલે નિત્યત્વ તેને અનભીષિત છે. છતાં જો તે સાધે તો તેને તે દોષ આવે. તેમ અમે પણ અણગમતું સાધ્ય સાધીએ તો આ દોષ અમને આવે. પરંતુ જૈનદર્શનના અનુયાયીઓને પ્રમાણનું આ લક્ષણ અનાકાંક્ષિત (અણગમતું) નથી. પરંતુ ઈષ્ટ છે, માન્ય છે. માટે આ બીજો દોષ પણ આવતો નથી.

(૩) વળી અમારા આ લક્ષણમાં ‘નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વ’ નામનો ત્રીજો દોષ જો તમારા વડે કહેવાય તો તે વાત યુક્તિની પદ્ધતિની યુક્તતાને ધારણ કરતી નથી. અર્થાત્ તમારી વાત યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે પક્ષમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે, અનુમાનપ્રમાણ વડે, અથવા આગમપ્રમાણ વડે જે સાધ્યનું નિરાકરણ થતું હોય તેવું સાધ્ય જો પક્ષમાં સધાય

તો તે દોષ લાગે છે. જેમકે “વહ્નિ શીતળ છે” આવું સાધીએ તો આ દોષ લાગે પરંતુ અમારા લક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-અને આગમાદિ પ્રમાણો વડે કોઈ બાધા આવે તેવું નથી. તેજોવયવી (અગ્નિ) અનુષ્ણ છે - શીતળ છે આ અનુમાનમાં અનુષ્ણત્વસાધ્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે બાધિત છે, આ જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી આ અનુમાનમાં સર્વજ્ઞત્વાભાવ સાધ્ય પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાન વડે બાધિત છે. અને જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ આ અનુમાનમાં રાત્રિ ભોજન સાધ્ય આગમથી બાધિત છે. ઇત્યાદિ દ્રષ્ટાન્તોની જેમ અમારા આ ‘સ્વ-પરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્’ લક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-કે આગમપ્રમાણો વડે આવતા બાધાના સંબંધોની ચતુરાઈને ધારણ કરવાપણું દેખાતું નથી. અર્થાત્ કોઈ પ્રમાણથી બાધ દોષ આવતો દેખાતો નથી. માટે પ્રમાણસાધક અનુમાનમાં સૂક્ષ્મ પણ પક્ષસંબંધી દોષ કલ્પવાને તમારા વડે સમર્થ થવાશે નહિ, - તમે સૂક્ષ્મદોષ પણ અમારા અનુમાનમાં આપી શકશો નહિ.

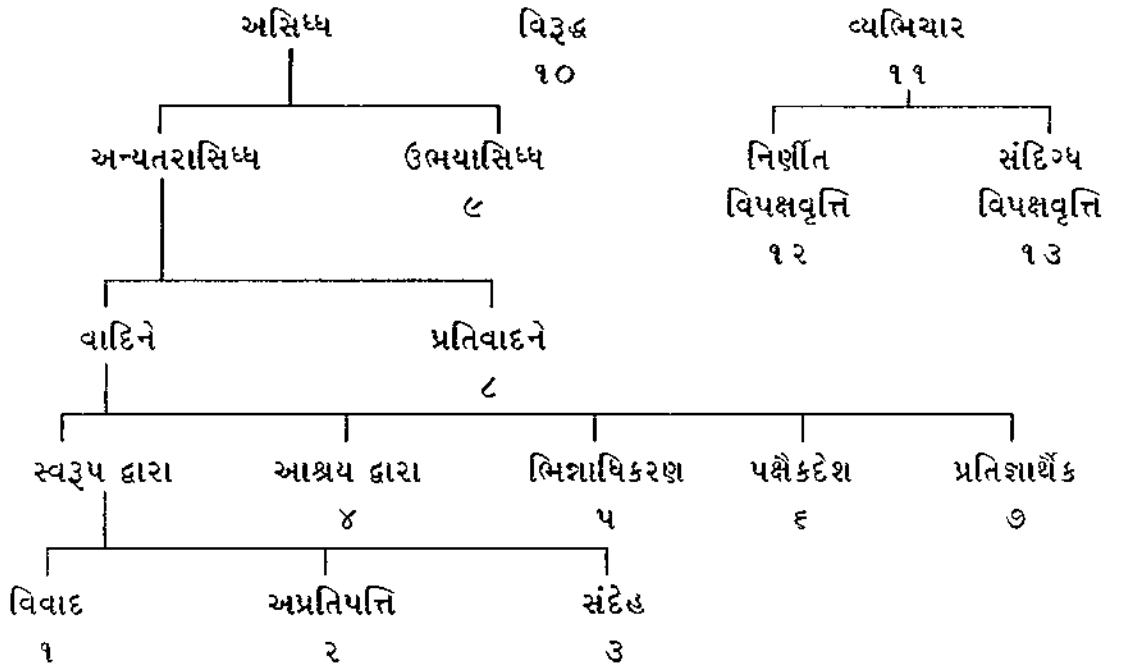
નાપિ હેતોઃ । સ ૃત્વસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા, વ્યભિચારો વા ભવેત્ ? યદિ તાવદ-સિદ્ધતા, તદાપિ કિમન્યતરાસિદ્ધિઃ, ઉભયાસિદ્ધિર્વા ભવેત્ ? અન્યતરાસિદ્ધિશ્ચેત્ - તદાપિ વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાન્યતરસ્યેયમસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ? યદિ વાદિનઃ તદા કિં સ્વરૂપ-દ્વારેણ, આશ્રયદ્વારેણ ભિન્નાધિકરણતાદ્વારેણ પક્ષૈકદેશદ્વારેણ પ્રતિજ્ઞાર્થૈકદેશદ્વારેણ વાસૌ સ્યાત્ ? સ્વસ્ત્રદ્વારેણ ચેત્ -તર્કિક્ હેતુસ્વરૂપે વિપ્રતિપત્તેઃ, અપ્રતિપત્તેઃ, સન્દેહાદ વા ? ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ સારઃ, પ્રમાણત્વાચ્ચહેતુસ્વરૂપે સમસ્તપ્રામાણિકપરિષદામવિવાદાત્ ।

હવે પ્રમાણના અમારા લક્ષણમાં તમે જો હેતુના દોષો કહો તો તે દોષો પણ વ્યાજબી નથી. હેતુના દોષો પરિચ્છેદ ૬/૪૭ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ત્રણ હોય છે. તે હેતુદોષ શું (૧) અસિદ્ધહેત્વાભાસતા, (૨) વિરુદ્ધહેત્વાભાસતા, કે (૩) વ્યભિચારહેત્વાભાસતા દોષ લાગે ? તે ત્રણમાંથી પહેલો અસિદ્ધહેત્વાભાસ દોષ જો અમને તમે આપો તો પણ શું ? (૧) અન્યતરાસિદ્ધ કહો છો કે (૨) ઉભયાસિદ્ધ કહો છો ? જો અન્યતરાસિદ્ધ કહો તો પણ શું અન્યતર એવા વાદિને આ અસિદ્ધ કે અન્યતર એવા પ્રતિવાદિને આ અસિદ્ધ દોષ લાગે છે ? જો વાદિને અસિદ્ધ કહો તો પણ શું (૧) સ્વરૂપદ્વારા અસિદ્ધ, (૨) આશ્રયદ્વારા અસિદ્ધ, (૩) ભિન્નાધિકરણતાદ્વારા અસિદ્ધ, (૪) પક્ષૈકદેશદ્વારા અસિદ્ધ, (૫) પ્રતિજ્ઞાર્થૈકદેશદ્વારા અસિદ્ધ આ દોષ આવે છે ? આ પાંચ પક્ષોમાંનો જો પ્રથમપક્ષ સ્વરૂપદ્વારા અસિદ્ધદોષ કહો તો પણ શું (૧) હેતુના સ્વરૂપમાં વિવાદથી અસિદ્ધિ દોષ આવે ? કે (૨) હેતુના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી અસિદ્ધિ દોષ આવે કે (૩) સંદેહથી અસિદ્ધિ દોષ આવે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંનો જો પહેલો પક્ષ તમે કહો તો (૧) અન્યતર એવા વાદિને

હેતુના સ્વરૂપમાં વિવાદ છે માટે હેતુ અસિદ્ધ છે. એમ જો તમે અમને દોષ આપો તો તે તમારો આપેલો દોષ બરાબર નથી. કારણ કે “પ્રમાણત્વ” નામના હેતુના સ્વરૂપમાં સમસ્ત પ્રમાણિક પુરૂષોની પર્ષદાને અવિવાદ છે. પ્રમાણપક્ષમાં પ્રમાણત્વ હેતુનું સ્વરૂપ માનવામાં કોઈને વિવાદ નથી.

પક્ષોનું ચિત્ર આ પ્રમાણે

પ્રમાણમાં પ્રમાણત્વહેતુનું સ્વરૂપ સ્વીકારવામાં સમસ્તપ્રમાણિકોને અવિવાદ છે. માટે વિવાદવાળો પ્રથમપક્ષ હેતુને દોષિત કરી શકતો નથી.

નાડપિ દ્વિતીયઃ પ્રમાણસ્વસ્ત્રમપ્રતિપદ્યમાનસ્ય વાદિનોડપ્રમાણિકત્વપ્રસંગાત્ । નાપિ તૃતીયઃ સર્વથૈવાનિર્ણીતપ્રમાણસ્વસ્ત્રસ્ય પ્રતિપત્તુસ્ત્ર સન્દેહાનુત્પાદાત્ । ન ખલુ સકલ-કાલમનાકલિતસ્થાણુત્ત્વસ્ય સ્થાણુત્વપુસ્ત્ત્વોલ્લેખી સન્દેહઃ કસ્યાપિ સંપદ્યતે । તત્સ્વરૂપ-પ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિત્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વસ્ત્રે સંશયઃ સ્યાત્ ?

આશ્રયાસિદ્ધિવ્યધિકરણાસિદ્ધી તુ વાદિનો જૈનસ્ય દોષાવેવ ન સમ્મતૌ, અસ્તિ સર્વજ્ઞઃ સુનિશ્ચિતાડસમ્ભવદ્બાધકપ્રમાણત્વાત્, ઉદેધ્યતિ શકટં કૃત્તિકોદયાત્ - ઇત્યાદર્ગમકત્વેન સ્વીકૃતત્વાત્ । સંમતત્વે વા ન તયોરત્રાવકાશશક્કાશક્કુસંકથા, પ્રમાણસ્ય ધર્મિણઃ સકલવાદિનામવિવાદાસ્પદત્વાત્ । પ્રમાણત્વહેતોસ્ત્ર વૃત્તિ-નિર્ણયાચ્ચ ।

(૨) વાદીને હેતુના સ્વરૂપની અપ્રતિપત્તિ (અજાણપણું) છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણનું લક્ષણ રજૂ કરનાર વાદી જૈન હેતુના સ્વરૂપને જાણતો નથી અને ગમે તેમ અસ્તવ્યસ્ત રજૂ કરે છે. માટે ‘અપ્રતિપત્તિ’ નામનો બીજો (બીજા નંબરનો) અસિધ્ધ હેત્વાભાસ થશે એમ કહેવું નહીં. કારણ કે પ્રમાણના સ્વરૂપનો અપ્રતિપદ્યમાન (પ્રમાણના સ્વરૂપને નહીં જાણતો અને નહીં સ્વીકારતો) વાદી કોઈ પણ હોય તો અપ્રમાણિક જ કહેવાય. અને અપ્રમાણિક પુરૂષોને પ્રમાણિક પુરૂષોની સભામાં પ્રવેશ અને વચનોચ્ચારણ સંભવે નહિ અને આ વાદી જૈન અપ્રમાણિક નથી. માટે બીજો અપ્રતિપત્તિ નામનો અસિધ્ધ દોષ લાગતો નથી.

(૩) ‘સંદેહ’ ના કારણે આ હેતુ અસિધ્ધ છે એમ ત્રીજો પક્ષ તમે કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. સર્વથા જેણે પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણ્યું જ નથી તેવા પ્રમાણના અજ્ઞાની એવા પ્રમાતાને પ્રમાણ વિષયક જ્ઞાન ન હોવાથી ત્યાં સંદેહ ઉત્પન્ન થતો જ નથી. કારણકે સર્વકાળમાં જેણે સ્થાણુ જાણ્યું જ નથી એવા કોઈ પણ પ્રમાતાને ‘સ્થાણુત્વ અને પુરૂષત્વ’ના ઉલ્લેખવાળો એટલે કે શું આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ? એવા ઉલ્લેખવાળો સંદેહ કદાપિ થતો નથી. તેવી જ રીતે જેણે પ્રમાણનું સ્વરૂપ બીલકુલ જાણ્યું નથી તેવા પ્રમાતાને પ્રમાણવિષયક સંદેહ કદાપિ થતો નથી.

અથવા કોઈ વખત જેણે પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે. (અર્થાત્ જેણે પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે) તેને પ્રમાણના સ્વરૂપમાં સંશય સર્વથા થાય જ કેમ ? જેણે સ્વરૂપ જાણ્યું જ નથી તેને સર્વથા અજ્ઞાન હોવાથી સંદેહ થતો નથી અને જેણે પ્રમાણનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે તેને જ્ઞાન હોવાથી સંદેહ થતો નથી માટે સંદેહથી પણ આ હેતુ અસિધ્ધ નથી. આ પ્રમાણે (૧) વિવાદ, (૨) અપ્રતિપત્તિ, (૩) સંદેહ એમ ‘સ્વરૂપદ્વારા’ ના પ્રથમપક્ષના ત્રણે વિકલ્પોથી અમારો હેતુ અસિધ્ધ બનતો નથી. આ પ્રમાણે ‘સ્વરૂપ’ વાળો પક્ષ સમાપ્ત થાય છે.

(૪) આશ્રય અસિધ્ધ, અને (૫) ભિન્નાધિકરણ આ બે અસિધ્ધ હેત્વાભાસ વાદી એવા જૈનને તમે આપો તો પણ તે અસિધ્ધ હેત્વાભાસ લાગતો નથી. કારણ કે ‘જે (પક્ષ) અર્થાત્ આશ્રય જગતમાં ન હોય તેને તમે આશ્રયાસિધ્ધ હેત્વાભાસ માનો છો. જેમ કે ગગનારવિન્દં સુરભિ અરવિન્દત્વાત્ પરંતુ અમે જૈનો જે પક્ષ જગતમાં ન હોય તેને આશ્રયાસિધ્ધ માનતા નથી. કારણ કે પક્ષ ન હોય તો પણ હેતુ સદ્હેતુ હોય છે. અને અનુમાન પ્રમાણ પણ થાય છે. જ્યાં આશ્રય રૂપ પક્ષ ન હોય ત્યાં પણ મનના વિકલ્પથી કલ્પીને પક્ષ મુકવામાં આવે છે તેનું અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ સમજાવવામાં આવે છે.

જેમકે - આ સંસારમાં કોઈ સર્વજ્ઞ છે કારણ કે તેમાં બાધક પ્રમાણનો અસંભવ સુનિશ્ચિત છે. અર્થાત્ કોઈ બાધકપ્રમાણ નથી. અહીં બાધક પ્રમાણાભાવ હેતુના આશ્રયીભૂત ધર્મી-પક્ષ ‘સર્વજ્ઞ’ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અસિધ્ધ હોવા છતાં મનના વિકલ્પોથી કલ્પીને મુકવામાં આવ્યો છે અને આ અનુમાનથી સર્વજ્ઞાનું અસ્તિત્વ સિધ્ધ થાય છે. તથા ગગનારવિન્દનં નાસ્તિ, ગગને વનસ્પત્યભાવાત્ ઇત્યાદિ અનુમાનો દ્વારા નાસ્તિત્વ સિધ્ધ કરવા માટે અસિધ્ધઆશ્રયવાળો પણ પક્ષ હોઈ શકે છે. માટે ‘આશ્રયાસિધ્ધ હેત્વાભાસ’ અમને હેત્વાભાસ તરીકે માન્ય જ નથી.

(૫) તથા ભિન્નાધિકરણહેત્વાભાસ પણ અમને હેત્વાભાસ તરીકે માન્ય નથી. કારણ કે જે હેતુ સાધ્યની સાથે અવ્યભિચારી હોય તે હેતુ પક્ષથી ઇતરસ્થાનોમાં વર્તતો હોય તો પણ સાધ્યસિધ્ધિ કરાવે જ છે. હેતુ પક્ષમાત્રવૃત્તિ જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. જેમકે - થોડા સમય પછી શકટનક્ષત્ર ઉદય પામશે કારણ કે હાલ કૃત્તિકાનક્ષત્ર હોવાથી, અહીં ‘કૃત્તિકાનો ઉદય’ રૂપ જે હેતુ છે તે ‘શકટ’ પક્ષમાં વર્તતો નથી છતાં કૃત્તિકાની અનંતર શકટનક્ષત્ર આવતું હોવાથી કૃત્તિકાનો ઉદય ચાલુ હોવાના કારણે તે પૂર્ણ થયે છે તે શકટ નક્ષત્ર ઉગશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે. તેથી ભિન્નાધિકરણ એ હેત્વાભાસ નથી તેનાં બીજાં દ્રષ્ટાન્તો આ પ્રમાણે છે. ઉપરિ, વૃષ્ટો મેઘઃ, નદીપુરસ્યાત્ર દર્શનાત્ । શ્વઃ અષ્ટમી ભવિતા, અદ્ય સપ્તમી તિથિત્વાત્ ઇત્યાદિ હેતુઓ ભિન્નાધિકરણ હોવા છતાં પણ (સાધ્યના) ગમક તરીકે પંડિતપુરુષોએ સ્વીકારેલાં છે. માટે આ આશ્રયાસિધ્ધ અને ભિન્નાધિકરણ જે હોય તે અસિધ્ધહેત્વાભાસ કહેવાય, એવો નિયમ નથી.

અથવા માનો કે આ બન્ને હેત્વાભાસને અમે જૈનો સંમત થઈએ અને માન્ય રાખીએ તો પણ અમારા ચાલુ પ્રમાણના અનુમાનમાં આ બન્ને હેત્વાભાસોનો અહીં અવકાશ હોવાની શંકારૂપ શંકુ (ખીલી અથવા નડતર-વિઘ્ન)ની વાત કરવી નહિ. અર્થાત્ માનો કે આ બન્ને હેત્વાભાસ અમે માન્ય રાખીએ તો પણ અમારા અનુમાનમાં આ બન્ને હેત્વાભાસો લાગતા નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં કહેવાયેલો ‘પ્રમાણ’ નામનો ધર્મી (પક્ષ) સર્વવાદીઓને અવિવાદનું સ્થાન છે. એટલે કે “પ્રમાણ” નામનો પક્ષ જગતમાં છે જ, તેમાં કોઈ વાદીને વિવાદ નથી માટે આશ્રયાસિધ્ધ હેત્વાભાસ લાગતો નથી. તથા તે પક્ષમાં પ્રમાણત્વહેતુની વૃત્તિનો નિર્ણય પણ સર્વવાદીઓને માન્ય છે. અર્થાત્ હેતુ જે પ્રમાણત્વ છે તે પ્રમાણ નામના પક્ષમાં સારી રીતે વર્તે જ છે. માટે ભિન્નાધિકરણ હેત્વાભાસ પણ નથી.

પક્ષૈકદેશાસિદ્ધતાઽપિ નાત્ર સાધીયસ્તાં દધાતિ । સા હિ સંપૂર્ણપક્ષાવ્યાપકત્વે સતિ સંભવિની । સચેતનાસ્તરવઃ સ્વાપાત્ - इत्यादिवत् । न चैतदत्रास्ति । नाप्यनित्यः शब्दोऽनित्यत्वादित्यादिवत् प्रतिज्ञार्थैकદેશાસિદ્ધતાઽભિધાનીયા, તસ્યાસ્તત્ત્વતઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિ-રૂપત્ત્વાત્ । અન્યથા ધર્મિણોઽપિ હેતુત્વે તત્પ્રસજ્ઞાત્ । સ્વરૂપાસિદ્ધિશ્ચાત્ર ન યથા સ્થેમાનમા-સ્તિઘ્નુતે, તથાઽનન્તરમેવ ન્યસ્તિ, ઇતિ ન વાદિનઃ સાધનમસિદ્ધમેતત્ । નાપિ પ્રતિવાદિનઃ, તત્રાપ્યેવંપ્રકારપ્રકારકલ્પનાપ્રબન્ધસ્ય પ્રાયઃ સમાનત્વાત્ । અત એવ વાદિપ્રતિવાદ્યુભયસ્યાપિ નાસિદ્ધમિદમ્ । એવં ચ કથમિદં સાધનમસિદ્ધિસમ્બન્ધં દધીત ॥

(૬) હવે ‘પક્ષૈકદેશાસિદ્ધતા’ નામનો હેત્વાભાસ અમારા અનુમાનમાં તમે જો આપો તો તે દોષ અહીં શોભાને પામતો નથી. અર્થાત્ લાગતો નથી. કારણ કે તે અસિદ્ધતા ત્યારે સંભવે છે કે જ્યારે હેતુ પક્ષમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપક ન હોય તો અર્થાત્ પક્ષના એકભાગમાં હેતુ હોય અને એકભાગમાં હેતુ ન હોય તો આ દોષ લાગે છે. જેમકે ‘તરવઃ સચેતનાઃ સ્વાપાત્ - વૃક્ષો સચેતન છે, નિદ્રાવાન્ હોવાથી’ આ અનુમાનમાં ‘સ્વાપ-નિદ્રા’ બધા જ વૃક્ષોમાં દેખાતી નથી માત્ર કોઈ કોઈ વૃક્ષોમાં જ દેખાય છે. તેથી સ્વાપ હેતુ વૃક્ષપક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપક નથી તેથી આ હેત્વાભાસ દોષ આવે છે. પરંતુ આ દોષ અમારા આ અનુમાનમાં નથી ‘પ્રમાણં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ’ આ અનુમાનમાં ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ ‘પ્રમાણ’ નામના પક્ષમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલ છે. તેથી આ પક્ષના એકદેશમાં અવ્યાપકતારૂપ છદ્મો હેત્વાભાસ દોષ લાગતો નથી.

(૭) ‘પ્રતિજ્ઞાર્થૈકદેશાસિદ્ધતા’ પણ અહીં પ્રાપ્ત થતી નથી. તે આ પ્રમાણે ‘શબ્દોઽનિત્યઃ અનિત્યત્વાત્’ = ‘શબ્દ એ અનિત્ય છે કારણ કે અનિત્ય હોવાથી’ આ અનુમાનમાં જે સાધ્ય છે તે જ હેતુ તરીકે મુકવામાં આવેલ છે. અહીં ‘અનિત્ય’ નામનું સાધ્ય આ અનુમાનથી સિદ્ધ કરાય છે તેનો અર્થ એ છે કે આ સાધ્ય પક્ષમાં હજુ સુધી સિદ્ધ થયેલ નથી, તો જ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરાય છે. જે સિદ્ધ થયું નથી. હજુ અસિદ્ધ છે તેને હેતુ તરીકે રજુ કરીએ તેનો અર્થ એ થાય છે કે પક્ષમાં જે સિદ્ધ થયેલ નથી એવો હેતુ છે અર્થાત્ અસિદ્ધ હેતુ છે. અને જે હેતુ પક્ષમાં અસિદ્ધ હોય તેને સ્વરૂપાસિદ્ધ જ કહેવાય. જેમકે શબ્દો ગુણઃ ચાક્ષુષત્વ અહીં મુકાયેલો ચાક્ષુષત્વ હેતુ યથા પક્ષાવૃત્તિ છે. તેની જેમ અનિત્યત્વ હેતુ પણ શબ્દમાં (હજુ સધાતો હોવાથી) અસિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ અવૃત્તિ જ છે માટે સ્વરૂપાસિદ્ધ જ થયો. એટલે કે આ હેત્વાભાસનો સ્વરૂપાસિદ્ધમાં અંતર્ભાવ જાણવો. અન્યથા = જો એમ ન માનીએ અને આ હેત્વાભાસને જુદો - અલગ હેત્વાભાસ કલ્પીએ તો ‘શબ્દોઽનિત્યઃ’ આ પ્રતિજ્ઞા છે. પ્રતિજ્ઞા કરાયેલા આ વાક્યમાં

શબ્દ એ પણ એકદેશ છે. અને અનિત્ય એ પણ એક દેશ છે. બન્ને પદો એકદેશ રૂપ હોવાથી સાધ્ય-અનિત્યને હેતુ બનાવીએ ત્યારે “પ્રતિજ્ઞાર્થેકદેશાસિધ્ધતા” જો થાય છે. તો તેની જેમ ધર્મી-પક્ષ એવા શબ્દને હેતુ બનાવે છતે પણ આ હેત્વાભાસ બનવાનો પ્રસંગ આવશે, પરંતુ આવા હેત્વાભાસો ન્યાયશાસ્ત્રોમાં ક્યાંય આવતા નથી. માટે તત્વતઃ આ સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ જ છે. અમારા ‘પ્રમાણં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં’ ઇત્યાદિ અનુમાનમાં સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ જે રીતે આવતો નથી, અર્થાત્ આ અનુમાનમાં આ દોષ જે રીતે સ્થિરતાને પામતો નથી તે હકીકત હમણાં જ પૂર્વે અન્યતરાસિધ્ધના પ્રથમવાદિ પક્ષના સ્વરૂપાસિધ્ધ આદિ પાંચ પક્ષો પાડવા દ્વારા પહેલા પક્ષ વડે ખંડન કર્યું જ છે.

(૮) આ રીતે અમારો આ હેતુ વાદીને અસિધ્ધ નથી, તથા અમારો આ હેતુ પ્રતિવાદીને પણ અસિધ્ધ નથી. કારણ કે ત્યાં પણ આવા પ્રકારના જ પ્રકારો (ભેદો-પક્ષો) ની કલ્પનાની ગોઠવણી પ્રાયઃ સમાન જ છે. એમ વાદી તથા પ્રતિવાદીને અસિધ્ધ ન હોવાથી અન્યતરાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી.

(૯) ઉપર સમજાવ્યા મુજબ આ હેતુ વાદીને અસિધ્ધ નથી તથા પ્રતિવાદીને પણ અસિધ્ધ નથી તેથી ઉભયાસિધ્ધ નામનો હેત્વાભાસ તો આપોઆપ અહીં નથી જ. એ અર્થ સમજાઈ જ જાય છે. આ પ્રમાણે અમારો આ ‘પ્રમાણાત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ’ હેતુ કોઈપણ રીતે અસિધ્ધિ નામના દોષના સંબંધને ધારણ કરતો નથી. અર્થાત્ આ હેતુ અસિધ્ધ હેત્વાભાસ નામના દોષથી દોષિત નથી.

નાપિ વિરુદ્ધતાબન્ધકીસમ્પર્કકલઙ્કિતમેતત્, વિપક્ષાત્ વ્યાવૃત્તત્વાત્ । નાપિ વ્યભિચારપિશાચસંચારદુસ્સંચરમ્ । યતો નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિત્વેન, સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિત્વેન વાત્ર વ્યભિચારઃ પ્રોચ્યેત । ન તાવદાદ્યેન, અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાદિત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિનિર્ણયાભાવાત્ । સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનસ્ય હિ વિપક્ષઃ સંશયોદિર્ઘટાદિશ્ચ । ન ચ તત્ર કદાચન પ્રમાણતા વરિવર્તિ । નાપિ દ્વિતીયેન, વિવાદાપત્રઃ પુમાન્ સર્વજ્ઞો ન ભવતિ, વકૃત્વાત્- ઇત્યાદિવદ્ વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસંભવાત્, સંશયઘટાદિભ્યઃ પ્રમાણત્વ- વ્યાવૃત્તેર્નિર્ણીતત્વાત્ । તન્નાનૈકાન્તિકત્વલક્ષણમપિ દૂષણમત્રોપદૈવકતે ઇતિ ન હેતોરપિ કલઙ્કકલિકાઽપિ પ્રોન્મીલતિ ॥

(૧૦) તથા અમારો આ ‘પ્રમાણત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ’ હેતુ વિરુદ્ધતા હેત્વાભાસરૂપી બંધકી (વ્યભિચારિણી સ્ત્રી) ના સંપર્કથી કલંકિત પણ નથી. કારણ કે અમારો હેતુ વિપક્ષથી (સાધ્યાભાવથી-સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનના અભાવાત્મક-સંશયોદિથી) અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત છે.

જો હેતુ સાધ્યાભાવમાત્રમાં વર્તે તો વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ લાગે. આ હેતુ તો સાધ્યાભાવથી તદ્દન વ્યાવૃત્ત છે. સાધ્યવદ્માત્ર વૃત્તિ છે. માટે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી.

(૧૧) તથા આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાયના સંચારથી દુઃસંચર છે. જેમ કોઈ અરણ્યમાં પિશાયનો સંચાર હોય તો તે અરણ્ય દુઃસંચર બને છે. ભૂત-પ્રેત અને પિશાયના સંચરવાથી લોકો માટે તે અરણ્ય સંચરવાને અનુચિત બને છે. તેમ અમારા હેતુમાં વ્યભિચારરૂપી પિશાયનો પ્રવેશ હોય તો તે દુષિત બને છે. પરંતુ તેમ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર હેત્વાભાસના બે ભેદો છે. (૧) નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિ અને સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ, સૂત્ર દ્વાપય. આ બન્નેમાંના કયા હેત્વાભાસવડે અહીં વ્યભિચાર દોષ કહેવાય છે ?

(૧૨) ત્યાં નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિ નામના પ્રથમ વ્યભિચારવડે તમે હેતુને જો વ્યભિચારી કહો તો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે જેમ ‘શબ્દઃ અનિત્યઃ પ્રમેયત્વાત્’ આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વ હેતુ ‘અનિત્ય’ નામના સાધ્યના અભાવાત્મક નિત્ય એવા આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં વૃત્તિ ધરાવે છે. તેની જેમ અમારા ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વિપક્ષ એવા સંશયાદિમાં ક્યાંય વૃત્તિના નિર્ણયનો અભાવ છે. અર્થાત્ અમારો હેતુ ક્યાંય વિપક્ષમાં અંશતઃ પણ વર્તતો નથી જ. કારણ કે સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાન એ અમારું સાધ્ય છે. તેનો વિપક્ષ = અજ્ઞાનાત્મક (મિથ્યાજ્ઞાનાત્મક) સંશયાદિ હોય છે. અને અજ્ઞાનાત્મક (જ્ઞાનરહિત-જડસ્વરૂપ) ઘટાદિ હોય છે. તે બન્નેમાં અર્થાત્ સંશયાદિમાં અને ઘટ-પટાદિમાં પ્રમાણતા કોઈ પણ દિવસ વર્તતી નથી. (અહીં વર્તિર્તિ રૂપ વૃત્ત ધાતુનું યડ્લુબન્ત વર્ત. તૃતીય. પુરુષ એ.વ. છે.)

(૧૩) તથા અમારા આ હેતુમાં “સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ” નામનો બીજો વ્યભિચાર હેત્વાભાસ તમે કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જે હેતુ સાધ્યાભાવમાં (વિપક્ષમાં) હોવાનો સંદેહ હોય, અથવા છે જ એવો નિર્ણય પણ ન હોય, તેમ નથી જ એવો નિર્ણય પણ ન હોય પરંતુ કદાચ હોઈ પણ શકે તેવો સંદેહ થાય તેને ‘સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ’ કહેવાય છે. જેમકે “વિવાદાપન્નઃ પુમાન્ સર્વજ્ઞો ન ભવતિ વક્તૃત્વાત્” આ અનુમાનમાં ‘અસર્વજ્ઞ’ સાધ્ય છે. તેનો અભાવ અર્થાત્ સર્વજ્ઞતા એ વિપક્ષ-સાધ્યાભાવ કહેવાય છે. તેમાં વક્તૃત્વ હેતુ હોઈ પણ શકે, કારણ કે વક્તૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ એ કંઈ નિત્ય-અનિત્યની જેમ પરસ્પર અત્યંત વિરોધી નથી. તેથી હેતુનું વિપક્ષમાં હોવાપણું સંદેહાત્મક છે. તેથી સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તેની જેમ અમારો ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુ સાધ્યાભાવ = વિપક્ષ એવા સંશયાદિમાં અને ઘટાદિમાં વર્તતો પણ હોય અને વર્તતો ન પણ હોય એવો સંદેહ નથી જ. કિન્તુ અવૃત્તિ જ છે. માટે અમારા હેતુમાં ‘સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ’ નામનો વ્યભિચાર હેત્વાભાસ પણ લાગતો નથી.

તેથી અમારા હેતુમાં અનૈકાન્તિકતા સ્વરૂપવાળું પણ દૂષણ આવતું નથી. આ પ્રમાણે અમારા હેતુને અસિધ્ધ-વિરૂધ્ધ અને અનૈકાન્તિક નામના ત્રણ હેત્વાભાસ પૈકી એકપણ હેત્વાભાસના કલંકની કાલિમા લાગુ પડતી નથી. અર્થાત્ અમારો હેતુ સર્વથા નિર્દોષ છે.

નિદર્શનં પુનર્નોપદર્શિતમેવાત્ર, ઇતિ ન તદ્દોષોદ્ધારસંરમ્ભઃ । ભવતુ વા તદપિ વ્યતિરેકસ્ત્વં સંશયઘટાદિ । ન ચાત્ર કશ્ચિદ્ દૂષણકણઃ । સ ખલ્વસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, 'અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ, 'અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકઃ, 'સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, 'સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેકઃ, 'સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેકઃ, 'અવ્યતિરેકઃ, 'અપ્રદર્શિત-વ્યતિરેકઃ, 'વિપરીત-વ્યતિરેકો વા સ્યાત્ ? । તત્ર ન તાવદાદ્યાઃ ષટ્, ઘટાદૌ સંશયાદૌ ચ સાધ્યસાધન-વ્યતિરેકસ્ય સ્પષ્ટનિષ્ઠ્ઠનાત્ । નાપિ સત્તમઃ, વ્યાપ્ત્યાત્ર વ્યતિરેકનિર્ણયાત્ । નાપ્યષ્ટમનવમૌ, યત્ર ન સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વં ન તત્ર પ્રમાણત્વમિતિ વ્યતિરેકોપદર્શનાત્ । ઇત્યતો નિષ્કલઙ્કાદનુમાનાત્ તલ્લક્ષણસિદ્ધેરનવદ્યમિદં લક્ષમણ્ ॥૨॥

તથા અમે કહેલા આ અનુમાનમાં અન્વય કે વ્યતિરેક દેશાન્ત અમે આપેલ જ નથી. તેથી તે દેશાન્તના દોષોનો ઉધ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન અમારે કરવાનો રહેતો જ નથી. અથવા આ અનુમાનમાં મિથ્યા-જ્ઞાનાત્મક સંશયાદિ અને જડાત્મક ઘટપટાદિમય વ્યતિરેકરૂપ તે દેશાન્ત પણ હો. તથાપિ અમને કોઈ દેશાન્તના દોષોનો એક કણ પણ લાગતો નથી. જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય હોય તે અન્વયવ્યાપ્તિ, તેને સાધક જે દેશાન્ત તે અન્વય દેશાન્ત કહેવાય છે. તે અહીં નથી, કારણ કે પ્રમાણત્વહેતુ પક્ષમાત્રવૃત્તિ છે. તેથી હેતુ કેવળવ્યતિરેકી છે. માટે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકદેશાન્ત છે. જેમ કે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનાભાવ છે ત્યાં ત્યાં પ્રમાણત્વાભાવ છે. જેમ કે સંશયાદિ અને ઘટપટાદિ. આ દેશાન્તમાં દેશાન્તના એક પણ દોષો લાગતા નથી. તે આ પ્રમાણે - સૂત્ર ૬/૭૦ માં બતાવ્યા મુજબ ૯ પ્રકારના દેશાન્તદોષો હોય છે.

- (૧) જેમાં સાધ્યનો અભાવ ન હોય તે 'અસિધ્ધસાધ્યવ્યતિરેક'
- (૨) જેમાં સાધનનો અભાવ ન હોય તે 'અસિધ્ધસાધનવ્યતિરેક'
- (૩) જેમાં સાધ્ય-સાધન-ઉભયનો અભાવ ન હોય તે 'અસિધ્ધોભયવ્યતિરેક'
- (૪) જેમાં સાધ્યના અભાવનો સંદેહ હોય તે 'સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક'
- (૫) જેમાં સાધનના અભાવનો સંદેહ હોય તે 'સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક'
- (૬) જેમાં સાધ્ય-સાધન ઉભયના અભાવનો સંદેહ હોય તે 'સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક'
- (૭) જેમાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ થતી જ ન હોય તે 'અવ્યતિરેક'

- (૮) જ્યાં વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ થતી હોય, પરંતુ બતાવી ન હોય તે ‘અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક’
 (૯) જ્યાં પ્રથમ હેતુનો અભાવ અને પછી સાધ્યનો અભાવ એમ વિપરીત વ્યાપ્તિ રજૂ કરી હોય તે ‘વિપરીતવ્યતિરેક’

આ નવમાંથી કહો, અમારા હેતુમાં કયો દોષ લાગે છે ? જો તમે ઉપરોક્ત ૯ દોષોમાંથી પ્રથમના ૬ દોષો જણાવો તો તે અહીં લાગુ પડતા નથી સંશયાદિમાં અને ઘટ-પટાદિમાં સાધ્યનો વ્યતિરેક અને સાધનનો વ્યતિરેક સ્પષ્ટપણે નિષ્કલંકિત થાય છે. (અર્થાત્ સ્પષ્ટ જણાય છે) માટે છ દોષો આવતા નથી. જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનાભાવ છે ત્યાં ત્યાં પ્રમાણત્વાભાવ છે આ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવડે અહીં સ્પષ્ટ સાધ્ય-સાધનના વ્યતિરેકનો ઘટપટાદિમાં નિર્ણય થાય જ છે. માટે સાતમો દોષ પણ નથી. તથા આઠમો અને નવમો દોષ પણ અમને લાગતો નથી. કારણ કે “જ્યાં જ્યાં સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાન હોતું નથી, ત્યાં ત્યાં પ્રમાણત્વ પણ હોતું નથી જ” આ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું યથાર્થ-પ્રદર્શન કરાયું જ છે. તેથી આ બન્ને દોષો પણ નથી.

આ પ્રમાણે અમારૂં આ દૃષ્ટાન્ત તદ્દન નિર્દોષ છે. પક્ષ-હેતુ અને દૃષ્ટાન્ત એમ ત્રણેમાંના કોઈના પણ દોષોનો આ અનુમાનમાં અલ્પ પણ સંભવ ન હોવાથી નિષ્કલંકિત એવા આ અનુમાનથી પ્રમાણના લક્ષણની યથાર્થ સિદ્ધિ થતી હોવાથી અમારું (જૈનોનું) કરેલું આ (જ) લક્ષણ અનવધ (નિર્દોષ) છે. યથાર્થ છે. સત્ય છે. ॥૨॥

अथात्रैव ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयन्ते

હવે પ્રમાણના લક્ષણમાં આપેલા ‘જ્ઞાન’ પદરૂપ વિશેષણને સમજાવે છે -

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिस्कारक्षमं हि प्रमाणम् ।

अतो ज्ञानमेवेदम् ॥३॥

अभिमतमुपादेयम्, अनभिमतं हेयम् । तद् द्वयमपि द्वेधा-मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यं-सुखं-दुःखं च । गौणं पुनः - तयोः कारणं कुसुम-कुङ्कुम-कामिनीकटाक्षादिकम्, खल-कलह-कालकूट-कण्टकादिकं च । एवंविधयोरभिमतानभिमतवस्तुनोर्यौ स्वीकार-तिस्कारौ प्राप्तिपरिहारौ, तयोः क्षमं समर्थम्, प्रापकं परिहारकं चेत्यर्थः । अनयोरुप-लक्षणत्वादेतदुभयाभावस्वभाव उपेक्षणीयोऽप्यत्रार्थो लक्षयितव्यः । रागगोचरः खल्व-भिमतः, द्वेषविषयोऽनभिमतः, रागद्वेषद्वितयानालम्बनं तु तृणादिरुपेक्षणीयः । तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षायां समर्थमित्यर्थः । हिर्यस्मादर्थे । यस्माद् अभिमता-

નભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં પ્રમાણં, અતઃ ઇદં જ્ઞાનમેવ ભવિતુમર્હતિ, નાજ્ઞાનસ્ય સન્નિકર્ષાદિકમ્ ।

પ્રયોગશ્ચ યથા - પ્રમાણં જ્ઞાનમેવ અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કાર-ક્ષમત્વાત્ । યત્તુ નૈવં, ન તદેવમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ॥૩॥

ઈષ્ટવસ્તુનો સ્વીકાર અને અનિષ્ટવસ્તુનો તિરસ્કાર કરવામાં જે સમર્થ હોય તે જ પ્રમાણ કહેવાય છે. (આવા સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન જ છે.) એથી જ્ઞાન એ જ યથાર્થ પ્રમાણ છે.

અભિમત એટલે ઈષ્ટ-આદરવા લાયક-ઉપાદેય, અનભિમત એટલે અનિષ્ટ-ત્યજવાલાયક-હેય. આ અભિમત અને અનભિમત એમ બન્ને પણ બે પ્રકારનું છે મુખ્ય અને ગૌણ. ત્યાં મુખ્ય સુખ અને દુઃખ છે. અર્થાત્ સુખ એ મુખ્ય ઉપાદેય છે અને દુઃખ એ મુખ્ય હેય છે. તે સુખ-દુઃખ, તથા બન્નેનાં જે કારણો છે. જેમકે (૧) કુસુમ-કુંકુમ (કંકુ)- અને કામિનીના કટાક્ષ ઇત્યાદિ જે સુખનાં કારણો છે. તે ગૌણ સુખ અને (૨) દુર્જન, કલેશ, કાલકુટવિષ અને કંટકાદિ ઇત્યાદિ જે દુઃખનાં કારણો છે. તે ગૌણ દુઃખ છે.

આવા પ્રકારના મુખ્ય-ગૌણ એમ બન્ને જાતના સુખ અને દુઃખ રૂપ અભિમત તથા અનભિમત વસ્તુનો જે સ્વીકાર અને તિરસ્કાર, તે કરાવવામાં જે સમર્થ હોય તે જ પ્રમાણ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઈષ્ટ એવા સુખ અને સુખનાં કારણોનું જે પ્રાપક હોય, તથા અનિષ્ટ એવા દુઃખ અને દુઃખનાં કારણોનું જે પરિહારક હોય તે જ પ્રમાણ કહેવાય છે.

આ અભિમત-અનભિમતના ઉપલક્ષણથી આ બન્નેના અભાવ સ્વભાવ રૂપ એવા ઉપેક્ષણીય (અર્થાત્ જોય) અર્થ પણ સમજી લેવા. એટલે કે જે ઉપેક્ષણીય પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરાવે તે પણ પ્રમાણ કહેવાય છે.

જે રાગનો વિષય હોય તે સ્ત્રી આદિ અભિમત કહેવાય.

જે દ્વેષનો વિષય હોય તે વિષ આદિ અનભિમત કહેવાય.

જે રાગ અને દ્વેષ એમ બન્નેનું અનાલંબન (અવિષય) હોય તે તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય (જોય) કહેવાય છે.

તે ઉપેક્ષણીય વસ્તુની ઉપેક્ષા કરાવનાર, તેની ઉપેક્ષામાં જે સમર્થ હોય તેને પ્રમાણ કહેવાય છે.

મૂળસૂત્રમાં લખેલો હિ શબ્દ યસ્માદ્ અર્થમાં છે. જે કારણથી પ્રમાણ જ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તુનો સ્વીકાર-તિરસ્કાર કરાવવામાં સમર્થ છે. આ કારણથી આ જ્ઞાન જ પ્રમાણ થવાને યોગ્ય છે. અર્થાત્ આ જીવને જ્ઞાન જ ઈષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તક નિવર્તક હોવાથી જ્ઞાન જ પ્રમાણ કહેવાય છે. પરંતુ અજ્ઞાનાત્મક એવા સંનિકર્ષ આદિ પ્રમાણ કહેવાતા નથી. કારણ કે તે સન્નિકર્ષાદિ જડ હોવાથી ઈષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક નથી.

તેનો અનુમાન પ્રયોગ (તર્કશાસ્ત્રને અનુસારે) આ પ્રમાણે છે - પ્રમાણં (પક્ષ), જ્ઞાનમેવ (સાધ્ય), અભિમતાનભિતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમત્વાત્ (હેતુ), = પ્રમાણ, જ્ઞાન જ હોય છે. કારણ કે તે જ ઈષ્ટ વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનિષ્ટ વસ્તુના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે. હેતુ પક્ષમાત્રવૃત્તિ હોવાથી અન્વયવ્યાપ્તિ અને અન્વયદેષ્ટાન્ત નથી. પરંતુ જે આવું (જ્ઞાનસ્વરૂપ) નથી, તે તેવું (ઈષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક પણ) નથી, જેમ સ્તંભ, આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેક દેષ્ટાન્ત છે. તથા ચેદમ્ - ઉપનય છે. આ વ્યતિરેક ઉપનય-નિગમન હોવાથી “તથા ચ નેદમ્, અને તસ્માદ્ ન તથા” આવો અર્થ કરવો. જેમ સ્તંભ ઈષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક નથી. તેમ આ પ્રમાણ ઈષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક નથી એમ નહિ પરંતુ પ્રવર્તક-નિવર્તક છે. તસ્માત્ તથા આ નિગમન છે. તેથી સ્તંભ જેમ જ્ઞાનમય નથી, તેમ આ પ્રમાણ જ્ઞાનમય નથી એમ નહિ અર્થાત્ આ પ્રમાણ જ્ઞાનમય જ છે. જ્ઞાન એ જ પ્રમાણ છે.

उपपत्त्यन्तरं प्रकटयन्ति -

“પ્રમાણ સદાકાળ જ્ઞાન જ હોય છે. પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ હોતા નથી” આ બાબતમાં બીજી પણ યુક્તિ ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે -

न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्,
तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः ॥४॥

અયમર્થ : - યથા સંપ્રતિપન્નસ્ય પટાદેસ્થાન્તરસ્યાજ્ઞાનરૂપસ્ય સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાભાવાત્ પ્રામાણ્યં નોપપત્તિશ્રિયમશિશ્રિયત્, તથા સન્નિકર્ષાદેરપિ । પ્રયોગઃ યથા - સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારભાક્ સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાત્ । યદેવં તદેવં યથા ષટઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા । ॥૪॥

અજ્ઞાનાત્મક એવા સન્નિકર્ષાદિને પ્રમાણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. (સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ કહેવાતાં નથી.) કારણ કે અર્થાન્તર એવા ઘટ-પટાદિ પદાર્થોની જેમ તે સન્નિકર્ષાદિમાં પણ સ્વ અને પરનો વ્યવસાય કરાવવામાં સાધકતમતા ઘટી શકતી નથી.

વાદી અને પ્રતિવાદી એમ ઉભયને માન્ય એવા અને અજ્ઞાનાત્મક (જડાત્મક) એવા અર્થાન્તર એટલે ઘટપટાદિ પદાર્થો જડ હોવાથી સ્વનો અને પરનો બોધ કરાવવામાં સાધકતમ કારણ ન હોવાથી તે પદાર્થોમાં પ્રમાણતા માનવી એ જેમ યુક્તિની શોભાને પામતી નથી. અર્થાત્ ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો જડ છે. સ્વ-પરના બોધમાં અસમર્થ છે. તેથી તેઓને પ્રમાણ કહેવા એ વાત જેમ યુક્તિયુક્ત નથી. તેવી જ રીતે સન્નિકર્ષાદિ પણ જડ હોવાથી સ્વ-પરના બોધમાં અસમર્થ હોવાથી પ્રમાણ નથી. તેનો અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે -

સન્નિકર્ષાદિ (પણ), પ્રમાણના વ્યવહારને ભજનારા નથી (સાધ્ય), કારણ કે સ્વ અને અર્થનો બોધ કરાવવામાં અસાધકતમ છે (હેતુ), જે જે આવું (વ્યવસાયમાં અસાધકતમ) હોય છે. તે તે તેવું (અપ્રમાણ) હોય છે જેમકે પટ, આ અન્વયવ્યાપ્તિ અને અન્વયદૃષ્ટાન્ત છે. આ સન્નિકર્ષાદિ પણ તેમ જ છે. (વ્યવસાયમાં અસાધકતમ જ છે) આ ઉપનય છે. અને તેથી આ સન્નિકર્ષાદિ તેવા છે (અર્થાત્ અપ્રમાણ જ છે) આ નિગમન છે. આ અનુમાનથી 'સન્નિકર્ષાદિ અપ્રમાણ જ છે' એ સિધ્ધ થયું.

अथास्य साधनस्यासिद्धिसम्बन्धवैधुर्यं व्यञ्जयन्तः सूत्रद्वयं ब्रुवते ।

હવે ઉપરોક્ત અનુમાનમાં કહેલા આ હેતુમાં અસિધ્ધિના (અસિધ્ધહેત્વાભાસના) સંબંધની રહિતતા વ્યંજિત કરતાં (અસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી, એમ જણાવતા) આચાર્યશ્રી બે સૂત્ર કહે છે -

न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वम्, स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् ॥५॥

नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव

तत्राप्यकरणत्वात् ॥६॥

अस्येति सन्निकर्षादेः, करणत्वं साधकतमत्वम् । नाप्यर्थनिश्चिताविति अस्य करणत्वमिति योगः । तत्रापीति अर्थनिश्चितावपीत्यर्थः । शेषमशेषमुक्तानार्थम् ।

પ્રયોગૌ તુ - સન્નિકર્ષાદિઃ સ્વનિર્ણીતૌ કરણં ન ભવતિ, અચેતનત્વાત્, ય ઇત્થં સ ઇત્થં, યથા સ્તમ્ભઃ, તથા ચાયમ્, તસ્માત્ તથા । સન્નિકર્ષાદિરર્થનિશ્ચિતૌ કરણં ન ભવતિ, સ્વનિશ્ચિતાવકરણત્વાત્ । ય એવં સ એવમ્ । યથા કુમ્ભઃ । યથોક્તસાધનસંપન્નશ્ચાયમ્ । તસ્માદ્ યથોક્તસાધ્યઃ ।

આ સન્નિકર્ષાદિ અચેતન હોવાથી સ્તંભાદિની જેમ સ્વનિર્ણયમાં કરણ નથી, તથા અર્થનિર્ણયમાં પણ કરણ નથી કારણ કે સ્વનિર્ણયમાં જે અકરણ હોય છે તે કુંભાદિની જેમ ત્યાં પણ (અર્થ નિર્ણયમાં પણ) અકરણ જ હોય છે. ॥૫/૬॥

“અસ્ય” એવું જે પદ છે તેનો અર્થ ‘સન્નિકર્ષાદિને’ એમ કરવો. ‘કરણત્વમ્’ પદનો અતિશય સાધકતમ એવો અર્થ કરવો. બીજા સૂત્રમાં ‘નાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ’ એ પદની સાથે અસ્ય કરણત્વમ્ પદ ઉપરના સૂત્રથી અનુવૃત્તિ લાવીને જોડવું. ‘તત્રાઽપિ’ એવો જે શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘અર્થનિશ્ચિતાવપિ’ એવો કરવો. શેષ સઘળો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ન્યાય-વૈશેષિકાદિ દર્શનકારોએ સન્નિકર્ષાદિને પ્રમાણ માન્યા છે. પરંતુ મરેલા માણસના મુખમાં બરફીનો ટુકડો મુકીએ તો ત્યાં ‘રસના અને બરફીનો’ સન્નિકર્ષ છે. છતાં જ્ઞાન થતું નથી. માટે સન્નિકર્ષો અચેતન હોવાથી પોતાનો કે પદાર્થનો બોધ કરાવવામાં કારણ બનતા નથી. તે જ આ બે સૂત્રોમાં સમજાવે છે. આ સમજાવવા માટે અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-

(૧) સન્નિકર્ષાદિ (પક્ષ), સ્વનિર્ણય કરાવવામાં કરણ બનતા નથી (સાધ્ય) અચેતન હોવાથી (હેતુ), જે જે આવા (અચેતન) છે. તે તે તેવા (સ્વનિર્ણયમાં અકરણ) છે. જેમ કે સ્તંભ. આ સન્નિકર્ષો પણ તેવા (અચેતન) છે. તેથી તે સન્નિકર્ષો નિયમા તેવા (સ્વનિર્ણયમાં અકરણ) જ છે.

(૨) તથા આ સન્નિકર્ષાદિ (પક્ષ), અર્થનિર્ણયમાં પણ કરણ નથી (સાધ્ય) કારણ કે સ્વનિર્ણયમાં અકરણ હોવાથી (હેતુ), જે જે આવા છે (સ્વનિર્ણયમાં અકરણ છે) તે તે તેવા (અર્થનિર્ણયમાં પણ અકરણ) છે. જેમ કે કુંભાદિ, આ સન્નિકર્ષાદિ યથોક્ત સાધન (સ્વનિર્ણયમાં અકરણતા) થી સંપન્ન છે. તેથી યથોક્ત સાધ્ય (અર્થનિર્ણયમાં અકરણતા) થી પણ યુક્ત છે. આ બંને અનુમાનપ્રયોગો વડે સન્નિકર્ષાદિ સ્વ-અર્થનિર્ણયમાં અકરણ છે. માટે અપ્રમાણ છે. એમ સિદ્ધ કર્યું.

અત્ર કેચિદ્ યૌગાઃ સંગિરન્તે - “સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારભાગિત્યાદિ યદવાદિ, તત્રાદિશબ્દસૂચિતકારકસાકલ્યાદેઃ કામમપ્રામાણ્યમસ્તુ । સન્નિકર્ષસ્ય તુ પ્રામાણ્યાપકર્ષો નોઽમર્ષપ્રકર્ષસિદ્ધયે, તસ્યાર્થોપલબ્ધૌ સાધકતમત્વાવધારણેન સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધક-તમત્વાદિત્યત્ર હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેઃ । યત્તુ તત્સિદ્ધૌ સાધનમધુનૈવાભ્યધુઃ, તદસાધીયઃ, પ્રદીપેન વ્યભિચારાત્, તસ્ય સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્યાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ કરણત્વાદિતિ ।

અહીં કેટલાક નૈયાયિકો ઉપરોક્ત અમારા અનુમાન પ્રયોગોની સામે આ પ્રમાણે

કહે છે - ‘સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણતાના વ્યવહારને ભજનારા નથી’ એવું તમે જૈનોએ જે ઉપર કહ્યું, ત્યાં સન્નિકર્ષાદિ પદમાં રહેલા ‘આદિ’ શબ્દથી સન્નિકર્ષ વિનાના બીજાં જે અંજન-ભોજન ઇત્યાદિ પરંપરા કારણો છે તથા કર્મ-સંપ્રદાન-અપાદાન-આધાર ઇત્યાદિ કારક-સાકલ્યતા છે, તે આદિ શબ્દથી સૂચવાયેલી કારક સાકલ્યતાદિમાં ભલે તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે અપ્રમાણતા હોય તેમ કહો તેમાં અમને કોઈ જાતનો વાંધો નથી. કારણ કે તે પરંપરાએ કારણ હોવાથી અપ્રમાણ ભલે કહો. પરંતુ સન્નિકર્ષમાં પ્રમાણતાનો અપકર્ષ (પ્રમાણરહિતતા-અપ્રમાણતા) જે કહો છો તે ન: = અમારા કોધના ઉત્કર્ષને કરવા માટે જ છે, કારણ કે તમારું તે કહેવું યોગ્ય નથી. તે આ પ્રમાણે -

તે સન્નિકર્ષ અર્થનો બોધ કરાવવામાં સાધકતમ કારણ જ છે. આવું અવધારણ (નિર્ણય) હોવાથી “સન્નિકર્ષાદિ: ન પ્રામાણ્યમ્, સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાનુપપન્તે:” આવા પ્રકારનું ચોથા સૂત્રમાં તમે જે અનુમાન કહ્યું હતું. તેમાં જે હેતુ કહ્યો છે. તે એકદેશાસિધ્ધ હેત્વાભાવ છે. તે આ પ્રમાણે - ‘સ્વાર્થવ્યવસિતૌ અસાધકતમત્વાત્’ હેતુ તમે કહ્યો છે. એટલે કે સન્નિકર્ષો સ્વનો બોધ કરાવવામાં, અને અર્થનો બોધ કરાવવામાં અસાધકતમ છે. એવો અર્થ આ પંક્તિનો થાય છે. આ હેતુમાં બે અંશો છે. સ્વવ્યવસાયમાં અસાધકતા, અને અર્થવ્યવસાયમાં અસાધકતા, આ બે અંશોમાંથી પ્રથમ અંશરૂપ હેતુ સન્નિકર્ષમાં ઘટી શકે છે કારણ કે સન્નિકર્ષો પોતે પોતાનો પ્રકાશ કરાવી શકતા નથી. પરંતુ જે બીજો અંશ છે તે સન્નિકર્ષ નામના પક્ષમાં ઘટતો નથી. અર્થાત્ સન્નિકર્ષો પરપદાર્થનો વ્યવસાય કરાવવામાં અસાધકતમ નથી પરંતુ સાધકતમ કારણ છે. તેથી હેતુનો એક અંશ પક્ષમાં અવૃત્તિમાન હોવાથી એકદેશાસિધ્ધ હેત્વાભાવ થાય છે.

પ્રશ્ન :- કદાચ તમે જૈનો એવો પ્રશ્ન અમારી સામે કહો કે ‘સન્નિકર્ષાદિ: , અર્થનિશ્ચિતૌ ન કરણં ભવતિ, સ્વનિશ્ચિતૌ અકરણસ્ય તત્રાપિ અકરણત્વાત્ કુમ્ભાદિવત્’ ઇત્યાદિ અનુમાન દ્વારા સૂત્ર ૬માં અમે કહ્યું જ છે કે આ સન્નિકર્ષાદિ અર્થનિર્ણયમાં પણ અકરણ જ છે. કારણ કે સ્વનિર્ણયમાં અકરણ હોવાથી’ આ અનુમાનથી જ સન્નિકર્ષાદિ અર્થનિર્ણયમાં અકરણ છે તે સિધ્ધ થઈ જ જાય છે. માટે એકદેશાસિધ્ધ હેત્વાભાસ અમને જૈનોને કેમ લાગે ?

ઉત્તર :- તમારું જૈનોનું આ પ્રમાણે કહેવું ઉચિત નથી કારણ કે યત્તુ - સન્નિકર્ષાદિ અર્થનિર્ણયમાં અકરણ છે તે સિધ્ધ કરવામાં તમે જે હેતુ હમણાં જ કહ્યો છે. તે તમારો હેતુ ખોટો છે કારણ કે પ્રદીપની સાથે વ્યભિચારદોષ આવે છે. કારણ કે તે પ્રદીપ સ્વનિર્ણયમાં અકરણ હોવા છતાં પણ અર્થનિર્ણયમાં અવશ્યકરણ બને જ છે. જે જે

સ્વનિર્ણયમાં અકરણ હોય તે તે અર્થનિર્ણયમાં પણ અકરણ હોય છે એવી તમારી વ્યાપ્તિ પ્રદીપમાં લાગુ પડતી નથી. કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિર્ણયમાં અકરણ છે. છતાં પણ અર્થનિર્ણય કરાવે છે. જેમકે ભીંતના આંતરે રહેલો પ્રદીપ કદાચ ન દેખાય તો પણ તેના પ્રકાશથી ઘટ-પટ પદાર્થો દેખી શકાય છે. તેની જેમ સત્ત્રિકર્ષ સ્વનિર્ણયમાં ભલે અકરણ હોય પરંતુ અર્થનિર્ણયમાં કરણ બની શકે છે. આ પ્રમાણે દીપકની સાથે વ્યભિચારદોષ હોવાથી તમારું જેનોનું બીજું અનુમાન ખોટું છે.

તદેતત્ ત્રપાપાત્રમ્, અર્થોપલબ્ધૌ સત્ત્રિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વાસિદ્ધેઃ । યત્ર હિ પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવશ્યં કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ, અન્યથા પુનરનુત્પત્તિરેવ, તત્ તત્ર સાધકતમમ્ । યથા છિદાયાં દાત્રમ્ । ન ચ નભસિ નયનસત્ત્રિકર્ષસમ્ભવેડપિ પ્રમોત્પત્તિઃ । સ્વપ્તસ્ય સહકારિણોઽભાવાત્ તત્ર તદનુત્પત્તિરિતિ ચેત્ - કથમસૌ સ્ત્રે-ડપિ સ્યાત્ ? ન હિ સ્ત્રે સ્વપ્તમસ્તિ નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ । નાપિ તદાધારભૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તિ યાવદ્-દ્રવ્યભાવિસજાતીયગુણદ્વયસ્ય યુગપદેકત્ર ત્વયાઽનભ્યુપગમાત્ । અવયવગતં રૂપમવય-વિરૂપોપલબ્ધૌ સહકારિ સમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ - કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભો ભવેત્ ? ન હિ દ્વ્યણુકલક્ષણાવયવત્રયવર્તિસ્ત્રમુપલભ્યતે, યતઃસહકારિ સ્યાત્ । અનુપલભ્યમાનમપિ તત્ તત્ર સહકારીતિ ચેત્ - તર્હિ કથં ન તત્પાથસિ પાવકોપલમ્ભસમ્ભવઃ, તદવયવેષ્વ-નુપલભ્યમાનસ્ય સ્વપ્તસ્ય ભાવાત્ । યદિ ચ સ્વપ્તં સહકારિ કલ્પ્યતે, તદા સમાકલિ-તસકલનેત્રગોલકસ્ય દૂરાસન્નતિમિરોગાવયવિનઃ કથં નોપલબ્ધિઃ ? ।

નૈયાયિકોનું ઉપરોક્ત કથન લજજાસ્પદ છે. કડ્ડણા ઉપજે તેવું છે. કારણ કે સત્ત્રિકર્ષ અર્થનો બોધ કરાવવામાં સાધકતમ કારણ સિધ્ધ થતો નથી. તે આ પ્રમાણે - જ્યાં પ્રમાતા એવા આત્મા વડે વિષયબોધ કરવામાં જે કારણનો ઉપયોગ કરાયે છે તે અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય જ, અને અન્યથા = જે કારણનો ઉપયોગ ન કરાયે છે તે કાર્યની અનુત્પત્તિ જ થાય તે કારણ તે કાર્યમાં સાધકતમ છે એમ સમજવું, જેમ છેદનક્રિયા કરવામાં કર્તા દાત્રનો ઉપયોગ કરે તો અવશ્ય છેદનકાર્ય થાય જ છે. અને દાત્રનો ઉપયોગ જો ન કરે તો છેદનક્રિયા થતી નથી. માટે છેદનક્રિયામાં દાત્ર સાધકતમ કારણ કહેવાય છે. પરંતુ સત્ત્રિકર્ષમાં આવી સાધકતમતા ઘટતી નથી. જ્યારે નભસમાં (આકાશમાં) નયનથી જોઈએ ત્યારે 'નભસનો અને નયનનો સત્ત્રિકર્ષ હોવા છતાં પણ પ્રમાની (જ્ઞાનની) ઉત્પત્તિ થતી નથી. જ્યારે રસ્તા ઉપર ઉભા રહી આકાશમાં દૃષ્ટિ નાખીએ ત્યારે નૈયાયિકની દૃષ્ટિએ ચક્ષુ અને આકાશનો સંયોગ હોવા છતાં પણ આકાશ દેખાતું નથી. માટે સત્ત્રિકર્ષ એ સાધકતમ કારણ નથી.

નૈયાયિક :- કદાચ હવે અહીં નૈયાયિક એમ બયાવ કરે કે ‘ચાક્ષુષજ્ઞાન’ ઉત્પન્ન કરવામાં રૂપ એ સહકારિ કારણ છે. આકાશદ્રવ્ય અરૂપી છે. તેમાં રૂપગુણ નથી. તેથી ચક્ષુ અને આકાશનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં પણ સહકારી કારણ જે રૂપ, તે ત્યાં આકાશમાં ન હોવાથી તે પ્રમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. અર્થાત્ સન્નિકર્ષ તો પ્રમાની ઉત્પત્તિમાં સાધકતમ કારણ છે જ. પરંતુ રૂપ નામના સહકારિકારણના અભાવથી પ્રમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જૈન :- જો સહકારી કારણ રૂપ જ્યાં હોય ત્યાં જ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થાય અને આકાશમાં રૂપ ન હોવાથી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થતું નથી એમ જો કહેશો તો કથમસૌ સ્વેઽપિ સ્યાત્ રૂપગુણનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરવામાં આ પ્રમાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ? જેમ ચક્ષુથી ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. તે જ રીતે રૂપગુણનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ ચક્ષુથી જ થાય છે. અને રૂપગુણનું ચક્ષુથી જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. ત્યારે રૂપમાં રૂપ તો છે જ નહિ, કારણ કે ગુણો હંમેશાં નિર્ગુણ જ હોય છે. ગુણો સદા દ્રવ્યમાં જ રહે છે. ગુણોમાં ગુણો રહેતા નથી. એટલે કે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં જો રૂપ એ સહકારી કારણ હોય તો રૂપમાં રૂપ નથી છતાં રૂપનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેમ થાય છે ?

નૈયાયિક :- જે રૂપગુણનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તે રૂપગુણના આધારભૂત જે દ્રવ્ય છે તેમાં વિવક્ષિતરૂપનું ચાક્ષુષજ્ઞાન કરવામાં સહકારી કારણ બને એવું રૂપાન્તર (બીજું રૂપ) છે એમ અમે માનીશું. અર્થાત્ આધારભૂત એવા એક જ દ્રવ્યમાં બે રૂપ છે. જેમાંથી એક રૂપનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં બીજું રૂપ સહકારીકારણ બને છે એમ માનીશું.

જૈન :- ઉપરોક્ત નૈયાયિકની વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે તે વિવક્ષિત રૂપના આધારભૂત દ્રવ્યમાં આવા પ્રકારનું બીજું કોઈ રૂપ છે જ નહિ કારણ કે યાવદ્ દ્રવ્યભાવિ એવા સજ્જતીય બે ગુણો એક સાથે એક દ્રવ્યમાં તમારા વડે સ્વીકારાયા જ નથી. વર્ણ-ગંધ રસ અને સ્પર્શ એમ વિજ્જતીય ગુણો યુગપદ્ એકત્ર સ્વીકારાય છે. પરંતુ સજ્જતીય બે પ્રકારનાં રૂપો, અથવા બે ગંધ, બે રસ સ્વીકારાયા નથી.

નૈયાયિક :- અવયવીના રૂપની ઉપલબ્ધિ કરવામાં અવયવમાં રહેલું રૂપ અમે સહકારી કારણ માનીશું. ઘટના રૂપનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ કરવામાં ત્યાં કપાલનું રૂપ સહકારી કારણ માનીશું. પટના રૂપમાં તન્તુનું રૂપ અમે સહકારી કારણ માનીશું.

જૈન :- જો તમે અવયવીના રૂપના પ્રત્યક્ષમાં અવયવના રૂપને સહકારી કારણ કહેશો તો ‘ત્ર્યણુક’ નામના અવયવીના રૂપની ઉપલબ્ધિ કેમ થશે ? કારણ કે તમારા મતે પરમાણુ અને દ્વયણુક અચાક્ષુષ છે અને ત્ર્યણુકાદિ ચાક્ષુષ છે. દ્વયણુક અવયવ છે અને ત્ર્યણુક અવયવી છે. ત્રણ દ્વયણુક સાથે મળવાથી ત્ર્યણુક થાય એમ તમે માનો છો. હવે દ્વયણુકાત્મક

જે અવયવત્રિક, તેમાં વર્તતું જે રૂપ, તે તો ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થતું જ નથી કે જેથી સહકારી કારણ બને ? અને તેના સહકારના અભાવે ત્ર્યણુકાત્મક અવયવીનું રૂપ પણ પ્રત્યક્ષ કેમ થશે ?

નૈયાયિક :- દ્વયણુકાત્મક અવયવોમાં રહેલું અનુપલભ્યમાન એવું પણ તે અવયવગત રૂપ ત્યાં (અવયવીના રૂપના પ્રત્યક્ષમાં) સહકારી કારણ બને છે એમ અમે માનીશું જેથી ત્ર્યણુકાત્મક અવયવીના રૂપનો ઉપલંભ થવામાં કંઈ જ આપત્તિ નહી આવે.

જૈન :- તો તત્ત્વપાથસિ = તપેલા-ગરમાગરમ ફળફળતા પાણીમાં રહેલ ‘અગ્નિ’ દ્રવ્યના ઉપલંભનો સંભવ કેમ નહી થાય ? કારણ કે તે ‘અગ્નિ’ નામના અવયવી દ્રવ્યના અવયવોમાં અનુપલભ્યમાન રૂપ તો ત્યાં છે જ, તેથી જેમ અનુપલભ્યમાન દ્વયણુક અવયવના રૂપના સહકારથી ત્ર્યણુકાત્મક અવયવીનું રૂપ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થાય એમ તમે માનો છો તો તેની જેમ અગ્નિકણાત્મક અવયવોનું પાણીમાં રહેલું અનુપલભ્યમાન જે રૂપ છે તેના સહકારથી ‘અગ્નિ’ અવયવી દ્રવ્યનું રૂપ પણ પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, તે કેમ થતું નથી ? માટે તમારી આ વાત ઉચિત નથી.

તથા વળી જો રૂપ સહકારી કારણ કલ્પાય તો વ્યાપ્ત કર્યો છે સમગ્ર નેત્રના ગોળાનો (કીકીનો) ભાગ જેણે એવો દૂરતિમિર અને આસન્નતિમિર સ્વરૂપ જે રોગાત્મક અવયવી છે તેનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેમ થતું નથી ? આંખમાં ઉત્પન્ન થયેલ જે તિમિરનો રોગ (મોતીયો-ઝામર ઇત્યાદિ) દૂરનું જોવાનું રૂકાવટ કરે તે દૂરતિમિર કહેવાય છે. અને જે તિમિરનો રોગ નજીકનું જ જોવાનું રૂકાવટ કરે તે આસન્નતિમિર કહેવાય છે. જે માણસની આંખમાં આવો ગમે તે તિમિરનો રોગ (મોતીયો) જે ઉત્પન્ન થયો છે તે રોગ (મોતીયાનો દાણો) અવયવી છે. તેમાં રૂપ પણ છે. કારણ કે આ રોગાત્મક દાણો પુદ્ગલનો બનેલો છે. જેમ આકાશમાં રૂપ નથી માટે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થતું નથી, અને ઘટ-પટ અવયવીમાં તેનું રૂપ સહકારીકારણ છે માટે પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ તમે કહો છો તો પછી આ રોગાત્મક અવયવીમાં પોતાનું રૂપ (અને તે રોગના કણ-કણાત્મક અવયવો જે છે તે અવયવોનું રૂપ પણ) સહકારી કારણ વિદ્યમાન છે. છતાં ચક્ષુથી મોતીયો કેમ દેખાતો નથી ? ત્યાં સન્નિકર્ષ પણ છે. માટે દેખાવો જોઈએ. પરંતુ મોતીયો દેખાતો નથી માટે તમારી રૂપને સહકારી કારણ માનવાની વાત ઉચિત નથી.

અથાત્યન્તાસત્યભાવોઽપિ સહકારી । ન ચાસૌ તિમિરેઽસ્તીતિ ચેત્ ? નન્વિયમા-સત્તિરાત્માપેક્ષયા, શરીરાપેક્ષયા, લોચનાપેક્ષયા, તદધિષ્ઠાનાપેક્ષયા વા વિવક્ષાંચક્રે

પ્રેક્ષાદક્ષેણ ? આદ્યે કલ્પે, કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિઃ ? વ્યાપકસ્યાત્મનઃ સર્વભાવૈરાસત્તિસમ્ભવાત્ । દ્વિતીયે કથં કરતલતુલિતમાતુલિઙ્ગાદેરુપલબ્ધઃ ? તૃતીયે કથં ક્વાપિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જેત્ ? ચક્ષુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારેણ સર્વત્ર સ્વગો-ચરેણાઽઽસત્તિસદ્ભાવાત્ ? । તુરીયે, કથમધિષ્ઠાનસંયુક્તાઙ્ગનશલાકાયાઃ સમુપલબ્ધિઃ ? અથ યેનાંશેન તસ્યાસ્તત્ર સંસર્ગઃ, સ નોપલબ્ધ્યતે એવ, નૈવમ્, અવયવિનો નિરંશત્વેન સ્વીકારાત્ ।

નૈયાયિક :- કોઈ પણ પદાર્થનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થવામાં જેમ રૂપ સહકારી કારણ છે. તેમ ‘અત્યન્ત આસત્તિનો અભાવ’ એ પણ સહકારી કારણ છે. આંખથી જે વસ્તુ જોવાની છે. તે વસ્તુ અત્યન્ત નિકટ ન હોવી જોઈએ તો જ જોઈ શકાય. તિમિરના રોગમાં ‘અત્યન્ત આસત્તિના અભાવ’ સ્વરૂપ આ બીજું સહકારી કારણ ત્યાં વિદ્યમાન નથી. કારણ કે ચક્ષુ અને તિમિર અત્યન્ત આસત્તિ (નિકટતા) વાળાં છે. માટે ‘રૂપ’ નામનું પ્રથમ સહકારી કારણ ત્યાં હાજર હોવા છતાં બીજા કારણના અભાવે ત્યાં ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થતું નથી.

જૈન :- તમે જે આ બીજું સહકારી કારણ ‘અત્યન્ત આસત્તિ અભાવ’ કહ્યું. તે આ આસત્તિ શું આત્માની અપેક્ષાએ ૧, કે શરીરની અપેક્ષાએ ૨, કે લોચનની અપેક્ષાએ ૩, કે શું લોચનમાં રહેલી કીકી આદિને રહેવાનું જે સ્થાન (શરીરમાં રહેલી-ચોટેલી નેત્રાકૃતિ)ની અપેક્ષાએ ૪, આ ચાર પક્ષોમાંથી પ્રેક્ષામાં (બુધ્ધિમાં) દક્ષ (ચતુર) એવા તમારા વડે કયો પક્ષ વિવક્ષા કરાયો છે ? (તમે જે પક્ષ જણાવશો તેમાં દોષ જ આવે છે)

(૧) જો આદ્ય પક્ષ કહો તો તમારા મતે આત્મા જગત્ વ્યાપી હોવાથી, અને સર્વત્ર વ્યાપક એવા આત્માને સર્વ પદાર્થોની સાથે આસત્તિનો જ સંભવ હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થનો ચાક્ષુષબોધ કેમ થશે ? જ્યાં ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો પડેલા છે ત્યાં પણ આત્મા છે તેથી આસત્તિ છે પરંતુ આસત્તિનો અભાવ નથી. માટે સહકારી કારણ ન મળવાથી ઘટ-પટ આદિ સકલ પદાર્થનો ચાક્ષુષબોધ કેમ થાય ?

(૨) જો બીજો પક્ષ કહો તો હથેલીમાં રહેલા બીજોરા આદિ પદાર્થોનો બોધ કેમ થાય ? કારણ કે શરીરને બીજોરૂ સ્પર્શલું હોવાથી આસત્તિ છે. પરંતુ આસત્તિનો અભાવ નથી. તેથી ચાક્ષુષબોધ થવો જોઈએ નહિ.

(૩) જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો કોઈ પણ જગ્યાએ (કોઈપણ પદાર્થવિષયક) ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેમ થશે ? અર્થાત્ થશે જ નહિ, કારણ કે ચક્ષુઃ પ્રાપ્યકારી તરીકે સ્વીકારેલી હોવાથી સ્વગોચરમાં (ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવા પદાર્થોમાં) સર્વત્ર આસત્તિ જ

થવાની, તેથી ચક્ષુર્જન્ય જ્ઞાન થશે નહિ. તમે ‘આસત્તિનો અભાવ’ સહકારી કારણ માનો છો અને ચક્ષુઃ પ્રાપ્તકારી હોવાથી સ્વગોચર એવા વિષયોમાં સર્વત્ર ચક્ષુઃ સ્પર્શોલી જ છે માટે આસત્તિનો અભાવ નથી તેથી બોધ થશે નહિ.

(૪) હવે જો ચોથો પક્ષ કહો તો એટલે ચક્ષુનો શરીરમાં રહેલો જે ભાગ, તેની સાથે ‘આસત્તિનો અભાવ’ સહકારી કારણ કહો તો આંખમાં રહેલા તે ભાગની સાથે સંયુક્ત થયેલી એવી અંજન આંજવાની સળીનો બોધ કેમ થાય છે ? સળી આંખ સાથે સંયુક્ત હોવાથી બોધ થવો જોઈએ નહિ.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે - અંજનશલાકાનો જે અંશ ચક્ષુની સાથે સંયુક્ત છે. તે અંશમાં આસત્તિ હોવાથી ઉપલબ્ધિ થતી નથી. પરંતુ તે જ અંજનશલાકાનો જે અંશ સંયુક્ત નથી તે અંશમાં આસત્તિનો અભાવ હોવાથી તેનો બોધ થઈ શકશે. આવું જો તમે નૈયાયિકો કહો તો - નૈવમ્ = એમ કહેવું નહિ કારણ કે તમે અવયવીને નિરંશ સ્વીકારેલી છે એટલે અવયવી એવી સળીનો અમુક અંશ સંયુક્ત હોવાથી ન દેખાય અને અમુક અંશ અસંયુક્ત હોવાથી ન દેખાય એ વાત તમોરા મતે ઉચિત નથી.

અપિ ચ, કથમુદીર્ચીં પ્રતિ વ્યાપારિતનેત્રસ્ય પ્રમાતુર્ન કાઞ્ચન કાઞ્ચનાચલો-
પલબ્ધિમનુભવામઃ । ન ચ દવીયસ્ત્વાદ્ ન તત્ર નેત્રરશ્મયઃ પ્રસર્તુ શક્તાઃ, તેષાં શશાઙ્કેઽપિ
પ્રસરણાભાવાપત્તેઃ । અથ તદાલોકમિલિતાસ્તે વર્ધન્તે । તર્હિં ખરતરકરનિકર-
નિસ્તરાપૂરિતવિષ્ટપોદરે મરીચિમાલિનિ સતિ સુતરાં સુરાદિમભિસર્પતાં તેષાં વૃદ્ધિર્ભવેત્ ।
ન ચ દિનકરમરીચીનાં નિતરાં કઠોરત્વેન તૈસ્તેષાં પ્રતિઘાતઃ, તદાઽઽલોકકલાપાઽઽ-
કલિતકલશકુલિશાદિપદાર્થાનામપ્યનુપલમ્ભાપત્તેઃ ।

વળી “આસત્તિનો અભાવ” જો ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થવામાં સહકારી કારણ હોય તો (જે બાજુ મેરૂપર્વત છે તે બાજુની) ઉત્તર દિશા તરફ ઉપયોગ કર્યો છે નેત્રનો જેણે એવા પ્રમાતાને કાંચનાચલ (મેરૂપર્વત) સંબંધી (કાઞ્ચન=) કંઈપણ ઉપલબ્ધિ કેમ થતી નથી ? બોધ કેમ થતો નથી કારણ કે મેરૂપર્વત અત્યંત દૂર છે. તેથી ‘આસત્તિનો અભાવ’ ત્યાં છે તો તેનો બોધ થવો જોઈએ.

નૈયાયિક :- મેરૂપર્વત દૂર તો છે. પરંતુ દવીયસ્ત્વાત્ = અતિશય દૂર હોવાથી નેત્રરશ્મિઓ ત્યાં પહોંચવાને સમર્થ થતાં નથી. તેથી ‘આસત્તિ અભાવ’ હોવા છતાં પણ ચાક્ષુષ બોધ થતો નથી.

જૈન :- શશાંક (ચંદ્ર) પણ અતિશય દૂર છે. તેથી તે નેત્રરશ્મિઓનું ચંદ્ર પ્રત્યે પણ

અતિશય દૂર હોવાથી પ્રસરણ થવાના અભાવની જ આપત્તિ આવશે. તેથી જેમ ચક્ષુથી મેરૂનું અદર્શન છે તેમ ચંદ્રનું પણ અદર્શન જ થવું જોઈએ.

નૈયાયિક :- ચંદ્ર અતિશય દૂર છે તે વાત યથાર્થ છે. પરંતુ ચંદ્રને રશ્મિઓ છે. અને તે પણ તેજમય છે અને નેત્રનાં રશ્મિઓ પણ તેજમય છે. તેવાં મેરૂ પર્વતને રશ્મિઓ પણ નથી અને તેજમય પણ નથી. તેથી ચંદ્રનાં રશ્મિથી મળ્યાં છતાં નેત્રનાં રશ્મિઓ (સજાતીય હોવાથી) વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી ચંદ્ર દૂર હોવા છતાં નેત્રરશ્મિઓ ચંદ્રના આલોકથી વૃદ્ધિ પામવાના કારણે ચંદ્ર સુધી જઈ શકે છે અને ચંદ્રનું ચાક્ષુષજ્ઞાન થાય છે.

જૈન :- જો આ પ્રમાણે બનતું હોય તો (ખરતર=) અત્યંત પ્રચંડકર્કશ એવાં (કરનિકર=) કિરણોના સમૂહ વડે (આપુરિત) ભરી દીધું છે (વિષ્ટપોદરે) જગતનું ઉદર જેણે એવો (મરીચિમાલિનિ=) સૂર્ય પ્રકાશમાન થયે છે તે (સુરાદ્રિ=) મેરૂપર્વત તરફ (અભિસર્પતાં=) ગમન કરતાં એવાં તે કિરણોની (સુતરાં=) સારી રીતે વૃદ્ધિ થશે અને તેથી અનાયાસે જ મેરૂપર્વતનો ચાક્ષુષબોધ થશે જ. સારાંશ કે પ્રચંડ સૂર્યનાં કિરણોની સાથે ભળવાથી નેત્રનાં રશ્મિઓ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામશે અને તેનાથી મેરૂપર્વત દેખાશે. પરંતુ દેખાતો નથી. માટે તમારી આ વાત વ્યાજબી નથી.

નૈયાયિક :- (દિનકર) સૂર્યનાં કિરણો અત્યંત કઠોર હોવાથી તે કિરણો વડે નેત્રરશ્મિનો પ્રત્યાઘાત થાય છે. અર્થાત્ નેત્રરશ્મિની વૃદ્ધિ થવાને બદલે તે સૂર્યનાં કિરણો પ્રચંડપ્રતાપી હોવાથી નેત્રરશ્મિને અટકાવે છે.

જૈન :- આવું કહેવું નહિ. જો સૂર્યનાં કિરણો નેત્રરશ્મિને અટકાવતાં હોય તો (તદાલોકકલાપ) તે સૂર્યનાં પ્રકાશપુંજથી જોયેલા કલશ અને કુલિશાદિ પદાર્થોની પણ અનુપલબ્ધિ જ થવી જોઈએ - અર્થાત્ ઘરના ચોકમાં પડેલા ઘટ-પટ-કલશ-કુલિશાદિ પદાર્થોને જોવા માટે નેત્રરશ્મિ જેવાં ત્યાં જાય કે તુરત જ ત્યાં પ્રસરેલાં પ્રચંડપ્રતાપી સૂર્યરશ્મિ નેત્રરશ્મિને અટકાવશે જ, તેથી જેમ મેરૂ ન દેખાય તેમ ઘરના ચોકમાં સૂર્યના પ્રકાશમાં પડેલા ઘટ પટાદિ પણ ન જ દેખાવા જોઈએ.

તતો ન સન્નિકર્ષસદ્ભાવેऽપ્યવશ્યં સંવેદનોદયોઽસ્તિ । નાપિ તદભાવેઽભાવ એવ, પ્રાતિભપ્રત્યક્ષાણામાર્ષસંવેદનવિશેષાણાં ચ તત્કાલાઽવિદ્યમાનવસ્તુવિષયતયા સન્નિકર્ષાભાવેઽપિ સમુદ્ભવાત્ । તન્ન સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વં સાધુત્વસૌધાઽધ્યા-સધૈર્યમાર્જિજત્ ।

યં ચ પ્રદીપેન વ્યભિચારમુદ્ગીચરઃ, સોઽપિ ન ચતુરચેતશ્ચમત્કારચચ્ચુઃ, પ્રદીપસ્ય

મુખ્યવૃત્ત્યા કરણત્વાનુપપત્તેઃ, નેત્રસહકારિતયા કરણત્વોપચારાત્ । યથા ચોપચારા-
દર્થવ્યવસિતૌ કરણમયમ્, તથા સ્વવ્યવસિતાવપિ । ન હિ પ્રદીપોપલમ્બે પ્રદીપાન્તરા-
ન્વેષણમસ્તિ । કિન્ત્વાત્મનૈવાત્માનમયં પ્રકાશયતીતિ ક્વ વ્યભિચારઃ ? તન્ન સન્નિકર્ષ-
સ્થાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ ।

અન્યૈવ દિશા કારકસાકલ્યાદેરપ્યર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વં સમર્થનીયમ્, इति
न हेत्वेकदेशासिद्धिः । ॥५-६॥

તેથી ‘જ્યાં જ્યાં સન્નિકર્ષનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જ્ઞાનોદય થાય જ’
એવો નિયમ નથી માટે સન્નિકર્ષ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કારણ નથી એમ અન્વયવ્યાપ્તિ દ્વારા
સમજાવ્યું. હવે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી સમજાવે છે કે ‘જ્યાં જ્યાં તે સન્નિકર્ષનો અભાવ છે.
ત્યાં ત્યાં જ્ઞાનોદયનો પણ અભાવ જ હોય’ એવો નિયમ પણ નથી. કારણ કે -
પ્રાતિભપ્રત્યક્ષજ્ઞાનો = પોતાના આત્માની પ્રતિભાથી જગત્તું યથાર્થ સાક્ષાત્ જ્ઞાન કરનારા
સર્વજ્ઞ કેવલી ભગવંતોનાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો, અને આર્ષઋષિમુનિઓને પોતાના યોગના
પ્રાબલ્યથી ઉત્પન્ન થનારાં અવધિ અને મનઃ પર્યવ આદિ સંવેદનવિશેષો, અમર્યાદિતપણે
અને મર્યાદિતપણે ત્રણેકાળના ભાવોને જાણે છે. ત્યાં ભૂતકાળના બની ચૂકેલા, અને
ભાવિકાળના બનવાવાળા જે જે ભાવો છે કે જે વર્તમાનકાળમાં અવિદ્યમાન વસ્તુના
વિષયવાળા છે. તે ભાવોને પણ આ જ્ઞાનો જાણતાં હોવાથી સન્નિકર્ષના અભાવમાં પણ
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય જ છે. માટે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી પણ સન્નિકર્ષ જ્ઞાનનું સાધકતમકારણ
નથી. તેથી સન્નિકર્ષને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધકતમ કારણ કહેવું તે (સાધુત્વ) = સજ્જન =
વિદ્વાન માણોસની, (સૌંધ-મહેલ) સભામાં, (અધ્યાસ) બેસવાની, (ધૈર્ય) = શોભાનો
આશ્રય કરતું નથી. અર્થાત્ જે અસાધારણ કારણ નથી. તેને અસાધારણ કારણ કહેનારો
પુરુષ પંડિતોની સભામાં બેસવાની શોભાને પામતો નથી.

વળી તમે જે દીપકના દૃષ્ટાન્તની સાથે વ્યભિચાર દોષ બતાવ્યો તે પણ ચતુર
માણસોના ચિત્તને ચમત્કાર કરવામાં (ચંચુ) સમર્થ નથી. એટલે કે પ્રદીપના દૃષ્ટાન્તમાં
ખરેખર વ્યભિચાર દોષ આવતો જ નથી. કારણ કે પ્રદીપ બાહ્ય સાધન હોવાથી
મુખ્યવૃત્તિએ તેમાં કરણપણું જ ઘટતું નથી. માત્ર નેત્ર દ્વારા વસ્તુ જોવામાં સહકારિકારણ
હોવાથી કરણપણાનો ઉપચાર કરાય છે. પ્રદીપ ન હોય અને ચક્ષુ હોય તો યત્કિંચિત્ પણ
વસ્તુ જોઈ શકાય છે. પરંતુ નેત્ર ન હોય અને પ્રદીપ હોય તો વસ્તુ દેખી શકાતી નથી.
માટે પ્રદીપ અસાધારણકારણ નથી. ફક્ત સહકારિકારણ હોવાથી તેમાં કરણત્વનો ઉપચાર
જ કરાય છે.

જે રીતે ઉપચારથી તે પ્રદીપ અર્થવ્યવસાયમાં કરણ બને છે. તે જ રીતે તે પ્રદીપ ઉપચારથી સ્વવ્યવસાયમાં પણ કરણ બને જ છે. કારણ કે તે દીપક જેમ ઘટ-પટને જણાવે છે તેમ તે જ દીપક પોતાને પણ જણાવે જ છે. તે દીપકનો ઉપલંબ કરવામાં અન્ય પ્રદીપની અપેક્ષા રહેતી નથી પરંતુ પોતાના વડે જ પોતાને આ પ્રદીપ જણાવે છે. તેથી વ્યભિચાર દોષ ક્યાં રહ્યો ? દીપક સ્વવ્યવસિતિમાં પણ કરણ છે માટે અર્થવ્યવસિતિમાં પણ કરણ બની શકે છે. તેમ જ્ઞાન પણ સ્વ-પર પ્રકાશક છે. તેથી અર્થબોધમાં સન્નિકર્ષની સાધકતમ કારણતા અસિધ્ધ છે.

આ જ દિશા પ્રમાણ-કારક સાકલ્યાદિને પણ અર્થવ્યવસાયમાં અસાધકતમપણું સમર્થન કરી લેવું. જેમ સન્નિકર્ષ અર્થબોધમાં કારણ છે પરંતુ સાધકતમ કારણ (અસાધારણ કારણ) નથી. તે જ રીતે બીજા કારકો પણ અર્થબોધ કરાવવામાં અસાધારણ કારણ નથી. જેમ કે-જાણવા લાયક જ્ઞેય પદાર્થ, વર્તમાન કાલે વિદ્યમાન ન હોય તેવા ભૂત-ભાવિના પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થાય છે. માટે અસાધારણ કારણ નથી, પ્રકાશાદિ કારણો પણ અસાધારણકારણ નથી. તે ન હોય તો પણ અવધિજ્ઞાનાદિથી પદાર્થ જણાય છે. એમ શેષકારકોમાં પણ સ્વયં સમજી લેવું માટે 'જ્ઞાન' જ અર્થબોધમાં સાધકતમ કારણ છે. ॥૫-૬॥

અથ 'વ્યવસાયીતિ' વિશેષણસમર્થનાર્થમાહુઃ -

બીજા સૂત્રમાં જણાવેલા પ્રમાણના લક્ષણમાં 'જ્ઞાન' પદની સાર્થકતા સમજાવીને હવે 'વ્યવસાયિ' એવું વિશેષણરૂપે પદ જે મુકેલ છે તેનું સમર્થન કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે-

તદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ પ્રમાણત્વાદ્ વા ॥૭॥

તત્ - પ્રમાણત્વેન સંમતં જ્ઞાનમ્ । વ્યવસાયસ્વભાવં નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ । સમારોપઃ - સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયસ્વરૂપોઽનન્તરમેવ નિરૂપયિષ્યમાણઃ । તત્પરિપન્થિત્વં-તદ્વિરુદ્ધત્વમ્-યથાવસ્થિતવસ્તુગ્રાહકત્વમિતિ યાવત્ । પ્રમાણત્વાદ્ વા તત્ તથાવિધમ્ । વાશબ્દો વિકલ્પાર્થઃ । તેન પ્રત્યેકમેવામૂ હેતૂ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવ-ત્વસિદ્ધૌ સમર્થાવિત્યર્થઃ ।

પ્રયોગૌ તુ - પ્રમાણત્વાભિમતં જ્ઞાનં વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્, પ્રમાણત્વાદ્ વા, યત્ પુનર્નૈવમ્, ન તદેવમ્, યથા ઘટઃ, પ્રોક્તસાધનદ્વયાધિકરણં ચેદમ્, તસ્માદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ ॥

તે જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણ હોવાથી વ્યવસાય સ્વભાવવાળું છે.

અહીં તદ્ શબ્દથી પ્રમાણ તરીકે માનેલું જ્ઞાન સમજવું. આ પક્ષવાચી પદ છે. આ જ્ઞાન નામના પક્ષમાં વ્યવસાયસ્વભાવ સિધ્ધ કરે છે તેથી વ્યવસાયસ્વભાવ સાધ્ય છે. વ્યવસાય પદનો અર્થ નિશ્ચય અને સ્વભાવ પદનો અર્થ તે નિર્ણય સ્વરૂપ, તદાત્મક અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક, સમારોપ એટલે ભ્રમ સંશય-વિપર્યય, અને અનધ્યવસાય સ્વરૂપ જે અજ્ઞાન, જે ત્રણે અજ્ઞાનોનું હમણાં જ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. (સૂત્ર ૮ થી ૧૫), તત્પરિપન્થિત્વ = તેવા અજ્ઞાનનું જે વિરોધી, એટલે કે અજ્ઞાનથી વિરુદ્ધસ્વભાવવાળું હોવાથી, અર્થાત્ જે વસ્તુ જેવી છે તેને તેવી જાણનારું. યથાવસ્થિત વસ્તુને ગ્રહણ કરનારું એવો અર્થ જાણવો. અથવા પ્રમાણ હોવાથી તે જ્ઞાન તેવું (વ્યવસાય સ્વભાવવાળું) છે એમ પણ જાણવું. મૂળસૂત્રમાં લખેલો વા શબ્દ વિકલ્પઅર્થનો સૂચક છે. તેથી જુદા-જુદા આ બન્ને હેતુઓ પ્રમાણ તરીકે માનેલા જ્ઞાનના ‘વ્યવસાયસ્વભાવને’ સિધ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. એકેક હેતુ સ્વતંત્રપણે સાધ્યની સિધ્ધિમાં શક્તિસંપન્ન છે.

બન્ને અનુમાનોનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે - (૧) પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલું જ્ઞાન (પક્ષ), વ્યવસાય સ્વભાવવાળું છે. નિશ્ચયાત્મક છે. (સાધ્ય), ભ્રમવિરોધી = અજ્ઞાનવિરોધી હોવાથી (એક હેતુ), અથવા પ્રમાણ હોવાથી (બીજો હેતુ), અન્વયવ્યાપ્તિ અને અન્વયદેષ્ટાન્ત નથી તેથી તે બતાવાયાં નથી. જે જ્ઞાન આવું (વ્યવસાયસ્વભાવવાળું) નથી, તે જ્ઞાન તેવું (સમારોપપરિપન્થિ અથવા પ્રમાણ) પણ નથી. આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે. જેમ કે ઘટ, આ ઘટ જડ છે માટે સમારોપપરિપન્થિ પણ નથી, અને પ્રમાણ પણ નથી તેથી વ્યવસાયસ્વભાવ પણ નથી જ. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં જો કે પ્રથમ સાધ્યાભાવ અને પછી સાધનાભાવ હોવો જોઈએ પરંતુ જ્યાં ‘હીનાધિક દેશવૃત્તિ’ હોય એટલે કે હેતુ હીનદેશવૃત્તિ અને સાધ્ય અધિકદેશવૃત્તિ હોય ત્યાં એમ સમજવું. જેમ કે “પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્” પરંતુ હેતુ અને સાધ્ય જ્યાં સમદેશવૃત્તિ હોય છે. ત્યાં આવું હોતું નથી પ્રથમ હેતુઅભાવ અને પછી સાધ્યાભાવ પણ કહી શકાય છે.

“પ્રોક્તસાધનદ્વયાધિકરણં ચેદમ્” આ પદ ઉપનય છે. આ જ્ઞાન ઉપરોક્ત બન્ને હેતુઓનું અધિકરણ છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાન સમારોપપરિપન્થિ પણ છે અને પ્રમાણ પણ છે જ. તસ્માત્ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ આ પદ નિગમન સૂચક છે. તેથી આ જ્ઞાન નિર્ણયાત્મક છે. આ બન્ને અનુમાનોથી પ્રમાણ તરીકે માનેલા જ્ઞાનમાં ‘વ્યવસાય સ્વભાવની-નિર્ણયાત્મકપણાની’ સિધ્ધિ કરી.

અત્રૈકદેશેન પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપમાચક્ષતે ભિક્ષવઃ । તથાહિ - સંહતસકલ-વિકલ્પાવસ્થાયાં નીલાદિ-દર્શનસ્ય વ્યવસાયવન્ધ્યસ્યૈવાનુભવાત્ પક્ષીકૃતપ્રમાણૈકદેશસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવત્વસાધનમસાધીયઃ ।

તદસાધિષ્ઠમ્ - યતઃ - કેન પ્રત્યક્ષેણ તાદૃક્ષસ્ય તસ્યાનુભવોઽભિધીયતે ? એન્દ્રિયેણ, માનસેન, યોગિસત્કેન, સ્વસંવેદનેન વા ? નાદ્યેન - તત્રેન્દ્રિયકુટુમ્બસ્ય વ્યાપારપરાઈ-મુખત્વાત્ । ન ચ દ્વિતીયેન, તસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્ન-પદાર્થાનન્તરક્ષણસાક્ષાત્કારદક્ષત્વાત્ । ન તૃતીયેન, અસ્માદૃશાં યોગિપ્રત્યક્ષસ્પર્શશૂન્યત્વાત્ । યોગી તુ તથા જાનાતિ, ઇતિ કોશપાનપ્રત્યાયનીયમ્ । નાપિ તુર્યેણ, યતઃ - તત્ સ્વસ્ત્રોપદર્શનાદેવ પ્રમાણં સ્યાત્, અનુસ્પ-વિકલ્પોત્પાદકત્વાદ્ વા, આદ્યે પક્ષે - પ્રત્યક્ષં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપણશક્ત્યાદાવપિ પ્રમાણતામાસ્કન્દેત્ । દ્વિતીય-પક્ષોઽપ્યક્ષમઃ, સંહતસકલવિકલ્પાવસ્થાભાવિનીલા-દિદર્શનાનન્તરં 'નીલાદિર્યમ્' ઇત્યર્થોલ્લેખશેખરસ્યૈવ વિકલ્પસ્ય પ્રાયેણાનુભવાત્ । યત્રાપિ નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નમિતિ જ્ઞાનોલ્લેખી વિકલ્પઃ, તત્રાપિ જ્ઞાનમાત્રોલ્લેખિત્વાદસ્ય તત્રૈવ દર્શનસ્ય પ્રમાણ્યં સ્યાદ્, ન તુ તન્નિર્વિકલ્પકત્વે ।

બૌધ્ધ - જૈન દર્શનકારોએ ઉપર કહેલા બન્ને અનુમાનોમાં બૌધ્ધદર્શનકારો 'પ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપ = પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધ' દોષ આપે છે. તે બૌધ્ધદર્શનકારો (ભિક્ષુઓ) આ પ્રમાણે કહે છે કે- તમારા (જૈનોના) કરેલા પક્ષમાં એકદેશથી બાધા = પ્રત્યક્ષબાધદોષ આવે છે. જેમ વહ્નિઃ અનુષ્ણઃ, દ્રવ્યત્વાત્ આવું અનુમાન કરીએ તો પ્રત્યક્ષવિરોધ આવે છે કે વહ્નિ અનુષ્ણ નથી પણ ઉષ્ણ છે. તે જ રીતે સંપૂર્ણપક્ષમાં પ્રત્યક્ષબાધ આવતો નથી. પરંતુ પક્ષના એકદેશમાં પ્રત્યક્ષબાધ આવે છે. અહીં 'પ્રમાણ' એ પક્ષ છે. તે દ્વિવિધ છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, તત્રાપિ પ્રત્યક્ષ દ્વિવિધ છે. નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક આ તમામ ભેદ-પ્રતિભેદો પ્રમાણ-નામક પક્ષના પેટા ભેદો છે. તેથી તે પક્ષનો જે એકદેશ = નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ = જેમાં સર્વે પણ વિકલ્પોવાળી અવસ્થા સંહત થઈ ચુકી છે = વિકલ્પોવાળી અવસ્થા છે જ નહિ એવી નિર્વિકલ્પકાવસ્થામાં જે નીલાદિનું દર્શન થાય છે તે પક્ષનો એકદેશ છે છતાં વ્યવસાયવન્ધ્ય જ અનુભવાય છે. નિર્વિકલ્પાત્મક હોવાથી વ્યવસાયસ્વભાવવાળું નથી. જેમ કે 'ઇદં નીલમ્' આવા પ્રકારનું થયેલું નીલાદિદર્શન નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે છતાં વ્યવસાયવન્ધ્ય છે. તેમાં નીલાદિ વિકલ્પનો જે ઉલ્લેખ છે તે સમજાવનાર વક્તાની અપેક્ષાએ છે. શ્રોતાની અપેક્ષાએ નથી. શ્રોતાને નીલાદિ પદાર્થ નો જે બોધ થાય છે. તે આ કંઈક છે એ ભાવે નીલાદિપદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે માટે પક્ષકૃત જે પ્રમાણ, તેનો એકદેશ જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, તેનો પણ એકદેશ જે નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ,

તે વ્યવસાયવન્ધ્ય હોવાથી વ્યવસાયસ્વભાવવાળું છે એવું સાધવું તે અમનોહર છે. બાધિત દોષથી દુષ્ટ છે.

જૈન - તે નીલાદિનું દર્શન વ્યવસાયરહિત છે એવું જે તમે ઉપર કહ્યું તે યથાર્થ નથી, ચતઃ = કારણ કે તસ્ય = તે નીલાદિદર્શન તાદૃક્ષસ્ય = તેવા પ્રકારનું વ્યવસાયસ્વભાવથી વન્ધ્ય છે એવો અનુભવ તમને કયા પ્રત્યક્ષવડે થાય છે.

(૧) શું ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષવડે ? (૨) શું માનસપ્રત્યક્ષવડે ? (૩) શું યોગિસંબંધી પ્રત્યક્ષવડે ? કે (૪) શું સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષવડે ?

(૧) પહેલો પક્ષ જો કહો કે પાંચ ઈન્દ્રિયોથી થનારા પ્રત્યક્ષવડે ‘આ નીલાદિદર્શન વ્યવસાયવન્ધ્ય છે’ એવો અનુભવ થાય છે એમ જો કહો તો તમારી તે વાત ઉચિત નથી. કારણ કે ‘આ નીલાદિદર્શન’ એ એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે. જ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે. ઘટ-પટાદિ પદાર્થોની જેમ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. માટે નીલાદિ દર્શન વ્યવસાયવન્ધ્ય છે કે વ્યવસાયાત્મક છે એવો અનુભવ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી કરી શકાશે નહીં. કારણ કે તે અતીન્દ્રિય હોવાથી ત્યાં પાંચે ઈન્દ્રિયનો સમૂહ વ્યાપારથી પરાંમુખ છે. ત્યાં ઈન્દ્રિયોથી જાણવાનો વ્યવહાર નથી.

(૨) જો બીજો પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે તમારા મતે ઈન્દ્રિયજ્ઞાનોથી જે પદાર્થ જાણ્યો હોય, તે જાણેલા પદાર્થોનું અવ્યવહિત બીજા ક્ષણે સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં તે માનસજ્ઞાન કુશલ છે. પરંતુ નીલાદિદર્શન તો ઈન્દ્રિયોનો વિષય જ નથી. તો તેના અનન્તરક્ષણે આવનારા માનસપ્રત્યક્ષનો વિષય ક્યાંથી બનવાનું હતું ?

(૩) ‘યોગીઓને આ પ્રત્યક્ષ છે’ એમ કહેવું એ ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે આપણે લોકો છદ્મસ્થ છીએ. એટલે આપણા જેવા લોકોને યોગીઓના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો તો સ્પર્શ પણ થતો નથી તો તે યોગિપ્રત્યક્ષને કેમ માની લેવાય ? તેથી “યોગી પુરુષો તેવું જાણે છે” એવું બોલવું તે તો કોશપાનદ્વાર (સોગન આપવા દ્વારા) જબરજસ્તીથી સ્વીકાર કરાવવા જેવું છે.

(૪) ચોથો પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે ‘આત્મ અનુભવથી’ તમે તેને વ્યવસાયવન્ધ્ય છે અને પ્રમાણ છે’ એમ જો કહેતા હો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે શું આ આત્માનુભવ એટલે સ્વરૂપોપદર્શન સમજવું કે અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદકતા સમજવી ? આ બંનેમાંથી કયો અર્થ ‘આત્માનુભવનો’ તમે સ્વીકારો છો ? સ્વરૂપદર્શન એટલે જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે તે વસ્તુ તે સ્વરૂપે દેખાય તે, નીલાદિદર્શન નીલવિષયક છે. માટે હું નીલવિષયક જ્ઞાન છું એમ તે જ્ઞાન પોતાની જાતને જણાવે તે, જેમ કે સામે પડેલ ઘટને

જોઈને ‘ઘટોજ્યં’ એવું જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાન ઘટનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. તેમ નીલાદિદર્શન નીલપણાનું તેમાં રહેલું સ્વરૂપ જોતાંની સાથે જ જણાવે તે સ્વરૂપોપદર્શન કહેવાય છે અને પ્રથમ સમયે નીલદર્શન કર્યા પછી તેને જણાવનાર સમયાન્તરે ‘નીલજ્ઞાનમિદમ્’ આવા પ્રકારનો પ્રથમસમયના જ્ઞાનને અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા સમયમાં થનારા અનુરૂપવિકલ્પનો ઉત્પાદક પ્રથમસમયનું નીલદર્શન છે. માટે તે અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી પ્રમાણ છે. આ બેમાંથી કયો વિકલ્પ તમે સ્વીકારો છો ?

જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારશો તો ‘ક્ષણક્ષયમાં, અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ’ વિગેરેમાં પણ પ્રમાણતા તમારે સ્વીકારવી પડશે તે આ પ્રમાણે - બૌદ્ધદર્શનના મતે ‘ક્ષણ=પદાર્થ’ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે જેમ ઘટ-પટ-ઈત્યાદિ, પરંતુ તે ક્ષણમાં (પદાર્થમાં) રહેલું ક્ષયિત્વ=વિનાશિત્વ=ક્ષણે ક્ષણે વિનાશ પામવાપણું એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય નથી, પરંતુ અનુમાનગ્રાહ્ય છે. હવે જો નીલાદિ દર્શન સ્વરૂપોપદર્શક હોય તો તેમાં રહેલા નીલાદિમય પોતાના સ્વરૂપને જેમ તે જણાવે છે તેમ પોતાનામાં જ રહેલું પોતાનું જ ‘ક્ષણે ક્ષણે વિનાશ થવાવાળા પણું અર્થાત્ ક્ષણક્ષયિત્વ, તેને પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાડે જ. તે નીલાદિનો આકાર દેખતાંની સાથે જ તેમાં જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણતા આવી તેવી જ રીતે તેમાં રહેલા ક્ષણક્ષયિત્વને દેખતાંની સાથે જ તે પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જ ગ્રાહ્ય બનશે. જે બૌદ્ધદર્શનને માન્ય નથી. કારણ કે તેઓ તે અનુમેય માને છે. માટે સ્વરૂપોપદર્શક જો કહેશો તો ક્ષણ જેમ પ્રત્યક્ષ છે તેમ ક્ષણક્ષયિત્વ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય બનવાની તમને આપત્તિ આવશે.

તથા સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણતા આવવાની આપત્તિ આવશે, અહિંસાના વિચારવાળું જે ચિત્ત તે અહિંસાચિત્ત, તથા દાનાદિ આપવાના વિચારવાળું જે ચિત્ત તે દાનચિત્ત, આ બન્ને ચિત્તો ધર્મમયપરિણામરૂપ હોવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. એટલે અહિંસાચિત્તમાં અને દાનચિત્તમાં સ્વર્ગપ્રાપણનું સામર્થ્ય રહેલું છે. હવે નીલાદિદર્શન પોતાના સ્વરૂપનું ઉપદર્શક હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે એમ જો કહેશો તો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્ત પણ પોતાના સ્વરૂપનું ઉપદર્શન કરાવવા દ્વારા જ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય બનવાથી તે બન્ને ચિત્તમાં રહેલી સ્વર્ગપ્રાપણની શક્તિ પણ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય બનવી જોઈએ. અને જો સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય હોય તો ચાર્વાકને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વિષે વિવાદ જ ન રહે કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય પછી વિવાદ શું ?

સારાંશ કે નીલાદિદર્શન પોતાના સ્વરૂપનું ઉપદર્શન કરાવે છે. તેથી ઘટ-પટ જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય છે. તેમ આ નીલાદિદર્શન પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો જ વિષય છે. એમ જો કહેશો તો તમે બૌદ્ધોએ ક્ષણને (પદાર્થોને) પ્રત્યક્ષનો વિષય માન્યો છે. તેથી તે

પદાર્થો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ બન્યા છતાં તેમાં રહેલા ક્ષણક્ષયિત્વને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય કરશે જ. પોતાનું સ્વરૂપ જ્યારે દેખાય ત્યારે તેમાં જેમ પદાર્થ જણાય તેમ પદાર્થનું (ક્ષણક્ષયિત્વ) સ્વરૂપ પણ જણાય જ. તથા અહિંસાયિત્ત અને દાનયિત્ત જો પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદનથી અનુભવાય છે તો તેમાં રહેલું સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય પણ સ્વસંવેદનથી અનુભવાય જ. તેથી આ સામર્થ્ય પણ પ્રત્યક્ષ જણાય એવી તમને આપત્તિ આવશે. સ્વરૂપ દેખાડવા દ્વારા જેમ નીલાદિ દર્શનને તમે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ માન્યું તેની જેમ ક્ષણક્ષયિત્વ અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિસામર્થ્ય જે તમારા મતે અનુભવ્ય છે તે પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગ્રાહ્ય માનવાની આપત્તિ આવશે.

હવે જો આ ચોથા પક્ષનો બીજો પક્ષ કહો તો એટલે કે અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે એમ કહો તો તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે સંહતસકલવિકલ્પવાળી અવસ્થામાં સૌ પ્રથમ ‘નીલાદિ દર્શન’ (જેને તમે નિર્વિકલ્પક માનો છો તે) થયા પછી તુરત જ ‘આ નીલાદિજ્ઞાન છે’ એવા પ્રકારના ‘નીલાદિ’ અર્થના ઉલ્લેખમાં શિખરભૂત ‘સવિકલ્પકતા’ નો જ પ્રાય: અનુભવ થાય છે. એટલે કે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પછી સવિકલ્પકતા જ અનુભવાતી હોવાથી ‘અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદકતા’ રહેલી નથી. નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન કર્યા પછી જો તેને અનુરૂપ નિર્વિકલ્પકને નિર્વિકલ્પક જ ધારાવાહી જો ઉત્પન્ન થતી હોત તો અનુરૂપ વિકલ્પોત્પાદકતા કહેવાત. પરંતુ નીલાદિદર્શન થવા રૂપ પ્રથમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કર્યા પછી અનન્તરસમયે ‘આ નીલાદિજ્ઞાન છે’ એમ, અથવા મને નીલાદિનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ઇત્યાદિ વિકલ્પવાળું જ = સવિકલ્પક જ જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ અનુરૂપ વિકલ્પધારા થતી નથી. કારણ કે જે નિર્વિકલ્પક હોય છે તે જ્ઞાતિ આદિના ઉલ્લેખથી રહિત હોય છે. તેથી નિર્દેશ કરવો જ શક્ય નથી અને મને નીલદર્શન થયું એવો ઉલ્લેખ અહીં તો થાય છે. માટે સવિકલ્પ જ્ઞાન થાય છે.

તથા ‘મને નીલાદિનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું’ આવા પ્રકારનો જ્ઞાનના ઉલ્લેખવાળો, નીલ-પીત આદિ વિશેષધર્મોના ઉલ્લેખવાળો જ્યાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં પણ એવા પ્રકારના નીલ-પીત આદિ વિશેષધર્મોના ઉલ્લેખવાળા જ્ઞાનમાત્રનો ઉલ્લેખ હોવાથી આ સ્વસંવેદનની ત્યાં જ = સવિકલ્પકાવસ્થામાં જ પ્રમાણતા સિધ્ધ થાય છે. પરંતુ પૂર્વકાલવર્તી નિર્વિકલ્પકાવસ્થામાં પ્રમાણતા સિધ્ધ થતી નથી. કારણ કે નિર્વિકલ્પક પછી સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ નિર્વિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક એવી અનુરૂપધારા ઉત્પન્ન થતી નથી.

અપિ ચ, વિકલ્પસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ? સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષાદિતિ ચેત્ ? તસ્યાપિ સ્વસ્વોપદર્શનમાત્રાત્ પ્રામાણ્યે તદેવ દૂષણમ્ । વિકલ્પાન્તરોપજનનાત્ પુનરનવસ્થા । તથા ચ કથં સ્વસંવેદનસ્ય પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ ? યતસ્તેન બાધા પક્ષાંશે સ્યાત્ ?

તથા વળી ‘વિકલ્પ’ની પણ સિદ્ધિ તમે બૌદ્ધો કેવી રીતે કરશો ? આ ઘટ-પટ છે ઇત્યાદિ પદાર્થોની સિદ્ધિ જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી થાય છે. તેમ ‘ઇદં નીલમ્, ઇદં પીતમ્’ ઇત્યાદિ જે વિકલ્પો થાય છે તથા વિકલ્પોવાળું જે સવિકલ્પક જ્ઞાન થાય છે. તેની સિદ્ધિ પણ તમે કોના વડે કરશો ? સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી વિકલ્પોની (અને સવિકલ્પકજ્ઞાનની) સિદ્ધિ થશે એમ જો કહેશો તો તે સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ પણ શું સ્વરૂપોપદર્શક માત્રથી પ્રમાણ બનશે કે શું (સવિકલ્પકપણાની) અનુરૂપ વિકલ્પધારાની ઉત્પાદકતા વડે પ્રમાણ બનશે ?

જો તે સ્વસંવેદનજ્ઞાન પણ સ્વરૂપોપદર્શન કરાવનાર હોવા માત્રથી તેની પ્રમાણતા સ્વીકારશો તો કાણો અને અહિંસાયિત્ત-દાનયિત્ત પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય હોવાથી તેનું સ્વરૂપ જણાયે છે તેમાં રહેલ ક્ષયક્ષયિત્વ, અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિસામર્થ્ય પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય બનવાની તે જ આપત્તિ પુનઃ આવશે અને જો સવિકલ્પકજ્ઞાન પછી તેને અનુરૂપ બીજા વિકલ્પાન્તરોને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જો વિકલ્પની પ્રમાણતા સિદ્ધ કરશો તો તે ઉત્પન્ન થયેલા બીજા વિકલ્પોની પ્રમાણતા લાવવા ત્રીજી વિકલ્પધારા સ્વીકારવી પડશે. અને એમ ધારાવાહિતા ચાલુ જ રહેતે છે તે અનવસ્થા દૂષણ આવશે. માટે બન્ને વિકલ્પોમાંથી કોઈ પણ વિકલ્પવડે સ્વસંવેદનની પ્રમાણતા સિદ્ધ થતી નથી. તેથી નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન જે ‘નીલાદિદર્શન’ છે તે તમારા મતે ભલે નિર્વિકલ્પક હો પરંતુ તેમાં નીલાદિનો વિકલ્પ હોવાથી સવિકલ્પક છે અને વ્યવસાયાત્મક જ છે. વ્યવસાયવન્ધ્ય નથી. માટે પક્ષીકૃત પ્રમાણનો એકદેશ જે નીલાદિદર્શન, તેમાં વ્યવસાયાત્મક રૂપ સાધ્યનો અભાવ તમારાથી સિદ્ધ થતો નથી. જેથી અમારા કહેલા પક્ષાંશમાં બાધિતતા કેવી રીતે આવે ? આ પ્રમાણે પક્ષમાં ‘સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પણ બાધિતતા’ આવતી નથી તે સમજાવ્યું.

અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં, તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે । યથા - વિકલ્પો વિકલ્પાન્તરેણ । વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યતે ચ પ્રત્યક્ષમ્ । ન ચેદં ન સિષેધ સાધનમ્, ગન્ધર્વવિકલ્પદશાયામપિ ગોઃ સાક્ષાત્કરણાત્ । અન્યથા સમયાન્તરે તત્સ્મરણા-નુત્પત્તિપ્રસંગાત્ - ઇત્યનુમાનબાધિતઃ પક્ષૈકદેશઃ ઇતિ ચેત્ - તદપિ કવલિતં કાલેન, કાલાન્તરે સ્મરણસદ્ભાવાદ્, વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રસિદ્ધેર્નિર્વિકલ્પકસ્ય સંસ્કારકારણત્વવિરોધાત્ ક્ષણિકત્વાદિવત્ ।

ગ્રન્થકારશ્રીએ જૈનાનુમાનમાં ‘પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી બાધિતતા’ આવતી નથી તે સમજાવ્યું. હવે જૈનાનુમાનમાં ‘અનુમાનપ્રમાણથી બાધિતતા’ આવે છે એમ બૌદ્ધ જણાવે છે. (જેનું ખંડન તે કહી રહે પછી કરાશે) બૌદ્ધ કહે છે કે તમારા જૈનોના અનુમાનમાં ‘અનુમાનવડે - (પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાનવડે) બાધિતતા આવે છે.’ - તે આ પ્રમાણે છે. પૂર્વે કહેલું તમારું અનુમાન આ પ્રમાણે હતું - પ્રમાણ, વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ પ્રમાણત્વાદ વા । આ અનુમાનમાં પક્ષીકૃત પ્રમાણનો જે એકઅંશ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. તે વ્યવસાય સ્વભાવવાળો નથી પરંતુ વ્યવસાયવન્ધ્ય છે અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક છે. કારણ કે તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઈતરવિકલ્પોની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. તે હેતુથી તે નિર્વિકલ્પક છે. જેમ સામે ઘાસ ચરતી ગાય ઉપર આપણી નજર પડી હોય ત્યારે ચક્ષુથી ગાયનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું હોય છે અને મન કોઈ કારણે બીજા વિચારોમાં રોકાયેલું હોય છે એટલે મનમાં ગન્ધર્વના (અશ્વના) વિચારો ચાલતા હોય છે. હવે જો ગાયનું થયેલું ચાક્ષુષજ્ઞાન સવિકલ્પક જ હોત તો મનમાં ગાયથી ઈતર (અશ્વના) વિકલ્પો કેમ ચાલત ? માટે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હંમેશાં નિર્વિકલ્પક = વ્યવસાયશૂન્ય હોય છે. અનુમાનનો પ્રયોગ તથા તેની વ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે સમજવી -

પ્રત્યક્ષ, નિર્વિકલ્પ્યં = (વ્યવસાયવન્ધ્યમ્), વિકલ્પૈઃ સહોત્પદ્યમાનત્વાત્ (ટીકામાં અન્વયવ્યાપ્તિ દર્શાવી નથી પરંતુ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ દર્શાવી છે) જેમ કે જે જે જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક નથી, તે તે જ્ઞાન ઈતર વિકલ્પની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. જેમ કે એક વિકલ્પકજ્ઞાન ચાલતું હોય છે ત્યારે તે જ્ઞાન બીજા વિકલ્પાન્તરની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. (આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે). પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તો ઈતર વિકલ્પોની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે (આ ઉપનય છે). તેથી તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિર્વિકલ્પ છે. વ્યવસાયશૂન્ય છે. એમ સાબિત થયું. (આ નિગમન છે.) તમે જૈનો કદાચ એમ કહેશો કે અમારો (બૌદ્ધોનો) - ન ચેદં ન સિષ્ઠેધ સાધનમ્ = આ હેતુ પક્ષમાં સિધ્ધ નથી. અર્થાત્ અસિધ્ધ છે. તો એમ તમારે કહેવું નહિ. કારણ કે મનમાં ગન્ધર્વના (અશ્વના) વિકલ્પો ચાલતા હોય ત્યારે તે દશામાં પણ ચક્ષુથી ગાયનું સાક્ષાદ્દર્શન થઈ શકે છે. જો મનમાં અશ્વવિકલ્પો ચાલતે છતે ગાયનું સાક્ષાદ્દર્શન થયું ન હોત તો કાલાન્તરે તે ગાયનું સ્મરણ થઈ આવે છે તે સ્મરણ ઘટી શકે નહિ. આ પ્રમાણે અમારા બૌદ્ધોના પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાનવડે જૈનોના અનુમાનના પક્ષનો એકદેશ બાધિત થાય છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધ કહે છે -

જૈન - બૌદ્ધે રજ્જુ કરેલું તે કથન પણ કાળવડે કવલિત થઈ જાય છે કાળનો કોળીયો જ બની જાય છે. અમારી સામે ટકી શકતું નથી. કારણ કે ગાયનું કાલાન્તરે સ્મરણ થાય છે તેમ તમે જ કહો છો, કોઈ પણ સ્મરણ સંસ્કાર વિના ન હોય, અને સંસ્કાર

વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન વિના ન હોય, તેથી નક્કી થાય છે કે ગાયનું જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થયું છે. તે કાલાન્તરે સ્મરણનું કારણ બનતું હોવાથી વ્યવસાયાત્મક જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રસિધ્ધ છે. જે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન હોય છે તે સંસ્કારનું કારણ બનતું જ નથી. જેમ કે ક્ષણિકત્વાદિનું જ્ઞાન, સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે એવું ક્ષણિકત્વનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક હોવાથી સંસ્કારનું આધાયક બનતું નથી અને તેથી જ તેનું સ્મરણ પણ કાલાન્તરે બનતું નથી. તેવી જ રીતે જો ગોદર્શન પણ નિર્વિકલ્પક જ હોત તો સંસ્કારનું અનાધાયક બનતું છતું કાલાન્તરે સ્મૃતિનું અકારણ જ બનત, પરંતુ એમ બનતું નથી માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક છે. નિર્વિકલ્પક નથી. તેથી અમને જૈનોને તમારા પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાન વડે ‘અનુમાનબાધા’ પણ આવતી નથી.

અથાભ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેભ્યો નિર્વિકલ્પકાદપિ પ્રત્યક્ષાદ્ ગવાદૌ સંસ્કારઃ સ્મરણં ચ સમગંસ્ત, ન તુ ક્ષણક્ષયાદૌ, તદભાવાદિતિ ચેત્ ? તદપ્યલ્પીયઃ, ભૂયો-દર્શનલક્ષણસ્યાભ્યાસસ્ય ક્ષણક્ષયાદાવક્ષોદીયસઃ સદ્ભાવાત્ । પુનઃ પુનર્વિકલ્પો-ત્યાદરૂપસ્ય ચાભ્યાસસ્ય પરં પ્રત્યસિદ્ધત્વાત્, તત્રૈવ વિવાદાત્ । ક્ષણાભિદેલિમ-ભાવાભિધાનવેલાયાં ક્ષણિકપ્રકરણસ્યાપિ ભાવાત્ । બુદ્ધિપાટવસ્ય ક્ષણિકત્વાદૌ નીલાદૌ ચ સમાનત્વાત્ । તત્પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંશત્વેન કક્ષીકારાત્, અન્યથા વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન તસ્ય ભેદાપત્તેઃ । અર્થિત્વસ્યાપિ જિજ્ઞાસિતત્ત્વલક્ષણસ્ય ક્ષણિકવાદિનઃ ક્ષણિકત્વે સુતરાં સદ્ભાવાદ્ નીલાદિવત્ । અભિલષિતત્ત્વરૂપસ્ય તુ તસ્ય વ્યવસાયજનનં પ્રત્યનિમિત્તત્વાત્, અનભિલષિતેઽપિ વસ્તુનિ કસ્યાપિ વ્યવસાયસમ્ભવાત્ । તતો નાનંશવસ્તુવાદિનઃ ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગત ।

બોધ :- હવે કદાચ બોધ આ પ્રમાણે કહે કે - ક્ષણક્ષયિત્વનું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે. માટે જેમ સંસ્કાર અને સ્મરણ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી તેવી જ રીતે ‘ગોદર્શન’ પણ નિર્વિકલ્પક જ છે. વ્યવસાયવન્ધ્ય જ છે. સંસ્કાર અને સ્મરણ ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ જ છે. પરંતુ (૧) અભ્યાસ, (૨) પ્રકરણ, (૩) બુદ્ધિની પટુતા, અને (૪) અર્થિત્વ, ઇત્યાદિ સહકારી કારણોને લીધે નિર્વિકલ્પક એવા પણ પ્રત્યક્ષ થકી ગવાદિમાં સંસ્કાર અને સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ક્ષણક્ષયિ આદિ જ્ઞાનમાં તે અભ્યાસાદિ સહકારી કારણો ન હોવાથી તેવા પ્રકારના સંસ્કાર અને સ્મરણ થતાં નથી. અર્થાત્ ગોદર્શન સંસ્કાર-સ્મરણ જન્માવતું હોવા છતાં પણ નિર્વિકલ્પક જ છે. વ્યવસાયશૂન્ય જ છે. (એટલે અનુમાનબાધા તમને આવશે)

જૈન :- જો બૌદ્ધો આ પ્રમાણે કહે તો તે પણ તુચ્છ છે - અસાર છે. જેમ ગોદર્શનમાં અભ્યાસ આદિ ચારે સહકારી કારણો તમને દેખાય છે અને તેનાથી તે ગોદર્શનમાં સંસ્કાર અને સ્મરણજનકતા દેખાય છે. તેની જેમ જ ક્ષણક્ષય આદિ જ્ઞાનોમાં પણ અભ્યાસ આદિ ચારે સહકારીકારણો બરાબર ઘટી શકે છે. વિશેષે ઘટે છે.

(૧) અભ્યાસ બે પ્રકારનો હોય છે. (૧) ભૂયોદર્શન = વસ્તુને વારંવાર જોવી અને (૨) પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકત્વ = વારંવાર વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરવા તે. કહો આ બે અભ્યાસમાંથી અહીં કયો અભ્યાસ સહકારી કારણ તમે કહો છો ? જો ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ ગોદર્શનમાં સહકારી કારણ છે માટે સંસ્કાર અને સ્મરણ થાય છે એમ જો કહો તો ક્ષણક્ષયિત્વજ્ઞાનમાં પણ આ ભૂયોદર્શનરૂપ અભ્યાસ તો સહકારીકારણ છે જ. જેમ ગાય વારંવાર દેખાય છે. સતત ગાય સામે જોયા જ કરીએ તો પ્રતિસમયે ત્યાં ભૂયોદર્શન છે. તેવી જ રીતે સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે. ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય પામનાર છે. આવું જ્ઞાન પણ શાસ્ત્રબળે, સ્વદર્શનના આગ્રહ બળે, (અક્ષોદીયસઃ) ઘણા લાંબા કાળ સુધી પણ આ ભૂયોદર્શન થાય જ છે. માટે ત્યાં સહકારીકારણ નથી એમ તમે ભૂયોદર્શનની અપેક્ષાએ કહી શકશો નહિ.

હવે અભ્યાસનો ‘પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકત્વ’ એવો બીજો અર્થ જો કરશો તો એટલે ગોદર્શનમાં આ અભ્યાસ સહકારીકારણ છે અને ક્ષણક્ષયમાં આવા પ્રકારના વિકલ્પોની ઉત્પાદકતા રૂપ અભ્યાસ સહકારી કારણ નથી. એમ જો તમે બૌદ્ધ કહેતા હો તો તે અભ્યાસની બાબત (તમારી અપેક્ષાએ) પર એવા અમને જૈનોને અમાન્ય છે. કારણ કે એવી વારંવાર વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થતી હોય એવું બનતું નથી. અમે હજુ એ સ્વીકારતા નથી. તે બાબતમાં અમારે તમારી સાથે વિવાદ છે. જે વાત વિવાદવાળી હોય, પ્રતિવાદીને માન્ય ન હોય તે સિધ્ધરૂપે રજૂ કરાતી નથી.

(૨) ગોદર્શનનું જ્યારે નિરૂપણ કરાય ત્યારે જેમ તેનો પ્રસંગ ચાલે અર્થાત્ પ્રકરણ ચાલે છે (માટે પ્રકરણ તેમાં સહકારીકારણ છે). તેવી જ રીતે ક્ષણ-ભિદેલિમ = ક્ષણક્ષયના ભાવનું કથન જ્યારે ચાલે ત્યારે તે ક્ષણિકવાદનું પ્રકરણ પણ વિદ્યમાન જ છે પ્રકરણતા તો બન્ને સ્થાને તુલ્ય જ છે. માટે તે પણ સહકારીકારણ બને જ.

(૩) હવે બુદ્ધિપદુતા એ ત્રીજું સહકારીકારણ જો કહો તો ગોદર્શનમાં જેમ બુદ્ધિની ચતુરાઈ સહકારીકારણ છે. તેમ ક્ષયક્ષયના અને નીલાદિદર્શનના જ્ઞાનમાં પણ બુદ્ધિની પદુતા સહકારીકારણપણે સમાન જ છે. એટલે કે આ જે નીલાદિદર્શન થયું છે તે ક્ષણિક

છે. આવું જે એક અખંડ-નિરંશ જ્ઞાન થયું છે તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તમારા વડે નિરંશ-અખંડ-એક સ્વીકારાયું છે અને જે જ્ઞાન નિરંશ હોય-અખંડ હોય-એક હોય તેમાં પરસ્પરવિરોધી બે ધર્મો ન હોઈ શકે, તેથી “આ નીલાદિદર્શન ક્ષણિક છે” એવું જે નિરંશજ્ઞાન છે તેમાં નીલાદિના દર્શનમાં બુદ્ધિપદ્ધતા, અને તેના ક્ષણક્ષયિના જ્ઞાનમાં અપદ્ધતા એમ પરસ્પરવિરોધી ધર્મો હોતા નથી. જો નીલાદિદર્શનમાં પદ્ધતા હોય તો તેનાથી અભિન્ન એવા ક્ષણક્ષયિત્વજ્ઞાનમાં પણ પદ્ધતા જ હોય. એટલે સહકારી બનશે જ, અથવા ક્ષણક્ષયિત્વજ્ઞાનમાં જો બુદ્ધિની અપદ્ધતા જ છે તો નીલાદિદર્શનમાં પણ અપદ્ધતા જ રહેશે એટલે સહકારી ન મળવાથી નીલાદિદર્શનનું પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન થવું જોઈએ. અન્યથા = જો તેમ નહીં માનો અને નીલાદિદર્શનમાં પદ્ધતા તથા ક્ષણક્ષયિત્વજ્ઞાનમાં અપદ્ધતા એમ ભિન્ન ભિન્ન માનશો તો વિરુદ્ધ ધર્મોનો યોગ થવાથી તે બન્ને જ્ઞાનોને ભિન્ન માનવાની આપત્તિ આવશે. અને બન્ને જ્ઞાનો ભિન્ન થવાથી તમારી માનેલી નિરંશતા-અખંડિતતા-એકતા ખંડિત થઈ જશે.

(૪) હવે યોથુ કારણ અર્થિત્વ કહો તો તે અર્થિત્વ બે પ્રકારનું છે. (૧) જિજ્ઞાસિતત્વ અને અભિલષિતત્વ રૂપ. જિજ્ઞાસિતત્વ એટલે વસ્તુને જાણવાની ઈચ્છા, તમજ્ઞા, અર્થાત્ જિજ્ઞાસા. ગોદર્શન અને નીલાદિદર્શનમાં આવા પ્રકારની જિજ્ઞાસા રૂપ અર્થિત્વ સહકારીકારણ છે. માટે સંસ્કાર અને સ્મૃતિનું કારણ બને છે. એમ જો કહો તો ક્ષણિકવાદી એવા બૌદ્ધને તો ક્ષણિકત્વ, (એ પોતાનો સિદ્ધાન્ત હોવાથી એ) જાણવામાં પણ જિજ્ઞાસા લક્ષણવાળું અર્થિત્વ તો સારી રીતે હોઈ શકે અને આ અર્થિત્વ સહકારીકારણ હોવાથી ત્યાં પણ સંસ્કાર અને સ્મૃતિ થવી જોઈએ.

હવે ‘અભિલષિતત્વ’ રૂપ અર્થિત્વ જો સહકારીકારણ કહો તો તે વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવામાં અનિમિત્ત છે. કારણ કે કોઈ વસ્તુ જાણવાની અભિલાષા ન હોય એવા અનભિલષિત વસ્તુમાં પણ કોઈ કોઈ પુરૂષોને તે તે વસ્તુનો વ્યવસાય (નિર્ણય) થતો દેખાય છે. ઘણી વખત જે વસ્તુ જાણવાની ઈચ્છા ન હોય તે વસ્તુ જાણવા અને તેનો નિર્ણય કરવા આત્મા મોહવશ પ્રેરાય છે. માટે અભિલષિતત્વ રૂપ અર્થિત્વ સહકારીકારણ જ નથી. જેમકે સામે મિત્ર આવતો હોય તો તે મિત્રને જાણવો અને તેનો નિર્ણય કરવો એ અભિલષિત છે તેથી તે વ્યવસાય કરવા આત્મા પ્રેરાય છે તેવી જ રીતે સામે શત્રુ આવતો હોય તો તે અભિલષિત નથી. છતાં શત્રુને જાણવા અને તેનો નિર્ણય કરવા આત્મા પ્રેરાય જ છે. એટલે અનભિલષિતમાં પણ વ્યવસાય જનનતા હોય છે. તેથી અભિલષિતતા રૂપ અર્થિત્વ સંસ્કાર-સ્મરણનું કારણ નથી.

આ પ્રમાણે અભ્યાસ, પ્રકરણ, બુદ્ધિપદ્ધતા અને અર્થિત્વ ઇત્યાદિ ચારે સહકારી કારણો નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનમાં સહકાર કરે છે પણ ક્ષણિકચિત્ત-સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિના જ્ઞાનમાં સહકાર કરતાં નથી. એવી બૌદ્ધની યુક્તિ વ્યાજબી નથી. તેથી નિરંશ વસ્તુવાદી એવા બૌદ્ધને કોઈ એક અંશમાં સંસ્કાર-સ્મરણ હોય (અને બીજા અંશમાં ન હોય) એ વાત સંગત થશે નહિ. જો સહકારીકારણો સહકાર કરતાં હોય અને સંસ્કારસ્મરણ કરાવતાં હોય તો બન્ને જગ્યાએ કરાવનાર બને અને સહકાર ન કરતાં હોય તો એકે જગ્યાએ પણ ન કરે, માટે ક્વચિદેવ = ક્યાંક જ કરે તે વાત વ્યાજબી નથી.

તથા ચ - યદ્ વ્યવસાયશૂન્યં જ્ઞાનં, ન તત્ સ્મૃતિહેતુઃ । યથા ક્ષણિકત્વાદિદર્શનમ્ । તથા ચાશ્ચવિકલ્પકાલે ગોદર્શનમિતિ પ્રસન્નઃ । તથા ચ તત્સ્મૃતિહેતુર્ન સ્યાદ્ । ભવતિ ચ પુનર્વિકલ્પયતસ્તદનુસ્મરણમ્ । તસ્માત્ તદ્ વ્યવસાયાત્મકમિતિ પ્રસન્નવિષયઃ । એવં ચ સ્મરણાત્ તસ્ય વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ સિદ્ધેર્વ્યવસાયસ્ય ચ વ્યવસાયાન્તરેણ સમાનકાલ-ત્વાભાવાદ્ વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધિબન્ધકીસમ્બન્ધબાધિત ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

ઉપર કરેલી ચર્ચાથી બૌદ્ધને બે દોષો આવે છે. (૧) પ્રસંગદોષ અને (૨) પ્રસંગવિપર્યયદોષ. વાદી જે માન્યતા ધરાવતા હોય તેનાથી વિપરીત અનિષ્ટ માનવાની આપત્તિ પ્રતિવાદીવડે અપાય તે પ્રસંગદોષ, અને વાદી જે માન્યતા ધરાવતા હોય તેની માનેલી ઇષ્ટ માન્યતામાં પ્રતિવાદીવડે વ્યાધાત કરાય તે પ્રસંગવિપર્યયદોષ કહેવાય છે. અનિષ્ટની આપત્તિ તે પ્રસંગદોષ અને ઇષ્ટનો વ્યાધાત તે પ્રસંગવિપર્યય દોષ કહેવાય છે.

(૨) પ્રસંગદોષ અર્થાત્ અનિષ્ટ આપત્તિદોષ = બૌદ્ધે પૂર્વે 'અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે યથા વિકલ્પો વિકલ્પાન્તરેણ' ઇત્યાદિ પદોવાળા વાક્યપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે જે જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક નથી હોતુ તે ઇતરવિકલ્પોની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. એટલે કે જે ઇતરવિકલ્પોની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે તે નિર્વિકલ્પક હોય છે. જેમકે અશ્વવિકલ્પ મનમાં ચાલતો હોય ત્યારે ગોદર્શન થાય છે માટે ગોદર્શન નિર્વિકલ્પક છે. મનમાં અશ્વવિકલ્પ અને ચક્રુથી ગોદર્શન બન્ને સાથે થાય છે. જો મનમાં થતા અશ્વવિકલ્પ કાલે ચક્રુથી ગોદર્શન થતું ન હોત તો કાલાન્તરે ગાયનું સ્મરણ થાત નહિ અને કાલાન્તરે ગાયનું સ્મરણ થાય છે. માટે અશ્વવિકલ્પકાલે ગોદર્શનનું પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પક છે.

આ વાક્યપ્રબંધમાં કહેલી વાતનો સાર એ છે કે બૌદ્ધે અશ્વવિકલ્પકાલે થતા

ગોદર્શનાદિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો (૧) નિર્વિકલ્પક માન્યાં છે અને કાળાન્તરે (૨) સ્મૃતિહેતુ માન્યાં છે. આ બંને માન્યતામાં ટીકાકારશ્રી બૌદ્ધને દોષ આપે છે.

‘તથા ચ-ચદ્ વ્યવસાયશૂન્યં’ ઇત્યાદિ પાઠમાં વ્યાપ્તિ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન છે. પરંતુ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુવાળુ અનુમાન રજુ કર્યું નથી તે સ્વયં સમજી લેવું- તે આ પ્રમાણે છે - અશ્વવિકલ્પકાલે ભવત્ ચદ્ ગોદર્શનં (પક્ષ), તદ્ ન સ્મૃતિહેતુઃ (સાધ્ય), વ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ “આ અનુમાન ટીકાકારશ્રીનું છે. તેઓ જણાવે છે કે બૌદ્ધને અશ્વચિંતનકાળે થનારું જે પ્રત્યક્ષગોદર્શન છે તે સ્મૃતિનું કારણ બનશે નહિ, કારણ કે તે ગોદર્શનને તેઓએ વ્યવસાયશૂન્ય માન્યું છે. તેની અન્વયવ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે છે - તથા ચ ઇત્યાદિ ટીકા પાઠ જોડવો - જે જે જ્ઞાન વ્યવસાયશૂન્ય હોય છે તે તે જ્ઞાન સ્મૃતિહેતુ બનતું નથી. જેમ કે તેઓનું માનેલું ક્ષણિકત્વાદિદર્શન, અશ્વવિકલ્પકાલે થનારું ગોદર્શન પણ તેઓએ તેવું જ નિર્વિકલ્પક (વ્યવસાયશૂન્ય) માનેલું છે. આ ઉપનયવાક્ય છે. તથા ચ તત્સ્મૃતિહેતુર્ન સ્યાત્ = તેથી તે ગોદર્શન તેઓને સ્મૃતિહેતુ બનશે નહિ, આ નિગમનવાક્ય છે. ગોદર્શનને તેઓ સ્મૃતિહેતુ માને છે તે આપણે પૂર્વે જણાવેલા વાક્યપ્રબંધમાં જોઈ ગયા છીએ. એટલે ગોદર્શન એ સ્મૃતિ હેતુ છે. આ વાત તેઓને ઈષ્ટ છે. તેથી ગોદર્શન સ્મૃતિહેતુ બનતું નથી આ વાત તેઓને અનિષ્ટ છે. પરંતુ ઉપરોક્ત અનુમાનથી ગોદર્શન વ્યવસાયશૂન્ય હોવાથી સ્મૃતિનો અહેતુ છે. આ વાત તેઓ ન માનતા હોવા છતાં, તેઓને અનિષ્ટ હોવા છતાં માનવાની આપત્તિ આવી પડશે એવી અનિષ્ટ આપત્તિ - એટલે કે પ્રસંગદોષ આવે છે.

भवति च पुनर्विकल्पयतस्तदनुस्मरणम् तस्मात् तद् व्यवसायात्मकमिति प्रसङ्गविपर्ययः । આ પંક્તિમાં પ્રસંગવિપર્યય દોષ આપ્યો છે. તે બૌદ્ધો અશ્વવિકલ્પકાલે થતા ગોદર્શનને વ્યવસાયશૂન્ય માને છે. આ તેઓને ઈષ્ટ છે. તેનો વ્યાઘાત હવે બતાવે છે કે - વળી કાળાન્તરે તે ગાયનું દર્શન કર્યા પછી વિચારણા કરતાં કરતાં તે ગાયનું અનુસ્મરણ થાય જ છે. તેથી નક્કી થાય છે કે પૂર્વે થયેલું ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ હતું. વ્યવસાયશૂન્ય ન હતું. આ પ્રમાણે ગોદર્શનમાં પોતાને ઈષ્ટ વ્યવસાયશૂન્યતાનો વ્યાઘાત થવા રૂપ પ્રસંગ વિપર્યય દોષ આવ્યો. વાતનો સારાંશ એ છે કે ‘ગોદર્શનમાં’ જે સ્મૃતિ હેતુતા પોતે માની હતી. તેને બદલે ‘સ્મૃતિ અહેતુતા’ આવી પડી જે અનિષ્ટ છે માટે અહીં અનિષ્ટની આપત્તિ રૂપ પ્રસંગદોષ થયો તે જ ગોદર્શન વ્યવસાયશૂન્ય માનતા હતા. જે તેઓને ઈષ્ટ હતું તે ઉડી ગયું અને વ્યવસાયાત્મકતા સિધ્ધ થઈ માટે આ ઈષ્ટવ્યાઘાત રૂપ પ્રસંગવિપર્યય દોષ આવ્યો.

एवं च स्मरणात् = આ પ્રમાણે ભાવિમાં ગોદર્શનનું સ્મરણ થતું હોવાથી તે ગોદર્શન નિયમા વ્યવસાયાત્મક જ સિધ્ધ થાય છે. તેથી અશ્વચિંતનકાળે થતું ગોદર્શન નિયમા સવિકલ્પક જ છે. વ્યવસાયવાળું જ છે. કોઈ પણ એક વ્યવસાય અન્ય વ્યવસાયાન્તરની સાથે સમાન કાલે થતા નથી જ. જ્યારે અશ્વચિંતનમાં મન કામ કરે છે ત્યારે ગોદર્શનમાં મન કામ કરતું નથી અને ગોદર્શનમાં મન કામ કરે છે ત્યારે અશ્વચિંતનમાં મન કામ કરતું નથી. આ બન્ને વિકલ્પો સમાનકાલે ન હોવાથી અર્થાત્ કાળાન્તરે ત્વરાથી ફરતા હોવાથી 'વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યમાનત્વાત્' ઇત્યાદિ તમારો હેતુ 'પ્રત્યક્ષ' નામના પક્ષમાં અવૃત્તિમાન બનવાથી અસિધ્ધિ નામની વ્યભિચારિણી સ્ત્રીના સંબંધવાળો થવાથી બાધિત છે. એમ સિધ્ધ થાય છે.

બૌદ્ધે પૂર્વે અનુમાન કહ્યું છે કે 'પ્રત્યક્ષં, વ્યવસાયશૂન્યમ્, વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યમાનત્વાત્' આ અનુમાનમાં જે હેતુ છે તે પ્રત્યક્ષ નામના પક્ષમાં વર્તતો નથી. કારણ કે અશ્વચિંતનકાળે ગોદર્શન નથી અને ગોદર્શનકાળે અશ્વચિંતન નથી આ પ્રમાણે સમાનકાલત્વનો અભાવ હોવાની હેતુની પક્ષમાં અવૃત્તિ થવાથી સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે. અશ્વચિંતનકાળે ગોદર્શન અને અશ્વચિંતન આમ બન્ને જે સાથે એકકાળે દેખાય છે તે ભ્રમ છે. ત્વરાથી થાય છે જેમ એક ઉંબાડીયું (બળતું કાષ્ઠ) અતિશય ત્વરાથી ગોળ-ગોળ ફેરવવામાં આવે તો એક જગ્યાએ આગ રહેલી હોવા છતાં પણ સર્વત્ર આગ હોવાનો ભ્રમ થાય છે. તેવી જ રીતે આ બન્ને વિકલ્પો કાળભેદે ભિન્ન હોવા છતાં ત્વરાથી થાય છે માટે ભ્રમ છે એમ જાણવું.

अथ न व्यवसायस्वभावत्वेन समारोपपरिपन्थित्व - प्रमाणत्वहेत्वोर्व्याप्तिस्मापादि, तदभावेऽपि व्यवसायजनकत्वमात्रेण तयोः क्वचिद्भावाविरोधात् । अनुमानं हि व्यवसायस्वभावं सत् समारोपपरिपन्थि, प्रमाणं च । प्रत्यक्षं तु व्यवसायजनकमिति को विरोधः ? इति चेत् -

इह तावत् प्रमाणत्वहेतोर्व्याप्तिस्मदર્शयते - प्रमाणं खल्वविसंवादकमवादिषुः सौगताः । अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तम् । अर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वाभावाद् निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्यापि, अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव । तदपि विषयोपदर्शकत्वेन व्यानशे, स्वविषयमुपदर्शयतः प्रवर्तकत्व-व्यवहारविषयत्व-सिद्धेः । न हि पुष्पं गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्तयति, स्वविषयं तूपदर्शयत् प्रवर्तकमुच्यतेऽर्थ-प्रापकं चेति ॥

હવે બૌદ્ધો જૈનોના અનુમાનમાં ‘અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ’ થાય છે એવો દોષ આપે છે. તેઓ કહે છે કે તમારું જૈનોનું જે અનુમાન છે - તદ્ (પ્રમાણ) વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્, પ્રમાણત્વાદ્ વા । આ અનુમાનમાં કહેવાયેલા બન્ને હેતુઓ સાધ્યની સાથે તો વ્યાપ્ત છે જ પરંતુ સાધ્યના અભાવની સાથે પણ વ્યાપ્ત છે. જેથી અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થાય છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકારનાં પ્રમાણ છે. તે બેમાંથી જે પરોક્ષપ્રમાણ છે તે તો ઉપરોક્ત સાધ્ય અને હેતુ યુક્ત હોવાથી વ્યાપ્તિ બરાબર છે પરંતુ પ્રત્યક્ષ નામનું જે પ્રમાણ છે તે નિર્વિકલ્પક હોવાથી વ્યવસાયશૂન્ય છે. વ્યવસાયાત્મક નથી. ફક્ત તેમાંથી કાલાન્તરે સંસ્કાર અને સ્મરણ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી તે કાળાન્તરે વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેથી વ્યવસાયાત્મક નથી પરંતુ વ્યવસાયજનક છે. છતાં બન્ને હેતુઓ તેમાં વર્તે છે. માટે સાધ્યાભાવવદ્ વૃત્તિ હોવાથી હેતુ અનૈકાન્તિક છે એમ નક્કી થાય છે -

ટીકાર્થ :- બૌદ્ધ કહે છે કે સમારોપપરિપન્થિત્વ અને પ્રમાણત્વ આ બન્ને હેતુની વ્યાપ્તિ વ્યવસાયસ્વભાવત્વની સાથે ઘટી શકતી નથી. કારણ કે તે વ્યવસાયસ્વભાવત્વના અભાવમાં પણ વ્યવસાયજનકત્વ માત્રની સાથે તે બન્ને હેતુઓનું ક્વચિદ્ હોવાપણું માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. અનુમાન નામનું જે બીજું પ્રમાણ છે. તે તો વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક (સાધ્યયુક્ત) હોતે છતે સમારોપપરિપન્થિ અને પ્રમાણ છે. (હેતુ યુક્ત છે જ) પરંતુ પ્રત્યક્ષ નામનું જે પ્રમાણ છે તે નિર્વિકલ્પક છે માટે ત્યાં વ્યવસાયાત્મકતા રૂપ સાધ્ય નથી છતાં ત્યાં બન્ને હેતુ વર્તે છે. એમ માનીએ તો શું વિરોધ આવે ? કંઈ વિરોધ ન આવે માટે હે જૈન ! તમારું અનુમાન અનૈકાન્તિક થાય જ છે.

જૈન :- આ બન્ને હેતુમાંથી પ્રથમ ‘પ્રમાણત્વ’ હેતુની વ્યાપ્તિ વિષયક ચર્ચા બતાવાય છે - બરેબર બૌદ્ધો ‘અવિસંવાદિ વચનને’ પ્રમાણ કહે છે. જે વચન પૂર્વાપર વિસંવાદ વિનાનું હોય તે અવિસંવાદિવચન કહેવાય છે અને તે જ વચન પ્રમાણ છે. અવિસંવાદકત્વ અર્થપ્રાપકતાની સાથે વ્યાપ્ત છે. જે જે વચન અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે. જેવું વચન બોલીએ તેવો જ અર્થ (પદાર્થ) સામે પ્રાપ્ત થાય તો જ તે વચન અર્થપ્રાપક હોવાથી ‘અવિસંવાદી’ કહેવાય છે. જે વચન અર્થનું અપ્રાપક હોય તે વચન ‘અવિસંવાદિવચન’ કહેવાતું નથી. જેમ કે નિર્વિષયક જ્ઞાન = અર્થાત્ જાંઝવાના જળમાં જળ વિના જે જલબુદ્ધિ થાય છે. અને ઇદં જલમેવ આવું નિર્વિષયક જે વચન બોલાય છે તેનું જ્ઞાન થવા છતાં જળ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે તે વચન અવિસંવાદી કહેવાતું નથી. તેવી જ રીતે જે વચન અર્થનું અપ્રાપક હોય તે વચન ‘અવિસંવાદી’ કહેવાતું નથી.

તે ‘અર્થપ્રાપકતા’ પણ પ્રવર્તકતાની સાથે વ્યાપ્ત છે. જે જ્ઞાન તે તે પદાર્થના ગ્રહણ-મોચન તરફ આત્માને પ્રવૃત્તિ કરાવે તો જ તે જ્ઞાન અને તે વચન સાચું અર્થપ્રાપક ગણાય. જે જ્ઞાન પદાર્થના ગ્રહણ-મોચન તરફ આત્માને પ્રવૃત્તિ ન કરાવે અર્થાત્ અપ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાન અને ઝાંઝવાના જલમાં બોલાતું આ જલ છે. આવું વચન (નિર્વિષયકજ્ઞાનની જેમ) સાચું અર્થ પ્રાપક પણ કહેવાતું નથી. જેમ તે ઝાંઝવાના જળનું જ્ઞાન અને વચન તે જળ લેવા માટે પ્રેરણા આપતું નથી માટે અર્થનું અપ્રાપક જ કહેવાય છે. તે પ્રવર્તકપણું પણ ‘વિષયોપદર્શકત્વની’ સાથે વ્યાપ્ત છે. જે જે જ્ઞાન કરીને અને વચનો સાંભળીને પદાર્થ તરફ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરી. પરંતુ જો તે જ્ઞાન અને વચન પ્રમાણે પદાર્થ જણાય, વિષયનું ઉપદર્શન થાય. આ સર્પ છે એમ જાણીને પ્રવૃત્તિ કરતાં ત્યાં સર્પ જ જણાય તો જ તે જ્ઞાન અને તે વચન સાચું યથાર્થ અર્થપ્રાપક અને પ્રવર્તક કહેવાય છે. પોતાના વિષયને જણાવતું છતું જ ‘પ્રવર્તકત્વ’ ના વ્યવહારને પામે છે. કારણકે જ્ઞાન એ અમૂર્ત છે. આત્માનો ગુણ છે. તે કંઈ પુરુષને હાથ પકડીને પ્રવર્તાવતું નથી. પરંતુ પોતાના વિષયને જણાવતું છતું પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે. છેલ્લેથી વિચારીએ તો જે જ્ઞાન અને જે વચન વિષયોપદર્શક = વિષયને જણાવનાર હોય તે જ પ્રવર્તક હોય, જે પ્રવર્તક હોય તે જ અર્થપ્રાપક હોય, જે અર્થપ્રાપક હોય તે જ અવિસંવાદી હોય, અને જે અવિસંવાદી હોય તે જ પ્રમાણ કહેવાય છે. સારાંશ કે જે વચન વિષયોપદર્શક બને તે જ વચન પ્રમાણ કહેવાય છે.

તત્રેદં ચર્ચ્યતે - કિં દર્શનસ્ય વ્યવસાયોત્પત્તૌ સત્યાં વિષયોપદર્શકત્વં સંજાયેત, સમુત્પન્નમાત્રસ્યૈવ વા સંભવેત્ ? પ્રાચિકવિકલ્પે, વિકલ્પકાલે દર્શનસ્યૈવ વિનાશાત્ ક્વ નામ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવતિષ્ઠતે ? દ્વિતીયકલ્પનાયાં પુનઃ કિમનૈન કૃતક્ષૌરનક્ષત્રપરીક્ષાપ્રાયેણ પશ્ચાત્પોલ્લસતા નીલાદિવિકલ્પેનાડપેક્ષિતેન કર્તવ્યમ્ । તમન્તરેણાપિ વિષયોપદર્શકત્વસ્ય સિદ્ધત્વાત્ । તથા ચ “યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા” ઇતિ રાદ્ધાન્તવિરોધઃ । વ્યવસાયં વિનૈવ વિષયોપદર્શકસદ્ભાવે પ્રામાણ્યસ્યાપિ તં વિનૈવ ભાવાત્, તન્માત્રનિમિત્તત્વાત્ તસ્ય, કથં ચૈવં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપણશક્ત્યાદાવપિ દર્શનસ્ય વિષયોપદર્શકત્વં ન પ્રસજ્યતે ?!

બૌદ્ધે ઉપર કહેલી વાત હવે સૂક્ષ્મ રીતે ચર્ચીએ છીએ - દર્શન એટલે જે નીલાદિ દર્શન રૂપ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન થાય છે તેમાં તે નીલાદિદર્શન થયા પછી જ્યારે ‘આ નીલાદિ જ છે. ઈતર એવાં પીતાદિ નથી’ એવા પ્રકારનો વ્યવસાય (વિકલ્પ-નિર્ણય) ઉત્પન્ન થયે છે તે પછી વિષયોપદર્શકતા શું આવે ? કે તે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનસ્વરૂપ નીલાદિદર્શન ઉત્પન્ન થતાં, તેની સાથે જ માત્ર વિષયોપદર્શકતા સંભવે ? સારાંશ કે વિષયોપદર્શકતા એ

પ્રમાણતાનું કારણ તમે માનો છો, હવે આ વિષયોપદર્શકતા આવે ક્યારે ? શું નીલાદિદર્શન ઉત્પન્ન થયા પછી સમયાન્તરે વ્યવસાય જન્મે ત્યારે આવે કે નીલાદિદર્શન જે સમયે જન્મે છે તે જ સમયે તેની સાથે જ આ વિષયોપદર્શકતા આવે ?

જો પહેલો પક્ષ કહો તો - પ્રથમ સમયે જે નીલાદિદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે. તે દર્શન સમયાન્તરે વ્યવસાયાત્મક વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવા કાલે વિષયોપદર્શક બને તો તમારા મતે સર્વે વસ્તુઓ ક્ષણિક હોવાથી તે નીલાદિદર્શન તો વિનાશ પામી ગયું. કારણ કે નીલાદિદર્શન પણ ક્ષણિક હોવાથી માત્ર સમયવર્તી જ છે. હવે જો નીલાદિદર્શન જ નષ્ટ થઈ ચુક્યું તો તેમાં આવનારું વિષયોપદર્શકપણું (અને તેનાથી આવનારી પ્રમાણતા) પણ ક્યાં ઠેરશે ? તમારે જે નીલાદિદર્શનને વિષયોપદર્શક કરવું હતું અને તેનાથી તેને પ્રમાણ કહેવું હતું. પરંતુ જ્યારે પ્રથમ-સમયમાં નીલાદિદર્શન હતું ત્યારે વિષયોપદર્શકતા અને પ્રમાણતા આવી નહિ, અને જ્યારે સમયાન્તરે વ્યવસાય ઉત્પન્ન થયો અને વિષયોપદર્શકતા તથા પ્રમાણતા આવવા લાગી ત્યારે તે જેમાં આવવાની હતી તે આધારભૂત નીલાદિદર્શન જ ક્ષણિક હોવાથી નષ્ટ થઈ ગયું. તેથી કેવી રીતે નીલાદિદર્શનને તમે વિષયોપદર્શક અને પ્રમાણ કહી શકશો ?

હવે જો બીજો વિકલ્પ કહો - તો એટલે કે જે સમયે નીલાદિદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમયમાં તેની સાથે જ વિષયોપદર્શકતા પ્રગટ થઈ જાય છે અને તેના કારણે પ્રમાણતા પણ ઉત્પન્ન થઈ જ જાય છે તો પછી સમયાન્તરે તેમાં વ્યવસાય (નિર્ણય-વિકલ્પ) ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાની શી જરૂર રહી ? જેમ કોઈ આત્માને દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા થઈ હોય પરંતુ દીક્ષા લીધી ન હોય તો તો તેની દીક્ષાની વિધિમાં આવતું જે મુંડન છે તેના માટેનું મુહૂર્ત જોવાનું હોય. પરંતુ ભાવ વિશેષાદિ કોઈ પણ કારણોસર પ્રથમ દીક્ષા લઈ લીધી અને તેની સાથેનું મુંડન, મુહૂર્ત જોયા વિના તે જ કાલે કરી લીધું તો પછી તેના માટે મુહૂર્ત જોવાનો અર્થ શું ? એટલે કે - કર્યું છે કૌરકર્મ (મુંડન ક્રિયા) જેણે એવા આત્માને નક્ષત્રાદિ જોવા તુલ્ય પાછળથી પ્રગટ થતા નીલાદિદર્શનના વિકલ્પ (વ્યવસાય)ની અપેક્ષા રાખવાની શી જરૂર ? કારણ કે તત્તન્તરેણાપિ = તે વ્યવસાય વિના પણ પ્રથમ સમયે જ નીલાદિદર્શનની ઉત્પત્તિ સાથે ‘વિષયોપદર્શકતા’ અને તેનાથી થનારી ‘પ્રમાણતા’ તો સિધ્ધ થઈ જ ચુકી પછી વ્યવસાય થાય તો શું અને ન થાય તો પણ શું ?

તથા વળી તમારો બૌદ્ધોનો આવો જે સિધ્ધાન્ત છે કે નીલાદિદર્શનમાં “ચત્રૈવ = જે સમયે જ દ્વંદ્વ = આ વ્યવસાયની ઉત્પત્તિને જનયેત્ = જન્મ આપે તે જ સમયે અસ્ય = આ નીલાદિદર્શનની પ્રમાણતા સમજવી” આવું જે રાદ્ધાન્ત = સિધ્ધાન્તવચન છે. તેનો

પણ તમને વિરોધ આવશે. કારણ કે વ્યવસાય એટલે વિકલ્પ-નિર્ણય જે સમયાન્તરે આવવાનો હતો, તેના વિના પ્રથમ સમયે જ નીલાદિદર્શનની સાથે જ વિષયોપદર્શકતા આવી ગઈ, અને તે વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ થયે છે તે (તેની સાથે આવનારી) પ્રમાણતા પણ તે વ્યવસાય વિના પ્રથમસમયે જ પ્રગટ થઈ ગઈ, તો હવે વ્યવસાય માનવાનો કોઈ અર્થ જ નથી. કારણ કે તે પ્રમાણતા વિષયોપદર્શકતાના નિમિત્તથી જ થવાની હતી તે પહેલેથી જ થઈ ચુકી.

તથા તમને બીજો એ પણ દોષ આવશે કે જો સમયાન્તરે થનારા વ્યવસાય વિના નીલાદિદર્શનની સાથે પ્રથમસમયે જ વિષયોપદર્શકતા અને પ્રમાણતા આવતી હોય તો તેવી જ રીતે ક્ષણક્ષયમાં અને સ્વર્ગપ્રાપણ શક્તિમાં પણ આવા પ્રકારના નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનરૂપ દર્શનની વિષયોપદર્શકતા (અને તેનાથી તે બંનેની પ્રમાણતા) કેમ સિધ્ધ નહી થાય ?

અથાધ્યવસાનપર્યવસાનો વ્યાપારો દર્શનસ્ય-ઇત્યધ્યવસાયવ્યાપારવત એવાસ્ય વિષયોપદર્શકત્વમવતિષ્ઠતે, ન પુનસ્તમન્તરેણોતિ ચેત્ ? તદપ્યલ્પમ્ નિર્વિકલ્પકકાર્યત્વેન વ્યવસાયસ્ય તતો ભિન્નકાલત્વાત્ તેન તસ્ય વ્યાપારવત્ત્વાનુપપત્તેઃ । અસ્તુ વૈતત્ । તથાઽપિ તદ્વ્યાપારભૂતોઽસૌ વ્યવસાયો દર્શનગોચરસ્યોપદર્શકઃ, અનુપદર્શકો વા સ્યાત્ ? યદ્યુપદર્શકઃ, તદા સ એવ તત્ર પ્રવર્તકઃ પ્રાપકશ્ચ સ્યાત્ । તતોઽપિ સંવાદકત્વાત્ પ્રમાણમ્, ન પુનસ્તત્કારણીભૂયમાભેજાનં દર્શનમ્ । અથાનુપદર્શકઃ કથં દર્શનં તજ્જનનાત્ સ્વવિષયોપદર્શકમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ સંશયવિપર્યયકારણસ્યાપિ તસ્ય સ્વવિષયોપદર્શકત્વાપત્તેઃ ? દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવસાયિત્વાદ્ વિકલ્પસ્ય તજ્જનકં દર્શનં સ્વવિષયોપદર્શકમ્, નેતરદિતિ ચેત્ ? તદશસ્યમ્ - દર્શનવિષયસામાન્યસ્યાઽન્યાપો-હલક્ષણસ્યાવસ્તુત્વાત્, તદ્વિષયવ્યવસાયજનકસ્ય વસ્તુપદર્શકત્વવિરોધાત્ ।

હમણાં જ પૂર્વે આપણે જણાવ્યું કે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનરૂપ દર્શન તેના પછીના સમયે થનારા વ્યવસાય વખતે વિષયોપદર્શક બને ? કે દર્શન પોતે જ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમયે પોતાની સાથે જ વિષયોપદર્શક બને ? બંને રીતે દોષ છે. પ્રથમપક્ષમાં દર્શન ક્ષણિક હોવથી વ્યવસાયકાળે રહેશે નહિ અને બીજા પક્ષમાં દર્શન જ જો વિષયોપદર્શક બને તો પ્રમાણતા આવી જવાથી હવે પાછળ મુંડન કરાયા પછી મુર્દૂત દેખવા સમાન પાછળથી વ્યવસાય કરવા વડે શું ? ઇત્યાદિ જે દોષો બૌદ્ધને આપ્યા, તેમાંથી બચવા માટે હવે બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કદાચ બચાવ કરે કે-

બૌદ્ધ :- પ્રથમ નીલાદિદર્શન થાય છે. જે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનાત્મક છે. તેમાંથી આ વસ્તુ શું છે ? કેમ છે ? કેવી છે ? ઇત્યાદિ વિચારધારા પ્રવર્તે છે. તેનાથી અધ્યવસાય

(વ્યવસાય-નિર્ણય-વિકલ્પ-આ આમ જ છે એવો નિશ્ચય) ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે આ અધ્યવસાય (વ્યવસાય) પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી દર્શનનો વ્યાપાર ચાલુ રહે છે. હવે જે દર્શનમાંથી અધ્યવસાય પ્રગટ થવા રૂપ વ્યાપાર જન્મે, અર્થાત્ જે દર્શન અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપારવાળું હોય તે જ દર્શન વિષયોપદર્શક બને, અને જે દર્શન થવા છતાં તેમાંથી અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર ન જન્મે, તે દર્શન વિષયોપદર્શક ન બને એમ અમે માનીશું, જે દર્શનની (નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનની) પાછળ અધ્યવસાય (વ્યવસાય) રૂપ વ્યાપાર ન આવે તે નીલાદિદર્શન વિષયોપદર્શક (અને પ્રમાણ) નથી. એમ અમે માનીશું. પરંતુ વિષયોપદર્શકતા અને પ્રમાણતા તો નીલાદિદર્શનમાં (નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનમાં) જ માનીશું. પાછળ થનારા વ્યવસાયિ જ્ઞાનમાં નહીં.

જૈન :- બૌદ્ધોની ઉપરની જે વાત છે. તદ્વ્યલ્પમ્ = તે વાત પણ અલ્પ છે અર્થાત્ તુચ્છ છે - નિરર્થક છે. કારણ કે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનમાંથી અધ્યવસાય (વ્યવસાય-નિર્ણય) જન્મે છે. એમ તમે કહો છો. એટલે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન પૂર્વસમયવર્તી છે અને કારણ કહેવાય છે. તથા વ્યવસાય એ ઉત્તરસમયવર્તી અને કાર્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વ્યવસાય એ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનનું કાર્ય થવાથી ભિન્નકાલવર્તી થવાથી તેન = તે વ્યવસાયવડે તસ્ય = તે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનને વ્યાપારવાળાપણું તમે જે ઘટાવા જાઓ છો. તે ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે જ્યાં સુધી દર્શન છે ત્યાં સુધી વ્યવસાય આવતો નથી. અને જ્યારે વ્યવસાય આવે છે ત્યારે દર્શન રહેતું નથી. માટે ‘અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપારવાળું આ દર્શન’ આવું વિશેષણ દર્શનમાં ઘટતું જ નથી.

સ્તુ વા દ્વિત્ = અથવા આ વિશેષણ જો કે દર્શનમાં ઘટતું નથી. તેથી તમારો આ બચાવ વ્યાજબી નથી. છતાં માનો કે એમ હો તો પણ અમે તમને પૂછીએ છીએ કે જે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન છે. અર્થાત્ દર્શન છે. તેને જ તમારે વિષયોપદર્શક અને પ્રમાણ જો માનવું જ છે અને કહેવું જ છે. તો પછી તેની પાછળ ‘અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર’ આવે તો જ દર્શન પ્રમાણ બને અન્યથા નહીં. આ પ્રમાણે પાછળ ‘અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપારવાળો વ્યવસાય જોડવાની જરૂર શું ? તે દર્શનના વ્યાપારભૂત એવો આ વ્યવસાય દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે ? એટલે વ્યવસાય જોડો છો ? કે તે વ્યવસાય દર્શનના વિષયનો અનુપદર્શક છે ? એટલે તે વ્યવસાય દર્શનમાં જોડો છો ?

હવે જો પ્રથમપક્ષ કહો કે પ્રથમ સમયવર્તી થયેલ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનાત્મક દર્શન વ્યવસાયશૂન્ય છે પરંતુ તેનામાંથી સમયાન્તરે ઉત્પન્ન થનારો અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપારવાળો વ્યવસાય એ દર્શનના જ વિષયનો ઉપદર્શક છે એટલે ભાવિમાં આવનારો આ વ્યવસાય

દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે. માટે જ આવા વ્યવસાયવાળા એવા દર્શનને અમે પ્રમાણ અને પ્રવર્તક માનીએ છીએ. તો જે દર્શન પોતે વ્યવસાયશૂન્ય છે અને તેનામાંથી ભાવિમાં થનારા વ્યવસાયમાં વિષયોપદર્શકતા આવતી હોય તો વ્યવસાયમાં રહેલી તે વિષયોપદર્શકતા વડે પૂર્વસમયવર્તી દર્શનને પ્રમાણ અને પ્રવર્તક મનાય નહિ. કારણ કે તે દર્શન તો ક્ષણિક હોવાથી નષ્ટ જ થયું અને વળી ઈતરમાં રહેલા ગુણવડે પૂર્વસમયવર્તી દર્શન ગુણવાનું કહેવાય નહીં. પરંતુ તે વ્યવસાય જ વિષયોપદર્શક બન્યો માટે તે વ્યવસાય જ ત્યાં પ્રમાણ બનશે અને તે વ્યવસાય જ પ્રવર્તક અને પ્રાપક થશે, તત્તોઽપિ = તે કારણથી પણ આ વ્યવસાય જ સંવાદક બનવાથી પ્રમાણ કહેવાશે, પરંતુ તે વ્યવસાયના કારણપણાને ભજનારું પૂર્વસમયવર્તી એવું દર્શન પ્રમાણ કહેવાશે નહીં.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો કે પાછળ સમયાન્તરે આવનારો આ વ્યવસાય પૂર્વ સમયવર્તી દર્શનના વિષયનો અનુપદર્શક છે. એમ જો કહો તો આ નીલાદિદર્શન તેવા પ્રકારના વિષયના અનુપદર્શક એવા વ્યવસાયને જન્માવવાથી કેવી રીતે સ્વવિષયનું ઉપદર્શક બને ? અર્થાત્ ન જ બને, છતાં બને એમ માનશો તો અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ. તે આ પ્રમાણે - જે આ નીલાદિદર્શન થયું છે તે નિર્વિકલ્પક છે. વ્યવસાયશૂન્ય છે. માટે સ્વતઃ પણ વિષયોપદર્શક અને પ્રમાણ-પ્રવર્તક નથી જ. તથા તે દર્શનમાંથી જન્મ પામનારો ઉત્તર સમયવર્તી વ્યવસાય પણ વિષયનો અનુપદર્શક જ તમે માન્યો. તેથી આવા પ્રકારના વિષયના અનુપદર્શક વ્યવસાયને જન્મ આપનારું આ નીલાદિદર્શન તેવા વ્યવસાયથી કેવી રીતે વિષયોપદર્શક બને ? સ્વતઃ વિષયોપદર્શક નથી. અને જે પરથી વિષયોપદર્શક આ દર્શનને કરવા માગો છો તે પર એવો વ્યવસાય પણ વિષયોપદર્શક નથી. છતાં જો તમે આ પ્રમાણે વિષયના અનુપદર્શક એવા ઉત્તરસમયવર્તી વ્યવસાયથી પૂર્વસમયવર્તી દર્શનને વિષયનું ઉપદર્શક માનશો અને તેથી તેને પ્રમાણ અને પ્રવર્તક કહેશો તો તે જ પ્રમાણે જે દર્શનમાંથી સંશય અને વિપર્યયાત્મક અજ્ઞાન જન્મે, તે બન્ને વિષયના અનુપદર્શક છે. માટે તે બન્નેના કારણભૂત એવા પૂર્વસમયવર્તી દર્શનમાં પણ કેમ સ્વવિષયની ઉપદર્શકતા નહીં આવે ? અને તેથી તેમાં પણ પ્રમાણતા અને પ્રવર્તકતા કેમ નહીં ઘટે ?

સારાંશ કે જે દર્શનની પાછળનો તેના કાર્યભૂત વ્યવસાય વિષયનો અનુપદર્શક હોવા છતાં પણ જો પૂર્વસમયવર્તી અને કારણીભૂત એવું દર્શન સ્વવિષયનું ઉપદર્શક બને છે. તો તેવી જ રીતે જે દર્શનની પાછળ થનારા તેના કાર્યભૂત એવા સંશય-વિપર્યય બન્ને અજ્ઞાનાત્મક હોવાથી વિષયના અનુપદર્શક છે. છતાં તેના કારણીભૂત અને પૂર્વસમયવર્તી એવું દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનવું જોઈએ અને તેથી તેવા દર્શનને પણ પ્રમાણ, પ્રવર્તક

અને પ્રાપ્તિ માનવું પડશે. આવી અતિવ્યાપ્તિની આપત્તિ આવશે.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે નીલાદિદર્શનમાંથી વ્યવસાય પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને સંશયાદિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરનારું જે દર્શન છે તે જ દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બને છે. કારણ કે દર્શનકાળે જણાયેલ જે વિષય છે તેના સામાન્યનો વ્યવસાય કરાવનાર જ વિકલ્પજ્ઞાન (વ્યવસાયજ્ઞાન) છે. માટે તેવા પ્રકારના પોતાના સામાન્યનો વ્યવસાય કરાવનાર જે જ્ઞાન હોય, તેનું જનક જે દર્શન હોય તે દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બને. પરંતુ સંશયાદિમાં પોતાના સામાન્યનો વ્યવસાય થતો નથી. સંશય જ રહે છે અથવા વિપર્યયજ્ઞાન થાય છે. પરંતુ સંશયાદિમાં સ્વવિષયના સામાન્યનો નિર્ણય થતો નથી. તેથી તેવા સંશયાદિનું જનક જે દર્શન છે તે દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનશે નહીં માટે પ્રમાણ ગણાશે નહીં. હે બૌદ્ધો ! જો તમે આવો બયાવ કરો તો તે પણ અપ્રશંસનીય છે કારણ કે વિકલ્પજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારું જે દર્શન છે તેને તમે દર્શનના વિષયભૂત એવા સામાન્યનું વ્યવસાયક થયું છતું વિકલ્પજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી સ્વવિષયોપદર્શક માનો છો. પરંતુ આ જે સામાન્ય છે તે પણ અન્યવસ્તુના અપોહરૂપ છે. એટલે ઈતરપદાર્થના અભાવાત્મક છે અને જે અભાવાત્મક હોય છે તે અવસ્તુ હોય છે. જેમ સંશયજ્ઞાન સંશયાદિ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ યથાર્થવ્યવસાય ઉત્પન્ન કરતું નથી. આ પ્રમાણે જે વિકલ્પજ્ઞાન છે તે પણ અન્યાપોહ રૂપ એવા અવસ્તુસ્વરૂપ સામાન્યનો વ્યવસાય કરાવનાર હોવાથી તેને ઉત્પન્ન કરનારું દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બની શકશે નહીં. માટે તેવા વિકલ્પજ્ઞાનનું જનક એવું દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બનશે નહિ. તેથી નીલાદિદર્શન પ્રમાણ અને પ્રવર્તક બનશે નહીં. જો વિકલ્પજ્ઞાને યથાર્થવ્યવસાય ઉત્પન્ન કર્યો હોત તો હજુ કદાચ દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનત. પરંતુ એમ તમે માન્યું નથી માટે તમારી આ વાત ઉચિત નથી.

अथ दृश्यविकल्पयोरैकीकरणाद् वस्तूपदर्शक एव व्यवसाय इति चेत् ? नन्वेकीकरणमेकरूपतापादनम्, एकत्वाध्यवसायो वा ? प्राचि पक्षे, अन्यतरस्यैव सतत्त्वं (सत्त्वं ?) स्यात् । द्वितीये तु, उपचरितमेवानयोरैक्यम् । तथा च कथमेष व्यवसायो विषयोपदर्शकः स्यात् ? न हि षण्डः कुण्डोऽघ्नीत्वेनोपचरितोऽपि पयसा पात्रं पूरयति ।

કિञ્ચ, તદેકત્વાધ્યવસાયો દર્શનેન, વિકલ્પેન, જ્ઞાનાન્તરેણ વા ભવેત્ ? નાડડ્યેન, દર્શનશ્રોત્રિયસ્યાઽધ્યવસાયશ્રુપાકસંસ્પર્શાસંભવાત્ । ન ચ તસ્ય વિકલ્પ્યં વિષયતામેતિ । ન દ્વિતીયેન, વિકલ્પકૌણપસ્ય દૃશ્ય-દાશરર્થિ ગોચરયિતુમપર્યાસત્વાત્ । નાપિ તૃતીયેન, નિર્વિકલ્પક-સવિકલ્પકવિકલ્પયુગલાનતિક્રમેણ દૃશ્ય-વિકલ્પ્યદ્વય વિષયત્વવિરોધાત્ ।

ન ચ તદુભયાગોચરં જ્ઞાનં તદુભયૈક્યમાકલયિતું કૌશલમાલમ્બતે । તથાહિ -યદ્ યદ્ ન ગોચરયતિ, ન તત્ તદૈક્યમાકલયિતું કુશલમ્ । યથા - કલશજ્ઞાનં વૃક્ષત્વર્ણિશપાત્વયોઃ । તથા ચ પ્રકૃતમિતિ । તત્ર વ્યવસાયજનનાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામાણ્યમુપપાદકમ્ ।

હવે ઉપરની વાત સાંભળ્યા પછી બૌદ્ધ સ્વભાવાવ માટે કદાચ આવી દલીલ કરે કે - પૂર્વસમયમાં થનારા નીલાદિદર્શનનો જે વિષય છે. તે ‘ઇદં કિંચિત્’ આ કંઈક છે એવો સામાન્ય વિષય છે અને તે દર્શનનો વિષય હોવાથી દેશ્ય છે અને બીજા ક્ષણે થનારા વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય પણ તે જ સામાન્ય છે. પરંતુ તે ‘અવસ્તુ’ રૂપ છે. કારણ કે વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય હંમેશાં વ્યવસાય છે. વિકલ્પજ્ઞાન વ્યવસાયને જ જણાવે છે અને જે આ સામાન્ય છે તે તેનાથી ઈતર એવા વિશેષના અભાવાત્મક છે. વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય જે વ્યવસાયરૂપ વિશેષ, તેના અભાવાત્મક હોવાથી આ સામાન્ય અવસ્તુ રૂપ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વસમયવર્તી દર્શનનો વિષય દેશ્ય અને ઉત્તર સમયવર્તી વિકલ્પજ્ઞાનનો વિષય અવસ્તુ છે. તથાપિ દેશ્ય એવી વસ્તુ અને વિકલ્પ્ય એવી અવસ્તુ, એ બન્નેનું એકીકરણ અમે માનીશું, તેથી વિકલ્પજ્ઞાન ‘અવસ્તુરૂપ સામાન્ય’ ને જણાવતું હોવા છતાં પણ દર્શનના વિષયભૂત સામાન્ય જે દેશ્ય છે તે વસ્તુરૂપ છે. તેની સાથે ભળેલો હોવાથી આ વ્યવસાય પણ વસ્તુનો જ ઉપદર્શક બનશે. દેશ્ય એવું સામાન્ય વસ્તુસ્વરૂપ છે અને વિકલ્પ્ય એવું સામાન્ય અવસ્તુસ્વરૂપ છે પરંતુ બન્નેનું એકીકરણ થવાથી અવસ્તુ પણ વસ્તુરૂપ બનવાથી વ્યવસાય જે સામાન્યને બતાવે છે તે પણ વસ્તુરૂપ એવા જ સામાન્યનો ઉપદર્શક બનશે.

આવું જો બૌદ્ધ કહે તો અમે તેમને પુછીએ છીએ કે પ્રથમસમયવર્તી દેશ્યસામાન્ય, અને ઉત્તરસમયવર્તી અવસ્તુરૂપ વિકલ્પ્ય સામાન્ય, આ બન્નેનું તમે જે એકીકરણ કહ્યું તે એકીકરણ કેવું માનો છો ? શું તે એકીકરણ એકરૂપતાનું આપાદન છે ? એટલે કે બન્ને મળીને એકરૂપ જ બની જાય છે ? કે એકપણાનો અધ્યવસાયમાત્ર છે ? એટલે કે છે તો ભિન્ન-ભિન્ન, માત્ર એકરૂપે ઉપચારથી માનેલ છે ? જો પ્રથમપક્ષ કહો તો આ બેમાંથી ગમે તે એકનું જ અસ્તિત્વ રહેશે. અર્થાત્ જે દેશ્યસામાન્ય છે તે વસ્તુરૂપ છે અને જે વિકલ્પ્યસામાન્ય છે એ અવસ્તુરૂપ છે. હવે જ્યારે વસ્તુરૂપ દેશ્ય અને અવસ્તુરૂપવિકલ્પ્ય આ બન્ને જો એક જ બની જતા હોય તો બન્ને કાં તો વસ્તુરૂપ થવા જોઈએ, અને કાં તો બન્ને અવસ્તુરૂપ થવા જોઈએ, અન્યથા એકીકરણ ઘટી શકે નહીં. (જો બન્નેને વસ્તુરૂપ માનવામાં હા પાડશો તો વિકલ્પજ્ઞાન પણ પ્રમાણ થઈ જશે અને જો બન્નેને અવસ્તુરૂપ માનવામાં હા પાડશો તો નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન પણ અપ્રમાણ થઈ જશે એમ ઉભયથા તમને દોષ આવશે.)

હવે જો તમે એક કહો કે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય છે તો ભિન્ન ભિન્ન જ, પરંતુ અમે તે બન્નેને એકરૂપે સમજીએ છીએ, એકરૂપે અધ્યવસિત કરીએ છીએ, આમ જો કહેશો તો તે બન્નેનું આ એકત્વ ઉપચરિત માત્ર જ થયું. અર્થાત્ અંદર વાસ્તવિક તો ભિન્નત્વ રહ્યું. આ તો ઉપચારમાત્રથી એકત્વ આવ્યું. તેમ થવાથી વ્યવસાય કેવી રીતે વિષયનો ઉપદર્શક બની શકે ? અર્થાત્ વ્યવસાય વિષયોપદર્શક ન જ બને, ઉપચરિત એકત્વ હોવાથી, કોની જેમ ? તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે - (ઘણ્ઠઃ = સાંઠ, કુણ્ઠોઘ્ની = ગાય) જેમ સાંઠને ગાયપણનો ઉપચાર કરીને ગાય માની લઈએ તેથી કાંઈ તે સાંઠ દૂધ વડે પાત્રને ભરી દેતી નથી. કારણ કે આ ઉપચરિત ગાય છે વાસ્તવિક ગાય નથી. તેવી જ રીતે આ વ્યવસાય તે હકિકતથી અવસ્તુરૂપ જ છે તેમાં વસ્તુપણનો માત્ર ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી ઉપચરિત એવો આ વ્યવસાય વિષયોપદર્શક કેવી રીતે બની શકે ? દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય એવું સામાન્ય વાસ્તવિક ભિન્ન છે. માત્ર એકપણે આરોપિત કરવામાં આવ્યું છે તેથી દૃશ્ય સામાન્યમાં રહેલું ‘વસ્તુપણુ’ પણ વિકલ્પ્ય સામાન્યમાં આરોપિત જ થયું વાસ્તવિક તો ‘અવસ્તુપણુ જ’ રહ્યું છે. તેથી જેમ સાંઠ ઉપચરિત ગાય હોવા છતાં ગાયની જેમ દૂધ ન આપે તે જ રીતે વિકલ્પજ્ઞાન ઉપચરિત વસ્તુને વિષય કરતું હોવા છતાં વાસ્તવિક ‘અવસ્તુ’ને જ વિષય કરે છે. માટે વિષયોપદર્શક કેમ બની શકે ? સારાંશ કે એકત્વના આરોપથી ‘વસ્તુગ્રાહી’ માનવામાં આવે તો પણ વસ્તુગ્રાહીનું કાર્ય જે વિષયોપદર્શકતા અને પ્રમાણતાદિ છે. તે થતાં નથી જ.

વળી આ પ્રસંગે અમે બૌદ્ધોને બીજો દોષ આપવા માટે પુછીએ છીએ કે આ દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યની વચ્ચે જે એકતાનો અધ્યવસાય થાય છે એમ તમે જે કહો છો તે એકતાનો અધ્યવસાય શું પ્રથમસમયવર્તી દર્શનજ્ઞાન વડે થાય છે ? કે ઉત્તરસમયવર્તી વ્યવસાયજ્ઞાનવડે થાય છે કે જ્ઞાનાન્તર વડે થાય છે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંથી પ્રથમપક્ષ જો કહો તો તે બરાબર નથી કારણ કે દર્શનજ્ઞાન પૂર્વસમયવર્તી છે અને વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્તરસમયવર્તી છે. બન્ને ભિન્ન ભિન્ન કાળવર્તી હોવાથી એક જ્ઞાનનો બીજાના વિષયની સાથે સ્પર્શ થવાનો પણ સંભવ નથી. જેમ શ્રોત્રિયબ્રાહ્મણનો ચંડાળની સાથે સ્પર્શ ન સંભવે તેમ અહીં સમજવું. સારાંશ કે પૂર્વસમયવર્તી દર્શનાત્મક જ્ઞાન રૂપી બ્રાહ્મણ, ઉત્તરસમયવર્તી અધ્યવસાય રૂપી ચંડાળની સાથે ભિન્ન ભિન્ન કાળવર્તી હોવાથી સ્પર્શનો સંભવ જ ન હોવાથી તે દર્શનજ્ઞાન વિકલ્પ્યને વિષયતારૂપે કરી શકતું નથી.

બીજો પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્તર સમયવર્તી છે તે પૂર્વસમયવર્તી દૃશ્યને પોતાનો વિષય કેવી રીતે બનાવે ? અર્થાત્ ન જ બનાવી શકે,

જેમ રાવણ રામચંદ્રજીને પહોંચવા અસમર્થ છે તેમ અહીં સમજવું. (કૌણય = રાક્ષસ, રાવણ. દાશરથ = રામચંદ્રજીને). સારાંશ કે દ્વિતીયસમયવર્તી વિકલ્પજ્ઞાનરૂપી રાવણરાક્ષસ, પૂર્વસમયવર્તી દેશ્યવસ્તુરૂપી રામચંદ્રજીને વિષય કરવાને = એકરૂપે જાણવાને અપર્યાપ્ત છે.

ત્રીજો પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે ત્રીજા પક્ષમાં જે જ્ઞાનાન્તર કહેશે તે જ્ઞાન પણ શું સવિકલ્પક ? કે નિર્વિકલ્પક ? એમ બે યુગલની કલ્પના કરવી જ પડશે, તે બે વિકલ્પયુગલની કલ્પનાને કર્યા વિના એક જ જ્ઞાનમાત્રથી દેશ્ય અને વિકલ્પ્ય એમ બે વિષય માનવામાં વિરોધ આવશે, જો એક જ જ્ઞાન માનો તો પરસ્પર વિરોધી એવા બન્ને વિષયો એક જ્ઞાનમાં ઘટી શકે નહીં. અને જો નિર્વિકલ્પક તથા સવિકલ્પક એવાં બે જ્ઞાનોનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) ન કરો, અતિક્રમણ કરો એટલે કે બન્ને જ્ઞાનો અલગ અલગ માની બે વિકલ્પો કરો તો હાલ જે ચર્ચા ચાલે છે તેમાં પ્રથમસમયવર્તી જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે અને ઉત્તરસમયવર્તી જ્ઞાન સવિકલ્પક છે માટે વિષયોપદર્શકતા ઘટતી નથી. તે બેસાડવા જે આ જ્ઞાનાન્તર કલ્પ્યું તે જ્ઞાનાન્તર પણ જો નિર્વિકલ્પક-સવિકલ્પક એમ બે વિકલ્પયુગલવાળું થશે તો પાછા ત્યાં પણ તે જ દોષો પુનઃ આવશે. તથા વળી બીજો એ પણ દોષ આવશે કે બે પ્રકારનાં આ નવાં જ્ઞાનો માનવાથી તે નવાં બન્ને જ્ઞાનો દેશ્ય અને વિકલ્પ્યને એમ ક્રમશઃ એકેકને જ વિષય કરશે, આ બન્નેમાંનું કોઈ પણ એકજ્ઞાન ઉભયને જણાવનાર તો બનશે જ નહીં અને જે જ્ઞાન ઉભયનું અગોચર હોય તે ઉભયવિષયની એકતાને સમજાવવાને કેવી રીતે કુશળતા ધરાવનારું કહેવાય ? જે જ્ઞાન ઉભયવિષયને ન જાણે તે જ્ઞાન ઉભયની એકતા કરવાને પણ સમર્થ થતું નથી. તે આ પ્રમાણે -

જે જે જ્ઞાન જે જે વિષયનું અગોચર હોય તે તે જ્ઞાન તે તે વિષયની એકતા કરવાને કુશળ થતું નથી. જેમ કે ઘટજ્ઞાન (કલશજ્ઞાન) વૃક્ષત્વ અને શિંશપાત્વને વિષય કરતું નથી તેથી તે બન્ને વિષયોની એકતા પણ કરાવી શકતું નથી. તેવી રીતે અહીં તમે માનેલું આ પ્રસ્તુત જ્ઞાનાન્તર પણ ઉભયવિષયને ન જાણતું હોવાથી ઉભયની એકતા કેમ કરાવી શકે ? માટે ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી.

આ પ્રમાણે વ્યવસાય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પ્રમાણતા સિધ્ધ થતી નથી. જૈનોએ જે જે સમારોપપરિપન્થિ હોય તે તે વ્યવસાયાત્મક હોય છે અને જે જે પ્રમાણ હોય છે તે તે વ્યવસાયાત્મક હોય છે. એમ બે વ્યાપ્તિ પૂર્વે મૂળસૂત્રમાં બતાવી હતી. તેમાં બૌદ્ધે અતિવ્યાપ્તિ આપી હતી કે આ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયાત્મક સાધ્યની

સાથે વ્યાપ્ત નથી પરંતુ તેના અભાવમાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં વ્યવસાયજનકત્વની સાથે વ્યાપ્ત છે એટલે બન્ને હેતુઓ સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ હોવાથી અનૈકાન્તિક છે એમ બૌદ્ધે જે કહેલું. તેનું જૈનદર્શનકારે આટલી સૂક્ષ્મચર્ચા કરવા વડે ખંડન કર્યું છે કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણમાં પણ આ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયજનકસ્વભાવતાની સાથે કોઈ પણ રીતે સિધ્ધ થતાં નથી. પરંતુ વ્યવસાયાત્મકતાની સાથે જ સિધ્ધ થાય છે માટે અમારા આ બન્ને હેતુ સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ નથી. પણ સાધ્યની સાથે જ વ્યાપ્ત છે.

કથં ચૈતત્ ક્ષણક્ષય-સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્ત્યાદાવપ્યનુરૂપં વિકલ્પં કદાચિદ્ નોત્પાદયતિ ? સ્વવિકલ્પવાસના-બલસમુજ્જૃમ્ભમાણાક્ષણિકત્વાદિસમારોપાનુ-પ્રવેશાદિતિ ચેત્ ? તદપેશલમ્, નીલાદાવપિ તદ્વિપરીતસમારોપપ્રસક્તેઃ । કથમન્યથા વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ તદ્દર્શનભેદો ન ભવેત્ ? ન હ્યનંશં દર્શનં ક્વચિત્ સમારોપાક્રાન્તં, ક્વચિન્નેતિ વક્તું યુક્તમ્ ।

અથ તત્તદવ્યાવૃત્તિવશાદનંશસ્યાપિ દર્શનસ્ય તથા પરિકલ્પનાદદોષઃ સમારો-પાક્રાન્તેભ્યો હિ વ્યાવૃત્તમસમારોપાક્રાન્તમ્, અસમારોપાક્રાન્તેભ્યસ્તુ વ્યાવૃત્તં સમારોપાક્રાન્તં તદુચ્યત ઇતિ । તદપ્યસૂપપાદમ્, યતો વ્યાવૃત્તિરપિ વસ્ત્વંશં કઞ્ચિદાશ્રિત્ય કલ્પ્યતે, અન્યથા વા ? અન્યથા ચેત્, ચિત્રભાનુરપ્યચન્દ્રવ્યાવૃત્તિકલ્પનયા ચન્દ્રતામાદિયેત । વસ્ત્વંશા-શ્રયણપક્ષે તુ સિદ્ધે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । તથાહિ -

તથા હે બૌદ્ધ ! તમને બીજા દોષો પણ આવે છે તે આ પ્રમાણે - જેમ પ્રથમસમયવર્તી નીલાદિદર્શનાત્મક નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન ઉત્તરસમયમાં તેને જ વિષય કરનારું અનુરૂપ વિકલ્પવાળું વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન કરે છે, અને આ રીતે વ્યવસાયજનક હોવાથી તમે દર્શનને પ્રમાણ કહેવા ઈચ્છો છો તેવી જ રીતે ક્ષણક્ષય, અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિની શક્તિ આદિમાં પણ તેને જ અનુરૂપ વિકલ્પને આ દર્શન કેમ ઉત્પન્ન કરતું નથી ? નીલાદિદર્શનના વ્યવસાયનું જનક વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્તરસમયમાં થાય છે, તેવી જ રીતે હિંદુ નીલાદિદર્શનને ક્ષણિક, આવા પ્રકારનું તે નીલાદિદર્શનમાં જે ક્ષણક્ષયનું જ્ઞાન છે, તેનો ઉત્તરસમયે હિંદુ ક્ષણિક હિંદુ ક્ષણિકમ્ આવા પ્રકારનો અનુરૂપ વિકલ્પવાળો વ્યવસાય તે દર્શન કેમ નથી જન્માવતું ? તેવી જ રીતે અહિંસાચિત્તાક્ષણ અને દાનચિત્તાક્ષણમાં જે સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિ છે. તેનો ઉત્તરસમયે અનુરૂપવિકલ્પવાળો વ્યવસાય કેમ ઉત્પન્ન થતો નથી ? નીલાદિદર્શનની જેમ ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિમાં પણ અનુરૂપ વિકલ્પવાળો વ્યવસાય ઉત્તરસમયમાં કોઈ વખત પણ કેમ ઉત્પન્ન થતો નથી ?

હવે કદાચ કે બૌદ્ધ ! તમે એમ કહો કે અનાદિકાલીન પોતાના મનના વિકલ્પોની (મિથ્યા) વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થતા ‘આ અક્ષણિક છે, આ અક્ષણિક છે’ ઇત્યાદિ રૂપ સમારોપનો (ભ્રમનો) તેમાં અનુપ્રવેશ થયેલો હોવાથી ત્યાં અનુરૂપ વિકલ્પવાળો વ્યવસાય થતો નથી. એમ જો કહેશો, તો એટલે નીલાદિદર્શન થયા પછી ‘ઇદં નીલમ્, ઇદં નીલમ્, ઇત્યાદિ વિષયક અનુરૂપ વિકલ્પોવાળો વ્યવસાય થાય છે, તેમ નીલાદિદર્શનમાં રહેલા ક્ષણિકત્વ માં અનુરૂપ વિકલ્પવાળો વ્યવસાય થતો નથી, કારણ કે આ જગતના તમામ પદાર્થો ક્ષણિક હોવા છતાં કાણે કાણે સર્વથા અપૂર્વ થતા હોવા છતાં પણ અનાદિકાળથી લાગેલી જે મિથ્યાવાસના છે અસદ્જ્ઞાન છે તેના બળે ક્ષણિકવસ્તુ પણ અક્ષણિક જ દેખાયા કરે છે તેથી આવા પ્રકારની અક્ષણિકપણાની જે ભ્રાન્તિ છે તે અંદર પ્રવેશેલી છે. માટે ક્ષણક્ષયિમાં અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિમાં આવા પ્રકારના અનુરૂપ વિકલ્પવાળો વ્યવસાય થતો નથી એમ જો તમે બૌદ્ધો કહેશો તો તે તમારું કહેવું અમનોહર છે તે આ પ્રમાણે -

નીલાદિદર્શનમાં પણ તેનાથી વિપરીત સમારોપ (વિપરીતભ્રમ) થઈ શકે છે. એટલે કે જેમ નીલાદિદર્શનના ક્ષણિકપણામાં અનાદિમિથ્યાવાસનાના કારણે અક્ષણિકપણાનો ભ્રમ થાય છે. તેવી જ રીતે નીલાદિદર્શનની બાબતમાં પણ મોહની વાસનાને લીધે ‘ઇદં અનીલમ્, પીતં શ્વેતં વા ઇત્યાદિ સમારોપ સંભવી શકે છે. તેથી તેમાં પણ ભ્રમ થવાથી વિષયોપદર્શકતા આવશે નહિ, વ્યવસાયજનકતાને બદલે ભ્રમજનકતા ત્યાં પણ સંભવી શકે છે. અન્યથા = જો એમ નહીં માનો તો એક જ પ્રકારના ‘નીલાદિદર્શનમાં’ નીલાદિની બાબતમાં અભ્રમ અને ક્ષણિકત્વની બાબતમાં ભ્રમ એમ ઉભય, પરસ્પર વિરૂધ્ધ ધર્મોનો યોગ થવાથી દર્શનભેદ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ એક જ દર્શનના બે ખંડ થઈ જશે કારણ કે અનંશ એવું (અખંડ એવું) એક જ દર્શન કવચિદ્ (ક્ષણક્ષયની બાબતમાં) સમારોપથી આકાન્ત (ભ્રમવાળું), અને કવચિદ્ (નીલાદિની બાબતમાં) તેવું નહીં, અર્થાત્ સમારોપથી રહિત (અર્થાત્ ભ્રમ વિનાનું) હોય આવું કહેવું તે યુક્તિસંગત નથી.

નીલાદિવિષયક એક જ દર્શન અખંડ હોય તો એક જગ્યાએ ભ્રમવાળું અને બીજી જગ્યાએ ભ્રમ વિનાનું એમ પરસ્પર વિરૂધ્ધ ધર્મોનો યોગ ન હોઈ શકે, અને જો પરસ્પર વિરૂધ્ધ ધર્મોનો યોગ કહેશો તો નીલાદિદર્શન અખંડ રહેશે નહિ.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે અનંશ (અખંડ) એવું પણ દર્શન તે તે વ્યાવૃત્તિના વશથી તેવું કલ્પવામાં આવે તો અમને કોઈ દોષ આવતો નથી. એટલે કે સમારોપથી (ભ્રમથી) વ્યાવૃત્ત છે માટે અસમારોપથી આકાન્ત છે. અને અસમારોપથી (અભ્રમથી) વ્યાવૃત્ત છે માટે સમારોપથી આકાન્ત છે. એમ તે દર્શન એક જ હોવા છતાં પણ અન્યની

વ્યાવૃત્તિને લીધે સમારોપાક્રાન્ત અને અસમારોપાક્રાન્ત કહેવાય છે. કારણ કે જગતમાં જે જે પદાર્થો સમારોપાક્રાન્તથી (અયથાર્થથી) વ્યાવૃત્ત હોય છે તે તે અસમારોપાક્રાન્ત (યથાર્થ) હોય છે અને જે જે પદાર્થો અસમારોપાક્રાન્ત (યથાર્થાનુભવ) થી વ્યાવૃત્ત હોય છે તે તે પદાર્થો સમારોપાક્રાન્ત (અયથાર્થ) હોય જ છે.

સારાંશ એ છે કે એકની એક વસ્તુ બે પદાર્થોથી વ્યાવૃત્ત વિચારીએ તો વ્યાવૃત્તિભાવે એક જ વસ્તુમાં બે સ્વરૂપ પણ હોય છે. જેમ કે એક ઘટ છે તે ઘટરૂપે એક જ છે. છતાં પટથી વ્યાવૃત્ત છે માટે ‘અપટ’ પણ છે. અને ઈતર એવા ઘટથી વ્યાવૃત્ત છે માટે ‘અઘટ’ પણ છે જ, તેવી રીતે અનંશ એવું દર્શન ક્ષણક્ષયાદિની બાબતમાં અસમારોપથી વ્યાવૃત્ત છે માટે ‘સમારોપવાળું’ છે. અને તે જ નીલાદિદર્શન નીલાદિની બાબતમાં સમારોપથી વ્યાવૃત્ત છે માટે ‘અસમારોપ’ વાળું પણ છે, એમ એક દર્શનમાં અનંશ હોવા છતાં પણ વ્યાવૃત્તિના બળે અસમારોપ અને સમારોપ એમ બન્ને સ્વરૂપ હોઈ શકે છે.

આવું બૌદ્ધનું કહેવું તે પણ સૂપચાદ (યુક્તિસંગત) નથી. કારણ કે વ્યાવૃત્તિ પણ વસ્તુમાં રહેલા કોઈને કોઈ અંશને આશ્રયીને કલ્પાય છે કે એમને એમ કલ્પાય છે ? જો ‘અન્યથા’ વાળો પક્ષ કહો એટલે ‘વસ્તુની સાથે સાધર્મ્ય વિના એમને એમ વ્યાવૃત્તિ કલ્પાતી હોય તો ચિત્રભાનુ (અગ્નિ) પણ અચન્દ્રથી (ચન્દ્રાદિથી ઈતર એવા સૂર્યાદિથી) વ્યાવૃત્ત છે. એવી કલ્પના વડે ચન્દ્રપણાને પામવો જોઈએ. પરંતુ અગ્નિ ચન્દ્રપણાને પામતો નથી. માટે વ્યાવૃત્તિ પણ ગમે તેની ગમે તેમાં થતી નથી. (કંઈક અંશનું સાધર્મ્ય હોય તો જ થાય છે.) હવે વસ્તુનો કંઈક અંશ હોય તો જ વ્યાવૃત્તિ થાય છે એ પક્ષ જો સ્વીકારવામાં આવે તો વિરૂદ્ધધર્મોનો યોગ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. તે આ પ્રમાણે -

તદ્દર્શનં યેન સ્વભાવેન સમારોપાક્રાન્તેભ્યો વ્યાવર્તિષ્ટ, ન તેનૈવ અસમારોપા-
ક્રાન્તેભ્યોઽપિ, યેન ચામીભ્યો વ્યાવર્તત, ન તેનૈવ તેભ્યોઽપિ, તયોર્દ્વયોરપિ વ્યાવૃત્તયોરૈ-
વ્યાપત્તેઃ । યદિ પુનઃ સ્વભાવભેદોઽપિ વસ્તુનોઽતસ્વભાવવ્યાવૃત્ત્યા કલ્પિત એવેતિ મતમ્,
તદા કલ્પિતસ્વભાવાન્તરકલ્પનાયામનવસ્થા સ્થેમાનમાસ્તિઘ્નુવીત । તતો ન
વ્યવસાયજનનાદસ્ય પ્રામાણ્યમનુગુણમ્ । કિન્તુ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાદેવ । એવં
પ્રામાણ્યસહચરં સમારોપપરિપન્થિત્વમપિ વાચ્યમ્ ॥૭॥

જેમ સ્ત્રી અને પુરુષમાં મનુષ્યપણે સમાનતા હોવા છતાં પણ તે બન્નેમાં અનુક્રમે સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ જે અંશો રહેલા છે તેને આશ્રયીને વ્યાવૃત્તિ સંભવી શકે છે. તથા તે બન્નેમાં જે મનુષ્યત્વ અંશ વર્તે છે તે અંશને આશ્રયી અવ્યાવૃત્તિ પણ સંભવે છે. આ

સાકર લીંબડાથી વ્યાવૃત્ત છે. સાકરમાં જે મધુરરસ છે તે નિંબમાં નથી અને નિંબમાં જે કટુરસ છે તે શર્કરામાં નથી. છતાં બંનેમાં ‘રસ’ નામનો સામાન્ય અંશ તો છે જ. વિશેષરસની અપેક્ષાએ વ્યાવૃત્ત છે. આ પ્રમાણે વસ્તુમાં રહેલા કોઈને કોઈ અંશને આશ્રયી જો તમે ઈતરથી વ્યાવૃત્તિ જણાવતા હો તો તે દર્શન જે સ્વભાવવડે સમારોપાકાન્ત (ભ્રમથી) વ્યાવૃત્તિવાળુ છે, તે જ સ્વભાવ વડે અસમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વભાવવડે આ અસમારોપથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ વડે તે સમારોપથી વ્યાવૃત્ત નથી, જો એક જ સ્વભાવવડે સમારોપ અને અસમારોપથી વ્યાવૃત્ત હોય તો તે બંને વ્યાવૃત્તિ એક જ થવાનો પ્રસંગ આવે.

નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવવડે ક્ષણક્ષયની બાબતમાં અસમારોપથી (અભ્રમથી) વ્યાવૃત્ત છે. (ભ્રમવાળું છે) તે જ સ્વભાવથી નીલાદિની બાબતમાં સમારોપથી (ભ્રમથી) વ્યાવૃત્ત નથી. પરંતુ સ્વભાવાન્તરથી વ્યાવૃત્ત છે. માટે તેમાં સ્વભાવભેદ છે. એક જ સ્વભાવથી બે વ્યાવૃત્તિ હોતી નથી. સ્ત્રીમાં જે સ્વભાવથી પુરુષથી વ્યાવૃત્તિ છે તે સ્વભાવ વડે ઈતરસ્ત્રીથી વ્યાવૃત્તિ નથી. ઘટમાં જે સ્વભાવથી પટથી વ્યાવૃત્તિ છે તે જ સ્વભાવ વડે ઘટાન્તરથી વ્યાવૃત્તિ નથી. પરંતુ બીજા સ્વભાવથી વ્યાવૃત્તિ છે. માટે વ્યાવૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી એક જ નીલાદિદર્શનમાં સ્વભાવભેદ અવશ્ય થશે જ.

હવે કદાચ બૌદ્ધ અહીં આવો બચાવ કરે કે એક વસ્તુમાં સ્વભાવભેદ અવશ્ય હોય છે પરંતુ તે કલ્પિત છે. અર્થાત્ યથાર્થ સ્વભાવભેદ નથી. અતત્સ્વભાવની વ્યાવૃત્તિ વડે તત્સ્વભાવ, અને તત્સ્વભાવની વ્યાવૃત્તિ વડે અતત્સ્વભાવ છે. એમ અમે કલ્પિત સ્વભાવભેદ માનીશું, નીલાદિદર્શનમાં ક્ષણક્ષયની બાબતમાં જે સ્વભાવ છે તે અભ્રમ સ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત છે અને નીલાદિની બાબતમાં જે સ્વભાવ છે તે ભ્રમસ્વભાવથી વ્યાવૃત્ત છે એમ કલ્પિત સ્વભાવભેદ અમે કહીશું. એટલે કે વસ્તુનો આ સ્વભાવભેદ પણ અતત્સ્વભાવની વ્યાવૃત્તિથી કલ્પિત જ છે એમ અમારો મત છે એવું જો કહો તો આવા પ્રકારના વારંવાર કલ્પિત સ્વભાવાન્તરોની કલ્પના કરાયે છે તે અનવસ્થા દોષ જ આવશે; કારણ કે વારંવાર નવા નવા સ્વભાવો કલ્પવા જતાં અનવસ્થા દોષ જ આવે માટે તમારી આ વાત સંગત નથી. તે કારણથી ‘વ્યવસાયજનક’ હોવાથી આ નીલાદિદર્શનની પ્રમાણતા માનવી તે અનુકૂળ (યુક્તિયુક્ત) જ નથી. પરંતુ જે જ્ઞાન વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક છે તે જ જ્ઞાન પ્રમાણતાવાળું છે અને જે સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તે જ વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક છે માટે તે જ સાચું પ્રમાણ છે. પરંતુ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન વ્યવસાયજનક હોવાથી પ્રમાણ છે તેવી બૌદ્ધની વાત વ્યાજબી નથી.

આ પ્રમાણે જેમ પ્રમાણતા વ્યવસાયસ્વભાવની સાથે વ્યાપ્ત છે પરંતુ વ્યવસાયજનકની સાથે વ્યાપ્ત નથી. તેવી જ રીતે પ્રમાણતાનો સહચર એવો સમારોપપરિપન્થિત્વ હેતુ પણ વ્યવસાયસ્વભાવત્વની સાથે જ વ્યાપ્ત છે. પરંતુ વ્યવસાયજનકની સાથે વ્યાપ્ત નથી, તેથી અમને જૈનોને અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી, તે સમજી લેવું.

“સમારોપપરિપન્થિત્વાદિત્યુક્તં, ઇતિ ‘સમારોપ’ પ્રસ્ખયન્તિ -”

તે પ્રમાણજ્ઞાન વ્યવસાયસ્વભાવવાળું છે. કારણ કે ‘સમારોપનું પરિપન્થિ હોવાથી’ આવા પ્રકારના મૂલ સૂત્રપાઠમાં જે ‘સમારોપપરિપન્થિત્વાત્’ એવો જે હેતુ કહ્યો છે તેમાં ‘સમારોપ’ કોને કહેવાય ? તે હવે સમજાવે છે -

અતસ્મિન્નસ્તદધ્યવસાયઃ સમારોપઃ ॥૮॥

અતત્પ્રકારે પદાર્થે તત્પ્રકારતાનિર્ણયઃ સમારોપ ઇત્યર્થઃ ॥૮॥

અતત્પ્રકારતા વાળો જે અધ્યવસાય તે સમારોપ કહેવાય છે. ॥૮॥

જે વસ્તુ જે પ્રકારે ન હોય તે વસ્તુમાં તે પ્રકારતાવાળો જે નિર્ણય, જેમ કે અઘટમાં ઘટબુદ્ધિ કરવી અથવા અપટમાં પટબુદ્ધિ કરવી તે સમારોપ કહેવાય છે. ॥૮॥

અથૈનં પ્રકારતઃ પ્રકટયન્તિ = હવે આ સમારોપને ભેદથી સમજાવે છે -

સ વિપર્યયસંશયાનધ્યવસાયભેદાત્ ત્રેધા ॥૯॥

ઉત્તાનાર્થમદઃ ॥૯॥

તે સમારોપ (૧) વિપર્યય, (૨) સંશય અને (૩) અનધ્યવસાયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. આ સૂત્ર સ્પષ્ટ અર્થવાળું છે. અહીં ઉત્તાનાર્થમ્ અદઃ આમ સન્ધિ છુટી પાડવી. અદઃ = આ સૂત્ર, નપુસંકલિંગ ॥૯॥

અથોદ્દેશાનુસારેણ વિપર્યયસ્વસ્ત્વં તાવત્ પ્રસ્ખયન્તિ -

હવે ઉદ્દેશને અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરે છે.

વિપરીતૈકકોટિનિષ્ટઙ્ગનં વિપર્યયઃ ॥૧૦॥

વિપરીતાયા અન્યથાસ્થિતાયા એકસ્યા એવ કોટેર્વસ્ત્વંશસ્ય નિષ્ટઙ્ગનં નિશ્ચયનં વિપર્યય ઇતિ ॥૧૦॥

જે વસ્તુ જે પ્રકારની હોય છે. તેનાથી વિપરીત એવા એક પ્રકારનો જે નિર્ણય તે વિપર્યય કહેવાય છે. ॥૧૦॥

વિપરીતભાવે રહેલી વસ્તુમાં એટલે કે અન્યથાપણે રહેલી એવી વસ્તુમાં અન્યથા એવા એકપ્રકારવાળા વસ્તુના અંશનો જે નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય કહેવાય છે. સારાંશ કે જે વસ્તુ ઘટસ્વરૂપે નથી, ઘટથી વિપરીતભાવે વર્તે છે તે વસ્તુમાં ઘટપણાનો જે નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય કહેવાય છે. ॥૧૦॥

અત્રોદાહરન્તિ = અહીં હવે વિપર્યયનું ઉદાહરણ આપે છે -

યથા શુક્તિકાયામિદં રજતમિતિ ॥૧૧॥

યથેત્યુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ, અગ્રેऽપિ સર્વત્ર । શુક્તિકાયામરજતાકારાયામ્ ‘ઇદં રજતમ્’ इति रजताकारतया ज्ञानं विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इति शब्द उल्लेखार्थः अग्रेऽपि । उदाहरणसूत्रं चेदम् - अन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां पीतशङ्खज्ञानाऽऽदीनाम्, तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां हेत्वाभासादिसमुत्थज्ञानानां चोपलक्षणार्थम् ।

અત્ર વિવેકાખ્યાતિવાદી વદતિ - “વિવાદાસ્પદમ્ - ઇદં રજતમ્” इति प्रत्ययो न वैपरीत्येन स्वीकर्तव्यः । तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वात् । यद् यथा विचार्यमाणं नोपपद्यते, न तत् तथा स्वीकर्तव्यम् । यथा स्तम्भः कुम्भस्तपयेति । न चेदं साधनमसिद्धिमधारयत् । तथाहि - किमिदं प्रत्ययस्य वैपरीत्यं स्यात् अर्थक्रिया-कारिपदार्थाप्रत्यायकत्वम् अन्यथा प्रथनं वा ? आद्ये भेदे - विवादास्पदप्रत्ययप्रत्यायिते पदार्थे किमर्थक्रियामात्रमपि नास्ति, तद्विशेषसाध्या वा सा न विद्यते ? नाद्यः पक्षः, शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ? ज्ञानकाले तावत् तथ્યकलधौतबोधेऽपि क्वापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीरसमीरणाशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रिये-त्यादिपक्षः क्षेमकारः ।

જેમ છીપમાં ‘આ રજત (ચાંદી-રૂપું) છે એવું જ્ઞાન થવું તે ॥૧૧॥

સૂત્રમાં કહેલો ‘યથા’ એવો શબ્દ ઉદાહરણ બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં પણ જ્યાં જ્યાં ‘યથા’ શબ્દ આવે છે. ત્યાં ત્યાં તે ઉદાહરણ માટે છે એમ સર્વત્ર સમજી લેવું. સામે પડેલી જે છીપ છે તે રજત નથી. તેમાં અર્થાત્ અરજતાકારરૂપ એવી શુક્તિમાં “આ રજત છે” એમ રજતાકારે જે જ્ઞાન કરવું તે વિપર્યય કહેવાય છે અથવા તેને વિપરીતખ્યાતિ (પણ) કહેવાય છે.

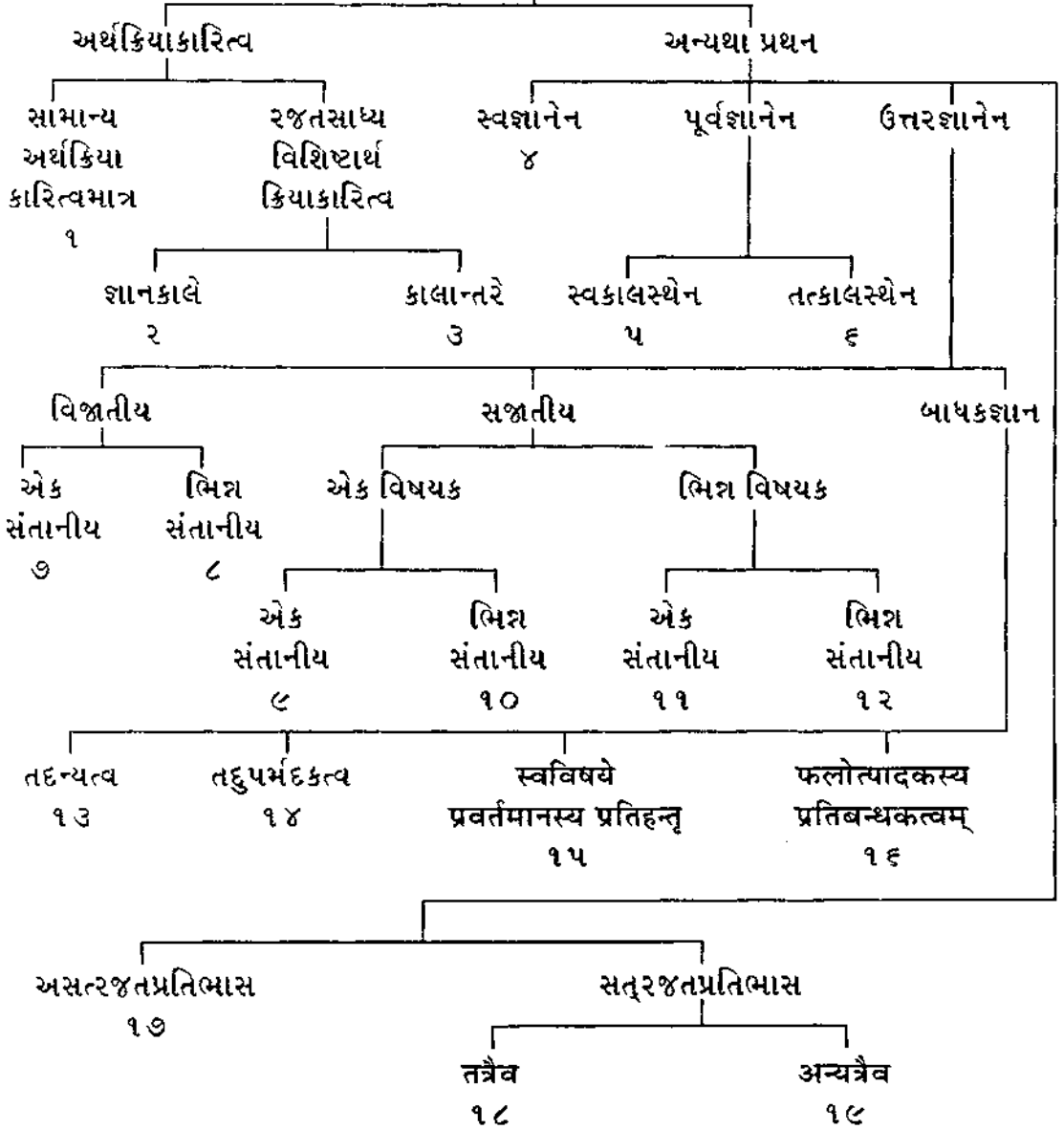
મૂળસૂત્રમાં કહેલ “હિતિ” શબ્દ આવા પ્રકારના દ્રષ્ટાન્તના ઉપસંહારના ઉલ્લેખ માટે છે. ઉલ્લેખ એટલે અભિનય, અનુકરણ, નકલ, કોપી એવો અર્થ જાણવો, વિપર્યયનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે. “જેમ છીપમાં રજતની બુદ્ધિ” આવું બોલી જવું તે, આ વિપર્યયના દ્રષ્ટાન્તનો અભિનય કર્યો છે. તેમ આગળ આગળ બીજા સૂત્રમાં પણ સ્વયં સમજી લેવું. મૂળસૂત્રમાં આપેલું આ “છીપમાં રજતની બુદ્ધિનું” દ્રષ્ટાન્ત પ્રત્યક્ષને યોગ્ય એવા વિષયના વિપર્યયરૂપ છે. તે આવા પ્રકરણના બીજા દ્રષ્ટાન્તોના ઉપલક્ષણ માટે છે. જેમ શ્વેતશંખમાં પીતશંખની બુદ્ધિ, અથવા ઝાંઝવાના જળમાં જળની બુદ્ધિ ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષવિપર્યયનાં ઘણાં દ્રષ્ટાન્તો છે. તે સમજી લેવાં. તથા તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઈતર એવાં અનુમાન પ્રમાણને યોગ્ય એવા વિષયનાં વિપર્યયનાં દ્રષ્ટાન્તોના પણ ઉપલક્ષણ માટે આ દ્રષ્ટાન્ત છે. અનુમાનવિપર્યયમાં હેત્વાભાસના જ્ઞાનનાં દ્રષ્ટાન્તો, તથા આદિશબ્દથી પક્ષાભાસ, સાધ્યાભાસ આદિનાં પણ વિપર્યય દ્રષ્ટાન્તો સમજી લેવાં. સૂત્રમાં કહેલા આ એક દ્રષ્ટાન્તથી આવા પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણના વિપર્યયનાં અને તેનાથી ઈતર અનુમાનાદિપ્રમાણનાં વિપર્યયનાં દ્રષ્ટાન્તોનું ઉપલક્ષણ સમજાવવા માટે આ કથન કરેલ છે.

અહીં વિવેકાખ્યાતિવાદી (વિવેક એટલે ભેદ, તેની અખ્યાતિ એટલે અજ્ઞાન, તેને કહેનારો, અર્થાત્ છીપમાં રજતનું જે જ્ઞાન છે તે વિપર્યયખ્યાતિ નથી પરંતુ છીપ અને રજત વચ્ચેનો જે ભેદ હતો તે જણાતો નથી, અર્થાત્ તેનું અજ્ઞાન છે એમ માનનારો જે વાદી તે વિવેકાખ્યાતિવાદી કહેવાય છે. પ્રાભાકરદર્શન આ પ્રમાણે માને છે. માટે આવા વિવેકનું = ભેદનું, અખ્યાતિ = અજ્ઞાન છે એમ માનનારો એવો વાદી) પ્રભાકર કહે છે કે-

છીપમાં રજતની બુદ્ધિ, કે શ્વેતશંખમાં પીતશંખની બુદ્ધિ, એ વિપરીતખ્યાતિ (વિપર્યય) છે. એમ જે જેનો કહે છે તે બરાબર નથી. પરંતુ ચક્ષુથી જે શુક્તિ અને શ્વેતશંખ દેખાય છે. તે શુક્તિનું અને શ્વેતશંખનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષજન્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે અને તેમાં રજત તથા પીતશંખનું (પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું) સ્મરણ છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને સ્મૃતિજ્ઞાન હકીકતથી ભિન્ન છે. છતાં તે ભેદ ન જણાવાથી આપણને જાણે વિપરીતબોધ થયો હોય તેમ લાગે છે પરંતુ હકીકતથી તે બે જ્ઞાનો વચ્ચે જે ભેદ છે વિવેક છે તે દેખાતો નથી. એટલે વાસ્તવિક પણે તે ભેદાખ્યાતિ અથવા વિવેકાખ્યાતિ કહેવાય છે. પરંતુ વિપરીતખ્યાતિ કહેવાતી નથી. આ પ્રમાણે પ્રભાકરમતનું કહેવું છે. તેઓ જેનોની વિપરીતખ્યાતિનું ખંડન આ પ્રમાણેના અનુમાનથી કરે છે. જે જે પક્ષો પાડીને તે પ્રભાકર જેનોના અનુમાનનું ખંડન કરે છે. તે પક્ષોનું ચિત્ર ૧૧૫ મા પાના ઉપર બનાવેલું છે.

આ અનુમાનમાં જણાવેલા પક્ષોનું ચિત્ર

અસિધ્ધહેત્વાભાસ

વિવાદાસ્પદમ્ - इदं रजतम् इति प्रत्ययः (પક્ષ), ન વૈપરીત્યેન સ્વીકર્તવ્યઃ (સાધ્ય), તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાત્, (હેતુ) યદ્ યથા વિચાર્યમાણં નોપપદ્યતે, ન તત્ તથા સ્વીકર્તવ્યમ્ (અન્વય વ્યાપ્તિ), યથા સ્તમ્ભઃ કુમ્ભસ્થપતયેતિ (ઉદાહરણ) ।

આ અનુમાન છે. છીપમાં જે રજતનો બોધ થાય છે. તેને જૈનો વિપરીતખ્યાતિ કહે છે અને પ્રભાકરો વિવેકાખ્યાતિ માને છે. એટલે બન્ને વચ્ચે આ વિવાદનું સ્થળ બને છે. અહીં જૈનોની સામે પ્રભાકરો પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે આ પ્રમાણે અનુમાન કરે છે કે - આવા પ્રકારનું વિવાદનું સ્થળ કે જે “છીપમાં આ રજત છે” એવા પ્રકારનો જે બોધ થાય છે તે વિપરીતપણે જણાય છે અર્થાત્ વિપરીતખ્યાતિ છે. એમ સ્વીકારવું જોઈએ નહિ. કારણ કે વિચાર કરતાં તેમ ઘટી શકતું નથી. (આ હેતુ છે) જે વસ્તુ વિચાર કરતાં જે રીતે ન ઘટી શકે તે વસ્તુ તેમ સ્વીકારવી જોઈએ નહિ. (આ વ્યાપ્તિ છે) જેમ કે સ્તમ્ભ (થાંભલો) તે વિચાર કરતાં કુંભપણે (ઘટપણે) ઘટી શકતો નથી તો તેને કુંભપણે સ્વીકારવો જોઈએ નહિ.

આ અનુમાનથી જૈનોની માનેલી વિપરીતખ્યાતિ (વિપર્યય)નું પ્રભાકરે ખંડન કર્યું. વળી તે જ પ્રભાકર જણાવે છે કે ન ચેદં સાધનમસિદ્ધિમધારયત્ મેં આપેલા અનુમાનમાં મારો જે હેતુ છે તે હેતુ અસિદ્ધતાને ધારણ કરતો નથી. અર્થાત્ ‘આ હેતુ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોય’ એવો સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી તે આ પ્રમાણે -

“છીપમાં જે રજતનો બોધ છે” જેને તમે(જૈનો) વિપરીતતા કહો છો તે વિપરીતતા એટલે શું ? તમે આ જ્ઞાનની વિપરીતતાનો શું અર્થ કરો છો ? (૧) શું અર્થક્રિયાને કરનારા પદાર્થનું અજ્ઞાણપણું છે ? કે (૨) વસ્તુ જે રૂપે છે તે રૂપે દેખાતી નથી અને અન્યથારૂપે દેખાય છે તે છે ? આ બે પક્ષોમાંથી કયો પક્ષ સ્વીકારો છો ? જો પ્રથમપક્ષ કહો તો વિવાદાસ્પદ એવા સ્થળમાં થયેલા આ જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થમાં શું કોઈ પણ જાતનું અર્થક્રિયાકારિત્વ માત્ર જ નથી ? કે રજતપણાનો બોધ થયો છે માટે ‘રજત’ વિશેષ તરીકે જે અર્થક્રિયા થવી જોઈએ તે વિશેષસાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી વર્તતી ? પહેલો પક્ષ (અર્થક્રિયામાત્ર થતી નથી એ પક્ષ) જો કહો તો તે બરાબર નથી. (એટલે કે તે જ્ઞાન વખતે કોઈપણ જાતની અર્થક્રિયા થતી નથી એવો પ્રથમપક્ષ કહો તો તે વ્યાજબી નથી) કારણ કે શુક્તિથી સાધ્ય જે અર્થક્રિયા છે તે અર્થક્રિયા તો તે જ્ઞાનમાં ચોક્કસ છે જ. એટલે કે રજત સંબંધી અર્થક્રિયા ભલે ન હોય પરંતુ શુક્તિસંબંધી અર્થક્રિયા હોવાથી ‘સર્વથા અર્થક્રિયાનો અભાવ છે’ એ પક્ષ વ્યાજબી નથી.

હવે બીજો પક્ષ કહો તો એટલે કે ‘રજત વિશેષ સાધ્ય અર્થક્રિયા નથી’ એ પક્ષ જો કહો તો જે સમયે શુક્તિમાં રજતનું ભાન થયું તે કાળે સા = તે રજત સંબંધી અર્થક્રિયા નથી કે કાળાન્તરે રજતસંબંધી અર્થક્રિયા નથી ? હવે જો આ બેમાંથી પ્રથમપક્ષ કહો તો

- અર્થાત્ જે કાળે શુકિતમાં રજતનું ભાન થયું તે જ કાળે ત્યાંને ત્યાં રજતસંબંધી અર્થક્રિયા નથી, તેથી અમે જેનો તેને વિપરીતખ્યાતિ કહીએ છીએ. એમ જો કહેશો તો તથ્ય = સાચા, કલ્પધૌત = રજતના, બોધેઽપિ = જ્ઞાનમાં પણ તે સાચા રજતની અર્થક્રિયા હોતી નથી એવું ક્વચિત્ બને છે. સાર એ છે કે રજત હોય અને તેમાં રજતનો જ બોધ થયો હોય ત્યારે પણ તે જ કાળે ત્યાં ને ત્યાં રજતસંબંધી અર્થક્રિયા થતી નથી. પરંતુ કાલાન્તરે જ રજતની અર્થક્રિયા થતી દેખાય છે. તે જ કાળે અર્થક્રિયાનો અભાવ તો યથાર્થરજતજ્ઞાનમાં પણ ક્યાંક જોવા મળે છે. માટે ત્યાં પણ તમારે વિપરીતખ્યાતિ માનવી પડશે જે વ્યાજબી નથી. હવે જો કાલાન્તરે રજતની અર્થક્રિયા નથી એ પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે હોય છે. તે વસ્તુને તે સ્વરૂપે યથાર્થ જોયા પછી, તેનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ ઘણી વખત તે વસ્તુ નાશ પામી જાય તો કાલાન્તરે તેનાથી જે અર્થક્રિયા થવી જોઈએ તે થતી નથી કારણ કે જ્યાં વસ્તુ જ નાશ પામી ગઈ તો કાલાન્તરે પણ અર્થક્રિયા કેવી રીતે થાય ? પરંતુ તેટલા માત્રથી (ભાવિમાં અર્થક્રિયા ન થવા માત્રથી) વર્તમાનકાળે થયેલા પદાર્થના જ્ઞાનને કંઈ “મિથ્યાજ્ઞાન” કહી શકાતું નથી. જેમ કે - પ્રચુરતર = અતિશય પ્રચંડ એવા, સમીર = પવનના, સમીરણ = ફુંકાવાથી, આશુ = જલ્દી જલ્દી, વ્યપાયિ = વિનાશ પામતાં - વિખેરાતાં એવા, પયો = પાણીનાં ભરેલાં, બુદ્બુદ = વાદળોના અથવા પરપોટાના, બોધેઽપિ = જ્ઞાનમાં પણ તે અર્થક્રિયા વિદ્યમાન નથી જ, છતાં જ્યારે વાદળ અથવા પાણીના પરપોટાઓ હતા અને ત્યારે તેમાં તે જ વાદળ અથવા પરપોટાનું જ જ્ઞાન હતું એટલે તદ્ માં તદ્ બુદ્ધિ હોવાથી કાલાન્તરે અર્થક્રિયા ન હોવા છતાં પણ તેને કંઈ વિપરીતખ્યાતિ કહેવાતી નથી. તે કારણથી આ પ્રમાણે સર્વથા અર્થક્રિયા કે રજતસંબંધી વિશિષ્ટઅર્થક્રિયારૂપ બન્ને પેટા ભેદોવાળો ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ પહેલો પક્ષ કલ્યાણકારી (હિતાવહ) નથી. (૧૧૫મા પાના ઉપરના ચિત્ર પ્રમાણે ૧-૨-૩ પક્ષોની ચર્ચા સમાપ્ત થઈ.)

તત્પુરસ્સરપક્ષે તુ, તથાવિધવૈપરીત્યં તસ્ય સ્વેનૈવ, પૂર્વજ્ઞાનેન, ઉત્તરજ્ઞાને વાઽવસીયેત ? ન સ્વેનૈવ, તેન સ્વસ્ય વૈપરીત્યાવસાયે પ્રમાતુઃ પ્રવૃત્ત્યભાવપ્રસજ્ઞાત્ । અથ પૂર્વજ્ઞાનેન, કિં સ્વકાલસ્થેન, તત્કાલસ્થેન વા ? નાઽઽદ્યેન, તત્કાલે વૈપરીત્યાઽઽસ્યદસંવેદનસ્યાસત્ત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયેન, જ્ઞાનયોર્યોગપદ્યાસમ્ભવાત્ ।

અથોત્તરજ્ઞાનેન, તર્ત્તિક વિજાતીયમ્ સજાતીયં વા સ્યાત્ ? વિજાતીયમપ્યેકસન્તાનં ભિન્નસંતાનં વા ? ભેદદ્વયેઽપિ ઘટજ્ઞાનં પટજ્ઞાનસ્ય વૈપરીત્યાવસાયિ ભવેત્ ? સજાતી-યમપ્યેકવિષયમ્ ભિન્નવિષયં વા ? એકવિષયમપ્યેકસન્તાનમ્, ભિન્નસન્તાનં વા ? દ્વયમપીદં

સંવાદદત્તહસ્તાવલમ્બં કથં વૈપરીત્યાવબોધધુરાધૌરેયતાં દધીત ? મિત્રવિષયમપ્યેકસન્તાનમ્, મિત્રસતાનં વા ? ઉભયત્રાપિ પટજ્ઞાનં પટાન્તરજ્ઞાનસ્ય તથા ભવેત્ ?

(આ વિવેકાખ્યાતિની ચર્ચામાં પક્ષો ઘણા છે તેથી પૃષ્ઠ ૧૧૫ ઉપર તેનું ચિત્ર આપેલ છે. તેમાં પક્ષોના નંબરો પણ આપ્યા છે તે જોઈને આ પાઠ સમજવો.)

હવે ‘અન્યથાપ્રથનં’ એવો પહેલાં પાડેલો પુરસ્સરપક્ષ (બીજો પક્ષ) જો કહેતા હો તો અમે (પ્રભાકરો) તમને (જેનોને) પુછીએ છીએ કે શુક્તિમાં થયેલું રજતનું આ જ્ઞાન અન્યથા છે. વિપરીત છે એવું તમને કોના વડે જણાયું ? શું તે થયેલું રજતજ્ઞાન પોતે જ એમ જણાવે છે કે હું મિથ્યાજ્ઞાન છું ? અર્થાત્ પોતાના વડે જ પોતાનું વિપરીતપણું જણાય છે ? કે પૂર્વકાળમાં થયેલા જ્ઞાનવડે આ રજતજ્ઞાન અન્યથા છે એમ જણાય છે ? કે ઉત્તરકાળમાં થનારા જ્ઞાનવડે રજતના જ્ઞાનનું અન્યથાપણું જણાય છે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંથી કયા પક્ષ વડે તમે રજતના જ્ઞાનનું ‘અન્યથા પ્રથન’ જણાવો છો ?

જો “સ્વેનૈવ” એ પ્રથમપક્ષ કહો તો તે યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે તે જ રજતના જ્ઞાનવડે પોતાની જ વિપરીતતા જણાવાતી હોય તો કોઈ પ્રમાતાની તે જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. કારણ કે “આ રજત છે” એવું હાલ હું જે જોઉં છું તે મારું જ્ઞાન મિથ્યા છે. શુક્તિમાં મને થતો રજતનો બોધ ભ્રાન્ત છે એવું જો પ્રમાતાને જ્ઞાન થતું હોય તો કોઈ પ્રમાતા રજત સમજીને લેવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે નહિ. હવે જો ‘પૂર્વજ્ઞાનેન’ આવો બીજો પક્ષ કહો તો, એટલે કે ભૂતકાળમાં થયેલા જ્ઞાનવડે અત્યારે વર્તમાનકાળમાં થતું રજતનું આ જ્ઞાન વિપરીત છે આવું જણાય છે એમ જો કહો તો પૂર્વકાળનું જ્ઞાન રજતજ્ઞાનની વિપરીતતાને જે જણાવે છે. તે પૂર્વકાલીનજ્ઞાન શું પોતાના કાળમાં (ભૂતકાળમાં જ્યારે પોતે ઉત્પન્ન થયું હતું તે સમયમાં) રહ્યું હતું રજતના જ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવે છે કે જ્યારે તે રજતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે કાળમાં રહ્યું હતું રજતના જ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવે છે ?

આ બે પક્ષમાંથી જો “સ્વકાલસ્થેન” વાળો પક્ષ કહો તો જ્યારે ભૂતકાળમાં રજતના જ્ઞાનને વિપરીત તરીકે જાણનારું જ્ઞાન હતું ત્યારે ‘જેની વિપરીતતા જાણવી છે’ તે વિપરીતતાના આશ્રયભૂત ‘ઇદં રજતમ્’ આવા પ્રકારનું વર્તમાનકાળમાં થતું સંવેદન હતું જ નહિ. કારણકે જ્ઞાન તો પછી જ થયું છે. માટે ભૂતકાલીનજ્ઞાન ભૂતકાળમાં રહ્યું હતું વર્તમાનકાળમાં થતા ‘ઇદં રજતમ્’ આવા પ્રકારના જ્ઞાનની વિપરીતતાને જાણી શકતું નથી.

હવે જો ‘તત્કાલસ્થેન’ વાળો બીજો પક્ષ કહો તો, એટલે ભૂતકાળમાં થયેલું જ્ઞાન જ્યારે ‘ઇદં રજતમ્’ આવું જ્ઞાન વર્તમાનકાળે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે તે વર્તમાનકાળમાં

રહ્યું છતું રજતની વિપરીતતાને જણાવે. આવું કહો તો તે પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી કારણ કે જો તેમ હોય તો વર્તમાનકાળમાં એક ‘इदं रजतम्’ એવું જ્ઞાન, અને બીજું તેને વિપરીત જણાવનારૂં ભૂતકાલીનજ્ઞાન, એમ એક સાથે બે જ્ઞાનોનો ઉપયોગ હોવાનું સ્વીકારવું પડશે તે ઉચિત નથી. એક સાથે એકજીવને એક જ્ઞાન (ઉપયોગાત્મકપણે) હોઈ શકે છે. (ચિત્રમાંના ૪-૫-૬ આ પક્ષો કહ્યા.)

હવે ‘उत्तरज्ञानेन’ = ભાવિમાં થનારા (ઉત્તર) જ્ઞાનવડે આ રજતના જ્ઞાનની વિપરીતતા જણાય છે. એમ જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો તે ઉત્તરજ્ઞાન શું વિજાતીય હોય કે સજાતીય હોય ? હવે વિજાતીય હોય તો પણ શું એકસંતાનીય હોય કે ભિન્નસંતાનીય હોય ? જે વિષયનું પ્રથમજ્ઞાન થયું હોય તેનાથી ભિન્નવિષયનું આ ઉત્તરજ્ઞાન થાય તે વિજાતીય, અને પ્રથમ જે વિષયનું થયું હોય. તે જ વિષયનું ઉત્તરજ્ઞાન થાય તે સજાતીય કહેવાય છે. જે પુરૂષને પ્રથમજ્ઞાન થયું હોય તે જ પુરૂષને ઉત્તરજ્ઞાન થાય તે એકસંતાનીય અને જે પુરૂષને પ્રથમજ્ઞાન થયું હોય તે જ્ઞાનને મિથ્યા જણાવનારૂં ઉત્તરજ્ઞાન ઈતરપુરૂષમાં થાય તો તે ભિન્નસંતાનીય સારાંશ કે તેના તે જ વિષયનું જ્ઞાન થાય તે સજાતીય બીજા વિષયનું જ્ઞાન થાય તે વિજાતીય તેના તે જ પુરૂષને જ્ઞાન થાય તે એકસંતાનીય બીજા પુરૂષને જ્ઞાન થાય તે ભિન્નસંતાનીય કહેવાય છે.

હવે વિજાતીયજ્ઞાનના એકસંતાનીય કે ભિન્નસંતાનીયમાંનો કોઈ પણ પક્ષ જો કહો તો આ બન્ને ભેદોમાં એકના એક સંતાનમાં (પુરૂષમાં) થયેલું કે ભિન્નસંતાનમાં (પુરૂષમાં) થયેલું જો ઈતરવિષયકજ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવતું હોય તો તે જ પુરૂષમાં અથવા ભિન્નપુરૂષમાં ઉત્તરકાળે થયેલું ઘટનું જ્ઞાન પૂર્વકાલીન પટજ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવનારૂં બનવું જોઈએ. એટલે કે પૂર્વકાળમાં ‘પટમાં પટજ્ઞાન’ થયું, તે થયા પછી તેનું પ્રયોજન પૂર્ણ થવાથી આ આત્મા બીજા વિષયને જાણવાને પ્રવૃત્તો ત્યારે ઘટમાં ઘટજ્ઞાન થયું. હવે બન્ને જ્ઞાનો યથાર્થ હોવા છતાં વિજાતીય હોવાથી તમારા મતે ઉત્તરમાં થનારૂં આ ઘટજ્ઞાન પૂર્વકાલીન પટજ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવનાર બનવું જોઈએ પરંતુ એમ બનતું નથી માટે આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી.

હવે સજાતીયજ્ઞાન કહો તો તે પણ એકવિષયક કે ભિન્નવિષયક ? જે છીપમાં આ રજત છે એવું પ્રથમજ્ઞાન થયું હોય તેની તે જ છીપમાં ફરી ફરી થનારૂં “આ રજત છે. આ રજત છે” એવું રજતવિષયક ઉત્તરજ્ઞાન તે એકવિષયક સજાતીય, આમાં રજતનું જ બન્ને કાળમાં જ્ઞાન છે માટે સજાતીય, અને એની એ જ છીપમાં છે માટે એક વિષયક કહેવાય છે અને પ્રથમ છીપમાં રજતનું જ્ઞાન થયું હોય અને પછી રજતમાં રજતનું જ્ઞાન

થાય તે ભિન્નવિષયક સજ્જતીય કહેવાય છે. હવે એક વિષયક સજ્જતીય પક્ષ કહો તો તે પણ શું એકસંતાનીય (એક જ પુરૂષમાં થયેલું) કે ભિન્નસંતાનીય (ભિન્નભિન્ન પુરૂષોમાં થયેલું) ? જો એકસંતાનીય કહો તો તે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની સંવાદિતતા (યથાર્થતા) ને જણાવવામાં પુરેપુરો હાથનો ટેકો આપનારું જ બનશે, કારણ કે જે છીપમાં રજતનો બોધ થયો હતો તે જ છીપમાં તે જ પુરૂષને આ રજત છે આ રજત છે એમ સતત બોધ જો થયા કરે તો તે જ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનને પ્રોત્સાહિત કરનાર બનશે. તેથી વિપરીતતાનો બોધ કરાવવાની ધુરાને ધારણ કરનાર કેવી રીતે બનશે ? ઉલટું સતત થતું રજતનું આ જ્ઞાન તો પૂર્વના જ્ઞાનની યથાર્થતાને જ પુષ્ટ કરનારું બનશે.

હવે જો ભિન્નવિષયક સજ્જતીયજ્ઞાન કહો તો તે પણ એકસંતાનીય ? કે ભિન્નસંતાનીય ? બન્ને પક્ષોમાં ઉત્તરકાળમાં થનારું પટજ્ઞાન પૂર્વકાલીન પટાન્તરના જ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવનાર બનવું જોઈએ, કારણ કે પૂર્વકાળમાં કોઈ એક પટમાં પટજ્ઞાન થયું. તે છે યથાર્થ, છતાં કાળાન્તરે બીજા કોઈ અન્યપટમાં જે પટીયજ્ઞાન થાય તેના વડે આ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતા જણાવવી જોઈએ, અહીં પટાન્તરમાં થવાથી ભિન્નવિષયક છે અને બન્ને કાળમાં પટીયજ્ઞાન જ છે માટે સજ્જતીય છે. પછી તે એકપુરૂષસંબંધી હોય કે અન્યપુરૂષસંબંધી હોય તો પણ ઉત્તરકાળના પટજ્ઞાન વડે પૂર્વકાલીન પટાન્તરજ્ઞાનનું પણ તેમ (અયથાર્થપણું) થવું જોઈએ, પરંતુ થતું નથી, માટે આ પક્ષો પણ વ્યાજબી નથી. (ચિત્રમાંના ૭ થી ૧૨ નંબરના પક્ષો કહ્યા.)

અથ ન સર્વમેવોત્તરજ્ઞાનં પ્રાક્તનસ્યાઽન્યથાત્વાવબોધબદ્ધકક્ષમ્, કિન્તુ યદેવ બાધકત્વેનોલ્લસતિ । નનુ કિમિદં તસ્ય તદ્બાધકત્વમ્ - તદન્યત્વમ્, તદુપમર્દકત્વમ્, તસ્ય સ્વવિષયે પ્રવર્તમાનસ્ય પ્રતિહનૃત્વમ્, પ્રવૃત્તસ્યાપિ ફલોત્પાદપ્રતિબન્ધકત્વં વા ? પ્રાચિ પક્ષે, મિથ્યાજ્ઞાનમપિ તસ્ય બાધકં સ્યાત્, અન્યત્વસ્યોભયત્રાઽવિશેષાત્ । દ્વિતીયે ઘટજ્ઞાનં પટજ્ઞાનસ્ય બાધકં સ્યાત્, તસ્યાપિ તદુપમર્દેનોત્પાદાત્ । તૃતીયે, ન પ્રવૃત્તિ-સ્તસ્ય તેન પ્રતિહનું શક્યા, યત્ર ક્વચન ગોચરે પ્રાગેવ પ્રવૃત્તત્વાત્ । તુરીયેઽપિ, ન ફલોત્પત્તિસ્તસ્ય તેન પ્રતિબન્ધું પાર્યતે, ઉપાદાનાદિસંવિદોઽપિ પ્રથમેવ સમુત્પન્નત્વાત્ ।

કિન્ચ, વિપરીતપ્રત્યયે રજતમસચ્ચકાસ્તિ, સદ્ વા ? અસચ્ચેત્, અસત્ક્યાતિરેવેયં સ્યાત્ । સચ્ચેત્, તત્રૈવ, અન્યત્ર વા, ? યદિ તત્રૈવ, તદા તથ્યપદાર્થક્યાતિરેવેયં ભવેત્ । અન્યત્ર તુ સતઃ કથં તત્ર પ્રતીતિઃ, પુરસ્સરગોચર એવ ચક્ષુરાદેર્વ્યાપારાત્ ? દોષમાહાત્મ્યાદિતિ ચેત્, ન, દોષાણામિન્દ્રિયસામર્થ્યકદર્થનમાત્રચરિતાર્થત્વેન વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ પ્રત્યકિન્ચિત્કરત્વાત્ । તતસ્તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વમસિધ્યદેવ ।

અહીં કદાચ જૈનો એવો બચાવ કરે કે ઉત્તરકાળમાં થનારાં સર્વેપણ ઉત્તરજ્ઞાનો પ્રાક્તન (પૂર્વકાલીન) જ્ઞાનની વિપરીતતા જણાવવામાં બધ્ધકક્ષાવાળાં (સામર્થ્યયુક્ત) નથી. પરંતુ ઉત્તરકાલીન એવું જે જ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનના બાધક તરીકે પ્રગટ થાય છે. તે જ ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવે છે, એવું અમે જૈનો કહીએ છીએ. જો આવો બચાવ જૈનો કરે તો અમે પ્રભાકરો તે જૈનોને પુછીએ છીએ કે આ ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થવું જોઈએ તેનો અર્થ શું ? તસ્ય = તે ઉત્તરજ્ઞાન તદ્ = તે પૂર્વજ્ઞાનનું બાધકત્વમ્ બાધક છે, તેનો અર્થ શું ? તમે જૈનો બાધક કોને માનો છો ?

- (૧) તદન્યત્વમ્ = તે પૂર્વજ્ઞાનથી ઉત્તરજ્ઞાન અન્ય છે. ભિન્ન છે. અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં થનારું જ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. તેથી તે પૂર્વજ્ઞાનનો બાધ કરે છે ?
- (૨) તદુપમર્દકત્વમ્ = તે પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપમર્દક (વિનાશક) વિનાશ કરનાર ઉત્તરજ્ઞાન છે. જે ઉપમર્દક હોય તે બાધક કહેવાય છે.
- (૩) તસ્ય સ્વવિષયે પ્રવર્તમાનસ્ય પ્રતિહનૃત્વમ્ = તે પૂર્વજ્ઞાનને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં રોકનાર-ઉત્તરજ્ઞાન છે. તેથી તે બાધક છે.
- (૪) પ્રવૃત્તસ્યાપિ ફલોત્પાદકપ્રતિબન્ધકત્વં વા = પૂર્વજ્ઞાન પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ તો કરે, પરંતુ પ્રવર્તેલા એવા તે પૂર્વજ્ઞાનથી જે ફળપ્રાપ્તિ થવી જોઈએ તેનો પ્રતિબંધ કરનાર ઉત્તરજ્ઞાન છે. તેવું બાધકત્વ છે ? આ ચાર પક્ષોમાંથી કયું બાધકત્વ તમે કહો છો ? જે કહો તે એક પણ પક્ષ યુક્તિસંગત નથી.

જો ‘તદન્યત્વ’ એ પ્રથમપક્ષ કહો તો જેમ “શુક્તિમાં રજતનો ભ્રમ થયા પછી કાળાન્તરે તે જ શુક્તિમાં શુક્તિનું જ્ઞાન થાય” તો આ ઉત્તરકાલીન સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વકાલીન મિથ્યાજ્ઞાનને તદન્ય હોવાથી બાધક થાય છે. એમ તમે કહો છો, તેવી જ રીતે ધારો કે પ્રથમ “શુક્તિમાં શુક્તિનું યથાર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન થયું અને પછી અતિશય યાદ્ધિક્યતાના કારણે તે જ શુક્તિમાં રજતપણાનું મિથ્યાજ્ઞાન થયું.” તો આ ઉત્તરકાળમાં થનારું મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વકાલીન સમ્યગ્જ્ઞાન કરતાં “તદન્ય” હોવાથી પૂર્વકાલીનસમ્યગ્જ્ઞાનનું પણ બાધક થવું જોઈએ, કારણ કે “તેનાથી અન્યપણું” આ હેતુ ઉભયત્ર = બન્ને સ્થાને અવિશેષ જ છે. જેમ મિથ્યાજ્ઞાન પછી થનારું સમ્યગ્જ્ઞાન ‘તદન્ય’ છે. તેમ સમ્યગ્જ્ઞાન પછી થનારું મિથ્યાજ્ઞાન પણ “તદન્ય” જ છે. માટે તે પણ પૂર્વના સમ્યગ્જ્ઞાનનું બાધક થવું જોઈએ. પણ થતું નથી. માટે આ પક્ષ બરાબર નથી.

હવે ‘તદુપમર્દકત્વ’ એ બીજો પક્ષ જો કહો તો એટલે કે પ્રથમ ‘શુક્તિમાં રજતજ્ઞાન થયું’ ત્યારબાદ તેનો ઉપમર્દ કરીને કાળાન્તરે “इयं शुक्तिरेव” શુક્તિ જ છે એવું સમ્યક્ ઉત્તરજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. હવે આ ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનું ઉપમર્દક હોવાથી પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાને જણાવતું હોય તો પ્રથમ પટમાં પટજ્ઞાન થયું. જે યથાર્થ જ્ઞાન છે. ત્યારબાદ કાળાન્તરે તે જ્ઞાનનું ઉપમર્દન કરીને ઘટમાં ઘટનું જ્ઞાન પ્રવર્ત્યું. હવે ઉત્તરકાળમાં પ્રવર્તેલું ઘટજ્ઞાન પૂર્વકાલીન પટજ્ઞાનનું બાધક થવું જોઈએ. કારણ કે તસ્યાપિ = તે ઉત્તરકાલીન ઘટજ્ઞાન, તદ્ = તે પૂર્વકાલીન પટજ્ઞાનનું ઉપમર્દન = ઉપમર્દન કરવાવડે જ ઉત્પાદાત્ = ઉત્પન્ન થયું છે. માટે ઉત્તરકાલીન ઘટજ્ઞાન પૂર્વકાલીન પટજ્ઞાનનું બાધક થવું જોઈએ. પરંતુ થતું નથી માટે તમારો આ પક્ષ પણ યુક્તિસંગત નથી.

હવે ત્રીજો પક્ષ કહો તો તે પણ પક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે તસ્ય = તે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ: = પ્રવૃત્તિ, તેન = તે ઉત્તરજ્ઞાનવડે હણવાને શક્ય નથી કારણ કે તે પૂર્વજ્ઞાન પૂર્વકાલીન હતું, ત્યારે ઉત્તરજ્ઞાન હતું જ નહિ. તેથી તે પૂર્વકાલીન જ્ઞાન યથાયોગ્ય જે કોઈ પોતાનો વિષય હોય તે વિષયને ગોચર કરવામાં ઉત્તરજ્ઞાન આવ્યા પૂર્વે જ પ્રવૃત્ત થઈ ચુક્યું જ છે.

ચોથો પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જ્યારે પૂર્વજ્ઞાન પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે તેનો પ્રતિબંધ કરનારુ ઉત્તરજ્ઞાન હજુ ઉત્પન્ન થયેલ ન હોવાથી આ પૂર્વજ્ઞાન સ્વવિષયમાં પ્રવર્તતાંની સાથે જ ઉપાદેયવસ્તુઓમાં ઉપાદાન બુદ્ધિ, અને આદિ શબ્દથી હેયવસ્તુઓમાં હેયબુદ્ધિ, તથા જ્ઞેયવસ્તુઓમાં જ્ઞેયબુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનનું જે ફળ છે. તે ફળ તે જ વખતે પ્રાપ્ત કરાવનાર થઈ જ જાય છે. અર્થાત્ તસ્ય = તે પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિ: (ઉપાદાનાદિ બુદ્ધિરૂપ) ફળોત્પત્તિ પણ તેન = તે ઉત્તરજ્ઞાનવડે પ્રતિહત્તું = પ્રતિધાત કરવાને ન પાર્યતે = સમર્થ થવાનું નથી. (ચિત્રમાંના ૧૩ થી ૧૬ પક્ષોના આ જવાબો છે.)

કિન્ન = તથા વળી “શુક્તિમાં થતું રજતનું ભાન” જેને તમે જૈનો વિપરીતખ્યાતિ કહો છો ત્યાં હું તમને પૂછું છું કે તે શુક્તિમાં “અસત્” = અવિદ્યમાન એવું રજત પ્રતિભાસિત થાય છે કે સત્ વિદ્યમાન એવું રજત પ્રતિભાસિત થાય છે ? જો “અસત્” એવું રજત તે શુક્તિમાં પ્રતિભાસિત થતું હોય, એટલે કે શુક્તિમાં રજત નથી અને રજત જણાય છે એમ જો કહો તો તે “અસત્ખ્યાતિ” થઈ કહેવાય વિપરીતખ્યાતિ થઈ કહેવાય નહિ, કારણ કે જે રજત અસત્ છે. તે જણાય છે. એટલે ‘અસત્’નું ભાન થતું હોવાથી તેને અસત્ખ્યાતિ જ કહેવી જોઈએ. હવે શુક્તિમાં રજત “સત્” = વિદ્યમાન છે. અને

જણાય છે એમ કહો તો હું તમને પૂછું છું કે તે રજત તત્રૈવ = તે શુક્તિમાં જ સત્ વિદ્યમાન છે અને જણાય છે કે અન્યત્ર અન્યસ્થાને રજત = સત્ છે અને જણાય છે !

જો ત્યાં શુક્તિમાં જ રજત સત્ છે. વિદ્યમાન છે અને જણાય છે એ પક્ષ જો કહો તો ત્યાં શુક્તિમાં રજત છે અને જણાય છે. જે જ્યાં હોય તે ત્યાં જણાય તો તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાશે. પરંતુ વિપરીતખ્યાતિ-મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાશે નહીં. તેથી તે તથ્ય = યથાર્થ, પદાર્થખ્યાતિ જ કહેવાશે. હવે જો તે શુક્તિથી અન્યત્ર = બીજા સ્થાને (રજતાદિમાં) રજત “સત્” છે અને તે અહીં શુક્તિમાં પ્રતિભાસિત થાય છે એમ જો કહો તો તે પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે અન્યસ્થાને સત્ રહેલી વસ્તુ ત્યાં શુક્તિમાં કેમ પ્રતીત થાય ? કારણ કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. ઇન્દ્રિયો પદાર્થોની સાથે સન્નિકર્ષ પામે ત્યારે પદાર્થ જણાય છે. હવે જો રજતાદિ અન્ય સ્થાને સત્ હોય અને અહીં શુક્તિમાં જો રજતાદિ સત્ ન હોય તો ત્યાં એટલે જ્યાં રજતાદિ સદ્ છે ત્યાં ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર જ નથી, અને જ્યાં શુક્તિ આદિ પદાર્થો પુરસ્સર (સામે) છે. ત્યાં જ પુરસ્સર ગોચરમાં જ (સામે પડેલી શુક્તિ આદિ વિષયમાં જ) ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર વર્તે છે. સારાંશ કે જ્યાં (શુક્તિ આદિમાં) ચક્ષુરાદિનો વ્યાપાર પ્રવર્તે છે. ત્યાં રજત નથી, અને જ્યાં રજત છે ત્યાં ચક્ષુરાદિનો વિષય પ્રવર્તતો નથી. (ચિત્રમાં જણાવેલા ૧૭ થી ૧૯ પક્ષોના આ ઉત્તરો છે.)

હવે કદાચ તમે જૈનો એવો બચાવ કરો કે ઇન્દ્રિયોમાં એવો દોષ છે કે જે દોષના માહાત્મ્યના પ્રભાવથી અન્યસ્થાને સત્ એવું પણ રજત તેનાથી અન્યત્ર એવા શુક્તિ સ્થાનમાં પણ પ્રતીત થાય છે. તો આવા પ્રકારનો આ બચાવ શોભાસ્પદ નથી. કારણ કે દોષો જો ઇન્દ્રિયોમાં હોય તો તે દોષો ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા એવા વિષય જોવાના સામાર્થ્યની કદર્થના કરવા માત્રમાં જ ચરિતાર્થ છે. એટલે કે તે દોષો જોવાના સામાર્થ્ય માત્રને રોકી શકે છે. પરંતુ વિપરીત બોધ કરાવવાની શક્તિ ધરાવતા નથી. વિપરીત બોધ કરાવવામાં તો તે દોષો અકિંચિત્કર છે. તેથી આ પ્રમાણેની ચર્ચાથી તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાત્” વિચાર કરતાં તે વિપરીત ખ્યાતિ ઘટતી નથી એ અમારી વાત બરાબર સિદ્ધ થાય છે.

નાપિ વ્યભિચારિ, વિપક્ષાદત્યન્તં વ્યાવૃત્તેઃ । અત એવ ન વિરુદ્ધમપિ । તતઃ સત્ય-મેવૈતત્ સંવેદનદ્વયમ્ - ઇદમિતિ પ્રત્યક્ષમ્, રજતમિતિ તુ સ્મરણમ્ । કરણોદ્ભવદોષવશા-ચ્છુક્તિરજતયોઃ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોશ્ચ ભેદાપ્રતિભાસાદ્ ભેદાખ્યાતિરિયમુચ્યત ઇતિ ॥

વળી અમારો પ્રભાકરોનો આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી. કારણ કે વિપક્ષથી (સાધ્યાભાવથી) અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત છે. અને આ જ કારણથી એટલે સાધ્યાભાવવાનથી (વિપક્ષથી) અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત હોવાના કારણે જ વિરૂધ્ધ હેત્વાભાસ પણ નથી. વૈપરીત્યેન ન સ્વીકર્તવ્યમ્ એ અમારું સાધ્ય છે. અને તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાત્ એ અમારો હેતુ છે. આ હેતુ સાધ્યાભાવમાં “વૈપરીત્યેન સ્વીકર્તવ્યમ્” માં જો વર્તતો હોય તો વ્યભિચારી કે વિરૂધ્ધહેત્વાભાસ બને, પરંતુ તેમ થતું નથી કારણ કે જે વિપરીતપક્ષે સ્વીકર્તવ્ય હોય છે. ત્યાં વિચાર કરતાં તેનું અનુપપદ્યમાનપણું હોતું નથી પરંતુ તેનું ઉપપદ્યમાનપણું જ હોય છે. એટલે હેતુ સાધ્યાભાવમાં રહેલો નથી. તેથી સત્ય સાબિત થયું કે “ઇદં રજતમ્” આવું જે જ્ઞાન થાય છે. તે વિપરીત ખ્યાતિ નથી પણ તેમાં બે જ્ઞાનો છે. “ઇદમ્” શબ્દથી અંગુલિનિર્દેશવડે જે પદાર્થ યક્ષુ આદિથી જણાય છે અને જણાવાય છે તે ઇન્દ્રિય-સન્નિકર્ષનો વિષય હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે અને “રજતમ્” શબ્દથી જે જ્ઞાન કરાય છે તે પૂર્વે અનુભવેલા રજતનું સ્મરણ હોવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન છે. પરંતુ કરણ = ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુક્તિ સંબંધી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, અને રજતસંબંધી સ્મૃતિજ્ઞાનની વચ્ચે જે ભેદ છે તેનો અપ્રતિભાસ થવાથી આ જ્ઞાન “ભેદાખ્યાતિ” કહેવાય છે. તેનું જ બીજું નામ વિવેકાખ્યાતિ છે.

આ પ્રમાણે પ્રભાકરે પોતાનો પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ કર્યો. હવે જૈનાચાર્યશ્રી તે પ્રભાકરના પૂર્વપક્ષનો સવિસ્તર ઉત્તર શરૂ કરે છે -

અત્રાભિદધ્મહે - યે તાવત્ સાધનાસિદ્ધિવિધ્વંસનાય વ્યધાધિષત વિકલ્પાઃ તત્ર શુક્ત્યાદિસ્મૃતયાઽન્યથાસ્થિતાર્થસ્યાન્યથારજતાદ્યર્થપ્રકારેણ યત્પ્રથનં તત્સ્વસ્ત્વં વૈપરીત્યં “નેદં રજતમ્” इत्येवं तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथनोत्तरज्ञानतदुपमर्दकत्वविकल्पाभ्यां शेषं तु विकल्पनिकुम्भं तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

અથ વિજાતીયં સજાતીયં વા તદિત્યાદિપ્રકારેષુ કિમુત્તરં તે સ્યાત્ ? નનુ વિતીર્ણમેવ । અસ્તુ યત્કિञ्चित્ તદુપમર્દેન ચેદુત્પદ્યતે, તદા તદસ્ખિલં બાધકં સત્ તસ્ય તથાત્વમાવિષ્કરોતીતિ ।

ઉપમર્દશ્ચ ન પ્રધ્વંસઃ, યતઃ પટજ્ઞાનપ્રધ્વંસેનોત્પદ્યમાનસ્ય ઘટજ્ઞાનસ્ય બાધકત્વં સ્યાત્ । કિન્તુ તત્પ્રતિભાતવસ્ત્વસત્ત્વચ્છાપનમ્ - ‘યન્મદીયવેદને રજતમિતિ પ્રત્યભાત્, તદ્ રજતં ન ભવત્યેવ’ इति । अपि च भेदाख्यातावपि प्रत्यक्षस्मरणयोर्भेदाख्यानं किं स्वेनैव वेद्यते ? इत्यादि सकलविकल्पपेटकमाटीकत एव-इति स्ववधाय कृत्योत्थापनमेतद् भवतः ।

હવે અમે જૈનો પ્રભાકરને ઉત્તર આપીએ છીએ કે - તમારા સાધનની (હેતુની) અસિદ્ધિના વિધ્વંસ માટે તમારા વડે જે જે વિકલ્પો (પક્ષો-ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબ ૧ થી ૧૮) કલ્પાયા છે, તે વિકલ્પોમાં શુક્તિ આદિ રૂપ પણ વડે અન્યથા રૂપે રહેલા પદાર્થની અન્યથા એવા રજતાદિ પદાર્થના પ્રકારે જે પ્રસિધ્ધિ થવી તે સ્વરૂપ જે વિપરીત જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનનું “આ રજત નથી” એ પ્રમાણે ઉપમર્દન કરતા અને પાછળથી (કાળાન્તરે) પ્રગટ થતા એવા બાધક જ્ઞાનવડે જણાય છે એમ અમે જૈનો (૧૪ નંબરનો પક્ષ) કહીએ છીએ. જે શુક્તિમાં રજતનું જ્ઞાન થયું છે તે શુક્તિ ખરેખર શુક્તિ છે પરંતુ રજત નથી માટે અન્યથા રૂપે રહેલા પદાર્થમાં આ જ્ઞાન થયું. વળી જે રજતનું જ્ઞાન થયું છે. તે ખરેખર રજત નથી પરંતુ શુક્તિ છે. તેથી અન્યથા એવા રજતાદિ પ્રકારે થયેલું આ જ્ઞાન “વિપરીતતાવાળું” જ છે. એટલે “અન્યથા પ્રથન” કહેવાય છે. પરંતુ તે વિપરીતતા-અન્યથાપ્રથન ક્યારે પ્રગટ થાય છે. જ્યારે ‘નેદં રજતમ્’ આ રજત નથી એવું બાધકજ્ઞાન જ્યારે થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનું ઉપમર્દન કરીને વિપરીતતાને જણાવે છે. એમ અમે જૈનો માનીએ છીએ. તેથી અન્યથાપ્રથનવાળા પક્ષમાં આવેલા ઉત્તરજ્ઞાનરૂપ પેટાપક્ષ, અને તેમાં પણ તદુપમર્દકત્વ, નામના વિશેષપેટાપક્ષ (ચિત્રમાં આપેલા નંબરો પ્રમાણે નંબર-૧૪) એમ મૂળ અને તેનો આ પેટાપક્ષ, એમ બે વિકલ્પો વિનાના શેષ ૧ થી ૧૮ સુધીના તમારા વડે રજુ કરાયેલા તમામ વિકલ્પોનો સમૂહ, કે જે તમે અમારી સામે અમારા ખંડન માટે નવી નવી સ્વયં કલ્પનાઓ કરીને બોલ બોલ કર્યું છે તે તુણ્ડ = તમારા મુખને, તાણ્ડવ = ફફડાવવાના આડમ્બર = આડંબરની વિડંબન = પીડા આપવાનાં જ માત્ર ફળવાળું છે. અર્થાત્ કેવળ મુખે થુંક ઉડાડી નિરર્થક બોલી ગાલ દુઃખવા લાવવા જેવું જ છે. કારણ કે શેષ પક્ષો અમે માનતા જ નથી. પછી ખંડન કરવાનો અર્થ શું ? અને તેથી જ અમે શેષપક્ષોનો પ્રત્યુત્તર પણ આપતા નથી.

હવે કદાચ તમે પ્રભાકરો અમને (જૈનોને) એમ પુછશો કે તમે ‘અન્યથા પ્રથન’ વાળો જે પક્ષ સ્વીકાર્યો છે. તેમાં પણ સ્વેન, પૂર્વજ્ઞાનેન, ઉત્તરજ્ઞાનેન, તથા તેના પેટા પક્ષોમાં તે જ્ઞાન વિજ્ઞાતીય છે કે સજ્ઞાતીય છે ? અને આદિ શબ્દથી એકવિષયક કે ભિન્નવિષયક, એકસન્તાનીય કે ભિન્નસન્તાનીય વિગેરે અમે જે પક્ષો પાડેલા હતા. અને તે પૈકી જે પક્ષ માનશો તેમાં તમને દોષો બતાવેલા હતા. તેથી તમે તેમાં કયા પક્ષો માનશો ? અને તેમાં તમને અમારાવડે અપાયેલા દોષો કેમ નહીં આવે ? એ બાબતમાં તમારો (જૈનોનો) ઉત્તર શું ? આવા પ્રકારનું જો પ્રભાકરો અમને કહે તો વિતીર્ણમેવ = તો તેનો ઉત્તર અપાઈ જ ચુક્યો છે કે બાધક વિના તમામ પક્ષો અમે માનતા જ નથી. પછી દોષ આવવાની વાત જ ક્યાં ઉભી રહે છે. છતાં યત્કિંચિત્ ઉત્તર આપીએ છીએ કે-

ઉત્તરકાળમાં ઉત્પન્ન થનારું તે જ્ઞાન સજાતીય હોય કે ભલે વિજાતીય હોય, એકવિષયક હોય કે ભલે ભિન્નવિષયક હોય, એના એ જ પુરૂષને થયું હોય કે ભલે બીજો પુરૂષ તે પુરૂષને જણાવે, ગમે તેવું ઉત્તરજ્ઞાન હોય પરંતુ જો પૂર્વના જ્ઞાનનું ઉપમર્દન કરવા વડે તે ઉત્તરજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું (સકલ ભેદોવાળું કોઈપણ પ્રકારનું) ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનનું બાધક થયું હતું તસ્ય = તે પૂર્વજ્ઞાનની તથાત્વં = તથાપણની = વિપરીતતાની પ્રતીતિ પ્રગટ કરે જ છે. બાધક એવું ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનું ઉપમર્દન કરવા દ્વારા તેની વિપરીતતાને જણાવે છે.

તથા ઉપમર્દનનો અર્થ પ્રધ્વંસ થતો નથી. કે જેથી પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરીને ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન (પૂર્વના પટજ્ઞાનનું) બાધક બને, જો ઉપમર્દનનો અર્થ વિનાશ થતો હોત તો પાછળ આવનારું ઘટજ્ઞાન પૂર્વના પટજ્ઞાનનું બાધક બનત, પરંતુ ઉપમર્દ શબ્દનો અર્થ વિનાશ કે વિધ્વંસ થતો નથી.

પ્રશ્ન :- ઉપમર્દ શબ્દનો અર્થ વિનાશ ન થતો હોય તો તેનો સાચો અર્થ શું થાય ?

ઉત્તર :- ઉપમર્દ એટલે કે “પૂર્વજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થયેલી વસ્તુનું “અસત્” પણું જણાવવું તે છે. શુક્તિમાં પ્રથમ રજતનું જ્ઞાન થયું હતું પરંતુ જ્યારે કાળાન્તરે ખબર પડી કે મારા જ્ઞાનમાં આ રજત છે એવો જે બોધ થયો છે તે વસ્તુ ખરેખર રજત નથી. આવા પ્રકારનું રજતની અસત્તાને બતાવનારું જે કાળાન્તરે ઉત્તરજ્ઞાન થાય છે તેને જ ઉપમર્દ કહેવાય છે. આવો ઉપમર્દ શુક્તિમાં થયેલા રજતજ્ઞાનમાં કાળાન્તરે (રજત વેચવા જતાં મૂલ્ય ન ઉપજે ત્યારે) થાય છે. માટે આ ઉપમર્દ વિપરીતતાને જ જણાવે છે. પરંતુ પટજ્ઞાન પછી થનારું ઘટજ્ઞાન પટની અસત્તાને જણાવનારું નથી તેથી ત્યાં ઉપમર્દતા ઘટતી જ નથી, તેથી તે ઘટજ્ઞાન પૂર્વના પટજ્ઞાનની વિપરીતતાને કેવી રીતે જણાવે ? માટે તમોએ (પ્રભાકરોએ) અમારી વાતને વગર સમજ્યે જ ખોટું ખંડન કરેલું છે.

તથા અમે જેનો વિપરીતખ્યાતિ જેને કહીએ છીએ તેનું ખંડન કરવા માટે તે વિપરીતખ્યાતિનું જ્ઞાન શું સ્વવડે થાય ? પૂર્વજ્ઞાન વડે થાય ? કે ઉત્તરજ્ઞાન વડે થાય ? ઈત્યાદિ તમે ઘણા વિકલ્પો રજૂ કર્યા છે. પરંતુ તે જ શુક્તિમાં થતું રજતનું જે જ્ઞાન થાય છે તેને તમે ભેદાખ્યાતિ કહો છો તેનો અર્થ પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિ વચ્ચેના ભેદની અખ્યાતિ છે. એમ તમે જણાવો છો તો ત્યાં અમે પણ તમને તે જ પ્રકારે પૂછી શકીએ છીએ કે આ ભેદાખ્યાતિનું જ્ઞાન શું સ્વજ્ઞાન વડે થાય ? કે પૂર્વજ્ઞાનવડે થાય ? કે શું ઉત્તરજ્ઞાનવડે થાય ? એમ તમારા કલ્પેલા તમામ પક્ષો તમારી સામે રજૂ કરીશું અને તમે જે પક્ષ

સ્વીકારશો તેમાં તમે અમને આપેલા બધા દોષો જ તમને પાછા આપીશું. તેથી સર્વે વિકલ્પોનું પેટકમ્ = પોટલું તમારા માથે જ નંખાશે, આ પ્રમાણે ભવતઃ એતદ્ = આપની આ પ્રવૃત્તિ પોતાના જ વધને માટે કૃત્યા = મારીને-મરકીને ક્રિયાપનમ્ ઉત્પન્ન કરવા તુલ્ય જ થશે. જે મરકી ઉત્પન્ન થઈ છતી સ્વવધ માટે જ થાય છે.

અથ પ્રકૃતજ્ઞાને રજતપ્રતિભાને કથં તેન શુક્તિકાઽપેક્ષ્યેત ? તન્ન, સંવૃતસ્વાકારાયાઃ સમુપાત્તરજતાકારાયાઃ શુક્તિકાયા એવાત્ર પ્રતિભાનાત્ । વસ્તુસ્થિત્યા હિ શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષગ્રહણાભાવાત્તુ સંવૃતસ્વાકારા ચાકચિક્યાદિસાધારણધર્મ-દર્શનોપજનિતસ્ત્યસ્મરણારોપિતરજતાકારત્વાચ્ચ સમુપાત્તરજતાકારા ઇત્યભિધીયતે । યત્ ખલુ યત્ર કર્મતયા ચકાસ્તિ તત્ તન્નાઽઽલમ્બનમ્ । એતચ્ચ શૃંગ્ગ્રાહિકયા નિર્દિશ્યમાનાયાં શુક્તૌ સમસ્યેવ । સૈવ હિ દોષવશાત્ તથા પ્રતિભાતિ ।

દૃષ્ટં ચ દોષવશાદ્ વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । યથાક્ષિપ્તમન્દાક્ષલક્ષ્મીકાયાઃ કુલપક્ષ્મલાક્ષ્યાસ્તદ્ તદ્ વિરુદ્ધવીક્ષણભાષણાદિ । ત્વયાઽપિ ચૈતદઙ્ગીકૃતમેવ, પ્રકૃતરજતસ્મરણસ્યાઽનુભૂતરજતદેશાનુસારિપ્રવૃત્તિજનકત્વૌત્સર્ગિકકાર્યપરિહારેણ પુરોદેશ એવ પ્રવૃત્તિજનકત્વસ્વીકારાત્ । ભેદાઽગ્રહણં સહકારિણમપેક્ષ્ય પ્રકૃત-રજતસ્મરણસ્ય તદવિરુદ્ધમિતિ ચેત્ ? દોષાન્ સહકારિણોઽપેક્ષ્ય હૃષીકસ્યાપિ તત્ તથાસ્તુ ।

હવે પ્રભાકર કદાચ અહીં અમને (જૈનોને) એવો પ્રશ્ન કરે કે જ્યારે ઘટજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાય છે. ત્યારે વિષયરૂપે ઘટની જ અપેક્ષા રખાય છે. પટજ્ઞાન જ્યારે કરાય છે. ત્યારે વિષયરૂપે પટની જ અપેક્ષા રખાય છે. જે જે વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાય છે. ત્યાં ત્યાં કર્મપણે વિષયરૂપે તે તે જ પદાર્થ અપેક્ષિત કરાય છે. તેવી રીતે પ્રસ્તુતજ્ઞાનમાં રજતનો પ્રતિભાસ થયો છે તો તેમાં (પણ રજતની જ કર્મપણે અપેક્ષા રખાવી જોઈએ) શુક્તિની અપેક્ષા કેમ હોઈ શકે ? સારાંશ કે ઘટને જોઈને જ ઘટજ્ઞાન થાય છે. પટને જોઈને જ પટજ્ઞાન થાય છે. તેમ રજતને જોઈને જ રજતનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, શુક્તિને જોઈને રજતનું જ્ઞાન કેમ થાય છે ? આવો પ્રભાકરનો તે પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી. કારણ કે આ શુક્તિમાં બે પ્રકારના ધર્મો છે. (૧) ત્રિકોણત્વ આદિ (ત્રિખુણીયાપણું વિગેરે) વિશેષધર્મો પણ છે જે શુક્તિમાં જ હોય છે રજતમાં હોતા નથી તેથી તે વિશેષધર્મો કહેવાય છે અને ચાકચિક્યાદિ (ચક્રમક થવું, ચમકવું ઇત્યાદિ) સાધારણ ધર્મો પણ છે કે જે ધર્મો શુક્તિમાં પણ છે અને રજતમાં પણ છે અને તેથી જ સાધારણ ધર્મ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સાધારણ અને વિશેષ એમ બે પ્રકારના ધર્મોવાળી શુક્તિમાં ત્રિકોણત્વાદિ જે પોતાનો વિશેષધર્મ હતો તે ઇન્દ્રિયદોષથી ન દેખાવાના કારણે સંવૃતસ્વાકારા = ઢંકાઈ

ગયો છે પોતાનો વિશેષાકાર જેમાં એવી, અને ચાકચિક્યાદિ રૂપ સાધારણધર્મ દેખાવાથી સમુપાત્તરજતાકારા = પ્રાપ્ત કર્યો છે રજતનો આકાર જેણીએ એવી શુક્તિ જ ત્યાં રજતજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થાય છે. વાસ્તવિકપણે તો તે શુક્તિ જ છે. પરંતુ શુક્તિનો ત્રિકોણત્વાદિ વિશેષધર્મ ગ્રહણ ન થવાથી સંવૃત્તસ્વાકારવાળી થઈ, અને ચાકચિક્યાદિ સાધારણધર્મ માત્ર દેખાવાથી, ઉત્પન્ન થયેલા રજતના (પૂર્વાનુભૂતના) સ્મરણથી જાણે રજતાકાર હોય શું એમ કલ્પિત રજતાકાર બનવાથી સમુપાત્તરજતાકારવાળી આ શુક્તિ કહેવાય છે.

જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમાં કર્મ તરીકે પ્રતિભાસિત થાય છે તે પદાર્થ ત્યાં આલંબન રૂપે ગણાય છે. શ્રૃંગગ્રાહિકા (અંગુલીનિર્દેશ) વડે બતાવાતી શુક્તિમાં આ આલંબનપણું છે જ, કારણ કે તે શુક્તિ જ ઈન્દ્રિયના દોષના વશથી તથા = રજત રૂપે દેખાય છે. જગતમાં પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યની ઉત્પત્તિ થતી દેખાયેલી જ છે જેમ કે = કોઈ કુલવાન બાળા હોય, જ્યાં સુધી તેના દેહમાં વાસનાનો દોષ ઉત્પન્ન થયો ન હોય ત્યાં સુધી ઉત્તમકુળને શોભે તેવી લજ્જા આદિ ગુણોની શોભા તેમાં હોય છે. પરંતુ જ્યારે દેહમાં વાસનાનો દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય છે. ત્યારે તે વાસનાના દોષને કારણે લજ્જા આદિ ગુણોનો ત્યાગ કરી કામોત્તેજક દૃષ્ટિથી જોવાનું અને બોલવાનું શું નથી જણાતું ? અર્થાત્ જણાય જ છે.

યથા = જેમ 'આક્ષિપ્ત' = ચારે બાજુથી ત્યજી દીધી છે મન્દાક્ષ = મંદ આંખવાળી નીચી નજર રાખવા રૂપી લજ્જા, લક્ષ્મીકાયાઃ = શોભા જેણીએ એવી ષક્ષ્મલાક્ષ્યાયાઃ = સ્નેહભરી દૃષ્ટિવાળી સ્ત્રીમાં તદ્ તદ્ = તેવાં તેવાં (કામુક-કામોત્તેજક) વિરુદ્ધવીક્ષણ = વિરુદ્ધ કટાક્ષોથી જોવાપણું, વાંકી નજરે દેખવાપણું, ભાષણાદિ = અને તેવું બોલવાપણું દેખાય જ છે.

વળી હે પ્રભાકરો ! તમે પણ ઈન્દ્રિયદોષથી વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે સ્વીકારેલું જ છે તે આ પ્રમાણે - પ્રત્યક્ષ દેખાતી આ શુક્તિમાં તમે રજતનું સ્મરણ માનો છો પરંતુ પૂર્વકાળમાં કોઈ સ્થાનમાં રજતમાં રજતનું જ્ઞાન જેણે કરેલું હોય છે તેને જ આ શુક્તિમાં રજતનું સ્મરણ થાય છે. જેણે પૂર્વકાલમાં કદાપિ રજત જોયું જ નથી તેને શુક્તિ જોવા છતાં રજતનું સ્મરણ થતું નથી. એટલે આ રજતસ્મરણ પૂર્વે અનુભવેલા રજતથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. માટે ઔત્સર્ગિક માર્ગે તે રજતસ્મરણ પૂર્વે અનુભવેલા રજતમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનારું બનવું જોઈએ અને તો જ સાચી યથાર્થ કાર્યોત્પત્તિ છે. તેને બદલે પ્રસ્તુત રજત સ્મરણ પૂર્વે અનુભવેલા રજતવાળા દેશમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા રૂપ ઔત્સર્ગિક (મૂળ)

માર્ગ છોડીને સામે દેખાતા દેશમાં (શુક્તિમાં) જ પ્રવૃત્તિ કરાવવાપણું તમે પણ સ્વીકાર્યું જ છે.

જેમ કોઈ કુલાંગના સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથે ગમે તે ચેષ્ટા કરે તો પણ તે ઔત્સર્ગિકમાર્ગ કહેવાય. પરંતુ તે જ સ્ત્રી વાસનાના દોષને કારણે પરપુરુષ સાથે કટાક્ષવીક્ષણાદિ જે કંઈ કરે તે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ છે. તેવી જ રીતે રજતમાં રજતનું જ્ઞાન થાય તે ઔત્સર્ગિકમાર્ગ છે. પરંતુ ઈન્દ્રિયદોષથી શુક્તિમાં રજતનું જે જ્ઞાન થાય છે તે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ છે. આ રીતે દોષવશથી વિરુદ્ધકાર્ય થાય છે તે વાત તમને પણ સમ્મત જ છે.

હવે પ્રભાકરો ! તમે કદાચ એમ કહો કે જો કે રજતસ્મરણ હકીકતથી તો પૂર્વે અનુભવેલા રજતપ્રદેશમાં જ પ્રવૃત્તિ જનક બનવું જોઈએ, પરંતુ પુરોદેશવર્તિ (સામે રહેલા શુક્તિવાળા) પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિજનક બનવું જોઈએ નહિ, પણ તેમ નહીં થવામાં “ભેદાગ્રહણ” સહકારી કારણ છે. પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ વચ્ચે રહેલો જે ભેદ છે તેનું જો ગ્રહણ થયું હોત તો આમ બનત નહીં, પરંતુ તે ભેદ ગ્રહણ થયો નહીં, તેના સહકારની અપેક્ષાએ પ્રકૃત એવી શુક્તિમાં રજતનું સ્મરણ થયું તે પણ કંઈ ખોટું નથી. અવિરુદ્ધ જ છે. યોગ્ય જ છે. એમ જો કહો તો દોષોના સહકારને લીધે (સહકારી એવા દોષની અપેક્ષાએ) હ્રષીકસ્યાપિ = ઈન્દ્રિયોનું તે જ્ઞાન પણ તથા = વિપરીતકાર્યકારી (રજતમાં રજતબોધને બદલે શુક્તિમાં રજતબોધ થવા રૂપ) થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અથવા દોષ શું ? દોષોના કારણે ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અયથાસ્થાને થવા રૂપ વિપરીતકાર્યકારી પણ હોય છે. સારાંશ કે - ભેદાગ્રહણ રૂપ સહકારીની અપેક્ષાએ જો આ રજતસ્મરણ અવિરુદ્ધ છે અર્થાત્ સાચું છે. તો પછી દોષો રૂપ સહકારીની અપેક્ષાએ આ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનપણ (વિપરીતખ્યાતિ રૂપ ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પણ) તથા = તેવું-અવિરુદ્ધ હો. એમ માનવામાં પણ શું દોષ ?

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंविज्ञेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते, यदेव मम रजतत्वेन पूर्वमचकात्, तदेवेदं शुक्तिशकलम् - इत्येवं तस्योत्पादात् अनुमानेन च - विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वात्, यदेवं तदेवं, यथा सत्यरजतज्ञानं रजत-गोचरम् - इति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेव त्वत्साधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम् - शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति तत्र भेदाप्रति-भासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा ? नाद्यः, प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः विपरीतख्यातिप्रसक्तेः भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात् ।

તથા વળી આ જ્ઞાન રજતવિષયક છે. તેમાં શુકિતની અપેક્ષા કેમ રખાઈ ? રજતની જ અપેક્ષા રાખવી જોઈએ એવી પ્રભાકરની શંકાનો ઉત્તર આપતાં ટીકાકારશ્રી જણાવે છે કે “પ્રત્યભિજ્ઞાન વડે રજતનું જ્ઞાન શુકિતવિષયક છે” એમ સ્થાપિત કરાય છે. તે આ પ્રમાણે - જે પદાર્થ પહેલાં મને રજતપણે જણાયો હતો. તે જ આ શુકિતશકલ (છીપનો ટુકડો) છે. આવા પ્રકારનું તે પ્રત્યભિજ્ઞાન ભાવિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી રજતવિષયક જ્ઞાનમાં શુકિત કર્મપણે (જાણવાલાયક પણે) અપેક્ષિત બને છે.

તથા અનુમાનથી પણ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુકિત સિધ્ધ થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે - વિવાદાસ્પદ એવું આ રજતજ્ઞાન (પક્ષ), શુકિતના વિષયવાળું છે (સાધ્ય), કારણ કે તે જ્ઞાન ત્યાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી (હેતુ), જે જ્ઞાન જ્યાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોય તે જ્ઞાન તેના વિષયવાળું હોય છે. (આ અન્વયવ્યાપ્તિ) જેમ કે સત્ય એવું રજતજ્ઞાન રજતમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે માટે રજતના વિષયવાળું છે એમ સિધ્ધ થાય છે. (આ અન્વય દૃષ્ટાન્ત છે.)

इति विचारेण = આવા પ્રકારની વિચારણા કરવા દ્વારા છીપમાં થતું રજતનું જ્ઞાન “વિપરીત” છે એમ યુક્તિ દ્વારા સિધ્ધ થવાથી તમારો હેતુ અસિધ્ધિથી (અસિધ્ધ હેત્વાભાસથી) ભરેલો હોવાના કારણે દુર્ગન્ધયુક્ત છે એમ નક્કી થયું.

તથા વળી શુકિત અને રજતની વચ્ચે, તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિની વચ્ચે, ભેદાપ્રતિભાસ હોવાથી ભેદાખ્યાતિ છે એવું જે તમે પૂર્વે કહ્યું છે. ત્યાં અમે તમને પુછીએ છીએ કે આ ભેદાપ્રતિભાસ શબ્દનો અર્થ તમે શું કરો છો ? શું ભેદજ્ઞાનનો અભાવ, એટલે શશશૃંગની જેમ જ્ઞાનનો કોઈ તુચ્છરૂપ અભાવ કહો છો કે અભેદનો પ્રતિભાસ કહો છો ? જો ભેદનો અપ્રતિભાસ એટલે પ્રતિભાસનો અભાવ એમ પહેલો પક્ષ કહો, તો તે તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે તમોએ (પ્રભાકરોએ) અભાવ સ્વીકાર્યો જ નથી. વસ્તુનો તુચ્છ રૂપ અભાવ તમારા દર્શનમાં માનવામાં આવ્યો નથી. હવે જો શુકિત-રજત વચ્ચે અને પ્રત્યક્ષસ્મૃતિ વચ્ચે ‘અભેદનો પ્રતિભાસ’ છે એમ જો કહો તો એ વિપરીતખ્યાતિ જ થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે ઉપરોક્ત બન્ને વચ્ચે સાચો છે ભેદ, પરંતુ તેનાથી વિપરીત એવો અભેદ જ જણાય છે. એટલે યથાર્થપણે ભિન્ન એવા ઉપરોક્ત બન્નેમાં વિપરીત એવો અભેદ જણાવાથી વિપરીતખ્યાતિ જ થઈ.

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् ? न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावाद, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात्, अथ न

તત્ર તસ્યૈવ પ્રતિભાસઃ, ત્રિકોણતાદિવ્યાવર્તકધર્માણાપિ પ્રતિભાસાદિતિ ચેત્ ? તર્હિ સાવધારણઃ સાધારણધર્મપ્રતિભાસઃ પ્રકૃતરજતબોધેઽપિ નાસ્ત્યેવ, 'રજતગતસ્ય રજતત્વસ્યૈવ, શુક્તિગતસ્ય ત્વનિયતદેશકાલસ્મર્યમાણરજતાસંભવિનિયતદેશકાલત્વસ્ય વ્યાવર્તકધર્મસ્ય પ્રતિભાનાદિતિ । ગ્રહણસ્મરણસંવિત્તી અપિ સ્વસંવિદિતે પ્રભાકરાણામ્ । તે ચ યદિ સ્વરૂપેણ પ્રતિભાતઃ, તદા ન રજતાર્થિનસ્તથા પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ।

અથ ગ્રહણં સ્મરણસ્વપતયા પ્રતિભાતિ, તદા વિપરીતચ્છાતેરસ્પષ્ટતયા પ્રતિભાનમ્ । અનુભૂતરજતદેશે પ્રવૃત્તિશ્ચ સ્યાત્ । અથ સ્મરણં ગ્રહણસ્વપતયા, તદાપિ વિપરીતચ્છાતિરેવ । પ્રભૂતં ચાત્ર વક્તવ્યમ્, તચ્ચોક્તમેવ બૃહદ્વૃત્તૌ વિતત્ય શ્રીપૂજ્યૈઃ ॥૧૧॥

પ્રશ્ન :- ભેદાપ્રતિભાસમાં ભેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ, જે ધર્મ એકમાં હોય, બીજામાં ન હોય, અને એના કારણે બીજી વસ્તુનું જે વ્યાવર્તન કરે-વ્યવચ્છેદ કરે તે વ્યાવર્તકધર્મ, જેમ કે શુક્તિમાં ત્રિકોણત્વધર્મ, જે આ ત્રિકોણત્વ ધર્મ છે. તે શુક્તિમાં હોય છે પરંતુ રજતમાં હોતો નથી. તેથી તે ધર્મ રજતનું વ્યાવર્તન કરે છે. તેવી રીતે રજતમાં “પરિમંડળ” આકાર જે છે તે રજતમાં છે શુક્તિમાં નથી તેથી તે પરિમંડળાકાર શુક્તિનું વ્યાવર્તન કરે છે. આવા પ્રકારના વ્યાવર્તક ધર્મનો એટલે વિશેષધર્મનો અપ્રતિભાસ થવો. તે વ્યાવર્તકધર્મ ન દેખાવો તેનો અર્થ એ કે જ્યાં શુક્તિ-રજત બન્નેમાં રહેનારા સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ થાય પરંતુ વિશેષ ધર્મનો પ્રતિભાસ ન થાય આનું નામ અમે ભેદાખ્યાતિ કહીશું. સાર એ છે કે ભેદનો અપ્રતિભાસ એટલે ભેદના પ્રતિભાસનો અભાવ એવો જો અર્થ કરીએ તો તુચ્છ રૂપ અભાવ આવી જાય છે. અને અમે અભાવ માનતા નથી. તથા અભેદનો પ્રતિભાસ એવો અર્થ જો કરીએ તો ભેદ હોવા છતાં અભેદ જણાય તે વિપરીત ખ્યાતિ થઈ જાય છે. માટે ઉપરના બન્ને અર્થો ત્યજીને ભેદાપ્રતિભાસનો અર્થ વ્યાવર્તકધર્મનો અપ્રતિભાસ- એટલે ‘સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ’ એમ અમે અર્થ કરીશું -

ઉત્તર :- “સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ” આટલો જ અર્થ ભેદાખ્યાતિનો જો તમે કરશો તો જ્યારે શુક્તિ હોય અને તેમાં શુક્તિનું જ જ્ઞાન થયું હોય એવા શુક્તિસંબંધી સત્યજ્ઞાનમાં પણ તે સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે. કારણ કે દીપ્તતાદિ (ચળકાટ-

૧. અહીં દીકાપાઠમાં રજતગતસ્ય રજતત્વસ્યૈવ એવો જે પાઠ છે. ત્યાં રજતત્વસ્યૈવ ને બદલે રજતત્વસ્યેવ હોય તેમ લાગે છે. અર્થાત્ એવ ને બદલે ઇવ હોય તો અર્થસંગતિ વધારે થાય છે. એટલા માટે જ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલા પુસ્તકમાં ૭૨મા પાના ઉપર ફુટનોટમાં રજતસ્યેવ સૂચવેલ પણ છે. છતાં બન્ને પાઠો પ્રમાણે અર્થસંગતિ કરવા અમે યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે. તત્ત્વ શ્રીબલ્લુશ્રુત જાણે.

ચમકવું-ચક્રમક થવું. વિગેરે) શુક્તિ-રજતમાં બન્નેમાં સંભવે તેવા સાધારણ ધર્મો ત્યાં પણ દેખાય જ છે. તેથી શુક્તિ સંબંધી સત્યજ્ઞાનને પણ ભેદાખ્યાતિ માનવી પડશે.

પ્રશ્ન :- “સાધારણ ધર્મોનો જ પ્રતિભાસ” એમ અવધારણ સહિત પ્રયોગ અમે કરીશું. જેથી સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં ભેદાખ્યાતિ થશે નહિ. કારણ કે ત્યાં સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં તે સાધારણધર્મોનો જ પ્રતિભાસ નથી. પરંતુ સત્યજ્ઞાન હોવાથી ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તકધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. તેથી કેવળ એકલા સાધારણધર્મોનો જ પ્રતિભાસ ન હોવાથી તે ભેદાખ્યાતિ બનશે નહિ.

ઉત્તર :- શુક્તિમાં જે રજતનો બોધ થયો છે. જેને તમે ભેદાખ્યાતિ કહો છો અને અમે વિપરીતખ્યાતિ કહીએ છીએ એવા પ્રસ્તુતરજત બોધમાં પણ “સાવધારણ” એવો સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો નથી જ ત્યાં પણ સાધારણધર્મની જેમ વ્યાવર્તકધર્મનો પ્રતિભાસ પણ છે જ તેથી તેને પણ સત્યશુક્તિજ્ઞાનની જેમ ભેદાખ્યાતિ કહેવાશે નહિ. તે પ્રસ્તુતરજત બોધમાં વ્યાવર્તકધર્મનો બોધ આ પ્રમાણે છે -

અહીં એવ અવ્યય હોય એમ કલ્પીએ તો ‘રજતગતસ્ય રજતત્ત્વસ્યૈવ’ આ પદ વિશેષ્ય સમજવું અને શુક્તિગતસ્ય તુ ઇત્યાદિ પાછળલું પદ તેનું જ વિશેષણ કરવું, તે પાછળલું પદ પૂર્ણ થાય ત્યાં ચ નથી તેથી સમુચ્ચય અર્થ કરવો નહિ.

રજતમાં રહેલું જે ‘રજતત્ત્વ’ છે તે જ રજતત્ત્વ રૂપ વ્યાવર્તકધર્મ અહીં પ્રસ્તુત રજતબોધમાં જણાય છે. પરંતુ તે ‘રજતત્ત્વ’ રૂપ વ્યાવર્તકધર્મ કેવો જણાય છે ? રજતનું સ્મરણ તો સર્વક્ષેત્રે અને સર્વકાળે ગમે ત્યારે સંભવી શકે એટલે રજતનું સ્મરણ ‘અનિયત દેશ-કાળમાં સર્વત્ર સંભવિત છે તેવું આ રજતસ્મરણ નથી. આ રજતસ્મરણ તો માત્ર શુક્તિમાં જ થાય છે. એટલે નિયત દેશકાલભાવિ છે. તેથી અનિયત-દેશકાલમાં ગમે ત્યારે સ્મરણ કરાતા એવા રજતમાં ન સંભવે તેવું, માત્ર અહીં જ નિયત દેશ-કાળના જ સ્મરણમાં સંભવી શકે તેવું આ રજતત્ત્વ જણાય છે. માટે વ્યાવર્તકધર્મ પણ જણાય છે. આ પ્રમાણે શુક્તિમાં થતા રજતબોધમાં પણ દીપ્રતાદિ સાધારણધર્મ પણ જણાય છે અને (ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તકધર્મ ભલે જણાતા ન હોય તો પણ) અનિયત દેશકાલના સ્મરણમાં ન સંભવે, અને નિયત દેશ-કાળના સ્મરણમાં જ સંભવે એવું જે રજતગત રજતત્ત્વ છે. તે શુક્તિગત જણાય છે. તે વ્યાવર્તકધર્મ અર્થાત્ અસાધારણ ધર્મનો પણ પ્રતિભાસ છે જ. તેથી તેને ભેદાખ્યાતિ કહેવાશે નહિ. અર્થાત્ રજતગત એવા વિશિષ્ટ રજતત્ત્વનો જ બોધ છે માટે અસાધારણ ધર્મનો પણ બોધ છે જ. એમ એવ નો અર્થ પણ સંગત થાય છે.

ઙ્ઙવ અવ્યય હોય એમ કલ્પીએ તો આ પ્રથમ વાક્ય ઉપમાવાચી કરવું. જેમ રજતત્વ ધર્મ રજતમાં જ રહેનાર છે માટે વ્યાવર્તકધર્મ છે. તેની જેમ અનિયત દેશકાળના સ્મરણમાં આવતા રજતમાં ન સંભવે એવો જે “નિયતદેશકાલત્વ” આ શુક્તિમાં જ થતા રજતના સ્મરણમાં રહેવાવાળો જે શુક્તિગત એવો “નિયતદેશકાલત્વ” રૂપ વ્યાવર્તકધર્મ છે. તે પણ જણાય છે. માટે સાધારણ-અસાધારણ ઉભયધર્મ પ્રતિભાસ હોવાથી ભેદાખ્યાતિ કહેવાશે નહિ.

તથા વળી શુક્તિનું જ્ઞાન તમારા મતે પ્રત્યક્ષ છે અને રજતનું જ્ઞાન સ્મરણરૂપ છે. આ પ્રત્યક્ષગ્રહણ, અને સ્મરણસંવેદન એમ બન્ને જ્ઞાનો પ્રભાકરોના મતે સ્વસંવેદિત છે. એટલે કે શુક્તિનું ગ્રહણ ચક્ષુર્ગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપે સંવેદિત થાય છે. અને મને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થયું છે એવો અનુભવ પણ થાય છે. તથા રજતનું સ્મરણ સ્મરણરૂપે અનુભવાય છે. કારણ કે સ્વરૂપે સંવેદિત થાય છે. હવે રજતનું સ્મરણ સ્વરૂપે અનુભવાય છે. એમ તમે માનો છો તેથી શુક્તિમાં રજતસ્મરણ થાય ત્યારે સ્મરણ કરનાર સમજશે જ કે આ માત્ર રજતનું સ્મરણ જ છે. પરંતુ સત્ય રજત છે નહીં, તેથી રજતના અર્થી જીવની તેને રજત સમજીને લેવાની પ્રવૃત્તિ ઘટશે નહીં અને પ્રવૃત્તિ તો કરે છે. માટે આ પણ તમારી વાત યુક્તિસંગત નથી.

કદાચ તમે હવે એમ કહો કે જે આ ચક્ષુર્જન્ય પ્રત્યક્ષગ્રહણ છે તે જ રજતના સ્મરણ સ્વરૂપ છે. જે શુક્તિનું પ્રત્યક્ષગ્રહણ થયું છે તે જ રજતના સ્મરણરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. તો તે અસ્પષ્ટપણે વિપરીતખ્યાતિનો જ પ્રતિભાસ માનવો પડશે અને પૂર્વે અનુભવેલ રજતસ્થળમાં પ્રવૃત્તિ પણ સ્વીકારવી પડશે. પ્રત્યક્ષ-સ્મરણમાં એકરૂપતા થતાં પ્રત્યક્ષની સ્મરણવિષયક અનુભવેલા રજતદેશમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જશે. કદાચ એમ બચાવ કરો કે જે રજતનું સ્મરણ છે. તે શુક્તિરૂપે પ્રત્યક્ષગ્રહણ થાય છે. તો તે પણ વિપરીતખ્યાતિ જ સિધ્ધ થઈ કહેવાશે. માટે હવે કંઈક સમજો કે ભેદાખ્યાતિ નથી પરંતુ વિપરીતખ્યાતિ જ છે.

આ પ્રસંગમાં ઘણું ઘણું કહેવા જેવું છે. પરંતુ ગ્રન્થગહનતાના ભયથી કહેવાતું નથી. તથા બૃહદ્વૃત્તિમાં (સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં) શ્રી પૂજ્યોવડે (ગ્રન્થકારશ્રી વાદિદેવસૂરિજીવડે) વિસ્તારથી કહેવાયેલું જ છે.

અથ સંશયં લક્ષ્યન્તિ = હવે સંશયને સમજાવે છે.

**સાધકબાધકપ્રમાણાભાવાદનવસ્થિતા-
નેકકોટિસંસ્પર્શિ જ્ઞાનં સંશયઃ ॥૧૨॥**

उल्लिख्यमानस्थाणुत्वपुस्त्वत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधकबाधकप्रमाणयोरनुप-
लम्भादनवधारितनानांशावलम्बिविधिप्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति
समन्तात् सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥१२॥

સાધક કે બાધકપ્રમાણના અભાવને કારણે અનિશ્ચયપણે અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું
જે જ્ઞાન થાય છે. તે સંશય કહેવાય છે. ॥૧૨॥

“આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે” ઈત્યાદિ ઉલ્લેખ કરાતા અનેક અંશોને વિષય કરનારા
જ્ઞાનમાં આ સ્થાણુ જ છે પરંતુ પુરૂષ નથી અથવા પુરૂષ જ છે પરંતુ સ્થાણુ નથી એવા
પ્રકારના સાધક પ્રમાણનો કે બાધક પ્રમાણનો અનુપલંભ થવાથી અનવધારિતપણે
(અનિશ્ચયપણે) અનેક અંશોને અવલંબન કરનારું એવું, તથા આમ જ છે અથવા આમ
નથી જ એવા પ્રકારની વિધિ-નિષેધ કરવામાં અસમર્થ એવું જે ડોલાયમાન જ્ઞાન થાય છે
તે સંશય કહેવાય છે.

“સંશય” શબ્દમાં સમ્ ઉપસર્ગ સમન્તાત્ અર્થમાં છે. અને જય શબ્દમાં શી ધાતુનું
રૂપ છે. ચોતરફથી = સર્વ રીતે જોતે ઇવ = જાણે આત્મા સૂતો હોય શું ? એવી સ્થિતિ તે
સંશય, એમ વ્યુત્પત્તિ અર્થ જાણવો. ॥૧૨॥

उदाहरन्ति = ઉદાહરણ આપે છે કે -

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥१३॥

व्यक्तम् । अयं च प्रत्यक्षविषये संशयः । परोक्षविषये तु यथा - क्वाऽपि
विपिनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनात् किं गौरवं स्यात् गवयो वा ? इत्यादि ॥१३॥

જેમ કે શું આ સ્થાણું (હુંહું) છે કે પુરૂષ છે ? ॥૧૩॥

મૂળસૂત્રનો અર્થ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. આ દૃષ્ટાન્ત પ્રત્યક્ષપ્રમાણના વિષયમાં સંશયને
સમજાવનારું છે. પરંતુ પરોક્ષપ્રમાણના વિષયમાં સંશયને સમજાવનારું દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે
છે. જેમ કોઈ પણ જંગલના પ્રદેશમાં શૃંગ માત્ર દેખવાથી શું આ ગાય હશે કે ગવય
હશે ? આવા પ્રકારનો જે સંશય થાય તે ઈત્યાદિ દૃષ્ટાન્તો સ્વયં સમજી લેવાં. ॥૧૩॥

अथानध्यवसायस्वस्त्वं प्रस्त्रयन्ति = હવે અનધ્યવસાયનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥१४॥

अस्पृष्टविशिष्टविशेषं किमित्युल्लेखेनोत्पद्यमानं ज्ञानमात्रमनध्यवसायः प्रोच्यते ।

સમારોપસ્વત્વં चास्यौपचारिकम्, अतस्मिन्स्तदध्यवसायस्य तल्लक्षणस्याभावात्
समारोपनिमित्तं तु यथार्थापरिच्छेदकत्वं ॥१४॥

“આ શું છે” એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય છે.” ॥૧૪॥

વિશિષ્ટ એવા જે વિશેષધર્મો છે. તેનો જ્યાં સ્પષ્ટપણે બોધ નથી એવું, ‘આ શું છે.’ એવા પ્રકારના ઉલ્લેખવડે ઉત્પન્ન થતું, (અર્થાવગ્રહ જેવું) જ્ઞાનમાત્ર તે અનધ્યવસાય કહેવાય છે. આ અનધ્યવસાય જ્ઞાન અતિ અસ્પષ્ટ છે. એટલે તેમાં સૂત્ર ૮માં કહેલું “અતદ્માં તદ્બુદ્ધિ ધવી” આ લક્ષણનો અભાવ હોવાથી આ અનધ્યવસાયની સમારોપતા ઔપચારિક જાણવી. આ અનધ્યવસાયી જ્ઞાન પણ સમારોપનો ત્રીજો ભેદ છે. તેથી તેમાં સમારોપનું આઠમા સૂત્રમાં કહેલું લક્ષણ પણ સંભવવું જોઈએ. પરંતુ અવિશિષ્ટજ્ઞાન હોવાથી આ લક્ષણ સ્પષ્ટપણે સંભવતું નથી.

તો સમારોપનો ભેદ કેમ કહેવાય ? તેથી સમજાવે છે કે અહીં સમારોપપણું ઔપચારિક રીતે છે. કારણ કે સમારોપનું જે નિમિત્ત-યથાર્થ પરિચ્છેદ ન થવો, તે લક્ષણ આ અનધ્યવસાયમાં છે. તેથી અતદ્માં તદ્બુદ્ધિ ધવી એવું વિશિષ્ટ લક્ષણ ન હોવા છતાં પણ યથાર્થપરિચ્છેદના અભાવરૂપ સમારોપનું નિમિત્ત હોવાથી ઉપચારે સમારોપ કહેવાય છે. જેમ “નદી”નું જલપ્રવાહ એ લક્ષણ છે. તટભાગ ઉપર તે લક્ષણ નથી. છતાં શીતળતા રૂપ નિમિત્તતા તટભાગમાં પણ છે. તેથી તટભાગમાં નદીપણાનો ઉપચાર કરાય છે. તેમ અહીં સમજવું.

उदाहरन्ति = આ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ સમજાવે છે -

यथा गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानम् ॥१५॥

गच्छतः प्रमातुस्तृणस्पर्शविषयं ज्ञानमन्यत्राऽऽसक्तचित्तत्वात् “एवं जातीयकमेवंनामकमिदं वस्तु” इत्यादि विशेषानुल्लेखि “किमपि मया स्पृष्टम्” इत्यालोचनमात्रमित्यर्थः । प्रत्यक्षयोग्यविषयश्चायमनध्यवसायः । एतदुदाहरणदिशा च परोक्षयोग्यविषयोऽप्यनध्यवसायोऽवसेयः । यथा - कस्यचिदपरिज्ञातगोजातीयस्य पुंसः क्वचन वननिकुञ्जे सास्नामात्रदर्शनात् पिण्डमात्रमनुमाय “को नु खल्वत्र प्रदेशे प्राणी स्यात्” इत्यादि ॥१५॥

જેમ કે ગતિ કરનારા પુરુષને ગમન કરતાં તૃણના સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય તે ॥૧૫॥

એક ગામથી બીજા ગામ જતા એવા પ્રમાતાને તૃણના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન થાય છે. તે

યત્કિયિત્ જ્ઞાન અનધ્યવસાયજ્ઞાન કહેવાય છે. કારણ કે ચિત્ત અન્યસ્થાને આસક્ત હોવાથી “આવી જ્ઞાતિવાળી આ વસ્તુ છે,” અથવા “આવા પ્રકારના નામવાળી આ વસ્તુ છે” ઇત્યાદિ વિશેષધર્મોના ઉલ્લેખ વિનાનું, “મારા વડે કંઈ પણ સ્પર્શાયું” એવું આલોચના માત્ર રૂપ જે જ્ઞાન છે. તે આ અનધ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે. અનધ્યવસાયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય વિષયવાળા અનધ્યવસાયનું છે. તે દિશાના અનુસારે પરોક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય વિષયવાળા અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ પણ સમજી લેવું. જેમ નથી જાણી ગાયની જાત જેણે એવો કોઈ પુરૂષ વનપ્રદેશમાં સાસ્ના (ગાયના ગળાની ગોદડી) માત્ર દેખવાથી (અહીં કોઈ પશુ છે એવું) પશુસ્વરૂપ પિંડનું અનુમાન કરીને આ પ્રદેશે કોણ પ્રાણી હશે ? ઇત્યાદિ અસ્પષ્ટ જે જાણે તે પણ (પરોક્ષવિષયક) અનધ્યવસાય કહેવાય છે. ॥૧૫॥

અથ પ્રમાણલક્ષણસૂત્રોપાત્તં પરશબ્દં વ્યાખ્યાન્તિ -

હવે પ્રમાણના લક્ષણવાળા સૂત્રમાં કહેલા “પર” શબ્દનો અર્થ જણાવે છે -

જ્ઞાનાદન્યોઽર્થઃ પરઃ ॥૧૬॥

જ્ઞાનાદ ગ્રાહકાદ્ સકાશાદ્, અન્યો ગ્રાહ્યતયા પૃથગ્ભૂતો અચેતનઃ સચેતનો વા અર્થોઽર્થક્રિયાર્થિભિરર્થ્યમાનઃ પરઃ પરશબ્દવાચ્યઃ ॥

અત્ર શૂન્યવાદિનઃ કતિપયવિકલ્પાટોપોચ્ચળ્લંકરણમુત્સવ્વજ્ઞાનન્તે-અહો આર્હતાઃ ! કિં જ્ઞાનમ્, કશ્ચાર્થઃ ? ગ્રાહકમન્તર્જ્ઞાનમ્, ગ્રાહ્યોઽર્થઃ - બાહ્યોઽર્થ ઇતિ ચેત્ ? કસ્ય જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ ? અર્થસ્ય ચેત્, અર્થ એવાનર્થમૂલમ્, તર્હિ સ એવોન્મૂલનીયઃ । તથાહિ - કિમયમણુસ્ત્વઃ સ્થૂલસ્વસ્ત્વઃ, તદુભયસ્વભાવઃ અનુભયસ્વભાવો વા ?

અણુસ્ત્વશ્ચેત્ । કુતોઽણૂનામવધારણમ્ ? પ્રત્યક્ષાદ્ અનુમાનાદ્ વા ? પ્રાચિ પક્ષે, કિં યોગિપ્રત્યક્ષાદ્ અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષાદ્ વા ? ધુર્યઃ શ્રદ્ધામાત્રાવધાર્યઃ । દ્વિતીયસ્તુ અનુભૂતિપરાભૂતઃ । ન હિ વયમ્ ‘અયં પરમાણુઃ, અયં પરમાણુઃ’ ઇતિ સ્વપ્નેઽપિ પ્રતીમઃ । સ્તમ્બોઽયં કુમ્ભોઽયં ઇત્યેવમેવ નઃ સદૈવ સંવેદનોદયાત્ ।

અથાનુમાનાત્ પરમાણુપ્રવેદનમ્, કિમવધૃતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાત્ ? તદિતરસ્માદ્ વા ? ન તાવદ્ તદિતરસ્માત્, અતિપ્રસજ્જસજ્જમાત્, પ્રાચિકપ્રકારે તુ સમ્બન્ધાવધારણં પ્રત્યક્ષેણ અનુમાનેન વા ? ન પ્રત્યક્ષેણ, અણૂનામતીન્દ્રિયત્વેન તૈઃ સહાવિનાભાવસ્ય ક્વાપિ લિઙ્ગે ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્ । અનુમાનેનાપિ તેનૈવ, અનુમાનાન્તરેણ વા તદવધારણમ્ ? ન તાવત્ તેનૈવ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસજ્જાત્ - સતિ હિ સમ્બન્ધાવધારણો તદનુમાનોત્થાનમ્, સતિ

ચાસ્મિસ્તદવધારણમિતિ । અનુમાનાન્તરમપિ ગૃહીતપ્રતિબન્ધમ્, અગૃહીતપ્રતિબન્ધમેવ વા પ્રવર્તેત ? इत्याद्यावृत्तावनवस्थादौस्थ्योपस्थापनम् । तद् नानुमानादपि परमाणुप्रतीतिः ।

જ્ઞાનથી અન્ય જે પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ॥૧૬॥

વિષયને ગ્રહણ કરનારા એવા ગ્રાહક જ્ઞાન થકી અન્ય, એટલે કે જ્ઞાનથી પણ ગ્રાહ્ય તરીકે પૃથગ્ભૂત એવો સચેતન અથવા અચેતન જે પદાર્થ છે. તે “પર” કહેવાય છે. અર્થાત્ પરશબ્દથી તે વાચ્ય જાણવો કે જે પદાર્થ તે તે અર્થક્રિયાના અર્થો જીવોવડે તે તે અર્થક્રિયા માટે ઈચ્છાય છે. ઘટ-પટ-નટ ઇત્યાદિ પદાર્થો જ્ઞાનદ્વારા જોય તરીકે જણાતા હોવાથી તે ‘પર’ સમજવા.

અહીં = આ પરપદાર્થને માનવાની બાબતમાં કોઈ શૂન્યવાદીઓ કેટલાક વિકલ્પોના આડંબરથી વાચાલ બનેલા મુખરૂપે જાણે સ્વપ્નમાં બકતા હોય તેમ બોલે છે - (આ શૂન્યવાદીઓ સંપૂર્ણ આ જગત્ને શૂન્યરૂપ માને છે. જ્ઞાન-જોય કંઈ છે જ નહીં, સર્વ શૂન્ય છે. એમ માને છે. સર્વનો અપલાપ કરતા હોવાથી પ્રત્યક્ષ નજરે દેખાતા પદાર્થોનું શું પરમાણુ રૂપ છે કે ઘટાદિ અવયવી રૂપ છે ? ઇત્યાદિ ઘણા વિકલ્પો માત્ર કરીને તેનું ખંડન જ માત્ર કરે છે) તે આ પ્રમાણે -

હે જૈનીઓ ? જ્ઞાન એ શું વસ્તુ છે ? અને તેનાથી અન્ય એવો અર્થ એ શું વસ્તુ છે ? જ્ઞાન અને અર્થ એ છે શું ? શૂન્યવાદી માધ્યમિક નામના બૌદ્ધો કંઈ જ માનતા નથી. તેથી જ્ઞાન અને જોયપદાર્થનું ખંડન કરવા માટે તે બૌદ્ધો જૈનોને પ્રશ્નો કરે છે.

જૈન :- વસ્તુને જણાવનારું, હૃદયમાં વર્તનારો જે બોધ છે. તે જ્ઞાન છે અને તે જ્ઞાનવડે ગ્રાહ્ય એવો જે પદાર્થ જણાય છે તે પર છે. તે બાહ્ય છે. ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોથી ગોચર છે.

શૂન્યવાદી :- જ્ઞાન કોનું ગ્રાહક છે ?

જૈન :- અર્થનું, (અર્થાત્ જ્ઞાન એ અર્થનું ગ્રાહક છે) = પદાર્થનું.

શૂન્યવાદી :- આ અર્થ (પદાર્થ), એ જ અનર્થનું મૂલ છે. આ અર્થ માનો છો તો તેનાથી તેનું ગ્રાહકજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રથમ “અર્થ” જ ઉન્મૂલન કરવા લાયક છે. (નીચેની ચર્ચાથી અર્થ જ સિદ્ધ થનાર નથી તો તેનું જ્ઞાન ક્યાંથી સાબિત થવાનું હતું ?)

કહો જૈનીઓ ! તમારો માનેલો તે ઘટ-પટાદિ અર્થ (પદાર્થ) શું અણુરૂપ છે ? સ્થૂલ અવયવી રૂપ છે ? તે ઉભય સ્વભાવવાળો છે ? કે અનુભયસ્વભાવવાળો છે ? આ ચાર પક્ષોમાંથી કહો, કયો પક્ષ માનશો ? જો અણુરૂપ છે એમ કહો તો અણુઓનું

અવધારણ “આ પદાર્થો અણુરૂપ છે” એવું જ્ઞાન કોનાથી કર્યું ? શું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી કર્યું કે અનુમાનપ્રમાણથી કર્યું ? જો પ્રથમપક્ષ કહો તો પણ શું યોગીઓના પ્રત્યક્ષથી અણુઓનો નિર્ણય કર્યો ? કે આપણા જેવા સામાન્ય માણસોના પ્રત્યક્ષથી અણુઓનો નિર્ણય કર્યો ? જો ધૂર્ય (પ્રથમ પક્ષ = યોગીપ્રત્યક્ષવાળો) પક્ષ કહો તો તે શ્રદ્ધામાત્રથી અવધાર્ય છે. (અર્થાત્ યુક્તિ પ્રસંગોમાં શ્રદ્ધાની વાત ઉચિત નથી.) જો બીજો પક્ષ કહો તો અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. (બીજો પક્ષ અનુભવથી પરાભવ પામે છે.) કારણ કે અમે સ્વપ્નમાં પણ “આ પરમાણુ છે આ પરમાણુ છે” એવું પ્રતીત કરતા નથી. સદા આ સ્તંભ છે આ કુંભ છે ઈત્યાદિ જ અમને સંવેદન (અનુભવ) થાય છે. હવે અનુમાનથી પરમાણુ જણાય છે એમ જો કહો તો “સાધ્ય-સાધનના સંબંધનો નિશ્ચય” કરીને અનુમાનથી પરમાણુનું પ્રવેદન થાય છે કે તેનાથી ઈતર “સાધ્ય સાધનનો નિશ્ચય કર્યા વિનાના” અનુમાનથી પરમાણુનું પ્રવેદન થાય છે ?

આ બે પક્ષોમાંથી “તદિતરસ્માદ્” = એવા બીજા પક્ષવાળા અનુમાનથી તો પરમાણુનું પ્રવેદન તમે નહિ કહી શકો, કારણ કે જ્યાં વ્યાપ્તિજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સાધ્યની સિદ્ધિ માનીએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવે, અર્થાત્ વ્યભિચારી હેતુથી પણ સાધ્યસિદ્ધિ થવા લાગે. જેમ કે પર્વતઃ ધૂમવાન્ વહ્નિમત્ત્વાત્ = અહીં વહ્નિ હેતુથી પણ સાધ્ય એવા ધૂમની સિદ્ધિ થવા લાગશે. હવે જો પહેલો પક્ષ કહો તો સાધ્ય અને સાધનનો સંબંધ શું પ્રત્યક્ષવડે કરશો કે અનુમાનવડે કરશો ? જો પ્રત્યક્ષવડે “સાધ્ય-સાધનના સંબંધનો નિશ્ચય” કહેશો તો તે વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેઓની સાધેનો અવિનાભાવસંબંધ ક્યાંય પણ હેતુમાં ગ્રહણ થવો શક્ય નથી. હવે અનુમાનવડે સાધ્ય-સાધનનો સંબંધ જણાય એમ જો કહો તો શું તે જ અનુમાનવડે જણાય કે બીજા અનુમાનવડે સાધ્ય-સાધનનો સંબંધ જણાય ? તે જ અનુમાનવડે વ્યાપ્તિ જણાય એમ કહેશો તો પરસ્પરાશ્રય (અન્યોન્યાશ્રય) દોષ આવશે, તે આ પ્રમાણે - ઘટપટાદયઃ અણુસ્ત્માઃ સૂક્ષ્મત્વાત્ ધારો કે આવું એક અનુમાન બનાવ્યું. પરંતુ હેતુ અને સાધ્યના સંબંધનું અવધારણ પ્રથમ યથાર્થ સિદ્ધ થયે છે તે જ પછી આ અનુમાનની સિદ્ધિ થશે. અને “સત્તિ ચાર્મિસ્તદવધારણમિતિ” = આ અનુમાન યથાર્થ સિદ્ધ થયે છે તે અવધારણ સિદ્ધ થશે. એટલે અવધારણની સિદ્ધિ અનુમાન ઉપર આધાર રાખશે, અને અનુમાનની સિદ્ધિ અવધારણ ઉપર આધાર રાખશે. એટલે પરસ્પર આધાર (આશ્રય) રાખતા હોવાથી એકે વડે એકેની સિદ્ધિ થશે નહિ.

હવે જો “અનુમાનાન્તર” કહેશો તો તે અનુમાનાન્તર પણ ગૃહીતવ્યાપ્તિવાળું કે

અગૃહીતવ્યાપ્તિવાળું કહેશો ? જો અગૃહીતવ્યાપ્તિવાળું કહેશો તો અતિવ્યાપ્તિ, અને ગૃહીતવ્યાપ્તિવાળું કહેશો તો તે જ અનુમાન વડે ગૃહીતવ્યાપ્તિ કે અનુમાનાન્તરવડે ગૃહીતવ્યાપ્તિ ઈત્યાદિ પક્ષોની પુનઃ આવૃત્તિ જ થયે છે તે અનવસ્થા દોષનું ઉપસ્થાપન થશે = અનવસ્થા દોષ આવશે. તેથી અનુમાનથી પણ પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી.

કિંચ અમી પરમાણવો નિત્યા વા સ્યુઃ, અનિત્યા વા ? નિત્યાશ્ચેત્ - કિમર્થક્રિયા-કારિણઃ, અકિંચિત્કરા વા ? ડદીચીનસ્તાવત્ પક્ષઃ ક્ષોદીયાન્, અન્તરિક્ષવૃક્ષવત્ તેષામસત્ત્વાપત્તેઃ । અર્થક્રિયાકારિત્વં તુ તેષાં ક્રમેણ યુગપદ્ વા ? ક્રમેણ ચેત્, કિં સ્વભાવાભેદેન, તદ્ભેદેન વા ? સ્વભાવાભેદભિદાયામ્ - તે યેનૈવ સ્વભાવેન પ્રાચ્યં કાર્યમર્જયન્તિ, તેનૈવોત્તરમપિ, યદ્વા યેનૈવોત્તરં તેનૈવ પ્રાચ્યમપિ, પ્રથમે - પ્રથમકાર્યકાલે એવોત્તરસ્યાપ્યુત્પત્તિપ્રસક્તિઃ, તદ્વદ્ દ્વિતીયે દ્વિતીયકાર્યકાલ એવ પ્રથમસ્યાપિ પ્રભવપ્રાપ્તિઃ । તદ્વદેવ સ્વભાવભેદપક્ષે ક્ષણિકત્વાપત્તિઃ, તલ્લક્ષણત્વાત્ ક્ષણભદ્રુરતાયાઃ । યુગપત્પક્ષે, સકૃદેવ સકલસ્વકાર્યપુણ્ણસ્યાર્જિતત્વાદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે તેષામસત્ત્વં સ્યાત્ । તદ્ નાઽમી નિત્યાઃ ।

તથા વળી, આ પરમાણુઓ હે જૈનીઓ ? શું નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? જો નિત્ય હોય તો પણ શું તે પરમાણુઓ અર્થક્રિયાકારી છે કે અકિંચિત્કર છે ? જો “અકિંચિત્કર” વાળો ઉદીચીન (બીજો) પક્ષ કહેશે તો તે પક્ષ (ક્ષોદીયાન્) દોષિત છે. જો પરમાણુઓ કંઈ કરતા જ નથી તો અન્તરિક્ષવૃક્ષની જેમ તે પરમાણુઓને અસત્ માનવાની આપત્તિ આવશે. જેમ અન્તરિક્ષમાં (આકાશમાં) વૃક્ષ અસત્ છે. તેમ પરમાણુઓ પણ અકિંચિત્કર માનવાથી “અસત્” જ થશે. હવે જો તે પરમાણુઓ અર્થક્રિયાકારી છે તો તે પરમાણુઓનું અર્થક્રિયાકારિત્વ શું ક્રમસર છે કે યુગપદ્ છે ? જો ક્રમસર અર્થક્રિયાકારિત્વ છે એમ કહો તો પ્રથમસમયના કાર્ય વખતે, અને દ્વિતીય-તૃતીય આદિ સમયોના કાર્ય વખતે તે તે કાર્ય કરવાના સ્વભાવોનો શું અભેદ હોય કે સ્વભાવોનો ભેદ હોય ?

હવે જો સ્વભાવોનો અભેદ હોય છે. (અર્થાત્ બન્ને કાર્યો કરતી વખતે એક જ સ્વભાવ હોય છે) એમ જો કહેશે તો તે પરમાણુઓ જે સ્વભાવવડે પૂર્વકાર્ય કરે છે. તે જ સ્વભાવવડે ઉત્તરકાર્ય પણ કરે છે ? કે જે સ્વભાવવડે ઉત્તરકાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવવડે પૂર્વકાર્ય કરે છે ? અર્થાત્ ક્રમશઃ થનારા બન્ને કાર્યોમાં માત્ર પ્રથમસમયવર્તી સ્વભાવ વર્તે છે કે ઉત્તરસમયવર્તી સ્વભાવ વર્તે છે ? જો પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો પ્રથમકાર્ય કરવાના કાલે જ (પ્રથમ સમયે જ) ઉત્તર સમયનું કાર્ય થઈ જવાની આપત્તિ આવશે કારણ કે પ્રથમ સમયનો સ્વભાવ પ્રથમ સમયના કાર્યની ઉત્પત્તિનો જેમ હેતુ છે, તેમ તે જ સ્વભાવ

દ્વિતીય સમયના કાર્યની ઉત્પત્તિના પણ હેતુ છે. તેથી બન્ને કાર્યનું કારણ એક જ સ્વભાવ હોવાથી અને તે સ્વભાવ પ્રથમ સમયમાં વિદ્યમાન હોવાથી પ્રથમ સમયમાં જ બન્ને સમયનાં બન્ને કાર્યો થવાં જોઈએ. તેવી જ રીતે દ્વિતીય સમયવર્તી સ્વભાવવડે બન્ને કાર્યો થાય છે. એવો બીજો પક્ષ જો સ્વીકારો તો બીજા સમયના કાર્યકાલે જ પ્રથમ સમયનું કાર્ય પણ થવું જોઈએ એવી આપત્તિ આવશે. કારણ કે દ્વિતીયસમયવર્તી સ્વભાવવડે જેમ દ્વિતીય સમયનું કાર્ય થાય છે. તેમ તે જ સ્વભાવ પ્રથમ સમયના કાર્યનું પણ કારણ હોવાથી દ્વિતીય સમયે પ્રથમ સમયનું કાર્ય પણ થવું જોઈએ.

હવે બન્ને સમયોમાં ક્રમશઃ થનારા કાર્યોમાં કારણભૂત એવા સ્વભાવોનો જો ભેદ માનો તો સ્વભાવભેદ માને છતાં તેની જેમ જ પરમાણુઓને ક્ષણિક માનવાની આપત્તિ આવશે; કારણ કે સ્વભાવભેદ થવો એ જ ક્ષણભંગુરતાનું લક્ષણ છે. અને હાલ તમે પરમાણુઓને તો નિત્ય માન્યા છે, માટે સ્વભાવભેદ પક્ષ પણ ઉચિત નથી. (અહીં તદ્વદેવ શબ્દનો અર્થ જેમ સ્વભાવના અભેદમાં દોષ છે, તેની જેમ સ્વભાવભેદમાં પણ દોષ આવશે. આ પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી. એવો અર્થ સમજવો.) આ પ્રમાણે સ્વભાવ અભેદ કે સ્વભાવભેદમાં ક્રમશઃ અર્થક્રિયાકારિત્વ ન સંભવતું હોવાથી હવે “યુગપદ્” પક્ષ જો સ્વીકારશો તો સર્વ સમયોમાં ક્રમશઃ પોતાને કરવા લાયક કાર્યોના પુંજને માત્ર પ્રથમ એકસમયમાં જ એકવારમાં જ કરી લેવાથી દ્વિતીયાદિ સમયોમાં હવે કંઈ કરવાનું બાકી ન હોવાથી “અર્થક્રિયાકારિત્વ” લક્ષણ ન ઘટવાથી “અસત્ત્વ”ની આપત્તિ આવશે, કારણ કે અર્થક્રિયા ન ઘટવી એ જ અસત્ત્વનું લક્ષણ છે. તેથી આ પરમાણુઓ કોઈ પણ પક્ષે નિત્ય સિદ્ધ થતા નથી.

અનિત્યાશ્ચેત્ - ક્ષણિકાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનો વા ? ક્ષણિકાશ્ચેત્ કિમકસ્માદ્ ભવન્તિ, કારણાદ્ વા કુતોઽપિ ? અકસ્માચ્ચેત્ ? નનુ કિમિહ કારણપ્રતિષેધમાત્રમ્, ભવનપ્રતિષેધઃ, સ્વાત્મહેતુકત્વમ્ નિરુપાખ્યહેતુકત્વં વા વિવક્ષિતમ્ । આદ્યે - ભવનસ્યાનપેક્ષત્વેન સદા સત્ત્વસ્યાસત્ત્વસ્ય વા પ્રસક્તિઃ । “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽ હેતોરન્યાનપેક્ષણાદ્ (પ્રમાણ - વાર્તિક - ૧-૮૨) ઇત્યુક્તેઃ । દ્વિતીયે પ્રાગિવ પશ્ચાદપિ નામી ભવેયુઃ, તૃતીયે કથમુત્પત્તિસ્તેષામ્ ? સ્વયમસતાં સ્વોત્પત્તૌ વ્યાપારવ્યાહતેઃ । તુરીયે પ્રાગપિ સત્ત્વાપત્તેસ્તેષાં સનાતનત્વં સ્યાત્ ।

હવે પરમાણુઓ અનિત્ય છે, એમ જો કહેશો તો તે પરમાણુઓ કેવા અનિત્ય છે. શું ક્ષણિક અનિત્ય છે ? કે કાલાન્તરસ્થાયિ એવા અનિત્ય છે ? જો ક્ષણિક અનિત્ય હોય તો પણ શું તે અકસ્માત્ (આપમેળે = સ્વયં) ક્ષણિક અનિત્ય બને છે ? કે કોઈ

કારણવિશેષથી ક્ષણિક અનિત્ય બને છે. આ બે પક્ષોમાંથી જો “અકસ્માત્” ક્ષણિક અનિત્ય છે એમ જો કહો તો (૧) શું કારણપ્રતિષેધમાત્ર છે ? (૨) શું ભવનપ્રતિષેધ છે ? (૩) શું સ્વાત્મહેતુક છે ? કે (૪) શું નિરૂપાખ્યહેતુકત્વ તમારા વડે વિવક્ષાયું છે ? (આ ચારે પક્ષોના અર્થ ક્રમશઃ આગળ સમજાવાય છે.)

જો પ્રથમપક્ષ “કારણપ્રતિષેધમાત્ર” કહો તો, એટલે કે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ કારણ નથી; કારણથી નિરપેક્ષપણે જ કાર્ય થાય છે. એમ જો પ્રથમપક્ષ માનશો તો ભવનસ્ય = એટલે કાર્યની ઉત્પત્તિ, અનપેક્ષત્વેન = કારણોની અપેક્ષા વિનાની હોવાથી સદાકાળ કાર્યના સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે અથવા સદાકાળ કાર્યના અસત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે. એટલે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ નિર્હેતુક હોવાથી હંમેશાં કાર્ય ઉત્પન્ન થયા જ કરવું જોઈએ. અથવા હંમેશાં કાર્ય અનુત્પન્ન જ રહેવું જોઈએ. શાસ્ત્રાન્તરોમાં (પ્રમાણવાર્તિકમાં) કહ્યું છે કે - જે કાર્ય અન્ય કારણોથી નિરપેક્ષ હોય તે કાર્ય અહેતુક હોવાથી કાં તો સદાકાળ સત્ હોવું જોઈએ અથવા કાં તો સદાકાળ અસત્ હોવું જોઈએ, માટે આ પક્ષ ઉચિત નથી. જો “ભવનપ્રતિષેધ” નામનો બીજો પક્ષ કહેશો તો, એટલે કે ભવન = પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનો નિષેધ = નિષેધ, અર્થાત્ પ્રતિસમયે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થતી નથી અકસ્માત્ ક્વચિત્ થાય છે. એમ જો બીજો પક્ષ કહેશો તો જે સમયોમાં તમે તે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ માનશો તેના પૂર્વસમયમાં જેમ ભવન પ્રતિષેધ હોવાથી પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થયા નહિ તેની જેમ પાછળના (ઉત્પદ્યમાન) સમયોમાં પણ આ પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થશે નહિ.

હવે જો “સ્વાત્મહેતુકત્વ” એ ત્રીજો પક્ષ કહેશો તો, એટલે કે પોતે જ પોતાની ઉત્પત્તિમાં હેતુ છે. બીજું કોઈ કારણ નથી. એમ જો કહેશો તો હજુ જે પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થયા નથી એવા સ્વયં “અસત્” પરમાણુઓનો પોતાની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર ખંડિત (ન ઘટતો) હોવાથી તે પરમાણુઓ કેમ ઉત્પન્ન થશે ? હવે જો ચોથો “નિરૂપાખ્યહેતુકત્વ” પક્ષ કહેશો તો એટલે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિમાં અવાચ્ય એવું (ઈશ્વર-ઈશ્વરેચ્છા ઈત્યાદિ) કોઈ ગુપ્ત કારણ છે, એમ જો કહેશો તો તે પરમાણુઓ જે સમયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સમયમાં જેમ ઈશ્વરાદિ અવાચ્ય કારણ વિદ્યમાન છે તેવી જ રીતે તે ઈશ્વરાદિ અવાચ્યકારણ તો તેના પૂર્વસમયોમાં પણ વિદ્યમાન જ હોવાથી તે પરમાણુઓ સનાતન (એકાન્તનિત્ય) સિદ્ધ થવાની આપત્તિ તમને આવશે. આ પ્રમાણે “અકસ્માત્” પક્ષના ચારે વિકલ્પો ઘટતા નથી.

कारणाद् भवनपक्षे तु स्थूलं किञ्चित् तेषां कारणम्, परमाणव एव वा ? न स्थूलम्, परमाणुस्त्वार्षपक्षस्यैव कक्षीकारात् । परमाणवश्चेत् ते किं सन्तः, असन्तः,

સદસદસ્ત્વાઃ, અનુભયસ્વભાવા વા સ્વકાર્યાણિ કુર્યુઃ ? સન્તશ્ચેત્, કિમુત્પત્તિક્ષણ એવ, દ્વિતીયાદિક્ષણેઽપિ વા ? નાદ્યઃ, તદાનીમુત્પત્તિમાત્રવ્યગ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” ઇતિ વચનાદ્ ભવનમેવ તેષામુત્તરોત્પત્તૌ કારણતેતિ ચેત્ । એવં તર્હિ સ્ત્રાણવો સ્સાણૂનામ્, તે ચ તેષામુપાદાનં સ્યુઃ, ઉભયત્ર ભવનાવિશેષાત્ । ન દ્વિતીયઃ, ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તેઃ અથાસન્તસ્તે તદુત્પાદકાઃ, તર્હિ તત્સત્તાક્ષણમેકમપહાય સર્વદા તદુત્પાદપ્રસંગઃ, તદ્ભવનસ્ય સર્વદાઽવિશેષાત્, સદસદસ્ત્વપક્ષસ્તુ દુર્નિરોધવિરોધા-નુબન્ધદુર્ધરઃ - યદિ હિ તે સન્તઃ, કથમસન્તઃ ? તથા ચેત્ કથં સન્તઃ ? અનુભયસ્વભાવ-ભેદોઽપ્યસાધુઃ વિધિપ્રતિષેધયોરેકતરપ્રતિષેધેઽન્યતરસ્યાવશ્યંભાવાત્ । તન્નાણવઃ ક્ષણિકાઃ સૂક્ષ્મમનીષામાર્ગમૈયસ્ઃ ।

હવે “કારણથી” પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે એ પક્ષ જો કહેશો તો તે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિમાં શું કોઈ સ્થૂલ કારણ છે કે પરમાણુઓ જ કારણ છે ? આ પરમાણુની ઉત્પત્તિમાં તમે સ્થૂલ કારણ કહી શકશો નહિ, કારણ કે આ જગત્ “પરમાણુરૂપ પદાર્થમય છે” એ પક્ષ હાલ તમે સ્વીકાર્યો છે. અર્થાત્ આ સંસારના તમામ પદાર્થો પરમાણુ સ્વરૂપ છે એમ તમે સ્વીકાર્યું છે. એટલે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલકારણ છે. આમ કહી શકશો નહીં. હવે આ ઉત્પદ્યમાન પરમાણુઓમાં જે કારણ છે તે કારણ પણ “પરમાણુઓ જ” છે એવો બીજો પક્ષ સ્વીકારશો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે કારણસ્વરૂપે માનેલા તે પરમાણુઓ શું “સત્” હોતે છતે સ્વકાર્ય કરે છે ? શું “અસત્” હોતે છતે સ્વકાર્ય કરે છે ? શું સદ્-અસત્ ઉભયસ્વભાવવાળા હોતે છતે સ્વકાર્ય કરે છે કે “અનુભય સ્વભાવવાળા હોતે છતે તે સ્વકાર્યને કરે છે ?

હવે જો “સત્” એવા કારણીભૂત પરમાણુઓ સ્વકાર્યભૂતપરમાણુઓને કરે છે એમ કહેશો તો કારણીભૂત એવા પરમાણુઓ શું પોતાની ઉત્પત્તિના ક્ષણમાં જ સ્વકાર્યભૂત પરમાણુઓને ઉત્પન્ન કરે છે ? કે દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં તે સ્વકાર્યભૂત પરમાણુઓને ઉત્પન્ન કરે છે ? પહેલો પક્ષ કહો તો તે વ્યાજબી નથી, કારણ કે તે પરમાણુઓ તે વખતે પોતાની જ ઉત્પત્તિમાં હજુ વ્યગ્રમાત્ર છે. તે બીજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કરે ? અર્થાત્ બીજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે નહિ. અહીં કદાચ તમે એવો બચાવ કરો કે જે પરમાણુઓ (ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓની) જે ભૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ઉત્પદ્યમાનક્રિયા કહેવાય છે. અને તે જ કારણ કહેવાય છે. “અર્થાત્ જે જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે પદાર્થોની જે ઉત્પત્તિક્રિયા છે. તે ઉત્પત્તિક્રિયા જ સ્વની ઉત્પદ્યમાનક્રિયા કહેવાય છે અને પોતાની જે ઉત્પદ્યમાન ક્રિયા છે તે જ પરની કારણતા કહેવાય છે. એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી વર્તમાનસમયમાં તે

પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ ઉત્તરની ઉત્પત્તિમાં કારણતા બનશે એવો જો બચાવ કરશો તો ઉત્પદ્યમાન એક સમયમાં જ રહેલા રૂપાણુઓ રસાણુઓની ઉત્પત્તિમાં, અને તે રસાણુઓ રૂપાણુઓની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણ બનવા જોઈએ, કારણ કે બન્ને જગ્યાએ “ઉત્પત્તિ” રૂપ ક્રિયા એકસરખી અવિશેષ છે. જેમ કારણીભૂત પરમાણુઓની ઉત્પત્તિક્રિયા સ્વકાર્યભૂત પરમાણુઓનું ઉપાદાન કારણ તમે ઘટાવો છો કારણ કે સ્વકાર્યભૂત પરમાણુઓમાં પણ ઉત્પત્તિક્રિયા છે, તો તેની જેમ જ રૂપાણુઓની ઉત્પત્તિક્રિયા સ્વની અપેક્ષાએ ઉત્પદ્યમાનતારૂપ ક્રિયા હોવા છતાં, પર એવા રસાણુઓની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણ બનવા જોઈએ. અને એજ પ્રમાણે રસાણુઓની ઉત્પત્તિક્રિયા સ્વની અપેક્ષાએ ઉત્પદ્યમાનતા રૂપ ક્રિયા હોવા છતાં પર એવા રૂપાણુઓની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણ બનવા જોઈએ, પરંતુ બનતા નથી. માટે “સત્” નો પ્રથમસમયવર્તી પક્ષ વ્યાજબી નથી.

હવે દ્વિતીયસમયવર્તીરૂપ બીજો પક્ષ જો કહો તો કારણીભૂત પરમાણુઓ પ્રથમસમયમાં સ્વઉત્પત્તિમાં વ્યગ્ર હોય છે. અને તેઓ પરિપૂર્ણ ઉત્પન્ન થયા પછી દ્વિતીયસમયવર્તી તેઓ બને ત્યારે દ્વિતીયસમયમાં વર્તતા એવા આ કારણીભૂતપરમાણુઓ સ્વકાર્યભૂતપરમાણુઓને ઉત્પન્ન કરે છે એમ જો કહેશો તો કારણીભૂતપરમાણુઓ પ્રથમ અને દ્વિતીય એમ બે સમયવર્તી થઈ જવાથી આ પરમાણુઓ ક્ષણિકમાત્ર જ છે એવો જે ક્ષણક્ષય વાદનો પક્ષ હતો તેનો જ ક્ષય થવાનો પ્રસંગ આવશે.

હવે “અસત્” એવા કારણીભૂતપરમાણુઓ તેના (સ્વકાર્યના) ઉત્પાદક છે. એમ જો કહેશો તો જે પ્રથમસમયમાં કારણીભૂતપરમાણુઓની ઉત્પત્તિ માની છે, તે પ્રથમસમયમાં તેઓ ઉત્પદ્યમાન હોવાથી તેઓની સત્તા (વિદ્યમાનતા) છે. પરંતુ તે પ્રથમસમયવર્તી સત્તાક્ષણને ત્યજીને દ્વિતીયક્ષણાદિ સર્વકાળમાં તે પ્રથમસમયવર્તી પરમાણુઓ “અસત્” હોવાથી સ્વકાર્યભૂતપરમાણુઓના સર્વદા ઉત્પાદક થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે માત્ર પ્રથમક્ષણને છોડીને તદ્ભવનસ્ય = તેનું અર્થાત્ અસત્તાનું હોવાપણું સર્વકાલે એકસરખું જ છે.

હવે ‘સદસદ’ વાળો ત્રીજો પક્ષ જો કહો તો મુશ્કેલીથી રોકી શકાય એવા વિરોધના સંબંધથી દુર્ઘર છે. કારણ કે જો તે પરમાણુઓ સત્ છે, તો અસત્ કેમ હોઈ શકે ? અને જો તથા છે (અસત્ છે) તો તે પરમાણુ સત્ કેમ હોઈ શકે ? અર્થાત્ એકના એક પરમાણુઓને સત્ અને અસત્ એમ બન્ને કેમ કહી શકાય ? સત્ અને અસત્ બન્નેને સાથે માનવા તે વિરોધથી જ ભરેલું છે.

હવે જો “અનુભવસ્વભાવ” વાળો ચોથો પક્ષ કહો તો તે પણ અમનોહર છે, કારણ કે વિધિ અને પ્રતિષેધ આ બન્નેમાંથી ગમે તે એકનો નિષેધ કરાયે છે તે ઈતરપક્ષની અવશ્ય વિધિ, અર્થાત્ અન્યપક્ષનો અવશ્યભાવ સિદ્ધ થાય છે. એટલે “સત્” નો નિષેધ કરશો તો “અસત્” મનાશે અને અસત્ નો નિષેધ કરશો તો સત્ મનાશે જ, અને તેથી પ્રથમ-દ્વિતીય અને તૃતીય પક્ષોક્ત દોષો આવશે જ, તેથી પરમાણુઓ ક્ષણિક છે, એ વાત કોઈ પણ રીતે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાર્ગમાં ઉતરતી નથી, યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ થતી નથી.

નાપિ કિયત્કાલસ્થાયિનઃ, ક્ષણિકપક્ષોપક્ષિપ્રતીકારસ્યાત્રાપ્યવતારાત્ । કિન્ન, કિયત્કાલસ્થાયિનોઽપ્યમી કિમર્થક્રિયાપરાડ્મુખાઃ, તત્કારિણો વા ભવેયુઃ ? પ્રથમભિદાયામ્ - અમ્બરોદ્ભવામ્બોરુહસૌરભવદસત્ત્વાપત્તિઃ । ઉદગ્વિકલ્પે, કિમ-સદ્સ્વરૂપમ્, સદ્સ્વરૂપમ્, ઉભયરૂપમ્, અનુભયરૂપમ્ વા તે કાર્યં કુર્વીન્ ? અસદ્સ્વરૂપં ચેત્, કથં કરિકેસરકલાપાદેરપિ ન કરણમ્ ? સદ્સ્વરૂપં ચેત્ - કથં તસ્ય કરણમ્ ? સતોઽપિ કરણે કથં કદાચિત્ ક્રિયાવિરતિઃ ? તૃતીયતુરીયભેદૌ તુ પ્રાક્પ્રોક્તસદસદ્ સ્માદિભેદવદ્ ભઙ્ગનીયૌ । તન્નાણુસ્ત્વોઽર્થઃ સર્વથા સ્થેમાનમાતેનિવાન્ ।

હવે જો પરમાણુઓ કિયત્કાલસ્થાયી છે એમ કહેશો તો, એટલે કે ક્ષણિકપક્ષમાં અમને તમને દોષો આપેલા હોવાથી ત્યાંથી છટકીને પરમાણુઓને જો કેટલોક કાળ રહે છે. (પરંતુ એક ક્ષણમાત્ર રહેતા નથી) એવું જો કહેશો તો ક્ષણિકપક્ષના ખંડન વખતે જે વિકલ્પો રજૂ કરાયેલા છે. તે જ વિકલ્પો દ્વારા પ્રતિકાર અહીં પણ ઉતારી શકાય છે. અર્થાત્ ક્ષણિકપક્ષની જેમ અહીં પણ પક્ષો પાડીને ખંડન સારી રીતે થઈ શકે છે. તથા વળી અમે તમને (જેનોને) પૂછીએ છીએ કે કિયત્કાલસ્થાયી એવા આ પરમાણુઓ શું અર્થક્રિયા કરવાથી પરાંમુખ છે કે અર્થક્રિયા કરવાવાળા છે ? જો પ્રથમપક્ષ કહેશો તો એટલે કે અર્થક્રિયાથી પરાંમુખ છે. એમ જો કહેશો તો ગગનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અરવિંદની સુગંધની જેમ તે પરમાણુઓ “અસત્” જ થશે કારણ કે જે અર્થક્રિયારહિત હોય છે. તે અસત્ જ હોય છે.

હવે જો અર્થક્રિયાયુક્ત હોય છે, એવો બીજો પક્ષ કહેશો તો કારણીભૂત એવા આ પરમાણુઓ જે સ્વકાર્ય કરવારૂપ અર્થક્રિયા કરે છે, તે શું અસત્ રૂપ સ્વકાર્ય કરે છે ? શું સત્ રૂપ સ્વકાર્ય કરે છે ? શું ઉભયસ્વભાવરૂપ કાર્ય કરે છે ? કે શું અનુભવસ્વભાવ રૂપ સ્વકાર્ય કરે છે ? જો તમે પ્રથમ પક્ષ કહો કે તે પરમાણુઓ જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય “અસત્” છે અને કરે છે તો હાથીની ગર્દન ઉપર જે કેસરાઓનો કલાપ અસત્ છે. તેનું

તથા આદિ શબ્દથી વન્ધ્યાપુત્ર, આકાશપુત્ર, શશશ્રૃંગ આદિ અસત્યદાર્થો રૂપ કાર્યોની ઉત્પત્તિનું પણ કારણ બનવું જોઈએ.

આ પરમાણુઓ જે કાર્ય કરે છે તે “સદ્રૂપ” કાર્ય કરે છે એમ જો બીજો પક્ષ કહેશે તો જે કાર્ય સદ્રૂપ છે જ, તેને વળી ઉત્પન્ન કરવાનું શું હોય ? એટલે કે જે કાર્ય સ્વયં સત્ જ છે. તેનું કારણ આ પરમાણુઓ બને એમ કહેવાનો કોઈ અર્થ જ નથી. કારણ કે જે કાર્ય સ્વયં સત્ હોય તેને જો કરવામાં આવે તો સત્યણું સદા અવિશેષ હોવાથી સદા કરાયા જ કરવું જોઈએ તેથી કેવી રીતે કોઈ પણ દિવસ આ ક્રિયાનો વિરામ થશે ? અર્થાત્ આ ક્રિયાનો વિરામ થશે જ નહિ. ત્રીજો “સદસદ્” પક્ષ, અને ચોથો “અનુભયસ્વભાવ” આ બંને પક્ષો તો પૂર્વે જણાવેલા “સદસદ્” પક્ષોની જેમ જ સ્વયં ખંડિત કરી લેવા. એટલે કે “સદસદ્” રૂપ ત્રીજો પક્ષ દુર્નિરોધ એવા વિરોધના અનુબંધથી દુર્ધર છે. કારણ કે જે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું છતું જો સત્ હોય તો અસત્ કેમ હોય ? અને જો અસત્ હોય તો સત્ કેમ હોય ? માટે ઉભયપક્ષ દુર્ગન્ધ્ય છે અને અનુભયસ્વભાવ વાળો પક્ષ ઉભયરૂપ જ છે. કારણ કે એકના નિષેધથી બીજાનું અવશ્ય વિધાન થાય જ છે. એટલે ચોથો પક્ષ ત્રીજા પક્ષના જેવો જ બનશે. તે કારણથી આ પ્રમાણે “અણુરૂપ” પદાર્થો છે આ વાત કોઈ પણ રીતે સ્થેમાનમ્ = સિદ્ધિને, આતેનિવાન્ = પામતી નથી.

નાપિ સ્થૂલરૂપઃ, યતસ્તાદશોઽપ્યસૌ નિત્યઃ, અનિત્યો વા સ્યાત્ ? ન તાવદ્ નિત્યઃ, પરમાણુનિત્યતાનિરાકરણાનુસારેણાસ્યાપિ વ્યપાસિતું શક્યત્વાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, યતસ્તસ્ય સમુત્પાદે સ્થૂલમેવ કિંચિત્ કારણમ્, અણવો વા । પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ સ્થવીયાન્, સ્થૂલાદ્વૈતવાદસ્ય વાવદૂકાનાં વદિતુમયુક્તત્વાત્ સૂક્ષ્માપેક્ષયૈવ સ્થૂલસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, કુવલાપેક્ષયા કુવલયસ્યેવ ।

અથાણવસ્તત્કારણમ્, તર્હિ તદગ્રેતનસ્તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષઃ કક્ષીકૃતઃ સ્યાત્ । અસ્ત્વયમેવેતિ ચેત્, તર્હિ તે નિરતિશયાઃ સાતિશયા વા સ્થૂલમર્થ પ્રથયેયુઃ ? આદ્યે ભેદે, મૂર્ધ્નુવઃસ્વસ્ત્રયીકુહરકોણકુટ્ટિતૈકૈકપરમાણુભિર્વિશકલિતૈરપિ સદૈવ તદુત્પાદનપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે તુ, કસ્તેષામતિશયઃ, એકદેશાવસ્થિતિઃ, સંયોગઃ, ક્રિયા વા ? પ્રથમપક્ષે, ક્ષોણીમણ્ડલાલમ્બિપરિમણ્ડલૈઃ સ્થૂલૈકકાર્યક્રિયાપ્રસક્તિઃ, તસ્યૈકદેશરૂપત્વાત્ ।

જગતના પદાર્થો “સ્થૂલસ્વરૂપ” છે એમ જો તમે કહેશો તો તે પણ કહી શકશો નહી, કારણ કે તેવા પ્રકારનો સ્થૂલસ્વરૂપ આ પદાર્થ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? નિત્ય તો તમે કહી શકશો જ નહી, કારણ કે જો નિત્ય કહેશો તો પરમાણુઓની નિત્યતાનું અમે

પૂર્વે ખંડન કર્યું છે તેને અનુસારે જ આ સ્થૂલનું પણ ખંડન કરવું શક્ય છે. (નિત્ય હોય તો અર્કિચિત્કર છે કે અર્થક્રિયાકારી છે ? ક્રમે અર્થક્રિયા કરે કે યુગપદ્ અર્થક્રિયા કરે ઈત્યાદિ પક્ષો દ્વારા જેમ પરમાણુનું ખંડન કર્યું છે. તે જ રીતે સ્થૂલનું પણ ખંડન શક્ય છે)

હવે અનિત્ય કહેશો તો તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે જો આ સ્થૂલસ્વરૂપકાર્ય અનિત્ય છે એમ કહેશો તો તે સ્થૂલરૂપકાર્ય અનિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિવાળું થયું. જો ઉત્પત્તિવાળું હોય તો સ્થૂલસ્વરૂપ તે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં શું સ્થૂલ જ કારણ હોય ? કે પરમાણુઓ કારણ હોય ? જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેમાં કોઈને કોઈ કારણ તો હોય જ, તો આ સ્થૂલકાર્યમાં પણ કારણ તમે કેવું માનશો ? પહેલો પક્ષ જો કહેશો તો તે પક્ષ અત્યંત સ્થૂલ છે, તુરં છ છે અર્થાત્ અસાર છે કારણ કે કાર્ય પણ સ્થૂલ માનેલું છે તેને ઉત્પન્ન કરનારું એવું કારણ પણ સ્થૂલ જ હોય તો કાર્ય-કારણ બધું સ્થૂલ જ માન્યું. અર્થાત્ સ્થૂલ વિના બીજું કંઈ જ નથી એવો સ્થૂલાદ્વૈતવાદ જ સિદ્ધ થયો, પરંતુ સ્થૂલાદ્વૈતવાદનું કથન કરનારાઓનું બોલવું યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે જો આખું જગત્ સ્થૂલ જ છે સૂક્ષ્મ કોઈ જ નથી, તો સૂક્ષ્મ વિના સ્થૂલ કોની અપેક્ષાએ કહેવાય ? સ્થૂલશબ્દ સાપેક્ષવાચી છે. સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલપણું સંભવી શકે, જેમ કુવલ (બોર)ની અપેક્ષાએ કુવલય (કમળ) સ્થૂલ છે. હંમેશાં સૂક્ષ્મ હોય તો જ તેની અપેક્ષાએ ઈતરવસ્તુ સ્થૂલ કહેવાય, માટે તમે સૂક્ષ્મ ન માનતા હોવાથી સ્થૂલાદ્વૈતવાદ પણ યુક્તિસંગત નથી.

હવે સ્થૂલસ્વરૂપ એવા કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણ “પરમાણુઓ” છે, એમ જો કહેશો તો કાર્ય સ્થૂલસ્વરૂપ તમે કહ્યું અને તેનું કારણ પરમાણુઓ તમે માન્યા એનો અર્થ એ થયો કે આ સંસારમાં પદાર્થ સ્થૂલ પણ છે અને સૂક્ષ્મ પણ છે. અર્થાત્ ઉભયરૂપ જગત્ છે. એમ માનવાથી જે “સ્થૂલસ્વરૂપ જગત્ છે એમ માનશો તો - “એ તમે માનેલા પક્ષનું અમે ખંડન કરી રહ્યા છીએ (તેને તમે છોડી દીધો ગણાય અને) તેની અપેક્ષાએ આગળનો “તદ્ઉભય સ્વભાવવાળો પદાર્થ છે” એવો મૂળ ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારેલો થશે, એટલે “સ્થૂલસ્વરૂપ આ જગત્ છે” એવો તમે જે બીજો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો તે રહેશે નહીં. ત્રીજા પક્ષમાં ગયા કહેવાશો. એમ થવાથી પક્ષાન્તર થયાનો દોષ આવશે.

હવે કદાચ તમે એમ માનો કે “આ સંસાર સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ એમ ઉભયરૂપ પદાર્થવાળો છે” એવો આ ત્રીજો પક્ષ જ ભલે હો, એમ અમે કહીશું તો હું તમને પૂછું છું કે તમે સંસારના પદાર્થો જે ઉભયરૂપ માન્યા, તેમાં કાર્ય સ્થૂલરૂપ સ્વીકાર્યું અને કારણ સૂક્ષ્મરૂપ સ્વીકાર્યું - અણુરૂપ સ્વીકાર્યું. તો અણુરૂપ માનેલા તે કારણમાં તે પરમાણુઓ

કેવા છે ? નિરતિશય છે કે સાતિશય છે ? અર્થાત્ નિરતિશય એવા પરમાણુઓ સ્થૂલ એક કાર્યને કરે છે કે સાતિશય એવા પરમાણુઓ સ્થૂલ એવા એક કાર્યને કરે છે ? જો પ્રથમ નિરતિશયપક્ષ માનો તો પાતાલ, મર્ત્ય અને સ્વર્ગ, એમ ત્રણે લોકરૂપી કુવાના ખુણે ખુણે ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છુટા છુટા એકેક પરમાણુઓ વડે હંમેશાં તે તે સ્થૂલકાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે.

(કુહર = કુવાના, ગુફાના, કોણ = ખુણે ખુણે, કુદ્ધિત = ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા, વિશકલિતૈ = છુટા-છુટા એક એક પરમાણુઓ વડે)

હવે જો બીજો પક્ષ માનશો તો, એટલે “સાતિશય” એવા પરમાણુઓ સ્થૂલ એક કાર્યને કરે છે એમ માનશો તો તે પરમાણુઓનો અતિશય શું ? પરમાણુઓમાં એવી તે શું વિશેષતા છે કે જેનાથી તે સ્થૂલકાર્ય કરે છે ? (૧) શું એકદેશમાં રહેવા રૂપ અતિશય છે ? કે (૨) પરસ્પર સંયોગવિશેષ એ અતિશય છે ? કે (૩) ક્રિયાવિશેષ એ અતિશય છે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંથી જો પહેલો પક્ષ કહો તો આ પૃથ્વીમંડળના આલંબને રહેલા એવા પરમાણુઓ વડે (પૃથ્વીમંડળમાં રહેલા સર્વપરમાણુઓ સાથે મળીને) સ્થૂલ એવું એક મોટું કાર્ય થવાની તમને આપત્તિ આવશે. કારણ કે તે પૃથ્વીમંડળ પણ (સમસ્ત જગત્ની અપેક્ષાએ) એકદેશરૂપ જ છે. અહીં કોણીમંડળ એટલે પૃથ્વીમંડળ = મનુષ્યલોકવર્તી પૃથ્વીમંડળ સમજવું. તેથી ત્રિલોકવર્તી જગત્ની અપેક્ષાએ મનુષ્યલોકવર્તી પૃથ્વીમંડળ એકદેશ રૂપ જ છે. એટલે જો એકદેશમાં (એકભાગમાં) રહેલા પરમાણુઓ સાથે મળીને સ્થૂલ એવું એક કાર્ય કરે છે. એમ માનશો તો આ મનુષ્યલોકરૂપ પૃથ્વીમંડળ પણ સમસ્ત જગત્ની અપેક્ષાએ એકદેશરૂપ હોવાથી તે મનુષ્યલોકમાત્રવર્તી સમસ્ત પરમાણુઓ વડે પણ સ્થૂલ એવા એકકાર્યની ઉત્પત્તિ થવાનો પ્રસંગ આવશે.

અથ યાવતિ પ્રદેશે કતિપયેઽપિ પરમાણવઃ કાર્યમેકમર્જયન્તિ તાવાનેવૈકઃ પ્રદેશઃ, ન સકલમિલામણ્ડલમ્ ઇતિ ચેત્ - તર્હીતરેતરાશ્રયણિશાચપ્રવેશઃ, સિદ્ધે હિ કાર્યે દેશૈક્યસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તત્સિદ્ધિરિતિ । સંયોગશ્ચેદતિશયઃ - સર્કિં નિત્યઃ, અનિત્યો વા ? યદિ નિત્યઃ, તદા સદાઽપિ તદુત્પાદ્યકાર્યોત્પાદપ્રસન્નઃ । અનિત્યશ્ચેત્ કિમન્યત એવ, તેષ્યોઽપિ વા પ્રાદુઃખ્યાત્ ? નાઽદ્યો ભેદઃ તદાધાર્ધર્મસ્યાઽન્યત એવોત્પત્તિવિરોધાત્ । દ્વિતીયે તુ તદુત્પત્તાવપિ નિરતિશયાઃ, સાતિશયા વા તે વ્યાપ્રિયેરન્ ? પ્રાચિ, પ્રાચીન એવ દોષઃ, દ્વિતીયે તુ અતિશયોત્પત્તાવપ્યતિશયાન્તરેણ ભાવ્યમ્ । તત્રાપિ તેન, ઇત્યનવસ્થા કદર્થનમ્ ॥

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે જેટલા પ્રદેશમાં રહેલા કેટલાક પણ પરમાણુઓ સાથે મળીને એકકાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તેટલો જ પ્રદેશ (તેટલો જ ભાગ) એક પ્રદેશ કહેવાય છે. પરંતુ આખું સમસ્ત પૃથ્વીમંડળ તે એકપ્રદેશ (એકભાગ) કહેવાતો નથી. જો આવું કહેશો તો તમોને અન્યોન્યાશ્રય (ઈતરેતરાશ્રય) દોષ આવશે. આ દોષરૂપી પિશાચનો (ભૂતનો) પ્રવેશ તમને લાગશે, તે આ પ્રમાણે -

જો સ્થૂલ એવું કાર્ય સિદ્ધ થાય તો જ તેના કારણભૂત પરમાણુઓમાં “એકદેશત્વ” રૂપ અતિશય સિદ્ધ થાય, અને “એકદેશત્વ” રૂપ અતિશય જો સિદ્ધ થાય તો જ સ્થૂલકાર્ય સિદ્ધ થાય. તમે જે એમ જણાવો છો કે “અમુક પ્રદેશમાં રહેલા પરમાણુઓથી” જ કાર્ય સિદ્ધ થાય, પરંતુ જ્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ ખ્યાલ આવે છે કે તે કાર્ય “અમુકદેશમાંથી જ” બનેલ છે. અર્થાત્ કાર્યસિદ્ધિ થાય તો જ “એકદેશાવસ્થિતિ” રૂપ અતિશય સિદ્ધ થાય. અને “એકદેશાવસ્થિતિ” રૂપ અતિશય પરમાણુઓમાં હોય તો જ કાર્યસિદ્ધિ થાય. આ પ્રમાણે કાર્ય અને કારણ એક બીજા ઉપર આધાર રાખતા હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે.

હવે “સંયોગ” નામનો પરમાણુઓમાં બીજો અતિશય જો જણાવો તો પરમાણુઓમાં રહેલો તે “સંયોગ” અતિશય નિત્ય માનશો કે અનિત્ય ? જો નિત્ય સંયોગ છે એમ કહેશો તો જે સંયોગાતિશયવાળા પરમાણુઓથી કાર્ય થાય છે તે સંયોગાતિશય નિત્ય હોવાથી તે સંયોગથી ઉત્પાદ્ય એવું કાર્ય પણ સદાકાળ થયા કરવું જોઈએ. જો “સંયોગાતિશય” અનિત્ય છે એમ કહેશો તો તે “સંયોગાતિશય” અનિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ વાળો થયો, ત્યાં હવે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે સ્થૂલકાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા પરમાણુઓમાં ઉત્પન્ન થનારો આ “સંયોગાતિશય” શું અન્ય કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે કે તે પરમાણુઓમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? જો પ્રથમ ભેદ કહેશો તો એટલે આ “સંયોગાતિશય” તેના આધારભૂત પરમાણુઓને ત્યજીને કોઈ અન્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જો કહેશો તો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે તે વિવક્ષિત પરમાણુઓ જ છે આધાર જેનો એવો આ “સંયોગાતિશય” રૂપ ધર્મ, અન્યથી ઉત્પન્ન ન થઈ શકે, અન્યથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં વિરોધ આવે. કારણ કે જે ધર્મ જે ધર્મીનો હોય તે ધર્મ તે ધર્મીમાંથી પ્રગટ થાય, અન્યથી પ્રગટ ન થાય.

હવે આ “સંયોગાતિશય” ની ઉત્પત્તિ જો વિવક્ષિત પરમાણુથી જ માનો તો આ સંયોગાતિશયને ઉત્પન્ન કરતા એવા તેના જ આધારભૂત વિવક્ષિતપરમાણુઓ શું નિરતિશય

થયા છતાં વપરાય છે કે સાતિશય થયા છતાં વપરાય છે ? અર્થાત્ સ્થૂલકાર્યને કરતા આ પરમાણુઓ જેમ “સંયોગ” રૂપ અતિશયવાળા તમે કલ્પ્યા છે, તેમ “સંયોગાત્મક” અતિશયને ઉત્પન્ન કરતા છતાં આ જ પરમાણુઓ નિરતિશય કે સાતિશય ? એટલે કે તે સંયોગાતિશયની ઉત્પત્તિ કરવામાં વપરાતા આ પરમાણુઓ સંયોગાતિશય આવ્યા પહેલાં નિરતિશય થયા છતાં વપરાય છે કે સાતિશય થયા છતાં વપરાય છે ?

જો પ્રથમપક્ષ કહેશે તો એટલે કે નિરતિશયવાળા એવા આ પરમાણુઓ “સંયોગાતિશયને” ઉત્પન્ન કરે છે એમ જો માનશો તો પાતાલ-મૃત્યુલોક અને સ્વર્ગસ્થ એવા એકેકે પરમાણુમાંથી આ સંયોગ અતિશય ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એવો પ્રાચીન જ દોષ આવશે. અને જો બીજો “સાતિશય” પક્ષ કહો તો એટલે કે “સંયોગ” નામના અતિશયને ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાતા આ વિવક્ષિત પરમાણુઓ “સાતિશય” છે એમ જો કહેશે તો જેમ આ એક અતિશયને ઉત્પન્ન કરવામાં બીજા અતિશયની આવશ્યકતા માની, તેમ તે બીજા અતિશયની ઉત્પત્તિ કરવામાં ત્રીજા અતિશયની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે, અને ત્રીજા અતિશયની ઉત્પત્તિ કરવામાં ચોથા અતિશયાન્તરની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી પડશે, એમ સ્વીકારવા જતાં કેવળ અનવસ્થાની કદર્યના જ આવી પડશે.

કિञ्ચ, અયં સંયોગસ્તત્સ્વભાવભૂતઃ, તત્પૃથગ્ભૂતો વા ? પ્રાચ્યે, પરમાણવ એવ, ન કશ્ચિત્ સંયોગો નામ । દ્વિતીયે તુ સર્વથા પૃથગ્ભૂતઃ, કથञ्ચિદ્ વા ? કથञ્ચિત્પક્ષસ્તાવદ્ વિરોધબાધિતઃ । સર્વથાપક્ષે તુ, સંબદ્ધઃ, અસંબદ્ધો વા ? તત્રાઽસૌ સ્યાત્ । અસંબદ્ધ-વિધાયાં તેષામેષ ઇતિ સમ્બન્ધાયોગઃ । સંબદ્ધસ્તુ, સંયોગેન, સમવાયેન, તાદાત્મ્યેન, તદુત્પત્ત્યા, અવિષ્વગ્ભાવેન વા ? ન સંયોગેન, તસ્ય ગુણરૂપે સંયોગે સમ્ભવાભાવાત્, “નિર્ગુણા ગુણાઃ” ઇતિ વચનાત્ । ન સમવાયેન, યતો યાવદયમેકં સંયોગમેકત્ર સમ્બન્ધ-યતિ, તાવદન્યત્રાઽપ્યેનં કિં ન સમ્બન્ધયેત્ ? અસ્ય સર્વત્રૈક્યાત્ । ન તાદાત્મ્યેન, ભેદપક્ષ-કક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, પરમાણુભ્યઃ સંયોગોત્પાદસ્ય પ્રાગેવ વ્યપાસ્તત્વાત્ । નાપ્યવિષ્વગ્ભાવેન, તસ્ય કથञ્ચિત્ તાદાત્મ્યસ્પત્ત્વાત્ । અત્ર ચ કથञ્ચિદિત્યન્ધપદમ્, વિરોધાવરોધદુર્ધરત્વાત્ ।

કિञ્ચ, અયં સંયોગઃ સર્વાત્પના, એકદેશેન વાઽણૂનાં પ્રણિગદ્યેત । પ્રથમે, પિણ્ડોઽણુમાત્રઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે, ષટ્કેન યુગપદ્યોગાત્ પરમાણોઃ ષડંશતા સ્યાત્ । ઇતિ પરમાણુકથાઽપ્યસ્તમિયાત્ । તત્ર સંયોગોઽતિશયઃ । એતેન ક્રિયાસ્ખાતિશયપક્ષોઽપિ પ્રતિક્ષિતઃ ।

તથા વળી આ “સંયોગ” નામનો જે અતિશય પરમાણુમાં પ્રગટ થાય છે, અને તે સંયોગાતિશયથી સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તમે જે કહો છો, ત્યાં હું તમને પૂછું છું કે આ સંયોગ નામનો અતિશય તે પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત છે કે તે પરમાણુઓથી પૃથગભૂત છે ? જો પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો તે પરમાણુઓ જ કહેવાશે, સંયોગ નામનો કોઈ અતિશયવિશેષ કહેવાશે જ નહિ. કારણ કે જે આ સંયોગ નામનો અતિશય છે તે જો પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત જ છે, તો સ્વભાવ અને સ્વભાવવાનું ભિન્ન ન હોવાથી એક જ હોવાથી તે પરમાણુસ્વરૂપ જ થયો. પરંતુ તે પરમાણુઓથી અતિરિક્ત સંયોગ જેવો કોઈ અતિશય રહેતો નથી, સિદ્ધ થતો નથી. હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો, એટલે કે જો આ “સંયોગ” નામનો અતિશય તે પરમાણુઓથી પૃથગભૂત (ભિન્ન) છે, એમ જો કહેશે તો શું તે સંયોગ તે પરમાણુઓથી સર્વથા પૃથગભૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગભૂત છે ?

હવે “કથંચિત્ પૃથગભૂત” વાળો બીજો પક્ષ જો કહો તો તે પક્ષ વિરોધથી બાધિત છે. એટલે કે જો કથંચિત્ હોય તો તે પૃથગભૂત ન કહેવાય અને જો પૃથગભૂત (ભિન્ન) હોય તો તે કથંચિત્ ન કહેવાય કારણ કે કોઈ પણ એક વસ્તુ ઈતરવસ્તુથી કાં તો પૃથગભૂત (ભિન્ન) હોય અથવા કાં તો અપૃથગભૂત (અભિન્ન) હોય. આ બન્ને પક્ષો પરસ્પર જુદા હોવાથી બેમાંથી ગમે તે એક પક્ષ હોય પરંતુ કથંચિત્ એ તો કોઈ પક્ષ જ નથી. માટે કથંચિત્ માનવું અને પૃથગભૂત માનવું એ બન્ને પદો “મે માતા વન્ધ્યા” ની જેમ વિરોધથી ભરેલું છે. માટે બાધિત છે.

હવે જો “સર્વથા પૃથગભૂત” વાળો પ્રથમપક્ષ કહો તો તે સર્વથા પૃથગભૂત એવો “સંયોગ” નામનો આ અતિશય શું પરમાણુઓની સાથે સંબંધવાળો છે ? કે સંબંધ વિનાનો છે ? એટલે કે તત્ર = ત્યાં પરમાણુઓમાં, અસૌ = આ સંયોગાતિશય શું સંબંધ હોય કે અસંબંધ હોય ? જો “અસંબંધિત” એવો આ સંયોગાતિશય છે એમ જો કહેશે તો સંયોગ નામનો આ અતિશય, અને તેના આધારભૂત પરમાણુઓને પરસ્પર કોઈ સંબંધ ન હોવાથી તેષામ્ = તે પરમાણુઓનો દ્વયઃ = આ સંયોગાતિશય છે, એમ કહેવાશે નહીં, એવા પ્રકારના સંબંધનો અયોગ થશે. તેવી જ રીતે આ સંયોગાતિશયના સંબંધવાળા પરમાણુઓ છે એમ પણ કહેવાશે નહીં. કારણ કે આ સંયોગ પરમાણુઓથી સર્વથા પૃથગભૂત માન્યો હોવાથી પરમાણુઓની જેમ ઘટ પટ-સદ્વાયલ-વિન્ધ્યાયલનો પણ કેમ ન કહેવાય ? માટે સંયોગ અને પરમાણુઓના સંબંધનો અયોગ થશે.

હવે જો “સંબંધિત” કહેશે તો, એટલે સંયોગ અને પરમાણુઓ વચ્ચે સંબંધ છે, એમ જો કહેશે તો તે બે વચ્ચે કહો, કયો સંબંધ છે ? (૧) શું સંયોગવડે સંબંધ છે ?

(૨) શું સમવાયવડે સંબંધ છે ? (૩) શું તાદાત્મ્યવડે સંબંધ છે ? (૪) શું તદુત્પત્તિવડે સંબંધ છે ? કે (૫) શું અવિષ્વગ્ભાવપણા વડે સંબંધ છે ? આ પાંચ પ્રકારના સંબંધોમાંથી તમે કયો સંબંધ કહેવા માગો છો ? તે કહો. (જે સંબંધ કહેશો તે તમામ પક્ષોમાં દોષો આવે છે તેથી એક પણ સંબંધ નિર્દોષપણે સંભવતો નથી, તે આ પ્રમાણે -

હવે “સંયોગાતિશય અને પરમાણુઓ વચ્ચે” સંયોગ નામના સંબંધવડે સંબંધિતતા છે એમ જો પ્રથમપક્ષ કહેશો તો તે ઉચિત નથી કારણ કે આ બે પદાર્થોમાં પરમાણુઓ તો દ્રવ્ય છે પરંતુ સંયોગાતિશય એ ગુણ છે. પણ દ્રવ્ય નથી તેથી ગુણસ્વરૂપ એવા આ સંયોગાતિશયમાં તે સંયોગસંબંધના સંભવનો અભાવ છે. સંયોગસંબંધ સદા બે દ્રવ્યો વચ્ચે હોય છે. એક દ્રવ્ય હોય અને એક ગુણ હોય ત્યાં સંયોગસંબંધ હોતો નથી. અહીં એક દ્રવ્ય છે. અને એક ગુણ છે. માટે સંયોગસંબંધ ઘટે નહિ. તથા વળી ગુણો સદા “નિર્ગુણ” જ હોય છે. ગુણોમાં ગુણો વર્તતા નથી એવું શાસ્ત્રવચન પણ છે, માટે ‘સંયોગાતિશયમાં’ સંયોગસંબંધ ઘટી શકે નહિ.

હવે “સંયોગાતિશય અને પરમાણુઓ” વચ્ચે સમવાયવડે સંબંધ છે એમ બીજો પક્ષ માનો તો તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે સમવાયસંબંધ એક છે અને સર્વવ્યાપી છે. તેથી અયમ્ = આ સમવાયસંબંધ, એકં સંયોગમ્ = એક સંયોગાતિશયને, યાવદ્ એકત્ર = જેટલામાં એક જગ્યાએ સંબંધિત કરે છે. તાવદ્ = તેટલામાં, એનમ્ = આ સંયોગાતિશયને, અન્યત્રાડપિ = અન્ય પરમાણુઓની સાથે પણ કેમ સંબંધિત ન કરે ? આ સંયોગાતિશયને અન્ય પરમાણુઓ સાથે પણ સંબંધિત કરવો જ જોઈએ કારણ કે અસ્ય = આ સમવાયસંબંધ સર્વત્ર = સર્વ સ્થાને એક્યાત્ = એક જ છે.

હવે “સંયોગાતિશય અને પરમાણુઓની વચ્ચે” તાદાત્મ્ય સંબંધવડે સંબંધિતતા છે એમ જો ત્રીજો પક્ષ કહેશો તો તે યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે આ સંયોગાતિશયને પરમાણુઓથી પૃથગ્ભૂત માનેલો છે. તાદાત્મ્યસંબંધ એટલે અભેદસંબંધ કહેવાય. હાલ તમે આ બન્ને વચ્ચે સર્વથા પૃથગ્ભૂતતા સ્વીકારી છે, માટે તેઓની વચ્ચે “તાદાત્મ્યસંબંધ” કહી જ ન શકો. અભેદસંબંધ મનાય જ નહિ.

તદુત્પત્તિ સંબંધવડે “સંયોગાતિશય અને પરમાણુઓનો” સંબંધ છે એમ જો ચોથો પક્ષ કહેશો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે પરમાણુઓથી આ સંયોગાતિશયના ઉત્પાદનું હમણાં પહેલાં જ ખંડન કરેલું છે (જો પરમાણુઓથી “સંયોગાતિશયનો ઉત્પાદ” માનીએ તો તે પરમાણુઓ સાતિશય કે નિરતિશય ઈત્યાદિ પક્ષો દ્વારા હમણાં જ પૂર્વે ખંડન કરાયું છે. માટે તદુત્પત્તિ સંબંધ પણ અઘટિત છે.

અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધ વડે આ બન્નેનો સંબંધ છે. એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી. કારણ કે આ અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધ કથંચિત્ તાદાત્મ્યસ્વરૂપ છે. એટલે કે “અભેદસંબંધ રૂપ” છે. અને આ સંયોગાતિશયને પરમાણુઓથી સર્વથા પૃથગ્ભૂત રૂપે હાલ માનેલો છે. માટે અવિષ્વગ્ભાવસંબંધ પણ તમે કહી શકશો નહિ. વળી આ અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધને “કથંચિત્ તાદાત્મ્ય” રૂપ માનો તો તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે “આ કથંચિત્ શબ્દ” જ અંધકારમય પદ છે. જૈનોમાં વારંવાર બોલાતો આ કથંચિદ્ શબ્દ છટકબારી જેવો હોવાથી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનું જ સ્થાન છે. ભેદાભેદ - નિત્યાનિત્ય - સામાન્ય - વિશેષ વિગેરે પરસ્પર વિરોધી બે ધર્મોને સ્વીકારવારૂપ જૈનોનો આ કથંચિત્ શબ્દ છે. પરંતુ ભિન્ન હોય તે અભિન્ન કેમ હોય અને અભિન્ન હોય તે ભિન્ન કેમ હોય ? તેવી જ રીતે નિત્ય હોય તે અનિત્ય કેમ હોય ? અને અનિત્ય હોય તે નિત્ય કેમ હોય ? માટે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોને સાથે માનનારો જૈનોનો આ કથંચિદ્વાદ એકલા વિરોધથી જ ભરેલો છે. માટે કથંચિદ્ અવિષ્વગ્ભાવ માનવો એ વિરોધોના અવરોધોથી ઘણો દુર્ધર છે. (મિથ્યા છે).

તથા વળી આ “સંયોગ” રૂપ અતિશય જે જે પરમાણુઓમાં થાય છે, તે તે પરમાણુઓમાં સર્વાત્મના સંયોગ થાય છે કે એકદેશથી સંયોગ થાય છે ? અર્થાત્ એક પરમાણુ બીજા પરમાણુની સાથે સર્વથા જોડાય છે ? કે એક બાજુના ભાગથી જોડાય છે ? જો “સર્વાત્મના” રૂપ પહેલો પક્ષ કહો તો એટલે કે પરમાણુઓ અરસપરસ લોહ અને અગ્નિની જેમ સર્વથા એકમેક થાય છે એમ જો કહો તો પરમાણુઓ અંદર અંદર એકમેક થઈ જવાથી, અંદર અંદર સમાઈ જવાથી અણુઓનો પિંડ હોય (સમૂહ હોય) તો પણ તે એક અણુરૂપ જ બની જશે. બે પરમાણુઓનો પિંડ પણ એક પરમાણુ રૂપ બની જશે, ત્રણ-ચાર-પાંચ ઈત્યાદિ પરમાણુઓનો પિંડ પણ અણુમાત્રરૂપ બની જશે. સ્થૂલકાર્ય તો થશે જ નહીં.

હવે જો “એકદેશથી” સંયોગ થાય છે એમ કહો તો કોઈ પણ એક પરમાણુ છ દિશાઓથી બીજા છ પરમાણુઓની સાથે એકી સાથે સંયોગ પામવાથી એક પરમાણુની પણ ષડંશતા માનવી પડશે. બોરથી ભરેલા ડબ્બામાં જેમ એક બોર આજુ-બાજુના ચારે દિશાના ચાર, ઉપર અને નીચે એકેક એમ છ બોરને સ્પર્શેલું છે તેની જેમ એક પરમાણુ ચાર દિશાના ચાર, તથા ઉપર-નીચે એકેક એમ છ દિશાના છ પરમાણુઓને તે તે ભાગથી સ્પર્શેલો-સંયોગ પામેલો કહેવાય તેથી એક પરમાણુની ષડંશતા થાય. અને જો આ રીતે પરમાણુના પણ છ ભાગો થાય તો તે પરમાણુને પરમાણુ પણ કહેવાય નહિ પરંતુ સ્કંધ જ કહેવો પડે જેથી પરમાણુની તો કથા જ આથમી જાય. તેથી ઉપરોક્ત ચર્ચાના અનુસારે

જણાશે કે પરમાણુઓમાં “સંયોગ” નામનો અતિશય ઘટતો નથી, જેથી તે સંયોગવડે સ્થૂલકાર્ય બને આ વાત સ્વપ્નવત્ મિથ્યા છે.

આ જ પ્રમાણે “ક્રિયા” નામના અતિશયવાળો ત્રીજો પક્ષ પણ સ્વયં ખંડિત સમજી લેવો. સંયોગ એ જેમ ગુણાત્મકધર્મ છે. તેમ ક્રિયા એ પણ ક્રિયાત્મકધર્મ જ છે, માટે બંનેનું ખંડન એક સરખું જ છે.

કિંચ, અયં સ્થૂલોઽવયવી નિરાધારઃ સાધારો વા । ન તાવદ્ નિરાધારઃ, સાધારપ્રતી-તિવિરોધાત્ । સાધારશ્ચેત્ - કિમેકાવયવાઽધારઃ, અનેકાવયવાઽધારો વા । પ્રથમે પ્રતીતિવિરોધઃ । તથાહિ - પ્રતીતિરિહાઽવયવેષ્વવયવીતિ, નાવયવેઽવયવીતિ । અથાનેકા-વયવાઽધારઃ, તન્નાપ્યવિરોધ્યનેકાવયવાઽધારઃ, વિરોધ્યનેકાવયવાઽધારો વા ? ન પ્રાચ્યઃ, ચલાચલ-સ્થૂલાસ્થૂલ-નીલાનીલાદિસ્ખાણામવયવાનાં વિરોધપ્રતીતેઃ । અથ દ્વિતીયઃ, તર્હિ નૈકઃ સ્થૂલોઽવયવી સ્યાત્, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ ।

અપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ સામસ્ત્યેન, એકદેશેન વા વર્તેત ? સામસ્ત્યેન વૃત્તૌ, એકસ્મિન્નેવાવયવે, પરિસમાપ્તત્વાદનેકાવયવવૃત્તિત્વં ન સ્યાત્ । એકદેશેન વૃત્તૌ, નિરંશત્વં તસ્યોપગતં વિસ્થ્યતે । સાંશત્વે વા, તેઽપ્યંશાસ્તતો ભિન્નાઃ, અભિન્ના વા ભવેયુઃ । ભિન્નત્વે, પુનરપ્યનેકાંશવૃત્તેરેકસ્ય સામસ્ત્યૈકદેશવિકલ્પાનતિક્રમાદનવસ્થા । અભિન્નત્વે, ન કેચિદંશાઃ સ્યુઃ - ઇતિ ન તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષોઽપિ સંગતિશૃંગ્ગસંગ્ગમાત્ ।

તથા વળી તમારો માનેલો સ્થૂલ એવો આ ઘટ-પટાદિ અવયવી પદાર્થ શું નિરાધાર છે ? કે સાધાર છે ? અર્થાત્ તે અવયવીના આધારભૂત એવા અવયવો છે ? કે એવા આધારભૂત અવયવો નથી ? જો નિરાધાર પક્ષ કહેશે તો એટલે કે અવયવીના આધારભૂત અવયવો નથી એમ જો કહેશે તો તે તમારી વાત વ્યાજબી નથી, આધાર સહિત એવા સાધાર તરીકેની પ્રતીતિ થાય છે તેનો તમને વિરોધ આવશે. ઘટાવયવી કપાલાવયવમાં વર્તે છે. પટાવયવી તન્તુ અવયવમાં વર્તે છે. આવા પ્રકારની સાધાર તરીકેની અવયવીની પ્રતીતિ જગત્પ્રસિદ્ધ છે, તેનો વિરોધ આવશે.

હવે જો “સાધાર” પ્રતીતિવાળો બીજો પક્ષ કહેશે તો હું તમને પુછું છું કે અવયવી એવો પદાર્થ શું એક અવયવરૂપ આધારમાં રહેવા વાળો છે કે અનેક અવયવરૂપ આધારમાં રહેવાવાળો છે ? એક અવયવ રૂપ આધારમાં અવયવી વર્તે છે એમ જો પહેલો પક્ષ લેશે તો અનુભવનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવશે - તે આ પ્રમાણે - આ સંસારમાં પ્રતીતિ એવી થાય છે કે અનેક અવયવોમાં અવયવી વર્તે છે. પરંતુ એક અવયવમાં અવયવી વર્તતો હોય

એવી પ્રતીતિ કદાપિ થતી નથી. અનેક કપાલમાં ઘટ, અનેક તંતુમાં પટ, ઇત્યાદિ જ પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રતીતિનો વિરોધ આવશે.

હવે જો તમે (જૈનો) એમ કહો કે અનેક અવયવો છે આધાર જેનો એવો આ અવયવી છે. અર્થાત્ અનેક અવયવો સ્વરૂપ આધારમાં રહેવાવાળો છે, તો ત્યાં પણ હું તમને પુછું છું કે પરસ્પર અવિરોધી એવા અનેક અવયવો છે આધાર જેનો એવો અવયવી છે ? કે પરસ્પર વિરોધી એવા અનેક અવયવો છે આધાર જેનો એવો અવયવી છે ? જો પહેલો પક્ષ કહો તો, એટલે કે અવિરોધી એવા અનેક અવયવોમાં અવયવી વર્તે છે એમ જો કહો તો તે પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી, કારણ કે ચલ-અચલ, સ્થૂલ-અસ્થૂલ, નીલ-અનીલ, ઇત્યાદિ રૂપ પરસ્પર વિરોધ યુક્ત અવયવોમાં અવયવી પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે. જેમ શરીર ઉપર ધારણ કરેલા વસ્ત્રમાં કોઈક ભાગ પવનથી ચલિત છે કોઈક ભાગ શરીર ઉપર સ્થિર છે પરસ્પર વિરોધી અવયવો-ચલ-અચલમાં અવયવી એવું વસ્ત્ર પ્રતીત થાય છે. શરીરનો કોઈ ભાગ સ્થૂલ અને કોઈ ભાગ અસ્થૂલ દેખાય જ છે. વસ્ત્રનો કોઈ ભાગ નીલવર્ણવાળો અને કોઈ ભાગ અનીલવર્ણવાળો પ્રતીત થાય છે માટે પરસ્પર અવિરોધી અવયવોમાં અવયવી રહેતો હોય એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો, પરસ્પર વિરોધી એવા અનેક અવયવોમાં એક અવયવી વર્તે છે એમ જો કહેશો તો અવયવો પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મથી યુક્ત હોવાથી તેઓ વચ્ચે સ્થૂલ એવો એક અવયવી સિદ્ધ થશે નહિ, અર્થાત્ વિરોધી અવયવોમાં એક અવયવી રહી શકશે નહીં. કારણ કે અવયવો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ભેગા થશે જ નહિં તો અવયવી ક્યાં રહે ?

તથા વળી આ અવયવી તે અવયવોમાં વર્તતો છતો સામસ્ત્યેન વર્તે છે ? કે એકદેશથી વર્તે છે ? એટલે કે એકેક અવયવમાં આ અવયવી સંપૂર્ણ વર્તે છે ? કે એકેક અવયવમાં અવયવીનો એકેક ભાગ વર્તે છે ? જો સામસ્ત્યેન વૃત્તિ છે એ પક્ષ કહો તો એક જ અવયવમાં સંપૂર્ણ અવયવી પરિસમાપ્ત થવાથી તે અવયવીને અનેક અવયવના આધારવાળો કહેવાનું ઘટશે નહીં, અથવા એકેક અવયવમાં એકેક અવયવી સમાપ્તપણે વર્તવાથી અનેક અવયવોમાં અનેક અવયવી થવાનો પ્રસંગ આવશે.

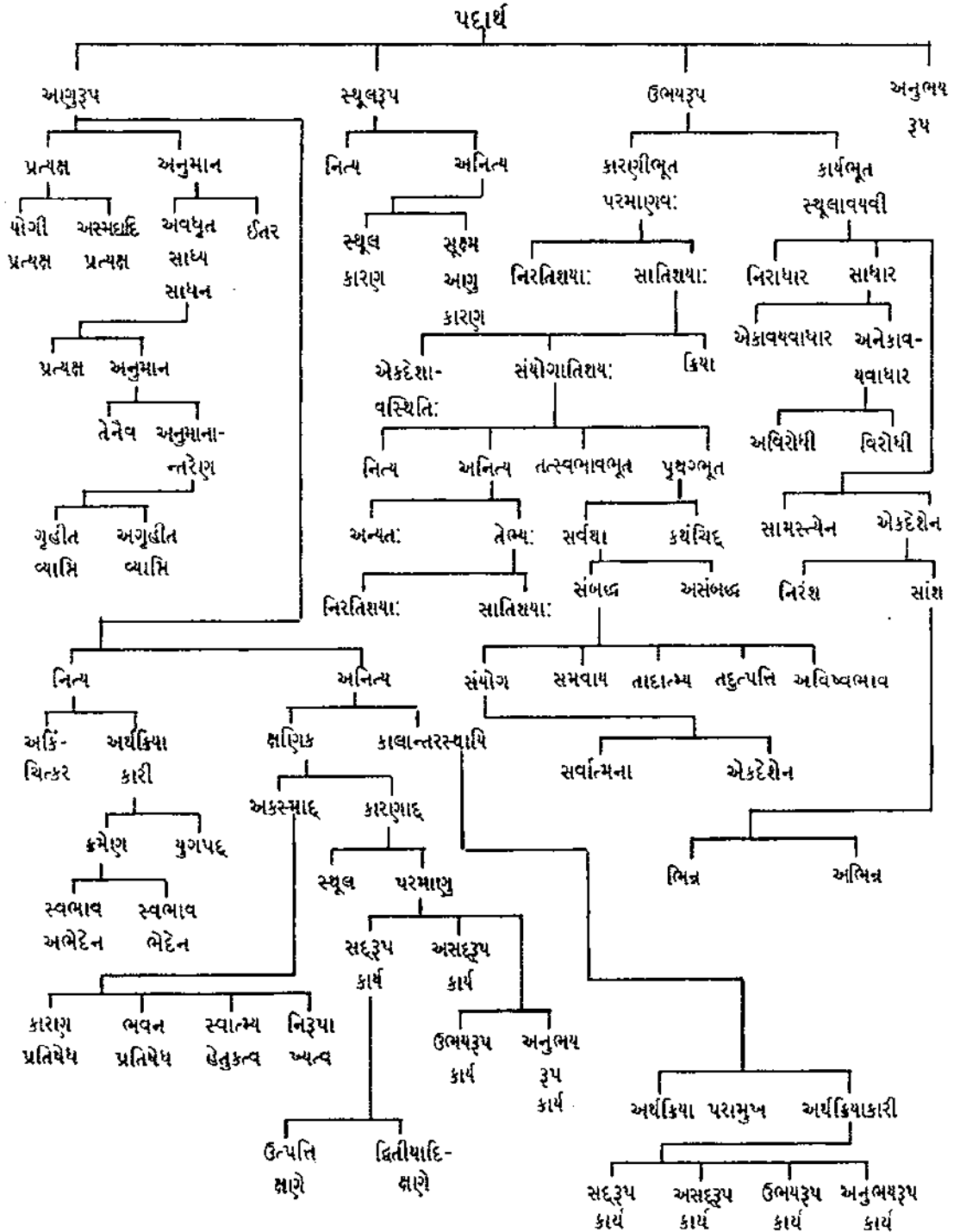
હવે જો એકેક અવયવમાં અવયવી એકેક દેશથી વર્તે છે એમ જો કહેશો તો તમે અવયવીને નિરંશ માનેલ છે, તેથી તે નિરંશપણું તે અવયવીનું તમારા વડે જે સ્વીકારાયેલું છે, તેનો વિરોધ આવશે. કારણ કે એકેક અવયવમાં અવયવી એકેક અંશથી વર્તે છે.

તેથી અવયવી પણ અનેકઅંશવાળો થયો તેથી સાંશ થઈ જશે પરંતુ નિરંશ રહેશે નહીં. અથવા હવે કદાચ તમે એમ કહો કે સાંશ, અમે અવયવીને નિરંશ ન માનતાં સાંશ માની લઈશું. તો તો અમને આ દોષ નહીં આવે ને ? જો આવું કહો તો એટલે અવયવીને સાંશ માનશો તો નક્કી થાય છે કે અવયવોમાં વર્તનારો અવયવી પોતે અંશોવાળો છે. તે અંશો પણ તે અવયવીથી શું ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન માનશો તો ફરીથી પૂર્વની જેમ જ પક્ષો થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે ? જેમ આ અવયવોમાં વર્તનારો અવયવી ભિન્ન માનો તો એકેક અવયવમાં આ અવયવી સામસ્ત્યેન વર્તે છે ? કે એકદેશેન વર્તે છે ? ઇત્યાદિ વિકલ્પો ઉપર બતાવ્યા તેવી જ રીતે સાંશ માનેલો તે અવયવી અનેકઅંશમાં વૃત્તિવાળો થયો, તેવા પ્રકારના અનેક અંશોમાં વર્તતો એવો એક અવયવી શું સામસ્ત્યેન વર્તે છે ? કે એકદેશથી વર્તે છે ? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત જ વિકલ્પોનું અનતિક્રમણ થવાથી અર્થાત્ તે જ વિકલ્પો ફરીથી લાગવાથી અનવસ્થાદોષ આવશે, અને જો અંશોમાંથી અંશી અભિન્ન માનશો તો અંશો જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નહીં રહે. - અભિન્ન માનવાથી બન્ને એક જ થઈ જશે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ - અને સૂક્ષ્મ (કાર્યસ્થૂલ અને તેનું કારણ સૂક્ષ્મ-અણુ) એવા પ્રકારના ઉભયસ્વભાવવાળો પદાર્થ છે એ ત્રીજો પક્ષ પણ સંગતિના શિખરના સંગને પામતો નથી, અર્થાત્ નિર્દોષ નથી.

અનુભયસ્વભાવભેદોઽપ્યુપેક્ષાક્ષેત્રં પ્રેક્ષાણામ્ । પરમાણુસ્થૂલયોઃ પરસ્પરપ્રતિષેધા-
ત્મકત્વેનાન્યતરપ્રતિષેધે તદિતરવિધેસ્વશ્યં ભાવાત્ । इति नार्थः कश्चिद्, विचारचूला-
मालम्बते ॥ તદભાવે તદ્ ગ્રાહકતયા સમ્પત્તં જ્ઞાનમપિ તથૈવ ॥

અનુભયસ્વભાવવાળો ચોથો પક્ષ પણ પંડિતપુરુષોને સદા ઉપેક્ષાનો જ વિષય છે, કારણ કે પરમાણુપણું અને સ્થૂલપણું પરસ્પર એકબીજાના પ્રતિષેધાત્મકપણે હોવાથી બેમાંથી ગમે તે એકનો પ્રતિષેધ કરો ત્યારે તેનાથી ઇતરનું વિધાન અવશ્ય થતું હોવાથી આ પક્ષ પણ સ્વીકાર યોગ્ય નથી. અર્થાત્ અનુભય એટલે બન્ને નહીં, ત્યાં બન્નેના નિષેધમાં પરમાણુનો નિષેધ થયો એટલે સ્થૂલ છે એમ નક્કી થાય છે. અને સ્થૂલના નિષેધથી સૂક્ષ્મ છે એમ નક્કી થાય છે તેથી આ જગત્ સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ એમ ઉભયાત્મક છે એમ સાબિત થાય છે. અને આ ઉભયાત્મક પક્ષનું ખંડન હમણાં જ ઉપર કર્યું છે. માટે ચોથો પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી. આ પ્રમાણે (૧) અણુરૂપ, (૨) સ્થૂલરૂપ, (૩) ઉભયરૂપ, કે (૪) અનુભયરૂપ એમ ચારે પક્ષોમાંના કોઈ પણ પક્ષથી પદાર્થ જેવી કોઈ વસ્તુ વિચારની ચતુરાઈને પામતી નથી. પદાર્થ જેવું કોઈ તત્ત્વ સિદ્ધ થતું જ નથી.

પદાર્થના અસ્તિત્વના ખંડન માટે બૌદ્ધવડે કલ્યાયેલા પક્ષોનું ચિત્ર

અને જો ગ્રાહ્ય એવો પદાર્થ સિદ્ધ ન થાય તો તે પદાર્થનો અભાવ હોતે છતે તેના ગ્રાહક તરીકે માનેલું જ્ઞાન પણ તેમ જ છે એમ સમજવું. અર્થાત્ અસિદ્ધ જાણવું. આ રીતે આ સંસારમાં ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક કોઈ તત્ત્વ છે જ નહીં.

કિञ્ચ, એતદર્થસમકાલમ્, તદ્ભિન્નકાલં વા તદ્ગ્રાહકં કલ્પ્યેત ? પ્રાક્કલ્પનાયામ્, ત્રિલોકીતલ્પોપગતા અપિ પદાર્થાસ્ત્ર પ્રથેન્, સમકાલત્વાવિશેષાત્ । તદગ્ર્યપ્રકારે તુ, નિરાકારં સાકારં વા તત્ સ્યાત્ । પ્રથમે, પ્રતિનિયતપદાર્થપરિચ્છેદાનુપપત્તિઃ । દ્વિતીયે તુ કિમયમાકારો વ્યતિરિક્તઃ, અવ્યતિરિક્તો વા જ્ઞાનાત્ ? । અવ્યતિરેકે, ન કશ્ચિદાકારો નામ, તથા ચ નિરાકારપ્રકારપ્રકાશિતઃ પરિહારઃ । વ્યતિરેકે ચિદસ્ત્વઃ, અચિદસ્ત્વો વાઽયં ભવેત્ ? ચિદસ્ત્વશ્ચેત્ - તદાનીમાકારોઽપિ વેદકઃ સ્યાત્ । તથા ચાયમપિ નિરાકારઃ સાકારો વા તદ્વેદકો ભવેત્ । इत्यावर्तनेनानवस्था । अथाऽचिदस्त्व किमज्ञातः ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने, चैत्रस्येव मैत्रस्याऽप्यसौ तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुत्तरे तु, “निराकारेण साकारेण वा ज्ञानेन तस्याऽपि ज्ञानं स्यात्” इत्याद्यावृत्तावनवस्थैव । इति न ज्ञानमपि किञ्चिच्चतुरचेतोगोचरे संचरति । ततः सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमवास्थित । इति सर्वापलापिविकल्पसंक्षेपः ॥

ઉપર કરેલી વિસ્તૃત ચર્ચાથી “પદાર્થ” જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી, એમ સિદ્ધ થયું. હવે જો પદાર્થ જ ન હોય તો તે પદાર્થને જણાવનારું જ્ઞાન તો હોય જ ક્યાંથી ? તેથી ગ્રાહ્યના અભાવે ગ્રાહક એવા જ્ઞાનનું આપોઆપ ખંડન થઈ જ જાય છે, છતાં આ વાક્યપ્રબંધમાં જ્ઞાનનું ખંડન પણ યુક્તિથી સમજાવાય છે કે એતદ્ = આ જ્ઞાન શું અર્થના સમકાલમાં તેનું ગ્રાહક બને ? કે અર્થથી ભિન્નકાળમાં તેનું ગ્રાહક બને ? આ બે પક્ષોમાં તમારાવડે શું કલ્પાય છે ? જો પ્રથમપક્ષની કલ્પના કરો તો જેમ ઘટ-પટ પદાર્થો ચક્ષુ સામે વિદ્યમાન છે અને તેનું જ્ઞાન થાય છે. તે જ રીતે ત્રણે લોકરૂપી શય્યા ઉપર રહેલા એવા સઘળા પદાર્થો પણ તે જ્ઞાનમાં પ્રકાશિત થવા જોઈએ. કારણ કે “સમકાલત્વ” નિકટના પદાર્થોમાં જેવું છે તેવું જ દૂર-દૂરતર પદાર્થોમાં પણ “સમકાલત્વ” અવિશેષ છે.

હવે જો તેના પછીનો બીજો પક્ષ કહેશો તો, એટલે કે પદાર્થથી ભિન્નકાલમાં જ્ઞાન તેનું ગ્રાહક થાય છે એમ જો કહેશો તો શું તે જ્ઞાન નિરાકાર હોતે છતે તે પદાર્થનું ગ્રાહક થાય છે કે સાકાર હોતે છતે તે પદાર્થનું ગ્રાહક થાય છે ? જો “નિરાકાર” વાળો પ્રથમ પક્ષ કહો તો પ્રતિનિયત (અમુક ચોક્કસ) પદાર્થના પરિચ્છેદની અનુપપત્તિ જ થશે કારણ કે નિરાકારતા હોવાથી અમુક ચોક્કસ આ ઘટ જ છે. આ પટ જ છે એવો પ્રતિનિયત પદાર્થનો બોધ તેના આકાર વિના કેમ સંભવે ? હવે જો “સાકાર” વાળો બીજો પક્ષ કહો

તો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો આ આકાર શું જ્ઞાનથી ભિન્ન હોય કે જ્ઞાનથી અભિન્ન હોય ?

જો “અભિન્ન” પક્ષ કહો તો જેમ દૂધમાં નાખેલી સાકર દૂધમય જ બની જાય, સાકરરૂપે રહે નહીં, તેમ જ્ઞાનમાં ભળેલો આકાર જ્ઞાનમય જ બની જાય. આકાર જેવો કોઈ જુદો પદાર્થ રહેશે જ નહીં. અને તેથી આકાર જ્ઞાનમાં જ સમાપ્ત થઈ જવાથી જ આકાર જેવું કોઈ તત્ત્વ નહીં રહેવાથી જ્ઞાન તો નિરાકાર જ રહેશે, આ રીતે જ્ઞાન નિરાકાર જ બની જશે, અને નિરાકારજ્ઞાન સર્વ પદાર્થનું ગ્રાહક બનવું જોઈએ એવો નિરાકારવાળા પ્રકારમાં પ્રકાશિત કરેલો પરિહાર જ (ઉત્તર જ) આવશે. હવે જો તે આકાર જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત અર્થાત્ ભિન્ન માનશો તો, તે આ આકાર શું ચિદ્વરૂપ (જ્ઞાનમય) માનશો કે અચિદ્વરૂપ (અજ્ઞાનમય-જડ સ્વરૂપ) માનશો ? જો તે આકાર ચિદ્વરૂપ (જ્ઞાનમય) છે એમ માનશો તો જેમ જ્ઞાન પોતે ચિત્સ્વરૂપ હોવાથી પદાર્થનું વેદક બને છે, તેમ આ આકાર પણ ચિત્સ્વરૂપ માનવાથી તે આકાર પણ પદાર્થનો સ્વયં વેદક બનશે. અને તેમ થવાથી જેમ જ્ઞાનમાં બે પક્ષો કલ્પવામાં આવ્યા કે સાકારજ્ઞાન કે નિરાકારજ્ઞાન વિષયનું બોધક થાય ? તેવી જ રીતે આ આકાર પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન અને ચિદ્વરૂપ માનેલો હોવાથી નિરાકાર કે સાકાર થયો છતો તે ગ્રાહ્ય પદાર્થનો ગ્રાહક બને ? ઈત્યાદિ વિકલ્પોની જાળ પુનઃ આવર્તન પામવાથી અનવસ્થા આવશે.

હવે “અચિદ્વરૂપ” એવો આ આકાર જો કહેશો તો તે આકાર જ્ઞાનથી અજ્ઞાત રહ્યો છતો પદાર્થનો બોધક બને ? કે જ્ઞાત થયો છતો પદાર્થનો બોધક બને ? જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો એટલે કે જ્ઞાનથી આકારને જાણવાની જરૂર નહીં, એમને એમ અજ્ઞાત આકારવાળા જ્ઞાનથી પદાર્થ જણાય એમ જો કહેશો તો ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ આ આકાર તે પદાર્થનો જ્ઞાપક બનવો જોઈએ. જેમ કોઈ ઘટ-પટ પદાર્થ દેખીને તેના આકારને જાણવાથી ઘટોજ્ઞ્યં, પટોજ્ઞ્યં, એવું જ્ઞાન ચૈત્રને થયું, તેવું જ જ્ઞાન મૈત્રને ઘટ-પટના આકારને ન જાણે તો પણ થવું જોઈએ કારણ કે અજ્ઞાતપક્ષ સ્વીકાર્યો હોવાથી ચૈત્રને પણ અજ્ઞાત આકારથી જ ઘટપટ જણાયા છે તો મૈત્રને પણ કેમ ન જણાય ? એટલે કે મૈત્રને પણ આ આકાર તેનો જ્ઞાપક થશે.

હવે જો આ આકાર “જ્ઞાત” થયો છતો વિષયનો બોધક થાય એમ કહેશો તો આ આકારને જણાવનારું જે જ્ઞાન માન્યું તે જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો આકારનું જ્ઞાન થાય કે સાકાર હોય તો તે આકારનું જ્ઞાન થાય ? અર્થાત્ આકારને જણાવનારું જ્ઞાન કેવું ? શું નિરાકાર કે સાકાર ? ઈત્યાદિ પુનઃ આવૃત્તિ થયે છે તે અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણ

ચતુર માણસોના ચિત્તાના વિષયમાં કંઈ બેસતું નથી. એટલે કે જેમ પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી તેમ પદાર્થને જણાવનારું જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જ્ઞાન અને જોય એમ બન્ને ન હોવાથી સર્વશૂન્યતા જ છે એમ માનવું જોઈએ. એ જ સાચું પારમાર્થિક તત્ત્વ છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે જ્ઞાતા-જોય-જ્ઞાન અને જ્ઞાતિ આદિ સર્વ વસ્તુઓનો અપલાપ કરનારા સર્વશૂન્યવાદીબૌદ્ધે કલ્પેલા વિકલ્પોનો સંક્ષેપ પૂર્ણ થયો. હવે જૈનાચાર્યશ્રી તે વાદીના વિકલ્પોનો પ્રત્યુત્તર આપે છે.

તદેતદચિત્તમનત્પલ્પલાલપૂલકૂટકલ્પમપ્રતિમોત્તરકૃશાનુકળમાત્રસાધ્યમ્, તથાહિ -
 इदं प्रमाणमूल-मालप्येत अन्यथा वा ? अन्यथा चेत् ? उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, तर्हि कथमकृथाः
 प्रामाणिकपर्वदीह प्रवेशम् । प्रमाणमूलं चेत्, तत् प्रमाणमर्थस्त्वं, ज्ञानस्त्वं वा भवेत् ।
 इत्यादिस्वमार्गणैरेव मर्माविद्धिर्विद्धः कथमुद्धवसितुमपि शक्नोषि ? कथं च
 प्रमाणमभ्युपगमे शून्यसिद्धिः । शून्यस्त्वमेव प्रमाणमिति चेत् - तर्हि शून्यतासिद्धिरपि
 शून्यैव । इति न शून्यसिद्धिः स्यात् । अभ्यधिष्महि च -

શૂન્યે માનમુપૈતિ ચેદ્ નનુ તદા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ।

નો ચેત્ તર્હિ તથાઽપિ કિં ન સુતરાં શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ॥

વન્ધ્યા મે જનનીત્યમુષ્ય સદૃશીમપ્યાશ્રયન્ શૂન્યતાં ।

શઙ્કે દુઃશકસાહસૈકરસિકઃ સ્વામિન્ ! અસૌ સૌગતઃ ॥૧॥

અથેત્યમેવ વિચારયતાં યદા ન કિચ્છિત્ સંગતિં ગાતે, તદા શૂન્યમેવ તત્ત્વમવતિષ્ઠત
 इति चेत् - तदेतत् प्रबलशृङ्खलस्खलिताहेरुत्प्लवनप्रागल्भ्याभ्यसनम् । यतः -

વિચારો વસ્તુસ્ત્વશ્ચેત્, કિં સિધ્ધેત્ સર્વશૂન્યતા ।

વિચારોઽવસ્તુસ્ત્વશ્ચેત્, કિં સિધ્ધેત્ સર્વશૂન્યતા ॥૧॥

સર્વ અપલાપી શૂન્યવાદી એવા બૌદ્ધનું તે આ સઘળું કથન ઘણા ઘાસના પૂળાઓના રાશિ સમાન છે કે જે અનુપમ ઉત્તર રૂપી અગ્નિના કણમાત્રથી જ સાધ્ય છે. અર્થાત્ ઘાસના પૂળાઓનો સમૂહ ભલે લાખોનો હોય તો પણ તેમાં ચંપાયેલા એક નાના આગના કણમાત્રથી તે લાખો પૂળા બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે તે બૌદ્ધના કરાયેલા વિકલ્પો ગમે તેટલા ઘણાં છે અર્થાત્ લાખોની સંખ્યામાં બહુ છે. તો પણ હવે અમારા વડે અપાતો આ અનુપમ ઉત્તર રૂપી આગનો એક કણીઓ પણ તેને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. તે આ પ્રમાણે -

હે બૌદ્ધ ! તમારા વડે જે કંઈ આ બોલાયું તે આ સઘળું કથન શું પ્રમાણપૂર્વક

કલ્પાયું છે કે અન્યથા ? જો અન્યથા કલ્પાયું છે એટલે કે પ્રમાણ વિના (ગમે તેમ ઈચ્છામુજબ) કલ્પાયું છે તો હે બૌદ્ધ ! ઉભો થા, ઉભો થા, અહીંથી બહાર જા, કારણ કે જો પ્રમાણ જ ન માનતો હોય તો પ્રામાણિકપુરુષોની પર્ષદામાં તેં પ્રવેશ કેમ કર્યો છે ? આ સભા જ પ્રામાણિક પુરુષોની છે. જે વાદી પ્રમાણપૂર્વક વાત રજુ કરે તેની ચર્ચા હોઈ શકે, વિના પ્રમાણે મન ફાવે તેમ બબડાટ કરે તેનાં બોલાયેલાં વાક્યોની ચર્ચા જ ગાંડા માણસના બોલાયેલા વાક્યોની જેમ હોઈ ન શકે માટે પ્રમાણ ન માને તો તું અહીંથી ઉભો થા.

હવે જો આ બધું તારું વચનોચ્ચારણ પ્રમાણપૂર્વક છે, એમ જો કહેશો તો તે પ્રમાણ શું અર્થસ્વરૂપ માનશો કે જ્ઞાનસ્વરૂપ માનશો ? (અર્થસ્વરૂપ માનશો તો અણુરૂપ માનશો કે સ્થૂલ માનશો કે ઉભય માનશો કે અનુભય માનશો ? જ્ઞાનરૂપ માનશો તો પણ અર્થસમકાલ માનશો કે ભિન્નકાલવર્તી માનશો ?) ઈત્યાદિ તારાવડે જે વિકલ્પો અમારી સામે રજુ કરીને અમારી વાતનો ઘાત કરાયો. તેવી જ રીતે મર્મને ચોતરફથી વિંધનારા તારા પોતાના જ (વિકલ્પોરૂપી) બાણો વડે વિંધાયો છતો તું શ્વાસ લેવાને પણ શક્તિમાન રહીશ નહીં. તથા વળી પ્રમાણનો સ્વીકાર કરાયે છતે જો પ્રમાણ અર્થસ્વરૂપ હોય તો અર્થની શૂન્યતા ઉડી જાય છે. અને જો પ્રમાણ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો જ્ઞાનની શૂન્યતા ઉડી જાય છે. એટલે તારી માનેલી શૂન્યતાની સિદ્ધિ કેમ થશે ? અર્થાત્ શૂન્યતાની સિદ્ધિ થશે નહીં.

હવે કદાચ તું એમ કહે કે મારૂ માનેલું આ પ્રમાણ પણ શૂન્યરૂપ જ છે એમ જો કહીશ તો તારી માનેલી આ શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય જ થશે. અર્થાત્ શૂન્યતા પણ શૂન્યરૂપ જ બનશે. એટલે હકીકતથી શૂન્યતા નથી જ એમ પણ કેમ ન મનાય ! તેથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ થતી નથી.

ટીકાકાર શ્રીરત્નપ્રભાચાર્યજી પોતે જ જણાવે છે કે અમે જ અન્યશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે -

શૂન્યતા સિદ્ધ કરવામાં જો માનને (પ્રમાણને) શૂન્યવાદી સ્વીકારે તો (પ્રમાણ નામનો) પદાર્થ સ્વીકારેલો હોવાથી) શૂન્યાત્મતા સિદ્ધ થવી દુષ્કર બનશે, અને જો માનને (પ્રમાણને) ન સ્વીકારે તો (પ્રમાણ વિનાની વાત વિદ્વાનોને મૂર્ખવાણીની જેમ અમાન્ય હોવાથી) શૂન્યતાત્મતા સિદ્ધ થવી વધારે દુષ્કર કેમ ન બને ? અર્થાત્ શૂન્યતા સિદ્ધ થવી વધારે જ દુષ્કર બનશે, માટે “મારી માતા વન્ધ્યા છે “ઈત્યાદિ અસંભવિત વાક્યરચના સરખી

શૂન્યતાને સ્વીકારતો એવો આ બૌદ્ધ હે સ્વામિન્ ! દુઃશક્ય એવાં સાહસો કરવામાં જ એકરસિક હોય એમ હું કલ્પુ છું (માનું છું).

શૂન્યવાદી :- મેં ઉપર મુજબ જે જે પક્ષો બતાવ્યા, અને તે તે પક્ષોમાંના કોઈપણ પક્ષો સ્વીકારો તો શું શું દોષો આવે છે તે પણ મેં ઉપર જણાવ્યું છે. તેથી આ પ્રમાણે વિચારણા કરતાં જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ છે એમ માનવાની વાત કોઈ પણ (રીતે યુક્તિની) સંગતિને પામતી નથી ત્યારે “સર્વશૂન્ય માનવું એ જ એક તત્ત્વ” છે એમ સ્થિર થાય છે. માટે શૂન્યતા જ શ્રેયસ્કર છે.

જૈનાચાર્ય :- તમારું આ સઘળું કથન, પ્રબળ સાંકળથી જકડાયેલા છે પણ જેના એવા પુરૂષને, કૂદવાના ઉત્સાહના અભ્યાસ તુલ્ય છે. અર્થાત્ જકડાયેલા પગવાળો જેમ કૂદવાની ઈચ્છા કરે પરંતુ તે મનોરથ માત્ર છે, તેમ તારી ઉપરોક્ત સર્વ વાત મનોરથમાત્ર છે. બોલવા માત્રથી કંઈ તારી વાત સિદ્ધ થઈ જતી નથી. તે આ પ્રમાણે -

તે જે એમ કહ્યું કે “વિચાર કરતાં” પદાર્થ ઘટતો નથી. ત્યાં અમે તને પુછીએ છીએ કે “વિચાર” એ કોઈ વસ્તુ છે કે શૂન્યરૂપ છે ? જો વિચાર વસ્તુરૂપ છે, તો (વિચાર એ પણ એક પદાર્થ છે. આમ માન્ય કરવાથી) તારી માનેલી સર્વશૂન્યતા કેમ સિદ્ધ થશે ? અને જો વિચાર અવસ્તુસ્વરૂપ મિથ્યા છે તો પણ (જેમ આકાશપુષ્પથી કંઈ સિદ્ધ ન થાય તેમ) સર્વથા અસત્ એવા તે વિચારથી પણ સર્વશૂન્યતા કેમ સિદ્ધ થશે ? માટે ઉભયથા તારી વાત અનુચિત છે.

ન ચ તત્ત્વામૂન્યર્થજ્ઞાનદૂષણાન્યપિ સૂપપાદાનિ, યસ્માદુભયસ્વભાવ એવાર્થ, ઇતિ નઃ પક્ષઃ । ન ચાણુભ્યઃ સ્થૂલોત્પાદઃ સર્વત્ર સ્વીક્રિયતે, યતસ્તત્કાર્યકારણભાવમાત્ર-વિત્રાસનેનાર્થકથા વિશ્રામ્યેત્ । સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદેઃ સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુર્ભાવ-વિભાવનાત્ । આત્માઽઽકાશાદેરપુદ્ગલકાર્યત્વકક્ષીકારાચ્ચ । યત્ર પુનરણુભ્યસ્તદુત્પત્તિઃ, તત્ર તત્ત્વાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં કથચ્છિત્પૃથગ્ભૂતં સંયોગાતિશય-મપેક્ષ્યેયમવિરુદ્ધૈવ ।

કેવલં કથચ્છિદિતિ કિઞ્ચન ત્વચ્ચેતસ્તુદતિ । તત્રેયં પ્રતિક્રિયા- એકેનૈવ હિ રૂપેણ ભેદાભેદયોરભિધાને વિરોધનિરોધઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમિહ, યયાર્યસ્વતયા ભેદસ્ય, દ્રવ્યરૂપતયા ચાભેદસ્ય ભળનાત્ । ત્વયાપિ ચ “પ્રમાણપ્રમેયતત્ત્વં નાસ્ત્યેવ” ઇત્યેકમેવ વચનં સ્વપરપક્ષાવપેક્ષ્ય સાધકં બાધકં વા કક્ષીકૃતમેવ ।

તથા વળી પદાર્થ અને જ્ઞાનને માનવા સંબંધી તમારા દ્વારા રજૂ કરાયેલાં દૂષણો

પણ સૂપપાદ નથી. અર્થાત્ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે તમે જે પ્રથમ અણુરૂપ, સ્થૂલરૂપ, ઉભયરૂપ, અને અનુભયરૂપ એમ ચાર પક્ષો અમારા ખંડન માટે પાડેલા, તેમાંથી ઉભય સ્વભાવવાળો જ પદાર્થ છે. એમ અમારો (જૈનોનો) પક્ષ છે. એટલે ઉપરોક્ત ચાર પક્ષોમાંથી ત્રીજો પક્ષ જ અમને માન્ય હોવાથી શેષ ત્રણ પક્ષોને માનવામાં આપેલા દૂષણોનો ઉત્તર અમારે હવે આપવાનો રહેતો જ નથી, કારણ કે એ ત્રણ પક્ષો અમને માન્ય નથી. સંસારના તમામ પદાર્થો અણુરૂપ પણ છે અને સ્થૂલરૂપ પણ છે અર્થાત્ ઉભયાત્મક છે એમ અમે માનીએ છીએ.

ઉભયાત્મક જગત્ છે એમ માનવામાં પણ માત્ર અણુઓથી જ સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવું અમારું સર્વત્ર માનવું નથી કે જેથી તે અણુ અને સ્થૂલની વચ્ચે તમારા વડે કરાયેલા કાર્ય-કારણભાવના ખંડન માત્રવડે પદાર્થની કથા સમાપ્ત થઈ જાય. અમે જૈનો અણુઓથી દ્વયણુકાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એમ પણ માનીએ છીએ, અને સ્થૂલ એવા સૂત્ર પટલાદિ (તન્તુસમૂહ) થી સ્થૂલ એવા પટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એમ પણ માનીએ છીએ તથા આત્મા અને આકાશાદિ પદાર્થો પુદ્ગલના કાર્યરૂપી નથી એમ પણ માનીએ છીએ. વળી જ્યાં અણુઓના સમૂહથી દ્વયણુકાદિ તે તે સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનેલી છે ત્યાં પણ તે તે કાલાદિ (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવાદિ અથવા કાળ-સ્વભાવ-નિયતિ પુરૂષાર્થ વિગેરે) સામગ્રીની અપેક્ષાપૂર્વકની ક્રિયાના વશથી પ્રગટ થયેલો, અને અણુઓથી કથંચિદ્ ભિન્ન એવો, જે “સંયોગ” નામનો અતિશય વિશેષ છે તેની અપેક્ષાએ આ ઉત્પત્તિ અવિરૂદ્ધ જ છે. તમારા કલ્પાયેલા પક્ષોમાંથી ઉભયરૂપ - કારણીભૂતપરમાણુ - સાતિશય - સંયોગ-પૃથગ્ભૂત-કથંચિદ્-સંબંધ - તાદાત્મ્ય નામનો પક્ષ અમને જૈનોને માન્ય છે. સંયોગ નામનો અતિશય દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને ગુણ હોવાથી અણુઓથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે. એકાન્તભિન્ન નથી. ગુણ-ગુણી વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય છે. જેને કથંચિદ્ ભિન્ન સંબંધ કહેવાય છે. એક દ્રવ્ય અને બીજો ગુણ હોવાથી ભિન્ન પણ છે અને ગુણો ગુણીમાં વ્યાપીને જ રહે છે માટે કથંચિદ્ અભિન્ન પણ છે. સાપેક્ષભાવે ઉભય માનવામાં કંઈ દોષ નથી.

પરંતુ અમે “કથંચિદ્” શબ્દનો પ્રયોગ જ્યારે કરીએ ત્યારે તેટલા માત્રથી ફક્ત તારા ચિત્તમાં કંઈ પણ ખેદ થતો હોય = તારું ચિત્ત દુભાતુ હોય તો તેની આ પ્રતિક્રિયા છે (તેનો અમે આ ઉપાય સમજાવીએ છીએ) કે જો એક જ રૂપે ભેદ અને અભેદ સમજાવાય તો જ વિરોધ રૂપ બાધક દોષ આવે, પરંતુ અમે એમ કહેતા નથી, પર્યાયરૂપે ભેદ કહીએ છીએ, અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહીએ છીએ. જેમ એક પુરૂષને તેના પિતાની

શક્તિસ્વરૂપ તે અંશ સ્વીકારાયો છે. અર્થાત્ પરમાણુઓમાં પરસ્પર સંયોગ થવામાં નિમિત્તભૂત એવી તેવા પ્રકારની શક્તિ સ્વરૂપ અંશ અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. અને તેના વડે જ દ્રવ્યણુકાદિરૂપ સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આટલા માત્રથી પરમાણુને ધડંશતા આવી જતી નથી. કારણ કે આ અંશ શક્તિસ્વરૂપ છે, અવયવસ્વરૂપ નથી.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો એટલે અંશનો અર્થ અવયવ કરો તો “અવિનાભાવ = વ્યાપ્તિ” ઘટતી નથી. એટલે કે જ્યાં જ્યાં સંયોગ થાય ત્યાં અવયવતા હોય એવો અવિનાભાવ નિયમ નથી. કારણ કે વિવક્ષિત એવા તે તે પરમાણુઓનો સંબંધ અન્ય પરમાણુઓની સાથે તેવા તેવા પ્રકારની અંદર પ્રગટ થયેલી શક્તિમાત્રથી જ થાય છે. તેને રોકવાને અશક્ય છે.

તથા વળી અવયવોમાં રહેનારો એવો આ અવયવી “નિરાધાર છે કે સાધાર” છે ? અને સાધાર હોય તો પણ એકાવયવાધાર છે કે અનેકાવયવાધાર છે ? અને અનેકાવયવાધાર હોય તો પણ પરસ્પર વિરોધી અનેક અવયવાધાર છે કે અવિરોધી અનેકાવયવાધાર છે ? ઇત્યાદિ તમારા વડે જે કહેવાયું, ત્યાં પણ અમારાવડે આવો ઉત્તર અપાય છે કે કથંચિદ્ વિરોધી, અને કથંચિદ્ અવિરોધી એવા અનેક અવયવોમાં અવિષ્વગ્ભાવે વૃત્તિવાળો અવયવી છે એવું અમે માનીએ છીએ. જેથી તમારા આપેલા એક પણ દોષો અમને આવશે નહીં કારણ કે તમારાવડે અપાયેલા દોષો એકાન્તવિરોધીમાં અને એકાન્ત અવિરોધીમાં લાગે છે. પરંતુ અપેક્ષા ભેદે વિરોધી અને અવિરોધી એમ બન્ને સ્વીકારવામાં કોઈ પણ દોષો તો આવતા નથી પરંતુ એકાન્તવાદમાં આવતા દોષોનો આ અનેકાન્તવાદ માનવા વડે પરિહાર થાય છે. તથા તમારા વડે વિરોધી અનેક અવયવ આધારતા સ્વીકારવામાં પરસ્પર વિરૂદ્ધધર્મોનો યોગ થઈ જશે ઇત્યાદિ જે દોષો તમારા વડે અપાયા, તે સઘળા દોષો એકાન્ત વિરોધી અવયવો સ્વીકારીએ તો આવે પરંતુ કથંચિદ્ વિરૂદ્ધધર્મવાળો અવયવી અમારાવડે સ્વીકારાય છે. તેથી કોઈ દોષો આવતા નથી. કારણ કે અનેક અવયવોથી બનેલો એવો તે અવયવી પણ કથંચિદ્ અનેકરૂપ છે જ. જો કે અવયવી અવયવીરૂપે એક છે, અને તેમાં અવયવો અનેક છે, તથાપિ તે બન્ને તાદાત્મ્ય હોવાથી (અભિન્ન હોવાથી) અવયવો અનેક હોવાના કારણે અવયવી પણ અનેકરૂપ છે એમ માની શકાય છે.

જેમ કે “પટાત્મક” એક જ અવયવીમાં તન્તુ આત્મક અવયવો અનેક છે. તથા તે અવયવો કોઈ નીલા, (તન્તુ સ્વરૂપ) કોઈ પીળા, કોઈ શ્વેત, કોઈ લાલ અને કોઈ કાળા એમ ભિન્ન ભિન્ન વર્ણની અપેક્ષાએ પરસ્પર વિરોધી પણ છે, છતાં તન્તુભાવે અવિરોધી

(સમાન) પણ છે. તથા તન્તુભાવે અનેક છે તેથી તેનાથી અભિન્ન એવો પટ અવયવી કયંચિદ્ અનેક પણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિએ બન્ને વિરોધી-અવિરોધી - એક-અનેક માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

વળી તમારા વડે એવું જે કહેવાયું કે અનેક અવયવોમાં રહેતો એવો આ અવયવી એકેક અવયવમાં સામસ્ત્યથી વર્તે છે કે એક દેશથી વર્તે છે ? ઇત્યાદિ, ત્યાં પણ તમારા વડે રજુ કરાયેલા ઉપરોક્ત બન્ને વિકલ્પોનો (એકાન્તવાદ હોવાથી) અસ્વીકાર કરવો. એ જ અમારો ઉત્તર છે, અર્થાત્ તમારા પાડેલા આ વિકલ્પો એકાન્તરૂપ હોવાથી તે માનવામાં અવશ્ય દોષો આવે જ, આ કારણથી તમારા વડે કલ્પાયેલા તમામ વિકલ્પો એકાન્તરૂપ હોવાથી ન સ્વીકારવા એ જ અમારો જવાબ છે. જેથી અમને કોઈ પણ જાતના દોષો આવતા નથી. તેથી બીજો કોઈ ઉત્તર આપવાનો રહેતો પણ નથી. આવા એકાન્તપક્ષોનો અસ્વીકાર કરવો એ જ તેનો ઉત્તર છે. અમે જૈનોએ અવયવોમાં અવિષ્વગ્ભાવે (અભેદભાવે) અવયવીની વૃત્તિ સ્વીકારેલી છે, માટે કોઈ પણ દોષ અમને આવતો નથી.

यच्च “अर्थसमकालम्” इत्याद्युक्तम्, तत्रापि विकल्पद्वयमपि स्वीक्रियत एव, अस्मदादिप्रत्यक्षं हि योग्यसमकालार्थाकलनकुशलम्, स्मरणमतीतस्य शाब्दानुमाने त्रैकालिकस्याप्यर्थस्य परिच्छेदके । निराकारं चैतद् द्वयमपि । न चातिप्रसङ्गः । तदग्रहण-परिणामश्चेदाकारः, तदभ्युपगच्छामः । स्वज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेष-वशादेवास्य नैयत्येन प्रवृत्तेः । शेषविकल्पनिकुरुम्बडम्बरेऽस्वीकार एव तिरस्कारः ।

નિરસ્તા શૂન્યતા સેયમાશાઃ શાક્ય ! વસન્ત્યમૂઃ ।

उन्मीलय चिराद् नेत्रे, कौतुकालोकनोत्सुके ॥१॥

તથા વળી તમે જે પૂર્વે એમ કહ્યું કે ઉત્પન્ન થતું આ જ્ઞાન શું અર્થના સમકાલમાં થાય છે કે અર્થથી ભિન્નકાળમાં થાય છે ? ત્યાં પણ અમારાવડે બન્ને વિકલ્પોનો સ્વીકાર કરાય છે. ગ્રાહક એવું જ્ઞાન અર્થના સમકાળમાં પણ થાય છે અને અસમાનકાળમાં પણ થાય છે. કારણ કે અમારા જેવા છદ્મસ્થ આત્માઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય સન્નિકર્ષના સહાયવાળું હોવાથી (૧) યોગ્ય મર્યાદિત દેશમાં રહેલા, અને (૨) જ્ઞાનના સમકાલમાં રહેલા એવા પદાર્થને જાણવામાં કુશળ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયો દૂર-દૂરના વિષયોને જાણી શકતી નથી. માટે પદાર્થ યોગ્યદેશમાં હોય તો જ જણાય છે, તથા ચક્ષુ વિના બાહ્યેન્દ્રિયો સન્નિકર્ષવાળી હોવાથી પદાર્થ સામે હાજર હોવો જોઈએ. ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી હોવાથી ભલે સન્નિકર્ષ પામતી નથી તથાપિ પદાર્થ સામે હાજર હોય તો જ દેખી શકે છે. તેથી યોગ્ય

મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહેલા, અને સમકાલમાં રહેલા પદાર્થને જ જાણવાવાળું અમારું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તથા અમારું સ્મરણાત્મક જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન અતીતકાળનું થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન પદાર્થના અસમકાલભાવી છે. વળી શબ્દજ્ઞાન (આગમજ્ઞાન) અને અનુમાનજ્ઞાન ત્રૈકાલિક અર્થનું પણ થાય છે. એટલે વર્તમાનકાલવિષયક આ બે જ્ઞાનો અર્થના સમકાલીન છે, અને ભૂત-ભાવિવિષયક આ બે જ્ઞાનો અર્થના અસમકાલીન પણ છે.

તથા વળી “આ જ્ઞાન સાકાર માનશો કે નિરાકાર” ઇત્યાદિ તમે જે પક્ષો રજૂ કર્યા હતા, ત્યાં પણ અમે બન્ને પક્ષો સ્વીકારીએ છીએ, છતાં અમને અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી, કારણ કે એકલું નિરાકાર જ્ઞાન માનીએ તો સમસ્ત જોય સમાન હોવાથી સમસ્તજોયને જણાવવાની અતિવ્યાપ્તિની આપત્તિ આવે, પરંતુ અમે જૈનો એકલું નિરાકારજ્ઞાન કહેતા નથી. સાકાર પણ માનીએ છીએ તથા સાકાર માનવા છતાં ઘટ-પટ આદિ જોય પદાર્થોમાં જે આકૃતિ છે તે આકૃતિ ઘટ-પટમાંથી ઉડીને જ્ઞાનમાં આવે એવું અમે માનતા નથી કે જેથી અમને તમે આપેલા દોષો આવે ! જો અમે એમ માનીએ તો ઘટ-પટાદિ જોયપદાર્થો નિરાકાર-અમૂર્ત બની જાય, અને જ્ઞાન સાકાર-મૂર્ત બની જાય. આવી આપત્તિ આવે. પરંતુ એવું અમે સાકારપણુ કહેતા નથી. ફક્ત તે તે જોયવસ્તુને ગ્રહણ કરવાના (જાણવાના) પરિણામરૂપ જે શક્તિસ્વરૂપે આકાર જ્ઞાનમાં છે તેને અમે સ્વીકારીએ છીએ. જેમ નેત્રમાં તથા દર્પણમાં જોયનું પ્રતિબિંબ માત્ર પડે છે, તેની જેમ જ્ઞાનમાં જોયનું પ્રતિબિંબ માત્ર પડે છે. તેથી જ્ઞાન તે તે જોયને જાણવામાં માત્ર પ્રવર્તે છે, તે પ્રતિબિંબ શક્તિસ્વરૂપ આકારમાત્ર અમે સ્વીકારીએ છીએ.

આવા પ્રકારનો આ શક્તિસ્વરૂપ આકાર પોતાના જ્ઞાનાવરણીયકર્મ, અને વીર્યાન્તરકર્મના ક્ષયોપશમ વિશેષના વશથી નિયતપણે જ પ્રવર્તે છે. બાકીના તમારાવડે કહેવાયેલા વિકલ્પોના, (નિકુરુંબ) સમૂહ રૂપ, (ડમ્બરે) આડંબરની બાબતમાં તે વિકલ્પોનો અસ્વીકાર (તિરસ્કાર=) કરવો એ જ અમારો ઉત્તર છે.

હે બૌદ્ધ ! તે આ શૂન્યતા ખંડિત થઈ ગઈ છે અને આ ચારે દિશાઓ (અને દિશાઓના ઉપલક્ષણથી ઘટ-પટ આદિ સમસ્ત જોયપદાર્થો) જગતમાં અસ્તિત્વરૂપે વસે છે, વિદ્યમાન છે, સત્ છે. અત્યાર સુધી જગત્ શૂન્ય છે એમ માનીને બંધ રાખેલી તારી બન્ને આંખો હવે જગત્ના પદાર્થો સત્ છે એમ સિદ્ધ થવાથી લાંબા કાળથી કૌતુકને જોવા ઉત્સુક છે. તે બન્ને નેત્રોને તું જલ્દી ખોલ, નેત્રોને ઉઘાડ.

આ પ્રમાણે શૂન્યવાદી બૌદ્ધની સાથેની ચર્ચા સમાપ્ત કરી ઘટ-પટાદિ જોય પદાર્થો અને તેનું ગ્રાહક જ્ઞાન સત્ છે એમ સિધ્ધ કર્યું.

અથ બ્રહ્મવાદિવાવદૂકા વદન્તિ - યુક્તં યદેષઃ સકલાપલાપી પાપીયાનપાસે, આત્મ-બ્રહ્મણસ્તાત્ત્વિકસ્ય સત્ત્વાત્ । ન ચ-સરલ-સાલ-રસાલ-પ્રિયાલ-હિન્તાલ-તાલ-તમાલ-પ્રવાલ-પ્રમુખપદાર્થસાર્થેઽપ્યહમહમિકયા પ્રતીયમાનઃ કથં ન પારમાર્થિકઃ સ્યાત્ ? इति वक्तव्यम् । तस्य मिथ्यास्त्वत्वात् । तथाहि - प्रपञ्चो मिथ्या, प्रतीयमानत्वात् । यदेवं तदेवं, यथा शुक्तिशकले कलधौतम् । तथा चायम्, तस्मात् तथा ॥

“સત્યં બ્રહ્મ જગન્મિથ્યા” બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે અને સમસ્ત જગત્ મિથ્યા છે, એવું માનનારા વાવદૂક = બોલકા-અર્થાત્ વાચાળ એટલે કે વાચડા એવા બ્રહ્મવાદીઓ હવે કહે છે કે હે જૈનો ! જે આ સકલવસ્તુનો અપલાપ કરનારો અને તે જ કારણથી પાપિષ્ઠ એવો બૌદ્ધ દૂર કરાયો તે ઘણું જ સારું થયું છે. કારણ કે ઘટપટાદિની સાથે તે સર્વનો અપલાપ કરતો હોવાથી સત્ય એવા બ્રહ્મનો પણ અપલાપ કરતો હતો. માટે તમે તેનું ખંડન કર્યું તે બહુ જ યોગ્ય કર્યું છે. (પાપીયાન્ = પાપિષ્ઠ અને અપાસે = દૂર કરાયો અપ = ઉપસર્ગ આસ્ = ધાતુ પરોક્ષભૂતકાળ કર્મણિ). ખરેખર પારમાર્થિક એવું આત્મબ્રહ્મ જગત્માં અવશ્ય વિદ્યમાન છે. (માટે સર્વશૂન્યતા નથી.)

સરલ, સાલ, રસાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલ વિગેરે (આ બધાં જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષો છે) પદાર્થોનો સમૂહ- હું પણ જગતમાં છું, હું પણ જગતમાં છું, ઈત્યાદિ પોત પોતાના સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરવા વડે જે પ્રત્યક્ષ પ્રતીયમાન છે. તે સરલાદિ વૃક્ષાત્મક પદાર્થો પારમાર્થિક સત્ય પદાર્થ નથી - મિથ્યારૂપ છે એમ કેમ કહી શકાય ? આવી શંકા કરવી નહી. કારણ કે તસ્ય = તે પદાર્થસાર્થ મિથ્યારૂપ છે. આ વાત હવે પછી જણાવાતા અનુમાનથી સાબિત થાય છે.

તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે - પ્રપંચ (જગતના ઘટપટાદિ પદાર્થો-), મિથ્યારૂપ છે (સાધ્ય), પ્રતીયમાન હોવાથી (હેતુ), જે જે આવા પ્રકારના છે (પ્રતીયમાન છે) તે તે મિથ્યારૂપ જ હોય છે. (આ અન્વયવ્યાપ્તિ છે), જેમ કે શુક્તિના ટુકડામાં રૂપાનું જ્ઞાન (આ અન્વય દૃષ્ટાન્ત), આ ઘટ-પટાદિ પદાર્થોનો પ્રપંચ પણ તેવો છે (પ્રતીયમાન છે) આ ઉપનય સમજવો. તેથી આ પ્રપંચ પણ તેવો છે અર્થાત્ મિથ્યા રૂપ છે આ નિગમન જાણવું. આ પ્રમાણે પંચાવયવાત્મક પરાર્થાનુમાનથી જગત્ મિથ્યા છે તે સિધ્ધ થાય છે, તેથી આત્મબ્રહ્મ એ જ તાત્ત્વિક છે.

તદેતદેતસ્ય ન તર્કવિતર્કકાર્કશ્યં સૂચયતિ । તથાહિ - મિથ્યાત્વમત્ર કીદૃક્ષમાકા-
 ડિક્ષતં સૂક્ષ્મદૃશા-કિમત્યન્તાસત્ત્વમ્ ઉતાન્યસ્યાન્યાકારતયા પ્રતીતત્વમ્, આહોસ્વિદ-
 નિર્વાચ્યત્વમ્ । ઇતિ ભેદત્રયી ત્રિનેત્રનેત્રત્રયીવ ત્રૌકતે । પ્રાચિ પક્ષદ્વયે, ત્વદનડ્ઙીકારઃ
 પરીહારઃ । તાર્તીયિકવિકલ્પે તુ, કિમિદમનિર્વાચ્યત્વં નામ ? કિં નિર્સક્તિવિરહ એવ,
 નિર્સક્તિનિમિત્તવિરહઃ, નિઃસ્વભાવત્વં વા ? ન પ્રથમઃ કલ્પઃ કલ્પનાર્હઃ । સરલોડ્યં,
 સાલોડ્યમિતિ નિશ્ચિતોક્તેરનુભવાત્ । નાડપિ દ્વિતીયઃ, નિસ્કોર્હિ નિમિત્તં જ્ઞાનં વા સ્યાત્,
 વિષયો વા ? ન પ્રથમસ્ય વિરહઃ, સરલસાલાદિસંવેદનસ્ય પ્રતિપ્રાણિ પ્રતીતેઃ । નાડપિ
 દ્વિતીયસ્ય, યતો વિષયઃ કિં ભાવસ્થો નાસ્તિ, અભાવસ્થો વા ? પ્રથમકલ્પનાયામ્,
 અસત્ત્વ્યાત્મધ્યુપગમપ્રસંગઃ । દ્વિતીયકલ્પનાયાં તુ સત્ત્વ્યાતિરેવ । ઉભાવપિ ન સ્ત ઇતિ
 ચેત્ - નનુ ભાવાભાવશબ્દાભ્યાં લોકપ્રતીતિસિદ્ધૌ, તાવભિપ્રેતૌ વિપરીતૌ વા ? પ્રથમ-
 પક્ષે તાવત્ યથોભયોરેકત્ર વિધિર્નાસ્તિ, તથા પ્રતિષેધોડપિ, પરસ્પરવિરુદ્ધધ-
 મ્યોર્મધ્યાદેકતરવિધિનિષેધોરન્યતરનિષેધવિધિનાન્તરીયકત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ, ન
 કાચિત્ ક્ષતિઃ, ન હ્યલૌકિકવિષયસહસ્રનિવૃત્તાવપિ લૌકિકજ્ઞાનવિષયનિવૃત્તિઃ,
 તન્નિર્સક્તિનિવૃત્તિર્વા ॥

एतस्य = आ ब्रह्मवादीनुं तदेतद् = ते आ कथन, तर्कनी विचारणानी सूक्ष्मताने
 सूयवतुं नथी अर्थात् ब्रह्मवादीनुं आ कथन तर्कविहोषुं होय तेम लागे छे. ते आ प्रमाणे
 - हे ब्रह्मवादिन् ! सूक्ष्मबुद्धिवाणा अेवा तमारा वडे अडीं “मिथ्यारूपता” केवी विवक्षाई
 छे ! अेटले के “मिथ्यारूपता”नो अर्थ तमारा वडे शुं कराय छे ? (१) शुं आकाशपुष्पादिनी
 जेम अत्यन्त असदृषुं ते मिथ्यारूपता छे ? (२) शुं वस्तु होय अन्य, अने प्रतीत
 थाय अन्यरूपे, अेवुं अन्यनुं अन्यवस्तुना आकाररूपे प्रतीत थवा पशुं अेवुं मिथ्यारूपता
 विवक्षायुं छे ? के (३) अनिर्वाच्यत्व रूप = कोई पक्ष शब्दथी वर्णवी न शकाय तेवुं
 मिथ्यारूपपशुं विवक्षायुं छे ? आ प्रमाणे आ भेदत्रयी (त्रक्ष विकल्पो) मछादेवना त्रक्ष
 नेत्रनी जेम जणाय छे. जेम मछादेवनां त्रक्ष नेत्र शोभे छे तेम उपरोक्त त्रक्ष विकल्पो
 तमारा प्रत्युत्तर माटे शोभे छे. आ त्रक्षमांशी तमे कयो विकल्प मानो छे ?

(अडीं समासविधि आ प्रमाणे समजवी - त्रि शब्दथी परिमाण अर्थमां अयट्
 प्रत्यय ७/१/१५२ सूत्रथी थयो छे. टिट् होवाथी २/४/२० सूत्रथी डी प्रत्यय स्त्रीलिंगमां
 थयो छे. भेदानां त्रयाणां समाहारः इति भेदत्रयी । त्रीणि नेत्राणि यस्य सः इति त्रिनेत्रः
 अेटले मछादेव तथा उपर मुज्ज्ज नेत्राणां त्रयाणां समाहारः इति नेत्रत्रयी । त्रिनेत्रस्य
 नेत्रत्रयी इति त्रिनेत्रनेत्रत्रयी आ प्रमाणे समास छूटा पाडवा).

આ ત્રણ પક્ષોમાંથી જો પ્રથમના બે પક્ષો તમે કહો તો તે બે પક્ષોનો અમે સ્વીકાર કર્યો નથી એ જ અમારા તરફથી ઉત્તર છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે. પહેલો પક્ષ સર્વથા અસત્પણું - માનો તો આ સંસારની અંદર જલ અને સ્થલમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પુષ્પો સત્ છે એમ જે માને તે આકાશમાં પુષ્પ અસત્ છે એમ માની શકે, ઈતર સ્ત્રીઓને પુત્રો હોય છે એમ માને તે વન્ધ્યાને પુત્ર અસત્ છે એમ માની શકે, ગાય-ભેંસાદિને શીંગડાં સત્ છે એમ માને તે સસલાને અને રાસભને શ્રૃંગ અસત્ છે એમ માની શકે. સારાંશ કે અન્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે જે પદાર્થ સત્ હોય છે તે પદાર્થ તેનાથી ઈતર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે અસત્ હોય છે, એમ માની શકાય છે. પરંતુ તમે તો બ્રહ્મ વિના કોઈ જ વસ્તુને સત્ માનતા નથી, તેથી તમે અસત્ પણ કહી શકશો નહિ, અને જો અસત્ કહેશો તો તમે તે વસ્તુને જ્યાં અસત્ કહેશો તેનાથી ઈતરક્ષેત્રે, તે પદાર્થ સત્ છે એમ સિધ્ધ થશે જેથી મિથ્યારૂપતા ઉડી જશે.

તથા બીજા પક્ષમાં પણ જે માણસ ઘટને ઘટ છે એમ માને તે જ ઘટને પટરૂપે નથી એમ કહી શકે, એવી જ રીતે પટને પટ છે એમ જે માને તે જ પટને ઘટાત્મકપણે નથી એમ માની શકે, કોઈપણ વિવક્ષિત એકવસ્તુને તે વસ્તુસ્વરૂપે તમે સત્ સ્વીકારો તો જ તમે તે વસ્તુને ઈતરરૂપે નથી તેમ કહી શકો, પરંતુ તમે તો બ્રહ્મ વિના કંઈ પણ સ્વીકારતા ન હોવાથી ઈતર રૂપે નથી એમ પણ કહી શકશો નહીં. આ પ્રમાણે તમારા પાડેલા ત્રણ પક્ષોમાંથી પ્રથમના બે પક્ષોનો અસ્વીકાર કરવો એ જ અમારો ઉત્તર છે.

હવે જો ત્રીજો વિકલ્પ માનશો તો તે “અનિર્વાચ્યત્વ” એટલે શું ? (૧) નિરુક્તિવિરહ, કે (૨) નિરુક્તિનિમિત્તવિરહ, કે (૩) નિઃસ્વભાવત્વ ? આ ત્રણમાંથી અનિર્વાચ્યત્વનો અર્થ તમે શું કરો છો ? હવે જો અનિર્વાચ્યત્વનો અર્થ નિરુક્તિવિરહ કહેતા હો તો, એટલે નિશ્ચિત એવા શબ્દોનો વિરહ, અર્થાત્ ઘટ-પટાદિ પદાર્થોને સમજવા માટે, બોલવા માટે નિશ્ચિત એવા શબ્દોનો યોગ નથી. એમ જો કહેતા હો તો તે પ્રથમ (કલ્પ=) પક્ષ (કલ્પનાર્હ=) કલ્પવા યોગ્ય નથી. કારણ કે આ સરલ નામનું વૃક્ષ છે તથા આ સાલ નામનું વૃક્ષ છે, ઈત્યાદિ નિશ્ચિતશબ્દોનો અનુભવ થાય છે માટે નિશ્ચિતઉક્તિનો યોગ છે પરંતુ નિશ્ચયયુક્ત ઉક્તિનો વિરહ નથી. દરેક પદાર્થોના વાચક શબ્દો છે જ.

હવે જો નિરુક્તિનિમિત્તવિરહવાળો બીજો પક્ષ કહેતા હો તો નિરુક્તિ = નિશ્ચિતશબ્દપ્રયોગમાં નિમિત્ત શું માનો છો કે જેનો વિરહ કહેવા માગો છો ? શબ્દપ્રયોગમાં નિમિત્ત શું જ્ઞાન છે ? કે શબ્દપ્રયોગમાં નિમિત્ત શું વિષય છે ? પ્રથમપક્ષરૂપ જ્ઞાનનો વિરહ જો કહેતા હો તો જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તના વિરહના બનેલા પ્રથમપક્ષનો વિરહ છે, અર્થાત્ પ્રથમપક્ષ યુક્તિસંગત નથી. સરલ અને સાલ વિગેરેનું સંવેદન પ્રત્યેક પ્રાણીમાં

અનુભવ-સિધ્ધ છે. વૃક્ષો જોતાંની સાથે જ આ આમ્ર છે, આ નિંબ છે, આ ઘટ છે આ પટ છે, ઈત્યાદિ સંવેદન (જ્ઞાન) અનુભવસિધ્ધ છે. પદાર્થ જોતાંની સાથે જ તદ્વાચક શબ્દોનું સ્મરણ થાય છે. તે તેના જ્ઞાન વડે જ થાય છે.

હવે જો બીજો પક્ષ કહેતા હો તો તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે શબ્દના પ્રયોગમાં નિમિત્તભૂત એવો વિષય શું ભાવાત્મક પણે નથી કે અભાવાત્મક પણે નથી ? ઘટ-પટાદિ શબ્દપ્રયોગમાં નિમિત્તભૂત એવા એ પદાર્થો ભાવાત્મકપણે નથી એમ જો કહેશો તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે તે પદાર્થો ભાવરૂપે નથી અર્થાત્ અસત્ છે તેથી “અસત્જ્યાતિ” થવાનો પ્રસંગ આવશે. સારાંશ કે જ્યાં ઘટ ન હોય ત્યાં જેમ ઘટ નથી, ઘટ અસત્ છે એમ કહેવાય છે, તેમ જ્યાં ઘટ વિદ્યમાન છે ત્યાં પણ તમારી દૃષ્ટિએ ભાવાત્મકપણે ઘટ ન હોવાથી આ ઘટ નથી, આ ઘટ નથી એમ ઘટના અસત્પણાની જ્યાતિ થવી જોઈએ. જ્યાં સરલ, સાલ આદિ વૃક્ષો નથી ત્યાં જેમ સરલ, સાલ નથી એમ કહેવાય છે. તેમ તે વૃક્ષો જ્યાં વિદ્યમાન છે ત્યાં પણ તમારી દૃષ્ટિએ ભાવાત્મકપણે ન હોવાથી સરલ-સાલ નથી, સરલ-સાલ નથી એમ તે તે વૃક્ષોના અસત્પણાની જ જ્યાતિ થવી જોઈએ.

હવે નિમિત્તભૂત એવા વિષયો જો અભાવાત્મકપણે નથી એમ કહેશો તો અભાવપણે ન હોવાથી આ ઘટ પણ સત્ છે, પટ પણ સત્ છે, સરલ-સાલ પણ સત્ છે, એમ સત્ પણે જ્યાતિ થવાનો પ્રસંગ આવશે, જે તમને માન્ય નહીં થાય કારણ કે તમારી દૃષ્ટિએ તો એક બ્રહ્મ જ સત્ છે. એટલે બીજો કોઈ પણ પદાર્થોની સત્ તરીકે જ્યાતિ થવી જોઈએ નહિ અને જો આ દોષના ભયથી અભાવરૂપે નથી એમ માનશો તો સત્ તરીકે જ્યાતિ થઈ જશે.

ભાવરૂપે નથી એમ માનવામાં અસત્જ્યાતિ, અને અભાવરૂપે નથી એમ માનવામાં સત્જ્યાતિના દોષો દેખાતા હોવાથી આ બન્ને ભાવ-અભાવ ઉભય નથી એમ જો કહેશો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે આ ભાવ-અભાવ શબ્દોવડે લોકમાં પ્રતીતિથી સિધ્ધ એવા તે બન્ને ભાવ-અભાવ તમને માન્ય છે કે કોઈ તેનાથી વિપરીત ભાવ-અભાવ તમને માન્ય છે ? જો લોકમાં પ્રતીતિસિધ્ધ હોવા રૂપ ભાવ, અને ન હોવા રૂપ અભાવ જે વર્તે છે તે માન્ય હોય તો જેમ એક જગ્યાએ ભાવ અને અભાવ નથી એમ કહો છો એટલે ભાવ પણ નથી (ભાવની વિધિ નથી) અને અભાવ પણ નથી (અભાવની વિધિ નથી) એમ ઉભય નથી એટલે ઉભયનું હોવાપણું નથી એમ કહો છો તો તેની જેમ જ ઉભયનો પ્રતિષેધ પણ નથી એમ જ સિધ્ધ થશે. કારણ કે ભાવ નથી એમ જો કહો છો તેનાથી અભાવનો પ્રતિષેધ નથી એવો અર્થ થાય જ છે. તેવી જ રીતે “અભાવ નથી” એમ જે

કહો છો તેનાથી “ભાવનો પ્રતિષેધ નથી” એમ અર્થ સિધ્ધ થાય જ છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા બે ધર્મોની મધ્યે કોઈ પણ એક ધર્મનું વિધાન અથવા નિષેધ કરાયે છતે તેનાથી ઈતર એવા અન્યતર ધર્મનો નિષેધ અથવા વિધિ (નાન્તરીયક=) અવિનાભાવિપણે હોય જ છે.

હવે જો લોકપ્રતીતિથી વિપરીત, કોઈ અલૌકિક એવા ભાવ-અભાવ ત્યાં નથી એમ જો બીજો પક્ષ કહો તો અમને કંઈ પણ દોષ નથી. કારણ કે અલૌકિક વિષયો હજારો નિવૃત્ત થાય તો પણ લૌકિક જ્ઞાનના વિષયની નિવૃત્તિ કે તેના વાચક શબ્દની નિવૃત્તિ થતી નથી. જેમ કોઈ માનવમાં અલૌકિક એવા ભૂત-પ્રેતાદિ દેવનો પ્રવેશ થયો હોય, તો મંત્ર-તંત્રાદિથી અલૌકિક દેવનો પ્રવેશ દૂર થાય તો પણ તે મૂળભૂત દેવદત્તાદિના વિષયભૂત પુરુષ, કે તેનો વાચક દેવદત્તાદિ શબ્દ કંઈ નિવૃત્તિ પામતા નથી. તેમ અહીં સમજવું માટે આ પક્ષ પણ બરાબર નથી.

નિઃસ્વભાવત્વપક્ષેઽપિ’ નિસઃ પ્રતિષેધાર્થત્વે સ્વભાવશબ્દસ્યાપિ ભાવાભાવયો-
રન્યતરાર્થત્વે પૂર્વવત્ પ્રસન્નઃ । પ્રતીત્યગોચરત્વં નિઃસ્વભાવત્વમિતિ ચેત્ - અત્ર વિરોધઃ -
પ્રપન્નો ન પ્રતીયતે ચેત્ - કથં ધર્મિતયા, પ્રતીયમઃનત્વં ચ હેતુતયોપાદદે ? તથોપાદાને વા
કથં ન પ્રતીયતે ? યથા પ્રતીયતે ન તથેતિ ચેત્ ? તર્હિ વિપરીતચ્છાતેરભ્યુપગમઃ સ્યાત્ ।

કિન્ન, ઇયમનિર્વાચ્યતા પ્રપન્નસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પ્રત્યક્ષેપિ - “સરલોઽયમ્” ઇત્યાદ્યાકારં
હિ પ્રત્યક્ષં પ્રપન્નસ્ય સત્યતામેવ વ્યવસ્યતિ । સરલાદિપ્રતિનિયતપદાર્થપરિચ્છેદા-
ત્મનસ્તસ્યોત્પાદાત્, ઇતરેતરવિવિક્તવસ્તૂનામેવ ચ પ્રપન્નવચોવાચ્યત્વેન સમ્પતત્વાત્ ।

હવે “અનિર્વાચ્યત્વ” નો અર્થ નિઃસ્વભાવત્વ કરો તો પણ બરાબર નથી, કારણ કે “નિઃસ્વભાવત્વ” શબ્દમાં પ્રથમ જે “નિસ્” ઉપસર્ગ છે, તે પ્રતિષેધ અર્થવાળો છે. અને “સ્વભાવ” શબ્દ ભાવ અને અભાવ એમ બેમાંથી ગમે તે એક અર્થવાળો હોતે છતે પૂર્વની જેમ અસત્ખ્યાતિ અથવા સત્ખ્યાતિ દોષો આવશે - સારાંશ એ છે કે “સ્વભાવ” = પોતાનું સ્વરૂપ, પોતાના પણ વિદ્યમાનતા તે સ્વભાવ કહેવાય છે. હવે જો આ સ્વભાવ એ ભાવરૂપ છે ઘટ-પટની જેમ વસ્તુસ્વરૂપ છે એમ માનશો તો તેની આગળ નિસ્ ઉપસર્ગ પ્રતિષેધાર્થક આવવાથી સ્વભાવનું નહિ હોવાપણું એવો અર્થ થશે. તેમ થવાથી પૂર્વોક્તની જેમ “અસત્ ખ્યાતિ” દોષ આવશે. અને જો સ્વભાવનો અર્થ “અભાવાત્મક” કરશો તો તેની આગળ “નિસ્” ઉપસર્ગ પ્રતિષેધાત્મક આવવાથી “અભાવાત્મકપણે નહી હોવું” એવો અર્થ થશે એમ થવાથી “સત્ખ્યાતિ” દોષ આવશે. કારણ કે ભાવનો નિષેધ કરો

એટલે “અસત્ત્વની ખ્યાતિ” થાય અને અભાવનો નિષેધ કરો એટલે વસ્તુ સત્ છે એમ ખ્યાતિ થાય આ રીતે ઉભયથા દોષ છે.

હવે નિઃસ્વભાવત્વ નો અર્થ “પ્રતીત્યગોચરત્વ” એવો જો કરશો તો જે પ્રતીતિનો અવિષય હોય, અર્થાત્ પ્રતીત ન થાય, પ્રતીયમાન ન હોય તે જ નિઃસ્વભાવત્વ કહેવાય એવો અર્થ થયો. જો એમ થાય તો તમે અનુમાનમાં “પ્રપંચ” ને ધર્મીરૂપે (પક્ષરૂપે), અને “પ્રતીયમાનત્વ” ને હેતુરૂપે કેવી રીતે કહ્યો ? અર્થાત્ જે આ સરલ-સાલ-આદિ વૃક્ષો અને ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો જગત્માં દેખાય છે, તે તમામ પદાર્થો જો નિઃસ્વભાવ છે એટલે અપ્રતીયમાન જ છે. તો પ્રતીયમાનત્વ હેતુ કેમ ઘટશે ? તથા “જે આ પ્રપંચ છે તે મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે “પ્રપંચ” ને ધર્મી તરીકે કેમ કહી શકાય ? અને જો “આ પ્રપંચ છે” ઈત્યાદિપણે પ્રપંચનું, અને પ્રતીયમાનત્વ રૂપે હેતુનું ઉપાદાન કરો છો તો તે “નથી પ્રતીત થતાં, = અપ્રતીયમાન છે = નિઃસ્વભાવત્વ છે એમ કેમ કહો છો ?

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે જેમ પ્રતીત થાય છે તેમ નથી અર્થાત્ પ્રતીત તો થાય છે, પરંતુ યથાર્થપણે પ્રતીત થતાં નથી. એમ કહો તો “વિપરીતખ્યાતિ” માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

તથા વળી પ્રપંચની તમે જે અનિર્વાચ્યતા કહો છો, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે ખંડિત થયેલી છે. કારણ કે “આ સરલ છે, આ સાલ છે, ઈત્યાદિ આકારવાળું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રપંચની સત્યતાને જ પ્રકાશિત કરે છે. કારણ કે “આ સરલ જ છે. ઈતરવૃક્ષ નથી” આવા પ્રકારના પ્રતિનિયત પદાર્થના જ બોધ સ્વરૂપ આવું તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જો પ્રપંચ મિથ્યા જ હોત તો સરલવૃક્ષને જોઈને સરલનું જ અને સાલવૃક્ષને જોઈને સાલનું જ જ્ઞાન કેમ થાય ? ગમે તે વિષયનું થવું જોઈએ. પરંતુ ગમે તે વિષયનું થતું નથી. માટે પ્રપંચ મિથ્યા નથી. તથા અરસ-પરસ ભિન્ન-ભિન્ન વસ્તુઓજ “પ્રપંચ” શબ્દથી વાચ્ય છે. માટે પણ પ્રપંચ મિથ્યા નથી. જે આ સરલ વૃક્ષ દેખાય છે તે જ ઈતરપદાર્થોથી ભિન્ન છે. જે સાલવૃક્ષ છે તે સાલથી ઈતરપદાર્થોથી ભિન્ન છે. જો મિથ્યા હોત તો જેમ ઈતરરૂપે નથી તેમ સ્વરૂપે પણ ન દેખાવું જોઈએ, માટે પ્રપંચ મિથ્યા નથી.

અથ કથમેતત્પ્રત્યક્ષં પક્ષપ્રતિક્ષેપકમ્ ? તદ્વિધાયકમેવેતિ તથા તથા બ્રહ્મૈવ વિદધાતિ, ન પુનઃ પ્રપञ्ચસત્યતાં પ્રસ્ત્રયતિ । सा हि तदा प्रस्वपिता स्याद् यदीतरस्मिन्नितरेषां प्रतिषेधः कृतः स्यात् ? न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत् ? तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थः ? इदमिति वस्तुस्वસ્ત્વં गृह्णाति, नान्यस्वસ્ત્વં प्रतिषेधति

પ્રત્યક્ષમિતિ ચેત્ ? મૈવમ્ - અન્યસ્થનિષેધમન્તરેણ તત્સ્વરૂપપરિચ્છેદસ્યાપ્યસંપત્તેઃ, પીતાદિવ્યવચ્છિન્નં હિ નીલં નીલમિતિ ગૃહીતં ભવતિ, નેતરથા ? યદેદમિતિ વસ્તુ સ્વરૂપમેવ ગૃહ્ણાતિ પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતે, તદાવશ્યમપરસ્ય પ્રતિષેધમપિ તત્ પ્રતિપદ્યતેત્યભિહિતમેવ ભવતિ । કેવલવસ્તુસ્વરૂપપ્રતિપત્તૈરેવાન્યપ્રતિષેધપ્રતિપત્તિરૂપત્વાત્ ।

અપિ ચ, વિધાયકમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ નિયમસ્યાઙ્ગીકારે વિદ્યાવદવિદ્યાયા અપિ વિધાનં તવાનુષ્જયતે । સોડ્યમવિદ્યાવિવેકેન સન્માત્રં પ્રત્યક્ષાત્ પ્રતિયત્રેવ “ન નિષેધકં તત્” ઇતિ બ્રુવાણઃ કથં સ્વસ્થઃ ? ઇતિ સિદ્ધં પ્રત્યક્ષબાધિતઃ પક્ષ ઇતિ ।

કદાચ હવે અહીં આ બ્રહ્મવાદી વેદાન્તિકો આ પ્રમાણે કહે કે પ્રત્યક્ષ એવું પ્રમાણ “પ્રપંચ” એવા પક્ષનું પ્રતિક્ષેપક = નિષેધક કેમ હોઈ શકે ? કારણ કે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તો સદા વિધાયક જ હોય છે. જ્યાં ત્યાં “બ્રહ્મ (અસ્તિ) છે, આ અસ્તિ છે. એમ તેવું તેવું વિધાન જ માત્ર કરે છે પરંતુ “પ્રપંચ સત્ય છે” એવું નિરૂપણ કરી શકતું નથી, કારણ કે પ્રપંચની તે સત્યતા ત્યારે સિધ્ધ કરી કહેવાય કે જો ઈતર વસ્તુમાં ઈતરવસ્તુઓનો પ્રતિષેધ કરાયો હોય તો, પરંતુ એમ થવાનું જ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (વિધાયક માત્ર હોવાથી) નિષેધની બાબતમાં કુણ્ઠિત છે. સારાંશ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સદા “આ છે, આ છે” આ પ્રમાણે વિધાયક જ માત્ર હોય છે. નિષેધક હોતું નથી. અને વિવક્ષિત ઈતર વસ્તુમાં તેનાથી ઈતરનો નિષેધ જણાવ્યા વિના સત્યતા સિધ્ધ થતી નથી. જેમ ઘટમાં આ પટ નથી આ મઠ નથી ઈત્યાદિ ઈતરપદાર્થોનો નિષેધ બતાવીએ તો જ ‘આ ઘટ છે’ એ સત્ય સાબિત થાય. પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિધાયક જ માત્ર હોવાથી ઈતરનો નિષેધ જણાવતું નથી. અને ઈતરના નિષેધ વિના સત્યતા સિધ્ધ થતી નથી. માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અમારા “પ્રપંચ” પક્ષનું નિષેધ કરનારું (ખંડન કરનારું) કેવી રીતે બનશે ?

આ પ્રમાણે બ્રહ્મવાદી વેદાન્તિઓનું કહેવું તે અયુક્ત છે. કારણ કે “વિધાયક” છે. એવા પદનો અર્થ શું છે ? તમે વિધાયકપદનો અર્થ શું કરો છો ? “આ ઘટ છે આ પટ છે” એમ વસ્તુસ્વરૂપને (અસ્તિત્વને) જણાવે પરંતુ ઈતરવસ્તુના સ્વરૂપનો પ્રતિષેધ આ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કરી શકતું નથી. એમ અમે વેદાન્તિઓ “વિધાયક” પદનો અર્થ કરીએ છીએ, એમ જો કહેશો તો - મૈવમ્ = એમ કહેવું નહીં, કારણ કે અન્યવસ્તુઓના સ્વરૂપનો નિષેધ કર્યા વિના તે વિવક્ષિત વસ્તુના સ્વરૂપનો બોધ પણ અપ્રાપ્ત જ થાય છે. જેમ કે એક નીલવસ્તુને નીલાવર્ણવાળી ત્યારે જ જાણી કહેવાય કે તે વસ્તુ પીતાદિ ઈતર વર્ણોથી વ્યવચ્છિન્ન છે. એમ જાણી હોય તો. અન્યથા = પીતાદિ ઈતર વર્ણોથી વ્યવચ્છિન્ન કર્યા વિના નીલને નીલરૂપે ગ્રહણ કરી શકાતી નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ આ અમુક (ઘટપટ)

પદાર્થ છે એમ વસ્તુસ્વરૂપને સ્વીકારે છે. ત્યારે અવશ્ય તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ઈતરના પ્રતિષેધને પણ સ્વીકારે જ છે. એમ કહેવાઈ જ જાય છે. દાખલા તરોકે “આ ઘટ છે” એનો અર્થ જ એ છે કે આ પદાર્થ ઈતર એવા પટાદિ નથી. “અયં ઘટ એવ” એક ઘટની પાસે કહેલા એવકાર થી કેવલ ઘટાત્મક વસ્તુની જે પ્રતિપત્તિ થાય છે. તે જ અન્ય એવા પટાદિ ઈતર વસ્તુઓના પ્રતિષેધની પ્રતિપત્તિ રૂપ છે.

તથા વળી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વિધાયક જ માત્ર છે એવો નિયમ અંગીકાર કરાયે છે તે આ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જેમ વિધાનું (બ્રહ્મનું - સત્નું) વિધાન કરે છે. તેની જેમ જ (તમે નિષેધ ન માનતા હોવાથી) અવિધાનું પણ વિધાન જ થવાનું તમને પ્રાપ્ત થશે. જેમ કે ઘટ પદાર્થ વિષયક પ્રત્યક્ષપ્રમાણ “આ ઘટ છે” એમ વિધાન કરે છે. તે જ રીતે તે જ ઘટમાં ઈતર એવા પટાદિનો નિષેધ પ્રત્યક્ષવડે ન થવાથી ઈતર એવા પટાદિનું પણ વિધાન જ તમને પ્રાપ્ત થશે. જેથી ઘટ દેખતાં જ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી આ ઘટ છે એવું જેમ બોલાય છે તેમ જ આ પટ છે આ મઠ છે ઇત્યાદિ પણ તે ઘટમાં બોલવાનો તમને પ્રસંગ આવશે કારણ કે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણને ઈતરનું નિષેધક માન્યું નથી. માટે ઘટની જેમ ઈતરનું પણ વિધાન જ થવાનો દોષ તમને આવશે. તેથી તે આ બીયારો વેદાન્તિક અવિધાનો વિવેક કરવા પૂર્વક (એટલે કે અવિધાનો નિષેધ કરવા પૂર્વક) પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સત્તામાત્રને સ્વીકારતો અને છતાં “તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નિષેધક હોતુ નથી” એમ બોલતો સ્વસ્થ (ડાહ્યો-સમજુ-પ્રાજ્ઞ-સ્થિર) કેમ કહેવાશે ? કારણ કે પોતે જ વિધાનું વિધાન જેમ માને છે. તેમ તે જ પદાર્થમાં અવિધાનું વિધાન માની શકે નહીં જો માને તો એક વસ્તુ સર્વજગત્સ્વરૂપ બની જાય, એટલે તેને અવિધાનો નિષેધ માનવો જ પડે. હવે અવિધાનો નિષેધ માનવો અને છતાં પ્રત્યક્ષ નિષેધક નથી હોતું એમ માનવું તે બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી આવું બોલતો તે ડાહ્યો કેમ કહેવાય ? અર્થાત્ ગાંડો-ખસી ગયેલા મગજવાળો જ જાણવો. માટે તે વેદાન્તિકનો પક્ષ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે બાધિત છે એમ સિધ્ધ થયું.

અનુમાનબાધિતશ્ચ - “પ્રપञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात्, य एवं, स एवं, यथा आत्मा, तथा चायम् । तस्मान्तथेति । प्रतीयमानत्वं च हेतुर्ब्रह्मात्मना व्यभिचारी, स हि प्रतीयते, न च मिथ्या । अप्रतीयमानत्वे तु अस्य तद्गोचरवचनानामप्रवृत्तेर्मૂकतैव तत्र वः श्रेयसी स्यात् । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः शुक्तिशकलकलधौ ते-ऽपि प्रपञ्चान्तर्गतत्वेनानिर्वचनीयतायाः साध्यमानत्वात् ।

તથા વળી તમારા અનુમાનનો પક્ષ “પ્રતિસ્પર્ધી એવા અનુમાન વડે પણ બાધિત છે. તે પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાન આ પ્રમાણે છે - ઘટ-પટાદિરૂપે દેખાતો આ પ્રપંચ મિથ્યા

હોતો નથી. કારણ કે આકાશપુષ્પાદિ જેવા અસત્ પદાર્થો કરતાં વિલક્ષણ હોવાથી, જે જે પદાર્થો આવા છે અર્થાત્ અસદ્ધથી વિલક્ષણ છે. તે તે પદાર્થો તેવા છે અર્થાત્ મિથ્યા નથી. જેમ કે આત્મા (તમારા મતે બ્રહ્માત્મા - અસદ્ધથી વિલક્ષણ પણ છે અને મિથ્યા નથી) તેની જેમ જ આ પ્રપંચ પણ અસદ્વિલક્ષણ છે. તેથી તેવું જ છે અર્થાત્ અમિથ્યા જ છે. આવા પ્રકારના અનુમાનથી પણ તમારા અનુમાનનો પક્ષ બાધિત છે.

તથા વળી તમારા અનુમાનમાં કહેવાયેલો “પ્રતીયમાનત્વ” હેતુ પણ બ્રહ્માત્માની સાથે વ્યભિચારી છે. કારણ કે તે બ્રહ્માત્મા પ્રતીત થાય છે. એટલે કે બ્રહ્માત્મા જગત્માં છે એમ જણાય છે. છતાં (તમારા મતે) તે મિથ્યારૂપ નથી એટલે પ્રતીયમાનત્વ હેતુ બ્રહ્માત્મામાં વર્તે છે અને મિથ્યા ભવતિ એ સાધ્ય વર્તતું નથી. તેથી સાધ્યાભાવવદ્ વૃત્તિ હેતુ થયો. જો તમે આ દોષથી બચવા માટે બ્રહ્માત્માને પણ અપ્રતીયમાન માનો તો તે બ્રહ્માત્મા વિષયક શબ્દોની જ અપ્રવૃત્તિ થવાથી તેનું કોઈ પણ પ્રકારે નિરૂપણ જ નહીં કરી શકાય. તેથી આકાશપુષ્પ-વન્ધ્યાપુત્રાદિની બાબતમાં જેમ મૌનતા રાખવી પડે છે તેની જેમ બ્રહ્માત્માના વિષયમાં પણ તમારે મૌનતા રાખવી જ શ્રેયસ્કર થશે.

તથા વળી “શુક્તિશકલે કલધૌતમ્” એવા પ્રકારનું જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે દૃષ્ટાન્ત પણ સાધ્યવિકલ છે અને તેથી દૃષ્ટાન્તાભાસ દોષ પણ છે. કારણ કે શુક્તિશકલ, કલધૌત, અને શુક્તિશકલમાં થતું રજતનું જ્ઞાન, આ સર્વ વસ્તુઓ પ્રપંચની અંતર્ગત છે, અને પ્રપંચ મિથ્યા છે એ હજુ સધાય છે, સિધ્ધ થયેલ નથી. દૃષ્ટાન્ત હંમેશાં સિધ્ધનું જ અપાય. તમારા આપેલાં આ દૃષ્ટાન્તમાં અનિર્વચનીયતા (મિથ્યારૂપતા) હજુ સાધ્યમાન છે. માટે દૃષ્ટાન્ત પણ સિદ્ધ ન હોવાથી સાધ્ય વિકલતાના કારણે દોષિત છે.

કિञ્ચ, इदमनुमानं (अपि) प्रपञ्चाद्, भिन्नं अभिन्नं वा ? यदि भिन्नम् तर्हि सत्यम्, असत्यम्, वा ? यदि सत्यम्, तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं स्यात् । अथाऽसत्यम् - तत्राऽपि शून्यम्, अन्यथाख्यातम्, अनिर्वचनीयं वा ? आद्यपक्षद्वयेऽपि न साध्यसाधकत्वम्, नृशृङ्गवच्छुक्तिकलधौतवच्च । तृतीयपक्षोऽप्यक्षमः, अनिर्वचनीयस्यासम्भ-वित्वेनाभिहितत्वात् ।

व्यवहारसत्यमिदमनुमानम्, अतोऽसत्यत्वाभावात् स्वसाध्यसाधकमिति चेत् ? किमिदं व्यवहारसत्यं नाम ? व्यवहृतिर्व्यवहारो ज्ञानं, तेन चेत्सत्यम्, तर्हि पारमार्थिकमेव तत् । तत्र चोक्तो दोषः । अथ व्यवहारः शब्दस्तेन सत्यम् । ननु शब्दोऽपि सत्यस्वस्त्वः तदितरो वा ? यद्याद्यः, तर्हि तेन यत्सत्यं, तत्पारमार्थिकमेवेति तदेव दूषणम्,

અથાસત્યસ્વસ્ત્રઃ શબ્દઃ, કથં તતસ્તમ્ય સત્યત્વં નામ ? ન હિ સ્વયમસત્યમન્યસ્ય સત્યત્વ-
વ્યવસ્થાહેતુઃ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । અથ કૂટકાર્ષાપણે સત્યકાર્ષાપણોચિત્ક્રયવિક્રય-
વ્યવહારજનકત્વેન સત્યકાર્ષાપણવ્યવહારવદસત્યેઽપ્યનુમાને સત્યવ્યવહાર ઇતિ ચેત્ ?
તર્હાસત્યમેવ તદનુમાનમ્ । તત્ર ચોક્તો દોષઃ । અતો ન પ્રપજ્ઞાદ્ ભિન્નમનુમાનમુપપત્તિ-
પદબીમાપેદાનમ્ ॥

નાઽપિ અભિન્નમ્, પ્રપજ્ઞસ્વભાવતયા તસ્યાપિ મિથ્યાત્વપ્રસક્તેઃ । મિથ્યાસ્ત્રં ચ તત્કથં
નામ સ્વસાધ્યં સાધયેત્ ? ઇત્યુક્તમેવ ? એવં ચ પ્રપજ્ઞસ્ય મિથ્યાત્વાસિદ્ધેઃ કથં
પરમબ્રહ્મણસ્તાત્ત્વિકત્વં સ્યાત્, યતો બાહ્યાર્થાભાવો ભવેદિતિ ? ॥૧૬॥

“પ્રપંચ મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન હોવાથી” આવા પ્રકારનું જે અનુમાન તમારાવડે
કહેવાયું છે. તે અનુમાન શું “પ્રપંચ” નામના પક્ષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો આ
તમારું અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન હોય તો તે પ્રપંચ નામના પક્ષથી ભિન્ન એવું આ અનુમાન
શું સત્ય છે કે મિથ્યા છે ? જો સત્ય હોય તો તે અનુમાનની જેમ જ પ્રપંચ પણ સત્યતાને
જ પામશે. એટલે કે હકીકતથી તમે બ્રહ્મને જ સત્ય માનો છો. બ્રહ્મ સિવાય સર્વને મિથ્યા
માનો છો. છતાં આ અનુમાનને પ્રપંચથી ભિન્ન પણ માન્યું અને સત્ય પણ માન્યું એટલે
બ્રહ્મ સિવાય તેનાથી જુદું એવું આ અનુમાન પણ સત્ય છે એમ સિદ્ધ થયું હવે જો બ્રહ્મ
વિના બીજું સત્ય હોઈ શકે છે તો પછી આ અનુમાનની જેમ ઘટ-પટ-મઠ ઇત્યાદિ સર્વ
પદાર્થો રૂપ પ્રપંચ પણ સત્ય કેમ ન હોઈ શકે ?

હવે જો આ અનુમાનને અસત્ય કહો તો ત્યાં પણ હું તમને પુછું છું કે તે અનુમાન
શું આકાશપુષ્પની જેમ સર્વથા અસત્ એવું શૂન્યરૂપ છે ? કે શુક્તિશકલમાં કલધૌતની
જેમ અન્યથાખ્યાત છે કે અનિર્વાચ્યતારૂપ છે ? પહેલા બે પક્ષો જો કહો તો તે વ્યાજબી
નથી. કારણ કે જેમ નૃશૃંગ = સર્વથા શૂન્ય હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના સાધ્યનું સાધક
બનતું નથી તેમ આ અનુમાન પણ જો આવા જ પ્રકારનું સર્વથા શૂન્ય હોય તો પોતાના
સાધ્યનું સાધક બને નહીં. તથા જેમ શુક્તિશકલમાં થતો રૂપાનો ભ્રમ એ ભ્રમજ્ઞાન હોવાથી
કોઈપણ પ્રકારના સાધ્યનું સાધક બનતું નથી તેવી જ રીતે આ અનુમાન પણ અન્યથાખ્યાતિ
હોવાથી સાધ્યસાધક બને નહીં.

ત્રીજોપક્ષ જો કહો તો તે પણ અસમર્થ છે. કારણ કે આ અનિર્વચનીયતા શું
નિરૂક્તિના વિરહરૂપ છે ? નિરૂક્તિના નિમિત્તના વિરહરૂપ છે ? કે શું નિઃસ્વભાવતા રૂપ
છે ? ઇત્યાદિ ચર્ચા પૂર્વે હમણાં જ કરેલી છે અને તે ચર્ચા પ્રમાણે અનિર્વચનીયતાનું
અસંભવિતપણું હમણાં જ પૂર્વે જણાવેલું છે.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે આ અનુમાન વ્યવહારમાત્રથી જ સત્ય છે. તેથી (સર્વથા) અસત્યરૂપ ન હોવાથી (અર્થાત્ વ્યવહારથી સત્ય હોવાથી) પોતાના સાધ્યનું સાધક અવશ્ય બનશે જ, જો સર્વથા અસત્ય હોત તો સ્વસાધ્યસાધક બનત નહી. પરંતુ આ અનુમાન સર્વથા તેવું (સર્વથા અસત્) નથી. માટે સ્વસાધ્યનું સાધક બનશે. જો તમે આમ કહો તો હું તમને પુછું છું કે તે વ્યવહારસત્ય શું છે ? તમે વ્યવહારસત્ય કોને માનો છો ? વ્યવહારસત્યનો અર્થ શું કરો છો ? જો એમ કહો કે “વ્યવહૃતિઃ વ્યવહારઃ જ્ઞાનમ્ = જે વ્યવહૃતિ તે વ્યવહાર એટલે કે જે વ્યવહાર તે જ જ્ઞાન, જેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે કારણથી તે અનુમાનને અમે સત્ય કહીએ છીએ, વ્યવહારનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે. જેના વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે વ્યવહારથી સત્ય કહેવાય છે. જો તમે આ પ્રમાણે કહેશો તો આ અનુમાન વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે પારમાર્થિક સત્ય જ થશે. કારણ કે જે યથાર્થજ્ઞાન કરાવે તે પારમાર્થિક જ સત્ય કહેવાય છે અને આ અનુમાનને જો પારમાર્થિક સત્ય માનશો તો ઉપરોક્ત દોષ આવશે જ, એટલે કે -

પારમાર્થિક સત્ય એવું આ અનુમાન પૂર્વના પ્રપંચથી ભિન્ન માનશો કે અભિન્ન ? ભિન્ન માનશો તો સત્ય કે અસત્ય ? જો સત્ય માનશો તો બ્રહ્મથી ભિન્ન એવું આ અનુમાન સત્ય સિધ્ધ થવાથી દ્વૈતવાદ થશે અને અસત્ય માનશો તો તે અસત્ય અનુમાનથી કંઈ સિધ્ધ થશે નહિ અને જો પ્રપંચથી અભિન્ન માનશો તો પ્રપંચ મિથ્યા હોવાથી આ અનુમાન પણ મિથ્યા થશે, ઇત્યાદિ પૂર્વોક્તની જેમ જ દોષો આવશે.

હવે જો વ્યવહારનો અર્થ શબ્દોચ્ચારણ-ભાષા-બોલવું-એવું કરશો તો, એટલે કે શબ્દાત્મકપણે આ અનુમાન સત્ય છે એમ જો કહેશો તો ઉચ્ચારણાત્મક એવો તે શબ્દ શું સત્ય છે ? કે અસત્ય ? જો આદ્યપક્ષ કહેશો તો શબ્દ પોતે સત્ય હોવાથી તે શબ્દવડે સિદ્ધ થતું જે સત્ય તે પણ પારમાર્થિક જ સત્ય થશે. એટલે આ અનુમાન પણ પારમાર્થિક જ સત્ય બનશે અને ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત દોષ આવશે. એક બાજુ કહો છો કે એક માત્ર બ્રહ્મ સત્ય છે અને વળી આ શબ્દ સત્ય માન્યો એટલે દ્વૈતવાદ સિધ્ધ થશે. અદ્વૈતવાદ કેવી રીતે સિધ્ધ થશે ? તથા જો શબ્દને અસત્ય કહેશો તો અસત્ય એવા શબ્દથી ઉત્પન્ન થનારા તે અનુમાનને સત્ય ક્યાંથી કહેવાશે ? કારણ કે જે પોતે અસત્ય હોય તે અન્યની સત્યતાનો હેતુ બનતો નથી અને પોતે અસત્ય હોય તો પણ બીજાની સત્યતાનો હેતુ જો બને એમ માનશો તો અતિવ્યાપ્તિ આવશે. જેમ ઝાંઝવાનું જળ અસત્ય છે તે સત્યજળથી સાધ્ય સ્નાનપાનાદિ ક્રિયાનો હેતુ બનવાની આપત્તિ આવે. પણ તે બનતું નથી.

હવે કદાચ તમે એક કહો કે જેમ ખોટા નાણામાં આ નાણું ખોટું છે એમ જાણવા છતાં પણ (તે નાણું લેનાર વેપારીના અજાણપણા નીચે) સાચા નાણાને ઉચિત માલની લેવડ-દેવડ કરવાના વ્યવહારની ઉત્પત્તિની જનકતા દેખાય છે. અર્થાત્ ખોટા નાણાથી પણ સાચા નાણાની જેમ જ વસ્તુનો ક્યવિક્યનો વ્યવહાર થતો દેખાય છે. તેની જેમ જ આ અનુમાન અસત્ય હોવા છતાં પણ સત્યવ્યવહારનું સાધન બનશે આ પ્રમાણે જો તમે કહેશો તો હકીકતથી તે અનુમાન ખોટા નાણા જેવું જ થવાથી પારમાર્થિક અસત્ય જ થયું. અને ત્યાં પૂર્વોક્ત દોષ આવશે કે ઝાંઝવાનું જળ જેમ અસત્ય છે. તેનાથી સત્યજલસાધ્ય વ્યવહાર ન થાય તેમ આ અનુમાન પણ મિથ્યા હોવાથી તેનાથી પ્રપંચની મિથ્યાત્વતા સિધ્ધ થશે નહીં. આ પ્રમાણે આ અનુમાન પ્રપંચથી ભિન્ન હોય તે વાત યુક્તિસંગત નથી.

(અહીં કૂટ = ખોટું, કાર્ષાપણ = નાણું, ઉપપત્તિ = યુક્તિના, પદવીમ્ = સ્થાનને, આપેદાનમ્ = પામતું. આ ઉપસર્ગ પદ ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકૃદન્ત છે, એમ શબ્દાર્થ જાણવો).

હવે જો આ અનુમાનને પ્રમાણથી અભિન્ન કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે એમ માનવાથી પ્રપંચ જે સ્વભાવવાળો છે તે જ સ્વભાવવાળું આ અનુમાન થયું. પ્રપંચ મિથ્યાસ્વભાવવાળો તમે કહો જ છો. તેથી તેનાથી અભિન્ન એવું આ અનુમાન પણ મિથ્યાત્વસ્વભાવવાળું થવાની જ પ્રાપ્તિ આવશે અને મિથ્યા સ્વરૂપ - વાળું બનેલું એવું આ અનુમાન સ્વસાધ્યને કેવી રીતે સાધી શકશે ? આ વાત પૂર્વે વારંવાર કહેલી જ છે. આ પ્રમાણે ઘટ-પટાદિ પદાર્થરૂપ આ પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે આવી તમારી વાત સિધ્ધ ન થવાથી પરમબ્રહ્મ એ જ એક સત્ય તત્ત્વ છે, એમ કેમ કહેવાય ? અને એક પરમબ્રહ્મ જ સત્ય છે એ સિધ્ધ ન થાય તો ઘટપટાદિ ઈતરપદાર્થ રૂપ પ્રપંચનો અભાવ કેમ કહેવાય ? સારાંશ કે પ્રપંચ એ મિથ્યા સિધ્ધ ન થવાથી પરમબ્રહ્મમાત્રની જ સત્યતા કેમ કહેવાય ? કે જેથી બાહ્યપદાર્થનો અભાવ કહેવાય. ॥૧૬॥

પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યવસાયીતિ વિશેષણં વ્યાખ્યાન્તિ - પ્રમાણ તરીકે માનેલા જ્ઞાનમાં “સ્વવ્યવસાયી” એવું જે વિશેષણ છે તેની વ્યાખ્યા સમજાવે છે -

સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, બાહ્યસ્યેવ તદાભિમુખ્યેન, કરિકલભકમહમાત્મના જાનામિ ॥૧૭॥

યથા બાહ્યાભિમુખ્યેન બાહ્યાનુભવનેન પ્રકાશનં બાહ્યવ્યવસાયો જ્ઞાનસ્ય, તથા સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનં સ્વવ્યવસાયઃ । અત્રોલ્લેખઃ કરિકલભકમિત્યાદિ । યથા -

કરિકલભકમિતિ પ્રમેયસ્ય, અહમિતિ પ્રમાતુઃ જાનામીતિ પ્રમિતેઃ પ્રતિભાસાઃ । તથા આત્મનેતિ પ્રમાણત્વાઽભિમતજ્ઞાનસ્યાપ્યસ્ત્યેવેતિ ભાવઃ ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ :- બાહ્યપદાર્થના અભિમુખપણે જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થનો વ્યવસાય કરાવે છે, તેમ તે જ જ્ઞાન સ્વપ્રત્યે અભિમુખપણે સ્વનો પણ વ્યવસાય કરાવે જ છે. જેમ કે હું મારી જાતે જ હાથીના બચ્ચાને જોઉં છું. ॥૧૭॥

બાહ્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોના અભિમુખપણે બાહ્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોનો અનુભવ કરાવવો એ જેમ જ્ઞાનનું પ્રકાશન કાર્ય છે. તે જ રીતે પોતાના અભિમુખપણે પોતાનો (જ્ઞાનનો) નિર્ણય કરાવવો તે પણ જ્ઞાનનું પ્રકાશન કાર્ય જ છે. જેમ દીપક બાહ્ય પદાર્થ એવા ઘટ-પટાદિનો પ્રકાશ કરે છે તે જ પ્રમાણે તે જ દીપક સ્વ અભિમુખપણે પોતાની પણ પ્રકાશક્રિયા કરે જ છે. દીપકાન્તરની અપેક્ષા રહેતી નથી.

સૂત્રકારશ્રી દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે “હું પોતે હાથીના બચ્ચાને પોતાના વડે જ જાણું છું અહીં “કરિકલમક” એ પ્રમેય એવા કર્મને પ્રકાશિત કરે છે. અહમ્ એ પ્રમાતા એવા કર્તાને પ્રકાશિત કરે છે. “જાનામિ” આ પદ પ્રમિતિ ક્રિયાને પ્રકાશિત કરે છે. તેવી જ રીતે “આત્મના” એ પદથી પ્રમાણ તરીકે માનેલા જ્ઞાનનું પણ અવશ્ય પ્રકાશન થાય જ છે. જેમ જ્ઞાન વડે કર્મ-કર્તા અને ક્રિયા આ ત્રણનો પ્રતિભાસ થાય છે તે જ રીતે દીપકની જેમ કરણનો પણ અવશ્ય પ્રતિભાસ થાય છે. માટે જ્ઞાન સ્વયં અપ્રકાશક જ રહે છે કે જ્ઞાનાન્તરથી પ્રકાશિત થાય છે આવા પ્રકારના દર્શનાન્તરોના બંને મતો વ્યાજબી નથી. ॥૧૭॥

સ્વવ્યવસાયમેવ સ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તપ્રકટનેન નિષ્ક્રયન્તિ-

જ્ઞાન સ્વનો પણ પ્રકાશ કરે જ છે આ વાત સ્પષ્ટ દૃષ્ટાન્ત કહેવા દ્વારા સિધ્ધ કરે છે -

કઃ સ્વત્વ જ્ઞાનસ્યાઽઽલમ્બનં બાહ્યં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનસ્તદપિ તત્પ્રકારં નાભિમન્યેત, મિહિરાલોકવત્ ॥૧૮॥

તદપીતિ જ્ઞાનમપિ, તત્પ્રકારમિતિ સ પ્રતિભાતત્વલક્ષણઃ પ્રકારઃ પ્રતિનિયતં સ્વસ્ત્વં યસ્ય તત્ તત્પ્રકારં પ્રતિભાતમિત્યર્થઃ યથૈવ હિ ગિરિનગરગહનાદિકં મિહિરાલોકસ્ય વિષયં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનૈર્મિહિરાલોકોઽપિ પ્રતિભાતોઽભિમન્યતે લૌકિકપરીક્ષકૈઃ, તદ્-વજ્ઞાનસ્ય વિષયં કુમ્ભાદિકં પ્રતિભાતમભિમન્યમાનૈસ્તૈર્જ્ઞાનમપિ પ્રતિભાતં સ્વીકર્તવ્ય-મિતિ ।

જ્ઞાનના વિષયભૂત એવા બાહ્ય-ઘટ-પટાદિ જ્ઞેયપદાર્થો જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત થાય છે. એમ માનતો કયો મનુષ્ય સૂર્યના પ્રકાશની જેમ તે જ્ઞાન પણ તેવા પ્રકારવાળું (સ્વયં પ્રકાશિત) છે. એમ ન માને ?

મૂળસૂત્રમાં લખેલા તદપિ શબ્દનો અર્થ તે જ્ઞાન પણ “એવો અર્થ સમજવો. તથા તત્પ્રકારમ્ એવો જે શબ્દ છે, તેનો અર્થ “પ્રતિભાસિત થવું તેને પ્રકાર કહેવાય, તે પ્રકાર રૂપ (પ્રકાશિત થવા રૂપ) નિશ્ચિત છે સ્વરૂપ જેનું” એવું તે જ્ઞાન તત્પ્રકાર કહેવાય છે. અર્થાત્ તે જ્ઞાન પણ બાહ્યપદાર્થની જેમ તેવા પ્રકારવાળું = સ્વયં પ્રકાશિત થનારું જ છે.

જેમ પર્વત-નગર અને અરણ્યાદિ પ્રકાશ્ય પદાર્થો, સૂર્યના પ્રકાશના વિષયભૂત થયા છતાં, પ્રકાશિત થાય છે, એમ માનતા લૌકિક પુરૂષો વડે (સામાન્ય પ્રજાજનોવડે) તથા પરીક્ષક પુરૂષવડે (શાસ્ત્રજ્ઞ-લોકોત્તર પુરૂષો વડે) સૂર્યનો પ્રકાશ પણ સ્વયં પ્રકાશિત થયેલો જ છે એમ મનાય છે. એટલે કે સૂર્યપ્રકાશ બાહ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોને જેમ જણાવે છે તેમ પોતાને પણ તે પ્રકાશ જણાવે જ છે. તેવી રીતે જ્ઞાનના વિષયભૂત એવા બાહ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થો જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત થાય છે. એમ માનતા તે લૌકિક અને લોકોત્તર પુરૂષોવડે જ્ઞાન પણ સ્વયં પોતે જ પોતાને જણાવે છે, આ પ્રમાણે સ્વયં પ્રતિભાત થયેલું જ છે, એવો આપણા દ્વારા સ્વીકાર કરાવો જોઈએ.

અત્રેયં ભટ્ટચટ્ટઘટ્ટના - નનુ ન સ્વસંવેદનં વેદનસ્ય સુન્દરમ્, સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ - इत्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्षूणं कक्षीकरणीयम् ? तदेतदरमणीयम् - यतः किमुत्पत्तिः ज्ञप्तिर्वा स्वात्मनि विरुध्यते ? यद्युत्पत्तिः, सा विस्मयताम् - न हि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति वयमध्यगीष्महि - अथ ज्ञप्तिः - नेयमात्मनि विरोधमदीधरत्, तदात्मनैव ज्ञानस्य स्व-कारणकलापादुत्पादात् प्रकाशात्मनेव प्रदीपकलिकालोकस्य ।

અથ પ્રકાશાત્મનૈવ પ્રદીપાલોકોઽયમુદયમાશિવાનિતિ પરપ્રકાશકોઽસ્તુ । આત્મા-નમપ્યેતાવન્માત્રેણૈવ પ્રકાશયતીતિ તુ કૌતસ્કુતી નીતિઃ, इति चेत् - तत् किं तेना-प्रकाशितेनैव वराकेण स्थातव्यम् ? आलोकान्तराद् वा प्रकाशेनास्य भवितव्यम् ? પ્રથમે, પ્રત્યક્ષબાધા, દ્વિતીયેઽપિ સૈવાનવસ્થાપત્તિશ્ચ ।

અથ નાઽસૌ સ્વમપેક્ષ્ય કર્મતયા ચકાસ્તિ-इत्यस्वप्रकाशकः स्वीक्रियते, प्रकाशस्थतया तूत्पन्नत्वात् स्वयं प्रकाशत एवेति चेत् ? अनेनैव सुधामद्भि । न हि वयमपि ज्ञानं कर्मतयैव प्रतिभासमानं स्वसंवेद्यमानमावेदयामहि, ज्ञानं स्वयं प्रतिभासत इत्यादावकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामीति कर्मतयाऽपि तद् भाति, तथा प्रदीपः स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एव ॥

હવે અહીં કુમારિલ ભટ્ટ (મીમાંસક દર્શનકાર)ના શિષ્યોની વિચારણા રજૂ કરીએ છીએ. (ચટ્ટ = શિષ્યોની, ઘટ્ટના એટલે વિચારણા) = જ્ઞાન પોતે પોતાને જણાવે છે અર્થાત્ વેદનનું (જ્ઞાનનું) સ્વસંવેદનપણું છે. જ્ઞાન સ્વસંવેદિત છે. એવું જૈનોનું જે કહેવું છે તે સુંદર નથી. જ્ઞાન સ્વયં સંવેદિત નથી. કારણ કે પોતાનામાં પોતાની ક્રિયાનો સદા વિરોધ જ હોય છે. જેમ કે અતિશય સુશિક્ષિત નટ ગમે તેટલો હોંશીયાર હોય તો પણ પોતાના ખત્મા ઉપર બીજાને ચડાવી શકે છે, પરંતુ પોતે પોતાની જાતને પોતાના ખત્મા ઉપર ચડાવી શકતો નથી. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઘટ-પટ આદિ ઈતર પદાર્થોને પ્રકાશિત કરી શકે છે, પરંતુ જ્ઞાન પોતે પોતાને પ્રકાશિત કરી શકતું નથી. આ કારણથી આ જ્ઞાનનું પારોક્ષ્યપણું (પરોક્ષપણું) જ માનવું, એ જ અક્ષૂણ (નિર્દોષ) છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. સારાંશ કે ઘટપટાદિ ઈતરપદાર્થોને જ્ઞાન પ્રકાશ કરે છે માટે પરપ્રકાશક છે, પરંતુ સ્વપ્રકાશક નથી, એમ કુમારિલ્લ ભટ્ટના શિષ્યોનું કહેવું છે.

તે આ ભટ્ટોનું કહેવું રમણીય (યુક્તિસંગત) નથી. કારણ કે તમે જે “સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્” પદ કરીને પોતાનામાં પોતાની ક્રિયાનો જે વિરોધ જણાવો છો તે શું ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ જણાવો છો કે જ્ઞાનિક્રિયાનો વિરોધ જણાવો છો ? જો ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ કહેતા હો તો તે ઉત્પત્તિક્રિયાનો તમારાવડે વિરોધ કરાઓ, અમને કંઈ દૂષણ આવતું નથી. કારણ કે જ્ઞાન પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે. એમ અમે કહેતા નથી. જેમ તેલ-રૂ-કોડીયું-માચીસ આદિ અન્ય પદાર્થોથી દીપક ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ દીપકને દીપક પોતે ઉત્પન્ન કરતો નથી. તેમ ઈન્દ્રિય, પ્રકાશ, ઉપયોગ અને યોગ્યદેશસ્થ વિષય, ઈત્યાદિ અન્ય કારણોથી જ આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને ઉત્પન્ન કરતું હોય, એમ અમે કહેતા નથી. કે જેથી અમને વિરોધ આવે. માટે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ જો તમે કરતા હો તો ભલે કરો, એમ કરવામાં અમને કોઈ દોષ આવશે નહિ, કારણ કે અમે એમ માનતા નથી.

હવે જો જ્ઞાનમાં “જ્ઞાપ્તિ” = પ્રકાશાત્મકતારૂપ જ્ઞાનિક્રિયાનો વિરોધ કરતા હો તો તે જ્ઞાનિક્રિયા પોતાનામાં માનવામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે પ્રદીપની કલિકા (જ્યોત) નો આલોક (પ્રકાશ) ભલે તૈલાદિ અન્ય કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો પણ પ્રકાશાત્મક સ્વરૂપ પજાવડે જ જન્મેલો હોવાથી જેમ સ્વયં પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, તેની જેમ જ પોતાનાં ઉત્પાદક એવાં ઈન્દ્રિયાદિ કારણોના કલાપથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન પણ તદાત્મનૈવ = તે પ્રકાશાત્મકભાવે જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી પોતે જ પોતાને જણાવે છે. પરંતુ પોતાનો પ્રકાશ કરવામાં બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી.

(તથા વળી સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ ઉત્તુ સમજાવવામાં નટનું જે દષ્ટાન્ત આપ્યું તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે વ્યભિચારી છે. સર્પ પોતે જ પોતાના શરીરથી જ પોતાના શરીરને વીંટે છે માટે સર્વત્ર સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધ હોય એવો નિયમ નથી).

હવે કદાચ મીમાંસક એમ કહે કે આ પ્રદીપાલોક (પ્રદીપનો પ્રકાશ) પ્રકાશાત્મક ભાવે જ ઉત્પન્ન થયો છે, એટલે કે જ્યારથી પ્રગટ થયો ત્યારથી પ્રકાશભાવે જ ઉદયને પામ્યો છે, માટે પરનો પ્રકાશક ભલે હો, પરંતુ એટલા માત્રથી જ પોતાની જાતને પણ તે પ્રદીપાલોક પ્રકાશિત કરે છે. એવો ન્યાય ક્યાંથી લાગે ? એટલે કે પ્રકાશાત્મક હોવાથી પરપ્રકાશક ભલે હો. પરંતુ પરપ્રકાશક હોય તેટલા માત્રથી કંઈ સ્વનો પણ પ્રકાશ કરે જ એવો ન્યાય ક્યાંથી આવે ? આ ન્યાય વ્યાજબી નથી. જો મીમાંસકો ઉપર મુજબ કહે તો અમે તેમને પુછીએ છીએ કે ઘટપટાદિ ઈતર પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારા એવા આ બીયારા પ્રદીપાલોકવડે શું અપ્રકાશિત થઈને રહેવાય કે પ્રદીપકાન્તરથી આ વિવક્ષિત પ્રદીપાલોકનું પ્રકાશિતપણું થાય ? આ બે જ રસ્તા છે. ઘટપટાદિને જણાવનાર એવો આ પ્રદીપાલોક કાં તો અપ્રકાશિત રહે છે = નથી જણાતો એમ માનો અથવા અન્યપ્રદીપથી જણાય છે એમ માનો, આ બેમાંથી કહો- કયો પક્ષ તમને માન્ય છે ? જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો પ્રત્યક્ષબાધા છે કારણ કે જેમ ઘટપટ જણાય છે તેમ પ્રદીપાલોક પણ જણાય તો છે જ. અપ્રકાશિત કંઈ છે નહિ. હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો તે જ પ્રત્યક્ષ બાધા તથા અનવસ્થાની આપત્તિ પણ આવશે. કારણ કે આ પ્રદીપને પ્રકાશિત કરનાર બીજો પ્રદીપ હોતો નથી એટલે અહીં પણ પ્રત્યક્ષબાધા તો આવશે જ, તદુપરાંત અન્ય દીપક માને છતે તેને પ્રકાશિત કરવા તૃતીયદીપક અને તેને પ્રકાશિત કરવા ચતુર્થદીપક માનતાં પરંપરા ચાલવાથી અનવસ્થા પણ આવશે. અનવસ્થાપત્તિશ્ચ = શબ્દમાં લખેલા ચ શબ્દથી બીજા પક્ષમાં બન્ને દોષો સમજી લેવા. પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે કે પ્રદીપાલોક અન્ય પ્રદીપાલોક વિના જ પ્રકાશિત થાય છે, માટે પ્રત્યક્ષ પણ બાધા છે અને અન્ય અન્ય દીપકની પરંપરા માને છતે અનવસ્થા પણ આવશે.

હવે કદાચ મીમાંસક અહીં એમ કહે કે આ પ્રદીપાલોક (તથા જ્ઞાન) સ્વની અપેક્ષાએ કર્મપણાવડે પ્રકાશિત થતો નથી, એટલે અમે તે પ્રદીપાલોકને (અને જ્ઞાનને) અસ્વપ્રકાશક માનીએ છીએ - સારાંશ કે જેમ “દીપક ઘટને જણાવે છે” આ વાક્યમાં કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે. કર્તા એવો દીપક પોતાનાથી ભિન્ન એવા કર્મરૂપે રહેલા ઘટને જણાવે છે તેવી રીતે “દીપક દીપકને જણાવે છે” આ વાક્યમાં પણ કર્તા એવા દીપકથી ભિન્ન પણે પોતાને કર્મરૂપે પ્રકાશિત કરે છે, એવું અમે માનતા નથી. માટે ન સ્વં પ્રકાશયતિ ઇતિ સ્વને

કર્તાથી ભિન્ન કર્મરૂપે પ્રકાશિત કરતો નથી. માટે અસ્વપ્રકાશક એમ કહીએ છીએ. પરંતુ તે પ્રદીપાલોક પોતે સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપે જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી પોતે સ્વતઃ સ્વયં પ્રકાશતે એવ = જાતે સ્વયં પ્રકાશિત થાય જ છે. માટે આવી વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે સ્વપ્રકાશક છે એમ એમ માનીએ છીએ. અર્થાત્ કર્મ પણે સ્વપ્રકાશક નથી. પરંતુ અકર્મપણે સ્વપ્રકાશક ભલે હો. આવું જો મીમાંસક માને તો - અનેનૈવ આવુ માનવા વડે સુધામદ્ધિ = તમારા મુખમાં અમૃતનું ભોજન હો અર્થાત્ તમે અમૃતનું ભોજન કરનારા હો, સુખી થાઓ, ચિરંજીવી થાઓ. (આવી ગ્રન્થકાર આશિષ આપે છે) કારણ કે એમ જૈનો પણ જ્ઞાનને કર્મપણાવડે પ્રતિભાસિત થતું છતું સ્વસંવેદ્ય જણાવતા નથી. પરંતુ જ્ઞાન પોતે જ પ્રકાશાત્મક ભાવે ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે એમ જ એમ માનીએ છીએ. “યથા અહં જ્ઞાનં જ્ઞાનામિ” - હું જ્ઞાનને જાણું છું ઇત્યાદિ વાક્ય પ્રયોગમાં જેમ જ્ઞાન કર્મ તરીકે પ્રકાશિત થાય છે. તેમ “દીપક પોતાને જણાવે છે” એ પ્રમાણે આ પ્રયોગ પણ અનુભવમાં પ્રસિધ્ધ જ છે. અર્થાત્ દીપક એક જ હોવા છતાં વિવક્ષાના વશથી તેને જ કર્તારૂપે અને કર્મરૂપે વિવક્ષી શકાય છે. તેમ જ્ઞાન પણ અપેક્ષાવશથી ભિન્ન ભિન્ન કર્તા-કર્મરૂપે વિવક્ષી શકાય છે. બાકી પરમાર્થથી તો દીપકની જેમ જ્ઞાન સ્વયં જ પ્રકાશિત થાય છે, એ જ વાત યથાર્થ છે.

અથાવયવૈરાડ્ડલોકાવયવી પ્રકાશ્યત इत्यस्वપ્રकाशक एवायमिति चेत् - ननु तेऽपि केन प्रकाशनीयाः? अवयविनेति चेत् - नन्वमीषां परस्परगोचरज्ञानजनने सहकारित्वमेव तावत्प्रकाशकत्वमुच्यते । तच्चामीषामज्ञातानाम्, ज्ञातानां वा स्यात् ? नाऽज्ञातानाम्, एवं ह्यनालोकित एव प्रदीपकुड्मलाऽऽलोकोऽपि कदाचित् कलशकुलिशादीन् ज्ञापयेत् । ज्ञातानां चेत् - इतरेतराश्रयापत्तिः - ज्ञाता खलु अवयवा अवयविनं ज्ञापयेयुः, सोऽपि च ज्ञात एव तान् ज्ञापयेदिति । अथ तेषामप्यवयवानामवयवित्वाद् निजावयवैर्ज्ञप्तिः करिष्यते, तदानीमनवस्था । अथ पर्यन्ते केचिदवयवाः स्वयमेवात्मानं ज्ञापयेयुः तर्हि ज्ञानमपि स्वयमेवात्मानं निश्चिनोतीति किं न कक्षीकुम्भे ?

હવે કદાચ મીમાંસક એમ કહે કે - જે આ પ્રદીપાલોક સ્વયં પ્રકાશિત થતો દેખાય છે તે ખરેખર સ્વયં પ્રકાશક નથી, પરંતુ કપાલ નામના અવયવો વડે જેમ ઘટ અવયવી બને છે. તન્તુ નામના અવયવ વડે જેમ પટાત્મક અવયવી બને છે તે જ રીતે દીપકના અવયવોવડે આ દીપકાત્મક અવયવી બનેલો છે. તેથી દીપકવડે જ્યાં ઘટ જણાય છે ત્યાં ઘટ સ્વયં ન જણાતો હોવાથી અને પર એવા દીપકવડે જણાતો હોવાથી સ્વપ્રકાશક નથી

પરંતુ પર વડે પ્રકાશ્ય છે. તેવી જ રીતે આ પ્રદીપાલોકાત્મક અવયવી પણ પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશિત થાય છે. એમ પરવડે જ પ્રકાશિત થાય છે. પરંતુ સ્વયં પ્રકાશિત થતો નથી માટે આ દીપક પણ અસ્વપ્રકાશક જ છે. એમ જો મીમાંસકો કહે તો અમે જૈનો તમને મીમાંસકને પુછીએ છીએ કે પ્રદીપાત્મક અવયવીને પ્રકાશિત કરનારા એવા જે પ્રદીપના અવયવો તમે માન્યા છે. તે અવયવો કોનાવડે પ્રકાશિત થયેલા માનશો ?

જો અવયવી વડે તે અવયવો પ્રકાશિત થયેલા છે એમ માનશો તો પ્રથમ તમે એમ કહ્યું કે અવયવો વડે અવયવી પ્રકાશિત થાય છે અને હવે એમ કહો છો કે અવયવી વડે અવયવો પ્રકાશિત થાય છે, તેનો અર્થ એ થાય છે કે આ અવયવ - અવયવી પરસ્પર (એકબીજાના) વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવવામાં સહકારીકારણ બને છે. અને તે સહકારીકારણને જ પ્રકાશકતા કહેવાય છે. (જો આમ જ હોય તો એક તો પ્રથમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. કારણ કે અવયવીના પ્રકાશ વિના અવયવો પ્રકાશિત થશે નહિ અને અવયવોના પ્રકાશ વિના અવયવી પ્રકાશિત થશે નહીં તથા વળી) અમે તમને પુછીએ કે તે અવયવો અજ્ઞાત (અપ્રકાશિત) રહ્યા છતાં અવયવીના પ્રકાશક બને છે ? કે તે અવયવો જ્ઞાત (પ્રકાશિત) થયા છતાં અવયવીના પ્રકાશક બને છે ? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક થાય છે એમ જો કહેશો તો તે પક્ષ યથાર્થ નથી. કારણ કે જો એમ બનતું હોય તો જેમ અવયવો અજ્ઞાત હોવા છતાં અવયવીને (પ્રદીપને) જણાવે, તેમ અનાલોકિત (એટલે કે અજ્ઞાત નહીં જોયેલા, અર્થાત્ પ્રકાશિત નહીં થયેલા) એવા પ્રદીપની જયોતનો પ્રકાશ પણ પર એવા કળશ અને કુલિશાદિને કોઈક વખતે પ્રકાશિત કરનાર બનવો જોઈએ. અર્થાત્ જેમ પ્રદીપના અવયવો અપ્રકાશિત હોવા છતાં અવયવી એવા પ્રદીપને પ્રકાશિત કરે છે, એમ તમે માનો છો તો તેની જેમ જ અપ્રકાશિત એવો અવયવી આ પ્રદીપ, કળશ આદિ પર પદાર્થોનો પ્રકાશક પણ બનવો જોઈએ, પરંતુ બનતો નથી માટે આ પક્ષ વ્યાજબી નથી.

હવે જ્ઞાત થયેલા (=પ્રકાશિત થયેલા) એવા અવયવો અવયવીનો પ્રકાશ કરે છે એમ જો કહેશો તો ઈતરેતરાશ્રય દોષ આવશે (જે પૂર્વે સમજાવ્યો છે.) કારણ કે અવયવો અવયવીને જ્ઞાત કરે અને તે અવયવી પણ જ્ઞાત થયો છતો જ તે અવયવોને જ્ઞાત કરશે, અર્થાત્ એક-બીજા ઉપર જ આધાર રાખતા હોવાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. હવે કદાચ તમે એમ કહો કે અવયવીના માનેલા તે અવયવો પણ પેટા અવયવી હોવાથી તેના પોતાના અવયવો વડે તે અવયવોની જ્ઞાતિ થશે. એમ જો કહેશો તો અનવસ્થાદોષ આવશે, કારણ કે તેના અવયવો પણ પુનઃ અવયવી હોવાથી સ્વ અવયવવડે જ જ્ઞાત થશે એમ

અન્તિમ અવયવ સુધી ચાલશે, છેલ્લે જે અન્તિમ અવયવો છે તે નિરવયવ છે અર્થાત્ જે અવયવીરૂપ નથી. કારણ કે તે અન્તિમ હોવાથી જે પોતે અવયવરૂપ છે પરંતુ તેને પુનઃ અવયવો નથી. તેવા અન્તિમ અવયવો જે કેટલાક હશે તેઓ તો સ્વયં પોતે જ પોતાને પ્રકાશિત કરે એમ જ માનવું પડશે, આ રીતે જો અન્તે રહેલા અવયવો સ્વયં પોતે જ પોતાને પ્રકાશિત કરતા હોય તો જ્ઞાન પણ એ જ રીતે સ્વયં પોતે જ પોતાને પ્રકાશિત કરે છે એમ સ્વીકારતા કેમ નથી ? અર્થાત્ છેવટે અન્તિમ અવયવો નિરવયવ હોવાથી સ્વ અવયવવડે જ્ઞાત ન થતાં પોતે જ પોતાનાથી જ્ઞાત થાય છે. એમ જો તમે સ્વીકારો છો તો “સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધ” તો ન જ રહ્યો ! કારણ કે છેવટે અન્તિમ અવયવમાં પણ સ્વાત્મનિ ક્રિયા સ્વીકારવી પડી. તો પછી શા માટે જ્ઞાનને સ્વયં સંવેદિત તમે નથી માનતા ?

કથં ચ પારોક્ષ્યે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં સ્યાત્ ? અન્યથાઽનુપપદ્યમાનાર્થપ્રાકટ્ય-સ્માર્થસમુત્થાપિતાર્થાપત્તેરિતિ ચેત્ ? નનુ તદર્થપ્રાકટ્યમાત્મધર્મઃ, જ્ઞાનધર્મઃ, અર્થધર્મો વા સ્યાત્ ? નાદ્યઃ પ્રકારઃ, પ્રભાકરકક્ષાપञ्जरપ્રવેશાત્ । ન દ્વૈતીયિકઃ, જ્ઞાનસ્ય ક્ષણિકત્વેન તત્ક્ષણ એવ ક્ષીણત્વાદુપસ્તિતનક્ષણોત્પદિષ્ણોસ્તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાત્ । નાઽપિ તાર્તીયિકઃ, તથાત્વે હિ ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ સ પદાર્થઃ પ્રકટઃ સ્યાત્ । અથ યસ્યૈવ જ્ઞાનેન જનયામ્બ-ભૂવેઽસૌ, તસ્યૈવ તત્પ્રકટનમ્ । તદ્ દુર્ઘટમ્, ઘટસ્ય પ્રતિનિયતપ્રમાતૃપ્રબોધિત-પ્રદીપાકુરપ્રકટિતસ્યાઽપ્યનિયતૈર્દર્શનાત્ તન્નિયમાનુપપત્તેઃ ॥

તથા વળી તમે જ્ઞાનને જો પરોક્ષ જ માનશો તો કહો કે તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન કોનાવડે થાય ? અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે ઘટ-પટાદિ પદાર્થને ભલે જણાવે પરંતુ તે સ્વયં પરોક્ષ છે. આ પ્રમાણે તમે માનેલું હોવાથી તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન કહો કોના વડે થશે ?

મીમાંસક = અમે જ્ઞાનને પરોક્ષ માનીશું અને તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન “અર્થાપત્તિ” નામના પ્રમાણવડે કહીશું - સ્થૂલો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તે = જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી. હવે રાત્રિભોજન વિના સ્થૂલત્વ ન સંભવે એટલે અન્યથાનુપપત્તિથી રાત્રિભોજન સિદ્ધ થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. જો આ આત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું ન હોત તો આ ઘટ છે આ પટ છે ઇત્યાદિ સ્વરૂપ જે અર્થપ્રાકટ્ય (અર્થબોધ) દેખાય છે તે ઘટી શકે નહીં. આ પ્રમાણે અન્યથા (અંદર જ્ઞાન વિના) અનુપપદ્યમાન (નહીં ઘટતી) એવી અર્થપ્રકટતારૂપ ઉત્પન્ન થયેલી એવી જે અર્થાપત્તિ થાય છે, તે અર્થાપત્તિથી જ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે એમ અમે માનીશું. જેમ પર્વતની ખીણમાં જો આગ ન હોય તો આ દેખાતો ધૂમ સંભવે નહીં. એવી અર્થાપત્તિથી વલ્કિનું જ્ઞાન કરીએ છીએ તેવી જ રીતે ઘટપટાદિ પદાર્થનો બોધ થવા રૂપ અર્થ પ્રાકટ્ય જે થાય છે તે જ્ઞાન વિના સંભવી શકે નહીં એમ અર્થાપત્તિથી અમે જ્ઞાનને પ્રકાશિત માનીશું -

આ પ્રમાણે હે મીમાંસકો ! જો તમે કહેશો તો અમે જૈનો તમને પુછીએ છીએ કે તે “અર્થપ્રાકટ્ય” શું આત્મધર્મ છે ! કે શું જ્ઞાનધર્મ છે ? કે શું અર્થધર્મ છે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંથી કહો તમે કયો પક્ષ સ્વીકારશો ? જો આ અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે એમ કહેશો તો એટલે કે આદ્ય પ્રકાર સ્વીકારશો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી પ્રભાકરના પક્ષરૂપી પાંજરામાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ આવશે. પ્રભાકરદર્શનાનુયાયી અર્થપ્રાકટ્યને આત્મધર્મ માને છે. પરંતુ કુમારિલભટ્ટ દર્શનાનુયાયી અર્થપ્રાકટ્યને આત્મધર્મ માનતા નથી. તેથી જો આમ અર્થપ્રાકટ્યને આત્મધર્મ કહેશો તો સ્વમતને છોડી તમારાથી પર એવા પ્રભાકરના મતમાં પ્રવેશવાનો પ્રસંગ તમને આવશે.

હવે જો બીજો પ્રકાર કહો તો એટલે “અર્થપ્રાકટ્ય” એ જ્ઞાનનો ધર્મ છે એમ જો કહો તો તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે જ્ઞાન એ ક્ષણિક હોવાથી જે સમયમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે સમયમાં જ તે જ્ઞાન ક્ષીણ થતું હોવાથી તે જ્ઞાનના ક્ષણથી ઉપરિતન (બીજા) ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા તે અર્થપ્રાકટ્યને જ્ઞાનનો ધર્મ માનવામાં વિરોધ જ આવશે. કારણ કે ધર્મી એવું જ્ઞાન પૂર્વસમયવર્તી છે અને ધર્મ એવું અર્થપ્રાકટ્ય ઉત્તર સમયવર્તી છે. બન્ને ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી હોવાથી ધર્મધર્મીભાવ માનવો તે વિરૂધ્ધ છે. ધર્મીની ગેરહાજરીમાં જ આવનારો તે ધર્મ પૂર્વના ધર્મીનો ધર્મ કેમ થઈ શકે ? માટે બીજો પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી.

હવે જો આ અર્થપ્રાકટ્ય એ અર્થ = પદાર્થ = ઘટપટાદિનો ધર્મ છે. એમ ત્રીજો પક્ષ જો કહો તો તે પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે જો અર્થપ્રાકટ્ય એ અર્થનો ધર્મ હોય તો ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રગટ જણાવો જોઈએ. કારણ કે ઘટ-પટાદિ પદાર્થો ચૈત્રને જ્યારે જણાય છે, ત્યારે ચૈત્રને થનારા જ્ઞાનમાં કારણભૂત એવી અર્થપ્રાકટ્યતા પદાર્થમાં રહેલી છે. માટે ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અર્થની અંદર રહેલી તે અર્થપ્રાકટ્યતા કારણ બનવી જોઈએ.

હવે કદાચ તમે એમ કહો કે જે વ્યક્તિના જ્ઞાનવડે “અર્થપ્રાકટ્ય” રૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે વ્યક્તિને જ તે અર્થધર્મ રૂપ અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો બોધ કરાવે છે. બીજાને કરાવતો નથી. આવો નિયમ છે. માટે ચૈત્રના જ્ઞાનવડે અર્થપ્રાકટ્ય ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે અર્થપ્રાકટ્ય માત્ર ચૈત્રને જ અર્થબોધ કરાવે છે. પરંતુ મૈત્રને નહી. જો આમ કહો તો તમારી આ વાત દુર્ઘટ છે. અર્થાત્ અઘટિત-અનુચિત છે. કારણ કે પ્રતિનિયત એવા પ્રમાતાએ (અમુક ચોક્કસ એવા દેવદત્તાદિ પ્રમાતાએ) પ્રબોધિત કરેલા (એટલે કે સળગાવેલા) પ્રદીપના પ્રકાશથી પ્રકટિત થયેલા ઘટનો અનિયત (ગમે તે) વ્યક્તિવડે બોધ

થતો દેખાય છે. એટલે કે દેવદત્તે પ્રદીપ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તો પણ તે પ્રદીપવડે પ્રકાશિત થયેલા ઘટ-પટો યજ્ઞદત્તને પણ દેખાય છે. કંઈ દેવદત્તને જ માત્ર દેખાય એવો નિયમ નથી. તેની જેમ ચૈત્રથી ઉત્પન્ન કરાયેલું અર્થપ્રાકટ્ય અર્થધર્મ હોવાથી અર્થમાં જ રહેનાર છે, તો તે મૈત્રને અર્થબોધ કેમ ન કરાવે ? માટે તમારા તે નિયમની અનુપપત્તિ છે.

અસ્તુ વૈતત્, તથાપ્યયમર્થધર્મો જઙ્ઃ ચિદસ્મો વા ભવેત્ ? યદિ જઙ્ઃ, કથમર્થદર્શનં સ્યાત્ ? અર્થદર્શનં હ્યર્થદૃષ્ટિર્થજ્ઞસિરુચ્યતે । જઙ્ઠ્વે તુ પ્રાકટ્યસ્ય કથમિદં ઘટેત ? જ્ઞાનપ્રમાણશબ્દયોશ્ચૈવં સામાનાધિકરણ્યમસૂપપાદમ્ । યતો જ્ઞાયતે જ્ઞસિર્જન્યતે યેન તદ્ જ્ઞાનમામ્નાયતે । પ્રાકટ્યસ્ય ચ જઙ્ઠ્વેનાજ્ઞસિરુચ્યતે કથં તજ્જનકં પ્રમાણં જ્ઞાનં વ્યપ-
દિશ્યેત ? ચિદસ્મશ્ચેત્ - સ્વસંવેદ્યઃ, વેદનાન્તરવેદ્યો વા ? યદિ સ્વસંવેદ્યઃ, તર્હિ “કૃતશ્ચ શીલવિધ્વંસો ન ચાનઙ્ઃ શમં ગતઃ” ઇતિ ન્યાયઃ સમાયાતઃ । સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ વિજ્ઞાને સ્વસંવિત્તિપ્રતિક્ષેપપાતકં કૃત્વાઽપિ પ્રાકટ્યે તસ્યાઃ સ્વયં સ્વીકારાત્ ।

વેદનાન્તરવેદ્યત્વં પુનરસ્ય કુતસ્ત્યમ્ ? તથાહિ - કિમયં યાવદર્થમ્, યાવદક્ષવ્યાપારં વાવતિષ્ઠેત ? જ્ઞાનવક્ષણિકો વા ભવેત્ ? નાદ્યઃ પક્ષઃ, પદાર્થમાલોક્ય નિમીલિત-
લોચનોત્પલયુગલસ્ય પ્રકટતત્પ્રતીતિપ્રસક્તેઃ । ન દ્વિતીયઃ, અક્ષાદિવ્યાપારસ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિ-
માત્રે વ્યાપારાત્ પ્રાકટ્યસ્ય તદપેક્ષાનુપપત્તેઃ । નાપિ તૃતીયઃ, ક્ષણજાતનષ્ટસ્ય વેદનાન્તરેણ વેદિતુમશક્યત્વાત્, વેદને તુ દ્વિત્રિક્ષણાવસ્થિતિપ્રસક્તેઃ । તન્ન તદ્વેદનમવદાતમ્, યતોઽર્થાપત્તિસ્ક્લેસેદિતિ ॥

જો કે જે વ્યક્તિએ દીપક પ્રગટાવ્યો હોય તે જ વ્યક્તિને તે દીપકથી બોધ થાય એવો નિયમ નથી તેવી રીતે જે વ્યક્તિથી અર્થપ્રાકટ્ય સ્વરૂપ અર્થબોધ ઉત્પન્ન થયો હોય તે જ વ્યક્તિને તે અર્થબોધ કરાવે એવો નિયમ નથી. તથાપિ માની લો કે આ નિયમ હોય. તો પણ અમે તમને પુછીએ છીએ કે આ અર્થધર્મ શું જડસ્વરૂપ હોતે છતે તે વ્યક્તિને અર્થબોધ કરાવે છે કે શું ચૈતન્યસ્વરૂપ થયો છતો તે વ્યક્તિને અર્થબોધ કરાવે છે ? જો જડ એવો અર્થધર્મ અર્થબોધ કરાવે છે એમ કહેશો તો જડ એવા તે અર્થધર્મથી અર્થબોધ (ઘટ-પટાદિ પદાર્થોનો બોધ) કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન જ થઈ શકે, કારણ કે અર્થદર્શન એ જ અર્થદૃષ્ટિ કહેવાય છે અને અર્થદૃષ્ટિ એ જ અર્થજ્ઞાપ્તિ કહેવાય છે. જો અર્થધર્મ પોતે સ્વયં જડ હોય તો જડ એવા તેનાથી અર્થજ્ઞાન કેમ થઈ શકે ? એટલે કે અર્થપ્રાકટ્ય રૂપ આ અર્થધર્મ જડ હોતે છતે ઇદં = આ અર્થદર્શન = અર્થજ્ઞાન કેમ ઘટે ?

તથા વળી આ પ્રમાણે અર્થપ્રાકટ્યને જડ સ્વરૂપ માનતાં જ્ઞાન અને પ્રમાણ શબ્દોનું સમાનાધિકરણપણું પણ કેમ સંભવી શકે ? સારી રીતે સમાનાધિકરણતા કેમ ઉપપાદન કરી શકાય ? અર્થાત્ સમાનાધિકરણતા ઘટશે નહીં. કારણ કે સ્વપરવ્યવસાયિ એવું જે જ્ઞાન તે પ્રમાણ કહેવાય છે તે પદ્યથી જે જ્ઞાન છે તેને જ પ્રમાણ કહેવાય એટલે જ્ઞાનપણું જેમાં હોય તેમાં જ પ્રમાણતા મનાય. અહીં તો તેથી ઉલટુ છે. કારણ કે જે જણાય, અર્થાત્ જે બોધ થાય, તે બોધને જ્ઞાપ્તિ કહેવાય છે. અને આવી જ્ઞાપ્તિ = બોધ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેને જ્ઞાન (અને પ્રમાણ) કહેવાય છે. જેમ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે તેને દીપક કહેવાય છે તેમ બોધ-જ્ઞાપ્તિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેને જ દીપકની જેમ જ્ઞાન (પ્રમાણ) કહેવાય છે. અહીં અર્થપ્રાકટ્ય જડ હોવાના કારણે અજ્ઞાપ્તિસ્વરૂપ છે, અબોધસ્વરૂપ છે, માટે અજ્ઞાપ્તિસ્વરૂપ = અબોધસ્વરૂપ એવા તે અર્થપ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનારું જે પ્રમાણ છે તેને જ્ઞાન કેમ કહી શકાય ? પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરતો હોય તેને દીપક કહી શકાય, પરંતુ અંધકારને ઉત્પન્ન કરે તેવાને દીપક કેમ કહેવાય ? એવી રીતે જ્ઞાપ્તિ-બોધરૂપ અર્થપ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણ હોત તો તેને જ્ઞાન કહેવાત. પરંતુ જો અર્થપ્રાકટ્ય જડાત્મક છે તો જડાત્મક એવા તેને ઉત્પન્ન કરનારા જ્ઞાનને પ્રમાણ કેમ કહી શકાય. માટે પ્રમાણતા અને જ્ઞાન એકાધિકરણ કેવી રીતે થશે ?

અને જો આ અર્થપ્રાકટ્ય ચિદ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, બોધાત્મક છે. તો તે ચિદ્વરૂપ એવું આ અર્થપ્રાકટ્ય સ્વયં સંવેદ છે ? કે જ્ઞાનાન્તરથી સંવેદ છે ? જો સ્વયં સંવેદ છે એમ કહેશો તો “કોઈ સ્ત્રીએ કામવાસનાને આધીન થઈને શીલનો વિધ્વંસ કર્યો, પરંતુ પુરુષમાં શક્તિહીનતા હોવાથી અથવા પોતાનામાં કામવાસનાની અધિકતા હોવાથી કામવાસના શાન્તિને પામી નહીં.” એવો ન્યાય તમને પ્રાપ્ત થયો કારણ કે “સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્” આ હેતુ મુકીને સુશિક્ષિત નટબટુનું દૃષ્ટાન્ત આપીને જ્ઞાનમાં સ્વયં સંવેદનતા (ખરેખર હોવા છતાં તે)નું ખંડન કરવા રૂપ શીલધ્વંસ જેવું મહાપાપ કર્યું. છતાં છેવટે આગળ જતાં અર્થપ્રાકટ્યમાં સ્વયં સંવેદનતા તમે પોતે જાતે જ સ્વીકારી. તો આ અર્થપ્રાકટ્યને સ્વયં સંવેદિત માનવામાં શું “સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધ” ન દેખાયો ? માટે કામાન્ધસ્ત્રીના જેવી તમારી દશા થઈ.

હવે જો આ અર્થપ્રાકટ્યનું વેદનાન્તરથી (જ્ઞાનાન્તરથી) સંવેદપણું કહેશો તો તે પણ કેમ ઘટશે ? કારણ કે આ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ શું અર્થ રહે ત્યાં સુધી રહે ? કે શું ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રહે ? કે જ્ઞાનની જેમ ક્ષણિકમાત્ર જ હોય ?

જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો તે બરાબર નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી પદાર્થ રહે ત્યાં સુધી જો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ રહેવાવાળો હોય તો પદાર્થને જોઈને તુરત જ બંધ કર્યું છે નેત્રકમલનું યુગલ જેણે એવા પુરુષને સાક્ષાત્ પણે તે પદાર્થની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. કારણ કે નેત્રયુગલ બંધ થવા છતાં અર્થપ્રાકટ્ય રૂપ જે અર્થધર્મ છે તે તો યાવદર્થભાવિ (જ્યાં સુધી અર્થ રહે ત્યાં સુધી રહેવાવાળો) છે. માટે તે અર્થધર્મ વિદ્યમાન હોવાથી તેના બલથી પુરુષને અર્થબોધ થવો જોઈએ, પરંતુ થતો નથી, માટે આ પક્ષ ઉચિત નથી.

જો બીજો પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે ઈન્દ્રિયાદિનો વ્યાપાર તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્ર કરાવવામાં ચરિતાર્થ છે. તેથી અર્થપ્રાકટ્યને તે ઈન્દ્રિયાદિના વ્યાપારની અપેક્ષા ઘટી શકતી નથી, હવે જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. જેમ જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ નષ્ટ થાય છે. તેમ આ અર્થપ્રાકટ્ય પણ એક ક્ષણમાત્રમાં જ ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામતું હોવાથી જ્ઞાનાન્તર વડે જાણવું અશક્ય છે અને જો જ્ઞાનાન્તરવડે જણાય એમ માનશો તો બે-ત્રણ ક્ષણની અવસ્થિતિ (સ્થિરતા) માનવાનો પ્રસંગ આવશે જેથી ક્ષણિકતા ઘટી શકશે નહીં. તેથી ઉપરોક્ત ત્રણે પક્ષો દૂષિત હોવાથી તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મનું વેદન જ્ઞાનાન્તરવડે માનવું પણ નિર્દોષ નથી. આ રીતે અર્થપ્રાકટ્યનું વેદન કોઈ પણ રીતે યુક્તિસિદ્ધ સાબિત થતું નથી કે જેથી અર્થાપત્તિ નામનું પ્રમાણ (જ્ઞાનનો બોધ કરાવવામાં) ઉલ્લસિત થાય, માટે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ વડે જ્ઞાન સંવેદિત થાય છે આવા પ્રકારનો મીમાંસકનો આ પક્ષ ઉચિત નથી. પરંતુ જ્ઞાન સ્વયં સંવેદિત છે એ જ પક્ષ ઉચિત છે.

અથ યૌગાઃ સંગિરન્તે - અહો ! આર્હતાઃ ! નાસ્મિન્ મીમાંસકે વરાકે વ્યપાકૃતેઽપિ સંવેદને સ્વસંવેદનદોહદઃ પૂરયિતું પાર્યતે । તથાહિ - માનં, સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद् । यदेवं तदेवं, यथा घटः । तथा चेदम् । तस्मात्तथा ।

समुत्पन्नं हि ज्ञानमेकात्मसमवेतान्तरसमयसमुत्पदिष्णुमानसप्रत्यक्षेणैव लक्ष्यते, न पुनः स्वेन, न चैवमनवस्थावल्लेरुल्लासः । अर्थावसायिवेदनोत्पादमात्रेणैवार्थसिद्धेः । तद्धि पदार्थपरमार्शस्वभावमेवेत्युत्पन्न-मात्रमेव पदार्थप्रथामनोरथस्थितं कृतार्थयति प्रमातारम् ? अर्थज्ञानजिज्ञासायां तु तत्राऽपि ज्ञानमुत्पद्यत एवेति ॥

હવે નૈયાયિકો કહે છે કે હે જૈનો ? આ બીયારા મીમાંસકને દૂર કરાયે છતે સંવેદનમાં (જ્ઞાનમાં) સ્વયં સંવેદિતા છે. એ વાતનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરવાને તમારા વડે સમર્થ થવાશે નહીં. કારણ કે મીમાંસકનું ખંડન તમારા વડે ભલે કરાયું. પરંતુ તે

બીચારો હારી ગયો છે તો પણ અમે નૈયાયિકો તમારું ખંડન કરવાના જ છીએ. સારાંશ કે બીચારા મીમાંસકની હાર થઈ તેથી તમે જૈનો તમારા મતની સિદ્ધિ થઈ ગઈ છે. આમ ન સમજી લેશો. અમે નૈયાયિકો તમારી વાતને તોડવા સમર્થ છીએ. જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશિત થતું જ નથી. તે જ્ઞાન સદા સ્વથી અન્ય વડે જ પ્રકાશ્ય છે. તેની સિદ્ધિ માટે અનુમાનપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે - જ્ઞાન (પક્ષ), સ્વથી અન્યવડે જ પ્રકાશ્ય છે (સાધ્ય), કારણ કે ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય હોતે છતે પ્રમેય હોવાથી (હેતુ), જે જે આવું છે (ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય હોતે છતે પ્રમેય છે) તે તે તેવું છે (સ્વથી અન્યદ્વારા જ પ્રકાશ્ય છે) જેમ કે ઘટ, = જેમ ઘટ ઈશ્વરીય જ્ઞાનથી અન્ય અને પ્રમેય છે માટે સ્વથી અન્ય એવા પ્રદીપાદિવડે જ પ્રકાશ્ય છે. તેવી જ રીતે ઇદં = આ જ્ઞાન પણ તથા = તેવું છે અર્થાત્ ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય અને પ્રમેય છે, તસ્માત્ = તેથી = ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય અને પ્રમેય હોવાથી તથા = તેવું છે. અર્થાત્ સ્વથી અન્યવડે જ પ્રકાશ્ય છે.

આ અનુમાનથી જ્ઞાન સ્વયં સંવેદિત નથી એ સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલું એવું આ જ્ઞાન એકના એક તે જ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી તુરતના બીજા જ ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલા માનસપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવડે જ જણાય છે, પરંતુ ઉત્પન્ન થયેલું તે પ્રથમસમયવર્તી જ્ઞાન સ્વયં પોતાનાવડે જણાતું નથી. પ્રથમ સમયવર્તી જ્ઞાન અનન્તર દ્વિતીય સમયવર્તી જ્ઞાનવડે સંવેદિત થાય છે એમ માનવામાં અનવસ્થારૂપી વેલડીની ઉત્પત્તિ ઉલ્લાસ પામતી નથી. કારણ કે પ્રમાતાને તો ઘટ-પટાદિ પદાર્થો જ જાણવા હોય છે. તેથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થોને જેમ દીપક જણાવે છે. એટલે પ્રમાતાનું કામ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તે પ્રમાતાને દીપકને જાણવાની પ્રાયઃ ઈચ્છા પણ થતી નથી. તેની જેમ પદાર્થનો નિર્ણય કરાવનારા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન માત્ર કરવાથી જ અર્થની સિદ્ધિ થઈ જાય જ છે. (પ્રમાતાને જે પદાર્થ જાણવો હતો તે પદાર્થ જણાઈ જ ગયો) કારણ કે ઉત્પન્ન થતો દીપક જેમ પદાર્થને પ્રકાશિત કરવાના સ્વભાવવાળો જ જન્મે છે. તેવી જ રીતે તે પ્રથમ જ્ઞાન પણ પદાર્થના સ્વરૂપને જણાવવાના સ્વભાવવાળું જ જન્મે છે, તેથી ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ, ઉત્પત્તિમાત્રથી જ, પદાર્થોની પ્રથા (=પ્રકાશ થવા)ના મનોરથરૂપી રથમાં બેઠેલા પ્રમાતાને તે જ્ઞાન કૃતાર્થ કરી લે છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ પ્રમાતાને જે ઘટ-પટાદિ પરપદાર્થો જાણવાના મનોરથ હતા તે દીપકની જેમ પૂર્ણ કરી આપે છે. એટલે દીપકથી જેમ ઘટપટ જણાય છે. એટલે પ્રમાતા પોતાના કાર્યમાં લાગી જાય છે, દીપકનું જ્ઞાન કરવા ઉભો રહેતો નથી, તેવી જ રીતે આ જ્ઞાનથી ઘટ-પટાદિ પરપદાર્થો જણાઈ જતાં પ્રમાતા કૃતાર્થ થઈ જાય છે, તેને જ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની અપેક્ષા જ હોતી નથી. માટે

અનવસ્થારૂપી વેલડી ઉલ્લસતી જ નથી. છતાં કદાચ પદાર્થને જણાવનારા આ જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન કરવાની જિજ્ઞાસા પ્રમાતાને થાય તો જેમ ઘટ-પટને જણાવનારું આ પ્રથમ જ્ઞાન થયું તેવી જ રીતે તે પ્રથમજ્ઞાનને જણાવનારું દ્વિતીય એવું જ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ થાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થવાથી તે તૃત્ત (સંતૃષ્ટ) જ થઈ જાય છે. પછી તેને જ્ઞાનના જ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની અપેક્ષા હોતી જ નથી કે જેથી અનવસ્થા આવે. પ્રમાતાને ઘટ-પટ પદાર્થોની જેમ જ્ઞાનના જ્ઞાનની કદાચ જિજ્ઞાસા થાય તો તે જ્ઞાનને જણાવનારું બીજું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ ત્યારબાદ તો જિજ્ઞાસા થતી નથી એટલે વિરામ થાય છે તેથી તૃતીય ક્ષણમાં જ્ઞાન થતું જ નથી. તેથી અનવસ્થા આવતી નથી. અને પ્રથમથી જ જિજ્ઞાસા ન હોય તો જ્ઞાનને જણાવનારું દ્વિતીયજ્ઞાન પણ થાય જ એવો નિયમ નથી માટે અનવસ્થા આવતી નથી. તેથી ઘટપટાદિ પદાર્થોને જણાવનારું જ્ઞાન જિજ્ઞાસા ન હોય તો અપ્રકાશિત જ રહે છે. અને જો તેને જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તો પ્રથમસમયવર્તી જ્ઞાનનો બોધ દ્વિતીય સમયવર્તી જ્ઞાનવડે થાય છે પરંતુ પછી જ્ઞાનધારા આગળ ચાલતી નથી - આ પ્રમાણે નૈયાયિકો કહે છે.

તદેતદેતેષાં મતેસ્તરલતાં તનોતિ, પ્રકટિતપ્રયોગે પક્ષસ્યાનુમાનેન માનખण्डनात् । तथा च तावक्काकूतेन तत्र हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वनिष्ठङ्गनाच्च । तथाहि - विवादास्पदं ज्ञानं स्वसंवेदितम्, ज्ञानत्वात्, ईश्वरज्ञानवत् । बाह्यसिद्धमेतन्निर्दर्शनम्, जैनैरीश्वर-स्यास्वीकारेण तज्ज्ञानस्य तेषामसिद्धेः इति चेत् ? तदचतुरस्त्रम्, अनवद्यविद्याविद्या-धरीबन्धुरपरिष्वङ्गस्य पुरुषातिशेषविशेषस्य खण्डपरशोः स्वीकारात्, त्रिविष्टपघट-नलम्पटपटिम्नः सकलावलोकनकौशलशालिन एव चास्य तिरस्कारात् ।

વ્યર્થવિશેષ્યશ્ચાત્ર હેતુઃ, સમર્થવિશેષણોપાદાનેનૈવ સાધ્યસિદ્ધેઃ ધૂમધ્વજસિદ્ધૌ ધૂમવત્ત્વે સતિ દ્રવ્યત્વાદિતિવત્ । ન હીશ્વરજ્ઞાનાદન્યત્ સ્વસંવિદિતમપ્રમેયં ચાસ્તિ યદપોહાય પ્રમેયત્વાદિતિ ક્રિયતે ॥

જૈન = તે આ નૈયાયિકોનું કથન, તેઓની મતિની ચંચળતાને (અસ્થિરતાને) સૂચવે છે, અર્થાત્ તેઓની મતિ કુણ્ઠિત છે એમ જણાય છે. કારણ કે તેઓએ જણાવેલા પ્રયોગમાં (સાધ્યવિશિષ્ટ એવો) જે પક્ષ છે. તે પક્ષનું માન (પ્રમાણપણું), પ્રતિસ્પર્ધી એવા અનુમાનવડે ખંડિત થાય છે, અને તેમ થવાથી તમારા સિધ્ધાન્ત (=આકૃત) વડે તમારા તે અનુમાનમાં રહેલો તમારો હેતુ (પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાનવડે) બાધિત થતો હોવાથી “કાલાત્યયાપદિષ્ટ” અર્થાત્ બાધિતત્વ નિશ્ચે થાય જ છે. તે આ પ્રમાણે - જ્ઞાનને અસ્વપ્રકાશક કહેનારું તમારું અનુમાન જે પૂર્વે કહેલું છે તે આ રીતનું છે - જ્ઞાનં,

સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वात्, यथा घटः । आ अनुमानमां જે સાધ્ય છે તેના અભાવને સાધનારૂ બીજું પ્રમાણ જે મળતું હોય તો આ અનુમાનનો હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ અર્થાત્ બાધિત કહેવાય છે - તમારા જ શાસ્ત્ર એવા તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે "यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः, स बाधितः ॥ તમારા અનુમાનનું સાધ્ય જે સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્ છે. તેનો જે અભાવ સ્વસંવેદિતમ્, તે સ્વસંવેદિત પણું તમારા અનુમાનના વિરોધી બીજા અનુમાનપ્રમાણવડે સિધ્ધ થાય જ છે. તે વિરોધી અનુમાન આ પ્રમાણે છે - જ્ઞાન (પક્ષ), સ્વસંવેદિતમ્ (સાધ્ય), જ્ઞાનત્વાત્ (હેતુ), ईश्वरज्ञानवत् (દૃષ્ટાન્ત). જે કોઈ જ્ઞાન છે તે અવશ્ય સ્વસંવેદિત જ હોય છે કારણ કે જ્ઞાન છે માટે, ઈશ્વરના જ્ઞાનની જેમ. જે જે જ્ઞાન હોય છે તે તે અવશ્ય સ્વસંવેદિત જ હોય છે જેમ કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન. જે જે સ્વસંવેદિત નથી તે તે જ્ઞાનરૂપ પણ નથી જેમ કે ઘટ, આ રીતે તમારા અનુમાનના પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાનવડે પ્રથમ અનુમાનના સાધ્યનો અભાવ સિધ્ધ થાય છે, માટે હેતુ બાધિત છે.

નૈયાયિક = તમે જૈનોએ ઉપર જે પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાન રજૂ કર્યું છે તેમાં જે આ ઈશ્વરજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે (અમે નૈયાયિકો તો ઈશ્વરને માનતા હોવાથી ઈશ્વરીયજ્ઞાનને પણ અમે માનીએ છીએ પરંતુ) વાદી એવા તમને જૈનોને આ દૃષ્ટાન્ત અસિધ્ધ (અમાન્ય) છે. કારણ કે જૈનોવડે ઈશ્વર સ્વીકારાયા ન હોવાથી તે જૈનોને તે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ અસિધ્ધ છે. તેથી તમે જૈનો તમને અમાન્ય એવું દૃષ્ટાન્ત કેમ આપી શકો ? જૈનો ઈશ્વરને માનતા નથી તેથી ઈશ્વરીયજ્ઞાનનું ઉદાહરણ ન આપી શકે તેથી અનુમાન સિદ્ધ થાય નહીં.

જૈન - નૈયાયિકોની ઉપરોક્ત વાત વ્યાજબી નથી, અમનોહર છે કારણ કે અમે જૈનો ઈશ્વરને નથી સ્વીકારતા એમ નહીં, પરંતુ ઈશ્વર સ્વીકારીએ છીએ અને તેથી ઈશ્વરીયજ્ઞાન પણ અમે સ્વીકારીએ છીએ - માટે વાદી એવા જૈનોને અસિધ્ધ (અમાન્ય) આ દૃષ્ટાન્ત નથી. પરંતુ વાદી એવા જૈનોને સિધ્ધ (માન્ય) આ દૃષ્ટાન્ત છે. ફક્ત અમે જૈનો ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનતા નથી. ઈશ્વર છે એવું તો અમે જૈનો માનીએ જ છીએ. પરંતુ તેઓ જગત્કર્તા છે એવું જે તમે માનો છો તે જ અમે નથી માનતા માટે અમને કોઈ દોષ નથી. પંક્તિનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે- (अनवद्य=) કોઈપણ જાતનો દોષ નથી જેમાં એવા, (विद्या=) કેળવણી, (विद्याधरी=) દેવીના, (बन्धुर=) મનોહર, (परिष्वङ्गस्य=) આલિંગન વાળા, તથા (पुरुष=) સામાન્ય પુરુષો કરતાં, (अतिशयविशेषस्य=) = અત્યંત વિશેષતાવાળા અર્થાત્ લોકોત્તર એવા, (खण्डपरशोः=)

ઈશ્વરનો, અમે સ્વીકાર કરેલો જ છે. નિર્દોષ કેવળજ્ઞાનવાળા અને લોકોત્તર એવા ઈશ્વરને (પરમાત્માને) અમે જૈનો માનીએ જ છીએ. ફક્ત (ત્રિવિષ્ટપ=) ત્રણ જગતની, (ઘટન=) રચના કરવામાં, (લમ્પટપટિન્ન=) અતિશય આસક્ત પદુતાવાળા, અને સર્વ વસ્તુઓને જોવાની કુશલતાવાળા એવા ઈશ્વરને તમે જે માનો છો તે જ ઈશ્વરનું ખંડન અમને જૈનોને ઈષ્ટ છે. જગતની રચના કરતા હોય અને સર્વજ્ઞ હોય એવા જ ઈશ્વર અમને અમાન્ય છે. પરંતુ જગતના અકર્તા હોય અને સર્વજ્ઞ હોય એવા ઈશ્વર અમને જૈનોને ઈષ્ટ છે.

તથા વળી હે નૈયાયિકો ! તમે તમારા અનુમાનમાં જે હેતુ રજૂ કર્યો છે, તેમાં જે વિશેષ્યપદ છે, તે વ્યર્થ-નિરર્થક છે. એટલે વ્યર્થવિશેષ્યવાળો હેતુ આ અનુમાનમાં છે. કારણ કે તમારે જે સાધ્ય સાધવું છે, તે સાધ્ય સાધવા માટે એકલું વિશેષણ જ પુરતું છે - તમારું અનુમાન આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનં, સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वात् घटवत् । અહીં “ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति” આ પદ વિશેષણ છે, અને પ્રમેયત્વાત્ એ પદ વિશેષ્ય છે. આ અનુમાનમાં સમર્થ એવું એકલું વિશેષણ જે “ईश्वरज्ञानान्यत्वात्”, છે. તેનું જ જો ઉપાદાન કરશો, તો તેના વડે જ સાધ્યની સિધ્ધિ થઈ જાય છે. તો હેતુમાં “પ્રમેયત્વાત્” અધિક પદ મુકવાની જરૂર શું ? જેમ “પર્વતઃ, वह्निमान्, धूमात्, महानशवत्, આ અનુમાનમાં ધૂમધ્વજ (વહ્નિ)ની સિધ્ધિ કરવામાં ધૂમવત્ત્વે સતિ એટલો હેતુ પુરતો હોવા છતાં “ધૂમવત્ત્વે સતિ દ્રવ્યત્વાત્” આવો બે પદવાળો હેતુ કહેવાય તો ક્યાંય પણ અતિવ્યાપ્તિ આવતી ન હોવા છતાં નિરર્થક વધારે પદનો પ્રયોગ એ હેતુને હેત્વાભાસ બનાવે છે તેની જેમ અહીં એવી કોઈ વસ્તુ ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય હોય અને સ્વયં સંવેદિત હોય છતાં અપ્રમેય હોય તો તો તે અપ્રમેયમાં આવતા વ્યભિચારને રોકવા માટે “પ્રમેયત્વાત્” એવા વિશેષ્યની આવશ્યકતા રહે, પરંતુ સ્વયં સંવેદિત - ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય અને અપ્રમેય એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં કે જેના અપોહ માટે “પ્રમેયત્વાત્” પદ મુકવું પડે, માટે વ્યર્થવિશેષ્યરૂપ હેત્વાભાસ છે.

અપ્રયોજકશ્ચાયં હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્, સાધનાવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકઃ ખલૂપાધિરભિધીયતે તત્પુત્રત્વાદિના ઇયામત્વે સાધ્યે શાકાદ્યાહારપરિણામવત્ । કઃ પુનસ્પાધિરત્ર સૂક્ષ્મેક્ષણૈરીક્ષાઞ્ચક્રે? इति चेत् - उच्यते - निबिडजडिमन् ! जडिमलक्षणः । તથાહિ - ईश्वरज्ञानान्यत्वे प्रमेयत्वे सत्यपि यदेव जडिमपात्रं पात्रादि तदेव स्वस्मादन्येनैव प्रकाशयते । स्वप्रकाशे परमुखोत्प्रेक्षित्वं हि जडस्य लक्षणम् । न च ज्ञानं जडस्वरूपम् - इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य । साध्येन समव्याप्तिकत्वं चास्य स्पष्टमेव, जाड्यं विहाय स्वप्रकाशाभावस्य, तं च त्यक्त्वा जाड्यस्य क्वचिदप्यदर्शनादिति ॥

તથા વળી તમારા અનુમાનમાં મુકાયેલો “ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાત્” એવો જે તમારો હેતુ છે. તે અપ્રયોજક છે એટલે કે આ હેતુ સાધ્યનો અસાધક છે. કારણ કે તે હેતુ ઉપાધિવાળો છે. જે જે હેતુ ઉપાધિવાળા હોય છે તે તે હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે માટે વ્યભિચારી હોવાથી સાધ્યનો અસાધક એટલે અપ્રયોજક બને છે.

પ્રશ્ન :- ઉપાધિ એટલે શું ? ઉપાધિનું લક્ષણ શું ? અમારા હેતુમાં કઈ ઉપાધિ છે કે જે ઉપાધિથી આ હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ અને અપ્રયોજક બને છે ?

ઉત્તર :- સાધનની સાથે જે અવ્યાપક હોય અને સાધ્યની સાથે જે સમવ્યાપક હોય તે ખરેખર ઉપાધિ કહેવાય છે. ન્યાયદર્શનના તર્કસંગ્રહમાં પણ તેનું લક્ષણ કહ્યું છે કે “સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનાવ્યાપકત્વં ઉપાધિઃ અભિધીયતે । કોઈ પણ અનુમાનમાં પક્ષ-સાધ્ય-હેતુ અને દૃષ્ટાન્ત આ ચાર અંગો હોય છે. તે ચાર ઉપરાંત પાંચમી વસ્તુ તેના ખંડન માટે જો મળી આવે કે જે વસ્તુ સાધ્યની સાથે સર્વત્ર વ્યાપક હોય અને સાધનની સાથે હોય અને ન પણ હોય અર્થાત્ અવ્યાપક હોય તો તે પાંચમી વસ્તુ તે મળી આવી તે ઉપાધિ કહેવાય છે. જો આવી પાંચમી વસ્તુરૂપ ઉપાધિ મળતી હોય તો હેતુ ઉપાધિવાળો બનવાથી હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમ કે મિત્રા નામની એક સ્ત્રી છે. જે સ્ત્રીને કુલ આઠ પુત્રો છે. તેમાંના સાત પુત્રો કૃષ્ણવર્ણવાળા (શ્યામ) છે. અને આઠમો પુત્ર શ્વેતવર્ણવાળો ગૌર છે. છતાં સાત પુત્રના દૃષ્ટાન્તથી આઠમાને શ્યામપણાની સિધ્ધિ કરનારું અનુમાન આ પ્રમાણે છે. સઃ અષ્ટમઃ પુત્રઃ (પક્ષ), શ્યામઃ = (સાધ્ય), તત્પુત્રત્વાત્ હેતુ, શેષપુત્રવત્ (દૃષ્ટાન્ત) તે આઠમો પુત્ર શ્યામ છે, કારણ કે તે મિત્રાનો પુત્ર હોવાથી, શેષપુત્રોની જેમ ઈત્યાદિ અનુમાનમાં તત્પુત્રત્વ વિગેરે હેતુવડે શ્યામત્વ સાધ્ય સાધવામાં “શાકાદિઆહાર પરિણામ” જેમ ઉપાધિ કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ તમારો હેતુ ઉપાધિવાળો છે.

અહીં તત્પુત્રત્વ રૂપ સાધનત્વધર્મથી અવચ્છિન્ન એવું શ્યામત્વસાધ્ય જ્યાં જ્યાં (સાતપુત્રોમાં) છે ત્યાં ત્યાં શાકાદિઆહાર પરિણામ સ્વરૂપ ઉપાધિ છે જ, કારણ કે તેવા પ્રકારના શાકાદિના આહારો કર્યા છે. તો જ તે સાત પુત્રો શ્યામ થયા છે. તેથી આ ઉપાધિ સાધનાવચ્ચિન્નસાધ્યવ્યાપક બની. તથા જ્યાં જ્યાં તત્પુત્રત્વ સાધન વર્તે છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર શાકાદિ આહાર પરિણામ હોય જ એવો નિયમ નથી. કારણ કે સાત પુત્રોમાં તત્પુત્રત્વ પણ છે અને શાકાદિ આહારપરિણામ પણ છે. જ્યારે આઠમા પુત્રમાં તત્પુત્રત્વ છે પરંતુ શાકાદિ આહાર પરિણામનો વિરહ છે. માટે આ ઉપાધિ સાધનની સાથે અવ્યાપક પણ બની. તેથી હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ થવાથી હેત્વાભાસ થયો. તેવી જ રીતે જ્ઞાનં

સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્ એવું નૈયાયિકોનું જે અનુમાન છે તે પણ ઉપાધિવાળું હોવાથી વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ હેત્વાભાસવાળું છે.

પ્રશ્ન :- હે જૈનો ! અતિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા એવા તમારાવડે અમારા આ અનુમાનમાં કહો તો ખરા કે કઈ ઉપાધિ જોવાય છે ?

ઉત્તર :- અતિશય ગાઢ જડતાવાળા હે મુખ ? “જડતા” લક્ષણવાળી ઉપાધિ તારા અનુમાનમાં આવે છે. આ ઉપાધિ સાધનાવ્યાપક પણ છે અને સાધ્યવ્યાપક પણ છે. તે આ પ્રમાણે - તમારા અનુમાનમાં “ઈશ્વરજ્ઞાનાન્વત્ત્વે સતિ પ્રમેયત્વાત્” એવો જે હેતુ (સાધન) છે, તેની સાથે જડત્વ એ ઉપાધિ અવ્યાપક છે. અર્થાત્ આ હેતુ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જડત્વ હોય જ એવો નિયમ નથી - ઈશ્વરીય જ્ઞાનથી અન્ય એવાં પ્રમેય જે જડિમતાના આધારભૂત (ઘટ-પટ વિગેરે) પાત્રાદિ છે, તે જ પદાર્થો સ્વ સિવાય અન્યવડે પ્રકાશિત થાય છે. કારણ કે પોતાના પ્રકાશમાં બીજાનું મુખ દેખવું (બીજાની અપેક્ષા રાખવી) એ જ જડતાનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાન કદાપિ જડસ્વરૂપ છે જ નહીં. આ પ્રમાણે જડતા નામની ઉપાધિ સાધનની સાથે અવ્યાપક સિધ્ધ થઈ. સારાંશ એ છે કે ઈશ્વરીય જ્ઞાનથી અન્ય હોતે છતે પ્રમેયપણું ઘટપટાદિ પાત્રોમાં પણ છે અને અસ્મદીયાદિજ્ઞાનમાં પણ છે. કારણ કે જેમ ઘટપટાદિ પાત્રો ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય પણ છે અને પ્રમેય પણ છે, તેવી જ રીતે અસ્મદીય-યુષ્મદીયજ્ઞાન પણ ઈશ્વરીયજ્ઞાનથી અન્ય પણ છે અને પ્રમેય પણ છે. એટલે હેતુ (સાધન) બન્નેમાં વર્તે છે. છતાં જડતારૂપ ઉપાધિ ફક્ત ઘટપટાદિ પાત્રોમાં જ વર્તે છે. અસ્મદીય અને યુષ્મદીયજ્ઞાનમાં એ ઉપાધિ વર્તતી નથી, કારણ કે જ્ઞાન સદા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે જડસ્વરૂપ નથી. માટે આ ઉપાધિ સાધનની સાથે રહેવાવાળી પણ છે અને નહીં રહેવાવાળી પણ છે, તેથી સાધનાવ્યાપક છે એમ સિધ્ધ થાય છે.

તથા આ ઉપાધિ સાધ્યની સાથે સમવ્યાપક પણ છે એ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ જ છે. જે જે પદાર્થો સ્વથી અન્યવડે પ્રકાશ્ય હોય છે. તે પદાર્થો નિયમા જડ જ હોય છે. આ વાત પ્રસિધ્ધ જ છે કારણ કે જડને ત્યજીને સ્વપ્રકાશાભાવ ક્યાંય દેખાતો નથી અને તે સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાંય પણ દેખાતી નથી. તેથી જ્યાં જ્યાં સાધ્ય (સ્વાન્યપ્રકાશ્યત્વ) હોય છે ત્યાં ત્યાં જાડયપણું હોય જ છે એથી સાધ્યવ્યાપકતા સિધ્ધ થઈ. આ પ્રમાણે શાકાદિઆહારપરિણામ જેમ ઉપાધિ કહેવાય તેમ આ જડતા પણ સાધ્યવ્યાપક અને સાધનાવ્યાપક હોવાથી ઉપાધિ બને છે. અને ઉપાધિવાળો હેતુ થવાથી તમારો હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ થયો છતો સાધ્ય માટે સાધવા અસમર્થ (અપ્રયોજક) બને છે.

યચ્ચોક્ત - સમુત્પન્નં હિ “જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતં” ઇત્યાદિ તદપિ નાઽવિતથમ્ ।
 ઇત્યમર્થજ્ઞાનતજ્ઞાનયોરુત્પદ્યમાનયોઃ ક્રમાનુપલક્ષણાત્ । આશૂત્પાદાદત્ર ક્રમાનુપલક્ષણમ્,
 ઉત્પલપત્રશતવ્યતિભેદવદિતિ ચેત્ ? તદ્વારુ, જિજ્ઞાસાવ્યવહિતસ્યાર્થજ્ઞાનજ્ઞાનસ્યો-
 ત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । ન ચ જિજ્ઞાસાસમુત્પાદ્યત્વં સંવેદનાનાં સઙ્ગચ્છતે । અજિજ્ઞાસિતેષ્વપિ
 યોગ્યદેશેષુ ગોચરેષુ તદુત્પાદપ્રતીતેઃ । ન ચાયોગ્યદેશમર્થજ્ઞાનમ્, આત્મસમવેતસ્યા
 સમુત્પાદાત્ ઇતિ જિજ્ઞાસામન્તરેણૈવાર્થજ્ઞાને જ્ઞાનોપાદપ્રસઙ્ગઃ । બાઢમુત્પદ્યતાં નામેદમ્, કો
 દોષઃ ? ઇતિ ચેત્ - નન્વેવમેવ તજ્ઞાનજ્ઞાને અપિ અપરજ્ઞાનોત્પાદપ્રસઙ્ગઃ - તત્રાઽપિ
 ચૈવમેવાયમ્ - ઇત્યપરાપરજ્ઞાનોત્પાદપરમ્પરાયામેવાત્મનો વ્યાપારાદ્ ન વિષયાન્તરસંચારઃ
 સ્યાત્ - ઇતિ ન જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનાન્તરજ્ઞેયતાપિ યુક્તિમાર્ગમવગાહતે ॥૧૮॥

તથા વળી તમે જે પૂર્વે કહ્યું કે “પદાર્થનું પ્રથમ જે જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન તેના તે
 જ આત્મામાં સમયાન્તરે સમવાય સંબંધથી થનારા બીજા જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત થાય છે”
 ઇત્યાદિ તમારાવડે જે કહેવાયું, તે પણ અવિતથ (સત્ય) નથી કારણ કે આ પ્રમાણે પ્રથમ
 અર્થજ્ઞાન થતું હોય, અને તેની પછી તે (અર્થજ્ઞાન)નું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય, એમ કમશઃ
 બન્ને જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થતાં હોય એવો કમ દેખાતો નથી.

નૈયાયિક :- પ્રથમ અર્થજ્ઞાન થાય છે, ત્યારબાદ તે અર્થજ્ઞાન કેવું છે ? એમ જાણવાની
 જિજ્ઞાસા પ્રમાતાને થાય છે. પછી જ અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે (૧) અર્થજ્ઞાન,
 (૨) અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા અને (૩) અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન કમશઃ જ થાય છે પરંતુ
 આશુ = (જલ્દી જલ્દી વેગપૂર્વક) ઉત્પન્ન થતું હોવાથી આ ત્રણમાં રહેલો કમ તમને
 દેખાતો નથી. જેમ ઉપરા ઉપર ગોઠવેલાં સો કમલપત્રો ભાલાની અણીથી વિધતાં એક
 પછી એક પર્ણ વીંધાવા છતાં સાથે જ વીંધાયાં હોય એમ જણાય છે પણ તેમાં રહેલો કમ
 જણાતો નથી છતાં તે ત્રણેમાં કમ નથી એમ નહીં તેમ અહીં પણ સમજવું.

જૈન :- (તમારા બચાવની) તે વાત અનુચિત છે. કારણ કે પ્રથમ અર્થજ્ઞાન થયા
 પછી પ્રમાતાને તે અર્થજ્ઞાન કેવું છે ? એમ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તો જ પછી અર્થજ્ઞાનનું
 જ્ઞાન થાય છે, એમ તમે ઉપર જણાવો છો, એટલે જિજ્ઞાસા છે વ્યવહિત જેમાં (વચ્ચે
 જેમાં) એવું અર્થજ્ઞાન અને તજ્ઞાન (અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે એવું તમારા વડે
 પ્રતિપાદન કરાતું હોવાથી આશૂત્પાદ ઘટી શકતો નથી. કારણ કે જે બે વસ્તુની વચ્ચે
 ત્રીજી વસ્તુની વ્યવધાનતા થતી હોય તેનો આશૂત્પાદ હોઈ શકે જ નહી. માટે કમ દેખાવો
 જ જોઈએ. પરંતુ કમ દેખાતો નથી. માટે સમયાન્તરના જ્ઞાનવડે અર્થજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય
 છે આ વાત ઠીક નથી.

તથા વળી અર્થજ્ઞાનને જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રમાતાને થાય તો જ તજ્ઞજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે આ વાત પણ અનુચિત છે કારણ કે સંવેદનો (જ્ઞાનો)નું જિજ્ઞાસાવડે જ ઉત્પદ્યમાનપણું પણ ઘટી શકતું નથી. કારણ કે જિજ્ઞાસા ન હોય તો પણ યોગ્યદેશમાં રહેલા (ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય એવા દેશમાં રહેલા) વિષયોમાં તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. જેમ કે આપણે જ્યાં બેઠા હોઈએ તેની આજુબાજુ નિકટમાં અંશુચિ (વિષ્ટા) પડેલી હોય તો તેને જોવાની કે તેની દુર્ગંધ સુંઘવાની જિજ્ઞાસા કોઈની હોતી નથી છતાં પણ ચાક્ષુષ ને દ્રાણજ જ્ઞાન થાય છે. માટે જિજ્ઞાસા થાય તો જ અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે આ દલીલ પણ યુક્તિરિક્ત છે.

તથા હવે કદાચ તમે નૈયાયિકો એમ કહો કે જિજ્ઞાસા વિના અંશુચિ આદિ વિષયમાં જ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ જે જે યોગ્યદેશસ્થ વિષયનું જ્ઞાન હોય છે. ત્યાં જ જિજ્ઞાસા વિના જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે આ અર્થજ્ઞાન તો અયોગ્યદેશસ્થ છે. માટે જિજ્ઞાસાવડે જ થાય છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકોનું કહેવું પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે આ અર્થજ્ઞાન પણ અયોગ્યદેશસ્થ નથી પરંતુ યોગ્યદેશસ્થ જ છે. કારણ કે અર્થજ્ઞાન આત્મામાં જ સમવાયસંબંધથી સમવેત એવું આ ઉત્પન્ન થાય છે આત્માથી દૂર ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. માટે યોગ્યદેશસ્થ જ છે. તેથી જિજ્ઞાસા વિના જ અર્થજ્ઞાનને વિષે જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે.

નૈયાયિક - સારું, જો વિના જિજ્ઞાસાથી અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય તો ભલે એમ ઉત્પન્ન થાઓ - તેમાં અમને શું દોષ છે ? અર્થાત્ જિજ્ઞાસા વિના પ્રથમ અર્થજ્ઞાન, અને પછી તુરત જ તે અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાઓ, અમે એમ માનીશું, તેથી શું દોષ આવી જવાનો છે ?

જૈન - જો એમ થાય તો અનવસ્થાદોષ આવશે, પરંપરા ચાલવાથી તજ્ઞજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં અપરજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, ત્યાં પણ એમ જ અપરજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રમાણે અપર-અપર જ્ઞાનધારાની જ ઉત્પત્તિની પરંપરા ચાલતાં, તેમાં જ આ આત્માનો વ્યાપાર ચાલુ રહેવાથી બીજા કોઈ પણ વિષયનો બોધ કરવાનું શક્ય બનશે નહીં. માટે અનવસ્થા દોષ પણ આવશે અને આ આત્મા વિષયાન્તરને જાણવામાં અસમર્થ પણ બનશે માટે આ અર્થજ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરથી ગમ્ય છે આ વાત જરા પણ યુક્તિમાર્ગને સ્પર્શતી નથી, તેથી જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશક જ છે. એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પ્રમાણં વિવિચ્ચાસ્યૈવ પ્રામાણ્યસ્વરૂપં ધર્મમાવિષ્કુર્વન્તિ -

પ્રમાણનું વિવેચન કરીને હવે આ પ્રમાણમાં રહેલી જે પ્રમાણતા છે. તે પ્રમાણતા સ્વરૂપ જે ધર્મ છે. તેનું નિરૂપણ ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે -

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાઽવ્યભિચારિત્વં પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૯॥

પ્રમીયમાણાર્થાઽવ્યભિચરણશીલત્વં યજ્ઞજ્ઞાનસ્ય તત્ પ્રામાણ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૯॥

તદિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥૨૦॥

તસ્માત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વાત્, ઇતરત્ પ્રમેયવ્યભિચારિત્વમ્ અપ્રામાણ્યં પ્રત્યેયમ્ । પ્રમેયવ્યભિચારિત્વં ચ જ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તાગ્રાહ્યાપેક્ષયૈવ લક્ષણીયમ્, સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસમ્ભવાત્ । તેન સર્વ જ્ઞાનં સ્વાપેક્ષ્યા પ્રમાણમેવ, ન પ્રમાણાભાસમ્ । બહિર્થાપેક્ષ્યા તુ કિञ્ચિત્ પ્રમાણમ્, કિञ્ચિત્ પ્રમાણાભાસમ્ ॥૨૦॥

પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારીપણું એ જ જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું સમજવું ॥૧૯॥

તેનાથી ઈતરપણું (પ્રમેયની સાથે વ્યભિચારીપણું) તે અપ્રમાણપણું સમજવું ॥૨૦॥

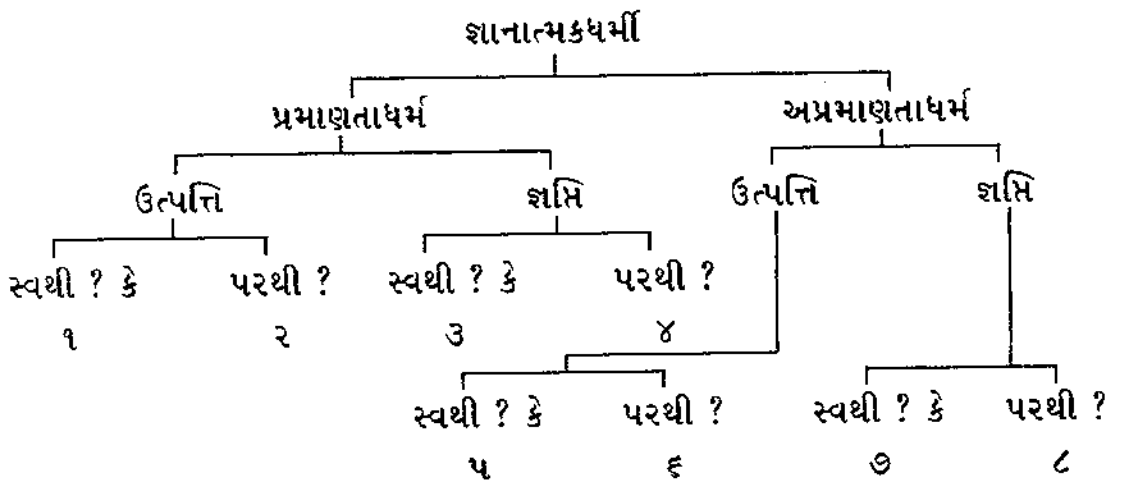
ટીકાર્થ :- સ્વ-પરવ્યવસાયિ એવું જે જ્ઞાન છે તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પરંતુ જ્ઞાનમાં રહેલી યથાર્થતા અને અયથાર્થતા એ પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા કહેવાય છે. શુક્તિમાં શુક્તિનું જે જ્ઞાન થાય છે. તે પ્રમાણતાવાળું કહેવાય છે. આ જ વાત ટીકામાં આચાર્યશ્રી સ્પષ્ટ કરે છે કે - પ્રમીયમાણ એવા પદાર્થની સાથે જ્ઞાનનું જે અવ્યભિચારિસ્વભાવપણું છે. તેને જ પ્રમાણ્ય કહેવાય છે, અને તેનાથી ઈતર એટલે પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારિપણાથી ઈતર એવું પ્રમેયની સાથે જે વ્યભિચારિપણું છે. તે અપ્રમાણ્ય કહેવાય છે એમ જાણવું.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવા જેવી છે કે સ્વ અને પર એમ ઉભયને જણાવનારું જ્ઞાન છે, તેથી જ્ઞાનનું પ્રમેય સ્વ (જ્ઞાન પોતે જ) અને પર એટલે ઘટ-પટાદિ પદાર્થ એમ ઉભય (પ્રમેય) કહેવાય છે. જેમ દીપક પ્રકાશક હોતે છતે સ્વનો અને પરનો ઉભયનો પ્રકાશક છે, તેમ જ્ઞાનમાં પણ સ્વ અને પર એમ ઉભયનું પ્રકાશપણું સમજવું. કોઈ પણ જ્ઞાનો સ્વ (પ્રમેય)ને જણાવવામાં સદા અવ્યભિચારી જ હોય છે. કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને જણાવે એમાં જણાવનાર પણ જ્ઞાન છે. અને જાણવા લાયક પણ જ્ઞાન જ છે. આમ એક જ હોવાથી કદાપિ વ્યભિચાર આવતો નથી. તેથી મૂળસૂત્રમાં “પ્રમેયની સાથે વ્યભિચારીપણું તે અપ્રમાણતા” એવું અમે જે ૨૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે. તે બે પ્રકારના (સ્વ-પરાત્મક) પ્રમેયમાંથી જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત એવા ગ્રાહ્ય (પર)ની અપેક્ષાએ જ માત્ર સમજવું. કારણ કે પોતાનામાં પોતાની અપેક્ષાએ વ્યભિચાર સંભવી શકતો નથી. તેથી

જ્ઞાનમાં જો સ્વની અપેક્ષાએ વ્યભિચાર-અવ્યભિચારની વિચારણા કરીએ તો સર્વે પણ જ્ઞાનો સ્વની અપેક્ષાએ તો અવ્યભિચારી અર્થાત્ પ્રમાણ જ સિધ્ધ થાય છે. કોઈ પણ જ્ઞાન કદાપિ સ્વની અપેક્ષાએ પ્રમાણાભાસ થતું જ નથી પરંતુ બાહ્ય એવા ઘટ-પટાદિ જોયપદાર્થોની અપેક્ષાએ જ કોઈ જ્ઞાન યથાર્થ હોય તો પ્રમાણ બને છે, અને કોઈ જ્ઞાન અયથાર્થ હોય તો અપ્રમાણ બને છે. માટે સૂત્રમાં “પ્રમેયાપેક્ષયા” એમ સામાન્ય કહ્યું હોવા છતાં સ્વમાં વ્યભિચારનો અસંભવ હોવાથી પર એવા ઘટપટાદિ ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ જ પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય સમજવું. ॥૧૯-૨૦॥

अथोत्पत्तौ स्वनिश्चये च ज्ञानानां स्वत एव प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं तु परत एव यज्जैमिनीयाः जगुः, तद् निराकुर्वन्ति -

જ્ઞાન એ ધર્મી છે, અને તે જ્ઞાનમાં રહેલી પ્રમાણતા તથા અપ્રમાણતા એ બન્ને જ્ઞાનના ધર્મો છે. જો પ્રમાણતાધર્મવાળું જ્ઞાન હોય તો તે જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવાય છે, અને અપ્રમાણતાધર્મવાળું જો જ્ઞાન હોય તો તે જ્ઞાન અપ્રમાણ કહેવાય છે. એટલે હવે તે જાણવું આવશ્યક છે કે જ્ઞાનાત્મકધર્મીમાં પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતારૂપ ધર્મો કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? અને કોનાથી જણાય છે ? અર્થાત્ પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતાની ઉત્પત્તિ અને જાણિ કોનાથી થાય ? શું સ્વથી જ થાય છે કે પરથી થાય છે ? આ બાબતમાં વાદીઓના મતો ઘણા જુદા-જુદા છે, તેથી ગ્રન્થકારશ્રી આ સૂત્ર ૨૧ થી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરવા માંગે છે -

ઉપર કહેલા આઠ ભાંગાઓથી આ તત્ત્વનો આપણે વિચાર કરીએ.

આ બાબતમાં જૈમિનીઓનો મત આ પ્રમાણે છે = જ્ઞાનોનો પ્રમાણતાનામનો ધર્મ ઉત્પત્તિમાં અને સ્વનિશ્ચયમાં (જ્ઞાપ્તિમાં) સ્વથી જ હોય છે. વળી અપ્રમાણતા નામનો ધર્મ પરથી જ હોય છે. એટલે ઉપરોક્ત ચિત્રને અનુસારે ૧-૩-૬-૮ એમ ચાર ભાંગા હોય અને ૨-૪-૫-૭ આ ચાર ભાંગા ન હોય એમ જૈમિનીઓ કહે છે. તેનું નિરાકરણ (ખંડન) કરતાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે -

તદુભયમુત્પત્તૌ પરત એવ, જ્ઞાપ્તૌ તુ સ્વતઃ પરતશ્ચ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ - તે ઉભય (પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા) ઉત્પત્તિમાં પરથી જ હોય છે, પરંતુ જ્ઞાપ્તિમાં સ્વથી અને પરથી એમ બન્નેથી હોય છે. ॥૨૧॥

અત્ર લ્યબ્લોપે પચ્છમી પરં સ્વં ચાપેક્ષ્યેત્યર્થઃ । જ્ઞાનસ્ય હિ પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચ દ્વિતયમપિ જ્ઞાનકારણગતગુણદોષસ્ત્વં પરમપેક્ષ્યોત્પદ્યતે । નિશ્ચીયતે ત્વશ્યાસદશાયાં સ્વતઃ, અનશ્યાસદશાયાં તુ પરત ઇતિ । તત્ર જ્ઞાનસ્યાશ્યાસદશાયાં પ્રમેયાવ્યભિચારી, તદિતર-ચ્ચાત્મીતિ^૧ પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સંવાદકબાધકજ્ઞાનમનપેક્ષ્ય પ્રાદુર્ભવન્ સ્વતો ભવતીત્યભિધીયતે । અનશ્યાસદશાયાં તુ તદપેક્ષ્ય જાયમાનોઽસૌ પરત ઇતિ ॥

આ સૂત્રમાં પરતઃ, સ્વતઃ, અને પરતઃ, આ ત્રણે પદોમાં જે પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં તસ્ પ્રત્યય આવેલો છે. તે લ્યપ્ (ક્ત્વા ના આદેશભૂત એવા યપ્) નો લોપ થયે છે તે આવેલ છે. અહીં પાણિની વ્યાકરણમાં જેને લ્યપ્ કહેવાય છે તેને જ સિદ્ધહેમમાં યપ્ કહેવાય છે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ સૂત્ર ૩-૨-૧૫૪ થી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ, તેને અધ્યાહાર-ગમ્ય બનાવે છે તે ગમ્યયપ્ઃ કર્માધારે સૂત્ર ૨-૨-૭૪ થી કર્મવાચી નામને પંચમી આવે છે. પાણિની વ્યાકરણમાં જેને લ્યપ્ કહેવાય છે તેને જ સિદ્ધહેમમાં યપ્ કહેવાય છે, તેથી અહીં અપેક્ષ્ય એવું યપ્રત્યયાન્ત કૃદન્ત ગમ્ય છે, તેથી “પર અને સ્વની અપેક્ષાએ” એવો અર્થ જાણવો. પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં તદ્વિતનો તસ્ પ્રત્યય થયેલો છે.

૧. અહીં તદિતરચ્ચાસ્મિ ઇતિ, અથવા તદિતરચ્ચાસ્તિ ઇતિ, આવો પાઠ હોવો જોઈએ, અસ્મિ કલ્પીએ તો હું (જ્ઞાન) પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારી છું કે પ્રમેયની સાથે વ્યભિચારી છું. તે પ્રમાણતા અપ્રમાણતાનો નિર્ણય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ થાય છે, એવો અર્થ સંગત થાય છે. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારી છે કે પ્રમેયની સાથે વ્યભિચારી છે. એવો તે પ્રમાણતા અપ્રમાણતાનો નિર્ણય અભ્યાસ દશામાં સ્વતઃ થાય છે એમ અર્થ સંગત લાગે છે. ચાત્મિ ઇતિ આવો પાઠ અશુદ્ધ હોય એમ સમજાય છે. લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃત વિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલ પુસ્તકમાં પણ પૃષ્ઠ ૧૧૦ ની ફુટનોટમાં આ પાઠને બદલે અસ્તીતિ (મુખા=મુદ્રિત-પાઠાન્તર રૂપે) આપેલ છે. તત્ત્વ કેવિલગમ્ય સમજવું.

જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા એમ બન્ને પણ જ્ઞાનના કારણભૂત એવા પદાર્થમાં રહેલા ગુણ-દોષાત્મક પરની અપેક્ષાએ જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ જણાય છે અને અનભ્યાસદશામાં સ્વતઃ જણાતી નથી પણ પરથી જણાય છે. જેમ કે દૂર દૂર પડેલા અને ચમકતા પદાર્થને જોઈને “इदं रजतम्” આવા પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, પરંતુ સામે દેખાતો તે પર પદાર્થ જો બરેબર રજત જ હોય તો આ જ્ઞાન પ્રમાણતાવાળું કહેવાય અને સામે દેખાતો તે જ પદાર્થ જો શુકિત હોય, અને આ રજત છે એવું જ્ઞાન થયું હોય તો તે જ જ્ઞાન અપ્રમાણતાવાળું કહેવાય છે. વળી દૂર દૂર ખુણામાં ગોળ વળીને પડેલા પદાર્થને જોઈને “अहिरयं” આવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું પરંતુ તે ખુણામાં પડેલો પદાર્થ બરેબર સર્પ જ હોય તો જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રમેય હોવાથી આ જ્ઞાન યથાર્થતાવાળું (પ્રમાણતાવાળું) કહેવાય છે. અને જો રજત હોય તો જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રમેય ન હોવાથી અયથાર્થતા (અપ્રમાણતા) વાળું કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ પણ જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા પર (એવા પ્રમેય)ને આશ્રયીને જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અભ્યાસદશા હોય તો પ્રમેય જોતાં જ આ રજત છે કે આ સર્પ છે તે જ્ઞાનની પ્રમાણતા સ્વતઃ જ જણાઈ જાય છે. પરંતુ તેવા પ્રકારની અભ્યાસદશા ન હોય તો “આ રજત છે” એમ જાણ્યા પછી તેને હાથમાં લઈ બરાબર ચકાસીએ, અનુભવીને બતાવીએ, વેપારી પાસે તેનાથી માલ ખરીદ કરવા જઈએ અને આ પ્રસંગોમાં કોઈ જાતની તકલીફ ન પડે તો તે સાધકજ્ઞાનથી “મેં રજત જાણ્યું” તે બરાબર હતું એમ નક્કી થાય છે. અને ઉપરોક્ત બધા પ્રસંગોમાં પાછા પડીએ, રજતનાં નાણાં ન ઉપજે તો તેવા બાધકજ્ઞાનથી “મેં રજત જાણ્યું હતું” તે બરાબર નથી એમ નક્કી થાય છે. એટલે અનભ્યાસદશામાં સાધક-બાધકજ્ઞાનથી પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા જણાય છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું પ્રમેયની સાથે અવ્યભિચારીપણું છે કે તેનાથી ઈતરત્ = ઈતર-પ્રમેયની સાથે વ્યભિચારીપણું છે, એમ બન્ને પ્રમાણતા તથા અપ્રમાણતાનો નિશ્ચય તેના સાધક-બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ અભ્યાસદશામાં પ્રગટ થતો હોવાથી સ્વતઃ જણાય છે એમ કહેવાય છે અને અનભ્યાસદશામાં તે સાધક-બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને જ ઉત્પન્ન થતો આ નિશ્ચય પરથી જણાય છે એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ફલિતાર્થ જાણવો. કોષ્ટક પ્રમાણે ઉત્પત્તિમાં ૨/૬ અને જ્ઞાતિમાં અભ્યાસદશામાં ૩/૭ અને અનભ્યાસદશામાં ૪/૮ ભાંગા હોય છે. જ્ઞાનની પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતાની ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાતિની બાબતમાં ઉપરોક્ત વાત સંપૂર્ણ સત્ય છે. છતાં વાદીઓ તેમાં વિવાદ સર્જે છે. તે હવે સમજાવે છે.

અત્રૈવં મીમાંસકા મીમાંસામાંસલતાં દર્શયન્તિ - સ્વતઃ એવં સર્વથા પ્રમાણાનાં પ્રમાણ્યં પ્રતીતિકોટિમાટીકતે । તથાહિ - તદુત્પત્તિપ્રગુણા ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણ અનુમાનેન વા મીયેર્ન્ । યદિ પ્રત્યક્ષેણ તત્ કિમૈન્દ્રિયેણ અતીન્દ્રિયેણ વા । નૈન્દ્રિયેણ, અતીન્દ્રિયેન્દ્રિયાધિકરણત્વેન તેષાં તદ્ગ્રહણાયોગ્યત્વાત્ । નાપ્યતીન્દ્રિયેણ, તસ્ય ચારુવિચાર-ગોચરચરિષ્ણુત્વાભાવાત્ । અનુમાનેન તાન્ નિરણેષ્મહીતિ ચેત્ - કુતસ્તત્ર નિયમનિર્ણયઃ સ્યાત્ । ન પ્રત્યક્ષાદ્, ગુણેષુ તત્પ્રવૃત્તેઃ પરાસ્તત્વાત્ । તથા ચ - “દ્વિષ્ટસમ્બન્ધસંવિત્તિ-નૈકસ્વપ્રવેદનાત્” (પ્રમાણવાર્તિકાલઙ્કાર), નાપ્યનુમાનાત્, તત્ એવં તન્નિશ્ચિતાવિત-રેતરાશ્રયસ્ય, તદન્તરાત્ પુનરનવસ્થાયાઃ પ્રસક્તેઃ । તતો ન ગુણાઃ સન્તિ કેચિત્ । ઇતિ સ્વરૂપાવસ્થેભ્યઃ એવં કારણેભ્યો જાયમાનં તત્ કથમુત્પત્તૌ પરતઃ સ્યાત્ ?

અહીં મીમાંસકદર્શનકારો પોતાની મીમાંસા (બુધ્ધિ)ની માંસલતાને (માંસલસ્ય ભાવઃ = માંસલતા = પુષ્ટિને - અતિરેકતાને) આ પ્રમાણે બતાવે છે કે પ્રમાણ જ્ઞાનોની પ્રમાણતા સર્વથા સ્વથી જ પ્રતીત થાય છે, એટલે કે સર્વે પણ પ્રમાણજ્ઞાનો ઉત્પત્તિમાં અને જ્ઞાપ્તિમાં એમ બન્નેમાં સર્વથા સ્વથી જ પ્રતીતિકોટિને પામે છે, પરથી નહીં તે આ પ્રમાણે -

પ્રમાણભૂત એવા જ્ઞાનોમાં રહેલી અપ્રમાણતા કે પ્રમાણતા પર એવા (પરપદાર્થની સાથે વ્યભિચારિતારૂપ અને અવ્યભિચારિતારૂપ) દોષ કે ગુણને આશ્રયી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જેનો જે માને છે તે વ્યાજબી નથી, કારણ કે તે પ્રમાણભૂત જ્ઞાનોમાં રહેલી પ્રમાણતાની ઉત્પત્તિ કરવામાં તત્પર એવી વ્યભિચારિતા અને અવ્યભિચારિતા રૂપ દોષો કે ગુણો શું પ્રત્યક્ષવડે જણાય છે ? કે અનુમાનવડે જણાય છે ? જો તે દોષો અને ગુણો પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જણાતા હોય તો પણ શું ઈન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષવડે જણાય છે કે અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવડે જણાય છે ? હવે જો ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષવડે આ દોષ-ગુણો જણાય છે એમ કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે શરીરમાં પુદ્ગલની બનેલી આ દ્રવ્યેન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. એક જે બહાર આકારરૂપે દેખાય છે તે, કે જેનું નામ બાહ્યનિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે અને બીજી શરીરની અંદર છે કે જે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના આકારની છે અને વિષયને જાણે છે તે અભ્યંતરનિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે. આ બન્નેમાં જે બાહ્યનિવૃત્તિદ્રવ્યેન્દ્રિય છે તે બાહ્યઈન્દ્રિયો ભલે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે પરંતુ વ્યભિચારિતા અને અવ્યભિચારિતાનું જાણપણું ઉત્પન્ન કરનારા દોષ-ગુણો તેમાં રહેતા નથી કારણ કે તે ઈન્દ્રિયો અભ્યંતર ઈન્દ્રિયોની રક્ષા પુરતી જ છે. તેનાથી જ્ઞાન થતું નથી અને જે અભ્યંતરનિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે તે અંદર હોવાના કારણે અતીન્દ્રિય છે અને ગુણો તેમાં વસે છે. તે અભ્યંતર ઈન્દ્રિયો જ વિષયોનું જ્ઞાન કરે છે. એટલે વિષયોની યથાર્થતા

અને અયથાર્થતાનું જાણપણું ઉત્પન્ન કરનારા ગુણો અભ્યંતર ઈન્દ્રિયોમાં વસે છે પરંતુ તે અભ્યંતર નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો શરીરની અંદર હોવાથી લોકોની બાહ્યેન્દ્રિયો વડે અદૃશ્ય હોવાથી અતીન્દ્રિય છે. માટે અતીન્દ્રિય એવી અભ્યંતર નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયો છે અધિકરણ જેનું એવા ગુણો, તે બાહ્યેન્દ્રિય જન્યપ્રત્યક્ષવડે ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય છે. સારાંશ કે ગુણો અભ્યંતર ઈન્દ્રિયોમાં વસે છે. તે અભ્યંતર ઈન્દ્રિયો અંદર હોવાથી અતીન્દ્રિય છે માટે તદ્દગતગુણો પણ અતીન્દ્રિય જ છે. તેથી ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થવાને અયોગ્ય છે.

હવે અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવડે તે ગુણો ગ્રાહ્ય છે એમ જો જૈનો કહે તો તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (કેવળજ્ઞાન) આ સંસારમાં છે જ નહીં. (મીમાંસકો કેવળજ્ઞાન-સર્વજ્ઞાન-અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વીકારતા નથી. જુઓ આ જ ગ્રંથનો પરિચ્છેદ-૨ સૂત્ર ૨૩ ની રત્નાકરાવતારિકાટીકા). જે અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જૈનો માને છે તે કેવળજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ મનોહર વિચારોના વિષયમાં સંચરવાના અભાવવાળું જ છે. અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ નથી. (તો પછી તેનાથી ગુણો જણાય છે આ વાત તો આકાશપુષ્પની જેમ અસંભવિત જ છે).

હવે જો આ ગુણો અનુમાનથી જણાય છે એમ જૈનો કહે તો અમે તેઓને પુછીએ છીએ કે ગુણોને જણાવનારું જે અનુમાન તમે રજૂ કરશો તે અનુમાનમાં સાધ્ય-સાધનના સહચારના (વ્યાપ્તિના) નિયમનો નિર્ણય તમે કોના વડે કરશો ? જેમ પર્વતમાં વહ્નિસાધ્યને સાધનારા ધૂમહેતુના સહચાર (વ્યાપ્તિ)ના નિયમનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી મહાનસમાં પ્રથમ જોયેલો છે, તો જ અનુમાન કરી શકાય છે. તેની જેમ ગુણોનું જ્ઞાન જે અનુમાનથી કરશો તે અનુમાનમાં સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ કયા જ્ઞાનવડે કરશો ?

વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી અમે કરીશું એમ જો કહેશો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તે અનુમાનમાં તમે જે હેતુ મુકશો તે તો કદાચ ઈન્દ્રિયગોચર હશે તો પ્રત્યક્ષથી જણાશે પરંતુ સાધ્ય જે ગુણો છે, તે અતીન્દ્રિય એવી અભ્યંતર ઈન્દ્રિયોરૂપી અધિકરણમાં વર્તતા હોવાથી તે ગુણોમાં તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું ખંડન હમણાં જ અમે કર્યું છે. સારાંશ કે સાધ્ય-સાધન બન્ને પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય હોય તો જ વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષથી થઈ શકે. અહીં સાધ્ય એવા ગુણો પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી વ્યાપ્તિ થશે નહીં. પ્રમાણવાર્તિકઅલંકાર નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે “એમાં રહેનારા સંબંધનો બોધ એકપદાર્થના રૂપને જાણવાથી થતો નથી” માટે ફક્ત હેતુ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવા છતાં વ્યાપ્તિ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય થશે નહીં.

હવે આ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાનપ્રમાણથી થાય છે. એમ જો તમે જૈનો કહેશો તો તે જ અનુમાનથી તે વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થાય એમ જો કહેશો તો ઈતરેતરાશ્રયદોષ આવશે અને તેના કરતાં અન્ય અનુમાનથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાય છે. એમ જો કહેશો તો તે અન્ય પણ અનુમાન જ હોવાથી તેની વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન ઈતરાનુમાનથી કરતાં અનવસ્થાદોષની આપત્તિ આવશે.

અહીં અન્યદ્ ગ્રામં = ગ્રામાન્તરમ્ જેમ થાય છે, તેમ અન્યત્ તદ્ ઇતિ તદન્તરમ્ - તસ્માત્ - તદન્તરાત્ અન્ય એવું તે અનુમાન, તેના થકી. એવો સમાસ તથા અર્થ કરવો. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન કોઈ પ્રમાણથી ગુણો સિધ્ધ થતા નથી, તેથી ગુણ નામના કોઈ પદાર્થો જ નથી. તો પછી જ્ઞાનમાં રહેલી પ્રમાણતા પરથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેમ કહેવાય ? માટે સ્વરૂપ અવસ્થાવાલા - એટલે જ્ઞાનાત્મક પોતાના સ્વરૂપે રહેલા કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થતું તે જ્ઞાન ઉત્પત્તિમાં પરથી (ગુણોથી) થાય છે. અર્થાત્ પ્રમાણતા પરથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેમ કહેવાય ? માટે પ્રમાણભૂતજ્ઞાનોની પ્રમાણતા ઉત્પત્તિને આશ્રયી સ્વતઃ જ છે. પરંતુ પરતઃ નથી. જૈનો જે પરતઃ પ્રમાણતાની ઉત્પત્તિ માને છે, તે ઉપરની દલીલોથી ઉચિત જણાતું નથી.

નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરતઃ કારણગુણજ્ઞાનાત્, બાધકાભાવજ્ઞાનાત્ સંવાદિવેદનાદ વા સ્યાત્ ? તત્ર પ્રાચ્યં પ્રકારં પ્રાગેવ પ્રાસ્થામ, ગુણગ્રહણપ્રવીણપ્રમાણપરાકરણાત્ । દ્વિતીયે તુ, તાત્કાલિકસ્ય કાલાન્તરભાવિનો વા બાધકસ્યાભાવજ્ઞાનં તન્નિશ્ચાયકં સ્યાત્ ? પૌરસ્ત્યં તાવત્ કૂટહાટકનિષ્ટઢ્ઢનેઽપિ સ્પષ્ટમસ્ત્યેવ । દ્વિતીયં તુ ન ચર્મચક્ષુષાં સમ્ભવતિ ।

સંવાદિવેદનં તુ સહકારિસ્ત્વં સત્ તન્નિશ્ચયં વિરચયેદ્ ગ્રાહકં વા ? નાદ્યાભિદ્, ભિન્નકાલત્વેન તસ્ય સહકારિત્વાસમ્ભવાત્, દ્વિતીયપક્ષે તુ, તસ્યૈવ ગ્રાહકં સત્, તદ્વિષયસ્ય વા, વિષયાન્તરસ્ય વા ? ન પ્રથમઃ પક્ષઃ, પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય સુદૂરનષ્ટત્વેન ગ્રાહ્યત્વાયોગાત્ । દ્વિતીયે તુ, એકસન્તાનમ્ ભિન્નસંતાનં વા તત્ સ્યાત્ ? પક્ષદ્વયેઽપિ, તૈમિરિકાવલોક્ય-માનમૃગાઢ્ઢમણ્ડલદ્વયદર્શિદર્શનેન વ્યભિચારઃ । તદ્દિ ચૈત્રસ્ય પુનઃ પુનઃ મૈત્રસ્ય ચોત્પદ્યત એવ । તૃતીયે પુનઃ, અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્, અન્યદ્ વા તદ્ ભવેત્ ? ન પૌરસ્ત્યમ્, પ્રવર્તકસ્ય પ્રામાણ્યાનિશ્ચયે પ્રવૃત્ત્યભાવેનાર્થક્રિયાયા એવાભાવાત્ । નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાત્ તુ પ્રવર્તકજ્ઞાનાત્ પ્રવૃત્તૌ ચક્રકમ્-નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાત્ પ્રવર્તકાત્ પ્રવૃત્તિઃ, પ્રવૃત્તેરર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્, તસ્માચ્ચ પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યનિશ્ચય ઇતિ । કથં ચાર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્યાપિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ? અન્યસ્માદર્થક્રિયાજ્ઞાનાચ્ચેત્ ? અનવસ્થા । પ્રવર્તકજ્ઞાનાચ્ચેત્ અન્યોન્યાશ્રયઃ । સ્વતઃશ્રેત્ - પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્યાપિ તથૈવાસ્તુ । અન્યદપિ વિજ્ઞાનમેકસન્તાનમ્, ભિન્નસંતાનં વા ? દ્વયમપિ

ચૈતદેકજાતીયમ્, ભિન્નજાતીયં વા ? ચતુષ્ટયમપિ ચૈતદ્ વ્યભિચારાભિચારદુસ્સંચરમ્ । તથાહિ - એકસન્તાનં ભિન્નસંતાનં ચૈકજાતીયમપિ તરલતરતુઙ્ગતઙ્ગતરઙ્ગતરઙ્ગિ-ળીતોયજ્ઞાનમ્, ભિન્નજાતીયં ચ કુમ્ભામ્ભોરુહાદિજ્ઞાનં મરુવસુન્ધરાચારિચતુરતરતરણિ-કિરણશ્રેણિસદ્ગિસલિલસંવેદનસ્ય ન સંવાદકમિતિ ન જ્ઞાતાવપિ તત્ પરતઃ । અપ્રમાણ્યં તૂત્પત્તૌ દોષાપેક્ષત્વાત્, જ્ઞાતૌ તુ બાધકાપેક્ષત્વાત્ પરત એવેતિ ॥

તથા વળી જૈમિનીઓનું કહેવું છે કે જેમ જ્ઞાનમાં રહેલા પ્રમાણતા નામના ધર્મની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ જ થાય છે. તેવી જ રીતે તે પ્રમાણતાનું જ્ઞાન પણ (પ્રમાણતાની જામિ પણ) સ્વતઃ જ થાય છે. પરથી માનવામાં અનેક દોષો આવે છે. તે આ પ્રમાણે - જ્ઞાનમાં રહેલ તે પ્રમાણતા ધર્મનો નિશ્ચય (જામિ-બોધ) જો પરથી થાય છે એમ માનીએ તો શું કારણગુણજ્ઞાનથી થાય છે ? કે બાધકાભાવજ્ઞાનથી થાય છે કે ? સંવાદિજ્ઞાનથી થાય છે ? આ ત્રણ પક્ષોમાંથી જો પ્રથમપક્ષ કહો તો, એટલે કે પ્રમાણભૂતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં કારણસ્વરૂપ જે ઈન્દ્રિયો છે, તેમાં રહેલા જે ગુણો છે. તે ગુણોના જ્ઞાનથી પ્રમાણભૂતજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાય છે એમ જો કહો તો ગુણોને ગ્રહણ કરવામાં (=જણાવવામાં) પ્રવીણ (=નિર્દોષ) એવું કોઈ પ્રમાણ સંભવતું જ નથી એમ હમણાં જ પરાકરણ (=ખંડન) કરેલું હોવાથી “કારણગુણજ્ઞાન” વાળા પક્ષનું ખંડન તો પૂર્વે જ થઈ ચૂક્યું છે. (અહીં પ્રાસ્થાવ્ય નો અર્થ ક્ષિપ્રવન્તઃ = અમે ખંડન કરી ચૂક્યા છીએ એવો સમજવો. - પંડિત શ્રી જ્ઞાનચંદ્રકૃત સંસ્કૃત ટિપ્પણકમાં જુઓ) ઈન્દ્રિયોમાં ગુણો છે એમ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન કોઈ પણ પ્રમાણથી સિધ્ધ થતું નથી. જે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. હવે જો ગુણો જ સિધ્ધ ન હોય તો ગુણોના જ્ઞાનથી પ્રમાણતા જણાય છે એમ કહેવું નિરર્થક જ છે.)

હવે જો “બાધકાભાવજ્ઞાન” એ બીજો પક્ષ કહો તો જે વખતે આ વિવક્ષિત પ્રવર્તકજ્ઞાન થતું હોય છે. તે જ વખતે કોઈ બાધક નથી એવું જ્ઞાન (અર્થાત્ બાધકાભાવનું જ્ઞાન) પ્રમાણતાને જણાવે છે કે કાલાન્તરે થનારું બાધકાભાવનું જ્ઞાન પ્રમાણતાનો નિશ્ચય જણાવે છે ? જો પૌરસ્ત્ય (પ્રથમ) પક્ષ કહો તો ભૂમિ ઉપર ચમકતો પિત્તલનો ટુકડો પડ્યો હોય, સુવર્ણ ન હોય પરંતુ “આ સુવર્ણ છે” એવું ભ્રમથી ખોટું જ્ઞાન થયું હોય ત્યારે તે કૂટ (=ખોટા) હાટક (=સુવર્ણ) નિષ્કંન (=જ્ઞાન)માં પણ તે કાળે (આ સુવર્ણ નથી પરંતુ પિત્તલ જ છે એવા પ્રકારના) બાધકજ્ઞાનનો અભાવ તો સ્પષ્ટ છે જ, માટે ત્યાં તે જ્ઞાનમાં પણ પ્રમાણતા જણાવવાનો પ્રસંગ આવશે જ. ભલે ખોટું (અપ્રમાણ) જ્ઞાન છે. તથાપિ તે કાળે કોઈ બાધક તત્ત્વ નથી, માટે બાધકાભાવ હોવાથી સોનાના ખોટા જ્ઞાનમાં પણ પ્રમાણતા જણાવી જોઈએ, પરંતુ જણાતી નથી, માટે આ પક્ષ ઉચિત નથી. જો

પ્રમાણતા જણાય તો પ્રમાણતા જણાવાથી તે જ્ઞાન પ્રમાણજ્ઞાન (યથાર્થજ્ઞાન) થઈ જાય, અને જો યથાર્થજ્ઞાન થઈ જાય. તો સત્ય સુવર્ણજ્ઞાનજન્ય જે કાર્ય (ધનપ્રાપ્તિ આદિ) છે. તે ત્યાં થવાં જોઈએ.

હવે કાલાન્તરે થનાર બાધકાભાવજ્ઞાન એ બીજો પક્ષ કહો તો તે પણ ઉચિત નથી, કારણ કે આપણે સર્વે ચર્મચક્ષુવાળા છદ્મસ્થ જીવોને આવા પ્રકારનું ભાવિમાં થનારું જે બાધકાભાવજ્ઞાન છે તેનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. (કેવળજ્ઞાની તો કોઈ છે જ નહી) આ પ્રમાણે બીજો પક્ષ બાધકાભાવજ્ઞાન પણ વ્યાજબી નથી.

હવે જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો, એટલે કે આ પ્રથમ થયેલા પ્રવર્તક જ્ઞાનને યથાર્થ કહેનાર એટલે કે યથાર્થ છે એમ સમજાવનાર એવું જે બીજું જ્ઞાન થાય છે. તે સંવાદકજ્ઞાન આ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાવે છે એમ જો કહેશો તો તે સંવાદકજ્ઞાન પૂર્વે થયેલા પ્રવર્તકજ્ઞાનને સહકાર કરવા રુપે સહકારિકારણ થયું છતું તે પ્રમાણતાનું નિશ્ચાયક બને છે. કે પૂર્વના જ્ઞાનનું ગ્રાહક બન્યું છતું તે સંવાદકજ્ઞાન પ્રમાણતાનો નિશ્ચય કરાવે છે ? જો આઘભેદ કહો તો તે ઉચિત નથી, કારણ કે આ સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વે થયેલા પ્રવર્તકજ્ઞાનથી ભિન્નકાલવર્તી હોવાથી તેનું તેની સાથે સહકારીપણું હોઈ શકે નહી. પ્રવર્તકજ્ઞાન પૂર્વસમયમાં છે અને સંવાદિજ્ઞાન પશ્ચાત્કાલવર્તી છે. હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો એટલે કે ઉત્તરકાલમાં થનારું આ સંવાદકજ્ઞાન પૂર્વકાલમાં થયેલા પ્રવર્તકજ્ઞાનનું ગ્રાહક બન્યું છતું પ્રમાણતાને જણાવે છે, એમ જો કહેશો તો તેની સામે અમે તમને ત્રણ પ્રશ્નો પુછીએ છીએ કે -

ઉત્તરકાળે થનારું આ સંવાદિજ્ઞાન શું પૂર્વસમયવર્તી પ્રવર્તકજ્ઞાનનું જ ગ્રાહક બન્યું છતું પ્રમાણતાનું નિશ્ચાયક થાય છે કે પ્રવર્તકજ્ઞાનના વિષયને જણાવતું છતું પ્રમાણતાનું નિશ્ચાયક થાય છે ? કે પ્રવર્તક જ્ઞાનનો જે વિષય ન હોય એવા વિષયાન્તરને જણાવતું છતું પ્રમાણતાનું નિશ્ચાયક થાય છે ?

આ ત્રણ પક્ષોમાંથી જો પ્રથમપક્ષ કહો તો તે ઉચિત નથી કારણ કે પ્રવર્તકજ્ઞાન પૂર્વે થયેલું છે અને તેનું ગ્રાહક એવું સંવાદિજ્ઞાન ઉત્તરકાલે થાય છે, એટલે સંવાદિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં થતાં તો પૂર્વે થયેલું પ્રવર્તકજ્ઞાન તો અતિશય દૂર દૂર ચાલ્યું ગયું હોવાથી તેમાં ગ્રાહ્યત્વનો અભાવ છે. ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ જે બે સાથે હોય તેનો જ હોય છે જેમ કે ઘટ અને દીપક, જ્યારે ભૂમિ ઉપર ઘટ હોય ત્યારે દીપક આવે તો તે દીપક ઘટનો ગ્રાહક બની શકે, પરંતુ અહીં બન્ને જ્ઞાનો ભિન્નકાલવર્તી હોવાથી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ સંભવતો નથી.

હવે જો “તદ્વિષયસ્ય” એવો બીજો પક્ષ સ્વીકારો તો તે એક સન્તાનીય કહો છો કે ભિન્નસન્તાનીય કહો છો ? પ્રવર્તકજ્ઞાન અને પછીથી થનારું સંવાદિજ્ઞાન એક જ વ્યક્તિમાં કાળક્રમે થાય તે એકસન્તાનીય કહેવાય, અને પ્રવર્તકજ્ઞાન જે વ્યક્તિને થયું હોય તેનાથી બીજી વ્યક્તિને સંવાદિજ્ઞાન થાય તો તે ભિન્નસન્તાનીય કહેવાય છે. આ બે પક્ષમાંથી કહો તમે કયો પક્ષ સ્વીકારો છો ? જે પક્ષ કહેશે તે બન્ને પક્ષોમાં વ્યભિચાર દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે - ચૈત્ર અને મૈત્ર નામની બે વ્યક્તિઓ ધારો કે આંખમાં તિમિરના રોગવાળી છે અને તેથી આકાશમાં એક ચંદ્રમંડળ હોવા છતાં બન્નેને રોગના કારણે ચંદ્રમંડળનું યુગલ દેખાય છે. હવે જો તમે એકસન્તાનીય સંવાદિજ્ઞાનવાળો પહેલો પક્ષ કહો તો ચૈત્રે પ્રથમ આકાશ સામું જોયું. તિમિરના રોગવડે ચંદ્ર યુગલ દેખાયું. ત્યારબાદ તે જ ચૈત્રે પુનઃ પુનઃ આકાશમાં દેખ્યું. તો પણ તેને ચંદ્ર યુગલ જ દેખાયું. તેથી પાછળ પાછળ થયેલું આ સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વે થયેલાં પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનું નિશ્ચાયક એકસન્તાન હોવાથી બનવું જોઈએ, હકીકતથી આ અપ્રમાણજ્ઞાન છે અને જો પ્રમાણતાને જણાવે તો અપ્રમાણજ્ઞાનમાં પ્રમાણતા જણાવનાર બનવાથી વ્યભિચારદોષ આવે. હવે જો ભિન્નસન્તાનીય કહો તો આ જ દૃષ્ટાન્ત આ રીતે સમજવું કે પ્રથમ ચૈત્રે આકાશ સામે જોયું, તિમિરના રોગના કારણે તેને ચંદ્રયુગલ દેખાયું, તેણે મૈત્રને પુછ્યું અને પોતાનું ચંદ્રયુગલનું જ્ઞાન પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ ? એમ મૈત્રને પુછ્યું, પછી મૈત્રે પણ આકાશ સામે જોયું. તેને પણ તિમિરનો રોગ હોવાથી ચંદ્રયુગલ જ દેખાયું, તેથી તેણે કહ્યું કે તારું જ્ઞાન બરાબર પ્રમાણ છે, મને પણ ચંદ્રયુગલ જ દેખાય છે. હવે જો ભિન્ન સન્તાનીય એવું સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાવનાર બનતું હોય તો અહીં ચૈત્ર-મૈત્ર ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ હોવાથી મૈત્રગતસંવાદિજ્ઞાન ચૈત્રગતપ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનું નિશ્ચાયક બનવું જોઈએ. પરંતુ બનતું નથી, તિમિરના રોગના કારણે આ બન્ને જ્ઞાનો અપ્રમાણ છે. જો તેમાં પ્રમાણતા જણાય તો અપ્રમાણજ્ઞાનમાં પ્રમાણતા જણાવાથી વ્યભિચારદોષ આવે. આ એક સન્તાનીય કે ભિન્નસન્તાનીયમાં પ્રવર્તકજ્ઞાનનો જે વિષય ચંદ્રયુગલ છે તે જ વિષય સંવાદિજ્ઞાનનો છે. માટે તેનો તે જ વિષય હોવાથી અપ્રમાણભૂતજ્ઞાનમાં પ્રમાણતા જણાવે એવો અર્થ થવાથી વ્યભિચારદોષ આવશે.

“તદ્વિ ચૈત્રસ્ય પુનઃ પુનઃ મૈત્રસ્ય ચ” આ પંક્તિમાં અન્તે લખેલો ચ શબ્દ બન્ને દોષો સાથે બતાવે છે. તે સંવાદિજ્ઞાન ચૈત્રને પુનઃ પુનઃ જોતાં, અને મૈત્રને આકાશ તરફ જોતાં જ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય જ છે, એમ બન્ને વ્યભિચારદોષો સાથે સમજવા. હવે જો ત્રીજો પક્ષ કહો તો એટલે પ્રવર્તકજ્ઞાનના વિષય કરતાં વિષયાન્તરનું ગ્રાહક સંવાદિજ્ઞાન

હોવું જોઈએ એમ જો કહો તો વિષયાન્તરમાં શું કહેશો ? શું અર્થક્રિયાજ્ઞાન કહેશો કે અન્ય એવો તે કોઈ વિષયાન્તર કહેશો ?

જો “અર્થક્રિયાજ્ઞાન” કહેશો તો તે પક્ષ ઉચિત નથી કારણ કે “આ સુવર્ણ છે” એવા પ્રકારનું થયેલું જ્ઞાન પ્રમાણ છે (સાચું છે) એમ નક્કી થાય તો જ સુવર્ણ માનીને તેની અર્થક્રિયા થાય. હજુ સુવર્ણ છે કે પિત્તલ છે એનો નિશ્ચય જ ન હોય તો ત્યાં સુધી સુવર્ણ માનીને તેને લેવાની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, તો પછી સુવર્ણ વેચીને થનારી ધનપ્રાપ્તિરૂપ અર્થ ક્રિયા તો થાય જ ક્યાંથી ? એટલે કે પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો હજુ અનિશ્ચય હોતે છતે પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોવાથી અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે. તો અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન ક્યાંથી થવાનું હતું ? માટે આ “અર્થક્રિયાજ્ઞાન” વાલો પ્રથમપક્ષ ઉચિત નથી.

અહીં કદાચ તમે (જૈનો) એવો બચાવ કરો કે અમે પ્રવર્તકજ્ઞાનને, પ્રમાણતા જેની નિશ્ચિત થઈ ચુકી છે એવું માનીશું. અર્થાત્ નિશ્ચિતપ્રમાણતાવાળું પ્રવર્તકજ્ઞાન માનીશું. અને તેવા નિશ્ચિતપ્રમાણતાવાળા એવા પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ થશે, એમ કહીશું. જો આ પ્રમાણે કહેશો તો તમને ચક્રકદોષ આવશે. ચક્રક એટલે ગાડાના પૈડાની જેમ ગોળ ગોળ ફર્યા કરવું તે ચક્રકદોષ કહેવાય છે.

(૧) પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા નિશ્ચિત જણાય તો જ પ્રવૃત્તિ થાય.

(૨) જો પ્રવૃત્તિ થાય તો જ અર્થક્રિયાજ્ઞાન થાય.

(૩) જો અર્થક્રિયાજ્ઞાન થાય તો જ પ્રમાણતાનો નિશ્ચય જણાય.

(૪) જો પ્રમાણતાનો નિશ્ચય જણાય તો જ પ્રવૃત્તિ થાય.

આ પ્રમાણે નિશ્ચિત પ્રમાણતાના જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન, અને તે અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય, એમ ગોળ-ગોળ-કાર્યકારણભાવ થયા જ કરશે, ભ્રમણ માત્ર જ થશે પણ કંઈ સિધ્ધિ થશે નહીં.

તથા વળી પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય કરાવનાર અર્થક્રિયાજ્ઞાન માનવાથી બીજો પણ એકદોષ આવે છે. તે દોષ આ છે કે-પ્રવર્તકજ્ઞાન જેમ એક જ્ઞાન છે. તેની પ્રમાણતા જાણવા માટે આ બધી ચર્ચા ચાલે છે. હવે તેની પ્રમાણતા જણાવનાર જો અર્થક્રિયાજ્ઞાન કહો છો તો તે પણ એક જુદી જાતનું જ્ઞાન જ છે. તેથી તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન હોવાથી તેની પ્રમાણતા પણ જાણવી જ પડશે. જ્યાં સુધી તે જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી તે અર્થક્રિયાજ્ઞાન પણ પ્રવર્તકજ્ઞાનની

પ્રમાણતાનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરાવે ? માટે હવે પ્રથમ એ કહો કે આ અર્થક્રિયાજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય કેવી રીતે થાય ?

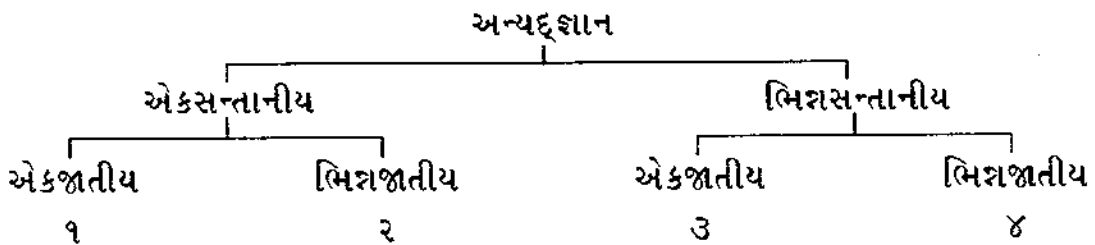
(૧) અન્ય એવા અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી થાય ?

(૨) પૂર્વે થયેલા પ્રવર્તકજ્ઞાનથી થાય ?

(૩) સ્વથી (ચાલુ અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી) જ પ્રમાણતા જણાય ?

જો અન્ય એવા અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રથમ અર્થક્રિયાજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાય એમ કહેશો તો બીજાની પ્રમાણતા ત્રીજાથી અને ત્રીજાની પ્રમાણતા ચોથાથી જણાતાં અનવસ્થા દોષ આવશે.

જો પૂર્વે થયેલા પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અર્થક્રિયાજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાય એમ જો કહેશો તો ઈતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા અર્થક્રિયાના જ્ઞાનથી, અને અર્થક્રિયાના જ્ઞાનની પ્રમાણતા પ્રવર્તકજ્ઞાનથી, એમ અરસ-પરસ એકબીજા ઉપર આધાર રાખતા હોવાથી ઈતરેતરાશ્રયદોષ આવશે.

હવે જો સ્વતઃ પ્રમાણતાનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનમાં માનો તો પ્રથમ થયેલા પ્રવર્તકજ્ઞાને તમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? કે તે પ્રવર્તકજ્ઞાનની સ્વતઃ પ્રમાણતા નથી માનતા. તેની પણ પ્રમાણતાનો નિર્ણય સ્વતઃ જ હો. માટે વિષયાન્તર નામના ત્રીજાપક્ષનો “અર્થક્રિયાજ્ઞાન” વાળો પહેલો પક્ષ ઉચિત નથી. હવે વિષયાન્તર નામના ત્રીજાપક્ષમાં પૂર્વે બતાવેલા “અન્યદ્ વા તદ્ = અથવા અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી અન્ય એવું તે કોઈ જ્ઞાન પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવે છે એવો બીજો પક્ષ કહેશો તો તે અન્યદ્ જ્ઞાન પણ (૧) એક સંતાનીય (તેની તેજ વ્યક્તિમાં થનાર), કે (૨) ભિન્નસંતાનીય (ઈતર વ્યક્તિમાં થનાર), આ બંને જ્ઞાનો પણ (૩) એકજાતીય (તેના તે જ વિષયવાળું) કે (૪) ભિન્નજાતીય (જુદા જુદા વિષયવાળું) ? આ ચાર પક્ષોમાંથી કહો કયા પક્ષને તમે માનશો ?

આ ચારમાંથી કોઈ પણ પક્ષ કહેશો તો તે વ્યભિચાર રૂપી અભિચાર (દોષ)થી દુઃસંચર = દુષ્કર છે. તે આ પ્રમાણે -

એકસન્તાનીય કે ભિન્નસંતાનીય પરંતુ એકજાતીયવિજ્ઞાન પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવનાર છે, એમ જો કહેશો તો એટલે કે એકની એક વ્યક્તિમાં થનારું, અથવા ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિમાં થનારું પરંતુ એકના એક જ વિષયવાળું એવું સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિશ્ચય કરાવે છે એમ ઉપરોક્ત ચિત્રમાંનો પહેલો અને ત્રીજો જે પક્ષ છે. તે જો કહો તો -

(તરલતર=) અતિશય ચંચળ, (તુઙ્ગ=) ઉંચા ઉંચા, (તઙ્ગત=) ઉછળતા એવા, (તરઙ્ગ=) પાણીના તરંગોવાળી, (તરઙ્ગિણી=) નદીના, (તોયજ્ઞાનમ્=) પાણીનું પાછળથી થનારું સંવાદિજ્ઞાન પણ પૂર્વે થયેલાં (મરુ=) મારવાડ દેશની, (વસુન્ધરા=) ભૂમિ ઉપર, (ચારિ=) ફેલાતા (ચતુરતર=) અતિશય પ્રચંડ એવા (તરિણ=) સૂર્યનાં (કિરણશ્રેણિ=) કિરણોની પંક્તિના (સઙ્ગિ=) સંગવાળા, (સલિલસંવેદનસ્ય=) પાણીના જ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવનાર બનવું જોઈએ.

સાર એ છે કે પ્રથમ મારવાડની ભૂમિ ઉપર પ્રચંડસૂર્યકિરણોથી “ઝાંઝવાના જળનું” જ્ઞાન થયું. આ પ્રવર્તકજ્ઞાન થયું કે જે અપ્રમાણ-મિથ્યા છે. ત્યારબાદ ઉછળતા તરંગોવાળી નદીનું યથાર્થ જળજ્ઞાન થયું કે જે સંવાદિજ્ઞાન છે. આ બન્ને જ્ઞાનો એકના એક જળના વિષયનાં હોવાથી એકજાતીય છે. તેથી ભલે તેના તે જ પુરૂષને થયાં હોય કે અન્ય-અન્ય પુરૂષને થયાં હોય તો પણ પાછળલું નદીના જળનું સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વના ઝાંઝવાના જળના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા કરનાર બનવું જોઈએ, પરંતુ બનતું નથી. માટે આ બન્ને પક્ષો વ્યાજબી નથી.

હવે જો એકસન્તાનીય અને ભિન્નસંતાનીય એવું પરંતુ ભિન્નજાતીય એવું જ્ઞાન પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાવનારું બને એમ ચિત્રમાંના બે અને ચાર નંબરના પક્ષો કહો તો - પ્રથમ મારવાડની ભૂમિમાં ઝાંઝવાના જળનું જ્ઞાન થયું કે જે પ્રવર્તકજ્ઞાન કહેવાય અને મિથ્યાજ્ઞાન છે. ત્યારબાદ કુંભનું (ઘટપટનું) અથવા અંભોરુહાદિ (કમળ આદિ) ઈતર પદાર્થોનું યથાર્થજ્ઞાન થયું કે જે જ્ઞાન સંવાદિજ્ઞાન છે. તે ઘટ-પટ-અંભોરુહાદિનું યથાર્થ સંવાદિજ્ઞાન પણ પૂર્વે થયેલા મારવાડની ભૂમિમાં ઝાંઝવાના જળના જ્ઞાનનું સંવાદક બનવું જોઈએ. કારણ કે બન્ને જ્ઞાનોનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન જાતીય છે. માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિશ્ચાયક બનવો જોઈએ. પરંતુ ન સંવાદકમ્ = ઉત્તરજ્ઞાન એકજાતીય હોય કે ભિન્નજાતીય હોય પરંતુ સંવાદક બનતું નથી. ઇતિ ન જ્ઞાતાવપિ તદ્ પસ્તઃ = તેથી તે જ્ઞાનની પ્રમાણતા કે અપ્રમાણતાની જામિ પણ પરથી થતી નથી જ.

આ પ્રમાણે પ્રમાણભૂતજ્ઞાનોમાં રહેલી “પ્રમાણતા”ની ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાતિ બન્ને સ્વતઃ જ છે. (એમ મીમાંસકોનું કહેવું છે, માનવું છે) હવે “અપ્રમાણભૂત” જ્ઞાનોમાં રહેલી જે “અપ્રમાણતા” એ તે તે ઈન્દ્રિયોમાં રહેલાં દોષોને કારણે થાય છે, એટલે આ અપ્રમાણતા ઉત્પત્તિમાં દોષોની અપેક્ષાવાળી હોવાથી પરતઃ થાય છે અને તે અપ્રમાણતાનું જ્ઞાન (જ્ઞાતિ) બાધકજ્ઞાનથી થાય છે. માટે તે જ્ઞાતિ પણ પરાપેક્ષિત હોવાથી પરતઃ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણતા સ્વતઃ અને અપ્રમાણતા પરતઃ થાય છે. એમ મીમાંસકોનું કહેવું છે. તેઓનો પૂર્વપક્ષ અહીં પૂર્ણ થાય છે.

અત્રાભિદધ્મહે - યત્તાવદ્ ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન વા મીયેન્” ઇત્યાદિ ન્યગાદિ, તદખિલં ન ખલુ ન દોષપ્રસરેડપિ પ્રેરયિતું પાર્યતે । અથાધ્યક્ષેણૈવ ચક્ષુરાદિસ્થાન્ દોષાન્ નિશ્ચિક્ષિરે લોકાઃ, કિં ન નૈર્મલ્યાદીન્ ગુણાનપિ । અથ તિમિરાદિદોષાભાવમાત્રમેવ નૈર્મલ્યાદિ, ન તુ ગુણરૂપમિતિ કથમધ્યક્ષેણ ગુણનિશ્ચયઃ સ્યાત્ ? એવં તર્હિ નૈર્મલ્યાદિગુણાભાવમાત્રમેવ તિમિરાદિ, ન તુ દોષસ્ત્રપિતિ વિપર્યયકલ્પના કિં ન સ્યાત્ ?

અસ્તુ વા દોષાભાવમાત્રમેવ ગુણઃ, તથાપિ નાયં તુચ્છઃ કશ્ચિત્ સદ્ગચ્છતે ।

ભાવાન્તરવિનિર્મુક્તો, ભાવોઽત્રાનુષ્ઠભભવત્ ।

અભાવઃ સંમતઃ તસ્ય, હેતોઃ કિં ન સમુદ્ભવઃ ॥૧॥

ઇતિ સ્વયં ભટ્ટેન પ્રકટનાત્ । તદપેક્ષાયામપિ ચ કથં ન પરતઃ પ્રામાણ્યોત્પત્તિઃ ? અથાઽસતાં નૈર્મલ્યાદયો ગુણાઃ । તથાપ્યધિષ્ઠાનેવ તાન્ પ્રત્યક્ષં સાક્ષાત્કરોતિ, ન કરણસ્થાન્, તેષાં પરોક્ષત્વાત્ । તર્હિ તત્ એવ દોષાનપિ તત્સ્થાનેવ તત્ સાક્ષાત્ કુર્યાત્ । ઇતિ કથં દોષા અપિ પ્રત્યક્ષલક્ષ્યાઃ સ્યુઃ ।

ઉપર મુજબ મીમાંસકોએ પોતાનો પૂર્વપક્ષ કહે છે તે હવે અમે જૈનો તેનો પ્રત્યુત્તર આપીએ છીએ -

પ્રમાણભૂત જ્ઞાનોમાં રહેલી પ્રમાણતા ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા નિર્મળતા આદિ ગુણોને આશ્રયીને જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રમાણતાની ઉત્પત્તિ પરતઃ જ છે. જેમ અપ્રમાણજ્ઞાનમાં રહેલી અપ્રમાણતા ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા તિમિરાદિ દોષોને આશ્રયી થતી હોવાથી પરતઃ છે. તેમ જ પ્રમાણતા પણ નિર્મળતા આદિ ગુણોને આશ્રયી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી પ્રમાણતાની ઉત્પત્તિ પણ પરતઃ જ છે.

આ બાબતમાં તમે (મીમાંસકોએ) અમારા ખંડન પ્રસંગે હમણાં પૂર્વે જે એમ જણાવ્યું કે “ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા નિર્મળતા આદિ ગુણો શું પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જણાય કે અનુમાન

પ્રમાણવડે જણાય ? બાહ્યનિવૃત્તિમાં ગુણો નથી, અને અભ્યન્તરનિવૃત્તિ અંદર હોવાથી તદ્દગતગુણો પ્રત્યક્ષવડે અગ્રાહ્ય છે. તથા પૂર્વે સાધ્ય-સાધનની વ્યાપ્તિ પ્રત્યક્ષથી કરેલી નથી માટે અનુમાનથી પણ અગ્રાહ્ય છે.” ઇત્યાદિ તમારાવડે ગુણોના ખંડનમાં જે કંઈ કહેવાયું તે સઘળું ય દોષપ્રસરમાં પણ (દોષવિસ્તારની બાબતમાં પણ) કહેવા માટે સમર્થ નથી થવાતું એમ નહી, અર્થાત્ તમે જેમ ગુણોનું ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્યપણું વિગેરે માનવામાં જે ખંડન કર્યું એ જ રીતે દોષોનું ખંડન પણ સરખું જ છે. ગુણો જેમ ઇન્દ્રિયોમાં છે, તેમ દોષો પણ ઇન્દ્રિયોમાં જ છે. તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે તે ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા દોષોનો જો લોકો નિર્ણય કરી શકે છે, તો તે જ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા નિર્મળતા આદિ ગુણોનો નિર્ણય પણ લોકો કેમ કરી ન શકે ? ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષો જો જોઈ શકાય છે. તો ગુણો પણ પ્રત્યક્ષવડે કેમ ન જોઈ શકાય ? બંનેનું ખંડન સરખું જ છે.

મીમાંસક = ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં દોષો જેમ વાસ્તવિક પદાર્થ છે. તેની જેમ ગુણો એ જો વાસ્તવિક પદાર્થ હોત તો તો અવશ્ય પ્રત્યક્ષવડે દોષોની જેમ દેખાત, પરંતુ ગુણો એ કોઈ પદાર્થ જ નથી, દોષ એ વાસ્તવિક પદાર્થ છે અને માત્ર દોષોનો જે અભાવ, તેને ગુણ (એવું આરોપિતપણે) કહેવાય છે. એટલે તિમિરાદિ દોષોના અભાવ માત્રને જ નિર્મળતા આદિ ગુણો કહેવાય છે. પરંતુ (દોષની જેમ) ગુણસ્વરૂપે કોઈ પદાર્થ જ નથી તેથી પ્રત્યક્ષવડે ગુણોનો નિર્ણય કેમ થઈ શકે ?

જૈન - જો એમ જ હોય તો તિમિરાદિદોષો, એ નિર્મળતાદિ ગુણોના અભાવ માત્ર રૂપ જ છે. પરંતુ દોષો કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી, એવી વિપરીતકલ્પના પણ કેમ ન કહી શકાય ? જેમ તેજસ્ અને તમસ્ એ બંને પદાર્થો હોવા છતાં એકને પદાર્થ માનવો અને બીજાને (તમસ્ને) અભાવસ્વરૂપ માનવો એ સત્ય નથી. કારણ કે તેથી ઉલટી કલ્પના પણ કેમ ન કરી શકાય કે તમસ્ એ દ્રવ્ય હોય અને તેજસ્ એ તમસ્ના અભાવાત્મક હોય ? માટે આવી એકને બીજાના અભાવાત્મક માનવાની કલ્પના જેમ વાસ્તવિક નથી, તેમ ગુણ-દોષ બંનેમાં એકને પદાર્થ કલ્પવો અને બીજાને અભાવાત્મક કલ્પવો એ પણ વાત તથ્ય નથી.

અથવા માનો કે તમારા કહેવા મુજબ દોષો એ પદાર્થ છે, અને ગુણો એ દોષોના અભાવાત્મક છે એમ માની લઈએ તો પણ આ ગુણો આકાશપુષ્પ - કે વન્ધ્યાપુત્રાદિની જેમ તુચ્છ અભાવરૂપે (સર્વથા અભાવાત્મકપણે) સંગત થતા નથી કારણ કે “બીજા પદાર્થથી રહિત એવો અર્થાત્ અન્યપદાર્થના અભાવાત્મક એવો પણ ભાવાત્મક જે પદાર્થ હોય છે, તે જ અનુપલંભવાળો થયો છતો “અભાવ” તરીકે મનાયો છે.” એમ ભટ્ટ

(કુમારિલભટ્ટ-મીમાંસક) વડે જ તેમના શાસ્ત્રમાં સ્વયં કહેવાયું છે. (આ શ્લોકમાં લખેલી બાકીની પંક્તિ તસ્ય હેતોઃ કિં ન સમુદ્ભવઃ અહીં આ અર્થમાં સંબંધવાળી નથી).

દાખલા તરીકે :- ઘટ નામના પદાર્થથી રહિત એવું પણ જે ભાવાત્મકરૂપે ભૂતલ છે, તે જ ભૂતલ ઘટના અનુપલંભવાળુ થયુ છતું તે ભૂતલને જ ઘટાભાવ કહેવાય છે. સારાંશ એ કે ઘટનો ભલે અભાવ હો પરંતુ તે ભૂતલરૂપે પણ ભાવાત્મક છે. કોઈ પણ એક વસ્તુમાં ઈતર વસ્તુનો અભાવ હોય છે. પરંતુ સર્વથા શૂન્યાત્મક અભાવ હોતો નથી. માટે ગુણોને દોષોના અભાવરૂપ માનો તો પણ ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમાં જેમ ભૂતલ ભાવાત્મક છે તેમ ગુણો પણ ભાવાત્મક સિધ્ધ થશે. હવે જો ગુણો એ વસ્તુ છે એમ સિધ્ધ થાય છે, તો તે નિર્મળતાદિ ગુણોને આશ્રયી ઉત્પન્ન થતી પ્રમાણતા પણ પરતઃ કેમ ન કહેવાય ? માટે અપ્રમાણતાની જેમ પ્રમાણતા પણ ઉત્પત્તિમાં નિયમા પરથી જ થાય છે.

મીમાંસક = હવે મીમાંસક કદાચ એમ કહે કે - નિર્મળતા આદિ ગુણો ભલે વાસ્તવિક પદાર્થરૂપે હો, (દોષાભાવમાત્ર સ્વરૂપ ન હો) તથાપિ ઈન્દ્રિયોની અંદર ગુણોને રહેવા માટેના આધાર સ્વરૂપ જે ગોલકાદિ (ગોળો-કીકી-) અધિષ્ઠાન છે, તે ગોલકાદિ અધિષ્ઠાનમાં રહેલા એવા તે ગુણોને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સાક્ષાત્કરી શકે છે, પરંતુ ઈન્દ્રિયોમાં રહેલા ગુણોને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સાક્ષાત્ કરી શકતું નથી. કારણ કે તે ઈન્દ્રિયો જ પરોક્ષ છે. તેથી ઈન્દ્રિયસ્થ ગુણો પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઈ શકે ? સારાંશ એ છે કે ચક્ષુ એ ઈન્દ્રિય છે. અને તેમાં રહેલી કીકી જેને ગોલક કહેવાય છે. તે અધિષ્ઠાન છે. અથવા નિર્મળતાદિ ગુણો તેમાં રહેલાં હોવાથી તે કીકીને-ગોલકને અધિષ્ઠાન કહેવાય છે. તેમાં રહેલા ગુણો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે, પરંતુ ચક્ષુરિન્દ્રિયગત ગુણો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી કારણ કે તેણે = તે ઈન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી પરંતુ પરોક્ષ છે. જેનો આધાર પરોક્ષ હોય તેના ગુણો પણ પરોક્ષ જ હોય. પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય ન હોય.

જૈન - આ પ્રમાણે જો કહેશો તો દોષો પણ અધિષ્ઠાન પ્રતિષ્ઠિત હોય તો જ પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય થશે. પરંતુ ઈન્દ્રિયગત દોષો પણ પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય થશે નહીં. તેથી અપ્રમાણતા પણ પરતઃ જ ઉત્પન્ન થાય છે એ તમારી મીમાંસકોની વાત સિધ્ધ થશે નહીં. સારાંશ એ છે કે જો ઈન્દ્રિયગત ગુણો પ્રત્યક્ષથી લક્ષ્ય નથી તો તે જ કારણથી દોષો પણ તે અધિષ્ઠાનગત હોય તો જ તેને તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સાક્ષાત્ કરી શકે છે, પરંતુ દોષો પણ ઈન્દ્રિયગત હોય તો નહીં. આ પ્રમાણે થવાથી દોષો પણ પ્રત્યક્ષથી લક્ષ્ય કેમ બનશે ? માટે જો નિર્મળતાદિ ગુણો ઈન્દ્રિયગત પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય ન હોય તો દોષો પણ પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય ન જ થાય અને જો દોષો પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય હોય તો ગુણો પણ પ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય કેમ ન હોય ?

અથ અપ્રામાણ્યં વિજ્ઞાનમાત્રોત્પાદકકારણકલાપાતિરિક્તકારકોત્પાદ્યમ્, વિજ્ઞાનમાત્રાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનત્વાત્ । યદનુવૃત્તાવપિ યદ્ વ્યાવર્તતે તત્તન્માત્રોત્પાદક-કારણકલાપાતિરિક્તકારકોત્પાદ્યમ્ - યથા પાથઃ પૃથિવીપવનાતપાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનઃ કોદ્રવાઙ્કુસ્તદતિરિક્તકોદ્રવોત્પાદ્યઃ - इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धि-रिति चेत् ? चिरं नन्दाद् भवान् । इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुणसिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्धयेयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात् ? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णयः । कथं वादित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः ? दृष्टान्ते तु यथात्र साध्यसाधनसम्बन्धोद्बोधोऽस्ति तथा गुणानुमानेऽपि ।

મીમાંસક :- હવે મીમાંસક કદાચ આ પ્રમાણે કહે કે દોષો એ વાસ્તવિક પદાર્થ છે અને ગુણો એ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી, માત્ર દોષોના અભાવ સ્વરૂપ જ છે. દોષો એ જ યથાર્થ પદાર્થ છે. તેની અમે અનુમાનથી સિદ્ધિ કરીશું અને તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે-

અપ્રમાણતા (પક્ષ), વિજ્ઞાનને જ માત્ર ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોનો જે સમૂહ છે. તેનાથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) એવા કારણોથી જન્ય છે. (સાધ્ય), કારણ કે વિજ્ઞાનમાત્રની અનુવૃત્તિ હોવા છતાં પણ તે અપ્રમાણતા વ્યાવર્તમાન થતી હોવાથી (હેતુ), જેની અનુવૃત્તિ (વિદ્યમાનતા) હોવા છતાં પણ જે વસ્તુ વ્યાવૃત્તિ પામતી હોય તો તે વસ્તુ, માત્ર તે તે ઉત્પાદક કારણોના કલાપથી જ જન્ય નથી પરંતુ તેનાથી અતિરિક્ત કારણોથી ઉત્પાદ્ય છે. આ અન્વય વ્યાપ્તિ છે. જેમ જળ-પૃથ્વી-પવન-પ્રકાશ આ ચારેની અનુવૃત્તિ હોવા છતાં પણ વ્યાવર્તમાન (ઉત્પન્ન થતો) કોદ્રવનો અંકુરો તે ઉપરોક્ત ચારે કારણોથી અતિરિક્ત એવા કોદ્રવબીજથી ઉત્પાદ્ય છે. (આ અન્વય દૃષ્ટાન્ત છે) આવા પ્રકારના અનુમાનથી ઈન્દ્રિયોમાં દોષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ એવો છે કે જેમ જળ-પૃથ્વી-પવન અને પ્રકાશ એ ચારે સહકારીકારણોની અનુવૃત્તિ (વિદ્યમાનતા) હોવા છતાં પણ જો કોદ્રવબીજ ન હોય તો અંકુરો પ્રગટ થતો નથી પરંતુ વ્યાવર્તમાન બને છે, માટે તે અંકુરો જલ આદિ માત્ર ચાર સહકારીકારણ જન્ય જ નથી, પરંતુ તે કારણોના કલાપથી અતિરિક્ત એવા કોદ્રવ બીજથી જન્ય છે. ભલે કોદ્રવબીજ દેખાય નહીં તો પણ આવા અનુમાનથી કોદ્રવબીજની સિદ્ધિ થાય છે. તેની જેમ વિજ્ઞાનમાત્રને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણો આત્મા-ઈન્દ્રિય-મન-પ્રકાશ આદિ હોવા છતાં પણ અને તેનાથી વિજ્ઞાનમાત્રની અનુવૃત્તિ (વિદ્યમાનતા) હોવા છતાં પણ સર્વત્ર અપ્રમાણતા થતી નથી અર્થાત્ અપ્રમાણતા ક્યાંક વ્યાવર્તમાન પણ હોય છે. માટે વિજ્ઞાનનાં

ઉત્પાદક જે કારણો છે આત્મા આદિ, તે જ માત્ર કારણોથી અપ્રમાણતા ઉત્પન્ન થતી નથી પરંતુ તે કારણોથી અતિરિક્ત એવા (તિમિરાદિ) દોષાત્મક કારણથી અપ્રમાણતા ઉત્પાદ છે આ પ્રમાણેના અનુમાનથી અમે ઈન્દ્રિયોમાં દોષોની સિધ્ધિ કરીશું.

જૈન - “આપ ઘણો લાંબો ટાઈમ જીવો, તમે દીર્ઘાયુષી બનો” એવી અમારી તમને આશિષ છે. કારણ કે અમારે જે સિધ્ધ કરવું છે તે જ જો તમારે મુખે જ સિધ્ધ થાય, તેના જેવો બીજો અમને કયો આનંદ હોઈ શકે ? તમે જે અનુમાનથી દોષની સિધ્ધિ કરી છે, તે જ અનુમાનથી ગુણોની પણ સિધ્ધિ થાય જ છે. માત્ર તે અનુમાનમાં “અપ્રામાણ્ય” એવું જે પક્ષવાચી પદ છે તેને (નિરસ્ય=) દૂર કરીને તેની જગ્યાએ “પ્રામાણ્ય” એવું જો પક્ષવાચી શબ્દ (પ્રક્ષિપ્ય=) મુકીને ગુણસિધ્ધિમાં પણ આ જ અનુમાન બનાવાય તો દોષની જેમ ઈન્દ્રિયોમાં નિર્મળતા આદિ ગુણોની પણ અવશ્ય સિધ્ધિ થાય જ છે. તો પ્રમાણતા પણ (અપ્રમાણતાની જેમ જ) ઉત્પત્તિમાં પરત: કેમ ન હોય ? તે અનુમાનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે થાય -

પ્રામાણ્ય (પક્ષ), વિજ્ઞાનમાત્રોત્પાદકકારણકલાપાતિરિક્તકારણોત્પાદ્યમ્ (સાધ્ય), વિજ્ઞાનમાત્રાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનત્વાત્ (હેતુ) જેમ અપ્રમાણતા વિજ્ઞાનના કારણોથી અતિરિક્ત એવા તિમિરાદિદોષોરૂપ કારણોથી જન્ય છે, તેવી જ રીતે પ્રમાણતા પણ વિજ્ઞાનનાં કારણો જે આત્મા આદિ છે. તેનાથી અતિરિક્ત કારણો જે નિર્મળતા આદિ ગુણો છે. તેનાથી જન્ય છે. આ પ્રમાણે ગુણો પણ અનુમાનથી અવશ્ય સિધ્ધ થાય જ છે. કદાચ તમે અમને એમ પુછશો કે પર્વતમાં વહ્નિની સિધ્ધિ કરવામાં ધૂમ-વહ્નિનો પ્રતિબંધ (સહચાર-વ્યાપ્તિ) જેમ પહેલાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ગૃહીત થયેલ હોય તો જ અનુમાન થાય છે. તેમ અહીં ગુણોના કરેલા ઉપરોક્ત અનુમાનમાં આ પ્રતિબંધ (વ્યાપ્તિ) પહેલાં પ્રત્યક્ષ થયેલી નથી કારણ કે ઈન્દ્રિયો અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્ગતગુણો પણ અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી. તેથી વ્યાપ્તિ વિના અનુમાન કેવી રીતે કરશો ? આવું જો અમને (જૈનોને) મીમાંસકો દ્વારા પુછવામાં આવે તો અમે કહીએ છીએ કે તમારા કરાયેલા દોષાનુમાનમાં જે રીતે તમે પ્રતિબંધ (વ્યાપ્તિ) કરો છો તે જ રીતે અમે જૈનો અમારા ગુણાનુમાનમાં પણ વ્યાપ્તિ કરીશું. એટલે કે પ્રતિબંધ-વ્યાપ્તિ અહીં પણ થાય જ છે, એમ નિર્ણય જાણવો.

સાચી હકીકત એ છે કે કોઈ પણ અનુમાનમાં પૂર્વે વ્યાપ્તિગ્રહણ પ્રત્યક્ષથી થયેલું જ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. જો એમ ન જ હોત અને વ્યાપ્તિગ્રહણ પૂર્વે પ્રત્યક્ષથી જ

જ થયેલું જોઈએ એવો આગ્રહ જ માનીએ તો આદિત્યની ગતિના અનુમાનમાં તે વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કેવી રીતે થશે ? સવારે સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં હોય છે, અને સાંજે સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે. એમ સવાર-સાંજ વચ્ચે દિશા બદલાતી હોવાથી સૂર્ય ગતિ કરે છે એમ અનુમાન થાય છે આ જગત્પ્રસિદ્ધ વાત છે. પરંતુ પૂર્વે તેનું ક્યાંય પ્રત્યક્ષ કરેલું તો નથી માટે આ સૂર્યની ગતિના અનુમાનની જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે વ્યાપ્તિગ્રહણ ન કરી હોય તો પણ સાધ્ય-સાધનદાવ જો નિર્દોષ હોય તો અનુમાન થાય જ છે.

વળી દૃષ્ટાન્તની બાબતમાં જેમ અહીં (તમારા દૃષ્ટાન્તમાં) જળ પૃથ્વી-પવન અને પ્રકાશ હોવા છતાં અંકુરાની ઉત્પત્તિ ઈતરકારણ એવા કોદ્રવોથી થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં જેમ સાધ્ય-સાધનના સંબંધનું (વ્યાપ્તિનું) ઉદ્બોધ (જ્ઞાન) થાય છે. તેની જેમ જ ગુણોને સિધ્ધ કરનારા અનુમાનમાં પણ તે જ દૃષ્ટાન્ત, વ્યાપ્તિને સિધ્ધ કરવામાં કામ આવશે જ. માટે દોષોની જેમ ગુણો પણ ઈન્દ્રિયોમાં છે જ, અને અપ્રમાણતાની જેમ પ્રમાણતા પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ જ થાય છે, સ્વતઃ થતી નથી એ સિધ્ધ થયું.

યચ્ચાવાચિ - “નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરતઃ” इत्यादि । तत्र संवादिवेदनादिति ब्रूमः । कारणगुणज्ञान-बाधकाभावज्ञानयोरपि च संवादकज्ञानस्मत्त्वं प्रतिपद्यामहे । यादृशोऽर्थः पूर्वज्ञाने प्रथापथमवतीर्णस्तादृश एवासौ येन विज्ञानेन व्यवस्थाप्यते तत् संवादक-मित्येतावन्मात्रं हि तल्लक्षणमाचक्षिरे धीराः । यस्तु गुणगहणप्रवणप्रमाण-पराकरणपरायणातिदेशप्रयासः, प्रयास एव केवलमयमजनि भवतः, दोषसंदोहवद् गुणगणेऽपि प्रमाणप्रवृत्तेरनिवारणात् । यत्तु बाधकभावज्ञानपक्षे विकल्पितम् “तात्कालिकस्य कालान्तरभाविनो वा” इत्यादि । तत्राद्यविकल्पपरिकल्पनाऽल्पीयसी । न खलु साधननिर्भासिसंवेदनोदयकाले क्वापि कस्यापि बाधकस्योदयः संभवी, उपयोग-यौगपद्यासंभवात् । भविष्यत्कालस्य तु बाधकस्याभावज्ञानात् प्रामाण्यनिर्णयो निरवद्य एव । न च चर्मचक्षुषां तदभावो भवितुमर्हति, यदुदग्रसमग्रसामग्रीसंपाद्यसंवेदनं न तत्र भाविबाधकावकाश इत्येवं तन्निर्णयात् । यदि च भाविवस्तुसंवेदनमस्मादृशां न स्यादेव, तदा कथं कृत्तिकोदयात् शकटोदयानुमानं नास्तमियात् ?

“પ્રમાણતા”ની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ નથી પરંતુ “પરતઃ” છે. નિર્મળતા આદિ ગુણોને આશ્રયી છે. એ વાત અમે જૈનોએ ઉપર સિધ્ધ કરી. હવે તે “પ્રમાણતા”નું જ્ઞાન (શક્તિ) અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ થાય છે પરંતુ અનભ્યાસ દશામાં પરતઃ પણ થાય છે. એમ શક્તિ ઉભયથી થાય છે. આ પ્રમાણે અમારું (જૈનોનું) કહેવું છે. પરંતુ મીમાંસકો આ શક્તિ પણ

કેવળ એકલી સ્વતઃ જ માને છે. તેથી જ તેઓએ પૂર્વે જ્ઞાપિ પરતઃ થાય છે એવી અમારી માન્યતાનું જે ખંડન કર્યું છે, ત્યાં હવે અમે ઉત્તર આપીએ છીએ.

“નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરતઃ” इत्यादि = આ પ્રમાણેના તમારા વડે (મીમાંસકો વડે) કહેવાયેલા વાક્યપ્રબંધમાં અમારા (જૈનાના) ખંડન માટે જે કહેવાયું કે “પ્રમાણતા”ની જ્ઞાપિ જો પરથી થતી હોય તો (૧) કારણગુણજ્ઞાનથી થાય છે કે (૨) બાધકાભાવજ્ઞાનથી થાય છે કે (૩) સંવાદિજ્ઞાનથી થાય છે ઇત્યાદિ જે કંઈ કહેવાયું ત્યાં “સંવાદકજ્ઞાન”થી પ્રમાણતાની જ્ઞાપિ થાય છે, એમ અમે ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારીએ છીએ. એવું અમે (જૈનો) કહીએ છીએ. તથા વળી કારણગુણજ્ઞાન અને બાધકાભાવજ્ઞાનાત્મક જે પહેલો અને બીજો પક્ષ છે. તે પણ સંવાદકજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. તેનાથી જુદા પક્ષો નથી એમ પણ અમે પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. કારણ કે પ્રથમ જે પ્રવર્તક જ્ઞાન થયું છે અને તેમાં જે પદાર્થ જેવો પ્રતિભાસિત થયો છે. તે પદાર્થ ખરેખર તેવો જ છે યથાર્થ જ છે. એમ પાછળ થનારા કારણગુણજ્ઞાનથી પણ જણાય છે = ચક્ષુની નિર્મળતાથી પણ જણાય છે. તથા બાધકાભાવજ્ઞાનથી પણ જણાય છે. મેં જે વિષય જેમ જાણ્યો તે તેમ જ છે એમાં કોઈ બાધા નથી એવા જ્ઞાનથી પણ યથાર્થતા જણાય છે. આ પ્રમાણે પાછળથી થનારાં આ બન્ને જ્ઞાનો પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની સંવાદિતા (યથાર્થતા) કરનારા હોવાથી સંવાદકજ્ઞાન જ કહેવાય છે. તેથી સંવાદકજ્ઞાનવાળા ત્રીજા પક્ષથી પ્રથમના બે પક્ષો કંઈ ભિન્ન નથી. માટે પ્રથમના બે પક્ષો ત્રીજામાં સમાઈ જાય છે અને ત્રીજો પક્ષ અમે સ્વીકારીએ છીએ.

જેમ કોઈ પદાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં જ “આ સર્પ છે” અથવા “આ રજજુ છે” અથવા “આ સ્થાણુ છે” ઇત્યાદિ યથાસ્થાને યથાયોગ્ય જ્ઞાન થયું, તે પ્રવર્તકજ્ઞાન કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ જ્ઞાનમાં જેવો પદાર્થ પ્રથાપથમાં (જ્ઞાનમાર્ગમાં) ઉતર્યો (દેખાયો) તે પદાર્થ ખરેખર તેવો જ છે એવો નિર્ણય પાછળ થનારા જે જ્ઞાનવડે વ્યવસ્થાપિત કરાય છે. જેમ કે “આ સર્પ છે” એમ જાણ્યા પછી નજીક જતાં લાકડી વડે ઠમઠોરતાં ફુંકાડા મારે, સામો થાય, દરમાં ચાલ્યો જાય, ઇત્યાદિ લક્ષણોથી “સર્પોઽયં” એવું પૂર્વે થયેલું પ્રવર્તકજ્ઞાન નિશ્ચિત થાય છે. માટે તે પૂર્વના જ્ઞાનને નિશ્ચિત કરનારું અને પાછળથી થનારું આ જે જ્ઞાન, તે સંવાદક જ્ઞાન કહેવાય છે. આટલું જ માત્ર લક્ષણ સંવાદકજ્ઞાનનું ધીરપુરૂષો જણાવે છે. માટે પાછળ થનારા સંવાદિજ્ઞાનથી પૂર્વના જ્ઞાનની પ્રમાણતાની જ્ઞાપિ થાય છે.

તથા વળી “આ રજજુ છે” એવું જ્યાં પ્રથમ પ્રવર્તકજ્ઞાન થયું. ત્યારબાદ લાકડીવડે ઠમઠોરતાં અને નિકટ જતાં તે ન સામુ થાય, ન ફુંકાડા મારે, ન દરમાં ચાલ્યુ જાય,

ઈત્યાદિ લક્ષણોથી ઉત્તરકાલે જે જ્ઞાન થાય છે તે સંવાદિજ્ઞાન કહેવાય છે. તે સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વે થયેલા “સ્જ્જુરયં” આ જ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવે છે. આ પ્રમાણે પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય તેના ઉત્તરકાલે થનારા સંવાદકજ્ઞાનથી જ થાય છે. પછી તે સંવાદકજ્ઞાન ભલે કારણગુણજ્ઞાન હોય કે બાધકાભાવજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય કે સંવાદનમાત્ર સ્વરૂપ હોય પરંતુ આ ત્રણે જ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની સંવાદિતતા જણાવનાર હોવાથી સંવાદકજ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેનાથી પ્રમાણતાની જામિ થાય છે. માટે પ્રમાણતાની જામિ પરથી પણ થાય છે.

તથા વળી, ગુણોને ગ્રહણ (સિધ્ધ) કરવામાં પ્રવીણ (નિર્દોષ) એવા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણોનું ખંડન કરવામાં પરાયણતાવાળા તમારા વડે જે અતિશય પ્રયાસ પૂર્વે કરાયો છે. તે ખરેખર આપશ્રીને કેવળ આ પ્રયાસરૂપ જ બન્યો છે અર્થાત્ આ મહેનત માથે પડી છે. સારાંશ કે ગુણો પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનપ્રમાણથી જણાતા નથી. એમ કહીને ગુણોને સિધ્ધ કરનારા પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિ પવિત્રપ્રમાણોનું માત્ર ખંડન જ કરવામાં પરાયણ એવો જે તમારો પૂર્વે પ્રયાસ થયો છે તે માત્ર પ્રયાસરૂપ જ “મહેનત માથે પડવા રૂપ જ બન્યો છે” કારણ કે દોષના સમૂહને સિધ્ધ કરવામાં જેમ તમે પૂર્વે અનુમાનપ્રમાણ બતાવ્યું છે. તેમ જ ગુણગણમાં પણ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અનિવારિત જ છે એટલે કે ગુણની પણ સિધ્ધિ અનુમાનપ્રમાણથી થાય જ છે.

તથા વળી, બાધકાભાવજ્ઞાનવાળા પક્ષમાં, તેનું ખંડન કરતી વખતે તમારાવડે એમ જે બોલાયુ છે કે પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાવનાર એવું બાધકાભાવનું જ્ઞાન શું તે કાલે જ થયેલું ? કે કાલાન્તરે થયેલું ? જો તે જ કાલે થયેલું લેશો તો ખોટા સોનાના સિક્કામાં પણ પ્રમાણતા જણાવનાર બનવું જોઈએ, અને કાલાન્તરભાવિ કહો તો ચર્મચક્ષુવાળા આપણને આવું ભાવિનું જ્ઞાન અસંભવિત છે. ઈત્યાદિ તમારાવડે જે કંઈ કહેવાયું છે. ત્યાં અમારો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.

“તાત્કાલિકસ્ય” આ પ્રમાણેના પ્રથમપક્ષની જે પરિકલ્પના તમે કરી છે તે તુરંત છે, અસાર છે, અલ્પીય છે. કારણ કે અમે એ પક્ષ કહેતા નથી. કારણ કે સાધનોથી (નિશ્ચિતકારણોથી) જણાયેલ સાધ્યના સંવેદનની સાથે, તેના ઉદયકાળમાં જ, એટલે કે જે કાળે પ્રવર્તકજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે જ કાળમાં કોઈ પણ જગ્યાએ કોઈ પણ વ્યક્તિને બાધકજ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ હોતો નથી જ, કારણ કે એક જ કાળે વસ્તુ છે અને વસ્તુ નથી. એમ પરસ્પર વિરોધી ઉપયોગદ્વયનું હોવું અસંભવિત જ છે. જેમ કે તળાવમાં સ્નાન-પાન-તૃષારચ્છેદ-વસ્ત્રપ્રક્ષાલન ઈત્યાદિ ક્રિયા ચાલતી હોય તથા જ્યાં આ તળાવમાં

પાણી છે એવા જ્ઞાનનો ઉદયકાળ વર્તતો હોય ત્યારે આ તળાવમાં પાણી નથી એવું બાધકજ્ઞાન સંભવી શકે નહીં એ જ પ્રમાણે એક જ કાળે પ્રવર્તકજ્ઞાન અને તેનું બાધકજ્ઞાન સંભવી શકે નહીં. માટે “તાત્કાલિક” વાળો પહેલો પક્ષ અમે માનતા જ નથી.

પરંતુ “કાલાન્તરભાવિ” એવો બીજો પક્ષ હોઈ શકે છે. ચર્મચક્ષુવાળા જીવોને પણ ભાવિકાળમાં થનારા બાધકના અભાવના જ્ઞાનથી પ્રમાણતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે. અને તે પક્ષ નિરવદ્ય જ છે. ચર્મચક્ષુવાળા જીવોને ભાવિમાં થનારા બાધકાભાવજ્ઞાનનો અસંભવ જ હોય છે એવો નિયમ નથી. જેમ કે “સર્પોઽયમ્” એવા પ્રકારનું પ્રવર્તકજ્ઞાન કર્યા પછી નિકટ જઈને લાકડીથી ઠમઠોરતાં (૧) કુંકાડા મારવા, (૨) ગોળનું સરળ થઈ જવું, (૩) સામા થવું, (૪) દરમાં ચાલ્યા જવું, અથવા (૫) ડંખ મારવો ઇત્યાદિ લક્ષણોથી ઉત્તરકાલે જે આ જ્ઞાન થાય છે તેનાથી “મેં આ સર્પ છે” એમ જે જાણ્યું છે, તેમાં કોઈ પણ બાધક નથી, એમ બાધકાભાવનું જ્ઞાન ભાવિકાલમાં નિરવદ્યપણે થાય જ છે.

આ પ્રમાણે ચર્મચક્ષુવાળા જીવોને તેનો (બાધકાભાવજ્ઞાનનો) અભાવ થવો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યાં જ્યાં જે જ્ઞાન (ઉદગ્ર=) સંપૂર્ણ, (સમગ્ર=) પુરેપુરી એવી સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થનાર હોય છે ત્યાં ત્યાં તે જ્ઞાનને ભાવિમાં કોઈ પણ જાતના બાધકનો અવકાશ હોતો જ નથી. અર્થાત્ બાધકાભાવ જ હોય છે. આ પ્રમાણે બાધકાભાવજ્ઞાનથી પણ (અર્થાત્ તે પણ સંવાદી જ જ્ઞાન થયું માટે તેવા સંવાદિજ્ઞાનથી પણ) તે પ્રમાણતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

ચર્મચક્ષુવાળા આપણા જેવા જીવોને જો ભાવિનું જ્ઞાન જ થતું ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રનો ઉદય દેખવાથી હવે ટુંક સમયમાં શકટ (રોહિણી) નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન કેમ થાય ? આજે રવિવાર હોવાથી આવતીકાલે સોમવાર થશે એવું જ્ઞાન પણ કેમ થાય ? અત્યારે આસો માસ હોવાથી હવે ટુંકમાં કારતક માસ આવશે એવું પણ ભાવિનું જ્ઞાન કેમ થાય ? અને થાય તો છે જ, માટે આપણને ભાવિનું જ્ઞાન ન જ થાય એવો નિયમ નથી.

યત્યુનરવાદિ - “સંવાદિવેદનં તુ” ઇત્યાદિ । તત્ર સંવાદિવેદનાત્ સાધનનિર્ભાસિ-
પ્રતિભાસવિષયસ્ય, વિષયાન્તરસ્ય વા ગ્રાહકાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ બ્રૂમઃ । ભવતિ હિ
તિમિરનિકુલ્મ્બકરમ્બિતાઽઽલોકસહકારિકુલ્મ્ભાવભાસસ્ય તત્રૈવૈકસન્તાનં ભિન્નસંતાનં ચ
નિરન્તરાઽઽલોકસહકારિસામર્થ્યસમુદ્ભૂતં સંવેદનં સંવાદકમ્ । ન ચ તૈમિરિકાદિવેદનેઽપિ
તત્પ્રસન્નઃ । તત્ર પરતો બાધકાત્ સ્વતઃ સિદ્ધપ્રામાણ્યાદુત્તરસ્યાઽપ્રામાણ્ય-નિર્ણયાત્ ।

વિષયાન્તરગ્રાહકમપિ સંવાદકમેવ યથા અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । ન ચાત્ર ચક્રકાવકાશઃ,
પ્રવર્તકપ્રમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયાદિપ્રયોજનાયાઃ પ્રથમપ્રવૃત્તેઃ સંશયાદપિ ભાવાત્ ॥

તથા વળી, “સંવાદિવેદનં તુ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મીમાંસકોએ જે પૂર્વે એમ કહેલું કે - જો સંવાદિજ્ઞાનને પ્રમાણતા જણાવનારું માનશો તો તે સહકારી થયું છતું પ્રમાણતા જણાવે કે ગ્રાહક થયું છતું પ્રમાણતા જણાવે ? સહકારી કહેશો તો ભિન્નકાલવર્તી હોવાથી ઘટશે નહીં અને ગ્રાહક કહેશો તો તે જ પ્રવર્તકજ્ઞાનનું ગ્રાહક, કે તેના વિષયનું ગ્રાહક, કે વિષયાન્તરનું ગ્રાહક ? ઇત્યાદિ તમારાવડે અમારા ખંડન માટે જે કંઈ કહેવાયું છે. તેમાં અમારો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે -

સહકારી અને ગ્રાહક એ બે પક્ષોમાંથી અમે ગ્રાહક પક્ષ સ્વીકારીએ છીએ અને ગ્રાહકના ત્રણ પક્ષોમાંથી તે જ વિષય અથવા વિષયાન્તરને જણાવનારા એમ છેલ્લા બે પક્ષો અમે સ્વીકૃત કરીએ છીએ - એટલે સાધનને (સાધ્યતે યત્ તદ સાધનમ્ - જે સધાય તે સાધન - એ અર્થમાં અનદ્ પ્રત્યય હોવાથી સાધન એટલે સાધ્ય-લેવું) અર્થાત્ સાધ્યને, (નિર્ભાસિ=) જણાવનારું એવું જે, (પ્રતિભાસ=) જ્ઞાન એટલે કે સાધ્યને જણાવનારા પ્રવર્તકજ્ઞાનનો જે વિષય છે તેનું જ ગ્રાહક અથવા વિષયાન્તરનું ગ્રાહક એવું જે સંવાદિજ્ઞાન છે, તેનાથી પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ છીએ.

સાર એ છે કે પ્રવર્તકજ્ઞાનકાળે “સર્પોઽયં” “રજતમિદં” ઇત્યાદિ જ્ઞાન થયું. ત્યારબાદ સતત તેની સામે જ ધારીધારીને જોતાં લક્ષણો દ્વારા પુનઃ પુનઃ “આ સર્પ જ છે, આ રજત છે” ઇત્યાદિ આ જ વિષયનું જ્ઞાન સચોટ થતું જ રહ્યું. તો ઉત્તરકાળે તેના તે જ વિષયને જણાવનારા આ સચોટજ્ઞાનથી = તે રૂપ સંવાદિજ્ઞાનથી પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા નિર્ણયાત્મક બને છે. અથવા પૂર્વકાલે “આ સર્પ છે, આ રજત છે” ઇત્યાદિ પ્રવર્તકજ્ઞાન થયું. અને ત્યારબાદ તેનો નિર્ણય કરવા નિકટ જઈ લાકડીથી ઠમઠોરતાં છંછેડાવું, ડંખ મારવો, ઇત્યાદિ અર્થક્રિયા થવા સ્વરૂપ વિષયાન્તરના જ્ઞાનથી પણ પૂર્વના જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય છે.

આ પ્રમાણે કાળાન્તરે થનારા તે જ વિષયના કે વિષયાન્તરના પણ સંવાદિજ્ઞાનથી પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાય છે. આ જ વાત એક દૃષ્ટાન્ત આપી ટીકાકારશ્રી સમજાવે છે કે -

ઘરના કોઈ એક ભાગમાં ઘટ છે. જ્યાં કંઈક અંધકાર પણ છે અને કંઈક પ્રકાશ છે. અતિશય ગાઢ પ્રકાશ કે અતિશય ગાઢ અંધકાર નથી. ત્યાં નજર નાખતાં “આ ઘટ

છે. અથવા અમુક વસ્તુ છે” એમ જણાયું. ત્યારબાદ ત્યાંને ત્યાં જ તે પુરૂષને અથવા તે પુરૂષ શંકાશીલ હોતે છતે તેની બાજુમાં ઉભેલા બીજા પુરૂષને નિરન્તર-સતત વધારેને વધારે આવતા પ્રકાશના સહકારથી ભાવિમાં ઉત્પન્ન થતું પૂર્વના જ્ઞાનનું સંવેદન કરનારું જ્ઞાન કે “મેં જે ઘટ જાણ્યો તે બરાબર ઘટ જ છે અથવા મેં જે અર્ધપ્રકાશમાં અમુક વસ્તુ છે એમ જાણ્યું હતું તે તેમજ છે” અથવા ઈતર પુરૂષ પૂર્વપુરૂષને જણાવે કે તેં જે અર્ધપ્રકાશમાં ઘટ જાણ્યો હતો તે ખરેખર ઘટ જ છે. આ પ્રમાણે એકસંતાનીય કે ભિન્નસંતાનીય એવા ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય જ છે.

પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે - અંધકારના સમૂહથી યુક્ત એવા પ્રકાશના સહકારથી ઉત્પન્ન થનારા ઘટના જ્ઞાનનું, ત્યાં જ એક જ પુરૂષમાં અથવા ઈતરપુરૂષમાં નિરન્તર-સતત આવતા અધિક અધિક પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થતું સંવેદન (જ્ઞાન) સંવાદક બને જ છે. માટે એકસંતાનીય કે ભિન્નસંતાનીય પરંતુ તે જ વિષયનું થનારું સંવેદનજ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો અવશ્ય નિશ્ચય કરાવે છે.

પ્રશ્ન - જો આ પ્રમાણે પ્રથમ ઘટજ્ઞાન થયા પછી અધિક પ્રકાશના સહકારથી “ઘટોઝ્યં” “ઘટોઝ્યં” ઇત્યાદિ દૃઢતર થતું સંવાદિજ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવતું હોય તો તૈમિરિકાદિવેદનેઽપિ = જેને આંખમાં તિમિરનો રોગ ઉત્પન્ન થયો છે. તેને શ્વેતશંખમાં પીતશંખનું, અથવા આકાશમાં ચંદ્રયુગલનું પ્રથમપ્રવર્તક જ્ઞાન થયું હોય અને પછી તે જ વિષય તરફ તે જ મનુષ્ય ધારી ધારીને જુએ તો તેને તે પીતશંખનું અને ચંદ્રયુગલનું ભાવિકાલે દૃઢતર જ્ઞાન થાય જ છે. તેથી તે ઉત્તરકાળનું સંવાદકજ્ઞાન તેના પૂર્વજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવનારું બનવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે જેમ અર્ધપ્રકાશમાં થયેલ ઘટજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય, ઉત્તરકાલે અધિકપ્રકાશથી થનાર ઘટવિષયક સંવેદનજ્ઞાન કરાવે છે તેવી જ રીતે તિમિરના રોગવાળાને થયેલા પ્રથમ પીતશંખ અને ચંદ્રયુગલના જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ ઉત્તરકાલે દૃઢતર રીતે થનારા આ જ સંવાદકજ્ઞાનથી થશે.

ઉત્તર = એમ કહેવું નહી. કારણ કે તિમિરના રોગવાળાને ફરી ફરી વિષય જોતાં જે આ શંખ પીત છે અને આકાશમાં ચંદ્રયુગલ જ છે. એવું જે ઉત્તરકાલે જ્ઞાન થાય છે. જેને તમે સંવાદકજ્ઞાન કહો છો તે ઉત્તરજ્ઞાનની અપ્રમાણતાનો નિર્ણય આગળ આગળ થતો હોવાથી આ વાત ઉચિત નથી પ્રથમ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવનારું આ જે ઉત્તરકાળે થનારું સંવાદિજ્ઞાન છે, તે અપ્રમાણ્યતાવાળું છે એમ નિર્ણય થાય છે.

પ્રશ્ન - તિમિરના રોગવાળાનું ઉત્તરકાળે થનારું આ સંવાદિજ્ઞાન અપ્રમાણતાવાળું છે એમ કોના થકી નિર્ણય થાય છે ?

ઉત્તર - બાજુમાં જ ઉભેલા નિર્મળચક્ષુવાળાને થનારું આ શંખ શ્વેત છે. અને આકાશમાં એક જ ચંદ્રમંડળ છે. એવું જે નિર્મળચક્ષુવાળાને જ્ઞાન થયું. તે જ્ઞાન તિમિરના રોગવાળાના જ્ઞાનનું બાધક થાય છે. માટે બાધક એવા પરથી તિમિરના રોગવાળાનું જ્ઞાન અપ્રમાણ નિર્ણીત થાય છે.

પ્રશ્ન - તિમિરના રોગવાળાના જ્ઞાનને અપ્રમાણિત કહેનારું નિર્મળચક્ષુવાળાનું થયેલું જે બાધકજ્ઞાન છે. તે પ્રમાણિત છે એમ કેવી રીતે મનાય ? તે પણ અપ્રમાણિત છે એમ કેમ ન મનાય ?

ઉત્તર - નિર્મળ ચક્ષુવાળાનું બાધકજ્ઞાન સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણતાવાળું છે. કારણ કે તિમિરના રોગવાળાએ જે જોયું છે તેમાં દુનિયાના કોઈ લોકો સમ્મતિ બતાવવાના નથી. કારણ કે તે અપ્રમાણિતજ્ઞાન છે અને નિર્મળ ચક્ષુવાળાએ શ્વેતશંખોડયં, ચંદ્રમણ્ડલમેકમેવ ઈત્યાદિ જે કંઈ જોયું છે તેમાં દુનિયાના સર્વલોકોની સંમતિ છે કારણ કે તે યથાર્થ - પ્રમાણજ્ઞાન છે. માટે નિર્મળચક્ષુવાળાનું આ જ્ઞાન તિમિરના રોગવાળાના જ્ઞાનનું બાધક બને છે. આ પ્રમાણે સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણતાવાળા અને અપ્રમાણ જ્ઞાનના બાધક એવા નિર્મળચક્ષુવાળાના યથાર્થજ્ઞાનરૂપ પરથી તિમિરના રોગવાળાનું ઉત્તરજ્ઞાન અપ્રમાણ જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે તે જ્ઞાન પૂર્વ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવી શકતું નથી. આ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રવર્તકજ્ઞાન જે થયું. તેના તે જ વિષયને જણાવનારા ઉત્તરકાળે થનારા સંવાદકજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય છે એ વાત સમાપ્ત કરીને હવે વિષયાન્તરગ્રાહિજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવે છે તે વાત સમજાવે છે -

પ્રથમ આ સર્પ છે એવું પ્રવર્તકજ્ઞાન થયું ત્યારબાદ નિકટ જતાં લાકડીથી છંછેડતાં સર્પે ડંખ માર્યો, દરમાં ગયો, વક્રને બદલે સરળ થયો ઈત્યાદિ સર્પની અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન થયું. તેનાથી એટલે વિષયાન્તરરૂપ એવા આ અર્થક્રિયાના જ્ઞાનાત્મક સંવાદકજ્ઞાનથી પૂર્વના સર્પસંબંધી જ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાય જ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા માનવાથી “ચકક” દોષ આવશે એવું તમે જે પૂર્વે કહ્યું હતું તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે અહીં ચકકદોષનો અવકાશ જ નથી. તે આ પ્રમાણે -

(૧) પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાના નિર્ણયથી પ્રવૃત્તિ થાય.

(૨) પ્રવૃત્તિ થવાથી અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન થાય અને

(૩) અર્થક્રિયાના જ્ઞાનથી પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય.

આ પ્રમાણે તમે અમને ચક્રકદોષ આપેલો પરંતુ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાના નિર્ણયથી જ પ્રવૃત્તિ થાય એવો નિયમ નથી. મને થયેલું “સર્પોડયં” આવું જે પ્રવર્તકજ્ઞાન છે. તે પ્રમાણ હશે કે અપ્રમાણ ? એવા પ્રકારના સંશયથી પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટે પ્રમાણતાના નિર્ણયથી જ પ્રવૃત્તિ થાય એવો નિયમ નથી માટે ચક્રકદોષ આવતો નથી. - સંશયથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયા અને અર્થક્રિયાથી પ્રમાણતાનો નિર્ણય, આમ પણ થઈ શકે છે. તો હવે કહો કે ક્યાં ગોળ-ગોલ, ચાલવાનો ચક્રક દોષ આવ્યો ? માટે પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરવો ઈત્યાદિ પ્રયોજનવાળી પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ બને છે.

અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વતઃ એવ પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ, અભ્યાસદશાપન્નત્વેન દૃઢતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્, ન ચ સાધનનિર્ભાસિનોઽપિ તથૈવાયમસ્તિત્વિતિ વાચ્યમ્, તસ્ય તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપિ એકસન્તાનં ભિન્નસંતાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદસ્રદર્શનં દસ્રાન્તરદર્શનસ્ય ભિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીથે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતસ્પ્રસ્ય સંવાદકં ભવત્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથઃ પ્રથાયાઃ પાથોઽન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સંવેદનં સંવાદકં પ્રસજ્યતે । યતો ન ખલુ નિખિલં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામહે । કિં તર્હિ - યત્ર પૂર્વોત્તરજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તત્રૈવ ।

કિંચ્ચ, સ્વતઃ એવ પ્રામાણ્યનિર્ણયવર્ણનસકર્ણેનાનેન સ્વશબ્દ આત્માર્થઃ, આત્મીયાર્થો વા કથ્યેત ? નાદ્યઃ પક્ષઃ, સ્વાવબોધવિધાનેઽપ્યન્ધયા બુદ્ધ્યા સ્વધર્મસ્ય પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તેઃ - દ્વિતીયે તુ પ્રકટ-કપટ- નાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટત્ । પ્રકારાન્તરેણા-સ્મન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરપ્યાત્મીયૈનૈવ ગ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વીકૃતત્વાત્ ॥

પ્રશ્ન :- પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય વિષયાન્તર એવા અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી થાય એમ જો તમે કહો છો તો અર્થક્રિયાજ્ઞાન એ પણ એકપ્રકારનું જ્ઞાન જ છે. પ્રમાણ જ છે. તો તેની પ્રમાણતા કોનાવડે જણાય ?

ઉત્તર :- અર્થક્રિયાજ્ઞાનની પ્રમાણતા સ્વતઃ જણાય છે, કારણ કે એ સર્પદંશાદિ અર્થક્રિયા અભ્યાસદશાપન્ન હોવાથી પ્રથમથી જ દૃઢતરપણે જ ઉત્પન્ન થાય છે. કુંકાડા-ફણાટોપ-સરળ થવું આવાં લક્ષણો હોય તે સર્પ હોય એ વાત બાલ્યાવસ્થાથી જ પરિચિત હોવાથી તેની પ્રમાણતા સ્વતઃ જણાય છે. માટે જ અમે પ્રમાણતા સ્વતઃ અને પરતઃ એમ ઉભયતઃ જણાય છે એમ મૂળસૂત્રમાં જ કહ્યું છે.

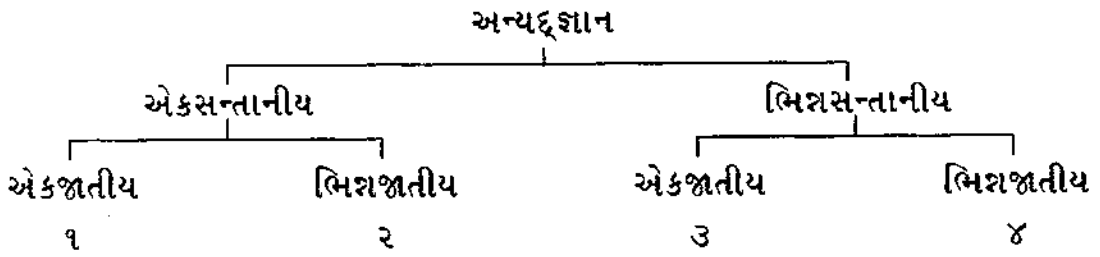
પ્રશ્ન :- સાધનને (સાધ્યને) જણાવનારા પ્રથમ થનારા પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ તેમ જ હો ? અર્થાત્ સ્વતઃ જ હો ?

ઉત્તર :- એમ ન કહેવું. કારણ કે પ્રથમ થયેલ પ્રવર્તકજ્ઞાન તે અર્થક્રિયાના જ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાન અભ્યાસદશાપન્ન છે અને પ્રવર્તકજ્ઞાન અનભ્યાસદશાપન્ન છે.

“સર્પોઽયં” આવા પ્રકારનું પ્રથમ થયેલું પ્રવર્તકજ્ઞાન અભ્યાસદશાવાળું ન હોવાથી મારું આ જ્ઞાન બરાબર છે કે નહીં ? તેનો નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. તેથી પોતાના જ્ઞાનની ખાત્રી કરવા માટે લાકડીથી તેને ખખડાવવામાં આવે છે. કાંકરીયાળો કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગોથી તે સર્પ “હુંફાડા મારે, સામે આવે, ફણા કરે, દરમાં જાય, ઇત્યાદિ અર્થ ક્રિયા દેખાય, જો આવી અર્થક્રિયા જણાય તો તેનાથી પૂર્વે થયેલા “સર્પોઽયં” એવા પોતાના જ્ઞાનને પોતે પ્રમાણતાવાળું છે એવો આ જીવ નિર્ણય કરે છે. પરંતુ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા જાણવા માટે જેવા આ ઉપાયો અપનાવવા પડ્યા, તેવા ઉપાયો “હુંફાડા, ફણા, સર્પદંશ, સરળ થવું” ઇત્યાદિથી થયેલા અર્થક્રિયાના જ્ઞાનની પ્રમાણતા જાણવા માટે કરવા પડતા નથી. કારણ કે તે અર્થક્રિયા ઘણા જ અભ્યાસવાળી હોવાથી હુંફાડા આદિનું જ્ઞાન સ્વતઃ જ થઈ જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહેતો નથી.

તથા વળી, સંવાદકજ્ઞાનના તમે જે ત્રણ પક્ષો કલ્પેલા - તે જ્ઞાનનું ગ્રાહક, તે જ વિષયનું ગ્રાહક, કે વિષયાન્તરનું ગ્રાહક, એ ત્રણ પક્ષો પૈકી પાછળના બન્ને પક્ષો અમે સ્વીકાર્યા છે. ત્યારબાદ આ ત્રણ પક્ષોમાંથી ત્રીજો જે વિષયાન્તરગ્રાહક પક્ષ છે તેના પણ તમે બે ભેદો પાડેલા હતા. તૃતીયે પુનઃ, અર્થક્રિયાજ્ઞાનં, અન્યદ્ વા તદ્ ભવેત્ ? (૧) અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને (૨) વળી તે બીજું કોઈ જ્ઞાન. આ બન્ને પક્ષોમાંથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન સંવાદક બને છે એ અમે પૂર્વે સમજાવ્યું છે. તેવી જ રીતે અન્યદ્ વાળો બીજો પક્ષ પણ અમે માન્ય રાખીએ છીએ. તેના તમે ચાર ભેદો કહ્યા હતા.

આ ચાર પક્ષોમાંથી પહેલો અને ત્રીજો પક્ષ પ્રથમ સમજીએ - એકના એક સંતાનમાં હોય કે ભિન્ન ભિન્ન સંતાનમાં હોય પરંતુ એકના એક વિષયવાળું જ્ઞાન હોય તો ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનનું સંવાદક થાય છે. જેમ કે પ્રથમ એક દસ = રાસભ જોયો અને ત્યાર બાદ પુનઃ એવોને એવો દસાન્તર = બીજો રાસભ જોયો, બીજા રાસભને જોવાથી પ્રથમરાસભનું દર્શન પ્રમાણિકતાવાળું બને છે. તેવી જ રીતે પ્રથમ એક ગાય જોઈ, ત્યારે ગાયનું યત્કિંચિત્ જ્ઞાન થયું. તેવી બીજી ગાયોને પુનઃ પુનઃ જોઈ, તેનાથી પ્રથમ ગોદર્શન યથાર્થ છે એમ નિર્ણય થાય છે. માટે એક સન્તાનીય હોય કે ભિન્નસંતાનીય હોય એટલે કે બીજો પુરુષ આ ગાય છે એમ સમજાવે તો પણ એકજાતીય ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનું સંવાદક બને છે.

હવે ચિત્રમાંના બીજા અને ચોથા પક્ષનો દાખલો આપીએ છીએ કે એકસન્તાનીય હોય કે ભિન્નસન્તાનીય હોય પરંતુ ભિન્નજાતીય એવું ઉત્તરજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવે છે. જેમ કે રાત્રિમાં તેવા પ્રકારના રસના આસ્વાદવાળું જ્ઞાન તેવા પ્રકારના રૂપના જ્ઞાનનું સંવાદક બને જ છે. એટલે કે રાત્રિમાં અંધારામાં એક કેરી હાથમાં લીધી. તેનું રૂપ જાણ્યું. પરંતુ તે બરાબર છે કે નહીં તેનો સંશય થાય કારણ કે અંધારું હોવાથી રૂપ દેખાતું નથી. તેટલામાં તે કેરી ચાખી, તેનો અતિશય મધુરરસાસ્વાદ માણ્યો, તે રસાસ્વાદનું થયેલું જે જ્ઞાન છે. તે સંવાદિજ્ઞાન છે. તેનાથી પૂર્વકાલના રૂપજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય જ છે. અહીં રસનું જ્ઞાન રૂપના જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવે છે માટે ભિન્નજાતીયનું આ દૃષ્ટાન્ત છે.

પ્રશ્ન :- જો આ પ્રમાણે વિષયાન્તરનું સજાતીય કે ભિન્નજાતીય એવું ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વના પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવનારું બનતું હોય તો (મિથ્યા = ખોટા, પાથઃ = જળના, પ્રથાયાઃ = જ્ઞાનનું) પ્રથમ ઝાંઝવાના જળમાં મિથ્યા એવું જળજ્ઞાન થયું, ત્યારબાદ પાથોઽન્તરે, તળાવ-નદી આદિના યથાર્થ જળમાં જે જળજ્ઞાન થયું તે સજાતીય હોવાથી, અને કુમ્ભાદૌ ચ = ઘટપટાદિમાં થયેલું ઘટપટાદિનું ઉત્તરજ્ઞાન વિજાતીય હોવાથી પૂર્વના જ્ઞાનનું સંવાદક થવું જોઈએ. અમે તમને આવી આપત્તિ પહેલાં બતાવેલી છે કે જો તમે સજાતીયજ્ઞાન પૂર્વના જ્ઞાનનું સંવાદક માનશો તો ઉછળતા નદીના તરંગોવાળા પાણીમાં થયેલું ઉત્તરકાળભાવિ યથાર્થ જલજ્ઞાન પૂર્વકાલવર્તી ઝાંઝવાના જલજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાવનારું બનશે. તથા ઉત્તરકાળમાં થયેલ કુંભ અને અંભોરૂહાદિનું જ્ઞાન પૂર્વકાલવર્તી ઝાંઝવાના જળના જળજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાવનાર બનશે. આવી આપત્તિ આવશે.

ઉત્તર :- એમ કહેવું નહીં. કારણ કે ઉત્તરકાલે થનારાં સજાતીય અને વિજાતીય એવાં સઘળાં જ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનના સંવાદક બને એવું અમે કહેતા નથી.

પ્રશ્ન :- ત્યારે તમે શું કહો છો ?

ઉત્તર :- પૂર્વજ્ઞાનમાં જે વિષય જણાયો, અને ઉત્તરજ્ઞાનમાં જે વિષય જણાય, તે બન્ને જ્ઞાનોના વિષયમાં જો અવ્યભિચાર હોય એટલે કે તેનો તે જ વિષય જણાવતું હોય તો જ ઉત્તરજ્ઞાનને અમે સંવાદક કહીએ છીએ. પ્રથમ ઝાંઝવાનું જળ જાણ્યું. પછી નદી-તળાવનું જળ જાણ્યું પરંતુ ત્યાં પૂર્વજ્ઞાનમાં સ્નાન-પાનાદિ નથી. ઉત્તરજ્ઞાનમાં તે છે. માટે બન્નેમાં જલવિષય એક જ જ્ઞાન હોવા છતાં એક અસત્ અને એક સત્ છે માટે વ્યભિચાર છે. તેથી ત્યાં પ્રમાણતાનો નિર્ણય થતો નથી. તેવી જ રીતે પ્રથમ ઝાંઝવાનું જળ જાણ્યા પછી કુંભ અને અંભોરૂહાદિનું જ્ઞાન કરતાં પણ વ્યભિચાર હોવાથી પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવનાર બનતું નથી. જ્યાં અવ્યભિચાર હોય છે ત્યાં જ પ્રમાણતાનો નિર્ણય થાય છે.

તથા વળી, પ્રમાણમાં રહેલી પ્રમાણતાનો નિર્ણય સ્વતઃ જ થાય છે, એવું વર્ણન કરવામાં સકર્ષ (સાવધાન-સજાગ) એવા આ મીમાંસકવડે શું “આત્મા” અર્થવાળો સ્વ શબ્દ કહેવાય છે કે “આત્મીય” અર્થવાળો સ્વશબ્દ કહેવાય છે ? અહીં સ્વ એટલે આત્મા, આત્મા એટલે “જીવ” અર્થ ન કરવો, કારણ કે આ પ્રકરણ જ્ઞાનનું ચાલે છે. તેથી સ્વ એટલે જ્ઞાન પોતે, એવો અર્થ કરવો. પ્રમાણની પ્રમાણતા સ્વથી જણાય છે એટલે શું તે જ્ઞાનથી પોતાનાથી જ જણાય છે ? કે આત્મીય - પોતાનું જ્ઞાન કરાવનારા એવા ઈતરજ્ઞાનથી જણાય છે ? કહો, આ બેમાંથી કયો પક્ષ સ્વીકારશો ?

પહેલો પક્ષ તો તમે કહી શકશો નહી. કારણ કે મીમાંસકોના મતે જ્ઞાન સ્વનો પ્રકાશ કરતું નથી. જ્ઞાન ઘટ-પટાદિ પદાર્થોને જણાય છે. પરંતુ જ્ઞાન પોતે પોતાને જણાવતું નથી. જો જ્ઞાનને જાણવું હોય તો અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી જ્ઞાન જણાવે છે. એમ મીમાંસકો માને છે. તેથી પોતાનો જ અવબોધ કરાવવામાં અંધ એવા જ્ઞાનવડે પોતાના ધર્મ સ્વરૂપ પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવવો અશક્ય જ છે. જે જ્ઞાન પોતાની જાતને ન જણાવી શકે તે જ્ઞાન પોતાના ધર્મને કેવી રીતે જણાવી શકે ?

હવે જો બીજો પક્ષ કહેશે તો એટલે કે આ જ્ઞાન પોતાના પ્રકાશને કરનારા બીજાજ્ઞાનથી જણાય છે. એમ જો કહેશે તો પ્રગટ માયામય નાટકની ઘટનાની પદ્ધતિ જ પ્રગટ કરી છે. કારણ કે અમારાવડે પણ જ્ઞાનના ગ્રાહક એવા અર્થક્રિયાજ્ઞાન અથવા વિષયાન્તરજ્ઞાનવડે પ્રમાણતાનો નિર્ણય સ્વીકારાયો છે. તમે પણ પ્રકારાન્તરે અમારા જ મતનો આશ્રય કર્યો. તેથી ઘણી ચર્ચા કરી પરંતુ અંતે તો અમારા જ સ્વીકારાયેલા માર્ગમાં જ આવ્યા.

અથ યેનૈવ જ્ઞાનમાત્રં નિર્ણયતે, તેનૈવ તત્પ્રામાણ્યમપિ, ઇતિ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનિર્ણયો વર્ણ્યતે । નન્વર્થપ્રાકટ્યોત્થાપિતાર્થાપત્તેઃ સકાશાત્ ત્વયા જ્ઞાનનિર્ણૈતિસ્તાવદભીપ્સા-માસે । અર્થપ્રાકટ્યં ચ યથાર્થત્વ-વિશેષણવિશિષ્ટમ્, નિર્વિશેષણં વાઽર્થાપત્તિમુત્થાપયેત્ ? પ્રાચિ પક્ષે તસ્ય તદ્વિશેષણગ્રહણં પ્રથમપ્રમાણાત્, અન્યસ્માત્, સ્વતો વા ભવેત્ ? પ્રથમપક્ષે - પરસ્પરાશ્રયપ્રસંગ્ઃ । નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદ્ધિ પ્રથમપ્રમાણાદ્ યથાર્થત્વ-વિશિષ્ટાર્થપ્રાકટ્ય-ગ્રહણમ્ । તસ્માચ્ચ પ્રથમપ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ । દ્વિતીયવિકલ્પે તુ- અનવસ્થા, અન્યસ્મિન્નપિ હિ પ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપકસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય યથાર્થત્વ-વિશેષણગ્રહણમન્યસ્માત્ પ્રમાણાદિતિ ॥

અથ સ્વતસ્તદ્વિશેષણગ્રહણમ્ । તથાહિ - સ્વસંવેદિતમર્થપ્રાકટ્યં તત્ત્વાત્માનં નિર્ણયમાનં સ્વધર્મભૂતં યથાર્થત્વમપિ નિર્ણયતે । તથા ચ તતોઽનુમીયમાને જ્ઞાને સ્વતઃ પ્રામાણ્યજ્ઞસિરિતિ ।

તદેતદનવદાતમ્- એવં સત્યપ્રામાણ્યસ્યાપિ સ્વતો જ્ઞપ્તિપ્રસક્તેઃ । સ્વતો નિશ્ચિતત્વ-તથ્યવિશેષણાદર્થપ્રાકટ્યાદ્ વિજ્ઞાનમનુમીયમાનમાસ્કન્દિતાપ્રામાણ્યમેવાનુમીયતે । તતઃ કથં પ્રામાણ્યવદપ્રામાણ્યસ્યાપિ સ્વતો નિર્ણૈતિર્ન સ્યાત્ ? અથ તત્ર, બાધકાદેવા-પ્રામાણ્યનિર્ણયો ન પુનર્જ્ઞાનનિર્ણાયકાત્ । એવં તર્હિ સંવાદકાદેવ પ્રામાણ્યસ્યાપિ નિર્ણયો-ઽસ્તુ ઇતિ તદપિ કથં સ્વતો નિર્ણૈતં સ્યાત્ ?

નિર્વિશેષણં ચેત્- તદર્થપ્રાકટ્યમર્થાપત્યુત્થાપકમ્, તર્હાપ્રમાણે અપિ પ્રામાણ્ય-નિર્ણાયકાર્થાપત્યુત્થાપના-ઽઽપત્તિઃ અર્થપ્રાકટ્યમાત્રસ્ય તત્રાપિ સદ્ભાવાત્ । ઇતિ સૂત્રોક્તૈવ વ્યવસ્થા સિદ્ધિસૌધમધ્યમધ્યરુક્ષત્ ॥૨૧॥

હવે કદાચ મીમાંસક એમ કહે કે “આ જ્ઞાન છે” એવા પ્રકારનો જ્ઞાનમાત્રનો નિર્ણય જેનાવડે થાય છે, તેના જ વડે “આ જ્ઞાન સાચું છે, યથાર્થ છે, પ્રમાણ છે” એમ તે જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ તેના જ વડે થાય છે. જ્ઞાનના અસ્તિત્વનો નિર્ણય સ્વતઃ થાય છે. તેથી જ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ સ્વતઃ જ થાય છે. એમ અમે માનીશું. જેથી કોઈ દોષ આવશે નહીં.

જૈન :- આ બાબતમાં અર્થની પ્રગટતાથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી અર્થાપત્તિ નામના પ્રમાણ થકી “આ જ્ઞાન છે” એવો જ્ઞાનનો નિર્ણય તમારાવડે ઈચ્છાયો છે. સારાંશ કે અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત એવી અર્થાપત્તિ જ જ્ઞાનનો નિર્ણય કરાવે છે. એમ તમે પૂર્વે જણાવેલું છે. ત્યાં અમે તમને પુછીએ છીએ કે તે અર્થપ્રાકટ્ય કેવું છે ? શું “યથાર્થત્વ”

એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ છે કે યથાર્થત્વ એવા વિશેષણ વિનાનું નિર્વિશેષણ એવું અર્થપ્રાકટ્ય અર્થાપત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે ?

હવે “યથાર્થત્વ” એવા વિશેષણવાળું એવું અર્થપ્રાકટ્ય જો અર્થાપત્તિને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો આ અર્થપ્રાકટ્ય - યથાર્થ છે કે નહીં ? એમ અર્થપ્રાકટ્યના તે યથાર્થત્વ વિશેષણને પહેલાં જાણવું પડશે. કારણ કે તે યથાર્થ એવું વિશેષણ જણાય તો જ તેનાથી અર્થાપત્તિ થાય, જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જણાય, તથા જ્ઞાનની પ્રમાણતા પણ જણાય, માટે વિશેષણને જાણવું અતિશય આવશ્યક બનશે.

હવે “યથાર્થત્વ” એવા અર્થપ્રાકટ્યના આ વિશેષણનું ગ્રહણ (૧) શું પૂર્વે થયેલા પ્રમાણથી (પ્રવર્તકજ્ઞાનથી) થાય ? (૨) કે શું અન્ય કોઈ થકી થાય, (૩) કે સ્વતઃ જ જણાય ? જો પહેલો પક્ષ કહેશે તો “પરસ્પરાશ્રય” દોષ આવશે, કારણ કે “પ્રમાણજ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ થાય, અને અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થત્વ એવા વિશેષણના ગ્રહણથી જ પ્રમાણજ્ઞાનની પ્રમાણતા જણાય” એમ એક બીજા એક બીજા ઉપર આધાર રાખતા હોવાથી કંઈ જણાશે નહીં. કારણ કે જેની પ્રમાણતા નિશ્ચિત થઈ છે એવા પ્રથમ પ્રમાણથી યથાર્થત્વ એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ અર્થપ્રાકટ્યનું ગ્રહણ થઈ શકે, અને યથાર્થત્વ એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ થયું હોય તેવા જ તે અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમજ્ઞાનની (પ્રવર્તકજ્ઞાનની) પ્રમાણતા જાણી શકાય. કહો આ બેમાં કોનાથી કોણ થશે ? અર્થાત્ કોઈનાવડે કોઈ જાણી શકાશે નહીં.

બીજો વિકલ્પ જો લેશે તો “અનવસ્થા” દોષ આવશે, તે આ પ્રમાણે - પ્રથમ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય કરાવનારી એવી જે અર્થાપત્તિ છે, તેને ઉત્પન્ન કરનાર એવા અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થત્વ એવા વિશેષણનું ગ્રહણ જો અન્યપ્રમાણથી થાય, તો તે અન્યપ્રમાણમાં પણ પ્રમાણતા જાણવા બીજું પ્રમાણ લાવવું પડશે, તેનામાં ત્રીજું એમ પ્રવાહધારા ચાલવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે, કારણ કે જે અન્યપ્રમાણ યથાર્થત્વને જણાવનારું લાવશો, તેની પણ પ્રમાણતા તો જાણવી જ પડશે, એટલે પરંપરા ચાલશે.

હવે તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે એમ જો ત્રીજો પક્ષ કહેશે તો એટલે કે - અર્થપ્રાકટ્ય સ્વયં સંવેદિત થાય છે, અને તે અર્થપ્રાકટ્ય સ્વયં સંવેદિત હોવાથી તે પોતાનો નિર્ણય કરાવતું છતું પોતાના ધર્મસ્વરૂપ એવા યથાર્થત્વવિશેષણનો પણ નિર્ણય કરાવે જ છે. એમ સ્વતઃ જ વિશેષણનો નિર્ણય થાય છે. અને તેથી = એટલે યથાર્થ એવું વિશેષણ સ્વયં જણાવાથી સ્વયં સંવેદિત થયેલા એવા તે અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમાન કરાતા જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ જ પ્રમાણતા જણાય છે.

આ પ્રમાણે જો કહેશો તો તમારું આ કથન અવદાત (સ્વચ્છ) નથી, નિર્દોષ નથી. કારણ કે જો આમ જ હોય તો અપ્રમાણજ્ઞાનોની અપ્રમાણતા પણ આ રીતે સ્વતઃ જ જણાશે, તેથી અપ્રમાણતાની જામિ પણ સ્વતઃ જ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. જ્યારે તમે અપ્રમાણતાનો નિર્ણય તો પરતઃ માન્યો છે.

(જેમ સ્વતઃ નિશ્ચિત એવા યથાર્થવિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમાન કરાતા જ્ઞાનમાં પ્રમાણતા સ્વયં સંવેદિત થાય છે, તેની જેમ જ) સ્વતઃ નિશ્ચિત એવા વૈતથ્ય (એટલે અયથાર્થ-ખોટા) એવા વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમાન કરાતું વિજ્ઞાન પણ અપ્રમાણતાથી આસ્કંદિત છે, અર્થાત્ અપ્રમાણતાથી યુક્ત છે. એમ જણાશે, તેથી પ્રમાણતાની જેમ જ અપ્રમાણતાનો પણ નિર્ણય સ્વતઃ કેમ નહીં થાય ? પ્રમાણતાનો નિર્ણય જો સ્વતઃ માનવો હોય તો અપ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ સ્વતઃ જ માનવો પડશે. અને જો અપ્રમાણતાનો નિર્ણય પરતઃ માનવો હોય તો પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ પરતઃ સ્વીકારવો જોઈએ.

હવે કદાચ મીમાંસકો આ પ્રમાણે કહે કે - અપ્રમાણતાનો નિર્ણય તો બાધક થકી જ થાય છે. એટલે બાધક એવા તિમિરાદિદોષોથી જ થાય છે પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયક એવા અર્થપ્રાકટ્યથી થતો નથી, માટે સ્વતઃ કેમ કહેવાય ? અપ્રમાણતા દોષોથી જણાય છે. તેથી અપ્રમાણતા માટે તો પરતઃ જ કહેવાય.

જૈન :- જો આમ કહો છો તો પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ સંવાદક એવા ઉત્તરકાલીન જ્ઞાનથી જ હો. અર્થાત્ પૂર્વકાલમાં પ્રવર્તેલા પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતા ઉત્તરકાળમાં થનારા તે જ વિષયના, કે વિષયાન્તરના એવા સંવાદકજ્ઞાનથી જણાય છે. અને સંવાદકજ્ઞાન અભ્યાસદશાપત્ર હોવાથી સ્વયં જણાય છે. એમ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાનો નિર્ણય પણ અપ્રમાણતાની જેમ જ પરતઃ થાય છે એમ સ્વીકારવામાં શું દોષ છે ? માટે તે પ્રમાણજ્ઞાનની પ્રમાણતા પણ સ્વતઃ જ થાય છે એવો એકાન્ત નિર્ણય કેમ ઘટી શકશે ? આ પ્રમાણે યથાર્થ વિશેષણવાળું અર્થપ્રાકટ્ય કહો તો પણ પરતઃ જ પ્રમાણતાનો નિર્ણય ઘટી શકે છે પરંતુ સ્વતઃ નહીં.

હવે નિર્વિશેષણ એવું અર્થપ્રાકટ્ય અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક બને છે એમ જો કહેશો તો યથાર્થ કે અયથાર્થ એવા વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય જો અર્થાપત્તિને ઉત્પન્ન કરતું હોય, અને તે અર્થાપત્તિ પ્રવર્તકજ્ઞાનની પ્રમાણતાને જણાવતી હોય તો તે અર્થાપત્તિ અને તેનું ઉત્પાદક અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ-અયથાર્થતા વિનાનું હોવાથી અપ્રમાણતાને પણ કેમ ન

જણાવે ? કારણ કે (ગમે તેવું - ભલે યથાર્થ કે અયથાર્થ પણ) અર્થપ્રાકટ્ય તો અહીં પણ વિદ્યમાન છે જ, માટે અપ્રમાણતા જણાવનાર પણ બનવું જોઈએ.

માટે ઉપરોક્ત સૂક્ષ્મ ચર્ચાથી અન્યદર્શનકારોની માન્યતાઓમાં બધે જ દોષ હોવાથી પ્રમાણનયતત્ત્વ નામના આ ગ્રન્થના સૂત્ર ૨૧ માં કહેલી વ્યવસ્થા જ સિધ્ધિરૂપ મહેલના મધ્યભાગમાં આરોહિત થાય છે, એટલે કે પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતા બન્ને ઉત્પત્તિમાં પરતઃ જ છે, અને જ્ઞાપ્તિમાં અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ હોય છે અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ જ હોય છે. આવી સૂત્રોક્ત વ્યવસ્થા જ નિર્દોષ સિધ્ધિમહેલના મધ્યભાગને પામે છે અર્થાત્ આ વ્યવસ્થા જ નિર્દોષ છે, એમ સિધ્ધ થાય છે -

“इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां “रत्नाकरावतारिकाख्य-”

लघुटीकायां प्रमाणस्वस्त्वनिर्णयो नाम प्रथमः परिच्छेदःसमाप्तः ॥

આ પ્રમાણે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક નામના આ ગ્રન્થમાં શ્રી રત્નપ્રભાચાર્યજી વિરચિત

એવી રત્નાકરાવતારિકા નામની આ લઘુટીકામાં પ્રમાણના સ્વરૂપનો

નિર્ણય સમજાવનારો આ પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુજરાતી અનુવાદ

પણ સમાપ્ત થયો.

द्वितीय परिच्छेदस्य मङ्गलाचरणम् नमोऽस्तु श्रीवीतरागाय

ध्यात्वाऽर्हदादि सिद्धाद्यं, चक्रं नवपदात्मकम् ।
 यद्ध्यानेन विलीयन्ते, विघ्नास्तु क्षणमेव हि ॥१॥
 मत्स्मृतिपथमानीय, पवित्रितां सरस्वतीम् ।
 प्रारप्स्येऽहं परिच्छेदं, नव्यं बह्वर्थगुम्फितम् ॥२॥
 प्रत्यक्षादि प्रमाणानि, प्रोच्यन्तेऽस्मिन् प्रभेदतः ।
 मिथ्यामतविकल्पास्तु, निहन्यन्ते पदे पदे ॥३॥
 क्वचिदमनोहरैः प्रासैः, विविधच्छन्दकैः क्वचिद् ।
 क्वचिद् वादविवादैश्च, क्वचित्त्रयोदशाक्षरैः ॥४॥
 कृतिं कुर्वन्निहाभाति, कर्ताऽयं केलिकृद् यथा ।
 वादिगजगणाव्याप्ते, सिंहो रणाङ्गणे यथा ॥५॥
 श्रमणश्रमणीसङ्घ - साहाय्यसिद्धमेधया (मेघसा) ।
 सुषूभूतमिदं कार्यं छेदनैर्गणितं यथा ॥६॥
 तदुपकृद्गुणागारं, नोपमेयं सुबुद्धिकैः ।
 वक्तुमहं न शक्नोमि, ख-स्थिततारकानिव ॥७॥
 तद्वचोभक्तिभावेन, प्रारब्धं स्वपरोपकृत् ।
 कार्यं निरन्तरायेण, समाप्तिमेष्यतामिदम् ॥८॥
 धैर्यं धृत्वा स्थिरीकृत्य, चित्तं त्यक्त्वैव वासनाम् ।
 अध्येयोऽयं परिच्छेदः, न्यायनिपुणपण्डितैः ॥९॥
 गुर्जरीयानुवादेन, सुगुणो क्रियते मया ।
 प्रभुवचोऽनुवादो हि, कर्मक्षयाय साधनम् ॥१०॥
 तैलं गन्धं यथा वस्त्रे, शास्त्रं तनोतु भूतले ।
 प्राप्तेनानेन पुण्येन, सर्वे जीवाः शिवं ययुः ॥११॥

અર્હમ્

દ્વિતીય: પરિચ્છેદ:

एवं प्रमाणस्य स्वस्थं प्रतिपाद्य संख्यां समाख्यान्ति -

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च - २-१

अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् - इन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुस्त्रः ।

બીજો પરિચ્છેદ

આ પ્રમાણે પ્રમાણનું સ્વરૂપ સમજાવીને હવે તે પ્રમાણની સંખ્યા-અર્થાત્ ભેદ-પ્રતિભેદ જણાવે છે -

સૂત્રાર્થ - તે પ્રમાણ બે ભેદવાળું છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૨-૧.

“પ્રત્યક્ષ” અને “પરોક્ષ” એવા બે ભેદો પ્રમાણના છે. તેમાં પ્રથમભેદ જે પ્રત્યક્ષ છે તેની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ જણાવે છે. પ્રતિ + અક્ષ આ બે શબ્દોનો તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. “અક્ષં પ્રતિગતમ્” इति प्रत्यक्षम् આવો વિગ્રહ કરીને સિધ્ધહેમ વ્યાકરણ સૂત્ર ૩-૧-૪૭ થી તત્પુરુષ સમાસ થયેલો છે. આ સમાસમાં અક્ષ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરવો, અને પ્રતિ શબ્દનો અર્થ પ્રતિગત એટલે વ્યાસ - આધીનતા એવો અર્થ જાણવો.

જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઇન્દ્રિયોની વ્યાપકતા છે. ઇન્દ્રિયોની આધીનતા છે. તે આધીનતા વડે જ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઇન્દ્રિયો અવશ્ય વિદ્યમાન છે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

नन्वक्षिशब्दादपि प्रतिपूर्वात् “प्रतिसमनुभ्योऽक्षः” इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांसः ? न चैवं स्पर्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्याद् - इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्ति-निमित्तस्य स्पष्टत्वस्य तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्तेः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्दः शब्दते । कथमन्यथाऽक्ष-शब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात् ?

अथ कथमेवं “प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः, प्रत्यक्षा पक्षमलाक्षीति” स्त्रीपुंसभावः, अस्याव्ययीभावस्य सदा नपुंसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तदभावसिद्धेः ।

“પ્રત્યક્ષ” શબ્દમાં પ્રતિ + અક્ષ શબ્દ લઈને તત્પુરુષ સમાસ કરીને વ્યુત્પત્તિ અર્થ બતાવવામાં આવ્યો. ત્યાં કોઈ શિષ્ય નીચે મુજબ પ્રશ્ન કરે છે -

પ્રશ્ન :- અક્ષ ને બદલે અક્ષિ શબ્દ જો લેવામાં આવે અને તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયીભાવ સમાસ જો કરવામાં આવે તો પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દ બની શકે છે તો શા માટે તે શબ્દ અને તે સમાસ અહીં સ્વીકારવામાં આવતો નથી ? અને તત્પુરુષ સમાસ જ કેમ સ્વીકારાય છે ?

પ્રતિ ઉપસર્ગપૂર્વક અક્ષિ શબ્દથી પણ “પ્રાત્યવર્ણિનિરાદયઃ” (સિદ્ધહેમસૂત્ર ૩-૧-૪૭)થી તત્પુરુષ સમાસ કરીને “પ્રતિસમનુચ્ચોડક્ષ્ણઃ” = (આ પાણિની વ્યાકરણનું સૂત્ર છે) પ્રતિ-સમ્ અને અનુ થી પર અક્ષિ શબ્દ હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસમાં ટ્ચ પ્રત્યય સમાસાન્ત થાય છે (સિદ્ધહેમસૂત્ર ૭-૩-૮૭ આ સૂત્રથી અત્ સમાસાન્ત થાય છે.)

“પ્રતિ + અક્ષિ + ટ્ચ” એમ થયે છતે ટ્ચ પ્રત્યયમાંથી ટ્ અને ચ્ ઇત્ જાય છે, અને ત્યારબાદ “અવર્ણેવર્ણસ્ય” સૂત્ર ૭-૪-૬૮ થી અક્ષિ શબ્દના ઙ નો લોપ થવાથી અને ટ્ચ પ્રત્યયનો અ અંદર મળી જવાથી પણ “પ્રત્યક્ષ” શબ્દ બની શકે છે, તો તે અક્ષિ શબ્દવાળો અને અવ્યયીભાવ સમાસવાળો પ્રત્યક્ષ શબ્દ અહીં કેમ સ્વીકારાતો નથી ?

સારાંશ કે જેમ અક્ષ શબ્દથી તત્પુરુષ સમાસ કરીએ તો પ્રત્યક્ષ શબ્દ બને છે તે જ પ્રમાણે અક્ષિ શબ્દથી અવ્યયીભાવ સમાસ કરીએ તો પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દ બની શકે છે તો પછી અવ્યયીભાવ સમાસ અને અક્ષિ શબ્દવાળી વાત ત્યજી દઈને તત્પુરુષ સમાસ અને અક્ષ શબ્દવાળી વાત કેમ સ્વીકારવામાં આવી છે ?

પ્રશ્નકાર શિષ્ય પોતે જ ગુરુજી પ્રત્યે કહે છે કે

હવે કદાચ તમે એવો ઉત્તર આપો કે एवं = જો આ પ્રમાણે કરીએ, એટલે કે અક્ષિ શબ્દ લઈને અવ્યયીભાવ સમાસ બનાવીએ તો અક્ષિ શબ્દનો અર્થ - આંખ-નેત્ર-ચક્ષુ જ માત્ર થતો હોવાથી ફક્ત ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ શબ્દથી વાર્ય બને, પરંતુ શેષ સ્પર્શન-રાસન-દ્રાણજ અને શ્રોત્રજ ઇત્યાદિ અન્ય ઇન્દ્રિય જન્ય જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તે આ પ્રત્યક્ષ શબ્દથી વાર્ય બને નહીં, એટલે કે એમ કરવાથી સ્પર્શન આદિ શેષ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આ પ્રત્યક્ષ શબ્દથી વાર્ય બની શકે નહીં, તે માટે અમે “અક્ષિ” શબ્દ અને અવ્યયીભાવ સમાસ ન લેતાં “અક્ષ” શબ્દ અને તત્પુરુષ સમાસ લીધો છે.

જો આવો ઉત્તર તમે આપો તો ન ચ - इति वाच्यम् = આ પ્રમાણે કહેવું તે ઉચિત નથી. તમારો આ ઉત્તર વ્યાજબી નથી, કારણ કે કોઈ પણ શબ્દોના અર્થો કરવામાં

(૧) પ્રવૃત્તિનિમિત્ત અને (૨) વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત એમ બે પ્રકારનાં નિમિત્ત હોય છે. જે શબ્દનો જેટલો વાચ્ય અર્થ થતો હોય તેટલા અર્થમાં જ તે શબ્દ વપરાય તેને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે, જેમ કે વેદ્યતે ચત્કર્મ તદ્ વેદનીયમ્ જે કર્મ વેદાય તે વેદનીય, આ અર્થ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મો વેદાતાં હોવાથી વ્યુત્પત્તિનિમિત્તતાના આધારે આઠે કર્મોને વેદનીય કહેવાય છે, પરંતુ વેદનીય શબ્દની પ્રવૃત્તિ વેદનીય નામના ત્રીજા કર્મમાં જ થાય છે તેથી “સુખ-દુઃખ રૂપે જે વેદાય તે વેદનીય” આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિનિમિત્તતા લઈને અર્થ કરવામાં આવે છે. જેથી ત્રીજા કર્મમાં જ અર્થ સંભવે છે તેની જેમ અહીં પણ અક્ષિ શબ્દનો અર્થ જો આંખ કરીએ તો તે અર્થ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળો થાય છે અને અક્ષિ = શબ્દનો અર્થ ચક્ષુ ન કરતાં ચક્ષુથી થતો સ્પષ્ટબોધ અર્થાત્ સ્પષ્ટત્વ અર્થ કરીએ તો તે પ્રવૃત્તિનિમિત્તતાવાળો અર્થ છે. સૂત્રકારે પણ પ્રત્યક્ષનો અર્થ સ્પષ્ટજ્ઞાન કરેલો છે. તેથી અહીં જો પ્રવૃત્તિનિમિત્ત એવું તે સ્પષ્ટત્વ લેવામાં આવે તો તે સ્પષ્ટત્વ તત્રાપિ ભાવેન = તે સ્પર્શન-રાસન આદિ શેષ ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પણ હોવાના કારણે તે પ્રત્યક્ષશબ્દની વાચ્યતા શેષ ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં પણ ઘટી શકશે, કારણ કે અમે અહીં જે અક્ષિ શબ્દ લેવાનું કહ્યું છે. તે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તતા પુરતું જ કહ્યું છે, એટલે કે વ્યુત્પત્તિ બનાવવા પુરતો જ અક્ષિ શબ્દ લેવાનું અમારાવડે કહેવાય છે, પરંતુ અર્થ તો પ્રવૃત્તિનિમિત્તતારૂપ સ્પષ્ટત્વ વડે જ લેવાનો છે, જેથી સ્પર્શનાદિ પ્રત્યક્ષમાં પણ વાચ્યતાની અનુત્પત્તિ થતી નથી.

જો એમ ન કહીએ અને અક્ષિ શબ્દને બદલે અક્ષ શબ્દ લઈએ અને તત્પુરૂષ સમાસ કરીએ તો પણ એકલી વ્યુત્પત્તિનિમિત્તતા જ માત્ર લેવામાં આવે તો અનિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષસ્ય = માનસ પ્રત્યક્ષને “પ્રત્યક્ષ” શબ્દની વાચ્યતા (ચતુસ્ત્વા) = સંગત કેમ થશે ? કારણ કે જો કેવળ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત જ પકડવામાં આવે તો અક્ષ શબ્દ લઈશું તો પણ અક્ષ એટલે ઈન્દ્રિય અર્થ થતો હોવાથી પાંચે ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ આવશે, માનસપ્રત્યક્ષ તો તે પ્રત્યક્ષશબ્દમાં આવશે જ નહીં અને જો તે લેવું હોય તો સૂત્રકારને પણ અક્ષ શબ્દ લેવા છતાં અને તત્પુરૂષ સમાસ કરવા છતાં ઈન્દ્રિય અર્થને છોડીને સ્પષ્ટત્વ એવું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જ લેવું પડે છે. અન્યથા અનિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યક્ષ-શબ્દવાચ્યતા યુક્તિયુક્ત થાય નહીં, તેની જેમ અમે પણ અક્ષિ શબ્દ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત પુરતો જ લઈશું. પરંતુ અર્થ તો પ્રવૃત્તિનિમિત્તતારૂપ સ્પષ્ટત્વવડે જ કરીશું. તો કંઈ દોષ આવશે નહીં તો શા માટે સૂત્રકારે અક્ષિ શબ્દ ન લેતાં અક્ષ શબ્દ લીધો છે ? અને અવ્યયીભાવ સમાસ ન કરતાં તત્પુરૂષ સમાસ કર્યો છે ?

કદાચ ગ્રન્થકારશ્રી એવો ઉત્તર આપે કે જો અક્ષિ શબ્દ લઈને અવ્યયીભાવ સમાસ કરીએ તો અવ્યયીભાવ સમાસ સદા નપુંસકલિંગ જ હોવાથી “પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ” જ્ઞાનચેતનાનો ક્ષણ અનુભવ સિધ્ધ પ્રત્યક્ષ છે. તથા “પ્રત્યક્ષા પક્ષમ્લાક્ષી” = કોમળ આંખવાળી તે સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, ઈત્યાદિ કાવ્યવાક્યોમાં આવતા પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષા આ પ્રયોગો કેમ ઘટે ? કારણ કે જો અવ્યયીભાવ સમાસ કરીએ તો તે સમાસ તો સદા નપુંસકલિંગ જ હોય છે. અને ઉપરના કાવ્યપ્રયોગોમાં અન્ય લિંગો આવે છે તે માટે અમે અક્ષિ શબ્દ અને અવ્યયીભાવ સમાસ ન લેતાં અક્ષ શબ્દ અને તત્પુરુષ સમાસ કર્યો છે. (જેથી ત્રણે લિંગવાળાં આવા પ્રકારનાં કાવ્યવાક્યો સુસંગત થાય.)

નૈવમ્ = આ પ્રમાણે તમારો ઉત્તર બરાબર નથી. કારણ કે એક વખત અક્ષિ શબ્દ લઈને અવ્યયીભાવ સમાસ બનાવો, પછી માત્ર તેને પુલિંગ-સ્ત્રીલિંગ જ્યારે જ્યારે કરવું હોય ત્યારે ત્યારે “પ્રત્યક્ષં અસ્તિ અસ્ય” એવા પ્રકારનો મતુષ્ પ્રત્યયવાળો અર્થ કરીને મતુષ્ અર્થમાં “અર્શ આદિ” હોવાથી; આ પાણિનીનું સૂત્ર છે. સિધ્ધહેમ પ્રમાણે અશ્નાદિભ્યઃ સૂત્ર ૭-૨-૪૬ થી અ પ્રત્યય અન્તે લગાડવાથી ૭-૪-૬૮થી પૂર્વના અ નો લોપ કરવાથી ત્રણે લિંગ થઈ શકશે. માટે પુલિંગ-સ્ત્રીલિંગ નહીં બની શકે તેના ભય માત્રથી અક્ષિ શબ્દ અને અવ્યયીભાવ સમાસનો ત્યાગ કરવો વ્યાજબી નથી. અર્શાદિ વાળા સૂત્રથી અદન્ત થવાથી તે ત્રિલિંગપણાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

અત્રોચ્યતે - એવમપિ “પ્રત્યક્ષો બોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ” इत्यत्र पौस्त्वं स्त्रैणं च न प्राप्नोति । न ह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते, प्रत्यक्षस्वस्त्वस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दाभ्या-
મભિધાનાત્ ।

ઉત્તર :- ઉપરોક્ત પ્રશ્નોનો ઉત્તર હવે અહીં ગ્રન્થકારશ્રી આપે છે કે - જ્યાં જ્યાં મતુષ્ અર્થ (ગુજરાતીમાં વાળો અર્થ) ઘટી શકતો હશે ત્યાં ત્યાં તો “અર્શાદિભ્યઃ” એ સૂત્રથી અત્ પ્રત્યય લગાડીને પ્રત્યક્ષ શબ્દને અવ્યયીભાવ સમાસ કરવા છતાં અને અક્ષિ શબ્દ લેવા છતાં ત્રિલિંગતા ઘટી શકશે, એમાં તો કોઈ દોષ આવશે નહીં. પરંતુ જ્યાં જ્યાં મતુષ્ અર્થ (વાળો અર્થ) થતો ન હોય અને છતાં ત્રિલિંગતા થતી હોય ત્યાં ત્યાં મતુષ્ અર્થ ન હોવાથી અત્ પ્રત્યય થશે નહીં, અને તેના વિના ત્રિલિંગતા બનશે નહીં,

૧. પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ અને પ્રત્યક્ષા પક્ષમ્લાક્ષી આ બન્ને દૃષ્ટાન્તોમાં પહેલું પુલિંગ અને બીજું સ્ત્રીલિંગ દૃષ્ટાન્ત છે અને પાછળ સ્ત્રીપુંસભાવઃ એ પદમાં પહેલું સ્ત્રીલિંગ અને પછી પુલિંગ છે. ત્યાં દ્વન્દ્વસમાસ હોવાથી પૂજ્યતાના કારણે અને અલ્પસ્વરના કારણે “સ્ત્રી” શબ્દનો પૂર્વનિપાત થયો છે. પરંતુ અર્થપ્રસંગે પહેલું પુલિંગ અને બીજું સ્ત્રીલિંગ એમ સમજવું. (સિ.હે. ૩-૧-૧૬૦)

અને પ્રયોગોમાં ત્રિલિંગતા દેખાય છે. જેમ કે “પ્રત્યક્ષો બોધઃ” = આ બોધ પ્રત્યક્ષ છે. “પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ” = આ બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મતુષ્ અર્થ (વાળો અર્થ) ઘટતો નથી, ફક્ત પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાત્મક જે સંવેદન છે તે જ સંવેદન બોધ અને બુદ્ધિ શબ્દ વડે કહેવાય છે. એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષાક્ષણઃ અને પ્રત્યક્ષા પક્ષમલાક્ષી ઇત્યાદિક કોઈક કોઈક જગ્યાએ જ્યાં મતુષ્ અર્થ (વાળો અર્થ) ઘટતો હોય ત્યાં તો અત્ પ્રત્યય કરીને ત્રિલિંગતા સિધ્ધ થઈ શકે પરંતુ સર્વત્ર આમ બની શકતું નથી. જ્યાં મતુષ્ અર્થ (વાળો અર્થ) નથી ત્યાં અત્ પ્રત્યયના અભાવે ત્રિલિંગતા થતી નથી. માટે અમે અક્ષિ શબ્દ ન લેતાં, અક્ષ શબ્દ લીધો છે અને અવ્યયીભાવ સમાસ ન કરતાં તત્પુરુષ સમાસ કરેલો છે.

અક્ષાણાં પરમ્ = અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાઽસાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન પરસ્ શબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી જે પર, એટલે કે જે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી નિરપેક્ષ છે માત્ર મનના જ વ્યાપાર વડે અસાક્ષાત્ (અસ્પષ્ટ) અર્થનો બોધ કરાવનારું એવું જે જ્ઞાન છે. તે પરોક્ષ, ઇન્દ્રિયોએ જે વિષય સાક્ષાત્ અનુભવ્યો હોય તે કાલે જેવો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે તેવો સ્પષ્ટ બોધ જ્યાં ન હોય, માત્ર મનથી કલ્પના કરાતી હોય, ધૂમ દેખીને વહ્નિના અનુમાનની જેમ, તે અસ્પષ્ટ અર્થ બોધ કરાવનારા જ્ઞાનને “પરોક્ષ” કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- અક્ષ + પર આ બે શબ્દોનો જો આ સમાસ બન્યો હોય તો પર શબ્દનો પૂર્વનિપાત થતાં પર + અક્ષ (સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ) ૧-૨-૧ સૂત્રથી દીર્ઘ થઈને પરાક્ષમ્ બનવું જોઈએ પરોક્ષં કેમ બન્યું ?

ઉત્તર :- અહીં પર શબ્દ નથી, પરંતુ પર શબ્દની સાથે સમાન અર્થવાળો એવો પરસ્ શબ્દ છે. તે પરસ્ શબ્દની સાથે આ સમાસ થયો છે. તેથી અંતવર્તિ વિભક્તિ માની પૂર્વપદની પદસંજ્ઞા થઈ સ્ નો રુબનીને ઓ થયો છે તેથી “પરોક્ષ” શબ્દ સિધ્ધ થાય છે.

ચશબ્દૌ દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષયતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૈશ્ચિજ્જ્યેષ્ઠતાઽખીષ્ટા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા - ઇતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ।

મૂળ પ્રથમ સૂત્રમાં લખેલા બન્ને ચ શબ્દો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બન્ને પ્રમાણોની તુલ્યકક્ષાને (સમાનકક્ષા છે એમ) જણાવે છે. વસ્તુનો બોધ કરાવવામાં કોઈ પ્રમાણ અધિક કે કોઈ પ્રમાણ હીન નથી. બન્ને પ્રમાણો પોતપોતાના સ્થાને સમાનશક્તિ યુક્ત છે. એટલે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બોધ કરાવવામાં જેમ સબળ છે. તેમ પરોક્ષપ્રમાણ પણ પોતાના વિષયનો બોધ કરાવવામાં સબળ છે. માટે બન્ને સમાન છે.

આમ કહેવાથી જે કોઈ દાર્શનિકોવડે પ્રત્યક્ષપ્રમાણની જ માત્ર જયેષ્ઠતા (અધિકતા) મનાઈ છે. તે આ માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી. કારણ કે બન્ને પ્રમાણજ્ઞાનોમાં પ્રામાણ્ય (પ્રમાણતા) સરખું જ છે. પ્રથમ પરિચ્છેદના ઓગણીસમા સૂત્રમાં કહેલી પ્રમાણતાને આશ્રયી બન્ને પ્રમાણો અવ્યભિચારી હોવાથી તુલ્યકક્ષાવાળાં છે. એમ સૂચવવા માટે જ સૂત્રકારે મૂલસૂત્રમાં બે ચ નો પ્રયોગ કર્યો છે.

નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપદ્યતે - યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽવોચત્, અપરે તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપત્ત્યભાવ-સંભવૈતિહ્યપ્રાતિભસ્વભાવાન્ ભૂયસો ભેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ - ઇતિ ચેત્ ?

ઉચ્યતે - સમર્થયિષ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવચ્ચાર્વાકસ્તિસ્કરણીયઃ, અપરે તુ સમ્ભવત્પ્રમાણભાવાનામત્રૈવાન્તર્ભાવેન બોધનીયાઃ, તત્રાનુમાનાગમૌ પરોક્ષપ્રકારાવેવ વ્યાખ્યાસ્યેતે ।

“પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ” એમ પ્રમાણો બે જ છે આ વાત કેમ ઘટી શકે ? એતદ્-દ્વૈતમ્ = આ દ્વૈત છે અર્થાત્ બે જ છે એમ કેવી રીતે ઘટી શકે ? કારણ કે “પ્રત્યક્ષ એ જ એક પ્રમાણ છે” એમ ચાર્વાક દર્શનકાર કહે છે અને વળી અન્યદર્શનકારો પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-ઉપમાન-અર્થાપત્તિ-અભાવ-સંભવ-ઐતિહ્ય અને પ્રાતિભ-સ્વભાવવાળા બીજા ઘણા ભેદો પ્રમાણના માને છે. કોઈ દર્શનકાર બે, કોઈ ત્રણ, કોઈ ચાર, કોઈ પાંચ ઈત્યાદિ અનેકભેદો દર્શનશાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. તો પ્રમાણના બે જ ભેદ છે એવું ગ્રન્થકારશ્રીનું વાક્ય કેવી રીતે યુક્તિસંગત થાય ?

ઉત્તર :- આગળ ત્રીજા પરિચ્છેદમાં “અનુમાન” એ પણ સ્વ-પર વ્યવસાયી હોવાથી પ્રમાણ જ છે એવું અમે સમર્થન કરવાના જ છીએ, તેથી ભાવિમાં (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) સમર્થન કરાતો (સિધ્ધ-સાબિત કરાતો) છે પ્રમાણભાવ જેનો એવા પ્રકારના અનુમાનપ્રમાણ વડે પ્રથમ ચાર્વાક તો દૂર જ કરવા યોગ્ય છે. અનુમાન પ્રમાણ સિધ્ધ થશે એટલે ચાર્વાકદર્શનની માન્યતા આપોઆપ જુદી સાબિત-સિધ્ધ થઈ જશે. કારણ કે તે અનુમાનને પ્રમાણ માનતો નથી.

અપરે તુ = અન્ય દર્શનકારોએ માનેલાં જે જે પ્રમાણો છે. તેમાં જે જે પ્રમાણોમાં “પ્રમાણભાવ” (પ્રમાણપણું = પ્રામાણ્ય) સંભવે છે. તે તે સંભવતો છે પ્રમાણભાવ જેનો એવા અનુમાનાદિ પ્રમાણોનો અત્રૈવ = અમારા માનેલા આ બે પ્રમાણોમાં જ અંતર્ભાવ થતો હોવાના કારણે તે અપરદર્શનકારો સમજાવવા યોગ્ય છે. સારાંશ કે તેઓએ માનેલાં

અનુમાનાદિ જે પ્રમાણો છે, તેનો અમારા માનેલા બે પ્રમાણોમાં સમવતાર થઈ જાય છે. તે સમવતાર કરી બતાવવા દ્વારા તે પરદર્શનકારો (શાન્તિથી) સમજાવવા જોઈએ. તે સમવતાર આ પ્રમાણો છે -

તત્ર = ત્યાં અન્યદર્શનકારોએ માનેલાં પ્રમાણોમાં જે અનુમાન અને આગમ નામનાં બે પ્રમાણો છે. તે અમારા માનેલા પરોક્ષ પ્રમાણના જ બે ભેદો છે. તેથી તે બે ભેદો પરોક્ષપ્રમાણમાં જ અંતર્ગત થાય છે. એમ આગળ ઉપર (પરિચ્છેદ-૩)માં કહેવાશે.

ઉપમાનં તુ નૈયાયિકમતે તાવત્ - કશ્ચિત્ પ્રેષ્યઃ પ્રભુળા પ્રેષયાઞ્ચક્રે - “ગવય-માનય” ઇતિ । સ ગવયશબ્દવાચ્યમર્થમજાનાનઃ કઞ્ચન વનેચરં પુસ્ત્રમપ્રાક્ષીત્ - “કીદૃગ્ ગવયઃ” ઇતિ ? સ ગ્રાહ - “યાદૃગ્ ગૌસ્તાદૃગ્ ગવયઃ” ઇતિ । તતસ્તસ્ય પ્રેષ્યપુરુષસ્યાઽ-રણ્યાનીં પ્રાપ્તસ્યાઽઽસાતિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારિ-ગોસદૃશગવયપિણ્ડજ્ઞાનમ્ - “અયં સ ગવયશબ્દવાચ્યોઽર્થઃ” ઇતિ પ્રતિપત્તિં ફલસ્ત્વામુત્પાદયત્ પ્રમાણમિતિ ।

મીમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્તિ ગૌસ્પલબ્ધો ન ગવયઃ, ન ચાતિદેશવાક્યં “ગૌરિવ ગવયઃ” ઇતિ શ્રુતમ્, તસ્ય વિકટાટવીપર્યટનલમ્પટસ્ય ગવયદર્શને પ્રથમે સમુત્પન્ને સતિ યત્પરોક્ષે ગવિ સાદૃશ્યજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ- “અનેન સદૃશઃ સ ગૌઃ” ઇતિ, “તસ્ય ગોરનેન સાદૃશ્યમ્” ઇતિ વા તદુપમાનમ્ -

તસ્માદ્ યત્ સ્મર્યતે તત્સ્યાત્, સાદૃશ્યેન વિશેષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય, સાદૃશ્યં વા તદન્વિતમ્ ॥

(મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક-ઉપમાનપરિચ્છેદ શ્લોક-૩૭)

ઇતિ વચનાદિતિ તદુચ્યતે । એતચ્ચ પરોક્ષભેદસ્ત્રાયાં પ્રત્યભિજ્ઞાયામેવાન્તર્ભાવિષ્યતે ।

અનુમાનપ્રમાણ અને આગમપ્રમાણનો પરોક્ષપ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ આગળ સમજાવશે, એમ કહીને હવે ઉપમાનપ્રમાણનો પરોક્ષપ્રમાણના પાંચ ઉત્તરભેદ પૈકી બીજા નંબરના “પ્રત્યભિજ્ઞા” નામના પ્રમાણમાં સમવતાર થાય છે, તે સમજાવતાં જણાવે છે કે -

નૈયાયિકોના મતે ઉપમાનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણો છે - કોઈ એક સ્વામીવડે સેવકને આવી આજ્ઞા કરાઈ કે “તું ગવયને (જંગલી રોઝને) લઈ આવ,”

પરંતુ “ગવય” શબ્દના વાચ્ય અર્થ (એવા રોઝ પ્રાણી)ને નહી જાણતા એવા તે સેવકે જંગલવાસી એવા કોઈ પુરૂષને પુછ્યું કે હે ભાઈ ! “ગવય” નામનું પ્રાણી કેવું હોય ?

તે અરણ્યવાસી પુરૂષે કહ્યું કે “જેવી ગાય હોય છે તેવું જ ગવય હોય છે” એટલે કે “ગાયના જેવું ગવય હોય છે” તે સાંભળ્યા પછી ગાઢ અરણ્યમાં ગયેલા એવા તે સેવકપુરૂષને આત્મપુરૂષના અતિદેશવાળા વાક્યાર્થનું સ્મરણ છે સહકારિકારણ જેમાં એવું ગાયના સરખું હોય તે ગવયપિંડ કહેવાય છે એવું જે જ્ઞાન વર્તે છે, તે જ્ઞાન ભાવિમાં આ જે સામે દેખાય છે તે જ ગવયશબ્દથી વાચ્ય પદાર્થ છે એવા પ્રકારની ફળપ્રતિપત્તિને (ફળસ્વરૂપ બોધને) ઉત્પન્ન કરતું છતું ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

“ગોસદૃશો ગવયઃ” આવું જે જ્ઞાન તે જ ઉપમાનપ્રમાણ છે કારણ કે તેનાથી ભાવિમાં “આ તે જ ગવય છે” એવો બોધ થવાનો છે. ભાવિમાં “આ તે જ ગવય છે” એવા થનારા બોધને કાર્યસ્વરૂપ હોવાથી ઉપમિતિ કહેવાય છે અને “ઉપમિતિકરણમુપમાનમ્” એ વાક્યના બળે પૂર્વોક્ત ઉપમિતિના કરણભૂત એવા “ગોસદૃશો ગવયઃ” આ જ્ઞાનને ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. આ નૈયાયિકોની માન્યતા સમજાવી. હવે મીમાંસકોની માન્યતા નૈયાયિકોથી કંઈક જુદી છે. તે હવે સમજાવે છે -

મીમાંસકોના મતે વળી ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે કે - જે પ્રમાતા વડે ગાય ઓળખાઈ છે પરંતુ ગવય ઓળખાયો નથી. તથા “ગાયના જેવું હોય તે ગવય કહેવાય છે” આવું જેણે સાંભળ્યું પણ નથી. તેવા પ્રમાતાને વિકટ એવી અટવીમાં ફરવામાં લંપટ બનેલાને (અર્થાત્ વિકટ અટવીમાં ફરતાં ફરતાં તે પ્રમાતાને) ગવય નામનો પદાર્થ પ્રથમ દૃષ્ટિગોચર થયે છે તે પરોક્ષ રહેલી એવી ગાયમાં જે સાદૃશ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે “આ સામે દેખાતા પ્રાણીની સાથે સમાન તે ગાય છે” આવા પ્રકારનું જ્ઞાન, અથવા “આની સાથે તે ગાયની સમાનતા છે” આવા પ્રકારનું જે સાદૃશ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપમાન પ્રમાણ છે.

મીમાંસા શ્લોકવાર્તિક નામના ગ્રન્થમાં ઉપમાનપરિચ્છેદમાં સાડત્રીસમા શ્લોકની અંદર કહ્યું છે કે -

તસ્માત્ = તે પ્રત્યક્ષ દેખાતા એવા ગવયના જ્ઞાનથી જે ગાયનું સ્મરણ થાય છે, તે સાદૃશ્યતાથી યુક્ત એવું જ્ઞાન, અથવા ગાયનું તે ગવયની સાથે સંબંધવાળું એવું સાદૃશ્યજ્ઞાન ઉપમાન પ્રમાણનો વિષય છે. આવું શ્લોકવાર્તિકકારનું વચન છે.

સારાંશ કે નૈયાયિકોના મતે “ગોસદૃશો ગવયઃ” એ ઉપમાન છે. અને મીમાંસકોના મતે “અનેન સદૃશઃ સ ગૌઃ અથવા તસ્ય ગોરનેનસાદૃશ્યમ્” આવા પ્રકારનાં બન્ને જ્ઞાનો ઉપમાન પ્રમાણ છે. એમ બન્ને દર્શનકારો માને છે.

પરંતુ ઉપરોક્ત ત્રણે જ્ઞાનો “પૂર્વાપરની સંકલનારૂપ જ્ઞાન છે” માટે આગળ ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અમારા વડે કહેવાતા પરોક્ષપ્રમાણના પ્રતિભેદરૂપ એવા પ્રત્યભિજ્ઞાન નામના પ્રમાણમાં જ અંતર્ગત થઈ જાય છે, આ વાત ત્યાં સમર્થન કરાશે.

અર્થાપત્તિરપિ -

પ્રમાણષટ્કવિજ્ઞાતો, યત્રાર્થોઽનન્યથાભવન્ ।

અદૃષ્ટં કલ્પયેદન્યં, સાઽર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૧૧॥

(મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક - અર્થાપત્તિપરિચ્છેદ-શ્લોક-૧)

ઇત્યેવંલક્ષણાઽનુમાનાન્તર્ગતૈવ । તથાહિ - અર્થાપત્ત્યુત્થાપકોઽર્થોઽન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેન અનવગતઃ, અવગતો વાઽદૃષ્ટ્યર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તં સ્યાત્ ? ન તાવદનવગતઃ, અતિપ્રસક્તાત્ । અથાવગતઃ, તદ્દર્શન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વાવગમોઽર્થાપત્તેરેવ, પ્રમાણાન્તરાદ્ વા ? પ્રાચ્યપ્રકારે પરસ્પરાશ્રયઃ, તથાહિ - અન્યથાઽનુપપદ્યમાનત્વેન પ્રતિપત્તિરર્થાર્થાપત્તિપ્રવૃત્તિઃ, તત્પ્રવૃત્તેશ્ચાસ્યાન્યથાનુપપદ્યમાનત્વપ્રતિપત્તિરિતિ ।

“અર્થાપત્તિ” નામનું પ્રમાણ મીમાંસકો જે માને છે તે પણ અનુમાનની અંતર્ગત જ છે. તેઓના મતે અર્થાપત્તિનું આવું લક્ષણ મીમાંસા શ્લોકવાર્તિકમાં કર્યું છે -

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ, ઉપમાન અને અભાવ આ છ પ્રમાણો છે. તેના વડે જણાયેલો પદાર્થ, જેના વિના ન સંભવતો હતો, અદૃષ્ટ એવા અન્યની કલ્પના કરાવે તે અર્થાપત્તિ કહેવાયેલી છે. અહીં મૂળ શ્લોકમાં પ્રમાણષટ્ક શબ્દથી જો કે છ પ્રમાણ કહ્યાં છે. તો પણ અર્થાપત્તિને છોડીને શેષ પાંચ પ્રમાણો વડે જણાતો પદાર્થ જે અદૃષ્ટ એવા અન્યની કલ્પના કરાવે તે અર્થાપત્તિ કહેવાય એમ અર્થ કરવો. કારણ કે અર્થાપત્તિ તો સાધ્ય જ છે. (જુઓ શ્રીજ્ઞાનચંદ્રજી કૃત ટિપ્પણી) જેમ કે “પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તે” - પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે દેખાતું પીનત્વ, દિવસના ભોજનનું અદૃષ્ટપણું હોવાથી અન્ય એવા રાત્રિભોજનની કલ્પના કરાવે છે, માટે તે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે.

મીમાંસક દર્શનકારોએ માનેલી આ અર્થાપત્તિ પણ જૈનદર્શનકારોએ બતાવેલા પરોક્ષપ્રમાણના પ્રતિભેદરૂપ “અનુમાન” પ્રમાણમાં અંતર્ગત થઈ જ જાય છે, તેની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે -

અર્થાપત્તિ પ્રમાણને ઉત્પન્ન કરનારો એવો “પીનત્વાદિ” જે અર્થ છે. તે દિવસનું અભોજન હોતે છતે “રાત્રિભોજનની સાથે” અન્યથાનુપપદ્યમાન તરીકે ન જણાયો છતો

તે પીનત્વાદિ અર્થ અદૃષ્ટઅર્થની (રાત્રિભોજનની) કલ્પનાનું નિમિત્ત બને છે કે અન્યથાનુપપદ્યમાન તરીકે જણાયો છતો તે પીનત્વાદિ અર્થ અદૃષ્ટઅર્થની (રાત્રિ ભોજનની) કલ્પનાનું નિમિત્ત બને છે ?

જો “અનવગત” = અન્યથાનુપપદ્યમાન તરીકે નહી જણાયો છતો અદૃષ્ટ અર્થની (રાત્રિભોજનની) કલ્પનાનું નિમિત્ત બને છે, એમ પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહીં. કારણ કે તેમ માનીએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવશે. તે આ પ્રમાણે - જો અન્યથાનુપપત્તિ ન જણાઈ હોય છતાં અદૃષ્ટાર્થની કલ્પના થતી હોય તો પર્વતમાં જણાતો ધૂમ અદૃષ્ટ એવા વહ્નિને જેમ જણાવે છે, તેમ તે જ ધૂમ અદૃષ્ટ એવા જલને પણ જણાવનાર બનવો જોઈએ, કારણ કે જલની સાથે ધૂમ અન્યથાનુપપદ્યમાન છે કે નહીં તે જાણવું જરૂરી જ નથી. તેના વિના પણ અદૃષ્ટાર્થની કલ્પના થાય છે તે પક્ષ લેવામાં આવ્યો છે, માટે આવી અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

હવે જો “અવગત” એ બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો “તે અન્યથાનુપપત્તિનો” અવગમ અર્થાપત્તિ નામના પ્રમાણથી થાય છે ? કે કોઈ બીજા ઈતર પ્રમાણોથી થાય છે ? જો પ્રથમ પક્ષ કહેશે કે અર્થાપત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિ જણાય તો “અન્યોન્યાશ્રય” નામનો દોષ લાગશે, કારણ કે અન્યથાનુપપદ્યમાન તરીકે જણાયેલો અર્થ થાય, તો જ તે અદૃષ્ટાર્થથી અર્થાપત્તિની સિધ્ધિ થાય, અને અર્થાપત્તિ સિધ્ધ થઈને પ્રવર્તે, તો જ તેવી અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી આ અદૃષ્ટાર્થની અન્યથાનુપપત્તિની પ્રતીતિ થાય, સારાંશ કે અન્યથાનુપપત્તિ જણાશે નહીં ત્યાં સુધી અર્થાપત્તિ સિધ્ધ થશે નહીં અને અર્થાપત્તિ સિધ્ધ થશે નહીં ત્યાં સુધી અન્યથાનુપપત્તિ જણાશે નહીં, એકબીજા એક બીજા ઉપર આધાર રાખતા હોવાથી કોઈ પ્રથમ જણાશે જ નહીં એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે.

પ્રમાણાન્તરં તુ ભૂયોદર્શનમ્, વિપક્ષેઽનુપલખ્યો વા ? ભૂયોદર્શનમપિ સાધ્યધર્મિણિ, દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ વા ? ચદિ સાધ્યધર્મિણિ, તદા ભૂયોદર્શનેનૈવ સાધ્યસ્વાપિ પ્રતિપન્નત્વાદર્થાપત્તેર્વૈયર્થ્યમ્ । અથ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ, તર્હિ તત્ર પ્રવૃત્તં ભૂયોદર્શનં સાધ્યધર્મિણ્યન્યથાનુપપદ્યમાનત્વં નિશ્ચાયયતિ, તત્રૈવ વા ? તત્રોત્તરઃ પક્ષોઽસન્, ન ખલુ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપદ્યમાનત્વોઽર્થઃ સાધ્યધર્મિણિ તથાત્વેનાનિશ્ચિતઃ સ્વસાધ્યં ગમયતિ, અતિપ્રસન્નાત્ । પ્રથમપક્ષે તુ લિઙ્ગાર્થાપત્ત્યુત્થાપકાર્થયોર્ભેદાભાવઃ ।

હવે અર્થાપત્તિ વિનાનાં બીજા પ્રમાણોથી “અન્યથાનુપપત્તિ” નો બોધ થાય એમ જો કહો તો તે પ્રમાણાન્તર શું છે ? શું ભૂયોદર્શન છે (વારંવાર દેખવું તે છે) ? કે વિપક્ષમાં

અનુપલંભ છે (સાધ્યાભાવમાં હેતુનો અનુપલંભ છે ?) તે બેમાં પહેલો પક્ષ ભૂયોદર્શન કહો તો સાધ્યધર્મિમાં ભૂયોદર્શન કહો છો કે દૃષ્ટાન્તધર્મિમાં ભૂયોદર્શન કહો છો ? એટલે કે સાધ્યધર્મી જે પર્વત છે તેમાં વહ્નિ વિના ધૂમ નથી એમ વારંવાર જોવાથી અન્યથાનુપપત્તિનો બોધ કરેલો છે કે મહાનસ આદિ જે દૃષ્ટાન્તધર્મી છે તેમાં વહ્નિ વિના ધૂમ નથી જ એમ વારંવાર દેખવાથી અન્યથાનુપપત્તિનો બોધ કરેલો છે ?

હવે જો “સાધ્યધર્મી એવા પર્વતમાં ભૂયોદર્શન” એ પક્ષ કહો તો, એટલે કે પર્વતમાં જ વારંવાર વહ્નિની સાથે ધૂમનું દેખવાપણું અને વહ્નિ વિના ધૂમનું નહીં હોવાપણું આ બન્ને દેખવાવડે અન્યથાનુપપત્તિ જણાતી હોય, એમ જો કહો તો, તે ભૂયોદર્શન નામના પ્રમાણાન્તરવડે જ સાધ્ય પણ જણાઈ જ જાય છે, તેથી અર્થાપત્તિને માનવાની વાત વ્યર્થતાને પામશે.

સારાંશ કે (૧) ભૂયોદર્શનવડે અન્યથાનુપપત્તિ જણાવી, (૨) અન્યથાનુપપત્તિવડે અર્થાપત્તિ જણાવી, અને (૩) અર્થાપત્તિવડે અદૃષ્ટાર્થરૂપ સાધ્ય જણવું. આટલી લાંબી લંગર લગાડવા કરતાં ભૂયોદર્શન માત્ર વડે જ સાધ્ય એવું વહ્નિ અવિનાભાવપણે જણાઈ જ જાય છે, વચ્ચે અર્થાપત્તિ અધિક માનવાની શું જરૂર ? તે વ્યર્થ જ થશે.

હવે દૃષ્ટાન્તધર્મી એવા મહાનસાદિમાં કરેલું ભૂયોદર્શન અન્યથાનુપપત્તિને જણાવે છે એમ જો બીજો પક્ષ કહો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે દૃષ્ટાન્તધર્મી એવા મહાનસાદિમાં કરેલું વહ્નિ-ધૂમના અવિનાભાવનું વારંવાર ભૂયોદર્શન સાધ્યધર્મી એવા પર્વતાદિમાં પણ અન્યથાનુપપત્તિને જણાવે કે ત્યાં જ (સાધ્યધર્મીમાં જ) અન્યથાનુપપત્તિને જણાવે છે ? આ બે પક્ષોમાં જે “ઉત્તરપક્ષ છે એટલે બીજો પક્ષ છે” પાછળલો પક્ષ છે તે તો સર્વથા અસત્ (મિથ્યા) જ છે. કારણ કે દૃષ્ટાન્તધર્મી એવા મહાનસાદિમાં વહ્નિ વિના ધૂમ હોતો નથી એવું કરાયેલું ભૂયોદર્શન તે દૃષ્ટાન્તધર્મી એવા મહાનસાદિમાં નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિવાળા અર્થને (વહ્નિ-સાધ્યને) અવશ્ય જણાવે, પરંતુ દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જાણેલો નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિવાળો, અને સાધ્યધર્મી એવા પર્વતમાં તે રીતે નહીં નિશ્ચિત કરેલો (અન્યથાનુપપત્તિરૂપે નહીં જાણેલો) આ અર્થ એવો (ધૂમ) સાધ્ય ધર્મી એવા પર્વતમાં સ્વસાધ્યને (પર્વતમાં વહ્નિ વિના ધૂમ ન હોવાથી જે આ ધૂમ દેખાય છે તે ધૂમથી અંદર વહ્નિ હોવો જ જોઈએ એવા સ્વસાધ્યને) જણાવી શકે નહીં અને જો જણાવે તો અતિવ્યાપ્તિ આવે, કારણ કે જ્યાં મહાનસાદિમાં અન્યથાનુપપદ્યમાનતા જાણી છે ત્યાં તો તે હેતુ સ્વસાધ્ય વહ્નિને અવશ્ય જણાવે. પરંતુ અન્યત્ર પર્વતાદિમાં અન્યથાનુપપદ્યમાનતા જાણી ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાં દેખાતો હેતુ એવો ધૂમ, સ્વસાધ્ય એવા વહ્નિને કેવી રીતે જણાવી

શકે ? અને જો અન્યથાનુપપત્તિ જાણ્યા વિના ત્યાં ધૂમ હેતુ, સ્વસાધ્યને જણાવે તો તે ધૂમની જેની સાથે અન્યથાનુપપત્તિ નથી જાણી એવા જળ-વાયુને પણ કેમ ન જણાવે ? જળ-વાયુને પણ જણાવશે એમ અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે.

હવે જો પહેલો પક્ષ કહેશે તો એટલે કે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જોયેલું ભૂયોદર્શન સાધ્યધર્મીમાં (પર્વતમાં) પણ અન્યથાનુપપત્તિને જણાવે છે એમ જો કહો તો અનુમાન પ્રમાણમાં આવતું લિંગ, અને સાધ્યધર્મીમાં આ અર્થાપત્તિને ઉત્પન્ન કરનારી એવી અન્યથાનુપપત્તિને જણાવનારું એવું આ ભૂયોદર્શન આ બંનેમાં કંઈ જ ભેદ નથી, બંનેમાં ભેદનો અભાવ જ છે. ભૂયોદર્શનવડે અન્યથાનુપપત્તિદ્વારા અર્થાપત્તિ થાય કે લિંગવડે અન્યથાનુપપત્તિદ્વારા અનુમાન થાય. આ બંનેનો અર્થ એક જ છે. આથી આ અર્થાપત્તિ અનુમાનપ્રમાણમાં સમાપ્ત જ થશે, અધિકપ્રમાણ તરીકે રહેશે નહીં.

સારાંશ કે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જોયેલા લિંગથી વારંવાર અનુભવ કરવાવડે લિંગ-સાધ્યની અન્યથાનુપપત્તિ જાણવા દ્વારા સાધ્યધર્મી એવા પર્વતમાં પણ અન્યથાનુપપત્તિને જણાવવા દ્વારા તે લિંગ જ ત્યાં સાધ્યધર્મીમાં પણ સ્વસાધ્યને જેમ જણાવે છે, તે જ રીતે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં વારંવાર જોયેલો દિવાઽમ્બુજ્ઞાનત્વેઽપિ સ્થૂલત્વમ્ એવા ભૂયોદર્શનવડે સાધ્યધર્મી એવા દેવદત્તમાં પણ અન્યથાનુપપત્તિ જણાવવા દ્વારા સ્વસાધ્ય એવા રાત્રિભોજનને આ સ્થૂલત્વ જણાવે જ છે. તેથી દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં કરાયેલું આ ભૂયોદર્શન જો સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપત્તિને (અવિનાભાવને) જણાવતું હોય એમ તમે માનશો તો જેમ લિંગ દ્વારા સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપત્તિ જાણવાથી અવિનાભાવી એવા સ્વસાધ્યને અનુમાનપ્રમાણમાં તે લિંગ જણાવે છે એ જ રીતે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જોવાયેલું આવા પ્રકારનું સ્થૂલત્વ દેવદત્ત આદિ સાધ્યધર્મીમાં પણ અન્યથાનુપપત્તિને જણાવતું છતું સ્વસાધ્ય એવા રાત્રિભોજનને જણાવશે જ, તેથી અર્થાપત્તિ અને અનુમાન બંને પ્રમાણોમાં કંઈ જ ભેદ રહેશે નહીં. અનુમાન કરાવનાર લિંગ, અને અર્થાપત્તિ કરાવનાર ભૂયોદર્શન આ બંને અન્યથાનુપપત્તિ દ્વારા સમાપ્ત જ છે, કંઈ જ ભેદ નથી.

વિપક્ષેઽનુપલમ્ભાત્ તદવગમ ઇતિ ચેત્ ? નન્વસાવનુપલમ્ભમાત્રસ્મોઽનિશ્ચિતઃ, નિશ્ચિતો વા તદવગમયેત્ ? પ્રથમપક્ષે તત્પુત્રત્વાદેરપિ ગમકત્વાપત્તિઃ । નિશ્ચિતશ્ચેત્, તર્હ્યનુમાનમેવાર્થાપત્તિરાપન્ના, નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તેરનુમાનરૂપત્ત્વાત્ । ન ચ સપક્ષસદ્-ભાવાસદ્ભાવકૃતોઽનુમાનાર્થાપત્ત્યોર્ધેદઃ, પક્ષધર્મતાસહિતાદનુમાનાત્ તદરહિતસ્ય પ્રમાણા-ન્તરત્વાનુષઙ્ગાત્ । ન ચ પક્ષધર્મત્વવન્ધ્યમનુમાનમેવ નાસ્તિ, ઇતિ વાચ્યમ્,

પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વેન, પુત્રબ્રાહ્મણતાઽનુમા ।

સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ન પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥

इति भट्टेन स्वयमभिधानात् ।

ભૂયોદર્શનને બદલે હવે “વિપક્ષમાં અનુપલંભ” એટલે કે સાધ્યના અભાવમાં સાધકનું ન હોવું એવા બીજા પક્ષરૂપ પ્રમાણાન્તરથી અન્યથાનુપપદ્યમાનતા જણાય એમ જો કહેશો તો, અર્થાત્ સારાંશ એ છે કે જ્યાં જ્યાં સાધક (હેતુ) હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય હોય જ એવા પ્રકારના અન્વયવ્યાપ્તિરૂપ ભૂયોદર્શનને અન્યથાનુપપત્તિનો ગમક માનવામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દોષો દેખાવાથી કંટાળીને હવે તમે કદાચ એમ કહો કે વિપક્ષમાં (સાધ્યાભાવમાં) સાધકનો (હેતુનો) અનુપલંભ એ રૂપ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ અન્યથાનુપપત્તિનો ગમક છે, એમ જો કહો તો -

અમે તમને પુછીએ છીએ કે આ “અન્યથા અનુપલંભ” અનિશ્ચિત હોતો છતો અવિનાભાવનો (અન્યથાનુપપત્તિનો) ગમક બને કે નિશ્ચિત હોતો છતો અવિનાભાવનો ગમક બને ? જ્યાં જ્યાં વિપક્ષ (સાધ્યાભાવ) હોય ત્યાં ત્યાં (ગમે ત્યાં એકાદ જગ્યાએ પણ) સાધકનો (હેતુનો) અનુપલંભ હોય, પરંતુ સર્વત્ર નક્કી અનુપલંભ જ હોય એવો નિયમ નહીં, તે પ્રથમ અનિશ્ચિત પક્ષ અને વિપક્ષમાં સર્વત્ર સાધકનો અનુપલંભ જ હોય તે બીજો નિશ્ચિત પક્ષ. હવે આ બે પક્ષોમાંથી કહો - તમે કયો પક્ષ સ્વીકારો છો ?

જો પ્રથમ “અનિશ્ચિત” પક્ષ સ્વીકારશો તો તત્પુત્રત્વ આદિ હેત્વાભાસમાં પણ સાધ્યના ગમક થવાની આપત્તિ આવશે, મિત્રા નામની એક સ્ત્રીને આઠ પુત્ર છે, સાત શ્યામ છે. આઠમો પુત્ર શ્વેત છે અને આઠમાને આશ્રયી આ અનુમાન છે.

अयं अष्टमः पुत्रः, श्यामः, तत्पुत्रत्वात् (अर्थात् मित्रापुत्रत्वात्) अर्ही प्रथमना सात पुत्रोमां श्यामत्व साध्यनी साथे व्यापक એવી અને આઠમા પુત્રમાં તત્પુત્રત્વ હેતુ હોવા છતાં અવ્યાપક એવી શાકપાકજન્યત્વ નામની ઉપાધિ હોવાથી આ હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ છે, અને વ્યાપ્યત્વાસિધ્ધ હેત્વાભાસ બનવાથી સાધ્યનો ગમક બની શકે નહીં, છતાં તમે એવો પક્ષ સ્વીકાર્યો છે કે જો વિપક્ષમાં અનુપલંભ અનિશ્ચિત હોય તો પણ હેતુ સાધ્યનો ગમક બને છે, તો પછી તત્પુત્રત્વ હેતુ પણ સાધ્યનો ગમક બની જશે, કારણ કે શ્યામાભાવરૂપ વિપક્ષ અન્યસ્ત્રીઓના રૂપાળા પુત્રો પણ છે અને આ આઠમો પુત્ર પણ છે. આ બંને વિપક્ષોમાંથી પ્રથમવિપક્ષમાં (બીજી સ્ત્રીઓના રૂપાળા પુત્રોમાં) હેતુનો અનુપલંભ છે. અને બીજા વિપક્ષમાં (વિવક્ષિત આઠમા પુત્રમાં) હેતુનો અનુપલંભ

નથી, પરંતુ વિપક્ષમાં હેતુનો અનુપલંબ નિશ્ચિત જ હોવો જોઈએ, એવો નિયમ નથી. માટે અનિશ્ચિત એવા અનુપલંબથી પણ આઠમા પુત્રમાં શ્યામત્વ સિધ્ધ થઈ જશે અને હેત્વાભાસને પણ ગમકત્વની (સદ્હેતુ માનવાની) આપત્તિ આવશે.

હવે જો વિપક્ષમાં આ અનુપલંબ નિશ્ચિત જ હોવો જોઈએ આવા પ્રકારનો બીજો પક્ષ કહેશો તો આ અર્થાપત્તિ અનુમાનપણાને જ પામી જશે, કારણ કે “નિશ્ચિત અન્યથા અનુપપત્તિ” એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે. જે જે નિશ્ચિત અન્યથા અનુપપત્તિ હોય છે તે તે અનુમાન રૂપ જ હોય છે. તેથી આ અર્થાપત્તિપ્રમાણ અનુમાનપ્રમાણરૂપ જ બની જશે, અનુમાનથી ભિન્ન સિધ્ધ થશે નહીં. અનુમાનમાં પણ હેતુ વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત જ હોય છે અને અર્થાપત્તિનું લક્ષણ પણ તમે વિપક્ષથી વ્યાવૃત્ત જ કર્યું, જેથી બન્ને એક થઈ જશે.

હવે કદાચ મીમાંસક અહીં એમ કહે કે અનુમાન અને અર્થાપત્તિ એમ બન્ને પ્રમાણોમાં નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ સમાન જ હોય છે. છતાં પણ જ્યાં સપક્ષનો સદ્ભાવ હોય તે અનુમાન કહેવાય, અને જ્યાં સપક્ષનો અભાવ હોય તે અર્થાપત્તિ કહેવાય, એમ અમે સપક્ષના સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવવડે કરાવેલો અનુમાન-અર્થાપત્તિમાં ભેદ માનીશું - અને અર્થાપત્તિ એક ભિન્ન પ્રમાણ સિધ્ધ કરીશું.

જૈન - ઉપર મુજબ મીમાંસકનું કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે એકના એક જ પ્રમાણના સપક્ષના સદ્ભાવથી અને સપક્ષના અસદ્ભાવમાત્રથી જો બે પ્રમાણો ભિન્ન ભિન્ન કરશો તો તે જ પ્રમાણે પક્ષધર્મતા યુક્ત હોય તે અનુમાન કહેવાય છે તેનાથી રહિત એટલે કે પક્ષધર્મતારહિત એવા અનુમાનને (અનુમાનપ્રમાણ ન કહેતાં) પ્રમાણાન્તર માનવું જોઈએ.

એક જ અનુમાનપ્રમાણ હોવા છતાં જ્યાં સપક્ષનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં અનુમાન, અને જ્યાં સપક્ષનો અસદ્ભાવ હોય ત્યાં અર્થાપત્તિ એમ ભિન્ન પ્રમાણ તમે મીમાંસકોએ જેમ સ્વીકાર્યું, તેવી જ રીતે એક જ અનુમાનપ્રમાણમાં જ્યાં પક્ષધર્મતા સહિત અનુમાન હોય તે અનુમાનપ્રમાણ, અને જ્યાં પક્ષધર્મતા રહિત અનુમાન હોય ત્યાં એક અલગ જુદું પ્રમાણ કહેવું પડશે, અને જો એમ કહેશો તો પ્રમાણષટ્કનો નિયમ રહેશે નહીં, અધિક થઈ જશે, માટે કાં તો અર્થાપત્તિનો અનુમાનમાં સમાવેશ સ્વીકારી લો અથવા પક્ષધર્મતા રહિત અનુમાનને પણ અલગ પ્રમાણાન્તર માની અધિક પ્રમાણ માની લો.

મીમાંસક = હે જૈન ! પક્ષધર્મતાથી વન્ધ્ય એવું કોઈ અનુમાન જ હોતું નથી કે જેથી અમારે પ્રમાણાન્તર માનવાનો પ્રસંગ આવે. કોઈપણ અનુમાનમાં (૧) પક્ષધર્મતા, (૨) સપક્ષસત્ત્વ (૩) વિપક્ષ અસત્ત્વ (૪) અબાધિતવિષયત્વ અને (૫) અસત્પ્રતિપક્ષત્વ,

આ પાંચ અંગ તો હોય જ છે. કદાચ હેતુ કેવલાન્વયી અને કેવલવ્યતિરેકી હોય તો પણ સપક્ષસત્ત્વ અથવા વિપક્ષ અસત્ત્વ ન હોવાથી ચાર અંગો હોય છે. પરંતુ આનાથી ઓછા અંગો તો હોતાં જ નથી. તેથી પક્ષધર્મતા તો અવશ્ય હોય જ છે પક્ષધર્મતાથી વન્ધ્ય (રહિત) કોઈ અનુમાન જ હોતું નથી તો અમારે વધારે પ્રમાણો માનવાં પડશે આવો દોષ આપવાનો અર્થ શું ?

જૈન - હે મીમાંસક ! આવું ન કહેવું. કારણ કે તમારા જ શાસ્ત્રોમાં તમારા જ ગુરુ શ્રીકુમારિલ્લ ભટ્ટે આ પ્રમાણે સ્વયં જણાવ્યું છે કે -

માતા-પિતા બ્રાહ્મણ હોવાથી આ પુત્ર પણ બ્રાહ્મણ છે. આવા પ્રકારનું પક્ષધર્મતા વિનાનું અનુમાન સંભવતું હોવાથી તથા આ અનુમાન સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે. તેથી સર્વ ઠેકાણે પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા હોતી નથી. તેના અનુમાનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે -

અયં પુત્રઃ, બ્રાહ્મણઃ, પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વાત્ આ અનુમાનમાં માત-પિતાગત બ્રાહ્મણત્વ એ હેતુ છે, તે હેતુ “અયં પુત્રઃ” એ પક્ષમાં વર્તતો નથી, કારણ કે જે ધર્મ એક વ્યક્તિગત હોય છે. તે ધર્મ તે ધર્મીથી અલગ થઈ શકતો નથી. તેથી હેતુ પક્ષમાં ન વર્તતો હોવાથી પક્ષધર્મતા નથી. છતાં અવિનાભાવ હોવાથી સાધ્યસિદ્ધિ થાય છે. આ અનુમાનના ઉપલક્ષણથી બીજાં અનુમાનો પણ આવાં આવાં પક્ષધર્મતારહિત ઘણાં છે તે સ્વયં સમજી લેવાં જેમ કે -

ઉપરિવાસે, વૃષ્ટો મેઘઃ, નદીપૂરસ્યાત્ર દર્શનાત્ ।

દેવદત્તો, મૃત્યું પ્રાપ્તઃ, તસ્ય માર્યાયાં સૌભાગ્યચિહ્નાદર્શનાત્ ।

આકાશે, ઉદિતશ્ચન્દ્રઃ, જલચન્દ્રદર્શનાત્ ઈત્યાદિ ઘણાં અનુમાનો પક્ષધર્મતા વિનાનાં હોય છે. આવું કુમારિલ્લ ભટ્ટ મુનિએ પણ સ્વશાસ્ત્રોમાં સ્વયં પોતે પણ જણાવ્યું છે.

આ રીતે વિચારણા કરતાં મીમાંસકદર્શનકારોએ માનેલું અર્થાપત્તિ નામનું પ્રમાણ જૈનદર્શનકારોને માન્ય એવા પરોક્ષપ્રમાણના અનુમાનનામના ઉત્તરભેદમાં સમાઈ જ જાય છે, તેથી અધિક માનવાની જરૂર નથી. હવે “અભાવ” નામના પ્રમાણની ચર્ચા શરૂ કરે છે -

યદપિ -

પ્રત્યક્ષાદેરનુત્પત્તિઃ, પ્રમાણાભાવ ઉચ્યતે ।

સાઽઽત્મનોઽપરિણામો વા, વિજ્ઞાનં વાઽન્યવસ્તુનિ ॥

(મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક-અભાવપરિચ્છેદ-૧૧)

સેતિ પ્રત્યક્ષાદ્યનુત્પત્તિઃ, આત્મનો ઘટાદિગ્રાહકતયા પરિણામાભાવઃ પ્રસજ્યપક્ષે । પર્યુદાસપક્ષે પુનરન્યસ્મિન્ ઘટવિવિક્તતાઽઽચ્ચે વસ્તુન્યભાવે ઘટો નાસ્તીતિ વિજ્ઞાનમ્-
ઇત્યભાવપ્રમાણમભિધીયતે । તદપિ યથાસમ્ભવં પ્રત્યક્ષાદ્યન્તર્ગતમેવ । તથાહિ -

ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવં, સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।

માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં, જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥

(મીમાં. શ્લોકવાર્તિક, અભાવપરિ. ૨૭)

ઇતીયમભાવપ્રમાણજનિકા સામગ્રી ।

મીમાંસકદર્શનકારો પ્રથમ અભાવપ્રમાણ આ રીતે સમજાવે છે કે - પ્રત્યક્ષાદિ (પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમ અને અર્થાપત્તિ આ) પાંચ પ્રમાણોની જ્યાં અનુત્પત્તિ હોય છે તે જ “પ્રમાણાભાવ” એટલે કે “અભાવ” નામનું પ્રમાણ મનાય છે. તે “પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ (રૂપ અભાવપ્રમાણ) બે પ્રકારે છે. (૧) આત્માને ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન ન થવું, અને (૨) અન્ય પદાર્થમાં અન્યનું જ્ઞાન થવું.

સારાંશ આ પ્રમાણે છે - પ્રત્યક્ષાદિ જે પાંચ ભાવાત્મક પ્રમાણો છે તે પાંચેની જ્યાં અનુત્પત્તિ છે તે જ અભાવ નામનું છઠું પ્રમાણ છે. “અભાવ” શબ્દમાં વપરાયેલ અ નિષેધવાચક છે. નિષેધ પ્રસજ્ય અને પર્યુદાસ એમ બે પ્રકારે હોય છે. માત્ર વસ્તુનો નિષેધ જ્યાં બતાવવામાં આવે છે તે પ્રસજ્યપક્ષવાળો નજ્ કહેવાય છે, જેમ કે “આ ઘટ છે આ પટ છે” ઈત્યાદિ ઘટ-પટને ગ્રહણ કરવાના (જાણવાના) પરિણામનો જે અભાવ તે “અભાવ” પ્રમાણ કહેવાય છે એમ પ્રસજ્ય પક્ષ લઈએ ત્યારે સમજવું. જેમ કે ભૂતલે ઘટો નાસ્તીતિ ।

તથા જ્યારે જેનો નિષેધ કરાય છે. તેનાથી ઈતરનું જેમાં વિધાન થાય ત્યારે તે પર્યુદાસ નજ્ કહેવાય છે. જેમ કે “અધર્મઃ” આ શબ્દનો અર્થ ધર્મ નહીં એટલો જ માત્ર નથી પરંતુ ધર્મથી વિરુદ્ધ એવું જે પાપ, તેનું હોવું તે અધર્મ છે. આ પ્રમાણે ઘટાભાવવદ્ ઇદં ભૂતલમ્ આ પર્યુદાસપક્ષ છે. સંક્ષેપમાં વિવક્ષિતવસ્તુનો નિષેધ મુખ્ય હોય તે પ્રસજ્ય અને વિવક્ષિતવસ્તુથી ઈતર વસ્તુનું વિધાન જેમાં મુખ્ય હોય તે પર્યુદાસ કહેવાય છે.

શ્લોકમાં લખેલ સ્ત્ર એવું જે સર્વનામ છે અને સ્ત્રીલિંગ છે તેનાથી પ્રત્યક્ષાદિ ભાવાત્મક પાંચ પ્રમાણોની અનુત્પત્તિ સમજવી. “અભાવ” શબ્દમાં પ્રસજ્યપક્ષ વિચારીએ ત્યારે ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવા પણાવડે “આ ઘટ છે. આ પટ છે” ઈત્યાદિ “અસ્તિ” આત્મક જે આત્મ પરિણામ થવો જોઈએ, તેવા પરિણામનો જે અભાવ તે

અભાવપ્રમાણ કહેવાય છે અને પર્યુદાસપક્ષે વિચારીએ ત્યારે ઘટની વિવિક્તતાવાળી (એટલે કે ઘટથી રહિત) એવી ઘટાભાવવાળી (ઘટથી અન્ય એવી) ભૂતલ વસ્તુનું જે જ્ઞાન તે અભાવપ્રમાણ કહેવાય છે.

ભૂતલ ઉપર ઘટ નથી. એમ જ્યારે જણાય છે. ત્યારે નિષેધમુખ્ય હોવાથી પ્રસજ્ય પ્રતિષેધ કહેવાય છે અને ઘટરહિત એવું આ ભૂતલ છે એમ જ્યારે જણાય છે ત્યારે ભૂતલની મુખ્યતા છે માટે પર્યુદાસપ્રતિષેધ કહેવાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે -

દ્વૌ નજૌ પ્રકૃતૌ લૌકે, પર્યુદાસપ્રસજ્યકૌ ।

પર્યુદાસઃ સદગ્રાહી, પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ॥

આ બન્ને પ્રકારનો નિષેધ એ જ અભાવપ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે મીમાંસકો “અભાવ” પ્રમાણની સિધ્ધિ કરે છે.

જૈન - તે અભાવપ્રમાણ પણ યથાયોગ્ય રીતે પ્રત્યક્ષાદિ (બન્ને) પ્રમાણોમાં અંતર્ગત જ થાય છે. તેથી જુદુ માનવાની જરૂર નથી. ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે મીમાંસકોના દર્શનમાં “અભાવપ્રમાણની” સિધ્ધિ કરવા માટે નીચે મુજબ સામગ્રી અભાવપ્રમાણની બતાવેલી છે. (ભૂતલાદિ અન્ય) વસ્તુઓનો સદ્ભાવ જોઈને અને તે જ કાળે ત્યાં જેનો અભાવ છે તે અભાવના પ્રતિયોગીને યાદ કરીને બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના મનમાત્રથી “અહીં ઘટ નથી” આવા પ્રકારનું જે “નાસ્તિતાનું” જ્ઞાન થાય છે તેને જ અભાવપ્રમાણ કહેવાય છે.

(૧) આધારાત્મક (એવા ભૂતલાદિ) વસ્તુનો સદ્ભાવ ગ્રહણ કરવો.

(૨) તેના ઉપર પ્રતિયોગીનું સ્મરણ થવું.

(૩) બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા ન રાખવી અને

(૪) મનમાત્રથી જ “અહીં ઘટ નથી” એવું નાસ્તિતાનું જ્ઞાન કરવું.

અભાવપ્રમાણને ઉત્પન્ન કરનારી આ સામગ્રી છે, આ સામગ્રીથી અભાવપ્રમાણ પ્રગટે છે, એમ મીમાંસકો માને છે.

તત્ર ચ ભૂતલાદિકં વસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ઘટાદિભિઃ પ્રતિયોગિભિઃ સંસૃષ્ટં, અસંસૃષ્ટં વા ગૃહ્યેત ? નાદ્યઃ પક્ષઃ, પ્રતિયોગિસંસૃષ્ટસ્યભૂતલાદિવસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણે તત્ર પ્રતિયોગ્ય-ભાવગ્રાહકત્વેનાભાવપ્રમાણસ્ય પ્રવૃત્તિવિરોધાત્ । પ્રવૃત્તૌ વા ન પ્રામાણ્યમ્, પ્રતિયોગિનઃ સત્ત્વેઽપિ તત્પ્રવૃત્તેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ અભાવપ્રમાણવૈયર્થ્યમ્ પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રતિયોગિનાં કુમ્ભાદીનામભાવપ્રતિપત્તેઃ ।

જેનદર્શનકારો હવે મીમાંસકોના મતનું ખંડન કરતા છતાં પુછે છે કે અભાવ-પ્રમાણસંબંધી તે ચર્ચામાં (ચક્ષુરાદિઈન્દ્રિયજન્ય એવા) પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે આધારભૂત એવી ભૂતલાદિ જે વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે તે પ્રતિયોગિ એવા ઘટાદિથી સંસૃષ્ટ ગ્રહણ થાય છે કે અસંસૃષ્ટ ગ્રહણ થાય છે ? એટલે કે ઘટાદિથી સહિત ભૂતલ દેખાય છે કે ઘટાદિથી રહિત ભૂતલ દેખાય છે ?

જો પ્રથમ પક્ષ કહો તો તે ઉચિત નથી, કારણ કે પ્રતિયોગિ (એવા ઘટાદિ)થી સંસૃષ્ટ (એટલે યુક્ત) એવી ભૂતલાદિ વસ્તુ જો ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષ વડે ગ્રહણ કરાતી હોય તો (પ્રતિયોગિ એવા ઘટાદિ ત્યાં હાજર હોવાથી) પ્રતિયોગીના અભાવને જણાવનારા તરીકે “અભાવ” પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ જ થશે નહીં. જો ઘટાદિ વિદ્યમાન છે તો તેના અભાવને જણાવનારા એવા અભાવપ્રમાણની પ્રવૃત્તિ માનવામાં વિરોધ આવશે. ઘટાદિ પ્રતિયોગી હાજર છે તેથી અભાવપ્રમાણ કેમ પ્રવર્તે ?

અથવા ઘટાદિ પ્રતિયોગી હાજર હોવા છતાં પણ જો અભાવ નામનું પ્રમાણ પ્રવર્તે છે. તો તે અભાવપ્રમાણની પ્રમાણતા રહેશે નહીં, તે અપ્રમાણ જ ઠરશે, કારણ કે પ્રતિયોગી એવા ઘટાદિનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ “નાસ્તિતા”નું જ્ઞાન કરાવનાર તે પ્રવર્તે છે માટે, યથાર્થજ્ઞાન હોય તો પ્રમાણ માની શકાય, આ તો અયથાર્થજ્ઞાન થયું, વસ્તુ અસ્તિ છે અને પ્રમાણ તરીકે માનેલું જ્ઞાન નાસ્તિ જણાવે છે. આ રીતે અયથાર્થ હોવાથી પ્રમાણતા રહેશે નહીં.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો, એટલે કે ઘટાદિથી રહિત એવું ભૂતલ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જણાય છે એમ કહો તો આ અભાવને પ્રમાણ માનવું જ વ્યર્થ થશે. કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે (જેમ ભૂતલ ચક્ષુ દ્વારા ગ્રહણ થાય છે તેવી જ રીતે ભૂતલના વિશેષણરૂપે) પ્રતિયોગી એવા ઘટાદિના અભાવનો બોધ પણ થાય જ છે. જેમ પુષ્પ દ્રાણગ્રાહ્ય છે તો તેમાં રહેલી ગંધ કે ગંધાભાવ પણ દ્રાણગ્રાહ્ય હોય જ છે કારણ કે ગંધ કે ગંધાભાવ પુષ્પનું સ્વરૂપ છે. સાકર રસનાગ્રાહ્ય હોય, તો તેની મધુરતા કે તિક્તતાનો અભાવ રસનાથી ગ્રહણ થઈ જ જાય છે, કારણ કે મધુરતા કે તિક્તતાનો અભાવ એ સાકરનું સ્વરૂપ છે. એવી જ રીતે ભૂતલ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ હોતે છતે તેના વિશેષણરૂપે રહેલો ઘટાભાવ પણ ભૂતલનું જ સ્વરૂપ હોવાથી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષાદિવડે જ ગ્રહણ થાય છે. માટે તેમાં ભૂતલને જણાવનારું પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને ઘટાભાવને જણાવનારું અભાવપ્રમાણ એમ જુદું પ્રમાણ માનવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

અથ ન સંસૃષ્ટં નાપ્યસંસૃષ્ટં પ્રતિયોગિભિઃ ભૂતલાદિવસ્તુ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે, વસ્તુમાત્રસ્ય તેન ગ્રહણાભ્યુપગમાદિતિ ચેત્ ? તદપિ દુષ્ટમ્, સંસૃષ્ટત્વાસંસૃષ્ટત્વયોઃ પરસ્પરપરિહાર-સ્થિતિરૂપત્વેનૈકનિષેધેઽપરવિધાનસ્ય પરિહર્તુમશક્યત્વાત્-ઇતિ-સદસદસ્ત્રવસ્તુગ્રહણપ્રવણેન પ્રત્યક્ષેણૈવાયં વેદ્યતે । ક્વચિત્તુ “તદઘટં ભૂતલમ્” ઇતિ સ્મરણેન, “તદેવેદમઘટં ભૂતલમ્” ઇતિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનેન, “યોઽગ્નિમાન્ ન ભવતિ, નાસૌ ધૂમવાન્” ઇતિ તર્કેણ, “નાત્ર ધૂમોઽ-નગ્નેઃ” ઇતિ અનુમાનેન, “ગૃહે ગર્ગો નાસ્તિ” ઇત્યાગમેનાભાવસ્ય પ્રતીતેઃ ક્વાભાવપ્રમાણં પ્રવર્તતામ્ ?

મીમાંસક - હે જૈન ! તમે અમારી વાત તો સાંભળો. પ્રતિયોગી એવા ઘટાદિથી સંસૃષ્ટ (યુક્ત) એવી ભૂતલાદિ વસ્તુ, કે અસંસૃષ્ટ (રહિત) એવી ભૂતલાદિ વસ્તુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે ગ્રહણ કરાતી નથી એમ અમે કહીએ છીએ, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે તો ભૂતલાદિ વસ્તુ માત્રનું જ ગ્રહણ કરાય છે. એમ અમારાવડે સ્વીકારાયું છે.

“આ ભૂતલ માત્ર છે” આટલું ધર્મોમાત્રનું જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે થાય છે, પરંતુ તે ભૂતલાદિ વસ્તુ કેવી છે ? શું પ્રતિયોગી એવા ઘટાદિથી સંસૃષ્ટ છે કે અસંસૃષ્ટ છે ઇત્યાદિ ધર્મોનું (તેના વિશેષણોનું) જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે થતું નથી. તેથી પ્રતિયોગી એવા ઘટાદિના અભાવને જાણવા માટે “અભાવ” પ્રમાણ માનવું જોઈએ એમ અમારું કહેવું છે.

જૈન - હે મીમાંસકો - તમારું આ પ્રમાણ કહેવું તે પણ દુષ્ટ જ છે (દોષિત જ છે) કારણ કે ધર્મ અને ધર્મો એકાન્તે ભિન્ન નથી, ધર્મો જણાયે છતે તેના સંબંધી ધર્મ પણ તે ઇન્દ્રિય સંબંધી પ્રત્યક્ષવડે જણાય જ છે. જેમ ચક્ષુવડે ઘટ જણાયે છતે ઘટસંબંધી કૃષ્ણ-નીલ-રક્તાદિરૂપ ધર્મો પણ ચક્ષુથી જ જણાય છે અને આ ઘટ કાળો નથી. કે લાલ નથી એમ અભાવ પણ ચક્ષુથી જ જણાય છે. તેવી જ રીતે સંસૃષ્ટ અને અસંસૃષ્ટ ધર્મો પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક હોય ત્યાં બીજો ન હોય, અને બીજો હોય ત્યાં પહેલો ન હોય, એમ પરસ્પર પરિહારે રહેતા હોવાથી કોઈ પણ એકનો જો નિષેધ કરો તો બીજા ધર્મનું વિધાન રોકવું અશક્ય હોવાથી ભૂતલાદિ ધર્મો ગ્રહણ કરાયે છતે બન્ને ધર્મોમાંથી એક ધર્મનું ગ્રહણ તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે અવશ્ય થાય જ છે. કારણ કે સંસારની તમામ વસ્તુઓ “સદ્-અસદ્” ઉભયરૂપ છે. માટે સદ્-અસદ્ ઉભયરૂપ વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં પ્રવર્તતા એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જ અહીં ઘટાભાવ છે, એવો આ અભાવ જણાઈ જ જાય છે. તેથી અધિકપ્રમાણ માનવાની જરૂર જ નથી.

ભૂતલાદિ વસ્તુ ભૂતલાદિરૂપે સત્ છે અને ઘટાદિરૂપે અસત્ છે. જેથી ભૂતલ જણાય છે તે જ તેના વિશેષણરૂપે ઘટાભાવ પણ તે જ પ્રત્યક્ષવડે જણાય છે. તળાવના પાણીમાં પગનો સંયોગ થતાં જ ઠંડુ છે એમ જેમ જણાય છે તેવી જ રીતે તે જ ક્ષણે તે જ પ્રત્યક્ષવડે આ પાણી ગરમ નથી એમ પણ જણાય જ છે, માટે અધિકપ્રમાણની આવશ્યકતા નથી.

વસ્તુમાં રહેલું સત્ સ્વરૂપ જે પ્રમાણથી જણાય છે તે જ પ્રમાણથી તેમાં રહેલું “અસત્” સ્વરૂપ પણ જણાય જ છે. જેમ કે જલગત શીતસ્પર્શ સ્પર્શનપ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય છે તો તે જ જલગત ઉષ્ણસ્પર્શાભાવ પણ સ્પર્શનપ્રત્યક્ષથી જ ગ્રાહ્ય છે. રસોઈમાં રહેલી મીઠાશ-તીખાશ જો રાસનપ્રત્યક્ષથી ગ્રાહ્ય છે, તો તે જ રસોઈમાં રહેલો મીઠાશનો અભાવ કે કડવાશનો અભાવ કે તીખાશનો અભાવ પણ રાસનગ્રાહ્ય જ છે. પુષ્પમાં રહેલી સુગંધ જો દ્રાણજ પ્રત્યક્ષ છે તો તેમાં જ રહેલો દુર્ગન્ધનો અભાવ પણ દ્રાણજ ગ્રાહ્ય જ છે. આ રીતે સર્વત્ર સમજવું, તે કારણથી -

(૧) બીજા દેશમાં ગયેલા પુરૂષને પોતાના પ્રાચીનદેશનું ભૂતલ જો સ્મરણવડે જણાતું હોય તો તે કાલે તે ભૂતલ અઘટ છે, અર્થાત્ ઘટાદિ વિનાનું છે તેવો અભાવનો બોધ પણ સ્મરણથી જ જણાય છે.

(૨) બીજા દેશમાં જઈને પાછા ફરેલા પુરૂષને પોતાના પ્રાચીન દેશને પુનઃ જોતાં “તે જ આ આપણો દેશ આવ્યો” એ જેમ પ્રત્યભિજ્ઞાનવડે જણાય છે તેવી જ રીતે પાછા ફરેલા તે જ પુરૂષને તે કાળે “ઘટાદિ વિનાનો આ તે જ દેશ આવ્યો” ઇત્યાદિ થતું જ્ઞાન પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણવડે જ થાય છે.

(૩) આ જ પ્રમાણે “જે અગ્નિમાન ન હોય તે સરોવરની જેમ ધૂમવાન પણ ન જ હોય” આવું અભાવનું જ્ઞાન તર્કવડે પણ થાય છે.

(૪) તથા અહીં ધૂમ નથી જ, કારણ કે વ્યાપક એવા અગ્નિની અનુપલબ્ધિ હોવાથી, આવું અભાવનું જ્ઞાન અનુમાનવડે પણ થાય છે.

(૫) તથા “આ ઘરમાં ગર્ગ નથી” આવા પ્રકારના અભાવનું જ્ઞાન આત્મપુરૂષની વાણીરૂપ આગમપ્રમાણથી પણ થાય છે.

આ પ્રમાણે જે જે વસ્તુનું જ્ઞાન જે જે પ્રમાણોથી થાય છે તે તે વસ્તુમાં રહેલો અભાવ પણ તે તે પ્રમાણોથી જણાતો હોવાથી હે મીમાંસકો ! કહો, અભાવપ્રમાણ ક્યાં પ્રવર્તશે ? માટે “અભાવ” પ્રમાણને માનવાની બીલકુલ જરૂર નથી.

હવે “સંભવ” નામના પ્રમાણની ચર્ચા સમજાવે છે -

સમ્ભવોઽપિ સમુદાયેન સમુદાયિનોઽવગમ ઇત્યેવં - લક્ષણ: “સમ્ભવતિ ચાર્યા દ્રોણ:” ઇત્યાદિ નાનુમાનાત્ પૃથક્ । તથાહિ - ચારી દ્રોણવતી ચારીત્વાત્, પૂર્વોપલબ્ધ-ચારીવત્ ।

ચરક આદિ દર્શનકારો “સંભવ અને ઐતિહ્ય” નામનાં બે પ્રમાણો અધિક માને છે. તેમાં પ્રથમ સંભવ પ્રમાણની ચર્ચા કરે છે “સમુદાયવડે સમુદાયિનો બોધ થવો” આ લક્ષણવાળું સંભવ નામનું પ્રમાણ છે. એમ જે દર્શનકારો માને છે, તે પણ ઉચિત નથી કારણ કે તે અનુમાનથી પૃથગ્ નથી. તેઓ કહે છે કે “ખારીમાં દ્રોણ સંભવે છે” પરંતુ અનુમાનથી આ સિધ્ધ થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણો - ખારી (પક્ષ), દ્રોણવાળી છે (સાધ્ય), ખારી હોવાથી (હેતુ), પૂર્વે જોયેલી ખારીની જેમ (દૃષ્ટાન્ત).

મોટામાં નાનાનો સંભવ, અધિકમાં હીનનો સંભવ, તે સંભવ પ્રમાણ કહેવાય છે. અહીં વપરાયેલા ખારી અને દ્રોણ શબ્દો વસ્તુના વજનને સૂચવનારા શબ્દો છે. પ્રાચીનકાળમાં (૧) કુડવ, (૨) પ્રસ્થ, (૩) આઢક (૪) દ્રોણ અને (૫) ખારી આવાં માપો પ્રચલિત હતાં અને ઉત્તરોત્તર ચાર ગણા અધિક માપનાં સૂચક હતાં.

કુડવ એટલે પાશેર, આશરે (વર્તમાનકાલના માપે) ૧૨૫ ગ્રામ

ચાર કુડવનો સમુદાય તે ૧ પ્રસ્થ

ચાર પ્રસ્થનો સમુદાય તે ૧ આઢક

ચાર આઢકનો સમુદાય તે ૧ દ્રોણ

સોળ દ્રોણનો સમુદાય તે ૧ ખારી.

હવે જ્યારે સોળ દ્રોણનો સમુદાય ભેગો થાય ત્યારે ૧ ખારી બને છે એટલે “ખારી એ સમુદાય કહેવાય” અને “દ્રોણ એ સમુદાયી” કહેવાય છે. જેનો સમુદાય થાય તે સમુદાયી, અને જે ભેગો થયેલો ઢગલો તે સમુદાય, હવે જ્યાં જ્યાં ખારી નામનો સમુદાય છે, ત્યાં ત્યાં તે સમુદાયના અંતર્વર્તી દ્રોણાદિ સમુદાયી તો હોય જ, તે તો સંભવે જ, માટે સમુદાયીનો જે સંભવ તે સંભવપ્રમાણ કહેવાય છે, એમ ચરક આદિનું કહેવું છે.

તે સંભવપ્રમાણનો અનુમાનમાં સમાવેશ થઈ જ જાય છે. તેનાથી અધિકજ્ઞાન સંભવમાં કંઈ થતું જ નથી માટે પૃથગ્ નથી. તે અનુમાનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.

૧. દ્રોણસ્તુ ચાર્યા: ચલુ ચોડશાંશ: - લીલાવતી ।

પર્વતો, વહ્નિમાન, ધૂમાત્, મહાનશવત્ ઇત્યાદિની જેમ.

ખારી, દોળવતી, ખારીત્વાત્, પૂર્વોપલબ્ધખારીવત્

આ રીતે મોટા વજનમાં નાના વજનનો સમાવેશ અનુમાન પ્રમાણથી જાણી શકાય છે, તેથી તે સંભવપ્રમાણ તેમાં સમાઈ જ જાય છે. ભિન્ન પ્રમાણ માનવાની જરૂર જ નથી.

એતિહાં ત્વનિર્દિષ્ટપ્રવક્તૃકં પ્રવાદપારમ્પર્યમિતીહોચુર્વદ્ધાઃ, યથા - “ઇહ વટે યક્ષઃ પ્રતિવસતિ” ઇતિ । તદપ્રમાણમ્, અનિર્દિષ્ટપ્રવક્તૃકત્વેન સાંશયિકત્વાત્, આપ્રવક્તૃકત્વ-નિશ્ચયે ત્વાગમ ઇતિ ।

જે જ્ઞાન પ્રવાદપરંપરારૂપ હોય, જાણે દંતકથા ચાલી આવતી હોય તેમ હોય, એટલે કે “વૃદ્ધ પુરૂષોએ આમ કહેલું છે એવા પ્રકારની પરંપરા રૂપ જ હોય” પરંતુ વાસ્તવિક જેનો કર્તા અજ્ઞાત હોય જેમ કે “આ વડલાના વૃક્ષમાં યક્ષ વસે છે” આવી ચાલી આવતી લોકવાયકા તે ઐતિહ્યપ્રમાણ કહેવાય છે એમ ચરકદર્શનકાર કહે છે.

જૈનદર્શનકાર તેનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે - ચરકદર્શનકારની તે વાત અપ્રમાણ છે, અર્થાત્ મિથ્યા છે. કારણ કે આવી ચાલી આવતી લોકવાયકા (દંતકથા) તેનો કર્તા ન બતાવેલો હોવાથી સાચી હશે કે મિથ્યા ? એવા સંશયથી ભરેલી છે. અને સંશય તે અજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી આવી અનિર્દિષ્ટકર્તા વાળી દંતકથાઓ સાંશયિક હોવાના કારણે અજ્ઞાનમાં અંતર્ગત હોવાથી પ્રમાણ જ નથી. અને જો તેનો કર્તા નિર્દિષ્ટ હોય અને તે કર્તા યથાર્થ હોય તો તે દંતકથા આપ્રપુરૂષની વાણી બનવાથી આગમ નામના પ્રમાણમાં સમવતાર પામે છે. માટે અધિક પ્રમાણ માનવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે અનિર્દિષ્ટ કર્તા હોય તો તે સંશયમાં, અને નિર્દિષ્ટકર્તા હોય તો આગમમાં જ સમાઈ જાય છે.

યદપિ પ્રાતિભમક્ષલિઙ્ગશબ્દવ્યાપારાનપેક્ષમકસ્માદેવ “અદ્ય મે મહીપતિપ્રસાદો ભવિતા” ઇત્યાદ્યાકરં સ્પષ્ટતયા વેદનમુદયેત્ । તદપ્યનિન્દ્રિયનિબન્ધનતયા માનસમિતિ પ્રત્યક્ષકુક્ષિનિક્ષિપ્તમેવ ।

યત્પુનઃ પ્રિયાપ્રિયપ્રાપ્તિપ્રભૃતિફલેન સાર્ધં ગૃહીતાન્યથાનુપપત્તિકાત્મનઃ પ્રસાદો-દ્વેગાદર્લિઙ્ગાદુદેતિ, તત્ પિપીલિકાપટલોત્સર્પણોત્થજ્ઞાનવદસ્પષ્ટમનુમાનમેવ । ઇતિ ન પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણદ્વૈવિધ્યાતિક્રમઃ શક્રેણાપિ કર્તુ શક્યઃ ॥૧॥

વળી કેટલાક દર્શનકારો “પ્રાતિભ” નામનું જુદું પ્રમાણ માને છે, તે પણ મનના નિમિત્તે થતું હોવાથી “માનસપ્રત્યક્ષ”માં જ અંતર્ગત થઈ જાય છે. તેને પણ ભિન્ન માનવાની કંઈ જરૂર નથી, તે ચર્ચા સમજાવે છે -

પ્રતિભા (અંદરથી આત્માનો અવાજ તે પ્રતિભા) માત્રવડે જે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રાતિભપ્રમાણ કહેવાય છે, જે જ્ઞાન અક્ષ (એટલે ઈન્દ્રિયો), લિંગ (એટલે હેતુ), અને શબ્દ (એટલે આગમ) આ ત્રણેના વ્યાપારથી સર્વથા નિરપેક્ષ એવું, અકસ્માત જ અંદર આત્મામાંથી જ પ્રગટ થતું, જેમ કે “આજે અવશ્ય મારા ઉપર રાજાની પ્રસન્નતા થશે જ” ઇત્યાદિ આકારવાળું સ્પષ્ટપણે જે સંવેદન થાય છે તે પ્રાતિભપ્રમાણ કહેવાય છે.

ઈન્દ્રિયોથી જે જ્ઞાન થાય છે. તે પ્રત્યક્ષ, લિંગથી જે જ્ઞાન થાય છે. તે અનુમાન, અને આત્મવચનોથી જે જ્ઞાન થાય છે. તે આગમ, આ ત્રણેની અપેક્ષા વિના સહજપણે અંદરથી આત્માનો અકસ્માત્ જે અવાજ આવે કે આજે સારી અથવા ખરાબ ઘટના બનશે તે પ્રાતિભજ્ઞાન કહેવાય છે એમ કોઈ દર્શનકારો માને છે.

જૈનદર્શનકાર ઉપરોક્ત વાતનું ખંડન કરતાં જણાવે છે કે આ જ્ઞાન પણ “મન” નામની અંદર રહેલી ઈન્દ્રિય, કે જેને બાહ્યેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ અનિન્દ્રિય કહેવાય છે. તેના નિમિત્તે થતું હોવાથી આ જ્ઞાન પણ “માનસપ્રત્યક્ષ” નામના પ્રત્યક્ષપ્રમાણની કુક્ષિમાં સમાઈ જ જાય છે, તેથી અધિક માનવાની જરૂર નથી.

તથા વળી પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિ વિગેરે ફળની સાથે ગ્રહણ કરી છે અન્યથા અનુત્પત્તિરૂપ વ્યાપ્તિ જેણે એવા આત્માને પ્રસન્નતા અને ઉદ્વેગતા આદિ લિંગોથી જે જ્ઞાન ઉદયમાં આવે છે તે પણ કીડીઓના સમૂહના ઉભરાવાથી ઉત્પન્ન થતા વરસાદના જ્ઞાનની જેમ અનુમાન જ છે, અધિક કંઈ પણ નથી.

કેટલીક વખત ચિત્તની પ્રસન્નતા જ્યારે જ્યારે થાય છે ત્યારે ત્યારે આત્મા અંદરથી એમ બોલી ઉઠે છે કે “આજે કંઈક પ્રિયઘટના અવશ્ય બનવી જોઈએ” જેમ કે પ્રભુની આરતી ઉતારતાં ઉતારતાં આવેલી ચિત્તની પ્રસન્નતાથી મયણાસુંદરી પોતાની સાસુને જણાવતી હતી કે “આજે આપશ્રીના આર્યપુત્ર અવશ્ય આવશે જ.”

કોઈક વખત ચિત્તના ઉદ્વેગથી આત્મા અંદરથી બોલી ઉઠે છે કે આજે અવશ્ય કંઈક અપ્રિયઘટના બનશે જ. જેમ કે રાજામતીનું લગ્નકાળે ફરકેલું જમણું નેત્ર, અને તેનાથી ઉદ્વેગી બનેલી તેણીએ જ સખીઓને કહ્યું કે આજે કોઈ અવશ્ય અપ્રિય ઘટના બનશે અને પરિણામે લગ્નવિચ્છેદ થયો, આવા આવા પ્રકારનાં જે કોઈ જ્ઞાનો થાય છે તે પણ અનુમાનની અંદર જ સમાય છે.

વ્યવહારમાં જેમ કીડીઓનાં નગરાં ઉભરાવાથી આજે અવશ્ય વૃષ્ટિ થશે જ, આ જેમ અનુમાન કહેવાય છે, તેની જેમ ઉપરોક્ત પ્રિય-અપ્રિયના ફળને આપનારાં, સંકેતોથી

કે લિંગોથી થનારાં સર્વે જ્ઞાનો પણ અનુમાનોમાં સમાઈ જાય છે, માટે અધિક પ્રમાણ માનવાની કોઈ જરૂર નથી.

તેથી આ સંસારમાં “પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ” એમ પ્રમાણોના બે ભેદોનું ઉલ્લંઘન ઈદ્રવડે પણ કરવાને શક્ય નથી. આ પ્રમાણે જૈનદર્શનકારોએ બતાવેલા પ્રમાણોના બે જ ભેદ બરાબર છે બાકીની સર્વ દર્શનકારોની કલ્પના અયથાર્થ (મિથ્યા) છે.

પ્રશ્ન :- કયા કયા દર્શનકારો કેટલાં કેટલાં પ્રમાણો માને છે ?

ઉત્તર :- પ્રમાણની બાબતમાં દર્શનકારોની માન્યતા આ પ્રમાણે છે -

- (૧) ચર્વાકદર્શન ૧ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જ માને છે.
- (૨) બૌદ્ધદર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ ૨ પ્રમાણ માને છે.
- (૩) વૈશેષિકદર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ ૨ પ્રમાણ માને છે.
- (૪) કોઈક વૈશેષિક પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ૩ પ્રમાણ માને છે.
- (૫) સાંખ્યદર્શન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ૩ પ્રમાણ માને છે.
- (૬) ન્યાયદર્શન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ૪ પ્રમાણ માને છે.
- (૭) પૂર્વમીમાંસક (પ્રભાકર) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ અને અર્થાપત્તિ એમ ૫ પ્રમાણ માને છે.
- (૮) ઉત્તરમીમાંસક (કુમારિલ્લભક) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એમ ૬ પ્રમાણ માને છે.
- (૯) ચરકદર્શનકાર ઉપરોક્ત ૬ તથા સંભવ અને ઐતિહ્ય એમ ૮ પ્રમાણ માને છે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણની બાબતમાં વાદીઓના અનેક મતભેદો છે. જૈનદર્શનકારો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રમાણ કહે છે. ઉપરના વાદીઓએ માનેલાં સર્વે પ્રમાણો જૈનોના પરોક્ષ પ્રમાણમાં જ અંતર્ગત થાય છે. સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક આમ પ્રત્યક્ષના બે ભેદ આગળ આવશે, તેમાંના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં વ્યવહારથી જો કે સમાવેશ થાય છે તો પણ નિશ્ચયથી તે તો પરોક્ષ જ છે.

જૈનદર્શનકારોને માન્ય અવધિ-મનઃપર્યવ અને કેવલજ્ઞાન રૂપ જે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે તેને તો કોઈ દર્શનકારો પામી શક્યા જ નથી. ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવાળાઓથી અતીન્દ્રિયજ્ઞાનની કલ્પના થઈ પણ ક્યાંથી શકે ?

આ પ્રમાણે પ્રથમસૂત્રનો અર્થ પૂર્ણ થયો. ૨-૧

પ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ - હવે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ જણાવે છે -

સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨-૨॥

પ્રબલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયયોઃ ક્ષયોપશમાત્ ક્ષયાદ્ વા સ્પષ્ટતાવિશિષ્ટં વૈશદ્યાસ્પદીભૂતં યત્ તત્ પ્રત્યક્ષં પ્રત્યેયમ્ ॥૨-૨॥

સૂત્રાર્થ :- સ્પષ્ટ જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

અતિશય તીવ્ર એવા જ્ઞાનાવરણીયકર્મના અને વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી અથવા ક્ષયથી “સ્પષ્ટતા યુક્ત” એવું, એટલે કે વિશદતાના આધારભૂત એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

તીવ્ર રસવાળાં કર્મોને હળવા રસવાળાં કરીને ભોગવવાં અને અનુદિતને ઉપશમાવવાં તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે અને સર્વથા મૂલથી કર્મોનો વિનાશ કરવો તે ક્ષય કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણો જ્ઞાનાત્મક છે, તેથી તે જ્ઞાનને ઢાંકનારાં કર્મોને જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે, તેમાં વપરાતી આત્મશક્તિ તે વીર્ય કહેવાય છે, તેને રોકનારા કર્મને વીર્યાન્તરાયકર્મ કહેવાય છે. આ બન્ને કર્મો આત્માના અનુક્રમે જ્ઞાનગુણ અને વીર્યગુણને ઢાંકનારાં છે. તે બન્ને કર્મો તીવ્રને બદલે મંદ થાય ત્યારે, અથવા સર્વથા વિનાશ પામે ત્યારે જીવને અનુક્રમે આંશિક અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનગુણ અને વીર્યગુણ પ્રગટ થાય છે. વૈશદ્યાસ્પદીભૂત શબ્દનો અર્થ એ છે કે વિશદતા એટલે અતિશય સ્પષ્ટતા, તેના આસ્પદીભૂત એટલે કે આધારભૂત એવું જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ. ॥૨-૨॥

સ્પષ્ટત્વમેવ સ્પષ્ટયન્તિ = સ્પષ્ટત્વ કોને કહેવાય ? તે જ સ્પષ્ટ કરે છે.

અનુમાનાદ્યધિક્વ્યેન વિશેષપ્રકાશનં સ્પષ્ટત્વમ્ ॥૨-૩॥

અનુમાનાદિભ્યો વક્ષ્યમાણપરોક્ષપ્રકારેભ્યોઽતિરેકેણ યદ્વિશેષાણાં નિયતવર્ણ-સંસ્થાનાદ્યર્થાકારણાં પ્રતિભાસનં જ્ઞાનસ્ય તત્ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥૨-૩॥

સૂત્રાર્થ :- અનુમાનાદિ શેષ પ્રમાણો કરતાં અધિકતરપણે વસ્તુનું વિશેષ પ્રકાશિત થવું = અર્થાત્ વિશેષ બોધ થવો તે સ્પષ્ટ કહેવાય છે.

આગળ ત્રીજા અને ચોથા પરિચ્છેદમાં કહેવાતા પરોક્ષના અનુમાનાદિ જે જે પ્રકારો છે (અનુમાન-સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-આગમ), તે તે પ્રમાણો કરતાં અતિરેકપણે એટલે કે અધિકપણે નિશ્ચિત વર્ણ, નિશ્ચિત આકાર વિગેરે સ્વરૂપવાળા પદાર્થોના આકારવિશેષોનો જે હૃદયને સંતોષ થાય તે રીતે બોધ થવો તે સ્પષ્ટ કહેવાય છે.

જો કે અનુમાનાદિ શેષપ્રમાણોમાં પણ પદાર્થોનાં સ્વરૂપવિશેષ જણાય જ છે તો પણ લિંગ અથવા આત્મવચનો દ્વારા આ સ્વરૂપ જણાતું હોવાથી એટલું સ્પષ્ટ-સાક્ષાત્ અને સંતોષકારક જણાતું નથી કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા અથવા અવધિજ્ઞાન આદિ વડે આત્મા પોતે પદાર્થને સાક્ષાત્ જાણે અને જુએ તે વખતે જેટલું સ્પષ્ટ અને સંતોષકારક જણાય છે, માટે અનુમાનાદિથી આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અધિક સ્પષ્ટતર છે. ॥૨-૩॥

પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રકારપ્રકાશનાયાહુ :-

પ્રત્યક્ષપ્રમાણના ભેદો જણાવવા માટે કહે છે -

તદ્ દ્વિપ્રકારં-સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ ॥૨-૪॥

સંવ્યવહારો બાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકમ્, બાહ્યેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપારમાર્થિકમ્ । અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । પરમાર્થે ભવં પારમાર્થિકં મુખ્યમ્, આત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમ્, અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥૨-૪॥

સૂત્રાર્થ :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે (૧) સાંવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક. ॥૨-૪॥

કોઈ પણ જાતની બાધા (પીડા અથવા વિરોધ) વિના હિતકારી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ, અને અહિતકારી કાર્યથી નિવૃત્તિ કરવી તેને સંવ્યવહાર (એટલે કે સમ્યગ્ - સાચો વ્યવહાર) કહેવાય છે.

આવા પ્રકારનો સમ્યગ્વ્યવહાર એ છે પ્રયોજન જેનું એવા જ્ઞાનને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. પૂર્વાપર વિરોધ વિનાની ઈષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવા રૂપ, અને અનિષ્ટકાર્યથી નિવૃત્તિ કરવા રૂપ એવો સમ્યગ્વ્યવહાર કરાવવો એ જ છે પ્રયોજન જેનું તે જ્ઞાનને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે.

આ જ્ઞાન બાહ્ય એવી ચક્ષુરાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોની અને આદિ શબ્દથી અભ્યંતર ઈન્દ્રિય જે મન તેની, તથા પ્રકાશ, રૂપાદિ વિષયો, તે વિષયોની સાથે ઈન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષો, ઈત્યાદિની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી આ જ્ઞાન અપારમાર્થિક છે, કારણ કે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં, પોતાનો જ ગુણ હોવા છતાં પરદ્રવ્યની અપેક્ષાવાળું હોવાથી પરાધીન છે માટે જ અપારમાર્થિક કહેવાય છે, આવું આ આપણા લોકોનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તે અપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

બાહ્ય સાધનોની અપેક્ષા વિનાનું સ્વાધીનપણે થયેલું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઈન્દ્રિયોની, મનની, પ્રકાશની, કે સન્નિકર્ષાદિની અપેક્ષા નથી. આત્મા માત્રની જ છે અરેક્ષા જેમાં એવાં અવધિ આદિ (અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આ) ત્રણ જ્ઞાનો પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ॥૨-૪॥

સાંવ્યવહારિકસ્ય પ્રકારૌ દર્શયન્તિ -

સાંવ્યવહારિક નામના પ્રથમપ્રત્યક્ષના ભેદો જણાવે છે -

તત્રાદ્યં દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિબન્ધમનિન્દ્રિયનિબન્ધનં ચ ॥૨-૫॥

ઇન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ નિબન્ધનમસ્યેતીન્દ્રિયનિબન્ધનમ્ । નન્વિન્દ્રિયજ્ઞાને મનોઽપિ વ્યાપિપત્તીતિ કથં ન તેન વ્યપદેશઃ ? ઉચ્યતે - ઇન્દ્રિયસ્યાસાધારણકારણત્વાત્ । મનઃ પુનરનિન્દ્રિયવેદનેઽપિ વ્યાપ્રિયત્ત્વમિતિ સાધારણં તત્ । અસાધારણેન ચ વ્યપદેશો દૃશ્યતે, યથા - પયઃપવનાતપાદિજન્યત્વેઽપ્યઙ્કુરસ્ય બીજેનૈવ વ્યપદેશઃ - શાલ્યઙ્કુરઃ, કોદ્રવાઙ્કુરોઽયમિતિ । અનિન્દ્રિયં - મનો નિબન્ધનં યસ્ય તત્તથેતિ ॥

સૂત્રાર્થ :- તે સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારના પ્રત્યક્ષોમાં જે પ્રથમ-આદ્ય-સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે તેના બે ભેદો છે. (૧) ઈન્દ્રિયનિબંધન અને (૨) અનિન્દ્રિયનિબંધન. ॥ ૨-૫ ॥

ભાવાર્થ :- આ શરીરમાં ત્વગ્-રસના-દ્રાણ ચક્ષુઃ અને શ્રોત્ર એમ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં જે સાધન બને તેને ઈન્દ્રિય કહેવાય છે. આ શરીરમાં એવી પાંચ જ ઈન્દ્રિયો છે કે જેની સહાયવડે આ આત્માને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પાંચ ઈન્દ્રિયો શરીરમાં બાહ્ય વર્તે છે તેથી બાહ્ય ઈન્દ્રિયો કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે મન પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં સાધન છે. પરંતુ તે અંદર વર્તે છે, તેથી તેને અભ્યંતરેન્દ્રિય કહેવાય છે, અથવા બાહ્યેન્દ્રિયની માફક તે બહાર નથી માટે નોઈન્દ્રિય અથવા અનિન્દ્રિય પણ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે બાહ્ય દેખાતી ચક્ષુરાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે પ્રયોજન (જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત) જેમાં એવા જ્ઞાનને ઈન્દ્રિયનિબંધન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- જ્યારે જ્યારે રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ અને શબ્દ આ પાંચ વિષયોનું જ્ઞાન કરવામાં ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં મન પણ વપરાય જ છે. બાહ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનોમાં બાહ્યેન્દ્રિય અને મન એમ બન્નેનો વપરાશ

છે તો શા માટે મનવડે તે જ્ઞાનનો વ્યપદેશ કરાતો નથી ? અને ઇન્દ્રિયનિબંધન આવું નામ કેમ આપ્યું છે ?

ઉત્તર :- ઇન્દ્રિયજન્ય પંચવિધ જ્ઞાનમાં બાહ્યઇન્દ્રિયો જ અસાધારણ કારણ હોવાથી ઇન્દ્રિયનિબંધન એવો વ્યપદેશ કરેલ છે. કારણ કે મન તો વળી જેમ ઇન્દ્રિયનિબંધનમાં વપરાય છે તેમ અનિન્દ્રિયનિબંધનમાં પણ વપરાય છે તેથી તે સાધારણકારણ કહેવાય છે. અને જગતના વ્યવહારો અસાધારણકારણથી જ થાય છે. જેમ ખેતરમાં વાવેલા શાલી અને કોદ્રવોના ઉત્પન્ન થતાં અંકુરા પાણી-પવન અને પ્રકાશ વિગેરેની સામગ્રીથી જન્ય હોવા છતાં પણ તે અંકુરાઓનો વ્યપદેશ બીજના જ નામથી થાય છે. જેમ કે આ શાલીના અંકુરા પ્રગટ્યા, આ કોદ્રવના અંકુરા પ્રગટ્યા ઇત્યાદિ.

અહીં પાણી-પવન-પ્રકાશ આ સામગ્રી બધા જ અંકુરામાં સમાન કારણ હોવાથી સાધારણકારણ કહેવાય છે માટે તેના નામનો વ્યવહાર થતો નથી. પરંતુ શાલી તે શાલ્યંકુર માત્રનું જ કારણ છે અને કોદ્રવ તે કોદ્રવાંકુર માત્રનું જ કારણ છે તેથી તેના નામનો વ્યપદેશ થાય છે. એ જ રીતે મન ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિયજન્ય એમ ઉભયમાં કારણ હોવાથી સાધારણ છે. તેથી તેનો વ્યપદેશ થતો નથી. અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો તે માત્ર ઇન્દ્રિયજન્યમાં જ કારણ હોવાથી તેના નામનો વ્યપદેશ થાય છે. એ જ રીતે અનિન્દ્રિય એવું મન છે કારણ જેમાં તે જ્ઞાન તેવા નામવાળું એટલે કે અનિન્દ્રિયનિબંધન કહેવાય છે.

इदमिदानीं मनाग् मीमांसामहे - प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि, अप्राप्यकारीणि वा ? तत्र प्राप्यकारिण्येवेति कणभक्षाक्षपाद - मीमांसक-सांख्याः समाख्यान्ति । चक्षुः- श्रोत्रेतराणि तानि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति तु तथा स्याद्वादावदातहृदयाः ।

અહીં પ્રસંગ હોવાથી અમે આ કંઈક વિચારીએ છીએ કે ચક્ષુરાદિ પાંચ બાહ્યઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને સ્પર્શીને જ્ઞાન કરાવે છે ? કે પોતપોતાના વિષયને સ્પર્શ્યા વિના જ જ્ઞાન કરાવે છે ? એટલે કે પ્રાપ્યકારી છે કે અપ્રાપ્યકારી છે ? આ બાબતમાં જૈનદર્શનકાર અને અન્યદર્શનકારો શું માને છે ? તેની કંઈક વિચારણા -ચર્ચા અમે હવે કરીએ છીએ -

(૧) પાંચ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો, પ્રાપ્યકારી જ છે એમ (૧) કણભક્ષ = કણાદઋષિના અનુયાયીઓ એટલે કે વૈશેષિકદર્શનકારો, (૨) અક્ષપાદઋષિના અનુયાયીઓ એટલે કે નૈયાયિકદર્શનકારો, (૩) પૂર્વ-ઉત્તર મીમાંસક-દર્શનકારો, અને સાંખ્ય દર્શનકારો એમ ચાર દર્શનકારો માને છે. વૈશેષિક-નૈયાયિક-મીમાંસક અને સાંખ્યો પાંચે ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી માને છે.

(૨) ચક્ષુ અને શ્રોત્ર આ બે ઇન્દ્રિયોને છોડીને તેનાથી ઈતર એવી શેષ ત્રણ ઇન્દ્રિયો તથા = તેવી છે અર્થાત્ પ્રાપ્યકારી છે એ પ્રમાણે તાથાગત = બૌદ્ધદર્શનકારો માને છે.

(૩) ચક્ષુ વર્ણને શેષ ચાર ઇન્દ્રિયો તથા = તેવી છે એટલે કે પ્રાપ્યકારી છે એમ સ્યાદ્વાદને જાણવાથી નિર્મળ બન્યું છે હૃદય જેનું એવા જૈનદર્શનકારો કહે છે.

આ ત્રણ મતોની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આ ત્રણે પક્ષોની સ્થાપનામાં મનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ મનને પણ વૈશેષિકાદિ દર્શનકારો પ્રાપ્યકારી માને છે અને જૈનદર્શનકારો અપ્રાપ્યકારી માને છે તે પણ સ્વયં સમજી લેવું. તેની ચર્ચા કરતાં ટીકાકારશ્રી જાણે જ્ઞાનાનંદમાં એકાગ્ર બની ગયા હોય તેમ કેલિ કરતા કરતા શ્લોકબદ્ધ રીતે આ ચર્ચા કરે છે. વળી શ્લોકો પણ ભિન્ન ભિન્ન છન્દોના બનાવે છે, ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ પણ મનને મોહ પમાડે તેવી કલ્પે છે તેથી જાણે વાદીઓની સાથે વાદાત્મક યુદ્ધની કેલિ કરતા હોય તેમ ચર્ચા આલેખે છે -

તત્ર પ્રથમે પ્રમાણયન્તિ -

ચક્ષુઃ પ્રાપ્ય મર્તિં કરોતિ વિષયે બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતો,
યદ્ બાહ્યેન્દ્રિયતાઽઽદિના પરિગતં તત્ પ્રાપ્યકારીક્ષિતમ્ ।
જિહ્વાવત્ પ્રકૃતં તથા ચ વિદિતં તસ્માત્તથા સ્થીયતામ્,
નાઽત્રાઽસિદ્ધિમુખશ્ચ દૂષણકણસ્તલ્લક્ષણાઽનીક્ષણાત્ ॥૧॥

ત્યાં આ ચર્ચામાં પ્રથમપક્ષરૂપે રજુ કરેલા વૈશેષિક-નૈયાયિક-મીમાંસક અને સાંખ્યો આ પ્રમાણે જણાવે છે કે -

ચક્ષુઃ બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ હોવાથી (અને આદિ શબ્દથી તૈજસાદિરૂપ હોવાથી) વિષયની સાથે સદા પ્રાપ્ત થઈને જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. જે જે પદાર્થો બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિ ધર્મોથી પરિગત (વ્યાપ્ત) હોય છે તે તે પદાર્થો પ્રાપ્યકારીરૂપે જ જોયેલા છે. જેમ કે જિહ્વા ઇન્દ્રિય. પ્રસ્તુત એવી ચક્ષુઃ પણ તેવી જ છે. એમ વિદિત છે. તેથી ચક્ષુ તેવી જ (પ્રાપ્યકારી) જ નક્કી થાય છે. અમારા આ અનુમાનમાં અસિદ્ધિહેત્વાભાસપ્રમુખ દોષોના કણો સંભવતા નથી. કારણ કે તે દોષોનાં લક્ષણો અહીં દેખાતાં નથી.

ચક્ષુઃ (પક્ષ), પ્રાપ્યમર્તિં કરોતિ (સાધ્ય), બાહ્યેન્દ્રિયાદિત્વાત્ (હેતુ), યદ્ યદ્ બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિ પરિગતં, તત્તત્ પ્રાપ્યકારિ, ઈતિ - અન્વયવ્યાપ્તિ, યથા જિહ્વા અન્વયદેષ્ટાન્ત, પ્રકૃતં તથા પરિગતં = પ્રસ્તુત ચક્ષુઃ પણ તેવા ધર્મથી (બાહ્યેન્દ્રિયાદિધર્મથી) વ્યાપ્ત છે આ ઉપનય છે. તસ્માત્તથા સ્થીયતામ્ = તેથી (બાહ્યેન્દ્રિય હોવાથી) તેમ હો =

પ્રાપ્યકારી પણે નિશ્ચિત હો. આ નિગમન છે. અમારા આ પાંચ અંગવાળા અનુમાનમાં હે જૈનો ! તમે અસિધ્ધિ પ્રમુખ (એટલે અસિધ્ધિ-વિરોધ અને વ્યભિચારાદિ પાંચમાંના કોઈ પણ હેત્વાભાસરૂપ) દોષોના કણનો યોગ કરી શકશો નહીં, કારણ કે આ અનુમાનમાં તે દોષોનાં લક્ષણો લાગુ પડતાં હોય તેમ દેખાતું જ નથી. ॥૧॥

અદ્વિચન્દ્રકલનેષુ યા પુનર્યોગપદ્ધધિષ્ઠા મનીષિણામ્ ।

પદ્મપત્રપટલીવિલોપવત્ સત્ત્વરોદયનિબન્ધનૈવ સા ॥૨॥

પ્રથમતઃ પરિસ્તુત્ય શિલોચ્ચયં, નિકટતઃ ક્ષણમીક્ષણમીક્ષતે ।

તદનુ દૂરતરામ્બરમણ્ડલીતિલકકાન્તમુપેત્ય સિતત્ત્વિષમ્ ॥૩॥

અહીં ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનવામાં સહજપણે આવી શંકા કદાચ થાય કે જો ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય તો ઉંચા-ઉંચા પર્વત ઉપર ઉગેલા ચંદ્રને ચક્ષુથી જ્યારે દેખવામાં આવે છે ત્યારે પર્વત નજીક છે અને ચંદ્ર તેનાથી ઘણો જ દૂર છે. તેથી તે બન્નેને જોવામાં ક્રમિક જ્ઞાન થવું જોઈએ. આ ચક્ષુ પ્રથમ નજીકના પર્વતના શિખર સાથે સંયોગ પામે અને પછી દૂરતર એવા ચંદ્ર સાથે સંયોગ પામે છે. માટે પ્રથમ પર્વતના શિખરનું અને પછી ચંદ્રનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, પરંતુ યુગપદ્ જ્ઞાન થવું જોઈએ નહીં અને જ્ઞાન તો યુગપદ્ થાય છે. તેથી પ્રાપ્યકારી હોય એ વાત બરાબર નથી.

જો ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય તો નજીકની વસ્તુ સાથે પ્રથમ સંયોગ થાય અને દૂરની વસ્તુ સાથે પછી સંયોગ થાય માટે ક્રમિકજ્ઞાન થવું જોઈએ પરંતુ અનુભવમાં આવું થતું નથી. અનુભવમાં તો એકીસાથે બન્ને દેખાય છે. માટે ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય આ વાત સંગત લાગતી નથી. આવી કોઈ શંકા કરે તો તેનો ઉત્તર આ બે શ્લોકોમાં નૈયાયિકાદિ દર્શનકારો આપે છે -

“પર્વત અને ચંદ્ર જોવામાં પંડિત પુરૂષોને યુગપદ્પણાની જે બુધ્ધિ થાય છે તે ક્રમજ્ઞના પાંદડાઓના સમૂહને વિંધવાની જેમ સત્ત્વરતાના (વેગના) ઉદયના કારણે જ થાય છે.” ॥૨॥

કારણ કે વાસ્તવિકપણે તો ઈક્ષણ (એટલે નેત્ર) પહેલાં તો નજીક હોવાથી (શિલોચ્ચય એટલે) પર્વતને આલિંગન કરીને ક્ષણવાર તો જુએ જ છે. તદનુ = ત્યારબાદ દૂરતર રહેલા એવા, આકાશમંડલમાં દેદીપ્યમાન તિલકસમાન એવા (સિતત્ત્વિષ એટલે) ચંદ્રની ઝપેદા = પાસે પહોંચીને પછી ચંદ્રને જુએ છે. પરંતુ વેગવાળી ગતિ હોવાથી યુગપદ્ લાગે છે. બાકી ચક્ષુ ક્રમશઃ પર્વત અને ચંદ્રનું આલિંગન કરીને ક્રમશઃ જ જાણે છે. માટે પ્રાપ્યકારી જ છે. ॥૩॥

આ પ્રમાણે વૈશેષિક - નૈયાયિકાદિ પૂર્વપક્ષકારોએ પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો. હવે જૈનદર્શનકારો તેનો ઉત્તર શરૂ કરે છે -

કુર્મહેઝ્ઝ વયમુત્તરકેલીં, કીદ્દશી દ્વિગિહ ધર્મિતયોક્તા ?

કિં નુ માંસમયગોલકસ્ત્વા, સૂક્ષ્મતાભૃદપરા કિમુ કાઝપિ ? ॥૪॥

અમે જૈનો “ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે” એવી નૈયાયિકોની માન્યતાનો ઉત્તર આપવારૂપ કેલી કરીએ છીએ, અહીં કેલી શબ્દનો પ્રયોગ કરતાં ગ્રન્થકારશ્રી એમ જણાવવા માગે છે કે તેમની માન્યતાનું ખંડન કરવું એ કંઈ ગંભીર બાબત નથી. ઘણો પરિશ્રમ કરવો પડે તેવી બાબત નથી. સહજભાવે આનંદ-ગોષ્ઠી કરતાં, રમત-ગમત કરતાં, તથા વ્યંગ વચનો કહેવા દ્વારા રસવર્ધક ક્રીડા કરતાં કરતાં અમે તેઓનું ખંડન કરીએ છીએ.

ઙ્ઙ = આ અનુમાનમાં ધર્મી તરીકે મુકેલી દ્વગ્ = ચક્ષુ કેવી માનો છો ? શું માંસમયગોલા રૂપ છે ? કે અતિશય સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઈ બીજી વસ્તુ છે ?

હે નૈયાયિકો ! તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનો છો તે ચક્ષુ શું માંસમય ગોલાની બનેલી છે ? કે અપરં = બીજી કાપિ = કોઈ, સૂક્ષ્મતાભૃત્ = સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી વસ્તુ છે ? ॥૪॥

આદિમા યદિ તદાઝપિ કિમર્થો, લોચનાનુસરણવ્યસની સ્યાત્ ।

લોચનં કિમુત વસ્તુનિ ગત્વા, સંસૃજેત્ પ્રિય ઇવ પ્રણયિન્યામ્ ॥૫॥

ઉપરોક્ત બે પક્ષોમાંથી જો આદિમા = પહેલા પક્ષવાળી દ્વગ્ કહો, તો પણ શું દૂર દેખાતો પદાર્થ ચક્ષુની પાસે આવવાનું અનુસરણ કરવામાં વ્યસનવાળો છે કે શું લોચન પોતે જ વસ્તુ પાસે જઈને કામુક પુરૂષ જેમ કામિની પાસે જઈને કામિનીનું આલિંગન કરે તેમ આ ચક્ષુ આલિંગન કરે છે.

અહીં આદિમા શબ્દ દ્વગ્ નું વિશેષણ હોવાથી આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ માલા ની જેમ પ્રથમા એકવચન છે. વ્યસની શબ્દ અર્થનું વિશેષણ હોવાથી વ્યસન શબ્દને મતુષ્ અર્થમાં ઇન્ લાગી શશિન્ ની જેમ પુલિંગ પ્રથમા એકવચન છે. ॥૫॥

પ્રત્યક્ષબાધઃ પ્રથમપ્રકારે, પ્રાકારપૃથ્વીધરસિન્ધુરાદિઃ ।

સંલક્ષ્યતે પક્ષમપુટોપટઙ્કી, પ્રત્યક્ષકાલે કલયાઝપિ નો યત્ ॥૬॥

પ્રથમ પ્રકાર જો કહો તો, એટલે કે જોય પદાર્થો ઉડીને ચક્ષુ પાસે આવે છે એમ કહો તો “પ્રત્યક્ષબાધ” આવે છે. યત્ = કારણ કે પ્રાકાર (કિલ્લો), પૃથ્વીધર (પર્વત),

અને સિન્ધુરાદિ (સમુદ્ર વિગેરે) પદાર્થો પ્રત્યક્ષકાલે = ચક્ષુ દ્વારા જોવાતા હોય તે કાલે કલયાપિ = અંશથી પણ પક્ષ્મ = નેત્ર, પુટ = યુગલની ઉપટક્ષ્મી = પાસે આવી સ્પર્શ કરતા હોય તેવું, નો લક્ષ્યતે = દેખાતું નથી.

જો પ્રથમપક્ષ કહો તો એટલે કે પર્વતાદિ પદાર્થોને ચક્ષુ દ્વારા દેખતી વખતે તે પર્વતાદિપદાર્થો ચક્ષુ પાસે આવીને ખડા થવા જોઈએ પરંતુ તેવું થતું હોય તેમ દેખાતું નથી, માટે આવી કલ્પના કરવામાં પ્રત્યક્ષબાધ છે. ॥૬॥

પક્ષે પરત્રાડપિ સ એવ દોષઃ, સર્પદ્ ન વસ્તુ પ્રતિ વીક્ષ્યતેઽક્ષિ ।

સંસર્પણે વાડસ્ય સકોટરત્વપ્રાપ્ત્યા, પુમાન્ કિં ન જરદ્દુમઃ સ્યાત્ ॥૭॥

પરત્રાડપિ પક્ષે = બીજો પક્ષ કહેશો તો પણ, અર્થાત્ સ્થૂલ એવી આ ચક્ષુ શરીરમાંથી નીકળીને પર્વતાદિ જોય પાસે જાય છે એમ માનશો તો પણ, સ એવ બાધઃ = તે જ દોષ આવશે. કારણ કે અક્ષિ વસ્તુ પ્રતિ સર્પદ્ ન વીક્ષ્યતે = આંખ પર્વતાદિ વસ્તુ તરફ જતી દેખાતી નથી. વા અસ્ય સંસર્પણે = અથવા આ ચક્ષુનું જોય પદાર્થ તરફ ગમન જો માનશો તો, સકોટરત્વપ્રાપ્ત્યા = (કોટર એટલે) ગુફા-પોલાણ અથવા ખાડાપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી આ પુરૂષ શું જરદ્દુમઃ = જરાથી જીર્ણ થયેલાં વૃક્ષ જેવો નહી દેખાય ?

જો મુખના ભાગમાંથી ચક્ષુ નીકળીને પર્વતાદિ જોય પદાર્થોની સાથે સંબંધ પામતી હોય આ પ્રમાણે બીજો પક્ષ કહેશો તો પણ એ જ પ્રત્યક્ષબાધનો દોષ આવશે. કારણ કે ચક્ષુ નીકળી જવાના કારણે મુખભાગમાં ખાડો-પોલાણ પડી જવાથી પુરૂષ ઘરડા જીર્ણ વૃક્ષ જેવો શું ન દેખાવો જોઈએ ? અને એવો દેખાતો તો નથી. માટે ચક્ષુ ત્યાં જાય છે તે વાત વ્યાજબી નથી. તેમાં પણ પ્રત્યક્ષબાધ આવે છે. ॥૭॥

ચક્ષુષઃ સૂક્ષ્મતાપક્ષે, સૂક્ષ્મતા સ્યાદમૂર્તતા ।

યદ્વાડલ્પપરિમાણત્વમિત્યેષા કલ્પનોભયી ॥૮॥

હવે જો ચક્ષુ સૂક્ષ્મ એવો કોઈ અપર પદાર્થ છે, એમ ચક્ષુઃ સંબંધી સૂક્ષ્મતાવાળો બીજો પક્ષ જો કહેવામાં આવે તો તે સૂક્ષ્મતા શું છે ? શું સૂક્ષ્મતા એટલે અમૂર્તતા છે ? કે યદ્ વા = અથવા “અલ્પપરિમાણતા” છે ? એમ ઉભય કલ્પના હોઈ શકે છે. અહીં ઉભયદ્ શબ્દ ઉપરથી કલ્પનાનું વિશેષણ હોવાથી સ્ત્રીલિંગમાં ઉભયી બન્યું છે. ॥૮॥

સ્યાદ્ વ્યોમવદ્ વ્યાપકતાપ્રસક્ત્યા, સર્વોપલમ્બઃ પ્રથમપ્રકારે ।

પ્રાકારકાન્તારવિહારહારમુખ્યોપલમ્બો ન ભવેદ્ દ્વિતીયે ॥૯॥

પ્રથમપ્રકારે = પહેલો પક્ષ માનશો તો એટલે સૂક્ષ્મતાનો અર્થ અમૂર્ત કરશો તો વ્યોમવત્ સ્યાત્ = ચક્ષુ આકાશના જેવી થશે. આ રીતે વ્યાપકતાપ્રસક્ત્યા = વ્યાપકતાની = સર્વવ્યાપીપણાની પ્રાપ્તિ થવા વડે જગદ્વર્તી સર્વ પદાર્થોની સાથે સંયોગ થવાથી સર્વોપલમ્ભઃ = જગદ્વર્તી સર્વ પદાર્થોનો બોધ થવો જોઈએ. અને દ્વિતીયે = બીજો પક્ષ જો કહો તો પ્રાકાર = કિલ્લો, કાન્તાર = જંગલ, વિહાર = દેવમંદિર, હાર = સ્ત્રીઓના ગળામાં પહેરવા લાયક હાર, મુખ્યોપલમ્ભો = ઉપરોક્ત પ્રાકારાદિ છે મુખ્ય જેમાં એવા પદાર્થોનો ચક્ષુથી ન ભવેદ્ = બોધ થશે નહીં.

સારાંશ કે જો ચક્ષુ સૂક્ષ્મ છે એટલે અમૂર્ત છે એમ અમૂર્તપણાનો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારશો તો ચક્ષુ આકાશની જેમ જગદ્વ્યાપી વ્યાપક બનશે અને વ્યાપક થવાથી સર્વત્ર રહેલા સર્વ પદાર્થોની સાથે ચક્ષુનો સંયોગ થવાથી સર્વ પદાર્થોનો ઉપલંભ એકી સાથે થવો જોઈએ પરંતુ થતો નથી. માટે આ પક્ષ ઉચિત નથી.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો એટલે કે ચક્ષુ “અણુપરિમાણવાળી છે” એમ જો માનશો તો ચક્ષુ અતિશય અણુપરિમાણવાળી હોવાથી સૂક્ષ્મ બનેલી હોવાથી પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોની સાથે સંયોગવાળી ન બની શકવાથી ચક્ષુવડે જે પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થો દેખાય છે તે દેખી શકાશે નહીં. ॥૮॥

न खलु नखलु शस्त्रं, स्वप्रमाणात् प्रथिष्टे, षट्कटशकटादौ भेदकारि प्रसिद्धम् ।
अथ निगदसि तस्मिन् रश्मिचक्रं क्रमेण, प्रसरति तत एतत् स्यादनल्पप्रकाशम् ॥९॥

ઉપરના શ્લોક સાથે આ શ્લોકનો સંબંધ ચાલુ છે - ચક્ષુને અણુ પરિમાણવાળી માનો તો સ્થૂલ એવા પ્રાકારાદિ દેખી શકાય નહીં. કારણ કે નખલુ = ખરેખર નખલુ શસ્ત્રં = નખ કાપવાનું નયણી અર્થાત્ નખણીયું એ નામનું શસ્ત્ર સ્વપ્રમાણાત્ પોતાના માપથી પ્રથિષ્ટે = અતિશય વિસ્તારવાળા એવા ષટ્કટશકટાદૌ = વસ્ત્ર-સાદડી અને ગાડું આદિ સ્થૂલપદાર્થોનો ભેદકારિ = ભેદ કરતું હોય એવું ન પ્રસિદ્ધમ્ = પ્રસિદ્ધ નથી.

अथ = હવે કદાચ હે નૈયાયિકો ! તમે નિગદસિ = એમ કહો કે તસ્મિન્ = તે ચક્ષુમાં રશ્મિચક્રં = કિરણોનો સમૂહ છે અને તે સમૂહ ક્રમેણ પ્રસરति = અનુક્રમે વિસ્તાર પામે છે. તतः = તે કારણથી एतद् આ ચક્ષુ અલ્પ પરિમાણવાળી હોવા છતાં अनल्पप्रकाशम् = ઘણા જ પ્રકાશવાળી સ્યાત્ = થાય છે.

સારાંશ કે જો ચક્ષુ અણુપરિમાણવાળી માનો તો અતિશય નાની બનવાથી સ્થૂલ

એવા પ્રાકારાદિ પદાર્થો સાથે સંયોગ ન થવાથી તેનો બોધ કરાવી શકશે નહીં. કારણ કે ખરેખર નખ કાપવાનું નખણીયું શસ્ત્ર અતિશય નાનું હોવાથી નખને કાપી શકે છે. પરંતુ પોતાના માપથી અતિશય વિસ્તૃત એવા પટ-કટ અને શકટાદિને છેદતું હોય એવું જગતમાં પ્રસિધ્ધ નથી.

તથા વળી હે નૈયાયિકો ! હવે કદાચ તમે એમ માનો કે યક્ષુ: પોતે ભલે અણુ પરિમાણવાળી છે. પરંતુ તેમાં સૂર્યની માફક કિરણોનો સમૂહ છે અને તે કિરણોનો સમૂહ ધીરે ધીરે ક્રમશઃ તેમાંથી નીકળે છે તેનાથી ઘણા પ્રકાશવાળી યક્ષુ: બને છે માટે તે કિરણોનો સમૂહ દૂર સુધી જાય છે તેથી સ્થૂલ પદાર્થો પણ દેખાય છે. ॥૧૦॥

તથાહિ -

પ્રોદ્દામમાણિક્યકણાનુકારી, દીપાઙ્કુરસ્ત્વિદ્પટલીપ્રભાવાત્ ।

કિં નૈવ કશ્મીરજકજ્જલાદીન્, પ્રથીયસોઽપિ પ્રથયત્યશેષાન્ ॥૧૧॥

નૈયાયિક પોતાની વાતને વધુ મજબુત કરતાં બચાવ કરે છે કે નાની વસ્તુ પણ સ્થૂલપદાર્થોને રશ્મિયક દ્વારા પ્રકાશિત કરી શકે છે તે આ પ્રમાણે છે - પ્રોદ્દામ = દેદીપ્યમાન એવા માણિક્ય = માણેક નામના રત્નના કણાનુસારી = કણીયાને અનુસરનારો એવો દીપાઙ્કુર = દીપાંકુર એટલે દીવાની જ્યોત, ત્વિદ્પટલી = તેજ સમૂહના પ્રભાવાત્ = પ્રભાવથી પ્રથીયસોઽપિ = પોતાના કરતાં અધિક વિસ્તારવાળા એવા કશ્મીરજ કેસર અને કજ્જલાદીન્ = કાજલ વિગેરે અણેષાન્ = સઘળા પદાર્થોને કિં નૈવ પ્રથયતિ = શું નથી પ્રકાશિત કરતો ? અર્થાત્ કરે જ છે. તેમ આ કરે છે.

સારાંશ કે નૈયાયિકો જેનો પ્રત્યે પોતાનો બચાવ કરતાં કહે છે કે જેમ દેદીપ્યમાન એવા માણેકરત્નના કણને અનુસરનારી દીવાની જ્યોત નાની હોવા છતાં તેજના સમૂહના પ્રભાવથી પોતાના કરતાં વિસ્તૃત પ્રમાણવાળા એવા કેસર કાજલ અને શકટાદિ અણેષ પદાર્થોને શું પ્રકાશિત નથી કરતો ? અર્થાત્ કરે જ છે. તેમ આ યક્ષુપણ અણુપરિમાણવાળી હોવા છતાં પણ રશ્મિયકના કારણે પોતાનાથી સ્થૂલ એવા પણ પ્રાકારાદિ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરશે જ. ॥૧૧॥

નન્વેવમધ્યક્ષનિરાક્રિયા સ્યાત્ પક્ષે પુરસ્તાદુપલક્ષિતેઽસ્મિન્ ।

પ્રૌઢપ્રભામણ્ડલમણિઢતોઽર્થો, નાભાસતે યત્પ્રતિભાસમાનઃ ॥૧૨॥

જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકોને જવાબ આપે છે કે નનુ - એવમ્ ખરેખર હે નૈયાયિકો ? તમે જો આ પ્રમાણે અસ્મિન્ પક્ષે પુરસ્તાદ્ ઉપલક્ષિતે = આ પક્ષને અમારી સામે રજુ

કરશો તો અધ્યક્ષનિરાક્રિયા = સાક્ષાત્ બાધ સ્યાત્ = આવશે. યત્ = કારણ કે પ્રૌઢપ્રભા = દેદીપ્યમાન એવી પ્રભાના મણ્ડલમણ્ડિત = સમૂહથી યુક્ત એવો અર્થો = પદાર્થ પ્રતિભાસમાનઃ = પ્રતિભાસિત થતો હોય એવું નાભાસતે = દેખાતું નથી.

સારાંશ કે દીપકના તેજથી જ્યારે ઘટપટ દેખાય છે ત્યારે ઘટપટાદિ પદાર્થો દીપકના તેજથી વીંટળાયેલા હોય છે એમ સાક્ષાત્ દેખાય છે પરંતુ ચક્ષુથી જ્યારે ઘટપટ દેખીએ છીએ ત્યારે તે ઘટપટાદિ પદાર્થો દેદીપ્યમાન એવી ચક્ષુની પ્રભાના મંડલથી મંડિત હોય એવું દેખાતું નથી. અર્થાત્ દીપકના તેજથી ઘટપટાદિ વીંટળાયેલા દેખાય છે. પરંતુ ચક્ષુના તેજથી ઘટપટાદિ વીંટળાયેલા દેખાતા નથી. તેથી દૃષ્ટાન્ત અને દાષ્ટાન્તિક વિષમ છે. માટે આ પક્ષ જો અમારી સામે ઉપસ્થિત કરશો તો પ્રત્યક્ષવિરોધ આવશે. ॥૧૨॥

અથાઽપ્યનુદ્ભૂતતયા પ્રભાયાઃ, પદાર્થસમ્પર્કજુષોઽપ્યનીક્ષા ।

સિદ્ધિસ્તદાનીં કથમસ્તુ તસ્યાઃ, બ્રવીષિ ચેત્ તૈજસતાઽખ્યહેતોઃ ॥૧૩॥

અથ = હવે કદાચ નૈયાયિક એવો બચાવ કરે કે પ્રભાયાઃ અનુદ્ભૂતતયા = ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત (અપ્રગટ) હોવાથી પદાર્થસમ્પર્કજુષોઽપિ ઘટ-પટાદિ પદાર્થોની સાથે જોડાવા છતાં પણ અનીક્ષા = તે પ્રભા દેખાતી નથી. આવું નૈયાયિક જો કહે તો અમે જૈનો તેઓને પૂછીએ છીએ કે તદાનીં = તો, તસ્યાઃ સિદ્ધિઃ = તે ચક્ષુની પ્રભાની સિદ્ધિ, કથમસ્તુ = કેમ કરશો ? ચેત્ બ્રવીષિ = જો હે નૈયાયિકો તમે એમ કહેશો કે તૈજસતાઽખ્યહેતોઃ = તે ચક્ષુમાં તેજસતા હોવાથી પ્રભાની સિદ્ધિ થાય છે.

સારાંશ કે હે નૈયાયિક ! દીપક આદિ પ્રકાશક પદાર્થોના તેજથી જેમ ઘટપટાદિ વીંટળાયેલા દેખાય છે તેવા ચક્ષુની પ્રભાથી દેખાતા નથી એવા અમારા જૈનોના પ્રશ્નોનો તમે શું જવાબ આપશો ?

ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી દેખાતી નથી આવું જો કહેશો તો ઘટ-પટાદિ પદાર્થો ઉપર તે “ચક્ષુની પ્રભા છે” તેની સિદ્ધિ શાનાથી કરશો ? તમારી પાસે શું કોઈ તેના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ છે ?

હવે જો તમે નૈયાયિકો એમ કહેશો કે હા, અમારી પાસે પ્રમાણ છે, તે પ્રમાણ આ પ્રમાણે - ચક્ષુઃ, રશ્મિપ્રભાયુક્તં, તૈજસત્વાત્, દીપવત્ આવા પ્રકારના તૈજસત્વ નામના હેતુથી અનુમાનદ્વારા અમે ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર સિદ્ધ કરીશું. ॥૧૩॥

રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્વેન ચ તૈજસત્વમ્ ।

પ્રભાવસે ચક્ષુષિ સંપ્રસિદ્ધં, યથા પ્રદીપાઙ્કુરવિદ્યુદાદૌ ॥૧૪॥

સ્વાદિમધ્યે = રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ આદિ અનેક ગુણોની અંદર નિયમેન = નક્કી, સ્વપ્રકાશકત્વેન = યક્ષુ રૂપની જ માત્ર પ્રકાશક બનતી હોવાથી, ચક્ષુષિ તૈજસત્ત્વમ્ = યક્ષુમાં તૈજસપણું, સંપ્રસિદ્ધં = સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે, યથા = જેમ, પ્રદીપાદ્ધુર = દીવાનું તેજ તથા વિદ્યુદાદૌ = વિજળી વિગેરેમાં, પ્રભાષસે = એમ નૈયાયિક કહે તો.

નૈયાયિકો જેનો પ્રત્યે જણાવે છે કે હે જેનો ! તમે અમને (નૈયાયિકોને) કદાચ એમ પુછશો કે આ અનુમાનમાં યક્ષુની અંદર મુકેલો તૈજસત્ત્વ હેતુ કેવી રીતે સાબિત થાય ? “યક્ષુ તેજની બનેલી છે” એમ કેમ કહી શકાય ? કારણ કે આખું આ શરીર પાર્થિવ છે. તેથી તેના સર્વ અવયવો પણ પાર્થિવ જ હોઈ શકે તેથી યક્ષુ પણ પાર્થિવ જ કહેવાય. તો તૈજસ કેમ કહેવાય ? અને જો યક્ષુમાં તૈજસત્ત્વ ન હોય તો પક્ષમાં હેતુની અવૃત્તિ થવાથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય. તેથી અનુમાન કેમ સિદ્ધ થાય ? આવું કદાચ જેનો અમને પુછે તો અમે નૈયાયિકો તેનો જવાબ આપીએ છીએ કે -

ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોમાં વર્ણાદિ ચાર ગુણો છે. તેમાંથી યક્ષુ રૂપને જ માત્ર નક્કી જાણી શકે છે. બાકીના રસ-ગંધ-સ્પર્શને યક્ષુ જાણી શકતી નથી. તેથી નક્કી થાય છે કે તે યક્ષુ તેજની બનેલી છે. જેમ દીવાના અંકુરા અને વિજળી વિગેરે પણ ઘટ-પટના વર્ણાદિ ચારમાંથી રૂપના જ માત્ર પ્રકાશક છે અને તૈજસ છે. તે રીતે યક્ષુ પણ માત્ર રૂપપ્રકાશક છે તેથી તૈજસ છે. અનુમાનનો પ્રકાર આ રીતે છે - ચક્ષુઃ, તૈજસં, સ્વસ્થૈવ પ્રકાશકત્વાત્, પ્રદીપાદ્ધુરવિદ્યુદાદિવત્ માટે હે જેનો અમારા પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં યક્ષુમાં તૈજસત્ત્વ સિદ્ધ થતું હોવાથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી અને યક્ષુમાં તૈજસત્ત્વ હોવાના કારણે રશ્મિયક છે એમ સાબિત થાય છે. ॥૧૪॥

તદિદં ઘુસૃણવિમિશ્રણમન્ધ્રપુસ્ત્રીકપોલપાલીનામ્ ।

અનુહરતે વ્યભિચારાદ્ સ્પેક્ષણસન્નિકર્ષેણ ॥૧૫॥

તદિદં = તે આ ઉપર કહેલું નૈયાયિકોનું કથન, સ્પેક્ષણસન્નિકર્ષેણ = રૂપને જોવાના સન્નિકર્ષની સાથે, વ્યભિચારાદ્ = વ્યભિચાર પામતું હોવાથી, અન્ધ્ર = આંધ્રપ્રદેશની, પુસ્ત્રી = સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના કપોલ = ગાલના પાલીનામ્ = ભાગોનું ઘુસૃણ = ઘસેલા કેસરના વિમિશ્રણમ્ = વિલેપનને, અનુહરતે = અનુસરે છે.

આંધ્ર દેશની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સ્વભાવે જ શરીરે કાલી (કાળા રંગવાળી) હોવાથી પોતાના ગાલના ઉપર ઘસેલા કેસરાદિ રંગોનું સુંદર વિલેપન કરે તો પણ તે શરીરના રંગ સાથે મેચ થતું ન હોવાથી જેમ શોભા પામતું નથી. તેમ નૈયાયિકનું કહેલું

પણ રૂપને જોનારા સન્નિકર્ષની સાથે વ્યભિચારી હોવાથી તેના જેવું જ છે. અર્થાત્ શોભા પામતું નથી. તે વ્યભિચાર દોષ આ પ્રમાણે છે - જ્યારે ઘટ-પટાદિ પદાર્થોમાં રહેલું રૂપ જોવામાં ચક્ષુ પ્રવર્તે છે ત્યારે ચક્ષુ અને પદાર્થ આ બંનેનો થનારો સંયોગસન્નિકર્ષ તેમાં કારણ છે એમ નૈયાયિકો માને છે. એટલે ચક્ષુ જેમ રૂપની પ્રકાશક છે. તેમ આ સંયોગસન્નિકર્ષ એ પણ રૂપાદિ ચાર ગુણોમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રકાશક છે અને આ સંયોગસન્નિકર્ષ એ પણ ચોવીસ ગુણોમાંનો “સંયોગ” નામનો ગુણ હોવાથી દ્રવ્ય જ નથી. તેથી તૈજસ નથી. આ પ્રમાણે સાધ્ય જે તૈજસ, તેના અભાવાત્મક જે સંયોગસન્નિકર્ષ, તેમાં રૂપનું જ પ્રકાશકપણું એ હેતુની વૃત્તિ થાય છે. આ રીતે સાધ્યાભાવવદ્ વૃત્તિવાળો હેતુ બનવાથી નૈયાયિકના અનુમાનમાં વ્યભિચારદોષ આવે છે. તેથી ચક્ષુની તૈજસપણાની સિધ્ધિ થઈ શકતી નથી. ॥૧૫॥

દ્રવ્યત્વરૂપેઽપિ વિશેષણે સ્યાદ્, હેતોરનૈકાન્તિકતાઽઙ્ગનેન ।

તસ્યાપિ ચેત્ તૈજસતાં તનોષિ, તન્વાદિના કિં નુ તદાપરાદ્ધમ્ ? ॥૧૬॥

દ્રવ્યત્વસ્ત્રેઽપિ વિશેષણે = ઉપર કહેલ વ્યભિચારદોષ રોકવા માટે હવે કદાચ નૈયાયિક પોતાના હેતુમાં “દ્રવ્યત્વ” આવું વિશેષણ જો કહેશે તો, હેતોઃ = હેતુની, ઽઙ્ગનેન = અંજનની સાથે, અનૈકાન્તિકતા = વ્યભિચારિપણું, સ્યાદ્ = થશે, ચેત્ = જો તસ્યાપિ = તે અંજનને પણ, તૈજસતાં = તૈજસ જ છે એમ, તનોષિ = કહેશે તો, તન્વાદિના = શરીર આદિવડે, કિમ્ = શું, અપરાદ્ધમ્ = અપરાધ કરાયો છે ?

સારાંશ કે અમે જૈનોએ નૈયાયિકોના અનુમાનમાં સંયોગસન્નિકર્ષની સાથે વ્યભિચાર દોષ આપ્યો છે. તેથી તે દોષથી બચવા માટે હવે કદાચ નૈયાયિકો હેતુમાં “દ્રવ્યત્વ” આવું વિશેષણ જો મુકે તો, એટલે કે ચક્ષુઃ, તૈજસં, દ્રવ્યત્વે સતિ સ્વપ્ત્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્ આમ જો કહે તો સંયોગસન્નિકર્ષ દ્રવ્ય નથી પરંતુ ગુણ છે. તેથી હેતુ ત્યાં સાધ્યાભાવમાં સંયોગસન્નિકર્ષમાં જશે નહીં એટલે ત્યાં વ્યભિચારદોષ આવશે નહીં. પરંતુ “અંજન”ની સાથે અનૈકાન્તિકતા (વ્યભિચારિતા) દોષ અવશ્ય આવશે જ. કારણ કે “અંજન” આંખમાં આંજવાથી ચક્ષુ વધારે નિર્મળ બને છે અને તેથી જેમ ચક્ષુ અને સંયોગસન્નિકર્ષ રૂપના જ પ્રકાશક છે. તે જ રીતે અંજન પણ રૂપનું જ પ્રકાશક છે અને દ્રવ્ય પણ છે. પરંતુ અંજન તે તૈજસ નથી. એટલે તૈજસના અભાવાત્મક એવા અંજનમાં “દ્રવ્યત્વે સતિ સ્વપ્ત્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્” આ હેતુ બરાબર ઘટતો હોવાથી અંજનમાં વ્યભિચાર દોષ આવે છે.

આ વ્યભિચારદોષને રોકવા માટે હે નૈયાયિક ! કદાચ તું અંજનને પણ તૈજસ કહી દઈશ. (અંજન પાર્થિવ છે તૈજસ નથી છતાં જો તું તૈજસ માનીશ તો) શરીરાદિ અવયવો

વડે તારો શો અપરાધ કરાયો છે કે તું તે અવયવોને તૈજસ નથી માનતો ? અર્થાત્ અંજન પાર્થિવ હોવા છતાં પણ જો તેને તૈજસ જ માનવાનું હોય તો પછી શરીરના ભાગોને પણ પાર્થિવ હોવા છતાં તૈજસ જ માની લે ને ? અર્થાત્ શરીરને તૈજસ માનવું તે જેમ અસત્ય છે તેમ અંજનને તૈજસ માનવું એ પણ અસત્ય જ છે. ॥૧૬॥

સૌવીર-સૌવર્ચલ-સૈન્ધવાદિ, નિશ્ચિન્વતે પાર્થિવમેવ ધીરાઃ ।

કૃશાનુભાવોપગમોઽસ્ય, તસ્માદયુક્ત એવ પ્રતિભાત્યમીષામ્ ॥૧૭॥

સૌવીર = આંખમાં આંજવાનો સુરમો, સૌવર્ચલ = સંચળ, અને સૈન્ધવાદિ = મીઠું વિગેરે પદાર્થોને, ધીરા; = ધીર પુરુષો, પાર્થિવમેવ = પૃથ્વી જ છે એમ, નિશ્ચિન્વતે = માને છે, તસ્માદ = તે કારણથી, અસ્ય આ અંજનને કૃશાનુભાવ = તૈજસ તરીકેનો, ઉપગમો = સ્વીકાર-માન્યતા, અમીષામ્ = આ નૈયાયિકોની જે છે તે, અયુક્ત એવ = અયોગ્ય જ, પ્રતિભાતિ = લાગે છે.

અંજન બનાવવાની સામગ્રીમાં વપરાતા સુરમો-સંચળ અને મીઠું ઇત્યાદિ પદાર્થોને ધીર પુરુષો પાર્થિવ જ છે એમ માને છે. તેથી તે પદાર્થોમાંથી બનેલા આ અંજનને પાર્થિવ માનવું જોઈએ, છતાં તૈજસ છે એવી નૈયાયિકોની કલ્પના સર્વથા અયુક્ત જ જણાય છે. ॥૧૭॥

જેનાં ઉત્પાદક સમવાયિકારણો પાર્થિવ હોય તો તે કારણોમાંથી બનેલું કાર્ય પણ હંમેશાં પાર્થિવ જ હોઈ શકે, તૈજસ હોય જ ક્યાંથી ? માટે નૈયાયિકની કલ્પના યુક્તિસિદ્ધ નથી, હવે કદાચ એવી શંકા થાય કે અંજનને બનાવનારાં સંચળ-સુરમો અને મીઠું એ બધા પદાર્થો પાર્થિવ છે તેની ખાત્રી શું ? તો જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે -

તથા ચ -

સૌવીર-સૌવર્ચલ-સૈન્ધવાદિકં, સ્યાદાકરોદ્ભૂતિવશેન પાર્થિવમ્ ।

મૃદાદિવદ્ ન વ્યભિચારચેતનં, ચામીકરેણાનુગુણં નિરીક્ષ્યતે ॥૧૮॥

તથા ચ = તે સુરમો આદિ પદાર્થો પાર્થિવ છે તેને સિદ્ધ કરનારું અનુમાન આ પ્રમાણે છે. સૌવીર = સુરમો, સૌવર્ચલ = સંચળ, અને સૈન્ધવાદિકં = મીઠું વિગેરે પદાર્થો, આકરોદ્ભૂતિવશેન = ખાણમાં ઉત્પન્ન થવાના વશથી, પાર્થિવમ્ = પાર્થિવ, સ્યાદ = છે. મૃદાદિવદ્ = માટી આદિની જેમ, ચામીકરેણ = સોનાની સાથે, વ્યભિચારચેતનં = વ્યભિચાર આવશે આવો વિચાર, અનુગુણં = અનુકૂળ તરીકે, ન નિરીક્ષ્યતે = જણાતો નથી.

જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે સુરમો-સંચળ અને મીઠું વિગેરે અંજન ઉત્પાદક દ્રવ્યો (પક્ષ), પાર્થિવ જ છે (સાધ્ય), કારણ કે તેઓ ખાણમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી (હેતુ), માટી વિગેરે પદાર્થોની જેમ (આ ઉદાહરણ), આવા પ્રકારના નિર્દોષ અનુમાનથી સુરમો વિગેરે પાર્થિવ છે એ વાત સિધ્ધ થાય છે.

સૌવીરાદિકં, પાર્થિવં, આકરોદ્ભૂતિવશાત્, મૃદાદિવત્ ।

અહીં કદાચ નૈયાયિકો એવી શંકા કરે કે તમારો આ હેતુ સુવર્ણની સાથે વ્યભિચારવાળો છે. કારણ કે તમારું સાધ્ય જે પાર્થિવ છે. તેના અભાવાત્મક (અર્થાત્ તૈજસાત્મક) એવા સુવર્ણમાં પણ આકરોત્પત્તિરૂપ હેતુ વર્તે છે. માટે હેતુ સાધ્યાભાવ-વદ્વૃત્તિ થવાથી વ્યભિચાર આવશે. અને તેથી હે જૈન ? તમારું અનુમાન દોષિત થશે.

ઉપરોક્ત નૈયાયિકની શંકાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે સુવર્ણની સાથે વ્યભિચાર આપવાનો તમારો જે આ વિચાર છે તે યુક્ત નથી. કારણ કે સુવર્ણ પણ પાર્થિવ જ છે. તૈજસ નથી. તેથી હેતુ સાધ્યાભાવમાં રહેનાર નથી પરંતુ સાધ્યમાં જ રહેનાર છે. સુવર્ણ તૈજસ નથી પરંતુ પાર્થિવ જ છે તે હવે પછીના શ્લોકમાં સાબિત કરે છે. ॥૧૮॥

ચામીકરાદેરપિ પાર્થિવત્વં, લિङ્ગેન તેનૈવ નિવેનીયમ્ ।

શાબ્દપ્રમાણેન ન ચાત્ર બાધા, પક્ષસ્ય યદ્ નાસ્તિ તદત્ર સિદ્ધમ્ ॥૧૯॥

ચામીકરાદેરપિ = સુવર્ણ આદિ પદાર્થોનું પણ, પાર્થિવત્વં = પાર્થિવપણું, તેનૈવ લિङ્ગેન = તે જ હેતુ વડે, આકરોત્પત્તિમત્ત્વેન = આ જ હેતુવડે, નિવેદનીયમ્ = સિધ્ધ કરવા જેવું છે, ચ = વળી, અત્ર અમારા જૈનોના અનુમાનમાં, શાબ્દપ્રમાણેન = તર્કસંગ્રહાદિ ન્યાયશાસ્ત્રની સાથે, પક્ષસ્ય ન બાધા = પક્ષની બાધા પણ આવતી નથી, યદ્ = કારણ કે તદ્ = તે તમારું શાબ્દપ્રમાણ, અત્ર = વાદી એવા જૈનોને, સિદ્ધં નાસ્તિ = માન્ય નથી. તેથી નૈયાયિકનો હેતુ અન્યતરાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે - સુરમો વિગેરે પદાર્થો જે હેતુથી અમે પાર્થિવ સિધ્ધ કર્યા છે. તે જ હેતુથી સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે એમ સિધ્ધ થાય છે તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે. ચામીકરાદયઃ (પક્ષ), પાર્થિવાઃ (સાધ્ય), આકરોત્પત્તિવશાત્ (હેતુ), મૃદાદિવત્ (દિષ્ટાન્ત).

અમે જૈનોએ સુવર્ણને પાર્થિવ સિધ્ધ કરવા માટે જે આ અનુમાન મુક્યું છે. તેમાં નૈયાયિકોને માન્ય તર્કસંગ્રહાદિ અન્ય આગમશાસ્ત્રોની સાથે બાધા આવશે. એમ કદાચ તેઓ અહીં કહેશે. કારણ કે ન્યાયશાસ્ત્રમાં 'આકરજં સુવર્ણાદિકમ્' કહીને સુવર્ણને તૈજસ

માનેલું છે. તેથી અમારી જૈનોની પાર્થિવપણાની આ વાત તેઓના આગમ સાથે બાધિત થશે, અને જે હેતુ બાધિતહેત્વાભાસ થતો હોય તે સાધ્ય સાધી શકે નહીં, “યસ્ય સાધ્યાભાવઃ પ્રમાણાન્તરેણ સાધ્યતે સઃ બાધિતઃ” જે હેતુના સાધ્યનો અભાવ પ્રમાણાન્તરવડે સિધ્ધ થતો હોય તે મૂળહેતુ બાધિતહેત્વાભાસ કહેવાય છે. અહીં સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવ નામના સાધ્યનો અભાવ તૈજસત્વ, પ્રમાણાન્તર એવા આગમવડે સાબિત કરાય છે માટે “આકરોત્પત્તિમત્વ” હેતુ બાધિતહેત્વાભાસ થશે અને તેથી પાર્થિવ સાધ્યની સિધ્ધિ થશે નહીં.

આવા પ્રકારનું જો નૈયાયિક કદાચ કહે તો અમે જૈનો ઉત્તર આપીએ છીએ કે તે તમારું આગમપ્રમાણ અત્ર = અમને જૈનોને સિધ્ધ નથી, નિર્દોષ તરીકે સ્વીકાર્ય નથી. વાદી-પ્રતિવાદી એમ બન્નેને માન્ય એવું જે પ્રમાણ તે જ પ્રમાણ કહેવાય છે. તમારી આ વાતમાં રજુ કરાયેલું આ આગમપ્રમાણ તો માત્ર પ્રતિવાદી એવા નૈયાયિકોને જ માન્ય છે. પરંતુ વાદી એવા જૈનોને માન્ય નથી. માટે અન્યતરાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થવાથી નૈયાયિકની વાત ઉચિત નથી.

જેમ માટી-લોખંડ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે પાર્થિવ છે તે જ પ્રમાણે સુવર્ણ પણ ખાણમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે માટે પાર્થિવ જ છે. વળી અગ્નિ-વિદ્યુત્ આદિ જે જૈ તૈજસ છે તે તે દાહાત્મકધર્મવાળાં છે. સુવર્ણ દાહાત્મકધર્મ વાળું નથી. માટે પણ તૈજસ નથી પરંતુ પાર્થિવ છે. તેથી સુવર્ણને તૈજસ કહેનારું તમારું શાસ્ત્ર અમોને માન્ય નથી. માટે અમારો જૈનોનો હેતુ આગમબાધિત હેત્વાભાસ થતો નથી. ॥૧૯॥

અઙ્ગનં મરીચ-રોચનાદિકં, પાર્થિવં નનુ તવાઽપિ સમ્પતમ્ ।

અઙ્ગનેઽપિ તદસૌ પ્રવૃત્તિમાનપ્રયોજકવિઙ્મ્બઙ્મ્બરી ॥૨૦॥

મરીચ-રોચનાદિકં = મરીચ-દાહમ અને લીંબડાદિના રસથી બનાવેલું એવું, અઙ્ગનં = અંજન, પાર્થિવં = પાર્થિવ છે. એવું, નનુ = ખરેખર, તવાપિ = હે નૈયાયિક ! તને પણ, સમ્પતં = માન્ય છે. તદ્ = તેથી અસૌ = આ હેતુ (દ્રવ્યત્વે સતિ સ્પર્શ્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્), અઙ્ગનેઽપિ = અંજનમાં પણ, પ્રવૃત્તિમાન્ = પ્રવર્તે જ છે અને અંજન તૈજસ નથી જ, તેથી હેતુ સાધ્યાભાવમાં જવાથી અપ્રયોજક = અપ્રયોજકતાની (સાધ્યને સાધવાના અસામર્થ્યની) વિઙ્મ્બ = વિડંબનાના, ઙ્મ્બરી = આડંબરવાળો છે. અપ્રયોજકતાની પીડાથી યુક્ત છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે મરી-લીંબડો અને દાહમ આદિના રસથી બનાવેલું અંજન

પાર્થિવ છે આ વાત હે નૈયાયિક ! તને પણ માન્ય છે. અને તેથી તે અંજન તૈજસ નથી. છતાં સોળમા શ્લોકમાં તારા વડે કહેવાયેલો “દ્રવ્યત્વે સતિ સ્પસ્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્” આ હેતુ અંજનમાં પણ વર્તે છે. તમે આ હેતુ “તૈજસ” સાધ્ય સાધવા માટે રજુ કરેલો છે. પરંતુ તે હેતુ તૈજસના અભાવ એવા પાર્થિવ અંજનમાં પણ જાય છે તેથી અપ્રયોજકતાની વિડંબનાને પામે છે.

જે હેતુ પોતાનું સાધ્ય સાધી શકે અને કોઈ પણ દોષો ન લાગે તે પ્રયોજક હેતુ કહેવાય છે. અને જે હેતુ સાધ્ય ન સાધી શકે, દોષથી યુક્ત હોય, તે હેતુ અપ્રયોજક હેતુ કહેવાય છે. અહીં વ્યભિચારદોષ આવવાથી હે નૈયાયિકો ! તમારો હેતુ અપ્રયોજક થાય છે. ॥૨૦॥

હનુમલ્લોલલાઙ્ગુલમ્બાત્ તે સાધનાદતઃ ।

ન સિદ્ધિસ્તૈજસત્ત્વસ્ય, દૃષ્ટસુસ્પષ્ટદૂષણાત્ ॥૨૧॥

હનુમત્ = હનુમાનજીના, લોલ = ચંચળ, લાઙ્ગુલમ્બાત્ = લાંબા લાંબા પુંછડા જેવા, તે = હે નૈયાયિક ! તમારા, અતઃ સાધનાદ્ = આ હેતુથી, દૃષ્ટસુસ્પષ્ટદૂષણાત્ = અતિશય સ્પષ્ટ દૂષણ જોયેલું હોવાથી તૈજસત્ત્વસ્ય = ચક્ષુના તૈજસપણાની, ન સિદ્ધિ = સિધ્ધિ થતી નથી.

હનુમાનજીનું લાંબુ લાંબુ અને ઉપર નીચે ઉછળતું હોવાથી ચંચળ એવું પુછડું જ જાણે હોય એવો તમારો આ હેતુ પણ હે નૈયાયિક ! નિરર્થક લાંબો લાંબો છે. “દ્રવ્યત્વે સતિ સ્પસ્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્” આ હેતુ આટલો લાંબો લાંબો કર્યો તથાપિ અંજનમાં વ્યભિચારદોષ તો આવ્યો જ, માટે આવા લાંબા લાંબા હેતુમાં પણ અતિશય સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દૂષણ દેખાયેલું હોવાથી હે નૈયાયિક ! ચક્ષુમાં આ હેતુ તમારા તૈજસત્ત્વસાધ્યની સિધ્ધિ કરી શકતો નથી. ॥૨૧॥

ચક્ષુર્ન તૈજસમભાસ્વરતિગ્મભાવા, દમ્ભોવદિત્યનુમિતિપ્રતિષેધનાચ્ચ ।

સિદ્ધિ દધાતિ નયનસ્ય ન તૈજસત્ત્વં, તસ્માદમુષ્ય ઘટતે કિમુ રશ્મિવત્તા ? ॥૨૨॥

અભાસ્વરતિગ્મભાવાદ્ = ભાસ્વર શુકલ એવું રૂપ, અને તિગ્મભાવ એટલે ઉષ્ણસ્પર્શ, આ બે ગુણો ચક્ષુમાં ન હોવાથી, ચક્ષુઃ ન તૈજસમ્ = ચક્ષુ તેજની બનેલી જ નથી, અમ્ભોવદ્ = પાણીની જેમ, ઇતિ = આવા પ્રકારના, અનુમિતિ = અનુમાનવડે નૈયાયિકોની અનુમિતિનો પ્રતિષેધનાચ્ચ = પ્રતિષેધ=ખંડન થઈ જવાથી પણ નયનસ્ય તૈજસત્ત્વં = ચક્ષુનુ તૈજસપણું, સિદ્ધિ ન દધાતિ = સિધ્ધિને ધારણ કરતું નથી, તસ્માત્ = તેથી હે

નૈયાયિક ! અમુષ્ય = આ ચક્ષુની, રશ્મિવત્તા = કિરણોવાળાપણું તો કિમુ ઘટતે = ઘટે જ ક્યાંથી ?

જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને કહે છે કે તારો હેતુ અંજનમાં વ્યભિચારદોષવાળો હોવાથી અપ્રયોજક છે માટે સાધ્યસાધક નથી તેથી ચક્ષુ તૈજસ સિધ્ધ થઈ શકતી નથી. તથા તે ઉપરાંત પણ ચક્ષુ તૈજસ નથી. આ વાતને સિધ્ધ કરવા માટે અમારી જૈનીઓની પાસે સુંદર નિર્દોષ બીજું અનુમાન પણ છે. તે આ પ્રમાણે -

ચક્ષું, ન તૈજસમ્, અભાસ્વરતિગ્મભાવાત્, અમ્ભોવત્ ।

ચક્ષુ તેજની બનેલી નથી જ, દેદીપ્યમાન ભાસ્વરશુક્લરૂપ અને ઉષ્ણસ્પર્શ તેમાં ન હોવાથી, પાણીની જેમ, આવા પ્રકારના અમારા સુંદર અને નિર્દોષ અનુમાનવડે “ચક્ષુમાં તૈજસપણાની અનુમિતિનો” પ્રતિષેધ થઈ જતો હોવાથી ચક્ષુનું તૈજસપણું જ સિધ્ધ થતું નથી. હે નૈયાયિકો ! તમારું અનુમાન વ્યભિચારદોષવાળું હોવાથી અને તમારી વાતનો પ્રતિષેધ કરનારું પ્રતિસ્પર્ધી નિર્દોષ અનુમાન અમારી પાસે હોવાથી બન્ને રીતે ચક્ષુ તેજની બનેલી સિધ્ધ થતી નથી. (પરંતુ શરીરનો જ અંશ હોવાથી પાર્થિવ માત્ર જ સિધ્ધ થાય છે) તો પછી તેમાંથી રશ્મિચક્ર નીકળે છે અને જોય પાસે જાય છે અને પ્રાપ્યકારી બને છે આ બધી વાત સંગત કેમ થાય ? માટે ચક્ષુ તૈજસ ન હોવાથી રશ્મિવત્તા ઘટતી જ નથી. ॥૨૨॥

અપિ ચ -

પ્રત્યક્ષબાધઃ સમલક્ષિ પક્ષે, ન રશ્મયો યદ્ દૃશિ દૃષ્ટપૂર્વાઃ ।

તથા ચ શાસ્ત્રેણ તત્ત્વૈવ કાલાતીતત્ત્વદોષોઽપ્યુદપાદિ હેતોઃ ॥૨૩॥

અપિ ચ = વળી હે નૈયાયિક ! તમારા અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષબાધઃ = પ્રત્યક્ષબાધા, સમલક્ષિ = દેખાય છે. યદ્ = કારણ કે, પક્ષે દૃશિ = પક્ષરૂપ કરેલી ચક્ષુમાં, રશ્મયો = કિરણોનું ચક્ર સમૂહ ન દૃષ્ટપૂર્વાઃ = કદાપિ પહેલાં ક્યાંય જોયું નથી. તથા ચ = તેમ થવાથી, તત્ત્વૈવ શાસ્ત્રેણ = તમારા જ શાસ્ત્રથી, હેતોઃ = તમારા હેતુમાં, કાલાતીતત્ત્વદોષોઽપિ = કાલાતીતત્ત્વ (બાધિત) નામનો દોષ પણ ઉદપાદિ = ઉત્પન્ન કરાયો છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે - ચક્ષુ તેજની બનેલી છે. ચક્ષુમાંથી રશ્મિચક્ર નીકળે છે. અને સામે રહેલા જોયની સાથે રશ્મિચક્ર દ્વારા ચક્ષુ સન્નિકર્ષને પામે છે અને તેથી પ્રાપ્યકારી છે. આવા પ્રકારનું અનુમાન દશમા-અગ્યારમા શ્લોકમાં હે નૈયાયિક ! તમે જે બતાવ્યું

છે. તે તમારા અનુમાનમાં “પ્રત્યક્ષબાધા” નામનો દોષ આવે છે. કારણ કે ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર પૂર્વે કદાપિ જોયાં પણ નથી, અને દેખાતાં પણ નથી. માટે આ વાત પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે.

તમારા જ ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે અનુમાનના સાધ્યનો અભાવ પ્રત્યક્ષાદિ ઈતર પ્રમાણોવડે જણાતો હોય તો તે અનુમાનનો હેતુ કાલાતીત (કાલાત્યયાપદિષ્ટ અથવા બાધિત) કહેવાય છે અને આ કથન અહીં બરાબર લાગુ પડે જ છે. તમે ચક્ષુમાં તૈજસત્વ અને રશ્મિચક્ર કહો છો, અને પ્રત્યક્ષથી નથી તો ચક્ષુ તૈજસ દેખાતી કે નથી તો ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર દેખાતું, આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ બાધા આવતી હોવાથી તમારા જ શાસ્ત્રને અનુસારે તમારો જ હેતુ હે નૈયાયિક ! કાલાતીત (બાધિત) હેત્વાભાસ નામના દોષવાળો થાય છે. ॥૨૩॥

અનુદ્ભવદૂપજુષો ભવેયુષ્કેદ રશ્મયસ્તત્ર તતો ન દોષઃ ।

નન્વેવમેતસ્ય પદાર્થસાર્થપ્રકાશકત્વં ન સુવર્ણવત્ સ્યાત્ ॥૨૪॥

ચેદ્ = હવે જો, તત્ર = તે ચક્ષુમાં, રશ્મયઃ = કિરણો, અનુદ્ભવદ્ = અનુદ્ભૂત = અપ્રગટ, ન દેખાય તેવા, સ્વજુષઃ = રૂપથી યુક્ત છે તતો = તેથી, ન દોષઃ = અમને કોઈ પણ દોષ આવશે નહીં નન્વેવમ્ = બરેબર એમ માનવાથી, એતસ્ય = આ ચક્ષુનું પદાર્થસાર્થપ્રકાશકત્વં = પદાર્થોના સમૂહને પ્રકાશિત કરવાપણું સુવર્ણવત્ = સોનાની જેમ, ન સ્યાત્ = ઘટશે નહીં.

જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે હવે કદાચ નૈયાયિક એમ કહે કે તે ચક્ષુમાં રહેલાં રશ્મિચક્ર અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં છે. સારાંશ કે જેનું રૂપ ચર્મચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ દેખાય, તે ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં કહેવાય છે જેમ કે ઘટ-પટ, અને જેનું રૂપ ચર્મચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ ન દેખાય તે અનુદ્ભૂત રૂપવાળું કહેવાય, જેમ કે પાણીમાં નાખેલું મીઠું, દુધમાં નાખેલી સાકર, એમ અમે નૈયાયિકો ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણોને અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં માનીશું. તેથી “ઘટ-પટાદિ જોય પદાર્થોની સાથે સંયોગ પામેલાં તે કિરણો દેખાતાં નથી. તેથી “પ્રત્યક્ષબાધ આવે છે” એવો ઉપરના શ્લોકમાં જૈનોએ અમને નૈયાયિકોને જે દોષ આપ્યો હતો તે દોષ હવે અમને આવશે નહીં. કારણ કે ઘટ-પટાદિ જોય પદાર્થો કિરણોથી વીંટળાયેલા તો છે જ. પરંતુ અનુદ્ભૂત રૂપ હોવાથી દેખાતાં નથી એમ અમે નૈયાયિકો જવાબ આપીશું.

નનુ-એવમ્ એતસ્ય = જો આ પ્રમાણે નૈયાયિક કહેશે તો જેમ સુવર્ણ તમારા મતે તૈજસ છે પરંતુ પદાર્થના સમૂહનું પ્રકાશક નથી તેવી જ રીતે આ ચક્ષુ પણ પદાર્થના સમૂહનું પ્રકાશક રહેશે નહીં, સારાંશ એમ છે કે જો તમે નૈયાયિકો એમ કહેશો કે ચક્ષુ

તૈજસ જ છે. જે જે તૈજસ હોય છે તેમાં તેમાં રશ્મિયક હોય છે. ફક્ત દીપક અને સૂર્યની જેમ કોઈકમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળાં રશ્મિયક હોય છે અને સુવર્ણ તથા મણિની જેમ કોઈકમાં અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં રશ્મિયક હોય છે. અને ચક્ષુમાં અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં રશ્મિયક માનીશું. તો અમે જૈનો તમને કહીએ છીએ કે જેમ સુવર્ણ તૈજસ હોવા છતાં પણ અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં રશ્મિયક હોવાથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થનાં પ્રકાશક નથી, તે જ રીતે આ ચક્ષુ પણ તૈજસ હોવા છતાં પણ અનુદ્ભૂત રૂપવાળી હોવાથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થની પ્રકાશક થશે નહીં. કારણ કે તેનાં પણ રશ્મિયક અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં જ માનેલાં છે. આવો અપ્રકાશક થવાનો દોષ આવશે.

(અને કદાચ તમે નૈયાયિકો એમ કહેશો કે ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણો અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં હોવા છતાં પણ પ્રકાશક જ છે તો પછી ચક્ષુની જેમ સુવર્ણ પણ પ્રકાશક થવું જોઈએ તેવો દોષ પણ આવશે.) ॥૨૪॥

આલોકસાચિવ્યવશાદથાઽસ્ય, પ્રકાશકત્વં ઘટનામિચર્તિ ।

નન્વેવમેતત્સચિવસ્ય કિં સ્યાત્, પ્રકાશકત્વં ન કુટીકુટાદેઃ ? ॥૨૫॥

અથ = હવે, આલોકસાચિવ્યવશાદ = આલોક (દીપક અથવા સૂર્યાદિનો જે પ્રકાશ છે તે)ની પ્રધાનતાના વશથી, અસ્ય = આ ચક્ષુનું, પ્રકાશકત્વં = પ્રકાશકપણું, ઘટનાં = ઘટમાનદશાને, મિચર્તિ = પામશે, એમ અમે નૈયાયિકો માનીશું, તો ન્તુ = ખરેખર, એવમ્ = એમ માનવાથી, એતત્સચિવસ્ય = આ જ આલોકની પ્રધાનતાવાળા એવા, કુટીકુટાદેઃ = ઘર અને ઘટાદિનું પણ પ્રકાશકત્વં = કિં ન સ્યાત્ = પ્રકાશપણું કેમ નહીં થાય ?

હવે જો નૈયાયિકો આવો બચાવ કરે કે ચક્ષુ તૈજસ જ છે. તેમાંથી અનુદ્ભૂત રૂપવાળાં રશ્મિયક નીકળે જ છે. પરંતુ તેને સૂર્ય-દીપકાદિના આલોકની સહાય મળવાથી તે પ્રકાશક બની જાય છે. એમ અમે માનીશું. આ રીતે ચક્ષુ પોતે સુવર્ણની જેમ અપ્રકાશક હોવા છતાં પણ આલોકની સહાયથી તે ચક્ષુની પ્રકાશકતા ઘટી શકે છે. એમ હે નૈયાયિક ! જો કહેશો તો તમારા કહેવાથી આ સાબિત થાય છે કે જે પોતે અપ્રકાશક જ ભલે હોય પરંતુ આલોકનો સહકાર મળે તો પ્રકાશક બની શકે છે તો આ રીતે સ્વયં અપ્રકાશક એવાં કુટી (ઘર) અને કુટાદિ (ઘટપટાદિ પદાર્થો) પણ આલોકના સહાયથી પ્રકાશક કેમ થતા નથી ? થવા જ જોઈએ. ॥૨૫॥

અથાસ્તુ કામં નનુ તૈજસત્ત્વમુત્તેજિતં કિં ન ભવેત્ ત્વયાઽસ્ય ।

તથા ચ નવ્યસ્ત્વદુપજ્ઞ ઇષોઽદ્વૈતપ્રવાદોઽજ્ઞિ તૈજસત્ત્વે ॥૨૬॥

અથ = હવે, અસ્તુ = હો, કામં = ઈચ્છા મુજબ, નનુ = ખરેખર, ત્વયા = હે નૈયાયિક ! તારાવડે અસ્ય = આ કટકુટ્યાદિનું, તૈજસત્ત્વમ્ = તૈજસપણું પણ, ઉત્તેજિતં = સ્વીકારાયેલું, કિં ન ભવેત્ = કેમ નહીં થાય ? તથા ચ = તેમ થવાથી, ત્વદુપજ્ઞઃ = તારો માનેલો, ણ્ણઃ = આ આલોકના સહકારથી બધું જ પ્રકાશક અને તૈજસ બને છે. આ માર્ગ તૈજસત્ત્વે = તૈજસપણાની માન્યતામાં, નવ્યઃ = અપૂર્વ એવો, અદ્વૈતપ્રવાદો = અદ્વૈતવાદ જ, અજનિ = થયો.

હવે કદાચ નૈયાયિક એમ કહે કે ચક્ષુ તૈજસ છે અને આલોકના સહકારથી પ્રકાશક બને છે. એમ અમે જ્યારે માનીએ છીએ ત્યારે તમે જૈનો અમને કટકુટ્યાદિમાં આલોકના સહકારથી પ્રકાશકપણાની આપત્તિ આવશે એમ કહો છો તો તેની સામે અમે જણાવીએ છીએ કે સારું. તે કટકુટ્યાદિ પણ કામં = તમારી ઈચ્છા મુજબ ભલે પ્રકાશક હો, અર્થાત્ તે કટકુટ્યાદિને પણ અમે પ્રકાશક માનીશું. તો તેનું ખંડન કરતાં જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે-

આલોકના સહકારથી કટકુટ્યાદિ જો પ્રકાશક બને છે એમ હે નૈયાયિક ! જો તમે કહેશો તો (એક તો પ્રત્યક્ષબાધ દોષ આવશે જ, કારણ કે આલોકનો સહકાર મળવા છતાં ચક્ષુની જેમ કટકુટ્યાદિ પ્રકાશક થતાં દેખાતાં નથી તથા વળી) આલોકના સહકારથી ચક્ષુની જેમ કટકુટ્યાદિનું પ્રકાશકપણું તમારાવડે સ્વીકારાયું, તેમ આલોકના સહકારથી ચક્ષુની જેમ કટકુટ્યાદિ તૈજસ છે એમ પણ સ્વીકારાયેલું કેમ નહીં થાય ? અને આ રીતે જે વસ્તુ સ્વયં પોતે અપ્રકાશક અને અતૈજસ છે છતાં તે વસ્તુ જો આલોકના સહકારથી જ પ્રકાશક અને તૈજસ બની જતી હોય તો જગતના સર્વે પદાર્થમાત્ર આલોકના સહકારથી જ પ્રકાશક અને તૈજસ થવા લાગશે, જગતમાં કોઈપણ પદાર્થ પ્રકાશકત્વ અને તૈજસત્ત્વ વિનાનો રહેશે નહીં, આ રીતે પ્રકાશકત્વ અને તૈજસત્ત્વની બાબતમાં તમારો આ કોઈ નવો જ અદ્વૈતવાદ સિધ્ધ થશે. આલોકના સહકારમાત્રથી વસ્તુ પ્રકાશક અને તૈજસ બની જાય એવું અમે ક્યાંય જોયું પણ નથી અને સાંભળ્યું પણ નથી. એટલે જગતથી વિરુદ્ધ એવો તમારો આ કોઈ નવો જ (અપૂર્વ જ) માર્ગ (મત) સિદ્ધ થશે. ॥૨૬॥

उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसंपर्कतश्चेत्,

तत्रोद्भूताः सपदि रुचयो लोचने रोचमानाः ।

यद् गृह्यन्ते न खलु तपनालोकसंपत्प्रतान,

स्तस्मिन् हेतुर्भवति हि दिवा दीपभासामभासः ॥૨૭॥

चेत् = હવે જો નૈયાયિકો ! તમે આમ કહેશો કે તરણિ = સૂર્યના કિરણશ્રેણિ =

કિરણોના સમૂહના, સમ્પર્કતઃ = સંયોગથી, અર્થાત્ આલોકના સહકારથી, તત્ર લોચને = તે ચક્ષુમાં, ઉદ્ભૂતા = ઉદ્ભૂત એવાં, અર્થાત્ દેખી શકાય તેવાં, અને રોચમાનાઃ = દેદીપ્યમાન એવાં, સ્વયઃ = કિરણોનો સમૂહ, સપદિ = જલ્દી જલ્દી, ઉત્પદ્યન્તે = ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ચદ્ ન ગૃહ્યન્તે = તે કિરણો જે દેખાતાં નથી, તસ્મિન્ = તેમાં, તપન = સૂર્યના, આલોક = પ્રકાશની, સંપત્ = સંપત્તિનો, પ્રતાનઃ = વિસ્તાર-સમૂહ, ખલુ = જ હેતુર્ભવતિ = કારણ છે. જેમ દિવા = દિવસે, દીપભાસામ્ = દીવાના કિરણોનો, અભાસઃ = ભાસ થતો નથી તેમ.

હે નૈયાયિક ! હવે જો તમે એમ કહેશો કે ચક્ષુમાં આલોકની સહાયથી રશ્મિચક્ર તો ઉત્પન્ન થાય જ છે. અર્થાત્ સૂર્યના પ્રકાશની શ્રેણીના સંપર્કમાત્રથી ઉદ્ભૂત એવાં એટલે કે દેખી શકાય તેવાં જાજ્વલ્યમાન રશ્મિચક્ર ઉત્પન્ન તો થાય જ છે. પરંતુ જાજ્વલ્યમાન અને ઉદ્ભૂત રશ્મિચક્ર હોવા છતાં પણ તે કિરણો જે દેખાતાં નથી. તેમાં સૂર્યના કિરણોના સમૂહનો પ્રતાપ જ કારણ છે. જેમ દિવસે દીપકનાં કિરણો ઉદ્ભૂત હોવા છતાં સૂર્યના પ્રકાશથી પરાભૂત થવાના કારણે દેખી શકાતાં નથી. તે જ રીતે નેત્રરશ્મિ પણ સૂર્યથી પરાભૂત થવાના કારણે હોવા છતાં પણ દેખાતાં નથી. (એમ અમે નૈયાયિકો કહીશું.)

॥૨૭॥

મુષ્ટિગ્રાહ્યે કુવલયદલશ્યામલિમ્બાઽવલિસે,
સ્ફીતે ધ્વાન્તે સ્ફુરતિ ચરતો ઘૂકકાકોદરાદેઃ ।
કિં લક્ષ્યન્તે ક્ષણમપિ રુચો લોચને નૈવ યસ્મા,
દાલોકસ્ય પ્રસરણકથા કાચિદપ્યત્ર નાસ્તિ ॥૨૮॥

જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે નૈયાયિકના ઉપરોક્ત બચાવવાળી યુક્તિનો પ્રતિકાર આ પ્રમાણે છે -

મુષ્ટિગ્રાહ્યે = અતિશય ગાઢ એવું, કુવલયદલ = કમળની પાંખડી જેવા, શ્યામ = કાળા કાળા, લિમ્બા = તેજ વડે, અવલિસે = અવલિપ્ત કરાવેલું, અને સ્ફીત = વિશાળ એવું ધ્વાન્તે = અંધારું સ્ફુરતિ = ચારે બાજુ ફેલાતે છેતે, ચરતો = તેમાં ફરનારા એવા, ઘૂક = ધ્રુવડ અને કાકોદરાદેઃ = સર્પ વિગેરેના, લોચન = નેત્રોમાં, ક્ષણમપિ = એકક્ષણવાર પણ, કિં = શા માટે, નૈવ લક્ષ્યન્તે = દેખાતાં નથી ? અર્થાત્ દેખાવાં જોઈએ, યસ્માદ્ = કારણ કે, અત્ર = આ ગાઢઅંધારી રાત્રિમાં નેત્રકિરણોનો પ્રતિબંધ કરે તેવા, આલોકસ્ય = સૂર્યના પ્રકાશના પ્રસરણકથા = વિસ્તારની કથા, કાચિદપિ = કંઈ પણ, નાસ્તિ = નથી.

જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને કહે છે કે જો દિવસે ચક્ષુમાંથી ઉદ્ભૂત રશ્મિચક્ર નીકળતું હોય પરંતુ સૂર્યના કિરણોથી પરાભૂત થવા માત્રથી જો તે રશ્મિચક્ર દેખાતું ન હોય, તો અતિશય ગાઢ એવા અંધારામાં, જાણે કાળા કમળની (ચંદ્રવિકાસી કમળની) પાંખડી જેવા કાળા કાળા તેજથી વ્યાપ્ત એવા અંધારામાં, તથા સ્ફીત = એટલે ચોતરફ ફેલાયેલા એવા અંધારામાં આમથી તેમ હરતા-ફરતા એવા ધ્રુવડ અને સર્પાદિના લોચનોમાં (ચક્ષુ તૈજસ અને રશ્મિચક્રવાળી હોવાથી તેમાં) થી નીકળતાં રશ્મિચક્ર એક ક્ષણમાત્ર પણ કેમ દેખાતાં નથી ? દેખાવાં જ જોઈએ, કારણ કે રશ્મિચક્રનો પરાભવ કરે એવી આલોકના (સૂર્યનાં કિરણોના) વિસ્તારની જે કથા હતી તે કથા અહીં તો બીલકુલ છે જ નહીં.

માટે રાત્રે સૂર્યપ્રકાશ ન હોવા છતાં પણ ધ્રુવડ અને સર્પાદિના નેત્રોનાં રશ્મિચક્ર દેખાતાં નથી. તેનો અર્થ એ થાય છે કે નેત્રમાં રશ્મિચક્ર છે જ નહીં અને નેત્ર તૈજસ પણ છે જ નહીં. ॥૨૮॥

उत्पत्तिरुद्भूततयाऽथ तासां, तत्रैव यत्रास्ति रविप्रकाशः ।

काकोदरादेरपि तर्हि नैताः, कीटप्रकाशे कुशला भवेयुः ॥२९॥

અથ હવે, તાસાં = તે રુચિની અર્થાત્ તે કિરણોની, ઉદ્ભૂતતયા = ઉદ્ભૂતપણે, ઉત્પત્તિઃ = ઉત્પત્તિ, તત્રૈવ = ત્યાં જ થાય છે કે યત્ર = જ્યાં, રવિપ્રકાશઃ = સૂર્યનો પ્રકાશ, અસ્તિ = હોય છે. એમ જો કહો તર્હિ = તો, કાકોદરાદેરપિ = સર્પાદિનાં, એતાઃ = આ નેત્રરશ્મિઓ, કીટપ્રકાશે = કીડાને જોવામાં, કુશલં = કુશળ, ન ભવેયુઃ = થવાં જોઈએ નહીં.

હવે હે નૈયાયિક ! જો તમે એમ કહો કે રાત્રિના ટાઈમે ધ્રુવડ અને સર્પાદિની ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર નીકળે જ છે. છતાં તે જે દેખાતાં નથી તેમાં કારણ એ છે કે “જ્યાં રવિપ્રકાશ સહકારી કારણ હોય ત્યાં જ ઉદ્ભૂત સ્વરૂપે ઉત્પત્તિ હોય છે,” રાત્રે રવિપ્રકાશની સહાય નથી એટલે ઉદ્ભૂતરૂપે ઉત્પત્તિ નથી, પરંતુ અનુદ્ભૂતરૂપે ઉત્પત્તિ છે એટલે રાત્રે કિરણો હોવા છતાં પણ દેખાતાં નથી. એમ અમે નૈયાયિકો કહીશું. તો જૈનાચાર્યશ્રી કહે છે કે જો એમ હોય તો મનુષ્યાદિની ચક્ષુનાં કિરણો સૂર્યના પ્રકાશની સાહાય્યથી જ જેમ ઉદ્ભૂત રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સૂર્યના કિરણોની સહાયથી જ પ્રકાશક થાય છે. તથા તે નેત્રરશ્મિ સૂર્યથી પરાભૂત હોવાથી દેખાતાં નથી પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશની સહાયથી જ ઘટપટને દેખાડવામાં સમર્થ બને છે અને તેથી જ રાત્રે ઘટપટને દેખાડી શકતાં નથી. તો તેની જેમ સર્પ-ધ્રુવડાદિની ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણો પણ અનુદ્ભૂત હોવાથી રાત્રે ભલે ન દેખાઓ પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશની સાહાય્ય નહીં મળવાથી કીટાદિ વસ્તુને જોવામાં કુશળ કેમ બનશે ?

અર્થાત્ રાત્રિના સમયે સૂર્યના પ્રકાશની સાહાય્ય ન હોવાથી મનુષ્યના નેત્રની જેમ જ સર્પ-ધુવડાદિનાં નેત્રો પણ કીટાદિનાં પ્રકાશક બનવાં જોઈએ નહીં. ॥૨૯॥

અવિવરતિમિરવ્યતિકર, પરિકરિતાઽપવરકોદરે વ્વચન ।

વૃષદંશદૃશિ ન દૃષ્ટા, મરીચયઃ કિમુ કદાચિદથ ? ॥૩૦॥

અવિવર = વિવર-છિદ્ર વિનાનું, અર્થાત્ ગાઢ એવા, તિમિર = અંધકારના, વ્યતિકર = સમૂહથી, પરિકરિત = વ્યાપ્ત-ભરપૂર એવા, અપવરકોદરે = ઓરડાના મધ્યભાગમાં (ફરતી એવી) વૃષદંશદૃશિ = બિલાડીના નેત્રોમાં, મરીચયઃ = નીકળતાં એવાં કિરણો, હે જૈન ! તમારા વડે કિમ્ = શું, વ્વચન = ક્યાંય, કદાચિદ્ = ક્યારે પણ, ન દૃષ્ટાઃ = નથી જોવાયાં ?

નૈયાયિક પોતાના પક્ષનો બચાવ કરતાં જણાવે છે. હે જૈન ? સૂર્યના પ્રકાશના વિરહમાં ધુવડ અને સર્પાદિના નેત્રોમાંથી નીકળતાં રશ્મિયક દેખાતાં નથી. આ ઉપરથી તમે જૈનો જો એમ જ કહેવા માગતા હો કે નેત્રમાંથી રશ્મિયક નીકળતાં જ નથી. કારણ કે જો નીકળતાં હોત તો અંધારામાં ધુવડ અને સર્પના નેત્રોમાંથી નીકળતાં રશ્મિયક દેખાવાં જોઈએ, પરંતુ તમારૂં જૈનોનું આ કહેવું વ્યાજબી નથી. કારણ કે જો નેત્રમાંથી રશ્મિયક નીકળતાં જ ન હોત તો અતિશય ગાઢ અંધકારથી ભરેલા ઓરડાના મધ્યભાગમાં આમથી તેમ ફરતી એવી બિલાડીના નેત્રોમાંથી ચારે બાજુ ફેલાતાં રશ્મિયક તમારા વડે (જૈનો વડે) શું ક્યાંય ક્યારેય નથી જોવાયા ? ગાઢ અંધારામાં પણ બિલાડીની આંખો ચક્રમક-ચક્રમક થતી દેખાય જ છે. આ વાત સર્વ દુનિયા જાણે છે. માટે રશ્મિયક છે જ. જ્યારે તે પરાભવ પામેલ હોય ત્યારે તે રશ્મિયક ન દેખાય, અને જ્યારે પરાભવ પામેલ ન હોય ત્યારે તે રશ્મિયક દેખાય, પરંતુ રશ્મિયક ચોક્કસ છે જ. જોય સાથે જોડાય જ છે તેથી યક્ષુ નિયમા પ્રાપ્યકારી જ છે. હે જૈન ! અપ્રાપ્યકારીની તમારી વાત વ્યાજબી નથી. ॥૩૦॥

અત એવ વિલોકયન્તિ સમ્યક્, તિમિરાઙ્કૂરકરમ્બિતેઽપિ કોળે ।

મૂષકપરિપન્થિનઃ પદાર્થાઙ્જ્વલનાઽલોકવિજૃમ્ભણં વિનૈવ ॥૩૧॥

અત એવ = આ કારણથી જ, તિમિરાઙ્કૂર = અંધકારના સમૂહથી કરમ્બિતેઽપિ = ભરપૂર એવા પણ, કોળે = ખૂણામાં રહેલા, પદાર્થાન્ = પદાર્થોને મૂષકપરિપન્થિનઃ = ઉંદરની વિરોધી અર્થાત્ બિલાડીઓ, જ્વલન = અગ્નિ-સૂર્યાદિના, આલોક = પ્રકાશના, વિજૃમ્ભણં = વિસ્તાર, વિનૈવ = વિના જ, અર્થાત્ તેની સહાય વિના જ, સમ્યક્ = સારી રીતે, વિલોકયન્તિ = જોઈ શકે છે.

નૈયાયિક જ પોતાનો બચાવ કરતાં બિલાડીના દંડોત્તને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે કે હે જૈન ! આ જ કારણથી એટલે કે નેત્રમાં રશ્મિયક હોવાથી જ ગાઢ અંધારાથી ભરેલા ખુણામાં રહેલા ઉદર આદિ પદાર્થોને દીપક- કે સૂર્યના પ્રકાશની મદદ લીધા વિના પણ બિલાડી જોયને જોઈ શકે છે. માટે રશ્મિયક છે જ. અને જોય સાથે જોડાય જ છે. ॥૩૧॥

અત્રોત્તરમ્ -

ચાકચિક્વ્યપ્રતિભાસમાત્રમત્રાસ્તિ વજ્રવત્ ।

નાંશવઃ પ્રસરન્તસ્તુ, પ્રેક્ષ્યન્તે સૂક્ષ્મકા અપિ ॥૩૨॥

અત્ર = અહીં જૈનાચાર્યશ્રી, ઉત્તરમ્ = ઉત્તર આપે છે કે, બિલાડીના તે નેત્રમાં, ચાકચિક્વ્ય = ચક્રમકપણાવાળા રૂપ માત્રનો જ, પ્રતિભાસમાત્રમ્ = પ્રતિભાસ જ, અત્રાસ્તિ = અહીં બિલાડીમાં છે વજ્રવત્ = વજ્રરત્નની જેમ, સૂક્ષ્મકા અપિ = સૂક્ષ્મ એવાં પણ, અંશવઃ = અંશુઓ-કિરણો, પ્રસરન્તઃ = ફેલાતાં હોય, તેવું ન પ્રેક્ષ્યન્તે = દેખાતું જ નથી.

આ ગાથામાં જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને ઉત્તર આપે છે કે હે નૈયાયિક ! આ બિલાડીનાં નેત્રો જે રાત્રે દેખાય છે. તેમાં તે નેત્રોમાં રહેલું ચક્રમક-ચક્રમક થતું રૂપમાત્ર જ છે. પરંતુ કિરણો નથી. જેમ વજ્રરત્ન, મણિરત્ન, વૈદુર્ય-નીલકાન્તમણિ ઇત્યાદિ રત્નોમાં રહેલાં ચક્રમક પણ ચક્રમકતાં રૂપમાત્ર જ ચક્રુથી દેખાય છે. પરંતુ કિરણો છે જ નહીં. તેમ અહીં બિલાડીના નેત્રમાં માત્ર રૂપનો જ બોધ થાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ એવાં પણ કિરણો વિસ્તાર પામતાં દેખાતાં નથી જ. ॥૩૨॥

માર્જારસ્ય યદીક્ષણપ્રણયિનઃ કેચિદ્ મયૂખાઃ સખે ?,

વિદ્યેન્ ન તદા કથં નિશિ ભૂશં તચ્ચક્ષુષા પ્રેક્ષિતે ।

પ્રોન્મીલત્કરપુઞ્જપિઞ્જરતનૌ સઙ્ગાતવત્યુન્દુરે,

પ્રોજ્જૃમ્હેત તવાડપિ હન્ત ! ધિષ્ણા દીપ્રપ્રદીપાદ્ યથા ॥૩૩॥

વળી હે નૈયાયિક ! યદિ = જો, માર્જારસ્ય = બિલાડીના, ઈક્ષણ = નેત્રની, પ્રણયિનઃ = સાથે સ્નેહવાળા, અર્થાત્ નેત્રસંબંધી, કેચિદ્ = કોઈ, મયૂખાઃ = કિરણો, સખે = હે મિત્ર, વિદ્યેન્ = જો હોત, તદા = તો, તચ્ચક્ષુષા = તે બિલાડીના નેત્રવડે, નિશિ ભૂશં પ્રેક્ષિતે = રાત્રિમાં ધારી ધારીને જોવાયેલા એવા અને પ્રોન્મીલત્કરપુઞ્જ = શરીર ઉપર પડતા એવા કિરણોના સમૂહવડે, પિઞ્જરતનૌ = રંગબેરંગી બન્યું છે શરીર જેનું એવા, અને સઙ્ગાતવતિ = જોઈ શકાય એવી વિશિષ્ટ અવસ્થા બની છે જેની એવા, ઉન્દુરે = ઉદરને વિષે યથા દીપ્રપ્રદીપાદ્ = જેમ દેદીપ્યમાન એવા દીવાથી તવાપિ = તને પણ,

(આ ઉંદર છે એવી) ઘિષ્ણા = બુદ્ધિ થાય છે. તે બુદ્ધિ હ્રત્ત = ખરેખર અહીં કથં ન પ્રોજ્જમ્ભતે = કેમ થતી નથી ?

જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને સમજાવે છે કે હે નૈયાયિક ! જો બિલાડીની આંખમાંથી રશ્મિચક્ર જેવાં કોઈ કિરણો નીકળતાં હોત અને ઉંદર આદિ જોય પદાર્થો ઉપર પડતાં હોત તો, જેમ દેદીપ્યમાન દીવાની જ્યોતથી વ્યાપ્ત બનેલો ઉંદર તને દેખાય છે. તેમ આ બિલાડીના નેત્રના કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલો ઉંદર તને કેમ દેખાતો નથી ?

ઘટપટને દેખાડનાર દીપક કદાચ કોઈથી આવૃત હોય તો ભલે કદાચ ન પણ દેખાય, પરંતુ દેદીપ્યમાન દીપકના તેજથી વ્યાપ્ત એવા ઉંદર-ઘટ-પટાદિ જોયપદાર્થો તો મનુષ્યોને દેખાય જ છે. તેવી જ રીતે હે નૈયાયિક ! જો બિલાડીના નેત્રોમાંથી રશ્મિચક્ર નીકળતાં હોય તો જ્યોતની સમાન રશ્મિચક્ર, અને તેનાથી વ્યાપ્ત એવા ઉંદર-ઘટ-પટાદિ પદાર્થો તને (અર્થાત્ સામાન્ય મનુષ્યોને) કેમ દેખાતા નથી ! માત્ર બિલાડીને જ ઉંદર આદિ દેખાય છે. પરંતુ તને, અમને કે સામાન્ય મનુષ્યને કોઈને દેખાતા નથી. માટે કંઈક સમજ કે તે બિલાડીના નેત્રમાંથી રશ્મિચક્ર નીકળતા જ નથી. રશ્મિચક્ર છે જ નહીં. માત્ર બિલાડીઓના નેત્રની આવી યોગ્યતા = શક્તિવિશેષ જ છે કે જે અંધારામાં પણ જોયને જોઈ શકે છે. ॥૩૩॥

કૃશતરતયા તેષાં નો ચેદુદેતિ મતિસ્તવ,
પ્રભવતિ કથં તસ્યાઽપ્યસ્મિન્નસૌ નિરુપપ્લવા ?
ઘટનનિપુણા સાક્ષાત્ પ્રેક્ષાવિધૌ હિ તતિસ્ત્વિષાં,
ન ખલુ ન સમા ધીમન્ ! સા ચોભયત્ર વિભાવ્યતે ॥૩૪॥

વળી હે નૈયાયિક ! ચેદ્ = જો, તેષાં = તે બિલાડીનાં નેત્રકિરણો, કૃશતરતયા = અતિશય પાતળાં હોવાના કારણે, અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે, ત્ત્વ = તને (અમને તથા સામાન્ય મનુષ્યને) મતિઃ = “આ ઉંદર છે” એવી બુદ્ધિ, નો ડેતિ = થતી ન હોય, તસ્યાપિ = તો તે બિલાડીને પણ, અસ્મિન્ = આ ઉંદરને વિષે, અસૌ = “આ ઉંદર છે” એવી બુદ્ધિ, નિરુપપ્લવા = નિર્વિઘ્નવાળી, કથં પ્રભવતિ = કેમ હોઈ શકે ? હિ = કારણ કે, સાક્ષાત્ પ્રેક્ષાવિધૌ = સાક્ષાત્ વસ્તુ દેખાડવાની વિધિમાં, ઘટનનિપુણા = સામર્થ્યથી નિપુણ એવી ત્વિષાં તતિઃ = કિરણોની પંક્તિ, ધીમન્ = હે બુદ્ધિશાળી નૈયાયિક ! ન સમા ખલુ ન, = ખરેખર સમાન નથી એમ નહીં પરંતુ સમાન જ છે અને, સા ચ = તે કિરણોની પંક્તિ, ઓભયત્ર = બન્ને જગ્યાએ, વિભાવ્યતે = જણાય જ છે.

વળી જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને સમજાવે કે હે નૈયાયિક ! હવે કદાચ તું એવો બચાવ કરે, એટલે કે તારા મનમાં આવી વિચારણા આવે કે બિલાડીના નેત્રમાં રશ્મિચક્ર છે જ, અને તે ઉંદર ઉપર જાય છે. પરંતુ તે કિરણોની પંક્તિ અતિશયકૃશ હોવાથી એટલી બધી પાતળી છે કે જેથી નથી તો તે કિરણોની પંક્તિ અમને દેખાતી કે નથી તો તે કિરણોની પંક્તિથી વ્યાપ્ત એવો ઉંદર અમને દેખાતો, આ પંક્તિ અતિશયકૃશ હોવાથી અમને ઉંદરાદિ જોયપદાર્થો દેખાડવામાં દીપકની જ્યોતની જેમ સમર્થ નથી. અર્થાત્ દીપકનાં કિરણો સ્થૂલ છે અને બિલાડીના નેત્રમાંથી નિકળેલાં રશ્મિચક્ર અતિશયકૃશતર છે. તેથી ઉંદરાદિ જોયપદાર્થો આપણને જણાતા નથી.

આ પ્રમાણે જો કહીશ તો હે નૈયાયિક ! તે કિરણોની પંક્તિ અતિશયકૃશ હોવાથી બિલાડીને પણ “આ ઉંદર છે. આ ઉંદર છે” આવી બુદ્ધિ નિર્વિદ્ને કેમ કરાવશે ? કારણ કે કિરણોનું કૃશપણું બન્ને જગ્યાએ સમાન જ છે.

સારાંશ કે દીપકની જ્યોત જ્યારે દેદીપ્યમાન હોય ત્યારે તે જ્યોત અને તેનાથી વ્યાપ્ત એવા ઘટપટ જેમ ચૈત્રને દેખાય છે તે જ રીતે મૈત્રને પણ દેખાય જ છે. અને તે જ દીપકની જ્યોત જ્યારે જ્યારે મંદ-મંદ હોય છે. ત્યારે ત્યારે તે જ્યોતથી જેમ ચૈત્રને ઘટપટાદિ પદાર્થો દેખાતા નથી તેવી જ રીતે મૈત્રને પણ દેખાતા નથી જ, કારણ કે ચૈત્ર હોય કે મૈત્ર હોય પરંતુ ઘટ-પટાદિ જોયપદાર્થો દેખાડવામાં દીપકની જ્યોત સદા સમાન જ છે. તે જ પ્રમાણે બિલાડીના નેત્રોનાં કિરણો જો કૃશતર હોય અને તે કારણથી તે ઉંદરાદિ કિરણોથી વ્યાપ્ત હોવા છતાં તમને (અમને, અને સામાન્ય મનુષ્યને) કિરણો અને ઉંદરાદિ ન દેખાતા હોય તો તે જ કારણથી બિલાડીને પણ ઉંદરાદિ જોય પદાર્થો ન જ દેખાવા જોઈએ. તેથી બિલાડીને અંધારામાં ઉંદર દેખાય અને તમને-અમને ન દેખાય તેમાં કારણ ખરેખર કિરણો કે કિરણોની કૃશતા કારણ નથી, પરંતુ ખરેખર બિલાડીના નેત્રોમાં રહેલી તથાવિધ યોગ્યતા જ કારણ છે. માટે બિલાડીના નેત્રમાં પણ નથી રશ્મિચક્ર કે નથી રશ્મિચક્રની કૃશતા. ॥૩૪॥

અમૂહમ્મૂષિકારીણાં, તસ્માદસ્તિ સ્વયોગ્યતા ।

ચયા તમસ્યપીક્ષન્તે, ન ચક્ષુ રશ્મિવત્ પુનઃ ॥૩૫॥

તસ્માદ્ = તેથી, મૂષિકારીણાં = બિલાડીઓની, અમૂહગ્ = આવા પ્રકારની (આ શબ્દ સ્વયોગ્યતા નું વિશેષણ હોવાથી સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા એકવચન છે.) સ્વયોગ્યતા = પોતાની યોગ્યતા જ માત્ર અસ્તિ = છે. કે ચયા = જે સ્વયોગ્યતાવડે તમસિ અપિ =

અંધકારમાં પણ (ઉંદરાદિને) ઈક્ષન્તે = જુએ છે. પુનઃ = પરંતુ, 'ચક્ષુ' = નેત્ર, રશ્મિવત્ ન = કિરણોવાળી નથી.

જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે હે નૈયાયિક ! ઉપર કહેલી યુક્તિથી બિલાડીઓના નેત્રોમાં તેવા પ્રકારની એક વિશિષ્ટ યોગ્યતા જ છે કે જેના વડે અંધારામાં પણ રહેલા ઉંદરાદિને તે જોઈ શકે છે. પરંતુ તેની ચક્ષુ રશ્મિચક્રવાળી નથી. પદાર્થમાં રહેલી એક યોગ્યતા જ ખરું વાસ્તવિક કારણ છે. જેમ લોહચુંબક લોહને ખેંચી શકે છે. બીજી ધાતુને નહીં. કારણ કે તેમાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતા છે. માટી અને પથ્થર બન્ને પુદ્ગલ છે પરંતુ એક પાણીથી પીગળે છે અને બીજું નથી પીગળતું, કારણ સ્વયોગ્યતા જ છે. દૂધ મેળવણના સંયોગથી દહીં બને છે. પરંતુ પાણી મેળવણનો યોગ થવા છતાં દહીં બનતું નથી કારણ સ્વયોગ્યતા જ છે. તેની જેમ અહીં પણ બિલાડીના નેત્રોમાં તથાપ્રકારની સ્વયોગ્યતા છે કે જેના વડે તે અંધારામાં પણ ઉંદરાદિને જોઈ શકે છે અને તમારા, અમારા, કે સામાન્ય મનુષ્યોના નેત્રોમાં તેવા પ્રકારની સ્વયોગ્યતા નથી કે તે અંધારામાં ઉંદરાદિ જોય પદાર્થને જોઈ શકે. આ પ્રમાણે સ્વયોગ્યતા જ કારણ છે. પરંતુ હે નૈયાયિક ! રશ્મિચક્ર તો નથી જ. ॥૩૫॥

इत्थं न चक्षुषि कथञ्चिदपि प्रयाति,
संसिद्धिपद्धतिमियं खलु रश्मिवत्ता ।
तस्मात् कथं कथय तार्किक ! चक्षुषः स्यात्,
प्राप्यैव वस्तुनि मतिप्रतिबोधकत्वम् ? ॥३६॥

इत्थं = આ રીતે વિચારણા કરતાં, ચક્ષુષિ = નેત્રમાં, इयं = આ રશ્મિવત્તા = રશ્મિવાળાપણું, कथञ्चिदपि = કોઈ પણ રીતે, संसिद्धि-पद्धति = સિદ્ધિની પદવીને, न प्रयाति = પામતું નથી. तस्मात् = તેથી તાર્કિક = હે નૈયાયિક ! कथय = તમે જ કહો કે, चक्षुषः = ચક્ષુનું વસ્તુનિ प्राप्यैव = વસ્તુની પાસે પહોંચીને જ, मतिप्रतिबोधकत्वम् = જ્ઞાન કરાવવાપણું, कथं स्यात् = કેમ ઘટી શકે ?

જૈનાચાર્યશ્રી આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં નૈયાયિક પ્રત્યે જણાવે છે કે આ રીતે રશ્મિચક્રની વિચારણા કરતાં કોઈ પણ યુક્તિથી નેત્રમાં આ રશ્મિવત્તા ઘટી શકતી નથી. તેથી હે નૈયાયિક ! તમે જ કહો કે ચક્ષુઃ વસ્તુ પાસે જઈને સન્નિકર્ષપણાને પામીને જોય વસ્તુને જણાવતી હોય આ વાત કેવી રીતે યુક્તિયુક્ત કહેવાય ? માટે ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે આ વાત કોઈ પણ રીતે યુક્ત નથી. પરંતુ અપ્રાપ્યકારી જ છે આવા પ્રકારની જૈનદર્શનની વાત જ બરાબર છે.

૧. “ચક્ષુઃ” રૂપ હતું, રૂનો લોપ થઈ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવાથી ચક્ષુ એવું રૂપ સંધિના નિયમથી બન્યું છે.

વળી અહીં ગ્રન્થકારે તાર્કિક શબ્દપ્રયોગ કરીને સમજાવવા માટે તેની મીઠી મશકરી પણ કરેલી છે કે તું તાર્કિક કહેવાય, તર્કથી વસ્તુને જાણનાર કહેવાય, ન્યાયશાસ્ત્રોમાં નિપુણ કહેવાય, અને યુક્તિયુક્ત વાત ન સમજે, અને યુક્તિરહિત વાત માની બેસે તે કેમ યોગ્ય કહેવાય ? ગામડીયા માણસો ઓછા અભ્યાસના કારણે તર્કવાળી વાત ન સમજી શકે તે બરાબર છે. પરંતુ તું તર્કશિરોમણિ બીરૂદધારી થઈને શહેરનો નાગરિક બનીને પણ તર્કવાળી આ વાત તું નથી સમજી શકતો તેનાથી બીજું શું ખેદજનક અને આશ્ચર્યજનક હોય. ॥૩૬॥

બહિર્થગ્રહૈન્મુખ્યં, બહિષ્કારણજન્યતા ।

સ્થાયિત્વં વા બહિર્દેશે, કિં બાહ્યેન્દ્રિયતા ભવેત્ ? ॥૩૭॥

(૧) બહિર્થગ્રહૈન્મુખ્યં = બાહ્ય પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની સન્મુખતા, કે (૨) બહિષ્કારણજન્યતા = બાહ્યકારણોથી ઉત્પન્ન થવા પણું, કે (૩) વા બહિર્દેશે સ્થાયિત્વં = બહારના ભાગમાં રહેવા પણું. આ ત્રણમાંથી બાહ્યેન્દ્રિયતા = બાહ્યેન્દ્રિયતા, તમે, કિં ભવેત્ = કોને કહો છો ?

આ પ્રમાણે ચક્ષુઃ પ્રાપ્યકારી નથી. વિષયની સાથે સન્નિકર્ષ પામતી નથી. વિષયથી દૂર રહી છતી જ વિષયબોધ કરે છે. માટે નિયમા અપ્રાપ્યકારી જ છે. આ વાત ગ્રન્થકારશ્રીએ યુક્તિથી સિધ્ધ કરી.

હવે આ ચર્ચાની પ્રારંભેલી કેલી (આનંદકીડા) ના પ્રથમશ્લોકમાં આ નૈયાયિકોએ “ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી સિધ્ધ કરવા માટે” અનુમાન આપેલું છે. તે અનુમાનને ન્યાયની ભાષાની રીતિનીતિ મુજબ એટલે કે તર્કસંગ્રહાદિમાં બતાવેલા હેત્વાભાસોની ઉક્તિને અનુસારે હેત્વાભાસ બનાવી ખંડન કરતાં ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે-

તે નૈયાયિકોએ પ્રથમશ્લોકમાં આવું અનુમાન કહ્યું છે-

ચક્ષુઃ પ્રાપ્યકારિ, બાહ્યેન્દ્રિયત્વાત્, જિહ્વાવત્ (જુઓ શ્લોક-૧, પૃ. ૨૧૨)

આ અનુમાનમાં “બાહ્યેન્દ્રિયત્વાત્” આવો જે હેતુ તમે મુક્યો છે. તેનો અર્થ હે નૈયાયિકો ! તમે શું કરો છો ? (૧) બહિર્થગ્રહૈન્મુખ્યમ્ = બાહ્યેન્દ્રિય એટલે બાહ્ય એવા જે ઘટ-પટાદિ પદાર્થોનો સમૂહ છે તેને જણાવવામાં સન્મુખ થવું તે અર્થ છે ? કે

(૨) બહિષ્કારણજન્યતા = આત્માની અપેક્ષાએ બાહ્ય એવું જે દ્રવ્ય-પુદ્ગલાસ્તિકાય, તે પુદ્ગલાસ્તિકાય નામના કારણદ્રવ્યથી આ ચક્ષુ બનેલી છે તે અર્થ છે ? કે

(૩) બહિર્દેશે સ્થાયિત્વં = શરીરના બહારના ભાગમાં રહેવા પણું. એવો અર્થ છે. આ ત્રણ અર્થોમાંથી “બાહ્યોન્દ્રિયતા” શબ્દનો અર્થ હે નૈયાયિકો ! તમે શું કરો છો ? ॥૩૭॥

ઉપરોક્ત ત્રણ અર્થમાંથી જે અર્થ કરશો તે અર્થમાં તમારો હેતુ હેત્વાભાસ બને છે. માટે તમારું અનુમાન મિથ્યા છે. તે આ પ્રમાણે -

તત્રાદિમાયાં ભિદિ ચેતસા, સ્યાદેતસ્ય હેતોર્વ્યભિચારચિહ્નમ્ ।

અપ્રાપ્યકારી પ્રકરોતિ યસ્માદ્ મન્દાકિનીમન્દરબુદ્ધિમેતત્ ॥૩૮॥

તત્ર = તે ત્રણ પક્ષોમાંથી જો, આદિમાયાં ભિદિ = પહેલો પક્ષ કહેશો તો, એતસ્ય હેતોઃ = આ તમારા હેતુને, ચેતસા = મનની સાથે, વ્યભિચારચિહ્નમ્ = વ્યભિચારલક્ષણવાળો દોષ, સ્યાદ્ = આવશે. યસ્માદ્ = કારણ કે એતત્ = આ મન પણ, અપ્રાપ્યકારિ = હોતે છતે પણ, મન્દાકિની = ગંગાનદી અને, મન્દર = મેરૂપર્વતની, બુદ્ધિમ્ = બુદ્ધિને પ્રકરોતિ = ઉત્પન્ન કરે જ છે.

હે નૈયાયિક ! તમારા અનુમાનમાં કહેલો “બાહ્યોન્દ્રિયત્વ” એવો જે હેતુ છે, તેનો અર્થ ઉપરોક્ત ત્રણ પક્ષોમાંથી જો આદિમપક્ષ કહો તો તમારો હેતુ મનની સાથે વ્યભિચાર નામના દોષને પામવાવાળો છે. કારણ કે મન અપ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ દૂર દૂર રહેલી ગંગાનદી અને મેરૂપર્વત આદિ પદાર્થોનું ચિંતન કરાવવા દ્વારા બોધ કરાવે જ છે.

તમારા અનુમાનનું સાધ્ય “પ્રાપ્યકારિ” છે. તેનો અભાવ એટલે “અપ્રાપ્યકારિ” એ સાધ્યાભાવ છે. તેવા પ્રકારના સાધ્યાભાવવાળા (અર્થાત્ અપ્રાપ્યકારિ) એવા મનમાં “બાહ્યોન્દ્રિયત્વ” હેતુ પ્રથમ અર્થવાળો વર્તે છે. કારણ કે મન પણ દૂર દૂરના ગંગાનદી-મેરૂ પર્વતાદિને જણાવે જ છે. આ રીતે “સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ” થવાથી હેતુ વ્યભિચારી, અનૈકાન્તિકદોષવાળો થયો. ॥૩૮॥

દોષઃ સ એવોત્તરકલ્પનાયાં, યદાત્મનઃ પુદ્ગલ એષ બાહ્યઃ ।

ચેતશ્ચ તસ્માદુપજાયમાનમેતદ્ બહિષ્કારણજન્યતામૃત્ ॥૩૯॥

ઉત્તરકલ્પનાયાં = બીજો પક્ષ સ્વીકારશો તો પણ, સઃ એવ દોષઃ = તે જ વ્યભિચાર-દોષ આવશે. યદ્ = કારણ કે, આત્મનઃ = આત્માથી, પુદ્ગલ એષઃ = આ પુદ્ગલદ્રવ્ય, બાહ્યઃ = બાહ્ય છે. અને ચેતશ્ચ = તે મન, તસ્માદ્ = બાહ્ય એવા તે પુદ્ગલદ્રવ્યોમાંથી જ, ઉપજાયમાનમ્ = ઉત્પન્ન થતું છતું, એતદ્ = આ મન પણ, બહિષ્કારણજન્યતામૃત્ = બાહ્યકારણોથી જન્યતાને ધારણ કરનારું જ છે.

હવે હે નૈયાયિક ! જો બીજો પક્ષ કહેશે તો, એટલે કે બાહ્યેન્દ્રિયતાનો અર્થ બાહ્ય પદાર્થોથી ઉત્પત્તિવાળા પશું એવો કરશે તો, સ એવ દોષઃ = તે જ વ્યભિચારહેત્વાભાસ નામનો દોષ તમને આવશે. કારણ કે આ પુદ્ગલદ્રવ્ય અજીવ હોવાથી જીવથી બાહ્ય છે. અને તે મન તે પુદ્ગલદ્રવ્યમાંથી જ બનેલું છે. મનોવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલો જ મન રૂપે બને છે. માટે આત્માથી બાહ્ય એવા પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થવાપણાને ધારણ કરવાવાળું જ આ મન છે. તેથી સાધ્ય પ્રાપ્યકારિ, સાધ્યાભાવ અપ્રાપ્યકારિ, એવું મન, તેમાં પણ બહિષ્કારણજન્યતા અર્થવાળો બાહ્યેન્દ્રિયત્વહેતુ વર્તે છે તેથી સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ થવાથી આ હેતુ પૂર્વની જેમ વ્યભિચારી થશે. ॥૩૯॥

चेतः सनातनतया कलितस्वस्मं,

सर्वापकृष्टपरिमाणपवित्रितं च ।

प्रायः प्रियः प्रणयिनीप्रणयातिरेका,

देतत् करोति हृदये न तु तर्कतज्ज्ञाः ॥૪૦॥

चेतः = ચિત્ત અર્થાત્ મન, સનાતનતયા = નિત્ય હોવાથી, કલિતસ્વસ્મં = મનોહર સ્વરૂપવાળું છે. ચ = અને, સર્વાપકૃષ્ટ = સર્વ ઈતરપદાર્થો કરતાં અપકૃષ્ટ અર્થાત્ નાના, પરિમાણપવિત્રિતં = પરિમાણથી પવિત્ર છે. અર્થાત્ સર્વપદાર્થો કરતાં અણુપરિમાણવાળું છે. એતત્ = આ વાત, પ્રિયઃ = કામાન્ધ પુરૂષ, પ્રણયિની = પોતાની પત્નીના, પ્રણય = સ્નેહના, અતિરેકાદ્ = આધિક્યથી પ્રાયઃ = ઘણું કરીને હૃદયે કરોતુ = હૃદયમાં ભલે સ્વીકારી લે, તુ = પરંતુ, તર્કતજ્ઞાઃ = તર્કથી તેને જાણવાવાળા, ન = આ વાત સ્વીકારતા નથી.

જૈનાચાર્યશ્રીએ પુદ્ગલના બનેલા મનની સાથે હેતુનો વ્યભિચારદોષ ઉપરના શ્લોકમાં આપ્યો છે. તેથી તેમાંથી છુટવા માટે નૈયાયિક આ શ્લોકમાં બચાવ કરે છે કે “મન પૌદ્ગલિક છે જ નહીં” પરંતુ મન તો અનાદિકાળથી નિત્ય છે. અને નિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ વિનાશ વિનાના સ્વરૂપથી કલિત (યુક્ત) એવું સદા એકસ્વરૂપવાળું છે તથા વળી ઈતર સર્વ પદાર્થો કરતાં નાનામાં નાના પરિમાણવાળું છે એટલે કે “અણુપરિમાણવાળું છે” એટલે મન પૌદ્ગલિક જ નથી તો પછી વ્યભિચારદોષ આવવાની વાત જ રહેતી નથી.

તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે તच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुस्मं नित्यं च માટે અમને વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં.

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે કામાન્ધપુરુષ સ્ત્રીના સ્નેહના અતિરેકથી તે સ્ત્રી જે કહે તે માની લે. તેની જેમ અજ્ઞાન - અણસમજુ આત્માઓ અથવા તમારા રાગી આત્માઓ તમે જેમ કહો તેમ ભલે માની લે, પરંતુ તર્કશાસ્ત્રથી તે મનના સ્વરૂપને જાણનારા મહાત્મા પુરુષો, નિષ્પક્ષપાતી પુરુષો તમારી આ વાત સ્વીકારશે નહીં. કારણ કે મન નિત્ય નથી પરંતુ નિત્યાનિત્ય છે. અણુપરિમાણવાળું નથી પરંતુ પુદ્ગલના પિંડાત્મક સ્કંધસ્વરૂપ છે અને દેહવ્યાપી છે. અને દેહવ્યાપી છે તથા સૂક્ષ્મવર્ગણા હોવાથી યક્ષુથી અગોચર છે.

મનઃ નિત્યાનિત્યં, દ્રવ્યપર્યાયવત્ત્વાત્, સુવર્ણવત્,

મનઃ, નિત્યાનિત્યં, શુભાશુભચિન્તાહેતુત્ત્વાત્, ભોજનવત્

મનઃ, નાણુપરિમાણં, ઇન્દ્રિયત્ત્વાત્, લોચનવત્

ઈત્યાદિ અનુમાનોવડે મન નિત્ય નથી અને અણુપરિમાણવાળું પણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥૪૦॥

एतदत्र विततीक्रियमाणं, प्रस्तुतेतरदिव प्रतिभाति ।

विस्तराय च भवेदिति चिन्त्यं, तद् विलोक्य गुरुगुम्फितवृत्तिम् ॥૪૧॥

एतद् = આ ચર્ચા, અત્ર = અહીં આ ગ્રન્થમાં, વિતતીક્રિયમાણં = જો વિસ્તૃત કરવામાં આવે તો, પ્રસ્તુતેતરદ્ = અપ્રાસંગિક ચર્ચાના ઇવ = જેવું, પ્રતિભાતિ = લાગે છે. ચ = અને, વિસ્તરાય = વિસ્તાર માટે ભવેદ્ = થશે તેથી, ગુરુગુમ્ફિતવૃત્તિમ્ = અમારા ગુરુજી શ્રીવાદિદેવસૂરિજીએ બનાવેલી સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની ટીકા, વિલોક્ય = જોઈને, તદ્ = તે મનસંબંધી કથન ચિન્ત્યમ્ = વિચારી લેવું.

ખરેખર તો મન એ પણ મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોનું જ બનેલું છે. અનંતાનંત અણુઓના પિંડરૂપ છે તેથી અણુસ્વરૂપ નથી. આ વર્ગણા સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ હોવાથી યક્ષુથી અદૃશ્ય છે. આ મન દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. જેમ સુવર્ણ એ સુવર્ણ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય છે. અને કડુ-કુંડલ આદિ પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. તેમ આ મન પણ નિત્યાનિત્ય છે. પરંતુ એકાન્તે નિત્ય નથી. આ એક મન નિત્યાનિત્ય છે એમ નહીં પરંતુ જગતના સર્વે પણ પદાર્થો નિત્યાનિત્ય છે. કોઈ એકાન્તનિત્ય નથી.

તથા પુદ્ગલોનો સ્કંધ હોવાથી અણુપરિમાણ પણ નથી. પરંતુ યક્ષુની પ્રાપ્યકારી અને અપ્રાપ્યકારીની આ ચર્ચા જ્યાં ચાલી રહી છે ત્યાં મનની નિત્યાનિત્યપણાની અને અણુને બદલે સ્કંધપણાના પરિમાણની ચર્ચા ચલાવવી તે “અપ્રસ્તુત પ્રકરણના” જેવી

લાગશે. વળી આ ચર્ચા પણ વિસ્તારથી જ કરવી પડે, તો જ સાચો તેનો મર્મ સમજાય, તેમ કરવા જતાં (૧) અપ્રાસંગિકતા લાગે, અને (૨) વળી આ રચના ગ્રન્થના વિસ્તાર માટે બની જાય, માટે હવે આ ચર્ચા અહીં ન કરતાં અમારા જ ગુરુજી શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજજીની પોતાની જ બનાવેલી આ ગ્રન્થની સ્વોપજ્ઞટીકા “શ્રી સ્યાદ્વાદરત્નાકર” નામની ટીકામાં આ ચર્ચા કરેલી છે તે ટીકાને જોઈને વિચારી લેવું.

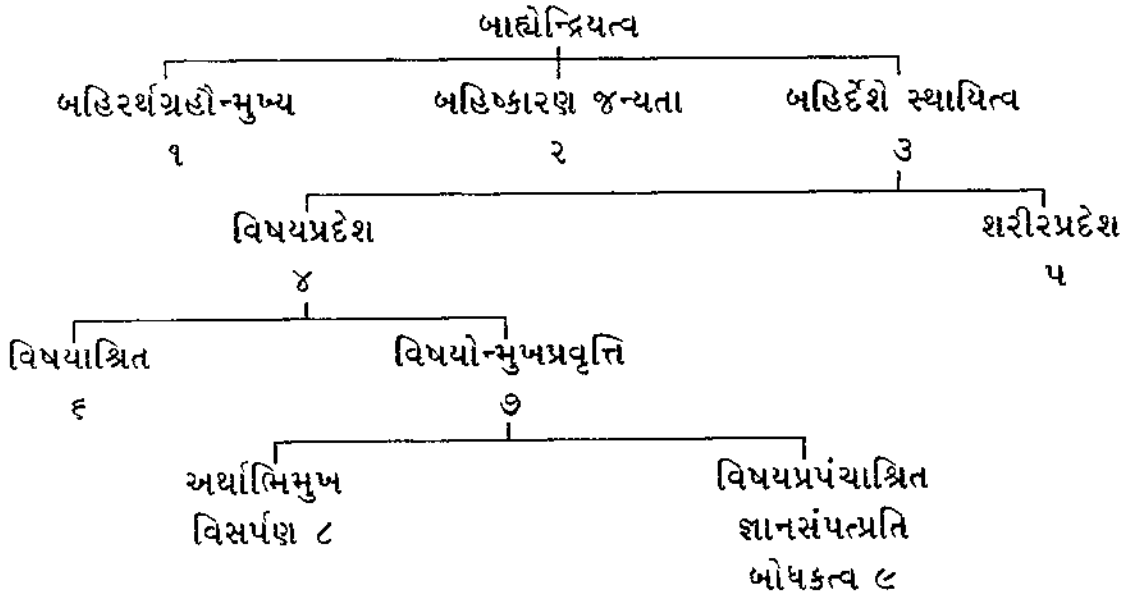
આ રીતે મન પૌદ્ગલિક હોવાથી આત્માથી બાહ્ય એવા પદાર્થથી જન્ય હોવાથી અપ્રાપ્યકારી એવા સાધ્યાભાવમાં “બાહ્યેન્દ્રિય” હેતુ વર્તવાથી અમે આપેલો વ્યભિચારદોષ બરાબર જ છે. ॥૪૧॥

પક્ષે તૃતીયે વિષયપ્રદેશઃ, શરીરદેશો યદિ વા બહિઃ સ્યાત્ ।

સ્થાયિત્વમાદ્યે વિષયાશ્રિતત્વં, યદ્વા પ્રવૃત્તિર્વિષયોન્મુખી સ્યાત્ ॥૪૨॥

તૃતીયે પક્ષે = બહિર્દેશે સ્થાયિત્વ એવો ત્રીજો પક્ષ જો લેવામાં આવે તો, અહીં બહિઃ = બહારનો પ્રદેશ એટલે વિષયપ્રદેશઃ = જોય વિષય જ્યાં છે તે પ્રદેશ લેશો, કે યદિ વા = અથવા શરીરદેશઃ = શરીરવાળો જે બાહ્ય પ્રદેશ છે તે લેશો ? એમ અમે બે પક્ષો કરીએ છીએ. આદ્યે = વિષયવાળા પ્રદેશમાં, સ્થાયિત્વં = રહેનાર. એમ કહીએ તો, તેમાં પણ વિષયાશ્રિતત્વં = વિષય પાસે જઈને આધીન થવું એમ કહો છો કે યદ્વા = અથવા, વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિઃ = વિષય સન્મુખ પ્રવૃત્તિ, આ બેમાંથી કયો અર્થ કરો છો ?

આ ગાથાની અંદર ૩૭મી ગાથામાં પાંડેલા ત્રીજાપક્ષના પેટાભેદો જ માત્ર કરેલા છે. ઉત્તર હવે પછીની ૪૩મી ગાથાથી આપે છે. આ ગાથામાં એમ જણાવે છે કે “બાહ્યેન્દ્રિયતા” શબ્દનો અર્થ તમે “બહિર્દેશે સ્થાયિત્વ” બહારના દેશમાં રહેવું એમ જો કરતા હો તો બહારનો દેશ એટલે કયો દેશ ? શું જોય એવો વિષય હોય એ દેશ ? કે શરીરનો બહારનો ભાગ ? આ બેમાં પણ વિષયપ્રદેશ અર્થ જો કરતા હો તો તેમાં પણ અમે બે પ્રશ્નો કરીએ છીએ, તે આ પ્રમાણે - વિષયપ્રદેશ એટલે વિષય પાસે જઈને તેને ચોંટી જવું. તેને આશ્રિત થઈ જવું, એવું વિષયાશ્રિતપણું કહો છો કે દીપક એકજગ્યાએ રહ્યો છતો તેના કિરણો દ્વારા જોય પાસે જાય છે તેમ વિષયોન્મુખ પ્રવૃત્તિ કહો છો ? આ પ્રમાણે પક્ષો પાડ્યા પછી હવે એકેક પક્ષવાર જવાબ આપે છે. ॥૪૨॥

પ્રાચીનપક્ષે પ્રતિવાદ્યસિદ્ધિકલઙ્કપદ્ધ્નઃ સમુપૈતિ હેતોઃ ।

સ્યાદ્વાદિના યત્ પ્રતિવાદિનાઽસ્ય નાઙ્ગીકૃતં મેયસમાશ્રિતત્ત્વમ્ ॥૪૩॥

પ્રાચીનપક્ષે = વિષયપ્રદેશ અને શરીરપ્રદેશ આ બે પક્ષમાંનો પ્રથમપક્ષ જે વિષયપ્રદેશ, તેના પાડેલા વિષયાશ્રિત અને વિષયોન્મુખપ્રવૃત્તિ આ બે પક્ષોમાંનો જો પ્રથમપક્ષ વિષયાશ્રિત પક્ષ લેશો તો હેતોઃ = તમારા અનુમાનના હેતુને, પ્રતિવાદ્યસિદ્ધિ = પ્રતિવાદીને અમાન્ય એવા, કલઙ્કપદ્ધ્નઃ = કલંકનો કાદવ, સમુપૈતિ = લાગશે, યત્ = કારણ કે, પ્રતિવાદિના સ્યાદ્વાદિના = પ્રતિવાદી એવા સ્યાદ્વાદીવડે, અસ્ય = આ ચક્ષુરિન્દ્રિયનું મેયસમાશ્રિતત્ત્વ = જોય એવા વિષય પાસે જઈને આશ્રિત થવાપણું નાઙ્ગીકૃતમ્ = સ્વીકારાયું નથી.

આ ગાથાથી ઉપરના પાડેલા પક્ષોનું ખંડન શરૂ કરે છે. તે આ પ્રમાણે -

અનુમાન રજુ કરનાર જે હોય તે વાદી કહેવાય, અને સાંભળનાર જે હોય તેને પ્રતિવાદી કહેવાય. અહીં ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી સિધ્ધ કરવા માટે “બાહ્યેન્દ્રિયતા” નૈયાયિકે રજુ કરેલ છે માટે નૈયાયિક એ વાદી કહેવાય, અને તેની સામે સાંભળનાર અથવા ઉત્તર આપનાર જે જૈન, તે પ્રતિવાદી કહેવાય છે.

અનુમાનમાં પક્ષ-સાધ્ય-હેતુ-દૃષ્ટાન્ત આ ચાર અંગો હોય છે. તેમાં સાધ્ય વાદીને જ માન્ય હોય છે. પ્રતિવાદીને માન્ય હોતું નથી. અને એટલા જ માટે પ્રતિવાદીને સાધ્ય

માન્ય કરાવવા માટે જ અનુમાન કરાતું હોય છે. પરંતુ સાધ્ય સ્વીકાર કરાવવા માટે વાદી જે હેતુ રજૂ કરે છે તે હેતુ વાદી-પ્રતિવાદી એમ બન્નેને સ્વીકૃત જ હોવો જોઈએ, કારણ કે જે હેતુથી સાધ્ય સમજાવવું છે તે હેતુ જ જો પ્રતિવાદી ન સ્વીકારતો હોય તો તે હેતુ દ્વારા સમજાવાતું સાધ્ય તે કદાપિ નથી જ સ્વીકારવાનો, માટે હેતુ સદા પ્રતિવાદીને સ્વીકૃત જ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારનો અનુમાન કરનારાઓનો અર્થાત્ પ્રામાણિકપુરુષોનો ન્યાય છે.

હવે હે નૈયાયિક ! તમે જો વિષયપ્રદેશનો અર્થ વિષયાશ્રિત એવો પ્રાચીનપક્ષ લેશો, અને તેનો અર્થ આ ચક્ષુ વિષય જ્યાં છે ત્યાં જઈ, તેની સાથે ચોંટી તેને આધીન થઈ જાય છે. એવી આ બાહ્યેન્દ્રિય છે માટે પ્રાપ્યકારી છે. આવો અર્થ જો કરશો. તો તમારો આ હેતુ “પ્રતિવાદી અસિધ્ધિ” એ નામના કલંકથી કલંકિત થશે, કારણ કે તમારા પ્રતિવાદી એવા અમે સ્યાદ્વાદી જૈનો અત્યારે આ ચર્ચામાં છીએ, અને સ્યાદ્વાદી એવા પ્રતિવાદીવડે આ ચક્ષુ વિષયવાળા દેશ પાસે જતી હોય, ચોંટતી હોય, તેને આધીન થતી હોય ઇત્યાદિ અમારા વડે સ્વીકારાયું નથી. હવે જો પ્રતિવાદી જૈનવડે હેતુ ન સ્વીકારાયો હોય તો સાધ્ય ક્યાંથી સિધ્ધ થવાનું હતું ?

અનુમાનમાં મુકાયેલો હેતુ વાદી-પ્રતિવાદી એમ ઉભયને સમ્મત જ જોઈએ તો જ તે હેતુવડે વાદી પોતે પ્રતિવાદીને સાધ્ય સમજાવી શકે. હજુ કદાચ વાદીને અમાન્ય હેતુ હોય તો ચાલે કારણ કે પ્રતિવાદીને જો તે હેતુ માન્ય હોય તો અવ્યભિચારી એવા તે હેતુવડે પ્રતિવાદીને સાધ્ય સારી રીતે વાદી સ્વીકારાવી શકે, પરંતુ પ્રતિવાદીને જો હેતુ જ અમાન્ય હોય તો નપુંસકતુલ્ય એવા તે હેતુની રજુઆતવડે સાધ્યસિધ્ધિ ક્યાંથી થાય ? અર્થાત્ ન જ થાય. આવા દોષને ન્યાયશાસ્ત્રમાં “અન્યતરાસિધ્ધિ” દોષ કહેવાય છે. તે દોષ તમને આવશે. અને તમારો હેતુ અસિધ્ધહેત્વાભાસ થવાથી સાધ્યસિધ્ધિ કરી શકશે નહીં.

સ્યાદ્વાદી એવા પ્રતિવાદી જૈનો એમ માને છે કે ઇન્દ્રિયો શરીરમાં રહી છતી જ વિષયને જાણે છે. વિષયવાળા દેશમાં જતી જ નથી. પછી તેને આશ્રિત થવાની વાત તો રહેતી જ નથી. માટે “અન્યતરાસિધ્ધિ” નામનો હેત્વાભાસ થવાનો એકદોષ તમને આ પક્ષમાં આવશે, તથા આ પક્ષ માનવામાં હે નૈયાયિક ! તમને બીજો પણ એક દોષ આવે છે તે બીજો દોષ અમે તમને આગળની ગાથામાં જણાવીએ છીએ. ॥૪૩॥

પક્ષે તથા સાધનશૂન્યતાઽસ્મિન્ દૃષ્ટાન્તદોષઃ પ્રકટઃ પટૂનામ્ ।

જિહ્વેન્દ્રિયં નાર્થસમાશ્રિતં યદ્, વિલોકયામાસુર્મી કદાચિત્ ॥૪૪॥

તથા = તથા વળી બીજો દોષ પણ આવે છે. તે લખે છે. અસ્મિન્ પક્ષે = આ પક્ષમાં, સાધનશૂન્યતા = હેતુરહિતતા નામનો, દૃષ્ટાન્ત દોષઃ = ઉદાહરણનો દોષ આવે છે તે વાત, પટૂનામ્ = ચતુર માણસોને પ્રકટઃ = અતિશય સ્પષ્ટ દેખાય છે. ચદ્ = કારણ કે જિહ્વેન્દ્રિયં = રસના નામની ઈન્દ્રિય, અર્થસમાશ્રિતં = પદાર્થ પાસે જઈ આશ્રિત થતી હોય એવું, અમી = આ ચતુરપુરુષોએ, કદાચિદ્ = ક્યારે પણ ન વિલોકયામાસુઃ = જોયું નથી.

જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને કહે છે કે હે નૈયાયિક ! તમારો “બાહ્યેન્દ્રિયત્વ”નો અર્થ બહિર્દેશે સ્થાયિત્વ, અને તેમાં પણ વિષયપ્રદેશ, અને તેમાં પણ વિષયાશ્રિત કરવામાં હેતુનો (અન્યતરાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થવાનો) એકદોષ અમે તમને ૪૩ માં શ્લોકમાં જણાવી ગયા છીએ. હવે તમારા તે જ અનુમાનમાં આ અર્થ કરવામાં તમને બીજો દૃષ્ટાન્તદોષ લાગે છે તે જણાવીએ છીએ.

અનુમાનમાં દોષો અનેક જાતના હોય છે. પક્ષાભાસ તે પક્ષદોષ, સાધ્યાભાસ તે સાધ્યદોષ, હેત્વાભાસ તે હેતુદોષ, આ જ રીતે દૃષ્ટાન્ત યથાર્થ ન હોય તે દૃષ્ટાન્તાભાસ એટલે દૃષ્ટાન્તદોષ કહેવાય છે. તે દોષ તમને લાગે છે.

અનુમાનમાં એવો નિયમ છે કે જે અન્વયદૃષ્ટાન્ત હોય તેમાં હેતુ અને સાધ્યનો સહચાર વિદ્યમાન જોઈએ, અને વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તમાં તે બંને હેતુ-સાધ્યનો અભાવ હોવો જોઈએ. જેમકે પર્વતો, વહ્નિમાન્, ધૂમાત્, મહાનસવત્, દ્વદવત્, આ અનુમાનમાં અન્વયદૃષ્ટાન્ત મહાનસ અને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત દ્વદ આવે છે. તેની જેમ અન્વય વ્યતિરેક હોવું જોઈએ. હવે તમારું અનુમાન તમે જ જુઓ.

ચક્ષુઃ, પ્રાપ્યકારિ, બાહ્યેન્દ્રિયત્વાત્, જિહ્વાવત્ - શ્લોક-૧

આ અનુમાનમાં તમે જે જિહ્વા ઈન્દ્રિયનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તેમાં પ્રાપ્યકારિ સાધ્ય વર્તે છે. પરંતુ વિષય પાસે જઈ, તેને ચોંટી જઈ, તેને આશ્રિત થઈ જવું એ અર્થવાળો “બાહ્યેન્દ્રિયત્વ” હેતુ તેમાં ઘટતો નથી. તેથી તમારું દૃષ્ટાન્ત સાધનથી શૂન્ય બને છે. માટે તમને સાધનશૂન્યતા નામનો દૃષ્ટાન્તદોષ લાગે છે એમ અનુમાનપ્રમાણના અનુભવી ચતુરપુરુષોને પ્રગટ આ દોષ દેખાય છે. કારણ કે કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ જિહ્વાઈન્દ્રિય મુખમાંથી નીકળીને વિષયવાળા દેશમાં જઈ તેને આશ્રિત થતી કે થયેલી હોય એવી વાત અનુભવી પટુપુરુષોએ જોઈ નથી. માટે તમને આ અર્થમાં અન્યતરાસિધ્ધ હેત્વાભાસ અને સાધનશૂન્યતા દૃષ્ટાન્તદોષ લાગશે. ॥૪૪॥

દ્વિતીયવિકલ્પે કિમસૌ પ્રવૃત્તિર્થાભિमुख्येन विसर्पणं स्यात् ।

આશ્રિત્ય કિં વા વિષયપ્રપञ्चं, પ્રતીતિસમ્પત્તિબોધકત્વમ્ ॥૪૫॥

દ્વિતીયવિકલ્પે = બીજો પક્ષ “વિષયો-મુખપ્રવૃત્તિ” એ જો કહો તો, અસૌ પ્રવૃત્તિઃ કિમ્ = આ પ્રવૃત્તિ એટલે શું ? આધિमुख्येन विसर्पणं = વિષયની સામે ઇન્દ્રિયનું ગમન થવું તે છે કે કિં વા = અથવા શું, વિષયપ્રપञ्चं = વિષયના પ્રપંચને, આશ્રિત્ય આશ્રયીને માત્ર, પ્રતીતિસમ્પત્તિબોધકત્વમ્ = પ્રતીતિની સંપત્તિનો પ્રતિબોધ કરાવવો એ છે ?

જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને હજુ સમજાવે છે કે હે નૈયાયિક ! વિષયપ્રદેશના પાડેલા બે પક્ષોમાંથી “વિષયાશ્રિત” નામના પ્રથમપક્ષમાં અમે ઉપર જણાવેલા હેત્વાત્માસ અને દૃષ્ટાન્તદોષ એમ બે દોષો જોઈને હવે તમે જો વિષયપ્રદેશના પાડેલા બે પક્ષોમાંથી બીજો પક્ષ “વિષયો-મુખી પ્રવૃત્તિ” એ જો કહેશો તો વિષયો-મુખી પ્રવૃત્તિમાં આ પ્રવૃત્તિ શબ્દનો અર્થ તમે શું કરો છો ? પ્રવૃત્તિ એટલે શું ?

(૧) શું પદાર્થ તરફ ઇન્દ્રિયનું ગમન, કે

(૨) ઇન્દ્રિય શરીરમાં જ રહી છતી દૂરથી જ વિષયને જોઈને આત્માને જ્ઞાનની સંપત્તિ જગાડે છે. તેવો અર્થ પ્રવૃત્તિનો કરો છો ? ॥૪૬॥

આ બે પક્ષોમાંથી કહો, તમને કયો પક્ષ માન્ય છે ? જે પક્ષ માનશો તે પક્ષમાં તમને દોષો જ આવશે. તે આ પ્રમાણે -

पक्षे पुरश्चारिणि सिद्धिवन्ध्यं, स्यात्साधनं जैनमतानुगानाम् ।

यस्माद् न तैर्लोचनरश्मिचक्रमङ्गीकृतं वस्तुमुखं प्रसर्पत् ॥४६॥

પુરશ્ચારિણિ = પહેલો, પક્ષે = પક્ષ જો કહેશો તો, સાધનં = હેતુ, તમારો આ હેતુ, જૈનમતાનુગાનામ્ = જૈનમતને અનુસરનારા એવા પ્રતિવાદીઓને, સિદ્ધિવન્ध्यં સ્યાત્ = સિદ્ધિવિનાનો, અર્થાત્ અસિદ્ધિ દોષવાળો થશે. યસ્માદ્ = કારણ કે, તૈઃ = તે જૈનો વડે, વસ્તુમુખં = જોય પદાર્થ તરફ, પ્રસર્પત્ = જતું એવું, લોચનરશ્મિચક્રં = નેત્રના કિરણોનું ચક્ર, ન અઙ્ગીકૃતમ્ = મનાયું નથી.

વિષયો-મુખપ્રવૃત્તિ

પદાર્થાભિમુખ
પ્રસર્પણ

વિષયપ્રપંચાશ્રિત
જ્ઞાનસંપત્તિબોધકત્વ

હે નૈયાયિક ! જો તમે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારશો તો, એટલે કે ઇન્દ્રિય પદાર્થ તરફ કિરણો દ્વારા પ્રસર્પણ (ગમન) કરે છે. એમ માનશો તો, (ઇન્દ્રિય શરીરમાંથી પદાર્થ પાસે જઈ, તેને ચોંટીને, તેને આધીન બની જાય છે એવો અર્થ વિષયાશ્રિતમાં જે લેવાતો હતો, તેવો અર્થ અહીં લેવાનો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિય શરીરમાં રહી છતી દીપકની જેમ કિરણો નીકળે છે અને તે દ્વારા વિષયને સન્મુખ ગમન કરે છે એવો અર્થ જો લેશો તો) જૈનમતને અનુસરનારાઓને આ હેતુ “અસિધ્ધિ” નામનો હેત્વાભાસ થશે. પ્રતિવાદી એવા જૈનોને તે અમાન્ય હોવાથી “અન્યતરાસિધ્ધ” હેત્વાભાસ થશે. કારણ કે જૈનોવડે જોય એવા પદાર્થ તરફ ગમન કરતાં એવાં નેત્રનાં રશ્મિઓનું તે ચક્ર મનાયું જ નથી. અને હેતુ હંમેશાં બન્નેને માન્ય જ હોવો જોઈએ, આવા અર્થવાળો આ હેતુ જૈનોને અમાન્ય હોવાથી હે નૈયાયિક ! તારો હેતુ અન્યતરાસિધ્ધ નામનો હેત્વાભાસ થશે. ॥૪૬॥

તથા વળી આ અર્થ સ્વીકારવામાં બીજો દોષ પણ તમને આવશે. તે આ પ્રમાણે -

નિદર્શનસ્ય સ્ફુટમેવ દૃષ્ટં, વૈકલ્યમત્રૈવ હિ સાધનેન ।

પદાર્થસાર્થં પ્રતિ યદ્ ન સર્પજ્જિહ્વેન્દ્રિયં કેનચિદિષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

અત્રૈવ = આ જ પક્ષમાં એટલે કે આ જે અર્થ ચાલે છે તે જ અર્થમાં, નિદર્શનસ્ય = દૃષ્ટાન્તનો, સાધનેન વૈકલ્યમ્ = હેતુથી શૂન્યતા, સાધનશૂન્યતા નામનો દોષ, સ્ફુટમેવ દૃષ્ટમ્ = સ્પષ્ટ જ જોવાયેલો છે. યદ્ = કારણ કે પદાર્થસાર્થં પ્રતિ = જોય એવા પદાર્થના સમૂહ તરફ, સર્પદ્ = જતી હોય એવી, જિહ્વેન્દ્રિયં = જિહ્વાઇન્દ્રિય, કેનચિદ્ = કોઈ વાદીવડે, ન ઇષ્ટપૂર્વમ્ = પૂર્વે ઈચ્છાયુ નથી. (જોવાયુ નથી)

તથા હે નૈયાયિક ! દૃષ્ટાન્તમાં સાધનશૂન્યતા નામનો દોષ પણ તને આ અર્થમાં આવશે, કારણ કે તારા અનુમાનમાં રજુ કરાયેલી જિહ્વા ઇન્દ્રિય પદાર્થને જાણવા માટે, પદાર્થ તરફ (કિરણો આદિ દ્વારા) ગમન કરતી હોય એવું કોઈ ડાહ્યા માણસવડે (પ્રામાણિક પુરૂષવડે) પહેલાં ક્યાંય જોવાયું નથી. આ રીતે પ્રથમપક્ષ બે દોષો આપી ખંડિત કરીને હવે બીજો પક્ષ વિષયપ્રપંચાશ્રિતજ્ઞાનસંપત્તિબોધકત્વ જો કહેશો તો વ્યભિચાર અર્થાત્ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થાય છે તે હવે સમજાવે છે -

પક્ષાન્તરે તુ વ્યભિચારમુદા, કિં ચેતસા નૈવ સમુજ્જજ્જુમ્ભે ।

યસ્માત્ તદપ્રાપ્ય સુપર્વશૈલસ્વર્ગે સમુત્પાદયતિ પ્રતીતિમ્ ॥૪૮॥

પક્ષાન્તરે = જો બીજો પક્ષ સ્વીકારશો તો, તુ = વળી, ચેતસા = મનની સાથે કિં = શું, વ્યભિચારમુદા = વ્યભિચારનું કલંક, નૈવ સમુજ્જજ્જુમ્ભે = નહીં આવે ? અર્થાત્

આવશે જ. યસ્માત્ = કારણ કે, તદ્ = તે મન, અપ્રાપ્ય = વિષયની પાસે ગયા વિના, સુપર્વશૈલસ્વર્ગે = મેરૂપર્વત તથા સ્વર્ગ આદિ પદાર્થોમાં, પ્રતીતિ = જ્ઞાન સમુત્પાદયતિ = ઉત્પન્ન કરાવે છે જ.

હે નૈયાયિક “વિષયોન્મુખ પ્રવૃત્તિ” ના પાડેલા બે પક્ષોમાંથી જો બીજો પક્ષ લેશો તો, એટલે કે “ચક્ષુ શરીરમાં જ રહી છતી વિષય પદાર્થને જોઈને આત્માને જ્ઞાનની સંપત્તિ જગાડે છે.” એવો પક્ષ જો લેશો તો તમારો આ હેતુ મનની સાથે વ્યભિચારદોષને શું નથી પામતો ? અર્થાત્ આ અર્થ કરશો તો હેતુ મનની સાથે વ્યભિચારી બને છે. તમારું જે અનુમાન છે તેમાં પ્રાપ્યકારિ એ સાધ્ય છે. અને અપ્રાપ્યકારી એ સાધ્યાભાવ છે. મન અપ્રાપ્યકારી હોવાથી મન સાધ્યાભાવવાળું છે અને તે મનમાં ઉપરોક્ત હેતુ વર્તે છે. આ રીતે હેતુની સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ મનમાં થવાથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે.

કારણ કે મન શરીરમાં જ રહ્યું છતું દૂર દૂર રહેલા એવા મેરૂપર્વત અને સ્વર્ગ વિગેરે પદાર્થોને વિષે બોધ ધરાવે જ છે. અપ્રાપ્યકારી એવા મનમાં હેતુની વૃત્તિ થઈ. ॥૪૮॥

શરીરસ્ય બહિર્દેશે, સ્થાયિત્વં यदि जल्यते ।

बाह्येन्द्रियत्वमत्र स्यात्, संदिग्धव्यभिचारिता ॥૪૯॥

यदि = હવે જો, શરીરસ્ય = શરીરના, બહિર્દેશે = બહારના ભાગમાં, સ્થાયિત્વં = રહેવા પણું, એવો અર્થ, જલ્યते = કહેવાય, તો અત્ર = આ અર્થ કરો ત્યારે “बाह्येन्द्रियत्वम्” આવો જે હેતુ છે તે, સંदिग्धव्यभिचारिता = સંદિગ્ધવ્યભિચારિતાને જ, સ્યાત્ = પામે છે.

હવે જો “बाह्येन्द्रियत्व” આ હેતુનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે શરીરનો જે ભાગ = શરીરપ્રદેશ, તેના બાહ્યભાગમાં વર્તે છે. માટે પ્રાપ્યકારી છે. જેમ જીહ્વા શરીરના બહારભાગમાં વર્તે છે માટે પ્રાપ્યકારી છે તે જ રીતે ચક્ષુ પણ શરીરના બહારના ભાગમાં વર્તે છે. માટે પ્રાપ્યકારી છે. આ પ્રમાણે જો “શરીરપ્રદેશ” વાળો અન્તિમપક્ષ લેવામાં આવે તો “સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા” નામનો હેત્વાભાસ થાય છે.

તર્કસંગ્રહમાં પાંચ પ્રકારના હેત્વાભાસ આવે છે. જૈનદર્શનમાં ત્રણ પ્રકારના હેત્વાભાસ આવે છે. તે બન્ને દર્શનોમાં પ્રથમ અનેકાન્તિક અર્થાત્ સવ્યભિચાર નામનો હેત્વાભાસ આવે છે. તેના ૨ ભેદો છે. (૧) નિશ્ચિતવ્યભિચારિતા, અને (૨) સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા.

(૧) જે હેતુ સાધ્યના અભાવમાં નક્કી છે જ એવી સંપૂર્ણ ખાત્રી હોય. તે પ્રથમ નિશ્ચિતવ્યભિચારિતા હેત્વાભાસ. જેમ કે પર્વતો, વહ્નિમાન, પ્રમેયત્વાત્, મહાનસવત્, અહીં પ્રમેયત્વ હેતુ વહ્નિ ના અભાવવાળા સરોવરાદિમાં નક્કી પ્રસિધ્ધ જ છે. માટે આ હેતુ નિશ્ચિતવ્યભિચારી કહેવાય છે.

(૨) અને જે હેતુ સાધ્યના અભાવમાં હોવાની શંકા હોય. હોય જ એવો નિયમ નહીં, એવું દૃષ્ટાન્ત ન હોય, તથાપિ હેતુ સાધ્યના અભાવમાં વર્તે તો કંઈ દોષ ન દેખાતો હોય, સાધ્યાભાવમાં હેતુની વૃત્તિ હોવાની શંકા હોય, ન જ હોય એવો નિયમ નહીં. તે સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા કહેવાય છે. જેમ કે - પરમાણુદ્વયણુકાદયઃ, અમૂર્તાઃ, અદૃશ્યત્વાત્, આકાશવત્,

અહીં અદૃશ્યત્વ હેતુ અમૂર્તના અભાવ એવા મૂર્તમાં ભલે પ્રસિધ્ધ નથી. પરંતુ હોઈ શકે છે. ન જ હોય એવો નિયમ નથી. જેમ કે મીઠું પાણીમાં ભળ્યું છતું અદૃશ્ય થાય છે પરંતુ તેથી કંઈ તે અમૂર્ત (વર્ણાદિ રહિત) બની જતું નથી. એટલે

જે જે અદૃશ્ય હોય તે તે અમૂર્ત જ હોય એવી વ્યાપ્તિ દેઢતાપૂર્વક જ્યાં ન લાગે, અદૃશ્ય હોય છતાં મૂર્ત પણ હોઈ શકે એવો જે હેતુ તે સંદિગ્ધવ્યભિચારી કહેવાય છે. તેવી રીતે અહીં શરીરની બહિર્દેશમાં ચક્ષુ વર્તતી હોય છતાં અપ્રાપ્યકારી હોઈ શકે, એવું કેમ ન બને ? બની શકે, શરીરના બહારના ભાગમાં હોવું એ કંઈ પ્રાપ્યકારિતાનો સહચારી અને અપ્રાપ્યકારીતાનો વિરોધી નથી. ભલે કોઈ દૃષ્ટાન્ત ન મળે. કારણ કે શરીરમાં બાહ્યભાગવર્તી ઈન્દ્રિયો પાંચ છે. તેમાં ચક્ષુ વિનાની શેષ ચાર પ્રાપ્યકારી છે. એક ચક્ષુ માત્ર જ અપ્રાપ્યકારી છે. એટલે દૃષ્ટાન્ત ભલે નથી. પરંતુ બાહ્યભાગમાં વર્તવું અને અપ્રાપ્યકારી હોવું એ કંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી કે જેથી સાથે ન હોય ? આ રીતે હેતુ સાધ્યાભાવમાં વર્તવાની શંકાવાળો છે માટે સંદિગ્ધવ્યભિચારી છે. ॥૪૮॥

અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાઽપિ સાર્ધ ન વિદ્યતે ।

हेतोर्बाह्येन्द्रियत्वस्य, विरोधो बत कश्चन ॥५०॥

बाह्येन्द्रियत्वस्य हेतोः = ઉપરોક્ત અર્થવાળા બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ હેતુનો, અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાપિ = વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ બોધ થાય એમ માનવામાં, સાર્ધ = આવા બોધની સાથે, કશ્ચન વિરોધો = કોઈ વિરોધ, ન વિદ્યતે = દેખાતો નથી.

ઉપરના ૪૮મા શ્લોકમાં જે સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા સમજાવી છે. તે જ વાત આ શ્લોકમાં વધારે સ્પષ્ટ કરે છે કે

શરીરના બહારના ભાગમાં વર્તવા રૂપ આ જે બાહ્યેન્દ્રિયત્વ રૂપ હેતુ છે. તે બાહ્યભાગમાં વર્તવાવાળી ચક્ષુ હોવા છતાં પણ વિષયને અપ્રાપ્ત થઈને પણ અર્થપરિચ્છેદ કરાવે, તો તેવા અર્થપરિચ્છેદની સાથે આ હેતુનો કોઈ વિરોધ નથી. એટલે કે જે જે શરીરના બાહ્યભાગમાં વર્તે તે તે પ્રાપ્તવિષય જ જણાવે એવો કંઈ નિયમ નથી. જિહ્વાદિ ચાર ઈન્દ્રિયો બાહ્યભાગવર્તી હોવા છતાં પણ ભલે પ્રાપ્તવિષયને જણાવનારી બને, પરંતુ ચક્ષુ બાહ્યભાગવર્તી હોવા છતાં પણ અપ્રાપ્તવિષયનો બોધ કરાવશે, કારણ કે બાહ્યભાગમાં વર્તવું એ કંઈ અપ્રાપ્તવિષયનો અર્થ બોધ કરાવવાની સાથે વિરોધી નથી. માટે તમારો હેતુ અવશ્ય સંદિગ્ધવ્યભિચારી બને જ છે. ॥૫૦॥

क्वचित् साध्यनिवृत्त्या तु, हेतुव्यावृत्तिदर्शनात् ।

प्रतिबन्धप्रसिद्धिश्चेत्, तदाऽत्रापि कथं न सा ? ॥५१॥

क्वचित્ = ક્યારેક, તુ = વળી, સાધ્યનિવૃત્ત્યા = સાધ્યના અભાવવડે પણ, હેતુવ્યાવૃત્તિદર્શનાત્ = હેતુનો અભાવ દેખાતો હોવાથી, પ્રતિબન્ધપ્રસિદ્ધિ = વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ, ચેત્ = જો થાય છે. તદા = તેમ અત્રાપિ = અહીં પણ સા = વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ માનીએ તો, કથં ન = સાધ્યસિદ્ધિ કેમ ન થાય ?

ઓગણપચાસ અને પચાસ આ બન્ને શ્લોકોમાં જૈનાચાર્યશ્રીએ નૈયાયિકના હેતુને “સંદિગ્ધવ્યભિચારી” હેત્વાભાસ બનાવ્યો છે. તેથી તે દોષમાંથી બચવા માટે નૈયાયિક આ શ્લોકમાં પોતાનો બચાવ કરે છે કે -

અનુમાનમાં સાધ્યસિદ્ધિ ત્રિવિધ હેતુથી થાય છે. (૧) કેવલાન્વયી, (૨) કેવલવ્યતિરેકી, અને (૩) અન્વયવ્યતિરેકી, અમારા આ અનુમાનમાં “ચક્ષુઃ, પ્રાપ્યકારિ, બાહ્યેન્દ્રિયત્વાત્, જિહ્વાવત્, ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિય હોવા છતાં પ્રાપ્યકારી સાધ્યની સાથે હોય જ એવો નિયમ ન દેખાતો હોય, અને સાધ્યની સાથેના સહચારમાં શંકા હોવાથી અમારા હેતુને તમે જેનો સંદિગ્ધવ્યભિચારી હેત્વાભાસ કરતા હો, તો અમારો આ હેતુ અન્વયવ્યતિરેક એમ ઉભયવ્યાપ્તિવાળો ભલે ન હો. પરંતુ હેતુ ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી અહીં અમે હેતુને કેવલવ્યતિરેકી માનીશું અને તેના વડે અમે “પ્રાપ્યકારી” સાધ્યની સિદ્ધિ કરીશું. તો અમને કંઈ દોષ દેખાતો નથી.

જેમ અન્વય-વ્યતિરેક એમ ઉભયવ્યાપ્તિથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. તેમ જો અન્વયવ્યાપ્તિમાં શંકા હોય તો શું કેવલવ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી સાધ્યસિદ્ધિ ન થાય ? અર્થાત્ થાય જ છે. તે રીતે અહીં પણ થશે.

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ એટલે જ્યાં જ્યાં સાધ્યનિવૃત્તિ હોય, ત્યાં ત્યાં હેતુની પણ વ્યાવૃત્તિ હોવી એ જ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે. આ પ્રમાણે બીજા અનુમાનોમાં પણ દેખાય જ છે. જેમ કે પૃથ્વી, ઇતરભિન્ના, ગન્ધવત્ત્વાત્, જલવત્ જ્યાં જ્યાં ઇતર ભેદ એવા સાધ્યનો અભાવ છે. ત્યાં ત્યાં ગન્ધવત્ત્વનો પણ નિયમા અભાવ જ હોય છે. જેમ કે જલ. આ જ પ્રમાણે અહીં પણ કેવલવ્યતિરેકી હેતુ અમે માનીશું.

જ્યાં જ્યાં પ્રાપ્યકારિ સાધ્યની વ્યાવૃત્તિ હોય, અર્થાત્ અપ્રાપ્યકારિ હોય, ત્યાં ત્યાં બાહ્યેન્દ્રિયત્વનો અભાવ જ હોય, જેમ કે મન, કારણ કે મન અપ્રાપ્યકારિ પણ છે અને બાહ્યેન્દ્રિયના અભાવરૂપ પણ છે જ. માટે હે જૈન ! કેવલવ્યતિરેકી હેતુ માનવાથી અમારા અનુમાનમાં સાધ્યસિધ્ધિ થશે જ. તમારી આપેલી સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા આવશે નહીં જ. ॥૫૧॥

રસનસ્પર્શનઘ્રાણશ્રોત્રાન્યેન્દ્રિયતાબલાત્ ।

ચક્ષુરપ્રાપ્યવિજ્ઞાતૃ મનોવત્ પ્રતિપદ્યતામ્ ॥૫૨॥

રસન-સ્પર્શન-ઘ્રાણ-શ્રોતૃ = રસનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોથી, અન્યેન્દ્રિયતાબલાત્ = ભિન્ન ઇન્દ્રિય હોવાના બળથી, ચક્ષુઃ = નેત્ર, મનોવત્ = મનની જેમ, અપ્રાપ્યવિજ્ઞાતૃ = વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ જ્ઞાન કરાવનારી, પ્રતિપદ્યતામ્ = હે નૈયાયિક સ્વીકારો.

નૈયાયિકે ઉપર કરેલા બચાવનો જૈનાચાર્યશ્રી આ શ્લોકમાં જવાબ આપે છે કે - જો આ રીતે કેવલવ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું એકાદ દૃષ્ટાન્ત મળી જાય, અને તેટલા માત્રથી જ જો સાધ્યની સિધ્ધિ તને વહાલી હોય, તો અમારું આ અનુમાન પણ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિના એકાદ-બે દૃષ્ટાન્તથી સાધ્યસિધ્ધિ કરનારું તું સ્વીકાર. ચક્ષુઃ, અપ્રાપ્યવિજ્ઞાતૃ, રસનાદિભ્યઃ ચતુર્થ્યઃ ભિન્નેન્દ્રિયત્વાત્ મનોવત્ “જે જે રસનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોથી ભિન્નેન્દ્રિય છે તે તે અપ્રાપ્યકારી છે જેમ કે મન.” આ અન્વયવ્યાપ્તિ છે. અને “જે જે અપ્રાપ્યવિજ્ઞાતૃના અભાવવાળી છે. અર્થાત્ પ્રાપ્યકારી છે તે તે રસનાદિ ચારથી ભિન્નેન્દ્રિય નથી. જેમ કે રસના-ઘ્રાણ ઇત્યાદિ.આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે. આ પર મા શ્લોકનો અર્થ પડે મા શ્લોકના અર્થની સાથે સંબંધવાળો છે. તે લખીને બંનેનો સમન્વયગત અર્થ સમજાવીશું.

સાધ્યવ્યાવૃત્તિતોઽત્રાપિ, હેતુવ્યાવૃત્તિરીક્ષિતા ।

ન ચ કશ્ચિદ્ વિશેષોઽસ્તિ, યૈનૈકત્રૈવ સા મતા ॥૫૩॥

સાધ્યવ્યાવૃત્તિઃ = સાધ્યાભાવની સાથે, હેતુવ્યાવૃત્તિઃ = હેતુની વ્યાવૃત્તિ, અત્રાપિ = આ અમારા જૈનોના અનુમાનમાં પણ, રીક્ષિતા = જોવાયેલી છે. કશ્ચિદ્ વિશેષો ન

અસ્તિ = એવો કોઈ વિશેષ નથી કે એન = જેના કારણે, એકત્રૈવ = તમારા એક અનુમાનમાં જ, સા = તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ, મતા = માન્ય કરાય.

હે નૈયાયિક ! ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી ઠરાવનારા તારા અનુમાનમાં તને જેમ સાધ્યાભાવની સાથે હેતુનો અભાવ દેખાવાથી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ ઈચ્છાઈ છે. તેજ રીતે ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી સિધ્ધ કરનારા અમારા જેનોના અનુમાનમાં પણ સાધ્યાભાવથી હેતુનો અભાવ દેખાતો હોવાથી તે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ ઈચ્છાયેલી જ છે. અને તારી જેમ જ અમારી વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી ચક્ષુઃ અપ્રાપ્યકારી છે એવા પ્રકારનું અમારું સાધ્ય પણ સિધ્ધ થાય જ છે.

એવી કોઈ વિશેષતા (વિશેષકારણ) દેખાતું નથી કે જેનાથી તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ એક તમારા જ અનુમાનમાં સાધ્ય સાધનાર તરીકે માન્ય રખાય અને અમારા જેનોના અનુમાનમાં અમાન્ય રખાય.

માટે હે નૈયાયિક ! હવે કંઈક સમજ કે સાધ્યાભાવ અને હેતુઅભાવના સહચારનું કદાચ એકાદ દૃષ્ટાન્ત મળી જાય તો તેટલા માત્રથી સાધ્યસિધ્ધિ થતી નથી. જેમ કે પર્વતો ધૂમવાન્ વહ્નિમત્ત્વાત્ મહાનસવત્, હૃદવત્, જ્યાં જ્યાં ધૂમાભાવ હોય છે ત્યાં ત્યાં વહ્ન્યભાવ હોય છે. જેમકે હૂદ. જ્યાં જ્યાં વહ્નિ હોય છે ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય છે જેમ કે મહાનસ.

અહીં બન્ને વ્યાપ્તિ થાય છે. બન્નેના એકાદ-બે દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે. પરંતુ સાધ્યસિધ્ધિ થતી નથી. કારણ કે ન્યાયનો નિયમ એવો છે કે એકાદ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યાભાવની સાથે હેત્વભાવ મળી આવે તે ન ચાલે, પરંતુ જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર હેતુઅભાવ હોવો જોઈએ અર્થાત્ સાધ્યાભાવની સાથે વ્યાપકીભૂત એવો હેતુઅભાવ હોવો જોઈએ, જે તમારા અનુમાનમાં નથી. કારણ કે સાધ્યાભાવ જે પ્રાપ્યકારિતાનો અભાવ એટલે કે અપ્રાપ્યકારિતા, તે જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં બાહ્યેન્દ્રિયતાનો અભાવ જ હોય એવો નિયમ નથી. કારણ કે અપ્રાપ્યકારિતા અને બાહ્યેન્દ્રિયતા એ બન્ને વિરોધી નથી. માટે સાથે પણ હોઈ શકે છે. તેથી તમારો હેતુ સંદિગ્ધવ્યભિચારિ છે જ. ॥૫૩॥

बाह्येन्द्रियत्वं सकलङ्कमेवं, न तार्किकान् प्रीणयितुं तदीष्टे ।

भूविभ्रमो दुर्भगभामिनीनां, वैदग्ध्यभाजो भजते न चेतः ॥५४॥

દુર્ભગભામિનીનાં = દૌર્ભાગ્યના ઉદયવાળી સ્ત્રીઓના, ભૂવિભ્રમો = નેત્રના કટાક્ષો, વૈદગ્ધ્યભાજઃ = ચતુરાઈવાળા માણસોના ચેતઃ = ચિત્તને, જેમ પ્રીણયિતું ન ભજતે =

ખુશ કરવાને સમર્થ થતા નથી. તેમ હે નૈયાયિક ! તારો આ બાહ્યેન્દ્રિયત્વ = બાહ્યેન્દ્રિયત્વરૂપ હેતુ, એવં = આ રીતે, સકલક્લ્મ્ = કલંકવાળો થયો છતો, તાર્કિકાન્ = તાર્કિક = ન્યાયપ્રિય પુરૂષોને, પ્રીણયિતું = ખુશ કરવાને, તદ્ = તેથી ન ઈષ્ટે = સમર્થ નથી.

ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતાની ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં હવે આ જૈનાચાર્યશ્રી નૈયાયિકને જણાવે છે કે -

જેમ દૌર્ભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓના નેત્રકટાક્ષો ચતુર માણસોના ચિત્તને રંજિત કરી શકતા નથી. તેમ ઉપરોક્ત દોષોથી ભરેલો કલંકિત એવો તમારો આ બાહ્યેન્દ્રિયત્વ હેતુ પણ દોષિત હોવાથી ન્યાયનિપુણ પુરૂષોના ચિત્તને રંજિત કરી શકતો નથી. ॥૫૪॥

કિઞ્ચાત્ર સંસૂચિતમાદિશબ્દાત્, વૃત્તે પુરશ્ચારિણિ કારકત્વમ્ ।

યત્ પ્રાપ્યકારિત્વસમર્થનાય, નેત્રસ્ય તત્ કાણદ્ગઙ્ગનાભમ્ ॥૫૫॥

કિઞ્ચ = વળી, અત્ર = આ અનુમાનમાં, પુરશ્ચારિણિ = પ્રથમ, વૃત્તે = શ્લોકમાં નેત્રસ્ય પ્રાપ્યકારિત્વસમર્થનાય = ચક્ષુનુ પ્રાપ્યકારિત્વ સાધવા માટે, આદિશબ્દાત્ = આદિ શબ્દથી, યત્ = જે, કારકત્વં સંસૂચિતમ્ = “કારકત્વ” હેતુ તમારા શાસ્ત્રોમાં સૂચવેલો છે. તે, કાણદ્ગ્ = કાણી આંખને, અઙ્ગનાભમ્ = અંજન આંજવા તુલ્ય છે.

ચક્ષુઃ, પ્રાપ્યકારિ, બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતઃ, જિહ્વાવત્, આ ચર્ચા જ્યારથી શરૂ થઈ. ત્યારથી લખાયેલા શ્લોકોમાંના પ્રથમ શ્લોકમાંની પહેલી પંક્તિમાં હે નૈયાયિક ! તમારું ઉપર મુજબનું અનુમાન છે. તેમાં લખાયેલ “બાહ્યેન્દ્રિયત્વ” આ હેતુ આજ સુધી અમે બાધિત તથા વ્યભિચારી બનાવ્યો, અને અનેક દૂષણોથી દૂષિત કર્યો.

હવે તે હેતુમાં લખાયેલા “આદિ” શબ્દથી તમારા શાસ્ત્રોમાં ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી સિધ્ધ કરવા માટે “કારકત્વ” હેતુ સૂચવેલો છે. તે પણ હવે પછીના પદ્મ શ્લોકમાં દોષિત કરાતો હોવાથી વ્યભિચારી છે. જેથી સાધ્ય સાધવામાં શોભા પામતો નથી. તેના માટે વ્યંગદૃષ્ટાન્ત જણાવે છે કે માણસની (ખાસ કરીને સ્ત્રીની) આંખ કાણી હોય અને તેને સુશોભિત કરવા અંજન આંજે તો તે જેમ શોભા પામતું નથી. તેમ તમારો આ હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી શોભાસ્પદ નથી. તે આ પ્રમાણે -

યસ્માદિદં મન્ત્રજપોપસર્પત્પ્રોદ્દામરામાવ્યભિચારદોષાત્ ।

ઉત્તાલવેતાલકરાલકેલીકલઙ્કિતશ્રીકમિવાઽવભાતિ ॥૫૬॥

યસ્માદ્ = કારણ કે, इदं = આ કારકત્વહેતુ, मन्त्रजपोपसर्पत् = મંત્રના જાપથી નજીક આવતી એવી, प्रोहाम = દેદીપ્યમાન રામા = સ્ત્રીની સાથે, व्यभिचारी દોષવાળો હોવાથી, उत्तालवेताल = તોફાની મદોન્મત્ત એવા રાક્ષસની, करालकेली = ભયંકર હાસ્ય કીડાની, श्रीकमिव = શોભાની જેમ, अवभाति = દેખાય છે.

જે કારણથી હે નૈયાયિક ! તમારો આ આદિ શબ્દથી સૂચવેલો “કારકત્વ” હેતુ પણ, મન્ત્ર જાપથી દૂર રહેલી સ્ત્રીનું જે આકર્ષણ થાય છે. તેની સાથે વ્યભિચારી બનતો હોવાથી હેતુ નથી પરંતુ ખરેખર હેત્વાભાસ જ છે. તેથી તોફાની અને મદોન્મત્ત એવા રાક્ષસની ભયંકર અકટ્ટ હાસ્યની કિયાની શોભા જેવો તમારો આ હેતુ છે. જેમ આવા રાક્ષસની આ કીડા કૃત્રિમ અને કુશોભારૂપ છે તેમ તમારો હેતુ પણ તેવો જ છે.

તમારા અનુમાનમાં બાહ્યેન્દ્રિયત્વને બદલે આદિશબ્દથી કારકત્વ કહેલું છે. જે જે કારક (ક્રિયા કરનાર) હોય છે તે તે નિયમા પ્રાપ્યકારી હોય છે. એવી તમારી વ્યાપ્તિ થાય છે. જેમ કે ઘટ બનાવવાની ક્રિયા કરનાર કુંભકાર અને ઘટ સાથે જ હોય છે. અર્થાત્ ક્રિયા કરનાર કર્તા અને જેના વિષે ક્રિયા થાય તે કર્મ એમ બન્ને સાથે જ હોય છે પ્રાપ્ત જ હોય છે. તેવી જ રીતે રૂપના બોધનો કર્તા ચક્ષુ, અને બોધ્ય ઘટાદિ પ્રાપ્ત જ હોય છે. સ્પૃષ્ઠ જ હોય છે. આ રીતે ચક્ષુ રૂપના બોધની ક્રિયા કરે છે માટે ઘટાદિજ્ઞેયની સાથે પ્રાપ્યકારી છે. એમ તમારું કહેવું છે. પરંતુ કોઈ મંત્રવાદી પુરુષ મંત્રજાપ અહીં (વિવક્ષિત સ્થળે) કરે ત્યારે અહીં જપાતા તે મંત્રબળથી દૂર દૂર રહેલી અર્થાત્ મંત્રજાપને અપ્રાપ્ત થયેલી એવી પણ સ્ત્રીનું આકર્ષણ થાય છે. તેથી જે જે કારક હોય તે તે પ્રાપ્યકારી જ હોય એવો નિયમ રહેતો નથી. માટે કારકત્વ હેતુ સાધ્યાભાવમાં (અપ્રાપ્યકારિમાં) વર્તતો હોવાથી વ્યભિચારી છે. આ વાત આ પછીના ૫૭મા શ્લોકમાં વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. ॥૫૬॥

तथाहि = તે આ પ્રમાણે -

कनकनिकषस्त्रिधां मुग्धां मुहुर्मधुरस्मितां,
चटुलकुटिलभूविभ्रान्ति कटाक्षपटुच्छटाम् ।
त्रिजगति गतां कश्चिद् मन्त्री समानयति क्षणात्,
तस्मैरमणीमाराद् मन्त्रान् मनोभुवि संस्मरन् ॥૫૭॥

મનોભુવિ = મનરૂપી ભૂમિમાં, મન્ત્રાન્ = મંત્રોને, સંસ્મરન્ = સ્મરણ કરતો એવો, કશ્ચિદ્ મન્ત્રી = કોઈક મંત્રવાદી પુરુષ, ત્રિજગતિ ગતાં = ત્રણ જગતમાં ક્યાંય પણ

રહેલી, તસ્મામણીમ્ = યુવાન સ્ત્રીને, આગદ્ = દૂરથી પણ, ક્ષણાત્ = ક્ષણવારમાં, સમાનયતિ = નજીક લાવે છે.

તે સ્ત્રી કેવી છે ? (૧) કનક નિકષ સ્ત્રિગ્ધાં = સોનાને ઘસવા યોગ્ય જે કસોટીનો પથ્થર, તેના જેવી સ્નેહાળ, (૨) મુગ્ધાં = ભોળી-અબળા, (૩) મુહુર્મધુરસ્મિતાં = વારંવાર મનોહર હાસ્યવાળી, (૪) ચદુલ, કુટિલ, ભૂવિભ્રાન્તિ = ચપળ, અને વક્ર એવાં નેત્રોની ભૂકુટિઓના વિલાસવાલી, (૫) કટાક્ષપદુચ્છટામ્ = નેત્ર કટાક્ષોની મનોહર છટાવાળી.

મનમાં મંત્રોનો જાપ કરનાર કોઈક મંત્રવાદી પુરૂષ, તે મંત્રના બળથી, સોનાની કસોટીના પથ્થર જેવી સ્નેહાળ, ભોળી, વારંવાર મધુર હાસ્ય કરતી, ચપળ અને વક્ર નેત્રભૂકુટિઓના વિલાસવાળી, તથા કટાક્ષોની મનોહર છટાવાળી એવી ત્રણ જગતમાં ગમે ત્યાં રહેલી યુવાન સ્ત્રીને દૂરથી પણ ક્ષણવારમાં નજીક લાવે છે.

અહીં હે નૈયાયિક ! મંત્રજાપમાં કારકત્વ હેતુ છે. પરંતુ જે સ્ત્રીને દૂરથી લવાય છે તે દૂર હોવાથી મંત્રવાદીની સાથે સ્પૃષ્ટ કે પ્રાપ્ત નથી પરંતુ અપ્રાપ્ત છે. તેથી અપ્રાપ્યકારી એવા સાધ્યાભાવમાં કારકત્વ હેતુની વૃત્તિ થવાથી તમારો આ કારકત્વ હેતુ પણ ખરેખર વ્યભિચારી જ છે. નિર્દોષ હેતુ નથી. ॥૫૭॥

કશ્ચિદત્ર ગદતિ સ્મ, યત્ પુનર્મન્ત્રમન્ત્રણગત્વી સમાનયેત્ ।

યુક્તમેવ મદિરેક્ષણાદિકં, તેન નાભિહિતદૂષણોદયઃ ॥૫૮॥

અત્ર = “મંત્રથી દૂર રહેલી સ્ત્રી નજીક લવાય છે.” આ દૃષ્ટાન્તમાં, કશ્ચિદ્ = કોઈક નૈયાયિક, ગદતિ સ્મ = બોલે છે કે, યત્પુનઃ = જે વળી, મન્ત્ર = મન્ત્રજાપમાં, મન્ત્રણ = બોલાતી, ગત્વી = વાણી, મદિરેક્ષણાદિકં = મનોહર નેત્રવાળી સ્ત્રી આદિ કોઈ પણ વસ્તુને, સમાનયેત્ = જે ખેંચી લાવે છે. તે, યુક્તમેવ = જોડાયેલી જ વસ્તુને, અર્થાત્ સન્નિકર્ષ પામેલી વસ્તુને જ, લાવે છે. અર્થાત્ અપ્રાપ્તને લાવતી નથી, તેન = તેથી હે જૈન ! અભિહિતદૂષણોદયઃ = તમોએ કહેલા દોષની પ્રાપ્તિ, ન = અમને આવતી નથી.

જૈનાચાર્યશ્રીએ ૫૭મા શ્લોકમાં નૈયાયિકના કારકત્વ હેતુને વ્યભિચાર દોષ આપવા માટે “મંત્રજાપ દૂર દૂર રહેલી સ્ત્રીને નજીક લાવે છે.” આ ઉદાહરણ જે આપ્યું છે તે બાબતમાં કોઈક નૈયાયિક પોતાના પક્ષનો બચાવ કરવા માટે જણાવે છે કે - મન્ત્ર જાપ કરતી વખતે બોલાતી વાણી, અને દૂર દૂર રહેલી મનોહર નેત્રવાળી સ્ત્રી આદિ વસ્તુ આ બન્નેનો સન્નિકર્ષ થાય છે. સંયોગ થાય છે. પછી જ સ્ત્રી ખેંચાઈને નજીક આવે છે. કારણ

કે જ્યારે મંત્રવાદી મંત્રજાપ કરે છે ત્યારે તેના મુખથી નીકળીને તે મંત્રજાપવાળી ઉચ્ચારાયેલી વાણી દૂર દૂર જાય છે. અને તે સ્ત્રી જ્યાં હોય છે ત્યાં સંયોગ પામે છે. ત્યાર બાદ જ એટલે કે સંયુક્ત થયા પછી જ તે વાણી તે સ્ત્રીને વક્તા પાસે ખેંચી લાવે છે માટે હે જૈન ! આ અમારો કારકત્વ હેતુ પ્રાપ્યકારી એવા સાધ્યમાં જ વર્તે છે. પરંતુ સાધ્યાભાવ એવા અપ્રાપ્યકારીમાં વર્તતો જ નથી. તેથી તમારા કહેલા દૂષણનો સંભવ જ ક્યાં છે ? ॥૫૮॥

મન્ત્રસ્ય સાક્ષાદ્ ઘટના, પ્રિયાદિના પરમ્પરાતો યદિ વા નિગદ્યતે ।

સાક્ષાત્ ન તાવદ્ યદયં વિહાયસો ધ્વનિસ્વસ્પ્રસ્તવ સંમતો ગુણઃ ॥૫૯॥

પ્રિયાદિના = સ્ત્રી આદિની સાથે, મન્ત્રસ્ય ઘટના = મંત્રનો સંબંધ તમે નૈયાયિકો જે કહો છો તે શું, સાક્ષાદ્ = સાક્ષાત્ છે ? યદિ વા = કે પરમ્પરાતો = પરંપરાથી છે ? આ બેમાં નિગદ્યતે = કયો સંબંધ તમારા વડે કહેવાય છે ? તાવદ્ અયં સાક્ષાદ્ ન = ત્યાં આ સાક્ષાદ્ સંબંધ તો તમે માની શકશો નહીં. યદ્ = કારણ કે, ધ્વનિસ્વસ્પ્રસ્તવઃ = ધ્વનિ-અવાજ છે સ્વરૂપ જેનું એવો મન્ત્રજાપરૂપ શબ્દ, તવ = તમોને, વિહાયસો = આકાશના, ગુણઃ = ગુણ તરીકે, સંમતો = માન્ય છે.

અઘાવનમા શ્લોકમાં નૈયાયિકે કરેલા બચાવનો ઉત્તર આપતાં જૈનાચાર્યશ્રી આ ઓગણસાઈઠમા શ્લોકમાં જણાવે છે કે-

હે નૈયાયિક ! મન્ત્રજાપના શબ્દોનો સ્ત્રીઆદિ વસ્તુની સાથે તે જે સંબંધ (સન્નિકર્ષ) કહ્યો. તે સંબંધ કેવો તું માને છે ? (૧) શું સાક્ષાત્સંબંધ માને છે ? કે (૨) પરંપરા સંબંધ માને છે ? એટલે કે મન્ત્રવાદી વડે બોલાયેલા મન્ત્રમય અક્ષરો જ ત્યાં જઈને પ્રિયાદિની સાથે સંબંધ પામે છે કે તે શબ્દો તેના અધિષ્ઠાયક દેવ સાથે સંબંધ પામે છે અને પછી જાગૃત થયેલો તે દેવ સ્ત્રી પાસે જઈને સંબંધ પામે છે ? આ સાક્ષાત્ અને પરંપરા એમ બે પ્રકારના સંબંધમાંથી કહો તમે કયો સંબંધ માનો છો ?

હવે જો પહેલો પક્ષ કહેશે તો, એટલે કે સાક્ષાત્ સંબંધ કહેશે તો, મન્ત્રવાદીવડે બોલાયેલા મંત્રના શબ્દો એ તમારા મતે પુદ્ગલ નથી કે ઉડીને ત્યાં જઈને પ્રિયા સાથે જોડાય. તમારા મતે તો આ શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે. આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તેનો ગુણ પણ અમૂર્ત જ છે. વળી સંબંધ કે સન્નિકર્ષ બે દ્રવ્યોનો થાય, અહીં પ્રિયા એ દ્રવ્ય છે પરંતુ શબ્દ એ તમારા મતે દ્રવ્ય નથી. વળી શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી અને ગુણ-ગુણી વચ્ચે સમવાયસંબંધ હોવાથી આ શબ્દ સદા આકાશ દ્રવ્યની સાથે જ

સમવાયસંબંધથી સાક્ષાત્સંબંધ ધરાવશે, પરંતુ પ્રિયા આદિ અન્ય પદાર્થો સાથે સમવાયસંબંધ કે સંયોગસંબંધ આદિમાંથી કોઈ પણ સંબંધવડે સાક્ષાત્સંબંધ ધરાવશે નહીં. ॥૫૮॥

તતોઽસ્ય તેનૈવ સમં સમસ્તિ, સંસક્તિવાર્તા ન તુ પક્ષમલાક્ષ્યા ।

અથાક્ષરાઽલમ્બનવેદનં સ્યાદ્, મન્ત્રસ્તથાઽપ્યસ્તિવ્યમાત્મનૈવ ॥૬૦॥

તતો = તેથી, અસ્ય = મન્ત્રજાપરૂપ આ શબ્દનો, તેનૈવ સમં = તે આકાશની જ સાથે, સમસ્તિ = સંબંધ ઘટે છે. પક્ષમલાક્ષ્યા તુ ન = પરંતુ કોમલનેત્રવાળી પ્રિયા સાથે ઘટતો નથી. અથ = હવે તમે કદાચ એમ કહો કે મન્ત્રઃ = મન્ત્ર એટલે, અક્ષરાલમ્બનવેદનં = મન્ત્રોના અક્ષરોના આલંબનથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જો, સ્યાત્ = લેશો, તથાઽપિ = તો પણ, ઇયમ્ = આ સંસક્તિવાર્તા, આત્મનૈવ = આત્માની જ સાથે, અસ્તુ = ઘટશે - થશે.

તે કારણથી (એટલે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ હોવાથી) આ મન્ત્રજાપ રૂપ શબ્દોનો સંબંધ તે આકાશની સાથે જ ઘટશે, અને તે પણ સમવાયસંબંધ. પરંતુ કોમલનેત્રવાળી પ્રિયા સાથે કોઈ પણ રીતે આ સંયોગની વાર્તા કરવી તે ઉચિત નથી. માટે મન્ત્રજાપરૂપ વાણી ત્યાં જાય છે અને પ્રિયા સાથે જોડાય છે અને પછી તે સ્ત્રીને ખેંચી લાવે છે તે વાત વ્યાજબી નથી.

હવે હે નૈયાયિક ! મન્ત્ર એટલે મન્ત્રજાપરૂપ વાણી તમે ન કહો અને મન્ત્રોના અક્ષરો જપતી વખતે તે અક્ષરોના આલંબને આત્મામાં ઉત્પન્ન થતું એવું જ્ઞાન જો કહો, તો પણ તે જ્ઞાન આત્માનો ગુણ હોવાથી તે મન્ત્રજાપ વખતે થતું અક્ષરજ્ઞાન મન્ત્રવાદીના આત્મા સાથે જ સમવાયસંબંધથી સંબંધ ધરાવશે, ત્યાં જ સંબંધ પામશે. પરંતુ આ જ્ઞાન પણ આત્માનો ગુણ હોવાથી સ્ત્રી પાસે જઈને તે પક્ષમલાક્ષી સાથે સંબંધ ધરાવશે નહીં.

તેથી મન્ત્રજાપનો અર્થ વાણી કરો કે જ્ઞાન કરો, પરંતુ બન્ને અર્થોમાં અનુક્રમે આકાશ અને આત્મા સાથે જ સાક્ષાત્સંબંધ થશે પરંતુ પ્રિયાદિ સાથે કોઈ પણ રીતે થશે નહીં. તેથી મન્ત્રજાપ અહીં થયો છતો જ દૂરથી પ્રિયાને ખેંચે છે. માટે કારકત્વ હેતુ પણ વ્યભિચારી જ છે. ॥૬૦॥

અથાપિ મન્ત્રસ્ય નિવેદ્યતે ત્વયા સંસક્તિરેતત્પતિદેવતાઽઽત્મના ।

સંતોષપોષપ્રગુણા ચ સા પ્રિયાં પ્રિયં પ્રતિ પ્રેરયતિ સ્વયોગિનીમ્ ॥૬૧॥

અથાપિ = હવે હે નૈયાયિક ! ત્વયા = તારા વડે, મન્ત્રસ્ય = આ મંત્રનો સંસક્તિઃ = સંયોગ, એતત્પતિદેવતાત્મના = એ મન્ત્રના અધિષ્ઠાયક અર્થાત્ સ્વામી એવા દેવતાના

આત્માની સાથે, નિવેદ્યતે = કહેવાય, ચ = અને, સંતોષ, પોષ, પ્રગુણા = સંતુષ્ટ થયેલો તે દેવ, મન્ત્રજાપ કરનાર ને પોષણ કરવામાં તત્પર, અર્થાત્ સંતોષ થવાથી પોષણ કરવામાં તત્પર એવો સા = તે દેવતા, પ્રિયં પ્રતિ = મન્ત્રજાપ કરનારા પ્રિય એવા પુરૂષ પ્રત્યે સ્વયોગિનીમ્ = પોતાની સાથે સંયોગ પામેલી એવી, પ્રિયાં = પ્રિયાને, પ્રેરયતિ = લાવે છે.

ઉપરના ૬૦ માં શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મન્ત્રજાપરૂપ વાણી કે જ્ઞાનનો સંબંધ આકાશ અને આત્મા સાથે જ હોવાથી, પ્રિયા આદિ સાથે કોઈ પણ રીતે આ સાક્ષાત્ સંબંધ ઘટતો ન હોવાથી હવે હે નૈયાયિક ! તમારા વડે જો બીજો પક્ષ જે પરંપરા સંબંધ છે તે જો નિવેદિત કરાય, એટલે કે મન્ત્રજાપરૂપ વાણી અથવા જ્ઞાન, પ્રથમ તેના સ્વામી એવા દેવતાની સાથે સંબંધ પામે છે. અને જેવો તે સંબંધ દેવતા સાથે થાય છે. તેવો ખુશ ખુશ થયેલા, પુષ્ટિ કરવામાં પ્રગુણ એવા તે દેવતા, ઉડીને તે પ્રિયા પાસે જાય છે. પ્રિયા સાથે સંયોગ પામે છે. અને સ્વયોગિની = પોતાની સાથે સંયોગ પામેલી પ્રિયાને (ઉપાડી) લાવે છે. અર્થાત્ મન્ત્રજાપવાળા પ્રિય તરફ પ્રિયાને ખેંચી લાવવાની પ્રેરણા કરે છે.

મન્ત્રજાપનો સંબંધ અધિષ્ઠાયક દેવ સાથે, અને દેવનો સંબંધ પ્રિયા સાથે, અને આ રીતે મન્ત્રજાપનો પરંપરાસંબંધ પ્રિયા સાથે થાય છે. અને તે મન્ત્રજાપવાળા પાસે આવે છે. આવા પ્રકારનું હે નૈયાયિકો ! હવે જો તમે કહેશો તો હવે પછીના શ્લોકમાં કહેવાય છે તેવા દોષો તમને આવશે. ॥૬૧॥

ब्रूमहेऽत्र ननु देवताऽऽत्मना, मन्त्रवर्णविसरस्य का घटा ? ।

अम्बरस्य गुण एष तत् कथं देवतात्मनि भजेत सङ्गतिम् ? ॥६२॥

અત્ર = અહીં હવે અમે જૈનો, બ્રૂમહે = ઉત્તર આપીએ છીએ, નનુ = કે મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય = મન્ત્રના વર્ણોના વિસ્તારનો, ઘટા = તે સંયોગસંબંધ, દેવતાઽઽત્મના = તેના અધિષ્ઠાયક એવા દેવતાના આત્માની સાથે, કા = કેમ ઘટે ? કા ઘટા = આ ઘટના કેવી ? અર્થાત્ ન જ હોય, કારણ કે એષ = આ શબ્દ તે, અમ્બરસ્ય ગુણઃ = આકાશનો ગુણ છે. તત્ = તેથી, દેવતાત્મનિ = દેવતાના આત્મામાં, સંગ્ગતિમ્ કથં ભજેત = સંગતને-સંયોગસંબંધને કેમ ભજે ? અર્થાત્ ન જ પામે.

જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે નૈયાયિકોએ કલ્પેલા પરંપરાસંબંધનો હવે અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે- આ મન્ત્રજાપરૂપ વાણી એ આકાશનો ગુણ છે. (અને મન્ત્રજાપ રૂપજ્ઞાન જો લો, તો આત્માનો ગુણ છે.) તેથી તે તેના અધિષ્ઠાયક એવા દેવતાના આત્માની સાથે સંબંધ કેમ પામે ? અર્થાત્ કોઈ રીતે પ્રથમ અધિષ્ઠાયક દેવ સાથે આ મન્ત્રજાપરૂપ શબ્દ

સંબંધ જ ન પામે, તો પછી તે દેવ સ્ત્રીની સાથે સંબંધ પામે, અને તે સ્ત્રીને લઈ આવે આ રીતે પરંપરાસંબંધ ઘટશે આ વાત રહેતી જ નથી. ॥૬૨॥

આશ્રયદ્વાસ્તોઽપ્યસ્ય, સંસર્ગો નાસ્તિ સર્વથા ।

વ્યાપકદ્રવ્યયોર્વસ્માત્, સંસર્ગો નામુના મતઃ ॥૬૩॥

આશ્રયદ્વાસ્તઃ = આશ્રય દ્વારા પણ, અસ્ય = આ મંત્રજાપરૂપ શબ્દનો, સંસર્ગો = સંબંધ, સર્વથા નાસ્તિ = સર્વથા ઘટતો નથી. વસ્માત્ = કારણ કે, અમુના = આ નૈયાયિકવડે, વ્યાપકદ્રવ્યયોઃ = વ્યાપક એવા બે દ્રવ્યોનો સંસર્ગો ન મતઃ = સંયોગ માનેલો નથી.

હવે નૈયાયિકો કદાચ એવો બચાવ કરે કે મંત્રજાપરૂપ શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી તે શબ્દનો આશ્રય એટલે આધાર આકાશ જ છે તે વાત સાચી છે. પરંતુ તે શબ્દનો જે આશ્રય = આધાર આકાશ છે તે આકાશ આખા જગતમાં સર્વવ્યાપક છે અને સર્વ આત્માઓ પણ વ્યાપક છે અર્થાત્ જગદ્વ્યાપી છે. એટલે આ મંત્રના અધિષ્ઠાયક દેવનો આત્મા પણ સર્વવ્યાપી છે. આ રીતે આકાશ અને દેવનો આત્મા વ્યાપક (સર્વવ્યાપી) હોવાથી શબ્દનો આશ્રય દ્વારા (આધારભૂત આકાશ દ્વારા) દેવના આત્માની સાથે સંબંધ ઘટશે.

સારાંશ કે મંત્રજાપરૂપ શબ્દનો સંબંધ આકાશ સાથે, આકાશનો સંબંધ વ્યાપક હોવાથી દેવના આત્મા સાથે, અને પછી તે દેવનો સંબંધ સ્ત્રી સાથે, આ રીતે મંત્રજાપનો પરંપરા સંબંધ ઘટશે, અને તે મંત્રજાપ રૂપ શબ્દ આ રીતે પરંપરા સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલી જ સ્ત્રીને આકર્ષી લાવશે, માટે પ્રાપ્યકારી જ થશે.

આવા પ્રકારનો નૈયાયિકોનો આ બચાવ પણ વ્યાજબી નથી. આશ્રય એવા આકાશ દ્વારા પણ મંત્રજાપ રૂપ શબ્દનો પરંપરાસંબંધ દેવ કે સ્ત્રીની સાથે સર્વથા ઘટતો નથી. કારણ કે તમારા મતે વ્યાપક એવા બે દ્રવ્યોનો સંબંધ મનાયો નથી. અહીં આકાશ અને દેવનો આત્મા આ બંને દ્રવ્યો તમારા મતે વ્યાપક છે. તેથી વ્યાપક એવાં બે દ્રવ્યોનો સંબંધ તમારાવડે ન સ્વીકારાયેલ હોવાથી ઉપરોક્ત કલ્પના પણ યુક્તિવાળી નથી. ॥૬૩॥

વ્યાપકેષુ વદતિ વ્યતિષ્ઠં, યસ્તુ તેન મનસા ધ્વનિના ચ ।

વીતવસ્તુવિષયેણ વિમૃશ્યઃ, સ્પષ્ટ એવ વિલસન્ વ્યભિચારઃ ॥૬૪॥

યસ્તુ = વળી જે નવીન નૈયાયિકો કે વૈશેષિકો, વ્યાપકેષુ = વ્યાપક એવા દ્રવ્યોનો, વ્યતિષ્ઠં = સંબંધને, વદતિ = માને છે. તેન = તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોવડે,

વીતવસ્તુવિષયેણ = નષ્ટ થઈ ચુકેલી વસ્તુના (મનન અને ઉચ્ચારણના) વિષયવાળા એવા,
મનસા ચ ધ્વનિના = મન અને ધ્વનિની સાથે, સ્પષ્ટ એવ વલિસન્ = સ્પષ્ટ જ દેખાતો
એવો વ્યભિચારઃ = વ્યભિચારદોષ વિમુશ્ચયઃ = વિચારવા યોગ્ય છે.

કેટલાક નવીન નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો વ્યાપક એવા બે દ્રવ્યોનો સંબંધ માને છે. તેઓના મતે મન્ત્રજાપ રૂપ ધ્વનિ - આકાશ સાથે, આકાશ દેવના આત્મા સાથે, અને દેવનો આત્મા પ્રિયા સાથે સંબંધ પામશે જ. તેથી પદ મા શ્લોકમાં આપેલો “મન્ત્રજાપથી દૂરથી પણ સ્ત્રી આકર્ષાય છે.” એ ઉદાહરણ દ્વારા કારકત્વ હેતુ વ્યભિચારી છે એવો જે દોષ જૈનાચાર્યશ્રીએ નૈયાયિકોને આપ્યો હતો, તે રહેતો નથી. અને આ રીતે પરંપરાસંબંધ, મન્ત્રજાપરૂપશબ્દ, આકાશ, અધિષ્ઠાયકદેવ, અને સ્ત્રીની સાથે ઘટતો હોવાથી કારકત્વ હેતુ પ્રાપ્તકારી જ થાય છે. તેથી હેતુ સાધ્યવદ્ વૃત્તિ માત્ર જ છે. પરંતુ સાધ્યાભાવવદ્ (અપ્રાપ્તકારિમાં) વૃત્તિમદ્ નથી તેથી ત્યાં વ્યભિચારદોષ આવતો નથી. આવું કેટલાક નવીન નૈયાયિકો માને છે તેથી જૈનાચાર્યશ્રી હવે બીજા સ્થાને પણ આ કારકત્વહેતુ વ્યભિચારી બને છે તે સમજાવે છે -

જે પદાર્થ વીતી ગયો છે. બની ચુક્યો છે અતીત થયો છે. નષ્ટ થઈ ચુક્યો છે હાલ વિદ્યમાન નથી તેવા પદાર્થનું ચિંતન મનન કરવામાં વપરાતું જે મન, અને તેવા પદાર્થનું કથન કરવામાં વપરાતું જે વચન, આ મન અને વચનની સાથે કારકત્વહેતુનો સ્પષ્ટ જ વ્યભિચારદોષ દેખાય છે તે વ્યભિચાર દોષ નૈયાયિક અને વૈશેષિકોએ વિચારવો જોઈએ.

જે વસ્તુ નાશ પામી ગઈ છે. હાલ છે જ નહીં. તેનું મનન, ચિંતન, અને ઉચ્ચારણ આ જીવ જ્યારે કરે છે ત્યારે તે મન અને વચન શેયવસ્તુનું જ્ઞાન કરાવનાર હોવાથી કારક તો છે જ. અને પદાર્થ નષ્ટ થયેલ હોવાથી પદાર્થ છે જ નહીં તો સંસર્ગ પામે જ કોની સાથે ? માટે અપ્રાપ્તકારી છે. એટલે સાધ્ય જે પ્રાપ્તકારી હતું તેના અભાવરૂપ એવા અપ્રાપ્તકારી મન અને વચનમાં આ કારકત્વ હેતુ વર્તતો હોવાથી તમને વ્યભિચારદોષ આવશે જ. આ દોષ પણ તમારે વિચારવો જોઈએ. ॥૬૪॥

અયસ્કાન્તાદનેકાન્તસ્તથાઽત્ર પરિભાવ્યતામ્ ।

આક્ષેપશ્ચ સમાધિશ્ચ, જ્ઞેયૌ સ્તાવકરાદિહ ॥૬૫॥

તથાઽત્ર = તથા વળી આ નૈયાયિકોના અનુમાનમાં અયસ્કાન્તાદ્ = લોહયુંબકની સાથે પણ આ કારકત્વહેતુ, અનેકાન્તઃ = અનેકાન્તિક = અર્થાદ્ વ્યભિચાર હેત્વાભાસ પામે છે પરિભાવ્યતામ્ = તે વિચારાઓ, આક્ષેપશ્ચ = આ વિષયના વધુ પ્રશ્ન અને,

સમાધિશ્ચ = ઉત્તર, ઇહ = અહીં, રત્નાકરાદ્ = સ્યાદ્વાદ રત્નાકર નામના ગ્રન્થમાંથી
જ્ઞેયૌ = જાણી લેવા.

જૈનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે નૈયાયિકોના અનુમાનમાં “ચક્ષુઃ. પ્રાપ્યકારિ, કારકત્વાત્, જિહ્વાવત્” જે કારકત્વ હેતુ પ્રાપ્યકારિતા સિધ્ધ કરવા માટે જણાવાયો છે. તે (૧) મન્ત્રજાપ દ્વારા બોલાવાતી પ્રિયા સાથે, (૨) અતીત વસ્તુના ચિંતક મનની સાથે, (૩) અતીત વસ્તુના ઉચ્ચારક વચનની સાથે તો વ્યભિચારી છે જ. તદુપરાંત લોહચુંબકની સાથે પણ આ હેતુ વ્યભિચારી છે. આ પણ નૈયાયિકોએ વિચારવું જોઈએ.

લોહચુંબકમાં એવી એક શક્તિ છે કે જે ત્યાં રહી છતી જ દૂર રહેલા લોહને તે આકર્ષે છે. માટે કારક છે છતાં અપ્રાપ્યકારિ છે. તેથી હેતુ સાધ્યાભાવમાં વર્તવાવાળો છે. આટલા દોષો બતાવ્યા પછી ટીકાકારશ્રી આ ચર્ચાની બાબતમાં વધારે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો (એટલે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ- ખંડન અને મંડન) સૂક્ષ્મ રીતે જેઓએ જાણવું હોય તેઓએ ગ્રન્થકારશ્રીએ પોતે જ બનાવેલા સ્યાદ્વાદ રત્નાકર નામના મહાગ્રન્થમાંથી જાણી લેવું, એમ ભલામણ કરે છે. કારણ કે આ ટીકા તો અવતારિકા (નાવડી) તુલ્ય છે અને સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર એ સમુદ્રતુલ્ય છે. એટલે વધુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા ત્યાં છે ત્યાંથી સમજી લેવી. ॥૬૫॥

કારકત્વમપિ તદ્ ન શોભતે, પ્રાપ્યકારિણિ યદીક્ષણે મતમ્ ।

પ્રાપ્ય વસ્તુ વિતનોતિ તદ્, મતિં નૈવ ચક્ષુરિતિ તત્ત્વનિર્ણયઃ ॥૬૬॥

ઈક્ષણે = તેથી ચક્ષુમાં, પ્રાપ્યકારિણિ = પ્રાપ્યકારિપણું સિધ્ધ કરવામાં, યદ્ = જે, કારકત્વમપિ મતમ્ = કારકત્વહેતુ પણ નૈયાયિકોવડે મનાયો છે. તદ્ = તે, ન શોભતે = જરા પણ શોભા પામતો નથી તદ્ = તે કારણથી, ચક્ષુઃ = નેત્ર, વસ્તુ પ્રાપ્ય = વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને, મતિં = જ્ઞાન, નૈવ વિતનોતિ = કરાવતું જ નથી. ઇતિ તત્ત્વનિર્ણયઃ = આ પ્રમાણે આ ચર્ચામાંથી તત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે.

આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં ટીકાકારશ્રી જણાવે છે કે નૈયાયિકોએ ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી સિધ્ધ કરવા માટે જે બાહ્યેન્દ્રિયત્વ હેતુ કહ્યો હતો તે જેમ વ્યભિચારી હતો તેથી સાધ્ય સાધી શકતો નથી. તે જ રીતે આદિ શબ્દથી તેઓએ જણાવેલો આ કારકત્વ હેતુ પણ વ્યભિચારી જ છે. તેથી સાધ્ય સાધવામાં અલ્પ પણ શોભાસ્પદ નથી. તેથી વસ્તુને પામીને નેત્ર મતિ કરાવતી જ નથી. દૂર રહી છતી જ મતિ કરાવે છે. માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી જ છે. આવો તત્ત્વનો નિર્ણય છે એમ જાણવું. ॥૬૬॥

અદિચન્દ્રકલનેષુ ચેત્યદઃ પ્રાક્ પ્રસ્પિતમુપૈતિ નો ઘટામ્ ।

રશ્મિસચ્ચયવિપચ્છિતં હિ તત્ તે ચ તત્ર નિતરાં વ્યપાકૃતાઃ ॥૬૭॥

“અદિચન્દ્રકલનેષુ ચા” - આ ચર્ચાનો જ્યારથી શ્લોકમયરૂપે પ્રારંભ થયો, તે શ્લોકોમાંના બીજા શ્લોકની આ પ્રથમ પંક્તિ છે. ઇતિ અદઃ પ્રાક્ પ્રસ્પિતમ્ = ઇત્યાદિ ગાથાવડે જે આ ચક્ષુનું પ્રાપ્યકારિપણું જણાવાયું છે તે ઘટાં નો ઉપૈતિ = ઘટનાને પામતું નથી, હિ = કારણ કે તત્ = તે પ્રાપ્યકારિપણું, રશ્મિસચ્ચય = કિરણોના ચક્રવડે, વિપચ્છિતમ્ = બતાવાયું છે. ચ = અને તત્ર = તે ચક્ષુમાં તે = તે કિરણો-રશ્મિઓ અમારાવડે નિતરાં = અત્યંત વ્યપાકૃતાઃ = ખંડિત કરાયાં છે.

“અદિચન્દ્રકલનેષુ ચા” આ શ્લોકથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારી અને અપ્રાપ્યકારીની ચર્ચા શરૂ થઈ, તેના પ્રારંભના બીજા શ્લોકની આ પ્રથમ પંક્તિ છે. આ પંક્તિઓ વડે બીજા અને ત્રીજા શ્લોકમાં નૈયાયિકો વડે ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતા જણાવાઈ છે. ચક્ષુમાંથી રશ્મિચક્ર નીકળે છે. તે રશ્મિચક્ર પ્રથમ નિકટભાગવર્તી અદ્રિ સાથે સંયુક્ત થાય છે અને પછી દૂર દૂર રહેલા ચંદ્ર સાથે સંયુક્ત થાય છે અને વચ્ચે થતો કાળ-વિલંબ કમલના પત્રોના શીઘ્રભેદનની જેમ જણાતો નથી. ઇત્યાદિ જણાવીને ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતા જે બતાવાઈ છે તે ઘટતી નથી.

કારણ કે ચક્ષુમાંથી રશ્મિચક્ર જો નીકળતાં હોય, તો જ તમારી તે વાત ઘટનાને પામે, રશ્મિચક્રવડે જ તમે પ્રાપ્યકારિતા જણાવી છે. પરંતુ ચક્ષુમાંથી રશ્મિચક્ર નીકળતું જ નથી. તે ખંડન અમારાવડે શ્લોક ૪ થી ૬૬ માં અત્યંત કરાયું જ છે. તેથી અબાધિત આ તત્ત્વનિર્ણય સિદ્ધ થાય છે કે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી જ છે. ॥૬૭॥

કિચ્છ = વળી -

ચક્ષુરપ્રાપ્ય ધીકૃદ્ વ્યવધિમતોઽપિ પ્રકાશકં યસ્માત્ ।

અન્તઃકરણં યદ્વદ્ વ્યતિરેકે સ્યાત્ પુના રસના ॥૬૮॥

ચક્ષુઃ = નેત્ર, અપ્રાપ્ય = વિષયની સાથે સ્પર્શ કર્યા વિના જ, ધીકૃદ્ = જ્ઞાન કરાવનારી છે યસ્માત્ = કારણ કે, વ્યવધિમતોઽપિ = વ્યવધાન હોવા છતાં પણ, પ્રકાશકં = તે જોયવસ્તુને જણાવે છે. અન્તઃકરણં યદ્વદ્ = મનની જેમ, પુના = વળી, વ્યતિરેકે = વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં રસના સ્યાત્ = જીભનું દેષાન્ત સમજવું.

હવે ટીકાકારશ્રી જણાવે છે કે અત્યાર સુધી નૈયાયિકે પ્રથમ દ્વિતીય અને તૃતીય શ્લોકમાં બતાવેલું ચક્ષુનું જે પ્રાપ્યકારિપણું તે કોઈ પણ રીતે સંભવતું નથી એમ અમે

ખંડન માત્ર કર્યું. પરંતુ હવે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી જ છે એવા પોતાના જૈનમતનું યુક્તિપૂર્વક મંડન પણ અમે કરીએ છીએ.

ચક્ષુઃ, અપ્રાપ્યકારી, વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકત્વાત્, યદ્ યદ્ વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકં, તત્તદપ્રાપ્યકારિ, યથા અન્તઃકરણં, ઇત્યન્વયવ્યાપ્તિઃ । તથા યદ્ યદ્ અપ્રાપ્યકારિ નાસ્તિ, તત્તદ્વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકં નાસ્તિ યથા રસના, ઇતિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ । તથા ચેદમ્, યથા મનઃ વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકં, તદ્વચ્ચક્ષુરપિ વ્યવધાને પ્રકાશકમિત્યુપનયઃ । તસ્માત્તથા વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકત્વાત્, ચક્ષુઃ અપ્રાપ્યકારિ એવેતિ નિગમનમ્ ।

આ જ અનુમાન ૬૮ મા મૂલશ્લોકમાં જણાવ્યું છે. ચક્ષુ કાયાદિનું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ જોયને જણાવે છે માટે મનની જેમ અપ્રાપ્યકારી છે. જે જે ઇન્દ્રિયો વ્યવધાનમાં પણ જોયને જણાવે છે તે તે ઇન્દ્રિયો અપ્રાપ્યકારી છે. જેમ કે મન, આ અન્વય વ્યાપ્તિ અને અન્વય દૃષ્ટાન્ત છે અને જે જે અપ્રાપ્યકારી નથી અર્થાત્ પ્રાપ્યકારી છે. તે તે ઇન્દ્રિયો વ્યવધાનમાં વસ્તુની પ્રકાશક નથી. જેમ કે, જીભ, કાગળમાં લપેટાયેલ ચોકલેટ જીભ ઉપ મુકવામાં આવે તો જીભ અને ચોકલેટ વચ્ચે કાગળનું વ્યવધાન હોવાથી જીભ રસની પ્રકાશક બનતી નથી આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્ત જાણવું. આ ચક્ષુ તેવી છે. જેમ મન વ્યવધાનમાં પણ પ્રકાશક છે. તેની જેમ ચક્ષુ પણ વ્યવધાનમાં પ્રકાશક છે. આ ઉપનય છે. તેથી તેમજ છે અર્થાત્ વ્યવધાનમાં પણ પ્રકાશક હોવાથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી જ છે આ નિગમન છે. આ પ્રમાણે ચક્ષુનુ અપ્રાપ્યકારિત્વ સાધ્ય સાધવા માટેનું અમારું (જૈનોનું) આ અનુમાન જાણવું. ॥૬૮॥

અથ દુમાદિવ્યવધાનભાજઃ પ્રકાશકત્વં દદૃશે ન દૃષ્ટૌ ।

તતોઽપ્યયં હેતુરસિદ્ધતાયાં ધૌરેયભાવં બિભરામ્બભૂવ ॥૬૯॥

અથ = હવે, દુમાદિવ્યવધાનભાજઃ = વૃક્ષાદિના વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું, પ્રકાશકત્વં = પ્રકાશકપણું, દૃષ્ટૌ = દૃષ્ટિમાં, ન દદૃશે = દેખાયું નથી, તતોઽપિ = તે કારણથી પણ, અયં હેતુઃ = આ તમારો જૈનોનો હેતુ, અસિદ્ધતાયાં = અસિદ્ધતામાં, ધૌરેયભાવં = અગ્રેસરતાને, બિભરામ્બભૂવ = ધારણ કરે જ છે.

ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારિ જ છે. એમ સમજાવનારું જૈનાચાર્યશ્રીએ ૬૮મા શ્લોકમાં જે અનુમાન રજુ કર્યું છે. તેને ખોટું પાડવા માટે પ્રતિવાદી તરીકે નૈયાયિક હવે કદાચ આ પ્રમાણે કહેશે કે હું જૈનાચાર્ય ! તમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. કારણ કે વૃક્ષ, પથરની દીવાલ, કે મનુષ્યાદિના વ્યવધાનવાળા એવા પદાર્થો ચક્ષુથી દેખાતા નથી. જે જે પદાર્થો વૃક્ષની પાછળ હોય, પથરની દીવાલ પાછળ હોય, અથવા મનુષ્યોનાં ટોળાંની

પાછળ હોય તો તે પાછળના પદાર્થો દેખાતા નથી. માટે આ હેતુ પક્ષમાં ઘટતો નથી. તેથી સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે.

જે હેતુ પક્ષમાં ન વર્તે તે સાધ્યને ક્યાંથી સાધી આપે ? માટે તે સ્વરૂપાસિધ્ધ કહેવાય છે. જેમ કે “શબ્દઃ ગુણઃ, ચાક્ષુષત્વાત્, રૂપવત્, અહીં જેમ ચાક્ષુષત્વહેતુ શબ્દમાં નથી તેથી સ્વરૂપાસિધ્ધ કહેવાય છે. તેમ “વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકત્વમ્” આ તમારો જેનોનો હેતુ પણ ચક્ષુ નામના પક્ષમાં નથી. દ્રુમાદિથી વ્યવહિતને ચક્ષુ જણાવતી નથી માટે, આ રીતે હે જેનાચાર્ય ! તમારો હેતુ અસિધ્ધતામાં ઘણો જ અગ્રેસર છે. ॥૬૮॥

एतन्न युक्तं शतकोटिकाचस्वच्छोदकस्फटिकभित्तिमुख्यैः ।

पदार्थपुञ्जे व्यवधानभाजि, संजायते किं नयनाद् न संवित् ? ॥७०॥

एतद् = નૈયાયિકની આ વાત, ન યુક્ત = યોગ્ય નથી, કારણ કે શતકોટિ = મણિ, કાચ = કાચ સ્વચ્છોદક = સ્વચ્છ પાણી, અને સ્ફટિકભિત્તિ = સ્ફટિકરત્નની બનેલી ભિત્તો, મુખ્યૈઃ = ઇત્યાદિ છે મુખ્ય જેમાં એવા વ્યવધાનોવડે, વ્યવધાનભાજિ = વ્યવધાનને ભજનારા એવા, પદાર્થપુજ્ઞે = પદાર્થોના સમૂહને વિષે, નયનાદ્ = ચક્ષુદ્વારા કિં સંવિદ્ ન જાયતે = શું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી ? અર્થાત્ થાય જ છે.

જેનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે નૈયાયિકની આ વાત સાચી નથી. મણિ-કાચ સ્વચ્છ પાણી. અને સ્ફટિકરત્નની દીવાલ ઇત્યાદિ છે મુખ્ય જેમાં એવા વ્યવધાયકો વડે વ્યવહિત હોવા છતાં પદાર્થપુંજ ચક્ષુથી શું દેખાતો નથી ? અર્થાત્ દેખાય જ છે. માટે વ્યવધાનેઽપિ પ્રકાશકત્વં આ હેતુ અમારો ચક્ષુ નામના પક્ષમાં છે જ. માટે સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી.

અહીં એક શંકા થાય કે ચક્ષુ દ્રુમાદિવ્યવધાનમાં પ્રકાશક નથી તેથી શું પ્રાપ્યકારિ માનવી ? કે મણ્યાદિના વ્યવધાનમાં પ્રકાશક છે માટે અપ્રાપ્યકારિ માનવી ? ચક્ષુ નામના પક્ષમાં વ્યવધાન હોતે છતે પ્રકાશકતા અને અપ્રકાશકતા બન્ને છે તો શું માનવું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે પર્વત નામના પક્ષમાં સર્વત્ર ધૂમહેતુ હોતો નથી. પરંતુ જ્યાં ધૂમ દેખાય છે ત્યાં વહ્નિ છે કે નહીં ? એવી શંકા થયે છતે ધૂમહેતુ હોવાથી તે ભાગમાં વહ્નિની સિધ્ધિ કરે છે. શેષભાગમાં ધૂમ જ નથી તેથી વહ્નિની શંકા જ નથી. એવી જ રીતે જે વ્યવધાનવાળામાં પ્રકાશકત્વ ગુણ છે. ત્યાં ચક્ષુમાં અપ્રાપ્યકારિત્વ નિયમા છે. અને દ્રુમાદિ વ્યવધાનવાળામાં પ્રકાશકત્વહેતુ જ જો નથી તો સાધ્યની ચર્ચા રહેતી જ નથી. તેથી જેમ ધૂમ પક્ષમાં એકદેશવૃત્તિ હોવા છતાં સાધ્યની સાથે અવિનાભાવી હોવાથી અસિધ્ધ કહેવાતો નથી. એ જ રીતે આ પ્રકાશકત્વહેતુ પણ ચક્ષુમાં મણ્યાદિવાળા ભાગમાં પ્રકાશક હોવા

છતાં, શેષભાગમાં પ્રકાશક ન હોવા છતાં સાધ્યની સાથે અવિનાભાવિ સંબંધવાળો હોવાથી સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થતો નથી.

તથા વળી જો કે અહીં તો પ્રકાશકત્વહેતુ ચક્ષુમાં છે પરંતુ કદાચ હેતુ પક્ષમાં ન પણ હોય છતાં સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ હોય તો નિયમા સાધ્ય સિધ્ધિ થાય જ છે. જેમકે શ્વસ્તને, રવિવારો ભવિષ્યતિ, અદ્ય શનિવારત્વાત્, આવા પ્રકારના પૂર્વચર ઉત્તરચર હેતુઓમાં પક્ષવૃત્તિ હોતી નથી, છતાં સાધ્યસિધ્ધિ કરે જ છે. તેથી પક્ષવૃત્તિ, સપક્ષવૃત્તિ, વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ, અસત્પ્રતિપક્ષ અને અબાધિતવિષયત્વ ઇત્યાદિ પાંચ અંગો સદ્હેતુનુ લક્ષણ નૈયાયિકો જે જણાવે છે તે પણ ઉચિત નથી. માત્ર સાધ્યની સાથે અવિનાભાવિત્વ, (અન્યથાઽવૃત્તિ) એ એક જ લક્ષણ સત્ય છે. પક્ષમાં હેતુની વૃત્તિ જ હોવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. ॥૭૦॥

દમ્ભોલિપ્રભૃતિ પ્રભિદ્ય ભિદુરાશ્ચેદ્ રોચિષશ્ચક્ષુષઃ,
સંસર્ગોપગતાઃ પદાર્થપટલીં પશ્યન્તિ તત્ર સ્થિતામ્ ।
एवं तर्हि समुच्छलन्मलभरं भित्त्वा जलं तत्क्षणात्,
तेनाऽप्यन्तरितस्थितीननिमिषानालोकयेयुर्न किम् ? ॥૭૧॥

ચેદ્ = હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે, ભિદુરાઃ = વસ્તુને ભેદવાના સ્વભાવવાળાં, ચક્ષુષઃ રોચિષઃ = ચક્ષુનાં કિરણો, દમ્ભોલિપ્રભૃતિ = વજ્ર-મણિ-કાય-સ્વચ્છ પાણી-સ્ફટિક વિગેરે પદાર્થોને, પ્રભિદ્ય = ભેદીને, સંસર્ગોપગતાઃ = સંસર્ગ પામ્યા છતાં, તત્ર સ્થિતાં = ત્યાં રહેલા, પદાર્થપટલીં = પદાર્થના સમૂહને, પશ્યન્તિ = દેખે છે. एवं तर्हि = એમ જો હોય તો, समुच्छलन्मलभरं = ઉછળતો છે કચરાનો સમૂહ જેમાં એવા, जलं = પાણીને, भित्त्वा = ભેદીને, तेनापि = તે કચરાવાળા પાણીથી પણ, अन्तरितस्थितीन् = અન્તરિત છે સ્થિતિ જેઓની એવા, अनिमिषान् = માછલાઓને, तत्क्षणात् = તે જ ક્ષણે, किं न आलोकयेयुः = કેમ જોતાં નથી ?

જેનોના અનુમાનને તોડવા નૈયાયિક પુનઃ યુક્તિ લગાવે છે કે ચક્ષુમાંથી જે કિરણો નીકળે છે તે વસ્તુને ભેદવાના સ્વભાવવાળાં હોય છે. તેથી દંભોલિ (વજ્ર-મણિ-કાય) આદિ વસ્તુઓને ભેદીને જ્યાં જોયપદાર્થ પટલી છે. ત્યાં જઈને સંસર્ગ પામે છે. અને ત્યારે જ પદાર્થનો બોધ કરાવે છે. માટે કિરણો કાયને ભેદીને, પાણીને ભેદીને જોય પાસે જતાં હોવાથી ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી જ છે.

જેનાચાર્યશ્રી જણાવે છે કે ચક્ષુમાંથી કિરણો નીકળતાં હોય અને કાય-પાણી-વજ્ર-મણિ-સ્ફટિક આદિને ભેદવાના સ્વભાવવાળાં હોય તો સ્વચ્છ પાણીની જેમ ઉછળતા

કચરાના ભારવાળા મલીન પાણીને પણ ભેદીને ચક્ષુનાં કિરણો પાણીની અંદર જવાં જોઈએ જ. અને તેવા મલીન પાણીથી ઢંકાયેલા માછલાઓને પણ તેઓ જોનારાં બનવાં જોઈએ. તે કેમ જોતાં નથી ? ॥૭૧॥

વિધ્યાતાસ્તેન તે चेद् विमलजलभरात् किं भजन्ते न शान्तिम्,

किञ्चाग्भः काचकूपोदरविवरगतं निष्पतेत् तत् तदानीम् ।

दोषश्चेद् नैष तूर्णं यदयमुदयते नूतनव्यूहरूपः,

सर्पेयुस्तिर्हि नैताः कथमपि स्वयो लोचनस्यापि तस्मिन् ॥૭૨॥

તેન = તે મલીન પાણીવડે, चेद् = જો, તે = ચક્ષુનાં તે કિરણો, વિધ્યાતાઃ = બુઝાઈ જાય છે. એમ માનશો તો, વિમલજલભરાત્ = નિર્મળ પાણીના સમૂહથી તે કિરણો, किं शान्तिं न भजन्ते = શાન્તિને કેમ પામતાં નથી. અર્થાત્ કેમ બુઝાતાં નથી ? किञ्च = તથા વળી काचकूपोदर = કાચની શીશીના, विवरगतं = મધ્યમાં રહેલું એવું તત્ અગ્ભઃ = તે પાણી, तदानीं निष्पतेत् = તે જ વખતે પડી જવું જોઈએ. નીકળી જવું જોઈએ. चेद् = હવે જો એમ કહો કે नैषः दोष अभने आ दोष आवतो नही. यद् = કારણ કે, नूतनव्यूहरूपः = નવી રચના સ્વરૂપ એવો, अयम् = આ કૂપોદર (શીશી) तूर्णं उदयते = જલ્દી જલ્દી ઉદય પામે છે. तिर्हि = તો, लोचनस्यापि एताः स्वयः = નેત્રનાં આ કિરણો પણ, तस्मिन् कथमपि = તે શીશીમાં કેમે કરી, न सर्पेयुः = જઈ શકશે નહીં.

હે નૈયાયિક ! હવે જો તમે એવો બચાવ કરશો કે મલીન કચરાવાળા તે પાણીવડે ચક્ષુનાં કિરણો પાણીમાં પ્રવેશ કરતાં જ બુઝાઈ જાય છે. તેથી મલીન જલગત મત્સ્ય દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી, તો અમે જૈનો તમને નૈયાયિકોને પુછીએ છીએ કે સ્વચ્છ જળમાં પ્રવેશ કરતી વખતે ચક્ષુનાં તે કિરણો પાણીવડે કેમ બુઝાઈ જતાં નથી ?

પાણી સદા અગ્નિનું નાશક છે. જેમ મલીનજલ કિરણોને બુઝાવી નાખે છે. તેમ સ્વચ્છજલ પણ જલ હોવાથી કિરણોને બુઝાવનાર બનવું જ જોઈએ. તેથી જો સ્વચ્છજલમાં મત્સ્યો દેખાય તો મલીનજલમાં પણ દેખાવાં જ જોઈએ, અને જો મલીનજલમાં ન દેખાય તો સ્વચ્છ જલમાં પણ ન જ દેખાવાં જોઈએ, બન્ને જગ્યાએ પાણીનો ધર્મ સમાન જ છે. માટે હે નૈયાયિક તમારી વાત ઉચિત નથી. તથા વળી ચક્ષુમાંથી નીકળતા કિરણો પદાર્થના ભેદક છે એમ તમે માનો છો તો કાચની શીશીમાં ભરેલા પાણીનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતાં ચક્ષુકિરણોથી શીશી ભેદાતાં શીશીમાંનું પાણી બહાર આવી જવું જોઈએ.

હવે કદાચ નૈયાયિક જો એમ કહે કે તમારો આપેલો શીશીમાંથી પાણી નીકળી જવાનો આ દોષ અમને આવતો નથી. કારણ કે નેત્રરશ્મિ કાચની શીશીને ભેદવાના

સ્વભાવવાળાં છે. પરંતુ જેવી તે કાચની શીશી નેત્રરશ્મિવડે ભેદાય છે. તેવી તુરત જ જલ્દી જલ્દી નવીન તેવા જ આકારની રચનાવાળી આ કૂપોદર (શીશી) ત્યાં બની જ જાય છે. તેથી અંદરનું પાણી જરા પણ બહાર નીકળતું નથી.

જૈનાચાર્યશ્રી કહે છે કે જો ખરેખર એમ બનતું હોય તો નેત્રરશ્મિવડે શીશી ભેદાઈ પરંતુ પાણી પણ અંદરથી બહાર ન આવી શકે તેટલા જ કાળમાં જો ત્યાં નવી શીશી બની હોય તો તે નવી શીશી (અખંડ) બની હોવાથી તેમાં નેત્રરશ્મિ કોઈ પણ રીતે પ્રવેશી શકશે નહીં. પાણી ન નીકળી શકે અને કિરણો પ્રવેશી શકે આવું બની શકે નહીં. ॥૭૨॥

भवति परिगमश्चेद् वेगवत्त्वादमीषां,
कतिपयकलयास्तु क्षीरपातस्तदानीम् ।
न च भवति कदाचिद् बुद्बुदस्यापि तस्मात्,
प्रपतनमिति युक्तस्तस्य नाशः किमाशु ? ॥७३॥

चेद् = જો, અમીષાં વેગવત્ત્વાદ્ = આ નેત્રરશ્મિ અતિશય વેગવાળાં હોવાથી, પરિગમઃ = શીશીમાં પ્રવેશ, भवति = થાય છે. તો, तदानीं = તે જ વખતે, कतिपयकलया = કંઈક અલ્પ માત્રાએ પણ, क्षीरपातः अस्तु = પાણીનો નિર્ગમ હો. तस्मात् = તે શીશીમાંથી कदाचिद् = ક્યારેય પણ, बुद्बुदस्यापि = બિન્દુ માત્રનું પણ, प्रपतनम् = પડવું, न भवति = થતું જ નથી. इति = આ કારણથી आशु = જલ્દી જલ્દી, तस्य नाशः किं युक्तः = તે શીશીનો નાશ કેમ યોગ્ય મનાય ?

હવે જો નૈયાયિક એમ કહે કે નેત્રનાં આ કિરણો અતિશય વેગવાળાં હોવાથી જુની શીશીને ભેદીને નવી શીશી બનતાં પહેલાં જલ્દી જલ્દી શીશીની અંદર ઘુસી જાય છે. તો જુની શીશી જ્યારે ફુટી અને નવી ન બની તે કાળે વચ્ચેના સમયમાં જો કિરણોના પ્રવેશનો અવકાશ છે તો કંઈક અલ્પમાત્રાએ તો ક્ષીરપાત થવો જ જોઈએ. બહાર રહેલા કિરણો જો અંદર પ્રવેશી શકે છે. તો અંદર રહેલું પાણી બહાર કેમ ન આવે ?

પરંતુ તે શીશીમાંથી એક બિન્દુ માત્ર પણ પાણીનું બહાર પ્રપતન થતું જ નથી. તેથી જલ્દી જલ્દી શીશીનો નાશ થાય છે. (અને નવી શીશી બની જાય છે) આ વાત કોઈપણ રીતે ઉચિત નથી જ. ॥૭૩॥

किञ्च = તથા વળી

कलशकुलिशप्राकारादित्रिविष्टपकन्दरा,
कुहरकलितं विश्वं वस्तु प्रतिक्षणभङ्गुरम् ।

જ્વલનકલિકાવત્ કિન્ત્વસ્મિન્ નિરન્તરતાભ્રમઃ,

પ્રભવતિ વદન્નિત્યં શાક્યઃ કથં પ્રતિહન્યતે ? ॥૭૪॥

કલશ = ઘટ, કલિશ = વજ, પ્રાકારાદિ, કિલ્લો વિગેરે, ત્રિવિષ્ટપ = ત્રણ જગતની, કન્દરા = ગુફા રૂપી, કુહર = કુવામાં, કલિતં = રહેલી, વિશ્વં વસ્તુ = સમસ્ત વસ્તુઓ, જ્વલનકલિકાવત્ = દીવાની જ્યોતની જેમ, પ્રતિક્ષણભદ્રુસ્મ્ = પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષણ વિનાશી જ છે. કિન્તુ = પરંતુ, અસ્મિન્ = આ ઘટાદિમાં, નિરન્તરતાભ્રમઃ = નિરન્તરતાનો, = નિત્યતાનો ભ્રમ માત્ર જ, પ્રભવતિ = થાય છે. इत्यं वदन् = આવું બોલતો એવો આ શાક્યઃ = બૌદ્ધ, (શીશીને ક્ષણે ક્ષણે વિનાશી માનતા એવા નૈયાયિક-વડે), કથં પ્રતિહન્યતે = કેમ જીતી શકાશે ? અર્થાત્ બૌદ્ધના મતમાં જ ભળી જશે.

દર્શનશાસ્ત્રોમાં, નૈયાયિક અને વૈશેષિક મુખ્યત્વે સર્વે વસ્તુઓને નિત્ય માને છે. અને બૌદ્ધ સર્વે વસ્તુઓને પ્રતિક્ષણે વિનાશી માને છે. બન્ને દર્શનકારો પરસ્પર વિરોધી છે. કોઈ પણ એકદર્શનકાર બીજાદર્શનકારનો સદા પરાભવ (ખંડન) જ કરે છે. પરંતુ ૭૨/૭૩ આ શ્લોકમાં કહ્યું તેમ ચક્ષુના કિરણોથી જો શીશી પ્રતિસમયે ભેદાતી હોય અને પાણી ન નીકળી જાય તેટલે નવી નવી જ બની જતી હોય, તો આ પ્રમાણે કહેનાર આ નૈયાયિક પણ સર્વ વસ્તુને ક્ષણભંગુર જ માનનારા થયા.

હવે બૌદ્ધ જે માને છે તે જ જો નૈયાયિક માની લે. તો નૈયાયિક વડે બૌદ્ધનો પરાભવ શક્ય કેમ બને ?

ઘટ-વજ અને પ્રાકારાદિ ત્રણે જગતની ગુફારૂપી કુવામાં રહેલી સમસ્ત વસ્તુને દીપકની જ્યોતની જેમ પ્રતિક્ષણે ક્ષણભંગુર માત્ર છે. એમાં નિરન્તરતા જે દેખાય છે. “આ એ જ છે. આ એ જ છે” તે ભ્રમમાત્ર જ છે. આવું માનતો આ બૌદ્ધ. (નૈયાયિક પણ એવું જ માનનારો થયો એટલે હવે) આ નૈયાયિકવડે પરાભવ કેમ કરાશે. નૈયાયિકે ચર્ચા કરતાં કરતાં પોતાનો પક્ષ છોડી પક્ષાન્તર સ્વીકાર કર્યાનો પણ આ નૈયાયિકને દોષ આવશે. ॥૭૪॥

तस्थौ स्थेमा तदस्मिन् व्यवधिमदमुना प्रेक्ष्यते येन सर्वं,

तत् सिद्धा नेत्रबुद्धिर्व्यवधिपरिगतस्यापि भावस्य सम्यक् ।

कुड्यावष्टब्धबुद्धिर्भवति किमु न चेद् नेहशी योग्यताऽस्य,

प्राप्तस्यापि प्रकाशे प्रभवति न कथं लोचनाद् गन्धबुद्धिः ॥७५॥

તદસ્મિન્ સ્થેમા તસ્થૌ = તેથી આ શીશીમાં સ્થિરતા = નિત્યતા સિદ્ધ થઈ. યેન

અમુના વ્યવધિમદ્ સર્વં પ્રેક્ષ્યતે = જે આ ચક્ષુવડે વ્યવધાનવાળા પણ સર્વ પદાર્થો જોઈ શકાય છે. તત્ = તેથી, વ્યવધિગતસ્યાપિ ભાવસ્ય = વ્યવધાનવાળા એવા પણ પદાર્થનું, સમ્યક્ નેત્રબુદ્ધિઃ સિદ્ધા = સારી રીતે નેત્ર દ્વારા થનારું ચાક્ષુષજ્ઞાન સિદ્ધ થયું. ચેદ્ = હવે જો એમ પુછવામાં આવે કે કુડ્યાવષ્ઠ્યબુદ્ધિઃ ભીંતના વ્યવધાનવાળામાં ચાક્ષુષજ્ઞાન, કિમ્ ઉ ન = કેમ થતું નથી ? તો, અસ્ય = ચક્ષુની, ઈદૃશી યોગ્યતા ન = આવી યોગ્યતા નથી. જો એમ ન માનીએ તો પ્રાપ્તસ્યાપિ પ્રકાશે = પ્રાપ્યકારી માનવામાં પણ, લોચનાદ્ ગન્ધબુદ્ધિઃ કથં ન પ્રભવતિ = ચક્ષુથી ગન્ધબુદ્ધિ કેમ થતી નથી ?

ઉપરની વિશાળ ચર્ચાથી જુની શીશી કુટે છે અને નવી શીશી બની જાય છે આ વાત ઉચિત નથી માટે તે આ કાયની શીશીમાં નિત્યતા સ્થિર થઈ. (સિદ્ધ થઈ).

તથા આ ચક્ષુવડે (કાયાદિના) વ્યવધાનવાળા સર્વ પદાર્થો જોઈ શકાય છે. તેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું પણ સંયોગ વિના સારી રીતે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમ સિદ્ધ થયું.

હવે જો નૈયાયિક એમ પુછે કે ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારિ હોય, અને વસ્તુ પાસે ગયા વિના જ વ્યવહિત પદાર્થોને જાણતી હોય તો ભીંતાદિથી વ્યવહિત પદાર્થોને કેમ જાણતી નથી ? તો તેનો અમે જેનો ઉત્તર આપીએ છીએ કે “ચક્ષુની તેવા પ્રકારની યોગ્યતા” જ કારણ છે. કાયાદિથી વ્યવહિત પદાર્થને જાણે, પરંતુ ભીંતાદિથી વ્યવહિત પદાર્થને ચક્ષુ ન જાણે. કારણ કે તેમાં તેવી જ યોગ્યતા છે. જો યોગ્યતાને નહીં માનો તો પ્રાપ્યકારી માનવામાં પણ ચક્ષુ આત્માદિની સાથે જ્યારે સંયુક્ત થઈ ત્યારે તે આત્માદિના રૂપને જેમ જાણે છે તેમ તે ચક્ષુથી ગન્ધનું જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? એટલે ગન્ધને ન જાણવામાં પણ છેવટે “યોગ્યતા” જ શરણ છે. તેમ અહીં પણ યોગ્યતા જ કારણ છે. ॥૭૫॥

किं वा न प्रतिभासते शशधरे कर्माऽपि तद्रूपवद्,
दूराच्चेद् विलसत् तदस्य हृदये लक्ष्येत् किं लाञ्छनम् ?।
तस्माच्चक्षुषि योग्यतैव शरणं साक्षी च नः प्रत्यय,
स्तत् तर्कप्रगुण ! प्रतीहि नयनेष्वप्राप्य धीकर्तृताम् ॥७६॥

વા = અથવા (જો યોગ્યતા ન માનો તો) શશધરે = ચંદ્રમાં, તદ્રૂપવદ્ = તેનું રૂપ જેમ દેખાય છે. તેમ, કર્માપિ = ચંદ્રની ગતિક્રિયા પણ, કિં ન પ્રતિભાસતે = કેમ દેખાતી નથી ? ચેદ્ = જો, દૂરાત્ = ચંદ્ર દૂર હોવાથી ગતિ દેખાતી નથી, એવો ઉત્તર, અસ્ય હૃદયે વિલસત્ = આ નૈયાયિકના હૈયામાં ઉઠે, તદ્ = તો, લાઞ્છનં કિં લક્ષ્યતે = દૂર

હોવા છતાં લાંછન કેમ દેખાય છે ? તસ્માત્ ચક્ષુષિ = તેથી ચક્ષુમાં, “યોગ્યતા એવ શરણ” = યોગ્યતા માનવી એ જ શરણ છે અને વળી, આ બાબતમાં નઃ આપણો, પ્રત્યયઃ = અનુભવ સાક્ષી = એ જ સાચી સાક્ષી છે. તત્ = તેથી, તર્કપ્રગુણ = તર્કશાસ્ત્રોમાં નિપુણ એવા હે નૈયાયિક ! નયનેષુ = ચક્ષુમાં, અપ્રાપ્ય ધીકર્તૃતામ્ વિધયને સ્પર્શ્યા વિના જ્ઞાન કરાવવા પશું, પ્રતીહિ = તું સ્વીકાર.

હે નૈયાયિક ! ચક્ષુમાં “યોગ્યતા” જો ન માનો તો ચક્ષુવડે ચંદ્રનું રૂપ જેમ દેખાય છે તેમ ચંદ્રની ગતિ કેમ દેખાતી નથી ? જો તમે એવો બયાવ કરો કે ચંદ્ર ઘણો જ દૂર છે. માટે દૂર હોવાથી ચંદ્રની ગતિ દેખાતી નથી તો તેનો ડાઘ (લાંછન) દૂર હોવા છતાં પણ કેમ દેખાય છે ? તેથી માનો કે ન માનો, પરંતુ તે ચક્ષુમાં “યોગ્યતા” એ જ સાચુ શરણ છે. આ ચર્ચામાં આપણો પોતાનો અનુભવ એ જ સાક્ષી છે. તેથી હે તર્કનિપુણ નૈયાયિક ! હવે તું ચક્ષુમાં વસ્તુને અપ્રાપ્ત રહીને જ જ્ઞાનનું કર્તૃત્વ છે તેમ તું સ્વીકાર. ॥૭૬॥

ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતાની ચર્ચા સમાપ્ત.

બૌદ્ધાઃ પુનરિદમાહુઃ, શ્રોત્રં ન પ્રાપ્ય બુદ્ધિમાધત્તે ।
દિગ્દેશવ્યપદેશાન્ કરોતિ શબ્દે યતો દૃગ્વત્ ॥૭૭॥

તથાહિ -

બૌદ્ધાઃ પુનઃ ઇદમાહુઃ = બૌદ્ધો વળી આ પ્રમાણે કહે છે કે, શ્રોત્રં પ્રાપ્ય બુદ્ધિ ન આધત્તે = શ્રોત્રેન્દ્રિય વિધયને પ્રાપ્ત કરીને બુદ્ધિ કરાવતી નથી. યતો = કારણ કે, દૃગ્વત્ = નેત્રની જેમ શ્રોત્ર પણ, શબ્દે = શબ્દ સાંભળવાની બાબતમાં, દિગ્દેશવ્યપદેશાન્ = દૂર દૂરની દિશા અને સ્થાનના વ્યવહારને, કરોતિ = કરે જ છે. તથાહિ = તે આ પ્રમાણે.

નૈયાયિકોની વાત પુરી થઈ. હવે બૌદ્ધો વળી આ પ્રમાણે કહે છે કે હે જૈનો ! જેમ ચક્ષુ દૂર દૂર રહેલા પદાર્થોને અપ્રાપ્ત રહીને જ જ્ઞાન કરાવે છે. તે જ રીતે શ્રોત્ર પણ દૂર દૂર બોલાતા શબ્દોને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ સ્પર્શ્યા વિના જ સંભળાવે છે. માટે ચક્ષુની જેમ અપ્રાપ્યકારી જ છે. તે આ પ્રમાણે -

પ્રાચ્યામત્ર વિજૃમ્ભતે જલમુચામત્યૂર્જિતં ગર્જિતં ।
પ્રોન્મીલત્યલમેષ ચાતકસ્વોઽક્ષામઃ ક્ષણં દક્ષિણઃ ।

કેકાઃ કેકિકુટુમ્બકસ્ય વિલસન્ત્યેતાઃ કલાઃ કાનને ।

દિગ્દેશવ્યપદેશવાનિતિ ન કિં શબ્દેઽસ્તિ સંપ્રત્યયઃ ? ॥૭૮॥

અત્ર = આ બાજુ, પ્રાચ્યામ્ = પૂર્વ દિશામાં, જલમુચામ્ = વાદળાંઓના, અત્યૂર્જિતં = અતિશય મોટા, ગર્જિતં = ગર્જારવ, વિજૃમ્ભતે = સંભળાય છે. તથા, અક્ષામઃ = મન્દ, મન્દ, અવ્યક્ત, મધુર, દક્ષિણઃ = દક્ષિણ દિશા સંબંધી એવો, એષ ચાતકરવઃ = આ ચાતકપક્ષીનો અવાજ, ક્ષણં પ્રોન્મીલતિ = ક્ષણવાર સંભળાય છે. તથા, કાનને = આ જંગલમાં, કેકિકુટુમ્બકસ્ય = મોરના પરિવારની, એતાઃ કલાઃ = કલાપૂર્વકની, કેકાઃ વિલસન્તિ = આ કેકાવાણી સંભળાય છે. તેથી, શબ્દે = શબ્દની બાબતમાં, દિગ્દેશવ્યપદેશવાન્ = દૂર દૂર દિશા અને સ્થાનના વ્યવહારવાળો એવો, સંપ્રત્યયઃ = બોધ, અસ્તિ = થાય છે. ઇતિ કિં ન = આ પ્રમાણે કેમ નથી માનતા ?

આ બાજુ પૂર્વદિશામાં વાદળાંઓનો અતિશય મોટો ગર્જારવ સંભળાય છે. આ બાજુ મન્દ મન્દ મધુર અવ્યક્ત દક્ષિણ દિશા તરફ ચાતક પક્ષીનો આ અવાજ ક્ષણભર સંભળાય છે. તથા વળી આ બાજુ જંગલમાં મોરના પરિવારોની કેકા નામની આ વાણી કલા પૂર્વક સંભળાય છે. તેથી હે જૈન ! શબ્દમાં પણ (શ્રોત્ર અને શબ્દનો સંબંધ થયા વિના જ) દૂર દૂરની દિશાના અને ક્ષેત્રના વ્યવહારોનો બોધ શું થતો નથી ? અર્થાત્ થાય જ છે. માટે શ્રોત્ર પણ અપ્રાપ્યકારી જ છે. ॥૭૮॥

પ્રાપ્યકારિ યદિ તુ શ્રવણં સ્યાત્, તર્હિ તત્ર ન કથચ્છન સૈષઃ ।

પ્રસ્તુતઃ સમુદિયાત્ વ્યપદેશઃ શર્કરાસ્પૃશિ યથા રસનાયામ્ ॥૭૯॥

યદિ તુ = વળી જો, શ્રવણં પ્રાપ્યકારિ સ્યાત્ = શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારિ હોત તર્હિ = તો, તત્ર = તે શ્રોત્રમાં, સૈષઃ પ્રસ્તુતઃ વ્યપદેશઃ = તે આ પ્રસ્તુત દૂર દૂર દિગ્દેશનો વ્યવહાર, કથચ્છન = કોઈપણ રીતે, ન સમુદિયાત્ = ઘટી શકે નહીં, યથા = જેમ, શર્કરાસ્પૃશિ = સાકરનો સ્પર્શ કરનારી, રસનાયામ્ = જિહ્વા ઇન્દ્રિયમાં.

બોધ જણાવે છે કે - હે જૈન ! જો શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોત તો જેમ સાકરનો સ્પર્શ કરીને જ જાણવા વાળી એવી રસનામાં દૂર દૂર દિગ્દેશનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. તેવી જ રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા પણ દૂર દૂર દેશ અને દિશાના શબ્દોનું શ્રવણ જે થાય છે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. તે કેમે કરી ઘટી શકે નહીં. માટે શ્રોત્ર પણ ચક્ષુની જેમ અપ્રાપ્યકારી જ છે. (બોધદર્શનકારો શ્રોત્ર અને ચક્ષુ આ બે ઇન્દ્રિયોને અપ્રાપ્યકારી માને છે. અને શેષ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી માને છે.) ॥૭૯॥

વેશ્યાનુરાગપ્રતિમં તદેતત્, સુસ્પષ્ટદૃષ્ટવ્યભિચારદોષાત્ ।

ઘ્રાણં યદેતદ્ વ્યપદેશભાજં, પ્રાપ્તપ્રકાશં કુરુતે મનીષામ્ ॥૮૦॥

તદેતત્ = તે આ બૌદ્ધનું કથન, સુસ્પષ્ટ = અતિશય સ્પષ્ટ, દૃષ્ટવ્યભિચારદોષાત્ = વ્યભિચારદોષ દેખાયેલો હોવાથી, વેશ્યાનુરાગ = વેશ્યાના અનુરાગ, પ્રતિમં = સરખું છે. યત્ = કારણ કે પ્રાપ્તપ્રકાશં = વિષયને પ્રાપ્ત કરીને જ જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે માનેલી, એતદ્ ઘ્રાણં = આ ઘ્રાણેન્દ્રિય, મનીષાં = બુદ્ધિશાળીઓને, વ્યપદેશભાજં = દૂર દૂર દિશા અને સ્થાનના વ્યવહારને ભજનારું જ્ઞાન, કુરુતે = કરે જ છે.

જૈનાચાર્યશ્રી બૌદ્ધને ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે હે બૌદ્ધ ! તમારું આ કથન ઘ્રાણેન્દ્રિયની સાથે અતિશય સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દોષવાળું દેખાતું હોવાથી વેશ્યાના પ્રેમ જેવું છે. કારણ કે તમે આ હેતુથી શ્રોત્રને ચક્ષુની જેમ અપ્રાપ્યકારી સિધ્ધ કરવા જણાવો છો.

શ્રોત્રં, અપ્રાપ્યકારિ, દૂરદૂરદિગ્દેશવ્યપદેશભાક્ત્વાત્, ચક્ષુર્વત્ પરંતુ તમારો આ હેતુ જે સાધ્યને સાધવા મુકાયો છે. તે જ હેતુ તે જ સાધ્યના અભાવમાં અર્થાત્ પ્રાપ્યકારી એવી ઘ્રાણમાં સંભવે જ છે. જે હવે પછીના શ્લોકમાં અમે બતાવીએ છીએ. તમે ઘ્રાણને પ્રાપ્યકારી માનો જ છો. છતાં તેમાં દૂરદૂરદિગ્દેશનો વ્યવહાર સંભવે જ છે. માટે હેતુ સાધ્યાભાવવર્તી થવાથી વ્યભિચારી જ થયો. વેશ્યાનું ચિત્ત પ્રતિનિયત પુરૂષના ભોગકાળે પણ અન્ય પુરૂષોમાં અનિયતપણે ભટકતું જ હોય છે. તેમ આ હેતુ પણ સાધ્ય બહાર ભટકે જ છે. તેથી વ્યભિચારી છે. ॥૮૦॥

તથા ચ = તે આ પ્રમાણે -

મન્દં મન્દમુદેત્યયં પરિમલઃ પ્રાગ્ માધવીમણ્ડપાદ્

ભૂયઃ સૌરભમુદ્વમન્ત્યુપવને ફુલ્લાઃ સ્ફુટં મલ્લિકાઃ ।

ગન્ધો બન્ધુર ઇષ દક્ષિણદિશઃ શ્રીચન્દનાત્ પ્રાપ્તવા,

નિત્યેવં નનુ વિદ્યતે તનુભૃતાં ઘ્રાણાત્ તથા પ્રત્યયઃ ॥૮૧॥

પ્રાગ્ માધવીમણ્ડપાદ્ = પૂર્વદિશામાં માધવીના મંડપમાંથી, અયં પરિમલઃ = આ સુગંધ, મન્દં મન્દં ઉદેતિ = મન્દ મન્દ આવે છે. તથા ઉપવને = બગીચામાં, મલ્લિકાઃ ફુલ્લાઃ = મલ્લિકા સંબંધી ફુલો, ભૂયઃ સૌરભમ્ = અતિશય સુગંધને, ઉદ્વમન્તિ = આપે છે તથા દક્ષિણદિશઃ શ્રીચન્દનાત્ = દક્ષિણ દિશામાં શ્રીચંદનમાંથી, બન્ધુરઃ ઇષઃ ગન્ધઃ = મનોહર એવી આ ગંધ, પ્રાપ્તવાન્ = આવે છે. ઇત્યેવં = આવા પ્રકારનો, ઘ્રાણાત્ = ઘ્રાણેન્દ્રિયથી, તથા પ્રત્યયઃ = તેવા પ્રકારનો દૂરદિગ્દેશવ્યવહાર નનુ = ખરેખર તનુભૃતાં = પ્રાણીઓને વિદ્યતે = હે બૌદ્ધ ! થાય જ છે.

શ્રોત્રની જેમ પ્રાપ્યકારી એવી પણ દ્રાણેન્દ્રિયમાં આવો દૂર દિગ્દેશવ્યવહાર થાય જ છે આ વાત જૈનાચાર્યશ્રી બૌદ્ધને જણાવે છે.

(૧) જાણે પૂર્વદિશામાં રહેલા માધવીના મંડપમાંથી મન્દ મન્દ સુગંધ આવે છે.

(૨) જાણે મલ્લિકાના ફુલોમાંથી અતિશય સુગંધ આવે છે.

(૩) જાણે દક્ષિણ દિશામાં શ્રીચંદનમાંથી અતિશય મનોહર સુગંધ આવે છે.

આવો અનુભવ પ્રાણીઓનો દ્રાણેન્દ્રિયથી પણ થાય જ છે. માટે શ્રોત્રની જેમ દ્રાણમાં પણ દૂર દૂર દિગ્દેશવ્યવહાર છે જ. ॥૮૧॥

અસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયેણાપિ, વ્યભિચારવિનિશ્ચયઃ ।

શેમુષીમાદધાનેન, દિગ્દેશવ્યપદેશિનીમ્ ॥૮૨॥

દિગ્દેશવ્યપદેશિની = દૂર દૂરના દિગ્દેશના વ્યપદેશવાળી એવી, શેમુષી = બુદ્ધિને, આદધાનેન = ધારણ કરવા વાળી એવી, ત્વગિન્દ્રિયેણાપિ = સ્પર્શનેન્દ્રિયની સાથે પણ, વ્યભિચારવિનિશ્ચયઃ = વ્યભિચારદોષનો વિશેષ નિશ્ચય, અસ્તિ = છે જ.

તથા વળી હે બૌદ્ધ, તમારો આ હેતુ સ્પર્શનેન્દ્રિયની સાથે પણ વ્યભિચારી બને છે. તમે દ્રાણ-રસના અને સ્પર્શન - આ ત્રણ ઈન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી માનો છો. અને શ્રોત્રને અપ્રાપ્યકારી માનો છો. તે અપ્રાપ્યકારિતા સાધવા માટે મુકેલો આ દૂરદિગ્દેશવ્યપદેશાત્મક હેતુ સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં પણ જાય છે. (જે હમણાં પછીના શ્લોકમાં બતાવાય છે). ॥૮૨॥

તથાહિ = તે આ પ્રમાણે -

સેયં સમીરલહરી હરિચન્દનેન્દુસંવાદિની વનભુવઃ પ્રસભં પ્રવૃત્તા ।

સ્ફીતસ્ફુરત્પુલકપલ્લવિતાઙ્ગયષ્ટિં મામાતનોતિ તત્સગીકરપલ્લવશ્ચ ॥૮૩॥

હરિચન્દન = વિશિષ્ટચંદન, તથા ઇન્દુ = ચંદ્રમાની શીતળતાની સાથે, સંવાદિની = હરિકાઈ કરે એવી, તથા વનભુવઃ = બગીચાની ભૂમિમાંથી, પ્રસભં = અતિશય, પ્રવૃત્તા = આવેલી એવી, સા ઇયં = તે આ, પવનલહરી = પવનની લહરી, ચ = અને તત્સગીકરપલ્લવઃ = તરૂણ સ્ત્રીનો કરપલ્લવ, મામ્ = મને, સ્ફીતસ્ફુરત્ = અતિશય સ્ફુરાયમાન એવા, પુલક = રોમાંચો વડે, પલ્લવિત = ભીંજાયેલા અઙ્ગયષ્ટિં = શરીરવાળો, આતનોતિ = કરે છે.

વળી હે બૌદ્ધ ! સ્પર્શનેન્દ્રિયની સાથે પણ આ હેતુ આ રીતે વ્યભિચારી બને છે. વિશિષ્ટચંદન અને ચંદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે તેવી શીતળતાવાળો દૂર દૂરના બગીચામાંથી

આવતો આ પવન અને તરૂણીનો કરપલ્લવ મને વિશિષ્ટ રોમાંચિત કરે છે. અહીં દૂરથી આવતા પવનનો સ્પર્શ જણાય જ છે. માટે સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં પણ દૂરદિગ્દેશવ્યપદેશ જણાય જ છે. આ રીતે તમારો હેતુ દ્રાણેન્દ્રિય તથા સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં (પ્રાપ્યકારીમાં) ઘટતો હોવાથી હેત્વાભાસ માત્ર જ છે. સદ્હેતુ નથી. ॥૮૩॥

હવે અહીં બૌદ્ધ કદાચ આવો બચાવ કરે કે -

અધાનુમાનાદધિગમ્ય તેષાં હેતૂંસ્તતસ્તદ્વ્યપદેશિની ધીઃ ।

ન ઘ્રાણતઃ સ્પર્શનતશ્ચ તાદૃક્ પ્રત્યક્ષસ્ત્વા પ્રથમે મનીષા ॥૮૪॥

અથ = હવે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, અનુમાનાદ = અનુમાનથી, તેષાં હેતૂં = તે ગન્ધ અને સ્પર્શના હેતુઓને, અધિગમ્ય = જાણીને, ત્ત = ત્યારબાદ તેનાથી, તદ્વ્યપદેશિની ધીઃ = તે દિગ્દેશના વ્યવહારવાળી બુદ્ધિ થાય છે. પરંતુ, ઘ્રાણતઃ સ્પર્શનતશ્ચ = દ્રાણ અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયથી, તાદૃક્ પ્રત્યક્ષસ્ત્વા મનીષા = તેવા પ્રકારની પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ બુદ્ધિ, ન = થતી નથી.

જૈનાચાર્યશ્રીએ બૌદ્ધના અનુમાનમાં રજૂ કરાયેલા હેતુને દ્રાણ અને સ્પર્શનની સાથે વ્યભિચારી હેત્વાભાસ બનાવે છે તે બચાવ કરવા માટે બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કદાચ હવે કહે કે -

હે જૈન ! દ્રાણ અને સ્પર્શન પ્રાપ્યકારી જ છે. તેના વિષયભૂત ગન્ધ અને સ્પર્શનાં પુદ્ગલો દ્રાણ અને સ્પર્શનની સાથે જોડાય જ છે. તે બન્નેનો સન્નિકર્ષ થયા પછી જ ગન્ધ અને સ્પર્શનથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કર્યા પછી, અહીં આવી ગન્ધ આવે છે માટે માધવી મંડપ હોવો જોઈએ, ઇત્યાદિ પ્રકારે તે ગન્ધ અને સ્પર્શના બળથી અનુમાનવડે તે ગન્ધ અને સ્પર્શનાં કારણોને (માધવીમંડપ-મલ્લિકાફુલ્લ-શ્રીચંદન-અને શીતળપવન ઇત્યાદિને) જાણીને, ત્યારબાદ તે તે દિગ્દેશના વ્યવહારવાળી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે દ્રાણ અને સ્પર્શનમાં દિગ્દેશના વ્યવહારનું જ્ઞાન અનુમાનથી થાય છે. પણ તેવા પ્રકારની પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ બુદ્ધિ થતી નથી. તેથી અમારા હેતુને વ્યભિચાર દોષ હે જૈન ! આવતો નથી. ॥૮૪॥

શ્રોત્રેઽપિ સર્વં તદિદં સમાનમાલોકમાનોઽપિ ન મન્યસે કિમ્ ? ।

દૃષ્ટવ્યલીકામપિ કામિનીં યત્ સંમન્યતે કામુક એવ સાધ્વીમ્ ॥૮૫॥

શ્રોત્રેઽપિ = શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પણ, તદિદં સર્વં સમાનમ્ = તે આ સઘળું સમાન, આલોકમાનોઽપિ = જોવા છતાં પણ, કિં ન મન્યસે ? તું કેમ માનતો નથી ? યત્ = ખરેખર એ વાત ચોક્કસ જ છે કે દૃષ્ટવ્યલીકામપિ = જોયો છે સાક્ષાત્ દોષ જેણીનો,

એવી પણ, કામિની = પોતાની સ્ત્રીને, કામુક્ = કામાન્ધ પુરુષ, સાધ્વીમ્ એવ = સાધ્વી જ, સંમન્યતે = માને છે.

હે બૌદ્ધ ! દ્રાણ અને સ્પર્શનમાં જો તને આ વાત બરાબર સમજાય છે કે ગન્ધ અને સ્પર્શનું જ માત્ર જ્ઞાન પુદ્ગલોના સન્નિકર્ષથી થાય છે માટે પ્રાપ્યકારી છે અને પ્રત્યક્ષરૂપ છે. પરંતુ દિગ્દેશના વ્યવહારનું જ્ઞાન તો ગન્ધ અને સ્પર્શને જાણ્યા પછી તેના દ્વારા થતા અનુમાનથી થાય છે. એ પ્રત્યક્ષરૂપ જ નથી. તો તે સર્વ આ વાત શ્રોત્રમાં પણ સમાન જ છે. કારણ કે શ્રોત્ર પણ શબ્દનું જ્ઞાન માત્ર જ કરે છે અને તે વક્તાના બોલાયેલા શબ્દોનો શ્રોત્રની સાથે સન્નિકર્ષ થવાથી જ થાય છે. તેથી નિયમા પ્રાપ્યકારી જ છે. ફક્ત શબ્દને જાણ્યા પછી તે શબ્દ દ્વારા થતા અનુમાનથી જ દિગ્દેશના વ્યવહારનું જ્ઞાન થાય છે. દ્રાણ અને સ્પર્શનમાં દિગ્દેશનો વ્યવહાર જો અનુમાનથી જ થાય છે. તો શ્રોત્રમાં પણ શબ્દનું જ્ઞાન માત્ર જ પ્રત્યક્ષથી થાય છે અને તે વખતે સન્નિકર્ષ છે જ, માટે શ્રોત્ર પણ પ્રાપ્યકારી જ છે. ફક્ત શ્રોત્ર દ્વારા શબ્દ જાણ્યા પછી જ દિગ્દેશના વ્યવહારનું જ્ઞાન તો અનુમાન વડે જ થાય છે.

અમને લાગે છે કે જેમ કામાન્ધ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીનો વ્યભિચારદોષ સાક્ષાત્ દેખવા છતાં કામાન્ધતાના કારણે પોતાની સ્ત્રીને સાધ્વી (અર્થાત્ સતી સ્ત્રી અર્થાત્ શીયળવંતી સ્ત્રી) માને છે. તેવી તારી દશા છે. ॥૮૫॥

સ્મૃત્વા યથૈવ પ્રતિબન્ધમાશુ, શઙ્ખાદિશબ્દોઽયમિતિ પ્રતીતિઃ ।

પ્રાચ્યાદિદૂરાદિગતેઽપિ શબ્દે,તથૈવ યુક્તા પ્રતિપત્તિરેષા ॥૮૬॥

યથા એવ = જેમ, પ્રતિબન્ધં સ્મૃત્વા = વ્યાપ્તિને યાદ કરીને, આશુ = જલ્દી જલ્દી, અયં શઙ્ખાદિશબ્દઃ = આ શંખાદિનો શબ્દ છે. ઇતિ પ્રતીતિઃ = આવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે. તથૈવ = તે જ રીતે, પ્રાચ્યાદિદૂરાદિગતેઽપિ શબ્દે = પૂર્વ આદિ દિશાઓમાંથી, અને દૂર-દૂર આદિ દેશોમાંથી આવેલા શબ્દોમાં, એવા પ્રતિપત્તિઃ યુક્તા = આ પ્રતીતિ થાય છે.

જૈનાચાર્યશ્રી હજુ આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે કે શ્રોત્રનો વિષય તો માત્ર શબ્દ જાણવાનો જ છે. અને તે ભાષાવર્ગણનાં પુદ્ગલોનો શ્રોત્રની સાથે સંયોગ થવાથી જ જણાય છે. માટે શબ્દમાત્રને જાણવામાં શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ છે. શબ્દનું જ્ઞાન થયા પછી જે કંઈ અધિકું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રોત્ર સંબંધી છે જ નહીં. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જ નથી. પણ અનુમાનવડે તે જ્ઞાન થાય છે.

જેમ દૂર દૂર વગડાતા શંખના અવાજને સાંભળીને, “આ શબ્દ છે” આટલું જે જ્ઞાન થયું તે જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. સશિકર્ષજન્ય છે અને તેથી શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ છે. પરંતુ શબ્દ સાંભળ્યા પછી, શ્રોત્ર દ્વારા શબ્દનું નિર્ણયાત્મક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કર્યા પછી, પૂર્વે અનુભવેલા જ્ઞાનને અનુસારે પ્રતિબંધનું (વ્યાપ્તિજ્ઞાનનું) સ્મરણ થવાથી અનુમાન થાય છે. અને તે અનુમાન દ્વારા શંખાદિનો આ શબ્દ છે એવો નિર્ણય થાય છે. જેમ કે “અયં શબ્દઃ એવ” આવો પ્રાપ્યકારીપણે સશિકર્ષ દ્વારા પ્રત્યક્ષનિર્ણય કરીને ત્યારબાદ આવા પ્રકારનું અનુમાન થાય છે. અયં શબ્દઃ, શબ્દસ્યૈવ, તથાવિધમધુરતાઽનુભવાત્, પૂર્વશ્રુત-શબ્દશબ્દવત્ । શબ્દના નિર્ણય પછી અનુમાન વડે આ શબ્દ શંખનો છે એ જેમ જણાય છે. તે જ રીતે સશિકર્ષવડે શબ્દનું જ્ઞાન કર્યા પછી જ અનુમાન વડે જ મેઘના શબ્દનો, ચાતકના શબ્દનો અને મોરની કેકાનો નિર્ણય થાય છે. માટે હે બૌદ્ધ ! આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જ નથી. પરંતુ અનુમાન જ છે. ॥૮૬॥

દિગ્દેશાનાં શ્રુતિવિષયતા કિચ્છ નો યુક્તિયુક્તા,
યુક્તત્વે વા ભવતિ ન કથં ધ્વાનસ્પત્ત્વમેષામ્ ? ।
તસ્માદ્ ભિન્નપ્રમિતિવિષયાસ્તે વિશિષ્યન્તિ શબ્દં,
સિદ્ધે ચૈવં ભવતુ સુતરાં સાધને સાઽપ્યસિદ્ધિઃ ॥૮૭॥

કિચ્છ = વળી, દિગ્દેશાનાં = દિશા અને દેશના વ્યવહારોનું જ્ઞાન, શ્રુતિવિષયતા = શ્રોત્રેન્દ્રિયવિષયક છે. એમ માનવું. તે યુક્તિયુક્તા ન = યુક્તિયુક્ત નથી. વા = અથવા, યુક્તત્વે = તે દિગ્દેશના વ્યવહારને શ્રોત્રવિષયને ઉચિત માનશો તો, એષામ્ = એ દિગ્દેશના વ્યવહારો, ધ્વાનસ્પત્ત્વં કથં ન = શબ્દ સ્વરૂપ કેમ નહીં બને ? તસ્માત્ = તેથી તે = દિગ્દેશના વ્યવહારો, ભિન્નપ્રમિતિવિષયા = જુદા જ્ઞાનનો (અનુમાન જ્ઞાનનો) વિષય છે. શબ્દં વિશિષ્યન્તિ = માત્ર શબ્દને વિશિષ્ટ કરે છે. ચૈવં સિદ્ધે = આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયે છતે, સાધને = હેતુમાં, સાપ્યસિદ્ધિઃ = તે અસિદ્ધિદોષ, સુતરાં ભવતુ = સારી રીતે સંભવે જ છે.

તથા વળી હે બૌદ્ધ ! જેમ દ્રાણથી માત્ર ગન્ધ જ જણાય, માધવી મંડપાદિ અનુમાનથી જણાય, તથા સ્પર્શનથી માત્ર સ્પર્શ જ જણાય, પવન લહરી અનુમાનથી જણાય. તેમ શ્રોત્ર તો માત્ર શબ્દને જ જાણે છે દિગ્દેશના વ્યવહારો શ્રોત્રનો વિષય છે જ નહીં. તેને શ્રોત્રનો વિષય માનવો તે ઉચિત નથી.

અને જો તે દિગ્દેશના વ્યવહારને શ્રોત્રનો વિષય માનવો યોગ્ય કહેશો તો તે દિગ્દેશનો વ્યવહાર પણ શબ્દરૂપ જ બની જશે. કારણ કે શ્રોત્ર તો શબ્દને જ જાણી શકે

છે. માટે કંઈક સમજો કે આ દિગ્દેશના વ્યવહારો તે શંખના શબ્દની જેમ ભિન્નજ્ઞાનનો વિષય છે. અર્થાત્ અનુમાનજ્ઞાનનો વિષય છે પરંતુ શ્રોત્રપ્રત્યક્ષનો વિષય જ નથી. તેથી ત્યાં સન્નિકર્ષ ન હોવાથી શ્રોત્રની અપ્રાપ્યકારિતા સિધ્ધ થતી નથી. દિગ્દેશના વ્યવહારો તો “આ શબ્દ શંખનો છે” ઇત્યાદિની જેમ શબ્દના વિશેષધર્મોને જણાવતા છતાં શબ્દને વિશિષ્ટ કરે છે. પરંતુ સન્નિકર્ષજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય જ નથી. તો તેનાથી અપ્રાપ્યકારિતા કેમ સિધ્ધ થાય ? માટે હે બૌદ્ધ ! તારા હેતુમાં અમારાવડે અપાયેલો સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસનો દોષ સારી રીતે આવે જ છે. ॥૮૭॥

ગૃહ્યતે यदि विनैष सङ्गतिं किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ? ।

दूरतोऽपि धिषणा समुन्मिषेदन्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥૮૮॥

यदि = જો, સંગતિં વિના = સન્નિકર્ષ વિના જ, एष = આ શબ્દ ગૃહ્યતે = ગ્રહણ કરાતો હોય, तदा = તો, अनुगुणमारुते = અનુકુળ પવન હોય ત્યારે, दूरतोऽपि = દૂરથી આવતા પણ, ध्वनौ = શબ્દમાં, धिषणा = બુધ્ધિ, समुन्मिषेद् = ઉત્પન્ન થાય છે. अन्यथा तु = અને વળી પ્રતિકુળ પવન હોય ત્યારે, निकटेऽपि = નજીકથી આવતા શબ્દમાં પણ, सा नैव किं = તે બુધ્ધિ કેમ થતી નથી ?

જૈનાચાર્યશ્રી બૌદ્ધને બીજી પણ એક યુક્તિ સમજાવે છે કે જો શ્રોત્રની સાથે સન્નિકર્ષ થયા વિના જ શબ્દનું ગ્રહણ થતું હોય તો હે બૌદ્ધ ? અનુકુળ પવન હોય ત્યારે દૂરથી આવતા શબ્દમાં પણ શબ્દગ્રહણવાળી બુધ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે પ્રતિકુળ પવન હોય ત્યારે નિકટ બોલાતા શબ્દમાં પણ તે શબ્દગ્રહણ બુધ્ધિ કેમ થતી નથી ?

જો શ્રોત્ર અપ્રાપ્યકારી જ હોય તો શબ્દ અને શ્રોત્રના સંયોગની જરૂરીયાત જ નથી. દૂરથી જ શબ્દગ્રહણ થવાનું છે તો અનુકુળ કે પ્રતિકુળ પવનમાં પણ, દૂર કે નજીક શબ્દ બોલાતો હોય તો પણ એક સરખો જ શબ્દ સંભળાવો જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી. તેથી શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ છે. ॥૮૮॥

मुहुर्मरुति मन्थरं स्फुरति सानुलोमागमे,

समुल्लसितवल्लकीक्वणकलाकलापप्लुता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलनाऽऽडम्बरा,

न किं निशि निशम्यते सपदि दूरतः काकली ? ॥૮૯॥

सानुलोम = સાનુકુળ છે આગમે = આગમન જેનું એવો, मरुति = પવન, मन्थरं = મન્દ મન્દ, मुहुः = વારંવાર, स्फुरति = વાતે છે, समुल्लसित = સારી રીતે

ઉલ્લાસવાળી, વલ્લ્લી = દાંત રૂપી વીણાના, વ્વળકલા = ધ્વનિની કલાના, કલાપ = સમૂહથી, પ્લુતા = પવિત્ર બનેલી એવી (વાણી), તથા સકામ = કામાન્ધ, નવકામિની = નવોદાના, કલિત = મનોહર, ઘોલન = કામોત્તેજક શબ્દોના, આડમ્બરા = આડંબરવાળી, એવી, કાકલી = મંદ મંદ મધુર વાણી, નિશિ = રાત્રિમાં, દૂસ્તઃ = દૂરથી, સપદિ = તુરત તુરત, કિં = શું, ન નિશમ્યતે = સંભળાતી નથી ?

આ શ્લોકમાં રાત્રિમાં અંધકાર હોય, અનુકુળ મન્દ મન્દ પવન વારંવાર આવતો હોય, ત્યારે દૂર દૂર કોઈ સ્ત્રીનો મંદ મંદ શબ્દ પણ શું સંભળાતો નથી ? સારાંશ એ છે કે કોઈ સ્ત્રી કોઈ પુરૂષની સાથે દૂર દૂર કામોત્તેજક વાર્તાલાપ કરતી હોય તે શબ્દ દૂર દૂર હોવા છતાં પણ અનુકુળ પવન હોય તો શું નથી સંભળાતો ? અર્થાત્ સંભળાય જ છે. (અને જો પ્રતિકુળપવન હોય તો નજીકનો શબ્દ પણ બરાબર સંભળાતો નથી) આ વાત અનુભવસિધ્ધ છે. માટે શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ છે. ॥૮૯॥

પટુઘટિતકપાટસમ્પુટૌઘે ભવતિ કથં સદનેઽથ શબ્દબુદ્ધિઃ ।

પટુઘટિતકપાટસમ્પુટૌઘે ભવતિ કથં સદનેઽપિ ગન્ધબુદ્ધિઃ ॥૯૦॥

અથ = હવે, પટુ = અતિશય, ઘટિત = બંધ કરાયેલાં છે. કપાટસંપુટ = બારણાંનાં જોડકાંનો, ઓઘે = સમૂહ જેમાં એવા, સદને = ઘરમાં, શબ્દબુદ્ધિઃ = શબ્દના ગ્રહણની બુદ્ધિ, કથં ભવતિ = કેમ થાય છે ? તો પટુઘટિત કપાટસંપુટૌઘે = અતિશય બંધ કરાયાં છે બારણાંઓના જોડકાઓનો સમૂહ જેમાં એવા, સદનેઽપિ = ઘરમાં પણ, ગન્ધબુદ્ધિઃ = ગન્ધના ગ્રહણની બુદ્ધિ કથં ભવતિ = હે નૈયાયિક ! કેમ થાય છે ?

જૈનાચાર્યશ્રીએ શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ છે એમ ઉપરના શ્લોકમાં સમજાવ્યું. એટલે આ શ્લોકમાં બૌદ્ધ જૈનાચાર્યશ્રીને પ્રશ્ન કરે છે કે જો શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ હોય અને તમે કહો છો તેમ અપ્રાપ્યકારી ન જ હોય તો અતિશય બંધ કરાયાં છે બારણાંનાં તમામ જોડકાં જેનાં એવા બંધ ઘરમાં કરાતા શબ્દનું જ્ઞાન બહાર ઉભેલા મનુષ્યને શબ્દ જે સંભળાય છે. તે કેવી રીતે થાય ? કારણ કે બારણાં બંધ હોવાથી શબ્દ બહાર આવી ન શકે અને શ્રોત્રની સાથે સન્નિકર્ષ પામી ન શકે અને શબ્દ તો સંભળાય જ છે માટે હે જૈન ! તમારે શ્રોત્રને અપ્રાપ્યકારી માનવી જોઈએ. અન્યથા આ શબ્દશ્રવણ ઘટશે નહીં.

તેનો ઉત્તર જૈનાચાર્યશ્રી પાછળલા અડધા શ્લોકમાં આપે છે કે હે બૌદ્ધ ! તમે ઘ્રાણને પ્રાપ્યકારી માનો છો છતાં આવા જ પ્રકારના બંધબારણાવાળા ઘરમાં રહેલી સુગંધી-દુર્ગંધી વસ્તુની ગન્ધનું ગ્રહણ બહાર ઉભેલા મનુષ્યને જે થાય છે. તે કેવી રીતે થાય છે ?

સુગંધી-દુર્ગંધી વસ્તુ ઘરની અંદર છે. બારણાં બંધ છે. વસ્તુ બહાર આવી શકતી નથી. દ્રાણ સાથે સંયોગ પામતી નથી. છતાં જે ગંધ જણાય છે તે દ્રાણોન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોવા છતાં કેવી રીતે જણાય છે ? અને બહાર ઉભેલાને ગંધ નથી જણાતી એમ નથી. જણાય જ છે. ॥૮૦॥

તથાહિ -

કર્પૂરપારીપરિસ્મ્ભભાજિ શ્રીચ્છણ્ડચ્છણ્ડે મૃગનાભિમિશ્રે ।

ધૂપાયમાને પિહિતેઽપ્યગારે ગન્ધપ્રબન્ધો બહિરભ્યુપૈતિ ॥૯૧॥

કર્પૂર = કપૂરની, પારીપરિસ્મ્ભ = ચોતરફ ફેલાયેલી અતિશય સુગંધથી, ભાજિ = યુક્ત, મૃગનાભિ = કસ્તુરીથી મિશ્રે = મિશ્ર કરાયેલા એવા, શ્રીચ્છણ્ડ = ચંદનના, ચ્છણ્ડે = ચૂર્ણ સંબંધી, ધૂપાયમાને = ધૂપથી મધમધાયમાન બનેલા એવા, પિહિતેઽપિ અગારે = બંધ બારણાંવાળા મકાનમાં પણ, ગન્ધપ્રબન્ધો = ગન્ધનો પ્રવાહ, બહિરભ્યુપૈતિ = બહાર આવે જ છે.

આ જ વાત જૈનાચાર્યશ્રી વધુ સ્પષ્ટ કરે છે કે ચારે તરફ અતિશય ફેલાતી સુગંધવાળા કપૂરથી યુક્ત અને કસ્તુરીથી મિશ્ર કરાયેલું ચંદનનું ચૂર્ણ હોય અને તેનો ધૂપ કર્યો હોય અને ઘરનાં બારણાં સર્વથા બંધ હોય તો પણ તે ચંદનના ચૂર્ણના ધૂપની ગંધ બહાર ઉભેલા મનુષ્યને આવે જ છે. અહીં દ્રાણને તમે પણ પ્રાપ્યકારી માનો જ છો. છતાં બંધબારણે અંદર વાટેલા શ્રીખંડનના ધૂપની સુગંધ બહાર આવે છે અને જાણો છો અને સ્વીકારો છો. તેનો અર્થ કે બંધબારણે પણ છિદ્રોમાંથી ગંધ અને ગંધવાળા પરમાણુઓ બહાર આવે છે અને દ્રાણ સાથે સશિકર્ષ પામે છે. તેથી જ દ્રાણ ગંધને જાણે છે. (તેથી જ જો છિદ્ર વિનાની પેક દવાની શીશી હોય તો છિદ્ર ન હોવાથી તેમાંથી ગંધ અને પરમાણુઓ બહાર નીકળી શકતાં ન હોવાથી દવાની ગંધ બહાર જણાતી નથી) માટે દ્રાણ જેમ પ્રાપ્યકારી છે અને છિદ્રમાંથી આવેલા પરમાણુને જાણે છે. તેમ અહીં શબ્દમાં પણ હે બૌદ્ધ ! સમજવું. તે આ પ્રમાણે -

દ્વારાઽઽવૃત્તેઽપિ સદને પ્રણયપ્રકર્ષાદેવં પ્રિયે સ્ફુરદપત્રપયા સ્ખલન્તી ।

દ્વારિ સ્થિતસ્ય સરસા કુલબાલિકાયાઃ કર્ણાતિથીભવતિ મન્મથસૂક્તિમુદ્રા ॥૯૨॥

एवं = આ જ પ્રમાણે, દ્વારાઽઽવૃત્તેઽપિ સદને = બંધબારણાંવાળા પણ ઘરમાં પ્રિયે પ્રણયપ્રકર્ષાદ્ = પ્રિય પતિને વિષે અતિશય સ્નેહના પ્રકર્ષથી સ્ફુરદપત્રપયા = અતિશય સ્ફુરાયમાન અને કંઈક ઓછી થયેલી લજ્જાવડે સ્ખલન્તી = સ્ખલના પામતી એવી,

અને સરસા = રસવાળી એવી, કુલબાલિકાયાઃ = કુલબાલિકાની, મન્મથસૂક્તિમુદ્રા = કામોત્તેજક વિશિષ્ટ વાક્યોની રચનાવાળી વાણી, દ્વારિ સ્થિતસ્ય = બારણે ઉભેલા પુરુષને, કર્ણાતિથીભવતિ = સંભળાય જ છે.

જેમ દ્રાણમાં છે તેવી જ રીતે બંધબારણાંવાળા ઘરમાં પણ પ્રેમી પુરુષ ઉપર અતિશય સ્નેહથી, વિશિષ્ટલજ્જા દ્વારા સ્ખલના પામતી રસભરી કામોત્તેજક વાણી બારણે ઉભેલા પુરુષને છિદ્ર દ્વારા શબ્દો બહાર આવતા હોવાથી શ્રોત્રની સાથે સન્નિકર્ષ પામીને સંભળાય જ છે. માટે પ્રાપ્યકારી જ છે. (અને કારમાં બેઠેલો પુરુષ બોલે અને ચોતરફના કાચ જો બંધ હોય તો છિદ્ર ન હોવાથી શબ્દ બહાર ન આવી શકવાથી બહાર ઉભેલા પુરુષને શબ્દ નથી જ સંભળાતો આ વાત અનુભવ સિધ્ધ છે.) માટે હે બૌદ્ધ ! શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી જ છે આ વાત તું સ્વીકાર. ॥૮૨॥

एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।

श्रोत्रस्याऽपि ततः सिद्धा, निर्बाधा प्राप्यकारिता ॥૯૩॥

एवं = આ પ્રમાણે, प्राप्तः एव = પ્રાપ્ત થયેલો એવો જ, एषः शब्दः = આ શબ્દ, श्रोत्रेण गृह्यते = શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જણાય છે તतः = તેથી, श्रोत्रस्यापि = શ્રોત્રેન્દ્રિયની પણ, प्राप्यकारिता = પ્રાપ્યકારિતા, निर्बाधा = કોઈપણ જાતની બાધા વિના सिद्धा = સિધ્ધ થઈ.

આ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ પ્રાપ્ત શબ્દને જ ગ્રહણ કરે છે. એ વાત સાબિત થઈ. તેથી શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ પ્રાપ્યકારી જ છે. આ વાત પણ નિર્દોષપણે સિધ્ધ થાય છે. ॥૮૩॥

આ પ્રમાણે સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રમાણના (૧) ઈન્દ્રિય નિબંધન અને (૨) અનિન્દ્રિયનિબંધન એમ બે પ્રકારના ભેદો જે આ પાંચમા સૂત્રમાં જણાવાયા છે તે સિધ્ધ થયા. ૨-૫

अथाऽस्य द्विविधस्यापि प्रकारान् प्रकटयन्ति -

હવે ઈન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન એમ બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષના ભેદો જણાવે છે -

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पम् ॥૨-૬॥

અવગ્રહશ્ચેહા ચાવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્, પ્રત્યેકમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિબન્ધનપ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમિતિ ॥૨-૬॥

સૂત્રાર્થ :- આ બન્ને પ્રકારનું સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવગ્રહ ઈહા-અપાય અને ધારણાના ભેદથી એકેક જ્ઞાન ચાર વિકલ્પોવાળું છે. ઈન્દ્રિયનિબંધનના પણ ચાર, અને અનિન્દ્રિયનિબંધનના પણ ચાર વિકલ્પો (ભેદો) છે.

“અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા” આ ચારનો ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ત્યારબાદ તે ચારેના દ્વન્દ્વનો ભેદ શબ્દની સાથે તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ છે. અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણાવડે વિશેષો = એટલે ભેદો હોવાથી આ ઈન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન એમ બન્ને ભેદોના ચાર ચાર ભેદો છે. ઈન્દ્રિય નિબંધનમાં ચક્ષુરાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. અને અનિન્દ્રિય નિબંધનમાં એક મન છે. એમ કુલ છ ઈન્દ્રિયોના અવગ્રહાદિ ચાર-ચાર ભેદો થતાં કુલ ૨૪ ભેદો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના થાય છે. ॥૨-૬

અવગ્રહાદીનાં સ્વસ્ત્રં સૂત્રચતુષ્ટયેન સ્પષ્ટયન્તિ -

હવે અગ્રહ-ઈહા આદિ ચારેનું સ્વરૂપ નીચેના ચાર સૂત્રો વડે ગ્રન્થકારશ્રી સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

**વિષયવિષયિસંનિપાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાજ્ઞાતમાદ્યમ-
વાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમવગ્રહઃ ॥૨-૭॥**

વિષયઃ - સામાન્યવિશેષાત્મકોઽર્થઃ, વિષયી - ચક્ષુરાદિઃ, તયોઃ સમીચીનો भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनाऽनुકूलો નિપાતો યોગ્યદેશાદ્યવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂ-તમુત્પન્નં યત્ સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુખ્યેન સન્માત્રવિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધ-સ્તસ્માદ્ જાતમાદ્યં સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ સામાન્યાકારૈઃ મનુષ્યત્વાદિભિર્જાતિવિશેષૈ-ર્વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ ગ્રહણં જ્ઞાનં તદવગ્રહ ઇતિ નામ્ના ગીયતે ॥૨-૭॥

સૂત્રાર્થ - વિષય અને વિષયી આ બન્નેનો સન્નિકર્ષ થયા પછી ઉત્પન્ન થનારું, “સત્તા” માત્રને જણાવનારું દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર બાદ તે દર્શનથી પ્રગટ થયેલું, અવાન્તર સામાન્યાકારોથી વિશિષ્ટ એવું. સૌથી પ્રથમ, વસ્તુનું જે ગ્રહણ તે અવગ્રહ કહેવાય છે.

જૈનદર્શનમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં બે પ્રકારનો ઉપયોગ હોય છે. “આ કંઈક છે” એવી સત્તા માત્રને જણાવનાર સૌ પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે. જેમાં માત્ર “અસ્તિત્વ અર્થાત્ સત્તા” માત્ર પરસામાન્ય જ જણાય છે. ત્યારબાદ તે દર્શન થવાથી અવાન્તર = પેટાસામાન્યનો જે મનુષ્યત્વાદિ જાતિવિશેષો, તેનાથી યુક્ત એવું જે વસ્તુનું સામાન્ય ગ્રહણ તે અવગ્રહ કહેવાય છે.

અહીં “વિષય” શબ્દથી જાણવા લાયક, સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મોથી યુક્ત એવા રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો, તથા રૂપાદિધર્મવાળા ઘટ-પટાદિ પદાર્થો તે કહેવાય છે. તથા “વિષયી” શબ્દથી આવા વિષયોને જાણનારી ચક્ષુરાદિ પાંચ બાહ્ય, અને એક મન અભ્યંતર એમ કુલ છ ઈન્દ્રિયો કહેવાય છે. તે બન્નેનો એટલે વિષય તથા વિષયીનો જે સંયોગવિશેષ થવો તેને સંનિપાત કહેવાય છે. સંનિપાતમાં સમ્ ઉપસર્ગનો સમીચીન અર્થ કરવો. સમીચીન એટલે સમ્યગ્, જેમાં ભ્રાન્તિ, સંદેહ કે અનધ્યવસાયાદિ દોષો નથી. તથા એવા યોગ્યદેશમાં આ સન્નિકર્ષ થયો છે કે જેનાથી જ્ઞાન થાય, પરંતુ અતિદૂર કે અતિનિકટ દેશથી નહીં. તથા પ્રકાશ આદિ અન્ય સામગ્રી હોવાથી અનુકુલ એવો નિપાત એટલે સંનિકર્ષ તેને સંનિપાત કહેવાય છે.

તે વિષય અને વિષયીનો ભ્રાન્તિ આદિ દોષોના અનુત્પાદક તરીકે સમીચીન એવો અનુકુલ જે સંયોગ, કે જેમાં યોગ્યદેશ અને આદિશબ્દથી પ્રકાશાદિ યોગ્ય સામગ્રીનું હોવું છે જેમાં તેવો સન્નિકર્ષ તે વિષયવિષયિસંનિપાત.

તેવા પ્રકારનો સંનિપાત થયા પછી અનન્તરપણે તુરત જ ઉત્પન્ન થયેલો એવો, જે સત્તામાત્રને જ જણાવનારો એટલે કે સર્વ વિશેષોથી વિમુખ થઈને “અસ્તિત્વ” માત્રને જણાવનારો જે બોધ તે દર્શનોપયોગ, અર્થાત્ નિરાકારોપયોગ કહેવાય છે.

આવા પ્રકારનો નિરાકારબોધ થયા પછી, તે નિરાકારબોધવડે જ ઉત્પન્ન થનારું “અસ્તિત્વ” નામના મહાસામાન્યથી તેના પેટાભેદ સ્વરૂપ મનુષ્ય-તિર્યચત્વ-દેવત્વ-નારકીત્વ ઇત્યાદિ અવાન્તર એવા સામાન્યાકાર રૂપ જાતિવિશેષોથી વિશિષ્ટ એવી વસ્તુનું જે ગ્રહણ થવું. અર્થાત્ જ્ઞાન થવું તે અવગ્રહ કહેવાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહના કર્મગ્રન્થ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જે બે ભેદો આવે છે. તે બન્ને ભેદોને “અવગ્રહ” રૂપે એક વિવક્ષીને આ સૂત્રમાં તેનો અર્થ સમજાવ્યો છે. ત્યાં વિષય-વિષયીનો જે સન્નિપાત માત્ર થાય છે. તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. તેનાથી “અસ્તિત્વ” માત્ર રૂપ મહાસામાન્યનો જે પ્રથમ બોધ થાય છે તે એક સમયના કાળવાળો નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ છે અને ત્યારબાદ અવાન્તરસામાન્યથી યુક્ત એવો સામાન્યાકારવાળો વસ્તુનો જે બોધ થાય છે તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. એમ અવગ્રહની સર્વ વ્યાખ્યાનો આ સૂત્રમાં સમાવેશ છે.

(૧) વિષય અને વિષયીનો સન્નિપાત તે વ્યંજનાવગ્રહ.

(૨) “ઇદં કિચ્છિદસ્તિ” આવું સત્તામાત્રનું જે જ્ઞાન તે નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ.

(૩) “અયં મનુષ્યઃ” ઇત્યાદિ અવાન્તરસામાન્યથી યુક્ત સામાન્યનું જે જ્ઞાન તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ સમજવો. ॥૨-૭॥

અવગૃહીતાર્થવિશેષાઽઽકાઙ્ક્ષણમીહા ॥૨-૮॥

અવગૃહીતોઽવગ્રહેણ વિષયીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિવિશેષલક્ષણસ્તસ્ય વિશેષઃ કર્ણાટલાટાદિભેદસ્તસ્યાઽઽકાઙ્ક્ષણં ભવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા ગ્રહણાભિમુખ્યમીહેત્યભિધીયતે ॥૨-૮॥

સૂત્રાર્થ :- જેનો અવગ્રહ થઈ ચુક્યો છે તેવા પદાર્થના વિશેષધર્મોને જાણવા માટેની જે આકાંક્ષા તે ઈહા કહેવાય છે. ॥૨-૮॥

અવગૃહીત થયેલા, એટલે અર્થાવગ્રહ થઈ ચુક્યો છે જેનો એવા પદાર્થના વિશેષધર્મોને જાણવાની જે જિજ્ઞાસા તે ઈહા કહેવાય છે. અહીં અર્થાવગ્રહ બે જાતનો હોય છે. (૧) “આ કંઈક છે” એવા અસ્તિત્વમાત્રને જણાવનાર જે અવગ્રહ તે નૈશ્વયિકાર્થાવગ્રહ. અને (૨) “આ મનુષ્ય છે” ઇત્યાદિ અવાન્તર સામાન્યને જણાવનાર જે અવગ્રહ તે વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે.

આ બન્ને પ્રકારના અર્થાવગ્રહવડે વિષય સ્વરૂપે જણાયેલ (૧) અસ્તિમાત્ર, અને (૨) મનુષ્યમાત્ર, ઇત્યાદિ રૂપ જે પદાર્થ, તેના અવાન્તર ભેદોની જાણવાની જે જિજ્ઞાસા તે ઈહા કહેવાય છે.

ત્યાં પ્રથમ “અસ્તિત્વમાત્ર”ને જણાવનારા નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ પછી થનારા “આ મનુષ્ય છે કે પશુ છે ?” ઇત્યાદિ રૂપ અવાન્તર વિશેષધર્મો જાણવાની જિજ્ઞાસા તે ઈહા કહેવાય છે. પરંતુ આ ઈહા નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહ પછી હોવાથી અને અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી સર્વજીવો વડે ગમ્ય નથી. તેથી તેનું ઉદાહરણ ન આપતાં ટીકાકારશ્રી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ પછી જે ઈહા થાય છે તેનું ઉદાહરણ આપે છે -

અર્થાવગ્રહવડે વિષય રૂપે કરાયેલો જે પદાર્થ - “આ મનુષ્ય જ છે અથવા પશુ જ છે” ઇત્યાદિ અવાન્તર જાતિવિશેષરૂપ જે પદાર્થ જણાયો છે તેના જે વિશેષધર્મો, દા.ત. શું આ મનુષ્ય કર્ણાટક દેશનો છે ? કે લાટ દેશનો છે ? અથવા જો આ પશુ છે તો શું ગાય છે ? કે ગવય છે ? ઇત્યાદિ વિશેષધર્મો જાણવાની જે ઈચ્છા-આકાંક્ષા તે ઈહા. સંશય કરતાં આ ઈહામાં અધિકજ્ઞાન હોય છે. સંશય એટલે એક જ ધર્મીમાં માત્ર પરસ્પરવિરોધી ઉભયધર્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે ડોલાયમાન ચિત્ત હોવાથી અજ્ઞાન છે. પરંતુ

ઈહા એટલે અન્વયધર્મો દ્વારા જે વસ્તુ ત્યાં છે તેના નિર્ણય તરફ અને વ્યતિરેકધર્મો દ્વારા જે વસ્તુ ત્યાં નથી તેના નિષેધ તરફ લગભગ અતિશય નજીક પહોંચી જવું તે ઈહા કહેવાય છે. જેમ કે જે આ સામે પદાર્થ દેખાય છે તે બે પગવાળો હોવાથી અથવા હાથથી ભાર ઉંચકતો હોવાથી મનુષ્ય હોવો જોઈએ, પરંતુ ચાર પગ અને પુંછડુ ન દેખાતું હોવાથી પશુ ન હોવો જોઈએ, વળી અમુક પ્રકારની મુખાકૃતિ હોવાથી અને શ્યામમુખ હોવાથી કર્ણાટક દેશવર્તી હોવો જોઈએ. પરંતુ વિશિષ્ટાકૃતિ અને ગૌરવર્ણ ન હોવાથી લાટદેશવર્તી ન હોવો જોઈએ ઇત્યાદિ અન્વય-વ્યતિરેક ધર્મો દ્વારા “ભવિતવ્યતા એટલે “આમ હોવું જોઈએ” અને “આમ ન હોવું જોઈએ” એવા પ્રકારના પ્રત્યયસ્ખતયા = જ્ઞાન સ્વરૂપવડે ગ્રહણાભિમુખ્યમ્ = વસ્તુના નિર્ણયને ગ્રહણ કરવાને અભિમુખ જે બોધવિશેષ તે ઈહા છે એમ કહેવાય છે. ॥૨-૮॥

ઈહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ॥૨-૯॥

ઈહિતસ્યેહયા વિષયીકૃતસ્ય વિશેષસ્ય કર્ણાટલાટાદેર્નિર્ણયો યાથાત્મ્યેનાઽ-વધારણમવાય ઇતિ કીર્ત્યતે ॥૨-૯॥

સૂત્રાર્થ :- જેની ઈહા થઈ ચૂકી છે તેવા વિશેષધર્મનો જે નિર્ણય કરવો તે અપાય કહેવાય છે. ॥૨-૯॥

ઈહિત એટલે ઈહા કરવા દ્વારા વિચારણાના વિષયરૂપે આવેલા એવા, “આ મનુષ્યજ છે પરંતુ પશુ નથી” અથવા આ મનુષ્ય કર્ણાટકદેશનો જ છે પરંતુ લાટદેશનો નથી. ઇત્યાદિ વિશેષધર્મરૂપ કર્ણાટક અથવા લાટાદિદેશનો જે નિર્ણય કરવો. એટલે કે જે વસ્તુ યથાર્થપણે ત્યાં છે તેને ત્યાં હોવારૂપે, અને જે વસ્તુ ત્યાં નથી તેને ત્યાં નહી હોવારૂપે એમ યથાર્થપણે વસ્તુને અવધારવી તે અપાય કહેવાય છે. ॥૨-૯॥

સ એવ દૃઢતમાવસ્થાઽપન્નો ધારણા ॥૨-૧૦॥

સ ઇત્યવાયો દૃઢતમાવસ્થાઽપન્નો વિવક્ષિતવિષયાવસાય એવ સાદરસ્ય પ્રમાતુ-રત્યન્તોપચિતઃ કચ્છિત્ કાલં તિષ્ઠન્ ધારણેત્યભિધીયતે ।

દૃઢતમાવસ્થાપન્નો હ્યવાયઃ સ્વૌપદોક્ષિતાત્મશક્તિવિશેષસ્ખસંસ્કારદ્વારેણ કાલાન્તરે સ્મરણં કર્તું પર્યાપ્નોતીતિ ॥૨-૧૦॥

સૂત્રાર્થ :- તે અપાય જ અતિશય દૃઢતમ અવસ્થા જ્યારે પામે ત્યારે તેને ધારણા કહેવાય છે. ॥૨-૧૦॥

વિવેચન - તે અપાય જ અતિશય દૃઢતમ અવસ્થાને જ્યારે પામે છે ત્યારે ધારણા એમ કહેવાય છે. એટલે કે અપાયકાલે વિવક્ષિત એવા જે વિષયનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તે નિર્ણય જ, તે નિર્ણયમાં બહુ જ આદરવાળા એવા પ્રમાતાનો અતિશય પુષ્ટ બન્યો છતો, કેટલોક કાળ તે જ નિર્ણયનું સતત હોવું તેને ધારણા કહેવાય છે. જેમ કે આપણે એક સ્તવન કંઠસ્થ કર્યું. તે અપાય છે. પરંતુ કંઠસ્થ કરેલા તે સ્તવનને ત્યાં ને ત્યાં જ વારંવાર બોલી જવું. સતત તે સ્તવનની ગાથાઓમાં જ ઉપયોગવાળા બની તે સ્તવનને દૃઢીભૂત કરવું. આ પ્રમાણે અતિશય દૃઢીભૂત બનેલું અને કંઠસ્થ થયેલું એવું તે સ્તવન ધારણા કહેવાય છે.

કારણકે આવી દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલો એવો આ અપાય જ પોતાનાથી વાસનારૂપે એકત્રિત થયેલી આત્માની શક્તિ વિશેષરૂપ સંસ્કાર જગાડવા દ્વારા કાળાન્તરે સ્મૃતિ કરાવવાને સમર્થ બને છે. જો સ્તવન કંઠસ્થ કર્યા પછી ત્યાં ને ત્યાં જ વધુ વખત બોલી દૃઢ કરવામાં આવ્યું ન હોય તો તેના સંસ્કાર હૈયામાં જામે નહીં અને તેથી કાલાન્તરે બોલતાં તે સ્મૃતિમાં આવે નહિ. તેથી આ અપાય કર્યા પછી ત્યાં ને ત્યાં જ આ અપાયના જ ઉપયોગમાં એવા લીન રહેવાનું કે જેથી આ થયેલ અપાય મજબૂત પાયાવાળો બને, તેવો મજબૂત પાયાવાળો બનેલો જ ગાઢતમ અવસ્થા યુક્ત અપાય તે જ (અવિચ્યુતિ નામની) ધારણા કહેવાય છે. અને આવા પ્રકારની અવિચ્યુતિ થઈ હોય તો તે અવિચ્યુતિ આ આત્મામાં વાસનારૂપ એવા પ્રકારના તે વિષયના નિર્ણય સંબંધી ગાઢ સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સંસ્કારોના પ્રતાપે ભાવિમાં તે જ વિષયનું સ્મરણ થઈ શકે છે. કંઠસ્થ કરેલું સ્તવન જો ગાઢતમ અવસ્થા પમાડાયું હોય તો તે સ્તવન હૈયામાં વાસિત થયું છતું કાળાન્તરે જ્યારે બોલવું હોય ત્યારે તુરત જ યાદ આવી જાય છે. અહીં સતત તે નિર્ણયના ઉપયોગમાં જ રહેવું અને કરેલા અપાયને અતિશય ગાઢ કરવો તે અવિચ્યુતિધારણા છે. અને તેના ગાઢ સંસ્કારો હૈયામાં જામી જવા તે વાસનાધારણા છે. તથા તે ગાઢ સંસ્કારો દ્વારા કાલાન્તરે તે વિષયનું જે સ્મરણ થઈ આવે તેને સ્મૃતિ નામની ધારણા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ વાસના અને સ્મૃતિ એમ ત્રિવિધ ધારણા સમજવી. ॥૨-૧૦॥

નન્વનિશ્ચયરૂપત્વાદીહાયા: સંશયસ્વભાવતૈવ, इत्यारेकामपाकुर्वन्ति -

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે પૂર્વે તમે સમજાવેલી ઈલા = “શું આ મનુષ્ય છે કે પશુ ! શું આ કર્ણાટક દેશવર્તી છે કે લાટદેશવર્તી ? ઈત્યાદિ સ્વરૂપવાળી ઈલા અનિર્ણાયત્મક હોવાથી સંશયસ્વભાવવાળી જ કહેવાય છે અને સંશય એ તો અજ્ઞાનનો ભેદ છે. તેથી આ ઈલા પણ અજ્ઞાનનો જ ભેદ થશે. આવી શંકાને ગ્રન્થકાર દૂર કરે છે -

સંશયપૂર્વકત્વાદીહાયા: સંશયાદ્ ભેદ: ॥૨-૧૧॥

પુસ્થાવગ્રહાનન્તરં હિ “કિમયં દાક્ષિણાત્ય ઉતોદીચ્ય:” इत्यनेककोटिपरामर्शी संशय: । ततोऽपि प्रमातृविशेषलिप्सायां “दाक्षिणात्येनानेन भवितव्यम्” इत्येवमीहा जायते । इति हेतुहेतुमद्भावाद् तन्तुपटवद् व्यक्तमनयो: पृथक्त्वम् ॥२-११॥

સૂત્રાર્થ :- ઈહા સંશયપૂર્વક થતી હોવાથી સંશયથી ભિન્ન છે. ॥૨-૧૧॥

વિવેચન - “આ પુરુષ છે” આવા પ્રકારનો અવગ્રહ થયા પછી શું આ પુરુષ દક્ષિણદિશાના દેશનો (એટલે કે મદ્રાસ-બેંગ્લોર તરફનો) છે કે ઉત્તરદિશાના દેશનો (એટલે કે દિલ્હી - આગ્રા તરફનો) છે ? આવા પ્રકારનો એક ધર્મી એવા પુરુષમાં અનેક વિકલ્પોના ભેદોનો પરામર્શ કરવાવાળો હોવામાન એવો જે બોધવિશેષ તે સંશય કહેવાય છે.

તે સંશય થયા પછી પ્રમાતાને વધારે વિશેષધર્મોને જાણવાની વધુ જિજ્ઞાસા થયે છતે તે વિવક્ષિત વસ્તુ જે ધર્મવાળી છે. તે અન્વય ધર્મોનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા, તથા તે વિવક્ષિત વસ્તુ જે ધર્મવાળી નથી તે વ્યતિરેક ધર્મોનો ત્યાગ કરવા દ્વારા, અપાયની લગભગ અતિશય નજીક પહોંચી જવું. તે ઈહા કહેવાય છે. જેમ કે આ પુરુષ દેખાય છે તે ચોક્કસ દક્ષિણ દિશાના દેશનો જ હોવો જોઈએ. પરંતુ ઉત્તર દિશાના દેશનાં પ્રતીકો ન હોવાથી તે દેશનો ન હોય એમ લાગે છે. આવા પ્રકારનો, નિર્ણયની બહુ જ નજીક પહોંચેલો, જે બોધવિશેષ તે ઈહા કહેવાય છે. સંશય પૂર્વકાલવર્તી હોવાથી હેતુ છે. અને ઈહા પશ્ચાદ્કાલવર્તી છે માટે હેતુમદ્ છે. એમ હેતુ અને હેતુમદ્ભાવ હોવાથી તન્તુ અને પટની જેમ સંશય અને ઈહાનું પૃથક્પણું અતિશય સ્પષ્ટ જ છે. ॥૨-૧૧॥

दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदं समर्थयन्ते -

દર્શન આદિ (દર્શ-અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા) આ સર્વે ભેદો કથંચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ ભિન્ન ભિન્ન જે સંજ્ઞાભેદ છે તેનું ગ્રન્થકાર સમર્થન કરે છે.

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेद: ॥२-१२॥

यदप्येकजीवतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादमीषामैक्यम्, तथाऽपि पर्यायार्थादेशाद् भेदोऽपीति तदपेक्षया व्यपदेशभेदोऽपि सूपपाद इति ॥२-१२॥

સૂત્રાર્થ :- આ દર્શનાદિનો કથંચિદ્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામ વિશેષ હોવાથી વ્યપદેશભેદ છે. ॥૨-૧૨॥

વિવેચન - આ દર્શનાદિ પાંચે જ્ઞાનના પર્યાયો અધિક અધિક છે. વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટજ્ઞાનની માત્રા છે. તે સર્વે જો કે એક જીવની સાથે તાદાત્મ્યપણે હોવાથી દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ઉપયોગ સ્વરૂપે એક જ છે. તો પણ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનમાત્રા હીનાધિક હોવાથી ભિન્ન પણ છે તેથી તે પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ ભેદ જણાવવો તે પણ સૂપપાદ = યુક્તિયુક્ત છે.

જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ-જ્ઞાનદશા-ચેતના છે. અને આ દર્શનાદિ પાંચે ચેતનાની અવસ્થાઓ છે. તે પાંચે ચેતનારૂપે સમાન હોવાથી એક (અભિન્ન) પણ છે. છતાં દર્શન કરતાં અવગ્રહમાં ચેતના વિશેષ વિકસિત છે. અને અવગ્રહ કરતાં ઈહામાં ચેતના તેનાથી પણ વધારે વિકસિત છે. એમ અપાય-ધારણામાં વધારે વિકસિત ચેતના છે. વળી તે અવસ્થાઓનો ક્રમ પણ આ જ છે. તેથી તેઓનાં જુદાં જુદાં નામો છે. જેમ કે કોઈ એક મનુષ્ય જન્મથી મરણપર્યન્ત મનુષ્યપણે એક = અભિન્ન છે. પરંતુ તેની શિશુ અવસ્થા, કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃધ્ધાવસ્થામાં પર્યાયદૃષ્ટિ વધારે વધારે વિકાસવાળી હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ કહેવાય છે. અને તે અવસ્થાઓને લીધે અવસ્થાતા (આત્મા) પણ કથંચિદ્ ભિન્ન ભિન્ન કહેવાય છે. તેમ દર્શનાદિ પાંચે અવસ્થાઓ “ઉપયોગ” રૂપ સામાન્ય ચેતનાને આશ્રયી દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ અભિન્ન છે એક છે. પરંતુ તે દર્શનાદિ અવસ્થાઓ હીનાધિક ચેતન્યની અપેક્ષાએ પર્યાયાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ અનેક છે. ભિન્ન ભિન્ન પણ છે. તેથી દર્શન-અવગ્રહ-ઈહા- અપાય અને ધારણા આ સર્વેમાં પર્યાયાર્થિકનયથી વ્યપદેશભેદ પણ ઘટી શકે છે. બન્ને નયોની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન વાતો યુક્તિસંગત છે. ॥૨-૧૨॥

અથામીષાં ભેદં ભાવયન્તિ =

હવે દર્શનાદિ આ પાંચે પર્યાયોનો ભેદ કયા કારણોથી છે ? તે કારણો (હેતુઓ) સમજાવે છે -

અસામસ્ત્યેનાપ્યુત્પદ્યમાનત્વેનાસઙ્કીર્ણસ્વભાવતયાઽનુભૂયમાનત્વાત્ અપૂર્વા-પૂર્વવસ્તુપર્યાયપ્રકાશકત્વાત્ ક્રમભાવિત્વાચ્ચૈતે વ્યતિરિચ્યન્તે ॥૨-૧૩॥

અસઙ્કીર્ણસ્વભાવતયા પરસ્પરસ્વસ્ત્વવૈવિકલ્યેનાઽનુભૂયમાનત્વાદ્ દર્શનાદયો ભિદ્યન્તે । તથાઽનુભવનમપ્યમીષામસામસ્ત્યેનાઽપ્યેકદ્વિત્ર્યાદિસંખ્યતયોત્પદ્યમાનત્વાદવસેયમ્ । તથાહિ - પ્રમાતુર્વિચિત્રક્ષયોપશમવશાત્ કદાચિદ્ દર્શનાવગ્રહૌ, કદાચિદ્ દર્શનાવગ્રહસંશયાદયઃ ક્રમેણ સમુન્મજ્જન્તીતિ સિદ્ધમતોઽસઙ્કીર્ણત્વેનૈતેષામનુભવનમ્ । અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાય-પ્રકાશકત્વ-ક્રમભાવિત્વે અપિ પ્રત્યાત્મવેદ્યે એવ ।

સૂત્રાર્થ :- અસંકીર્ણસ્વભાવ હોવાના કારણે અસમસ્તપણે પણ ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, તથા વસ્તુના અપૂર્વ અપૂર્વ પર્યાયને પ્રકાશિત કરનાર હોવાથી, તથા ક્રમભાવિ હોવાથી આ દર્શનાદિ પાંચે ભિન્ન ભિન્ન છે. ॥૨-૧૩॥

વિવેચન - દર્શન-અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા આ પાંચેમાં જ્ઞાનમાત્રા હીનાધિક હોવાથી એક-બીજામાં કોઈ ભળી જતાં નથી. તેને અસંકીર્ણસ્વભાવ કહેવાય છે. આવો અસંકીર્ણસ્વભાવ હોવાના કારણે પાંચે અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ પરસ્પર પૃથક્-પૃથક્ હોવાનો અનુભવ થતો હોવાથી આ દર્શનાદિ પાંચે પરસ્પર ભિન્ન છે. અસામસ્ત્યેનાપ્યુત્પદ્યમાનત્વ આ પદ અસંકીર્ણસ્વભાવતયાનુભૂયમાનત્વાત્ એ પદનો હેતુ છે, અને .... અનુભૂયમાનત્વાત્, ... પ્રકાશકત્વાત્ અને ક્રમભાવિત્વાત્ આ ત્રણ પદો વ્યતિરિચ્યન્તે ક્રિયાના હેતુઓ છે. માટે અનુમાનો ત્રણ જ છે. પરંતુ ચાર નથી.

તથા પ્રકારનો તે દર્શનાદિનો અનુભવ કોઈક વખત ૧, કોઈક વખત ૨, અને કોઈક વખત ૩, આદિની સંખ્યાવડે અસામસ્ત્યપણે (અધુરાપણે) ઉત્પન્ન થતા હોય એવો થાય છે. સારાંશ કે અસામસ્ત્યપણે ઉત્પત્તિ હોવાથી અસંકીર્ણસ્વભાવે અનુભવ થાય છે. માટે ભિન્ન ભિન્ન છે. તે આ પ્રમાણે - વસ્તુનું જ્ઞાન કરનારા પ્રમાતાનો ક્ષયોપશમ ચિત્ર-વિચિત્ર (હીનાધિક) હોવાથી કોઈક કાલે દર્શન અને અવગ્રહ બે જ પર્યાયો થાય છે અધિકજ્ઞાન થતું નથી. કોઈક વખત દર્શન-અવગ્રહ અને સંશય એમ ત્રણ જ પર્યાયોવાળું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ અધિક થતું નથી અને કોઈક વખત દર્શન-અવગ્રહ-સંશય-ઈહા એમ ચાર પર્યાયોવાળું પણ જ્ઞાન થાય છે. એ જ રીતે ક્વચિત્ અપાય સુધી, અને ક્વચિત્ ધારણા સુધી પણ જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરથી આ દર્શનાદિ પાંચે પર્યાયોનો અસંકીર્ણસ્વભાવે અનુભવ સિધ્ધ થાય છે.

તથા અવગ્રહમાં ન જણાયું હોય તે ઈહાથી જણાય છે. ઈહામાં ન જણાયું હોય તે અપાયમાં જણાય છે અને અપાયમાં ન જણાયું હોય તે ધારણામાં જણાય છે. એમ અપૂર્વ અપૂર્વ અર્થનું પ્રકાશકપણું તે પાંચેમાં છે તે, અને ક્રમભાવિત્વ પણ પ્રત્યેક આત્માઓને અનુભવ સિધ્ધ જ છે. આ વિષયમાં ઘણું સમજાવવું પડે તેમ નથી કારણ કે સર્વ આત્માઓને આ અનુભવસિધ્ધ છે. આ પ્રમાણે (૧) અસંકીર્ણસ્વભાવ હોવાથી, (૨) અપૂર્વઅપૂર્વ અર્થ પ્રકાશક હોવાથી, અને (૩) ક્રમભાવિત્વ હોવાથી આ દર્શનાદિ પાંચે અવસ્થાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે.

અત્ર પ્રયોગાઃ પુનરેવમ્ - ચેઽસંકીર્ણસ્વભાવતયાનુભૂયન્તે, અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાય-

પ્રકાશકાઃ ક્રમભાવિનો વા, તે પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે. યથા સ્તમ્ભાદયઃ, અનુમાનાદયઃ, અંકુર-કન્દલ-કાણ્ડાદયો વા, તથા ચૈત્ત્વમિતિ ॥૨-૧૩॥

તર્કશાસ્ત્રના અનુસારે આ દર્શનાદિ પર્યાયો ભિન્ન ભિન્ન છે. તેના અનુમાનના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે-

જે જે ભાવો અસંકીર્ણસ્વભાવપણે અનુભવાય છે. તથા અપૂર્વ અપૂર્વ વસ્તુના પર્યાયને જણાવનારા છે. અથવા ક્રમવર્તી છે તે તે ભાવો પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમ કે સ્તંભ-ઘટ-પટ વિગેરે, અથવા અનુમાન-ઉપમાન આગમ વિગેરે, અથવા અંકુર (ફણગો), કંદલ (થડ) કાણ્ડ (શાખા) વિગેરે. તે જે દૃષ્ટાન્તો જણાવ્યાં, તેની જેમ જ આ દર્શનાદિ પાંચે જ્ઞાનપર્યાયો છે. માટે ભિન્ન છે.

(૧) પ્રથમ અનુમાન - એતે દર્શનાદયઃ, પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, અસંકીર્ણસ્વભાવતયા-ડનુભવાત્ યથા સ્તમ્ભાદયઃ । આ દર્શનાદિ પાંચ પર્યાયો, પરસ્પર ભિન્ન છે. અસંકીર્ણસ્વભાવે અનુભવાય છે. માટે. સ્તંભાદિની જેમ, જે જે અસંકીર્ણ સ્વભાવે અનુભવાતા હોય છે તે તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે જેમ કે સ્તંભ-ઘટ-પટ. તેની જેમ આ દર્શન-અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા પણ અસંકીર્ણપણે અનુભવાય છે માટે ભિન્ન ભિન્ન છે. અહીં કોઈને એમ પ્રશ્ન થાય કે દર્શનાદિ આ પાંચે અસંકીર્ણપણે અનુભવાય છે તેની શું ખાત્રી ? તો અસંકીર્ણસ્વભાવતા સિધ્ધ કરવા માટે “અસામસ્ત્યે ઉત્પત્તિમત્ત્વાત્” હેતુ બતાવ્યો છે. એટલે કે અસમસ્તપણે ક્યારેક ૧, ક્યારેક ૨, ક્યારેક ૩ ઈત્યાદિ અનિયતસંખ્યાપણે ઉત્પત્તિ હોવાથી અસંકીર્ણસ્વભાવતા અનુભવાય છે.

(૨) બીજું અનુમાન - એતે દર્શનાદયઃ, પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, અપૂર્વાપૂર્વવસ્તુપર્યાય-પ્રકાશકત્વાત્, યથા-અનુમાનાદયઃ, આ દર્શનાદિ પાંચે પર્યાયો પરસ્પર ભિન્ન છે. કારણ કે દર્શન કરતાં અવગ્રહ, અને અવગ્રહ કરતાં ઈહા, અને ઈહા કરતાં અપાય, એમ દરેક જ્ઞાનપર્યાયો વસ્તુના અપૂર્વ અપૂર્વ પર્યાયને જણાવનારા છે. જેમ અનુમાનાદિ પ્રમાણો.

જે જે ભાવો અપૂર્વ અપૂર્વ અર્થના પ્રકાશક હોય છે તે તે ભાવો પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમ કે અનુમાન સાધ્ય-સાધનને જણાવે છે. ઉપમાન સાદૃશ્યને જણાવે છે અને શબ્દપ્રમાણ વાક્યાર્થનો બોધ કરાવે છે તેથી તે જેમ ભિન્ન ભિન્ન છે તેમ આ દર્શનાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે.

(૩) ત્રીજું અનુમાન - એતે દર્શનાદયઃ, પરસ્પરં વ્યતિરિચ્યન્તે, ક્રમભાવિત્વાત્, યથા અંકુર-કન્દલ-કાણ્ડાદયઃ । આ દર્શનાદિ પાંચે પર્યાયો પરસ્પર ભિન્ન છે. એક પછી

એક એમ કમસર જ થાય છે માટે, જેમ અંકુર-થડ અને શાખા વિગેરે, જે જે કમભાવિ હોય છે તે તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમ અંકુરમાંથી થડ થાય છે. થડમાંથી શાખા થાય છે. માટે તે ભિન્ન ભિન્ન છે તેમ દર્શનાદિ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે.

આ ત્રણે અનુમાનોમાં ત્રણ હેતુઓ છે અને તે ત્રણે હેતુઓને અનુસરતાં કમશર ત્રણ દેષાન્તો છે. ॥૨-૧૩॥

અથામીષાં ક્રમનિયમાર્થમાહુ:-

આ દર્શનાદિ પાંચે પર્યાયોની ઉત્પત્તિનો આ જ કમ કેમ છે ? તે જણાવે છે -

**ક્રમોઽપ્યમીષામયમેવ, તથૈવ સંવેદનાત્,
એવંક્રમાવિર્ભૂતનિજકર્મક્ષયોપશમજન્યત્વાચ્ચ ॥૨-૧૪॥**

સૂત્રાર્થ :- આ દર્શનાદિ પાંચે પર્યાયોની ઉત્પત્તિનો પણ આ જ કમ છે. કારણ કે તે પ્રકારે જ સંવેદન થાય છે. તથા આવા પ્રકારના કમને અનુસારે જ પ્રગટ થયેલા પોતાના આવરણીયકર્મ (જ્ઞાનાવરણીયકર્મ)ના ક્ષયોપશમથી આ દર્શનાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૨-૧૪॥

અયમેવ દર્શનાવગ્રહાદિ: અમીષાં ક્રમ: , તેનૈવ ક્રમેણાનુભવાત્, યદેવ હિ સન્માત્ર-
મૈક્ષિ, તદેવ વર્ણાદ્યાકારેણ કેનચિદવાગ્રાહિ, તદનન્તરમનિર્ધારિતરૂપતયા સન્દેહાસ્પદીચક્રે,
તતોઽપિ નિયતાકારેણોહામાસે, તતોઽપીહિતાઽઽકારેણ નિરણાયિ, પુન: કાલાન્તરે
સ્મૃતિહેતુત્વેન ધારયાચ્ચક્રે ઇતિ સર્વૈરનુભૂયતે ।

દર્શનજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમલક્ષણકારણેનાઽપ્યેવમેવ ભૂષ્ણુનાઽમીષામુત્પાદ્ય-
ત્વાચ્ચાયમેવ ક્રમ: । ક્રમોત્પદિષ્ણુના હિ કારણેન ક્રમેણૈવ સ્વકાર્યં જનયિતવ્યમ્, યથા
સ્થાસકોશકુશૂલચ્છત્રાદિનેતિ ॥૨-૧૪॥

વિવેચન - અમીષાં = આ દર્શનાદિ જ્ઞાનપર્યાયોની ઉત્પત્તિનો આ જ કમ છે. પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, પછી ઈહા, પછી અપાય અને પછી જ ધારણા ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારી સર્વ જીવોમાં જ્ઞાનની માત્રા તે કમવડે જ ઉત્પન્ન થતી અનુભવાય છે. તે આ પ્રમાણે -

દૂર દૂર રહેલી જે વસ્તુને “આ કંઈક પણ સત્ પદાર્થ છે” એમ સૌથી પ્રથમ સત્તામાત્ર રૂપે જોવાઈ હોય, તે જ વસ્તુને સત્તારૂપે દર્શન કર્યા પછી કોઈ પ્રમાતાનું જ્ઞાન

વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે વિરામ પામી જાય, આગળ વધે નહીં, અને કોઈ પ્રમાતાવડે તે જ વસ્તુને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમને લીધે કાળા-નીલા-ધોળા-પીળા આદિ વર્ણાદિના આકારોવડે, અથવા તે તે વસ્તુની વિશિષ્ટાકૃતિરૂપ આકારવડે અવગૃહીત કરાય છે. ત્યાર પછી કોઈ પ્રમાતા દર્શન અને અવગ્રહ કર્યા પછી વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે વિરામ પણ પામી જાય છે અને કોઈ પ્રમાતાવડે તે દર્શન અને અવગ્રહ થયા પછી વસ્તુનું અતિશય સ્પષ્ટ સ્વરૂપ નિર્ધારિત ન થવાના કારણે સંદેહાત્મક પણે જણાય છે કે શું આ સર્પ હશે કે રજજુ ? ત્યારબાદ કોઈ પ્રમાતા આ પ્રમાણે દર્શન-અવગ્રહ અને સંશય કરીને વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના અભાવે વિરામ પામી જાય છે. અને કોઈ પ્રમાતાવડે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના કારણે ઉર્ધ્વકણાદિ અને વારંવાર થતા દીર્ઘાકાર અને કુંડલાકારાદિ પ્રતીકોને લીધે પ્રાયઃ આ સર્પ જ હોવો જોઈએ આ પ્રમાણે અપાયની અભિમુખ પહોંચીને પ્રતિનિયતાકારવડે ઈલા કરાય છે.

આ જ પ્રમાણે કોઈ પ્રમાતા ઈલા કરીને વિરામ પામે છે અને કોઈ પ્રમાતાવડે ઈલામાં વિચારેલ નિયત આકાર દ્વારા અપાય કરાય છે. ત્યારબાદ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વડે અપાય દ્વારા થયેલી અવિશ્યુતિ અને વાસના રૂપ સ્મૃતિનાં કારણોવડે કાલાન્તરે ફરીથી સ્મૃતિસ્વરૂપ ધારણાને પણ કોઈ પ્રમાતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે દર્શન થાય તો જ પછી અવગ્રહ થાય, અળગ્રહ થાય તો જ પછી સંશય થાય. ઈત્યાદિ ઉપરોક્ત ક્રમવડે થતી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સર્વ જીવોવડે અનુભવાય જ છે.

તથા વળી એવમેવ ભૂષ્ણુના = આ જ ક્રમ પ્રમાણે થવાના સ્વભાવવાળા એવા દર્શનાવરણીયકર્મ અને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમાત્મક કારણવડે આ દર્શન-અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પણ તે દર્શનાદિનો આ જ ઉત્પત્તિક્રમ છે.

ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળાં કારણોવડે પોતાનું કાર્ય પણ ક્રમશઃ જ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે. જેમ કે મૃત્પિંડમાંથી પ્રથમ સ્થાસ થાય, પછી જ કોશ થાય છે. કોશ થયા પછી જ કુશુલ થાય છે અને કુશુલ થાય પછી જ ઘટાદિ થાય છે. અથવા પ્રથમ અંકુરા થાય પછી જ થડ થાય છે. થડ થાય પછી જ શાખા-પ્રશાખા-ફુલ-ફળ અને બીજ થાય છે. જેનાં કારણો ક્રમવર્તી છે તેનાં કાર્યો પણ ક્રમવર્તી જ હોય છે. તેની જેમ અહીં દર્શન-અવગ્રહ-સંશય-ઈલા અપાય અને ધારણા આદિમાં પણ ક્રમભાવિત્વ સમજી લેવું.

॥૨-૧૪॥

વ્યતિરેકે દોષમાહુઃ -

જો ઉપરોક્ત ક્રમ ન માનવામાં આવે તો, એટલે કે ક્રમના અભાવ રૂપ વ્યતિરેક માનવામાં જે દોષો આવે છે તે જણાવે છે -

અન્યથા પ્રમેયાનવગતિપ્રસંગઃ ॥૨-૧૫॥

સૂત્રાર્થ :- જો ઉપરોક્ત ઉત્પત્તિક્રમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રમેય વસ્તુનો (અનવગતિ) અબોધ થવાનો પ્રસંગ આવે. ॥૨-૧૫॥

અન્યથેતિ યથોક્તક્રમાનભ્યુપગમે । પ્રતીયમાનક્રમાપહ્નવે હિ દર્શનાદીનાં પ્રમેયાપહ્નવ એવ કૃતો ભવતીતિ ॥૨-૧૫॥

વિવેચન - દર્શન-અવગ્રહ-સંશય-ઈહા-અપાય-અને ધારણા આ પ્રમાણે જ્ઞાનધારાનો જે ઉત્પત્તિક્રમ છે તે ન સ્વીકારવાથી, પ્રમેય એવી જે વસ્તુ, તેનો યથાર્થ બોધ થતો નથી. અર્થાત્ અબોધ = અજ્ઞાનતા જ રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે. કારણ કે જે કારણનો અપલાપ કરે તે તેના કાર્યનો પણ અપલાપી જ કહેવાય છે. તેમ અહીં દર્શનાદિમાં પૂર્વ પૂર્વ પર્યાય કારણ છે અને ઉત્તર ઉત્તર પર્યાય કાર્ય છે. તેથી સાક્ષાત્ પ્રતીયમાન એવા આ ક્રમનો અપલાપ કરાયે છે, તે દર્શનાદિ પૂર્વપૂર્વ જ્ઞાન પર્યાયોથી થતા ઉત્તર ઉત્તર જ્ઞાન પર્યાય સ્વરૂપ કાર્યનો પણ અપલાપ જ કરાયેલો થાય છે. માટે દર્શનાદિનો આ જ ક્રમ અને આ જ ક્રમે ઉત્તરોત્તર પર્યાયોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ. અનુભવ પણ એમ જ થાય છે. ॥૨-૧૫॥

ઉક્તમેવ ક્રમં વ્યતિરેકદ્વારા સમર્થયન્તે -

ઉપર કહેલા ક્રમને જ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ દ્વારા સમર્થન કરતાં કહે છે -

ન ખલ્વદૃષ્ટમવગૃહ્યતે, ન ચાનવગૃહીતં સંદિહ્યતે, ન ચાસંદિગ્ધમીહતે,
ન ચાનીહિતમવેચતે, નાપ્યનવેતં ધાર્યતે ॥૨-૧૬॥

સૂત્રાર્થ :- અદૃષ્ટનો અવગ્રહ થતો નથી, અવગ્રહ નહી થયેલા વિષયનો સંદેહ થતો નથી, સંદેહ નહી થયેલા વિષયની ઈહા થતી નથી. જેની ઈહા થઈ નથી તેનો અપાય થતો નથી, અને જેનો અપાય થયો નથી તેની ધારણા થતી નથી. ॥૨-૧૬॥

સ્પષ્ટમ્ = સૂત્રના અર્થ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ અર્થ સમજાય તેમ છે. તેથી ટીકાકારશ્રી ટીકા લખતા નથી. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે વસ્તુનું પ્રથમ જો દર્શન જ ન થયું હોય તો

તેનો અવગ્રહ કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય, અને જો “આ કંઈક છે” એવો સામાન્ય અવગ્રહ જ ન થયો હોય તો શું સર્પ હશે કે રજજુ હશે ? એવો સંશય કેમ થાય ? અર્થાત્ સંદેહ થતો નથી. એ જ રીતે સંદેહ વિના ઈહા, ઈહા વિના અપાય, અને અપાય વિના ધારણા થઈ શકતી નથી. જો અંકુરા જ ફુટ્યા ન હોય તો થડ કેમ થાય ? જો થડ જ ન થાય તો શાખા-પ્રશાખા-ફુલ-ફળ અને બીજ કેમ થાય ? માટે આ જ ક્રમે જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે. ॥૨-૧૬॥

क्वचिदेषां तथाक्रमानुपलक्षणो कारणमाहुः -

કોઈક સ્થળે (પરિચિત પદાર્થનો ઝડપી બોધ થાય ત્યારે) આ દર્શન-અવગ્રહાદિનો તેવા પ્રકારનો જે ક્રમ જણાતો નથી. તેમાં કારણ સમજાવે છે. -

**क्वचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशूत्पादात्,
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् ॥૨-૧૭॥**

સૂત્રાર્થ :- ક્રમળના સો પાંદડાઓને ભાલાની અણીથી વિંધવાના ક્રમની જેમ કોઈક વખત આ દર્શન-અવગ્રહ આદિનો આ ઉત્પત્તિક્રમ આશુ ઉત્પાદના કારણે જણાતો નથી. ॥૨-૧૭॥

क्वचिदित्यभ्यस्ते करतलादौ गोचरे । शेषं व्यक्तम् ॥૨-૧૭॥

વિવેચન - ક્વચિદ્ = કોઈ જગ્યાએ એટલે અતિશય અભ્યાસવાળા કરતલ આદિ પદાર્થોના વિષયમાં, એટલે અનેકવાર જોયેલ અને ગાઢ પરિચિત હોયેલી આદિને જોવામાં દર્શન-અવગ્રહ-સંશય ઈત્યાદિનો ક્રમ જણાતો નથી છતાં પણ તે અવશ્ય થાય જ છે. શેષ સર્વ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

ભાવાર્થ એમ છે કે જે વસ્તુ પરિચયવાળી હોય. વારંવાર જોવામાં આવેલી હોય, ગાઢ રીતે જાણીતી થઈ ચુકી હોય, તેવી વસ્તુમાં પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, ઈત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. પરંતુ તુરંત જ નિર્ણયાત્મક અપાય અને ધારણા જ થતી દેખાય છે. પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે ત્યાં દર્શનાદિ થતા નથી. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ અતિપરિચય હોવાના કારણે શીઘ્રતાથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી તેમાં ઉપરોક્ત ક્રમ હોવા છતાં પણ જણાતો નથી.

જેમ ઉપરા ઉપર ક્રમળની સો પાંખડીઓ ગોઠવીએ, અને તે સો પાંખડીઓને અતિશય બળવાન પુરુષ તીક્ષ્ણ અણીવાળા ભાલાથી અતિબળથી વીંધે, તો એકી સાથે સો પાંદડાં વીંધાયાનો અનુભવ થશે પરંતુ ખરેખર તેમ નથી. એકેક પાંદડું વીંધાયા પછી જ

તેની પછી પછીનું પાંદડું વીંધાયું છે. પરંતુ શીઘ્રછેદ હોવાથી તેમાં રહેલો જે ક્રમ, તે હોવા છતાં જણાતો નથી. તેમ અહીં પણ હથેળી આદિ જે જે વિષયો અતિ પરિચિત હોય છે તે તે વિષયો અતિપરિચયતાના કારણે શીઘ્ર જણાતા દેખાય છે. પરંતુ ક્રમ નથી એમ નહીં. ॥૨-૧૭॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ -

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવીને હવે ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના કેવલ આત્માના નિમિત્તે જ થનારા પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જણાવે છે -

પારમાર્થિકં પુનરુત્પત્તાવાત્મમાત્રાપેક્ષમ્ ॥૨-૧૮॥

સૂત્રાર્થ :- વળી જે જ્ઞાન ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની જ અપેક્ષાવાળું હોય અર્થાત્ ઈન્દ્રિય અને આલોક-ધૂમાદિ બાહ્યનિમિત્તોથી નિરપેક્ષ હોય તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ॥૨-૧૮॥

ક્ષય-ક્ષયોપશમવિશેષવિશિષ્ટમાત્મદ્રવ્યમેવાવ્યવહિતં સમાશ્રિત્ય પારમાર્થિકમેતદ-
વધ્યાદિપ્રત્યક્ષમુન્મજ્જતિ, ન પુનઃ સાંવ્યવહારિકમિવેન્દ્રિયાદિવ્યવહિતમાત્મદ્રવ્યમાશ્રિત્યેતિ
ભાવઃ ॥૨-૧૮॥

વિવેચન - અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આ ત્રણ જ્ઞાનો પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. તે ત્રણમાંથી અન્તિમ એવું કેવળજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. અને શેષ અવધિજ્ઞાન તથા મનઃપર્યવજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાનો જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થાય છે. ક્ષયોપશમ એટલે તીવ્રકર્મને મંદરસવાળું કરીને ઉદયથી ભોગવવું તે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમરૂપ વિશેષથી વિશિષ્ટ એવું, તથા અવ્યવહિત (વચ્ચે ઈન્દ્રિય-કે પ્રકાશ આદિ વ્યવધાન વિના જ માત્ર એકલા) આત્મદ્રવ્યને જ આશ્રયીને અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઈન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્માને આશ્રયી જે જ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી.

બાહ્ય ઈન્દ્રિયો, પ્રકાશ કે ધૂમાદિ એવા પ્રકારના કોઈપણ બાહ્ય આલંબન વિના માત્ર અવ્યવહિતપણે કેવળ એક આત્મદ્રવ્યને આશ્રયીને જ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયથી અથવા ક્ષયોપશમથી જે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે તે જ્ઞાન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. ॥૨-૧૮॥

अस्य भेदावुपदिशन्ति -

આ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષના બે ભેદો છે. તે જણાવે છે.

तद् विकलं सकलं च ॥२-१९॥

સૂત્રાર્થ :- તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદો છે. (૧) વિકલ (અર્થાત્ અપૂર્ણ), અને (૨) સકલ (સંપૂર્ણ). ॥૨-૧૯॥

असम्पूर्णपदार्थपरिच्छेदकत्वाद् विकलं, तद्विपरीतं तु सकलम् ॥२-१९॥

અસંપૂર્ણ પદાર્થોનું બોધક હોય એવું જ્ઞાન તે વિકલ કહેવાય છે. અને તેનાથી વિપરીત જે જ્ઞાન હોય છે તે સકલ કહેવાય છે. અવધિજ્ઞાન માત્ર રૂપીદ્રવ્યવિષયક હોવાથી અને તે પણ અસર્વ પર્યાયવિષયક હોવાથી વિકલ છે. તથા મનઃપર્યાયજ્ઞાન તો માત્ર ચિંતિત મનોવર્ગજ્ઞાના વિષયવાળું જ હોવાથી અને તે પણ અઢીઢીપગત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયજીવોવડે ગૃહીત વર્ગજ્ઞાનાજ વિષયવાળું હોવાથી અતિશય અલ્પવિષયવાળું છે માટે તે બન્ને જ્ઞાનો વિકલ છે અને તેનાથી વિપરીત એટલે કે સર્વ દ્રવ્ય-સર્વક્ષેત્ર, સર્વકાળ, અને સર્વભાવને જાણવાના વિષયવાળું એવું જે કેવળજ્ઞાન છે. તે સંપૂર્ણ પદાર્થનું બોધક હોવાથી સકલ છે. ॥૨-૧૯॥

विकलं भेदतो दर्शयन्ति -

વિકલ એવું જે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે તેને ભેદથી જણાવે છે.

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा ॥२-२०॥

સૂત્રાર્થ :- તે વિકલ એવું પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન રૂપે બે પ્રકારનું છે. ॥૨-૨૦॥

सुगमम् = આ સૂત્રનો અર્થ અતિ સુગમ છે. તેથી વિશેષ ટીકા નથી. પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષજ્ઞાનના જે બે ભેદો છે (૧) વિકલ અને (૨) સકલ. તે બેમાંથી પ્રથમભેદ જે વિકલ છે તેના બે ભેદ છે (૧) અવધિજ્ઞાન અને (૨) મનઃપર્યાયજ્ઞાન. ॥૨-૨૦॥

अवधिं लक्षयन्ति -

હવે અવધિજ્ઞાનનો અર્થ સમજાવે છે.

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं

रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥२-२१॥

સૂત્રાર્થ :- અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષથી (એટલે ક્ષયોપશમવિશેષથી) ઉત્પન્ન થનારું, ભવ અને ગુણના નિમિત્તવાળું, દ્રવ્યોમાં ફક્ત રૂપીદ્રવ્યોને જ જોવાના વિષયવાળું, આવું જે જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય વિલયવિશેષઃ ક્ષયોપશમભેદઃ, તસ્માત્ સમુદ્ભવતિ ચત્, ભવઃ સુરનારકલક્ષણઃ, ગુણઃ સમ્યગ્દર્શનાદિઃ, તૌ પ્રત્યયૌ હેતૂ यस્ય તત્તથા, તત્ર ભવપ્રત્યયં સુરનારકાણામ્, ગુણપ્રત્યયં પુનર્નરતિરશ્ચામ્, રૂપિદ્રવ્યગોચરં રૂપિદ્રવ્યાણિ પૃથિવીપાથ-પાવકપવનાન્ધકારચ્છાયાપ્રભૃતીનિ તદાલમ્બનમવધિજ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ ॥

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જે વિલયવિશેષ અર્થાત્ ક્ષયોપશમવિશેષ, તેનાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. એટલે કે અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના હીનાધિક એવા ક્ષયોપશમવિશેષથી જ થાય છે.

તથા ભવ એટલે દેવ અને નરકસંબંધી જે જન્મ તે, તથા ગુણ એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ વિશિષ્ટરત્નત્રયી, તે બન્ને છે પ્રત્યય જેના, અર્થાત્ તે ભવ અને ગુણ છે હેતુ-નિમિત્ત જેના એવું આ અવધિજ્ઞાન છે. જો કે અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે. તથાપિ તે ક્ષયોપશમ થવામાં કાં તો દેવ-નરકસંબંધી ભવ નિમિત્ત બને છે. અથવા મનુષ્યતિર્યચના ભવમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયી સ્વરૂપ ગુણ નિમિત્ત બને છે. તેથી જ અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છે. (૧) ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન અને (૨) ગુણપ્રત્યયિક અવધિ જ્ઞાન. તે બે ભેદોમાંથી જે ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે તે દેવ નારકીના જીવોને હોય છે. અને વળી જે ગુણપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે તે મનુષ્યતિર્યચોને હોય છે.

તથા આ અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્યોના વિષયવાળું છે. એટલે વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ જેમાં હોય તે રૂપીદ્રવ્યો કહેવાય છે. જેમકે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન, અંધકાર, છાયા વિગેરે દ્રવ્યો, તે તે રૂપી દ્રવ્યોના આલંબનવાળું, એટલે કે માત્ર રૂપીદ્રવ્યોને જ જોઈ શકવાના સ્વભાવવાળું જે જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અત્ર ન્યાયમાર્ગાનુયાયિનઃ સંગિરન્તે - નનુ પૃથિવ્યાદીનાં ચતુર્ણાં સકર્ણાં વર્ણયન્તુ દ્રવ્યતામ્ । તિમિરચ્છાયયોસ્તુ દ્રવ્યતા વાચોયુક્તિઃ યુક્તિરિકૈવ । ભાસામભાવ એવ હિ તમશ્ચાયે ગદતાં સચ્ચાયે । તથાહિ - શશધરદિનકરકરનિકરનિરન્તરપ્રસરાસમ્ભવે સર્વતોઽપિ સતિ તમ ઇતિ પ્રતીયતે । યદા તુ પ્રતિનિયતપ્રદેશેનાઽઽતપત્રાદિના પ્રતિબદ્ધસ્તેજઃપુઞ્જો યત્ર યત્ર ન સંયુજ્યતે તદા તત્ર તત્ર ચ્છાયેતિ પ્રતીયતે, પ્રતિબન્ધકાભાવે તુ સ્વરૂપેણાલોકઃ સમાલોક્યત ઇત્યાલોકાભાવ એવ તમશ્ચાયે ॥

ઉપર પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-પવન-અંધકાર અને છાયા વિગેરે દ્રવ્યોને જૈનદર્શનકારે જે રૂપીદ્રવ્યો કહ્યાં છે એ બાબતમાં ન્યાયમાર્ગને અનુસરનારા લોકો એટલે કે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો જૈનો પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહે છે -

ઉપરોક્ત છ પદાર્થોમાં પૃથ્વી આદિ ચાર પદાર્થોને વિદ્વાન્ એવા તમે દ્રવ્યપણે ભલે વર્ણન કરો, અર્થાત્ પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ અને પવન આ ચાર પદાર્થોને પંડિત એવા તમે જૈનો દ્રવ્ય કહો તો તેમાં અમને કંઈ વિરોધ નથી. પરંતુ અન્તિમ બે પદાર્થો જે તિમિર અને છાયા છે. તે બન્નેનું દ્રવ્યપણું જે તમે કહો છો તે યુક્તિરહિત છે. યથાર્થ નથી. પરંતુ મિથ્યા છે. કારણ કે પ્રકાશનો અભાવ એ જ અંધકાર અને છાયા છે એમ કહેશો તો જ તમારી ઉત્તમ શોભા થશે. કારણ કે અંધકાર અને છાયા એ કોઈ પદાર્થ છે જ નહીં, માત્ર પ્રકાશના અભાવરૂપ જ છે. તે આ પ્રમાણે -

ચંદ્ર અને સૂર્યના કિરણોના સમૂહના સંચારનો સર્વત્ર અસંભવ હોય ત્યારે આ તમસુ છે એમ પ્રતીત થાય છે. જ્યાં ચંદ્ર અને સૂર્યના કિરણોનો પ્રકાશ આવતો જ ન હોય ત્યાં જ અંધકાર કહેવાય છે. માટે અંધકાર એ પ્રકાશના અભાવાત્મક જ છે. તથા જ્યાં જ્યાં ચંદ્ર-સૂર્યનો પ્રકાશ આવતો હોય પરંતુ અમુક ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં માથે રાખેલા છત્રાદિવડે તે પ્રકાશનો પુંજ પ્રતિબંધિત થયો છતો જ્યાં જ્યાં જ્યારે જ્યારે તે પ્રકાશ સંયોગ મળતો નથી ત્યાં ત્યાં ત્યારે ત્યારે તેને છાયા કહેવામાં આવે છે. એટલે આકાશમાંથી આવતા ચંદ્ર-સૂર્યના પ્રકાશનો છત્રાદિ વડે પ્રતિબંધ થવાથી જ્યાં તે પ્રકાશનો અભાવ છે ત્યાં જ છાયા કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રતિબંધક એવા છત્રાદિનો અભાવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ઉપરથી આવતો આલોક વાસ્તવિક સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે. તેથી છાયા પણ પ્રકાશના અભાવાત્મક જ છે. આ પ્રમાણે અંધકાર અને છાયા આ બન્ને કાંઈ પદાર્થ જ નથી. પરંતુ આલોકનો અભાવ એ જ તમસુ અને છાયા છે.

यदि च तमो द्रव्यं भवेत्, तदा स्पर्शवद्द्रव्यस्य संस्पर्शव्यभिचारात्, स्पर्शवद्द्रव्यस्य च महतः प्रतिघातहेतुत्वात् तरलतरतुङ्गतद्भ्रष्टरङ्गपरम्परोपेतपारावारावतार इव प्रथमजलधर-धाराधोरणीधौताञ्जनगिरिगरीयः श्रृङ्गप्रतिवादिनीव, निर्यन्त्रिर्झरझात्कारिवारिदुर्वाशीक-रासारसिच्यमानाभिरामाऽऽराममहीस्हसमूहप्रतिच्छन्द इव च प्रवृत्ते तिमिरभरे संचरतः पुंसः प्रतिबन्धः स्यात्, भूगोलकस्येव चाऽस्याऽवयवभूतानि खण्डावयविद्रव्याणि प्रतीयेन् । एवं छायायामपि, इति कथं ते द्रव्ये भवेताम् ? ।

જો તમસુ એ દ્રવ્ય હોય તો તમારા મતે તમસુ દ્રવ્ય કૃષ્ણ રૂપવાળું હોવાથી જે જે રૂપવાળું દ્રવ્ય હોય છે તે તે સ્પર્શવાળું પણ અવશ્ય હોય જ છે. રૂપવાળા દ્રવ્યનો સ્પર્શવાળા

દ્રવ્યની સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી, અને જે જે સ્પર્શવાળું દ્રવ્ય છે તે તે દ્રવ્ય મહત્પરિમાણવાળું થયું છતું અન્યદ્રવ્યના પ્રતિઘાતમાં હેતુ બનતું હોવાથી, જેમકે ભીંત-ઘટ-ટેબલ આદિ પદાર્થો રૂપવાન, સ્પર્શવાન અને મહત્પરિમાણવાળાં હોવાથી ચાલતા પુરુષને પ્રતિઘાતનો (અથડામણનો) હેતુ બને છે. તે જ પ્રમાણે તમસ્ પણ જો દ્રવ્ય હોત તો રૂપવાન, સ્પર્શવાન, મહત્પરિમાણવાળું અને પ્રતિઘાતનું નિમિત્ત બનવાથી તે અંધારામાં હરતા ફરતા પુરુષને પ્રતિબંધ (અથડામણ) કરનારું બનવું જોઈએ.

આવા ગાઢ અંધારામાં હરતા ફરતા પુરુષને અંધારું જ પ્રતિબંધ કરનારું કોની જેમ બનશે ? તે સમજાવતા ત્રણ દૃષ્ટાન્ત આપે છે - (૧) જેમ (તસ્લતર) અતિશય ચંચળ એવા અને (તુફ્ફ) ઉંચા (તફ્ફત્) ઉછળતા એવા, (તરફ્ફપરમ્પરા) મોજાંઓના સમૂહથી (ઉપેત) યુક્ત એવા, (પારાવાર) સમુદ્રમાં (અવતાર ઇવ) ઉતરવાની જેમ, અર્થાત્ આવા અતિશય ચંચળ અને ઘણા જ ઉંચા ઉછળતા એવા ભયંકર મોજાંઓથી ભરપૂર એવા સમુદ્રમાં જો કોઈ પુરુષ ઉતરે, તો તે પુરુષને જેમ તે મોજાં આગળ આગળ જવામાં પ્રતિબંધ કરનાર બને છે તેમ અંધકાર જો દ્રવ્ય હોય તો તે અંધકારમાં હરતા ફરતા પુરુષને અંધકાર જ પ્રતિબંધ કરનાર બનવું જોઈએ.

(૨) (પ્રથમજલધર) નવા ચડી આવેલા પ્રથમ મેઘની (ધારા) જલધારાઓની (ધોરણી) પંક્તિવડે (ઘૌત) ધોવાયેલા એવા (અઙ્ગનગિરિ) કાળા કાળા અંજનગિરિ નામના પર્વતના (ગિરીયઃ) ઉંચા ઉંચા મોટા (શ્રૃંગ) એવા શિખરોની સાથે (પ્રતિવાદિનિ ઇવ) જાણે હરિકાઈ કરતા હોય તેવા અંધારામાં, પુરુષને પ્રતિબંધ થવો જોઈએ, સારાંશ કે અંજનગિરિ નામનો પર્વત કાળો છે જ, અને તેના ઉપર નવા ચડી આવેલા પ્રથમ મેઘની સતત જલધારાઓ વરસતી જ હોય ત્યારે ધારાઓની પંક્તિઓ વડે ધોવાયેલો તે અંજનગિરિ વધારે કાળાપણે ચમકે છે. તેવા અતિશય ગાઢ કાળા અંજનગિરિનાં ઉંચાં શિખરો જેમ બહુ જ કાળાં છે અને હાલતા ચાલતા પુરુષને તે પ્રતિઘાત કરનારાં છે તેમ આ અંધકાર પણ આવા અંજનગિરિના શિખરોની સાથે હરિકાઈ કરે તેવું વધુ ગાઢ કાળું છે અને દ્રવ્ય તરીકે જૈનોએ માનેલું હોવાથી તે અંધકાર પણ હરતા ફરતા પુરુષને પ્રતિબંધ કરનારું બનશે.

(૩) (નિર્યત્) નિકળતાં અર્થાત્ ઝરતાં એવાં, (નિર્ઝર) ઝરણાંઓના (ઙ્ગાત્કારિ) ખળભળાટવાળા, (વારિ) પાણીના (દુર્વારણીકર) દુઃખે કરીને રોકી શકાય એવા બિન્દુઓના (સાર) વેગથી (સિચ્યમાન) સિંચાતાં એવાં (અભિરામ) મનોહર એવાં

(આરામમહીરુહ) બગીચાનાં વૃક્ષોના (સમૂહપ્રતિચ્છન્દ ઇવ) સમૂહની જાણે પ્રતિકૃતિ જ હોય શું એવા અંધકારના સમૂહમાં હરતા ફરતા પુરુષનો પ્રતિબંધ થશે. અહીં પણ આવા પ્રકારનાં ઝરણાઓના પાણીથી સિંચાયેલાં ગાઢ વૃક્ષોની ગીચતા જેમ પુરુષને અંદર જવા આવવામાં પ્રતિઘાતક બને છે તેની જેમ આ વૃક્ષોની ઘટાના જેવા કાળા કાળા અંધકારને જો દ્રવ્ય માનશો તો તેમાં ફરતા પુરુષને પ્રતિઘાત થશે.

તથા વળી અંધકારને દ્રવ્ય માનવામાં બીજો પણ એક દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે કે જેમ એક માટીનો પિંડ લઈએ, તે દ્રવ્ય છે. તેથી તે માટીના પિંડમાં ખંડ-ખંડ-અવયવીઓનો સમૂહ દેખાય છે. તેવી જ રીતે જો આ અંધકાર એ દ્રવ્ય હોય તો આ અંધકારના પણ અવયવસ્વરૂપ એવા ખંડ ખંડ અવયવી દ્રવ્યો પણ દેખાવા જોઈએ. આવું કંઈ દેખાતું નથી માટે અંધકાર એ દ્રવ્ય નથી, આ જ પ્રમાણે છાયામાં પણ સમજવું. કારણ કે છાયામાં પણ હરતા ફરતા પુરુષને પ્રતિબંધ થતો નથી. તથા છાયામાં ખંડ ખંડ અવયવી દ્રવ્યો દેખાતાં નથી માટે છાયા પણ દ્રવ્ય નથી. તે કારણથી આ અંધકાર અને છાયાને દ્રવ્ય કેમ માની શકાય ?

અત્રાભિદધ્મહે - તમસ્તાવદભાવસ્વભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી આનુમાનિકી વા ? ન તાવદાનુભવિકી, યતોઽભાવાનુભવો ભાવાન્તરોપલમ્બે સત્યેવ સમ્ભવી, કુમ્ભાભાવો-પલમ્ભવત્ । ન ચ પ્રચુરતરતિમિરનિકરપરિકરિતાપવરકોદરે સ્વકરતલાદિમાત્રસ્યા-ઽપ્યુપલમ્ભઃ સમ્ભવતિ । તત્કથં તદનુભૂતિર્ભવેત્ ? કથં વા પ્રદીપાદિ-પ્રભાપ્રાગ્ભાર-પ્રોજ્જૃમ્ભણમન્તરેણાઽસ્યોપલમ્ભઃ ? કુમ્ભાદ્યભાવો હિ તદ્ભાવે એવાનુભૂયમાનો દૃષ્ટઃ । તત્ કથમેષ ન્યાયમુદાતિક્રમો ન કૃતઃ સ્યાત્ ?

હવે અમે જૈનો તે નૈયાયિક અને વૈશેષિકોને ઉત્તર આપીએ છીએ કે તમસૂનો તમે જે પ્રકાશના અભાવ તરીકે સ્વીકાર કરો છો તે શું અનુભવજ્ઞાનથી (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી) કરો છો કે અનુમાનજ્ઞાનથી કરો છો ?

જો “અનુભવજ્ઞાનથી” અંધકાર એ અભાવાત્મક છે એમ જણાતું હોય તો તમારી તે વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે કોઈપણ અભાવનો ઉપલંભ બીજા પદાર્થાન્તરનો ઉપલંભ થયે છે તે જ થાય છે. જેમ કુંભના અભાવનો ઉપલંભ પદાર્થાન્તર એવા ભૂતલનો ઉપલંભ થયે છે તે જ થાય છે. અહીં અતિશય પ્રચુરતર (ગાઢ) એવા અંધકારના સમુદયી ભરપૂર એવા ઓરડાના મધ્યભાગમાં પોતાના હાથના તલીયા માત્રનો પણ બોધ સંભવતો નથી. અર્થાત્ ભૂતલની જેમ કોઈપણ પદાર્થાન્તર દેખાતું જ નથી. તો કેવી રીતે અભાવાત્મક

એવા તે અંધકારનો અનુભવ સંભવી શકે ? સારાંશ કે ભૂતલ દેખાય છે તો તેને જોઈને આ ભૂતલ ઉપર ઘટ નથી એમ ઘટાભાવનો બોધ કરી શકાય છે પરંતુ અંધારામાં તો હાથની હથેળી પણ જો દેખાતી નથી તો ઈતર કોઈ પદાર્થ દેખાવાનો જ નથી. અને જો ઈતર કોઈ પદાર્થ દેખાય જ નહીં તો તેમાં અંધકારના અભાવનો અનુભવ કેમ થઈ શકે ? ભાવાન્તરનો ઉપલંભ હોય તો જ વિવક્ષિત અભાવનો ઉપલંભ થઈ શકે. તે અહીં નથી.

તથા વળી બીજી યુક્તિ એવી પણ છે કે ભૂતલાદિ ઉપર જે ઘટ-પટાદિનો અભાવ દેખાય છે. ત્યારે દેદીપ્યમાન એવા સૂર્ય-ચંદ્ર અને દીપકના પ્રકાશનો પુંજ હોય છે. ત્યારે જ દેખાય છે. એના ઉપરથી એવી ન્યાયમુદ્રા નિશ્ચિત થાય છે કે જેમ ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો જોવામાં દેદીપ્યમાન પ્રભા નિમિત્ત છે. તેમ ઘટ-પટ આદિના અભાવને જોવામાં પણ દેદીપ્યમાન પ્રભા નિમિત્ત છે જ. તો પછી પ્રદીપાદિની પ્રભાના સમૂહની જાજવલ્યમાનતા વિના આ અંધકારનો ઉપલંભ કેમ થશે ? કારણ કે કુંભાદિનો અભાવ તો તે પ્રભાપુંજની જાજવલ્યમાનતા હોતે છતે જ અનુભવાતો જોવાય છે. ઘટ-પટાદિનો અભાવ પ્રભાપુંજ હોતે છતે જણાય અને પ્રકાશનો અભાવ પ્રભાપુંજ વિના જણાય એમ ભિન્ન ભિન્ન માનવામાં આ શું ન્યાય મુદ્રાનું ઉલ્લંઘન કરેલું ન થાય ? અર્થાત્ વ્યાજબી નથી. ઘટ-પટાદિનો અભાવ જો પ્રકાશપુંજ વડે જણાય છે તો અંધકાર પણ અભાવાત્મક જો હોત તો તે પણ પ્રકાશપુંજ વડે જ જણાવો જોઈએ. પ્રકાશપુંજ વિના ન જણાવો જોઈએ.

अथ यो भावो यावता सामग्रेण गृह्यते तदभावोऽपि तावतैव तेन । तदिहाऽऽलोकस्य स्वातन्त्र्येणाऽऽलोकान्तरमन्तरेणैव ग्रहणमालोकितम् - इति तदभावस्यापि तत् किं न स्यात् ? इति चेत्, अहो पीतविषस्याप्यमृतोद्गारः । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यताव्याहारात् । किमिदमीदृशमिन्द्रजालम् ? इति चेत्, इदमीदृशमेवेन्द्र-जालमालोक्यतामालोकः किल चक्षुषा संयोगाद् गृह्यते, यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्रेणैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादायाता द्रव्यतापत्तिः । संयोगस्य गुणत्वेन तदवृत्तित्वात् । अथासंयुक्तोऽप्ययं प्रेक्ष्यते, तदा कथं यो भावो यावतेत्याद्यं मृषोद्यं न स्यात् ? कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारिताप्रवादः सूपपादः स्यात् ?

જેનોએ ઉપર જે યુક્તિ આપી છે કે જો અંધકાર એ અભાવાત્મક હોત તો ઘટપટાદિનો અભાવ જેમ પ્રકાશપુંજ વડે જ પ્રકાશિત થાય છે તેમ તેજના અભાવાત્મક એવો આ અંધકાર પણ પ્રકાશપુંજ વડે જ પ્રકાશિત થવો જોઈએ, પરંતુ અન્યથા નહીં અને તમસ્ તો પ્રકાશપુંજ વિના જ પ્રકાશિત થાય છે માટે માનવું જોઈએ કે આ અંધકાર

એ અભાવાત્મક નથી પરંતુ દ્રવ્ય છે. આવા પ્રકારની જૈનોની યુક્તિ સામે હવે નૈયાયિક ચર્ચા કરે છે -

નૈયાયિક = “જે પદાર્થનું ગ્રહણ (જ્ઞાન) જેટલી સામગ્રીવડે થાય છે. તે પદાર્થના અભાવનું જ્ઞાન પણ તેટલી જ તે સામગ્રીવડે જ થાય છે. (જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પ્રકાશપુંજવડે જ થાય છે તેથી ઘટપટાદિ પદાર્થોના અભાવનું જ્ઞાન પણ પ્રકાશપુંજવડે જ થાય. તે બરાબર ઉચિત જ છે.) પરંતુ ઇહ = આ સંસારમાં આલોકસ્ય = તેજનું ગ્રહણ સ્વતંત્રપણે જ અન્ય આલોકની અપેક્ષા વિના જ તદ્ ગ્રહણમ્ આલોકિતમ્ = તે ગ્રહણ (જ્ઞાન) થતું જોવાયેલું છે. આ કારણથી તે તેજના અભાવનું એટલે કે અંધકારનું ગ્રહણ પણ તેવું અર્થાત્ આલોક વિના જ સ્વતંત્રપણે કેમ ન થાય ? થાય જ. સારાંશ કે જે પદાર્થ આલોકવડે દેખાય તેનો અભાવ પણ આલોકવડે જ દેખાય. પરંતુ જે પદાર્થ વિના આલોકે દેખાય તેનો અભાવ પણ વિના આલોકે જ દેખાય. માટે અંધકાર અભાવાત્મક જ છે. તેજ આલોક વિના દેખાય છે તેથી અંધકાર પણ આલોક વિના દેખી શકાય છે. તેથી અંધકારને પદાર્થ (દ્રવ્ય) માનવાની જરૂર નથી.

જૈન = અહો ? વિષનું પાન કર્યું છે જેણે એવા પણ આ નૈયાયિકના ઓડકાર અમૃતના છે. કારણ કે નૈયાયિક વાસ્તવિકપણે અંધકારને દ્રવ્ય માનતા નથી ફક્ત પ્રકાશનો અભાવ એ જ અંધકાર છે એમ માને છે. એટલે અંધકાર એ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેને દ્રવ્ય ન માનતાં કેવળ અભાવાત્મક જ માને છે તેથી વાસ્તવિક વાતને છુપાવે છે માટે પીતવિષ છે. છતાં તુ જે કંઈ બોલે છે તેમાંથી એ પ્રમાણે બોલતા તારાવડે જ હે નૈયાયિક ! અંધકારમાં દ્રવ્યતાનો વ્યવહાર સિધ્ધ થાય છે. તારા ઉપરોક્ત વાક્યથી તમસૂમાં દ્રવ્યતાની સિધ્ધિ થાય છે. માટે ઓડકાર અમૃતના છે.

નૈયાયિક :- હે જૈનો ! તમારી આ આવા પ્રકારની બોલવાની ચાલ, એ આવા પ્રકારની એક ઈન્દ્રજાળ હોય શું ? તેમ લાગે છે. અર્થાત્ હું તો અંધકારને તેજના અભાવાત્મક માનું છું અને એની જ સિધ્ધિ કરું છું અને એ સિધ્ધિ કરવા માટે જ બોલું છું. પરંતુ તે જ વચનથી ઉલટી અંધકારમાં દ્રવ્યતાની સિધ્ધિ થઈ જાય છે આવું તમારું જૈનોનું બોલવું ઈન્દ્રજાળ છે કે શું ? તમારું જૈનોનું બોલવું કંઈ સમજાતું નહીં.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! જો તમે આ પ્રમાણે અમને પુછતા હો તો, હા, આ ઈન્દ્રજાળ આ રીતે છે. તે તમારા વડે બરાબર દેખાઓ.

હે નૈયાયિક ! તમે જ ઉપર કહી ગયા છો કે “જે પદાર્થ જે સામગ્રીવડે ગૃહીત થાય છે. તેનો અભાવ પણ તે જ સામગ્રીવડે ગૃહીત થાય છે.” તો અહીં આલોક (પ્રકાશ-તેજ)

ખરેખર ચક્ષુના સંયોગવડે ગ્રહણ થાય છે. કારણ કે તમે પ્રકાશને દ્રવ્ય માનો છો અને ચક્ષુનો સંયોગ તેની સાથે થાય છે તેનાવડે તે જણાય છે એમ તમે માનો છો હવે આલોક જો ચક્ષુના સંયોગથી ગૃહીત થાય તો તે આલોકનો અભાવ પણ તે જ સામગ્રીવડે અર્થાત્ ચક્ષુના સંયોગવડે જ ગૃહીત થાય છે. તેથી તે અંધકારના ગ્રહણમાં પણ “યો ભાવો યાવતા” ઇત્યાદિ ન્યાયથી ચક્ષુના સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો જ પડશે. અને એમ માનવાથી તમારી ઈચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ તે તમસૂમાં આઘાતા દ્રવ્યતાપત્તિ: = દ્રવ્યતાની પ્રાપ્તિ આવી જ. કારણ કે સંયોગ એ ગુણ હોવાના કારણે દ્રવ્યમાં રહેવાવાળો છે. તેથી આલોકગ્રહણ વખતે ચક્ષુનો સંયોગ આલોકદ્રવ્યમાં વર્તે છે. તે જ પ્રમાણે તમસૂના ગ્રહણ વખતે ચક્ષુનો સંયોગ તમસૂમાં પણ વર્તે જ. અને ચક્ષુનો સંયોગ એ ગુણ હોવાથી તેના આધારભૂત તમસૂ પણ તેજની જેમ દ્રવ્ય જ થશે. આ રીતે તમે જેને અભાવાત્મક સિધ્ધ કરવાના હતા. તેને જ દ્રવ્ય તરીકે સિધ્ધ કરી બેઠા. માટે આ ઈદ્રજ્ઞાન થઈને ?

નૈયાયિક :- હે જૈનો ! અમને આ દોષ તો આવે કે જો આ અંધકાર તેજની જેમ ચક્ષુથી સંયુક્ત થયો છતો ગૃહીત થાય છે એમ માનીએ તો, પરંતુ અમે તો એમ માનીશું કે આ અંધકાર અસંયુક્ત (ચક્ષુના સંયોગ વિના જ) જોવાય છે. તો અમને અંધકારમાં દ્રવ્યતાની આપત્તિ ક્યાંથી આવશે ?

જૈન :- હે નૈયાયિક ! જો તમે ઉપરોક્ત બંધાવ કરશો તો “યા ભાવો યાવતા” ઇત્યાદિ વાક્ય દ્વારા “જે પદાર્થ જે સામગ્રીવડે ગૃહીત હોય તેનો અભાવ પણ તે જ સામગ્રીવડે ગૃહીત થાય છે” આવો ન્યાય મૃષાવચન કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ તમારો આ ન્યાય જુઠો પડશે. કારણ કે આલોક ચક્ષુસંયોગવડે ગૃહીત માનો છો અને આલોકનો અભાવ જે અંધકાર તે ચક્ષુના સંયોગ વિના ગૃહીત થાય છે. એમ માનો તો “યો ભાવો યાવતા” ઇત્યાદિ ન્યાય ક્યાં રહ્યો ? માટે તમારો ન્યાય જુઠો થશે.

અથવા તમોને નૈયાયિકોને બીજો પણ આવા પ્રકારનો દોષ આવશે - તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનો છો. એટલે ચક્ષુવડે જે કોઈ પદાર્થ દેખાય, ત્યાં ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી માનેલી હોવાથી ચક્ષુ અને તે તે વિષયનો સંયોગ થવો જ જોઈએ અને અહીં અંધકારના વિષયમાં તો તમે તેવા પ્રકારનો ચક્ષુસંયોગ માનતા નથી. તેથી ચક્ષુનું પ્રાપ્યકારિતાનું કથન સૂપપાદ કેમ ઘટશે ? અર્થાત્ આ કથન યુક્તિસંગત કેમ થશે ?

વિશેષણવિશેષ્યભાવસમ્બન્ધબન્ધુરસ્યાન્ધકારસ્ય ગ્રહણાદ અયમ્દોષ इति चेत् ।
ક્તમસ્યૈષ વિશેષણમ્ ? ન શરીરસ્ય, તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાત્ । નાપિ ભૂતલકલશ-

કુડ્યાદેઃ, તત્ એવ, તર્હિ ભવતુ નભસ ઇતિ ચેત્ - તદશસ્યમ્, એતસ્ય તદ્વિશેષણ-વિશેષ્યીભાવેન કદાચિદપ્રતિભાસનાત્, તત્રૈતદભાવતાસ્વીકૃતિરાનુભવિકી ભવ્યા ॥

નૈયાયિક :- અંધકાર એ અભાવાત્મક હોવાથી તેની સાથે ચક્ષુનો સંયોગસન્નિકર્ષ નથી. પરંતુ ત્યાં અમે “વિશેષણવિશેષ્યભાવ” નામનો સંબંધ માનીશું, અને આવા પ્રકારના સંબંધથી યુક્ત એવા અંધકારનું ગ્રહણ થતું હોવાથી તમારો આપેલો ઉપરોક્ત દોષ અમને આવતો નથી.

અહીં એ જાણવું જરૂરી છે કે નૈયાયિકો અભાવનું જ્ઞાન વિશેષણવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિકર્ષથી માને છે. જે અભાવનું જ્ઞાન કરવું છે તે અભાવ જ્યારે વિશેષણ હોય ત્યારે વિશેષણતા સન્નિકર્ષ કહેવાય છે. જેમ કે “ઘટાભાવવદ્ ઇદં ભૂતલમ્” અહીં આધાર એવું ભૂતલ વિશેષ્ય છે. અને જાણવા લાયક એવો ઘટાભાવ ભૂતલનું વિશેષણ છે. માટે વિશેષણતા સન્નિકર્ષ કહેવાય છે. ચક્ષુનો સંયોગ ભૂતલ સાથે છે અને ભૂતલ એ દ્રવ્ય છે. તે ભૂતલ જણાયે છે તેના વિશેષણીભૂત ઘટાભાવાદિ પણ ઉપરોક્ત વિશેષણતા સન્નિકર્ષથી જણાય છે.

અને જાણવા લાયક એવો આ અભાવ જ્યારે વિશેષ્ય હોય છે ત્યારે વિશેષ્યતા સન્નિકર્ષ કહેવાય છે. જેમ કે અસ્મિન્ ભૂતલે ઘટાભાવઃ વર્તતે અહીં ભૂતલ સમ્પ્રત્યન્ત હોવાથી ક્રિયાપદની સાથે સમાનાધિકરણ નથી તેથી વિશેષણ છે. પરંતુ ઘટાભાવ પ્રથમાન્ત હોવાથી ક્રિયાપદ સાથે સમાનાધિકરણ હોવાથી વિશેષ્ય છે. માટે વિશેષ્યતાસન્નિકર્ષ કહેવાય છે.

આ રીતે ચક્ષુનો સંયોગ આધારભૂત એવા ભૂતલાદિની સાથે થાય છે અને તે દ્રવ્ય છે. પરંતુ જોય એવો જે અભાવ તે દ્રવ્ય નથી માટે ત્યાં સંયોગસન્નિકર્ષ થતો નથી. પરંતુ આધારભૂતદ્રવ્ય જણાયે છે તેના વિશેષણભૂત એવો અભાવ, અથવા તેના વિશેષ્યભૂત એવો અભાવ વિશેષણતાસન્નિકર્ષ અને વિશેષ્યતાસન્નિકર્ષવડે જણાય છે. એમ નૈયાયિકો માને છે.

અભાવના આધારભૂત ભૂતલાદિ જે કોઈ હોય, તે જો દ્રવ્ય હોય તો ચક્ષુથી સંયુક્ત ભૂતલ બને છે અને તેની વિશેષણતા અથવા વિશેષ્યતા અભાવમાં વર્તે છે માટે સંયુક્તવિશેષણતા અને સંયુક્તવિશેષ્યતા સન્નિકર્ષ કહેવાય છે.

પરંતુ અભાવનું અધિકરણ જો ભૂતલાદિ દ્રવ્ય ન હોય પરંતુ દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહેનારા ગુણો અથવા જાતિ જો અભાવનું અધિકરણ બનતાં હોય તો સંયુક્તસમવેત

વિશેષણતા અને સંયુક્તસમવેતવિશેષ્યતાસન્નિકર્ષ થાય છે. જેમ કે નીલાદિરહિતોઽયં પીતગુણઃ = ગુણો સદા નિર્ગુણ હોય છે. તેથી આ દેખાતો પીતગુણ તે નીલાદિ ઈતરગુણોના અભાવવાળો છે. અહીં ચક્ષુથી સંયુક્ત ઘટ, તેમાં સમવેત પીતગુણ, અને તેની વિશેષણતા નીલાદિઈતરગુણના અભાવમાં વર્તે છે. એવી જ રીતે ઘટત્વાભાવવદ્ ઇદં ભૂતલત્વમ્ ઇત્યાદિ દેષ્ટાન્ત સમજવાં.

તથા અભાવનું અધિકરણ જો દ્રવ્યમાં રહેનારા જે ગુણો, અને તે ગુણોમાં રહેનારી જે જાતિ, તે થતી હોય તો ચક્ષુસંયુક્તસમવેતસમવેતવિશેષણતાસન્નિકર્ષ કહેવાય છે. જેમ કે નીલત્વાભાવવદ્ ઇદં પીતત્વમ્ ઇત્યાદિ ન્યાયશાસ્ત્રથી જાણી લેવું. એટલે નૈયાયિકો કહે છે કે અમે અંધકાર જે અભાવાત્મક છે તેનું જ્ઞાન વિશેષણવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિકર્ષથી કરીશું. જેથી અમને તમારો આપેલો દોષ આવશે નહીં.

જૈન :- એષઃ = આ અભાવાત્મક માનેલો અંધકાર કતમસ્ય = કયા પદાર્થનું તમે વિશેષણ કરશો? જેમ ભૂતલ ઉપર ઘટાભાવ જાણવો હોય તો ઘટાભાવવદ્ ઇદં ભૂતલમ્ માં ઘટાભાવ એ ભૂતલનું વિશેષણ થાય છે અને તેથી વિશેષણવિશેષ્યભાવસન્નિકર્ષ તમે ઘટાવો છો. તેમ અહીં તમે અભાવાત્મક એવા અંધકારને કયા પદાર્થનું વિશેષણ બનાવશો?

(૧) જો શરીરનું વિશેષણ બનાવવાનું કહેશો તો તે તમારો ઉત્તર ઉચિત નથી. કારણ કે જેમ ઘટાભાવ એ ભૂતલનું વિશેષણ હોવાથી ભૂતલ ઉપર ઘટાભાવ જણાય છે. તેમ આ અંધકાર શરીરનું વિશેષણ જો કરો તો શરીરમાંજ પ્રકાશના અભાવાત્મક અંધકારનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, પરંતુ તે તમસ્ તો શરીરથી અન્યત્ર પણ સર્વત્ર જણાય છે માટે શરીરનું વિશેષણ ઉચિત નથી.

(૨) ભૂતલ, અથવા કળશાદિ (ઘટાદિ), અથવા કુડ્યાદિ (દીવાલ આદિ)નું જો તે અંધકાર વિશેષણ બનાવો તો પણ તે ઉચિત નથી. કારણ કે ભૂતલનું વિશેષણ બનાવો તો તે અંધકાર ભૂતલમાં જ દેખાવો જોઈએ પરંતુ અન્યત્ર આકાશાદિમાં પણ દેખાય છે. ઘટાદિનું વિશેષણ બનાવો તો ઘટાદિથી અન્યત્ર પણ જણાય છે. દીવાલ આદિનું વિશેષણ બનાવો તો દિવાલ વિના આકાશાદિમાં પણ જણાય છે. માટે “તતઃ એવ” તે જ કારણથી અર્થાત્ તમે જેનું વિશેષણ બનાવો તેનાથી અન્યત્ર પ્રતિભાસ થવારૂપ તે જ હેતુથી આ તમારો ઉત્તર ઉચિત નથી.

(૩) હવે તમે નૈયાયિકો કદાચ એમ કહો કે તો સર્વત્ર આકાશમાં અંધકાર દેખાય

છે માટે આ અંધકાર આકાશનું જ વિશેષણ હો. તેથી વિશેષણવિશેષ્યભાવ સન્નિકર્ષ માનવામાં અમને કોઈ દોષ આવશે નહીં. તો તમારી આ વાત પણ પ્રશંસા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ અનુચિત છે. ક્યારે પણ, કોઈને પણ આ અભાવાત્મક અંધકાર આકાશના વિશેષણરૂપે, અર્થાત્ આકાશની સાથે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવસ્વરૂપે જણાતો નથી. જેમ ઘટાભાવવદ્ ઇદં ભૂતલમ્ એવા પ્રકારનો વિશેષણવિશેષ્યભાવ જગત્માં અનુભવાય છે. તેવો વિશેષણવિશેષ્યભાવ આલોકાભાવવદ્દિદં નભઃ, એમ થતો નથી. તેથી આ અંધકારની અભાવસ્વરૂપે સ્વીકૃતિ કરવી તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણાદિરૂપ અનુભવવડે ઉચિત નથી.

નાપ્યાનુમાનિકી, યતઃ કતમોઽત્ર હેતુરાખ્યાયતે સદ્વ્યાવતા, (૧) કિં ભાવવૈલક્ષ્યેન લક્ષ્યમાણત્વમ્, (૨) ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વમ્, (૩) અસત્યેવાઽઽલોકે તત્પ્રતિભાસનમ્, (૪) આલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વમ્, (૫) તિમિરદ્રવ્યોત્પાદક-કારણાભાવઃ, (૬) દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમ્, (૭) આલોકવિરોધિત્વમ્, (૮) ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવો વા ? इत्यष्टपक्षी राक्षसीव त्वत्पक्षभक्ष्यभक्षण-विचक्षणोपतिष्ठते ।

“અંધકાર” એ તેજના અભાવાત્મક છે. આ તમારી માન્યતા અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. કારણ કે અનુમાનથી સાધ્ય સાધવામાં પ્રબળ સાધન “હેતુ” હોવો જોઈએ. આ અંધકારને આલોકના અભાવાત્મક સિદ્ધ કરવામાં પંડિત એવા તમારાવડે કયો હેતુ કહેવાય છે. તે કહો.

અમારી દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ આઠ હેતુમાંનો કોઈ એક હેતુ તમારાવડે કલ્પાતો હશે. તેથી જે સંભવી શકે છે. તે આઠ હેતુ અમે જૈનો જણાવીએ છીએ. કહો તે આઠમાંથી કયો હેતુ તમારાવડે તમારા સાધ્યને સાધવા માટે રજુ કરાય છે ?

- (૧) ભાવાત્મક પદાર્થો કરતાં અંધકાર વિલક્ષણપણે દેખાય છે તે.
- (૨) ભાવાત્મક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી કરતાં ભિન્ન સામગ્રીથી આ અંધકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે.
- (૩) આલોક ન હોય ત્યારે જ આ અંધકાર દેખાય છે તે.
- (૪) આલોકને ગ્રહણ કરવાની જે સામગ્રી છે તે જ સામગ્રી વડે ગ્રહણ કરાવાપણું અંધકારમાં છે તે.
- (૫) અંધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેને ઉત્પન્ન કરનારી કારણ સામગ્રી જે હોવી જોઈએ, તેનો અભાવ છે તે.

- (૬) દ્રવ્ય-ગુણ- અને ક્રિયા આ ત્રણથી ભિન્ન કાર્યત્વ છે તે.
 (૭) અંધકાર એ પ્રકાશનો વિરોધિ છે તે.
 (૮) અંધકારને ભાવાત્મક સ્વરૂપતા સાધી આપે તેવા પ્રકારના પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો જે અભાવ છે તે.

આવા પ્રકારના આઠ હેતુઓ સંભવી શકે છે. કહો તમે કયા હેતુ વડે તમારો પક્ષ સિધ્ધ કરવા ઈચ્છો છો ? આઠ પાંખવાળી જાણે રાક્ષસી હોય તેમ આ આઠ હેતુઓ તમારા પક્ષરૂપી ભક્ષ્યનું ભોજન કરવામાં વિચક્ષણ એવા તૈયાર જ છે.

હવે નૈયાયિકવતી ટીકાકારશ્રી જ એકેક હેતુને રજૂ કરીને તેનું ખંડન ચાલુ કરે છે.

તત્ર ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ ક્ષેમઙ્કરઃ, “કુમ્ભોઽયં સ્તમ્ભોઽયમ્” ઇતિ હિ યથા કુમ્ભાદયો ભાવા વિધિમુખેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યન્તે, તથા “ઇદં તમઃ” ઇતિ તમોઽપિ । અભાવરૂપતાયાં તસ્ય પ્રતિષેધમુખેન પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃષ્યાત્, યથા “કુમ્ભોઽત્ર નાસ્તિ” ઇતિ । નનુ નાશપ્રધ્વંસાદિપ્રત્યયા વિધિમુખેનાઽપિ પ્રવર્તમાના દૃશ્યન્તે । નૈવમ્, નાશાદિશબ્દાનામેવ ભાવપ્રતિષેધાભિધાયકત્વાત્ । અત એવ હિ કુમ્ભસ્ય પ્રધ્વંસ ઇતિ સોપપદાનામેષાં પ્રયોગોપપત્તિઃ ।

યદિ તુ તમઃપ્રભૃતિશબ્દા અપિ તત્સમાનાર્થતામાભિધીરન્, તદાનીં “કુમ્ભસ્યાભાવઃ” ઇતિવત્ “આલોકસ્ય તમઃ” ઇત્યપિ પ્રોચ્યેત । ન ચૈવં કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદપિ પ્રવક્તિ ।

અથાઽઽલોકાભાવે સંકેતિતસ્તમઃશબ્દઃ, નાભાવમાત્રે । તતો ન તથાવ્યપદેશ ઇતિ ચેત્ - નૈવમ્, યદિ હ્યન્થકારસ્ત્વોઽભાવોઽપિ વિધિમુખેન વીક્ષ્યતે, તદાનીં કિમન્યદેતસ્ય ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વં સ્યાદ્ યતો હેતુસિદ્ધિર્ભવેત્ ?

ઉપર જણાવેલા આઠ હેતુઓમાંનો જે પહેલો હેતુ છે તે જો કહેશો તો તે ક્ષેમંકર નથી. અર્થાત્ નિર્દોષ નથી. કારણ કે પહેલા હેતુનો અર્થ એવો છે કે ભાવાત્મક પદાર્થ જે રીતે જણાય છે તેના કરતાં અંધકાર વિલક્ષણપણે જણાય છે માટે અંધકાર એ અભાવાત્મક છે. પરંતુ “આ કુંભ છે. આ સ્તંભ છે” વિગેરે કુંભાદિ પદાર્થો જે રીતે વિધિમુખે (છે. છે. એ રીતે) પ્રત્યક્ષપણે જણાય છે, તેવી જ રીતે “આ અંધકાર છે. આ અંધકાર છે” એ પ્રમાણે અંધકાર પણ વિધિમુખે જ જણાય છે.

જો તે અંધકાર અભાવાત્મક માનવામાં આવે તો જેમ “આ ભૂતલ ઉપર કુંભ નથી” એમ નિષેધમુખે અભાવનો બોધ થાય છે એ જ પ્રમાણે પ્રતિષેધમુખે બોધ થવો જોઈએ.

પરંતુ અહીં અંધકાર છે એમ વિધિમુખે બોધ થતો હોવાથી વિલક્ષણપણે જણાવાપણું ન હોવાથી અંધકાર એ અભાવાત્મક નથી.

નૈયાયિક - નાશ અને પ્રધ્વંસ આદિ ભાવો અભાવાત્મક હોવા છતાં પણ “આ નાશ છે. આ પ્રધ્વંસ છે” ઇત્યાદિ વિધિરૂપે પણ પ્રવર્તતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેની જેમ જ આ અંધકાર પણ અભાવાત્મક હોવા છતાં પણ “આ અંધકાર છે” એમ વિધિમુખે બોધ થાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું ? અર્થાત્ અભાવાત્મક હોવા છતાં પણ વિધિમુખે બોધ થઈ શકે છે.

જેન = આમ કહેવું નહીં. કારણ કે નાશ અને પ્રધ્વંસ વિગેરે શબ્દો જ ભાવનો પ્રતિષેધ કરનાર હોવાથી જ્યારે જ્યારે નાશ અને પ્રધ્વંસ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે ભાવનો પ્રતિષેધ તેમાં આવી ગયેલ હોવાથી વિધિમુખે પ્રયોગ થાય છે. અને આ જ કારણથી નાશ અને પ્રધ્વંસ શબ્દો એકલા વપરાતા નથી. પરંતુ ‘ઘટનો નાશ’ ‘પટનો પ્રધ્વંસ’ એમ નાશ-પ્રધ્વંસ શબ્દની આગળ ઘટ-પટ શબ્દો જોડીને ઉપપદ સહિત જ આ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એકલા નાશ-પ્રધ્વંસ શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી. આ શબ્દો ભાવના પ્રતિષેધક છે. તેથી તેની આગળ ભાવને સૂચવનાર ઘટ-પટ નામો જોઈએ જ. તો જ પ્રતિષેધ થાય.

જો તમસ્ વિગેરે શબ્દો (તમસ્ - અન્ધકાર - કે છાયા આદિ શબ્દો) પણ તેની સાથે સમાન અર્થતાને ધારણ કરતા હોય. એટલે નાશ-પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ ભાવ પ્રતિષેધક જો હોય તો “કુમ્ભસ્ય નાશઃ” “કુમ્ભસ્યાભાવઃ”, “પટસ્ય પ્રધ્વંસઃ” વિગેરે જેમ બોલાય છે તેની જેમ “આલોકસ્યાભાવઃ” ને બદલે “આલોકસ્ય તમઃ” એમ પણ ક્યાંક તો બોલાવું જોઈએ. પરંતુ કોઈ પણ વિદ્વાન્ આમ બોલતા નથી. માટે નાશ અને પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ તમસ્ શબ્દ ભાવપ્રતિષેધક નથી. પરંતુ ભાવવિધાયક શબ્દ છે. અને તેથી જ સોપપદ પ્રયોગ નથી પરંતુ અહીં ઘટ છે. પટ છે ઇત્યાદિની જેમ અહીં તમસ્ છે અંધકાર છે એમ વિધિમુખે જ પ્રયોગ થાય છે. માટે અંધકાર એ દ્રવ્ય છે.

નૈયાયિક :- આ તમસ્ - અંધકાર આદિ શબ્દો નાશ અને પ્રધ્વંસની જેમ માત્ર “અભાવ” ને જ સૂચવનારા નથી કે જેથી કુમ્ભસ્ય નાશઃ ની જેમ આલોકસ્ય તમઃ એમ સોપપદ પ્રયોગ કરવો પડે. પરંતુ “આલોકનો અભાવ” તે તમઃ છે. એમ તમસ્ શબ્દ આલોકાભાવમાં સંકેતિત કરાયેલો છે. એટલે “આલોકનો” આવા પૂર્વપદનો પ્રયોગ કરવાની જરૂરીયાત રહેતી નથી.

સારાંશ એ છે કે નાશ-પ્રધ્વંસ કે અભાવ આવા પ્રકારના શબ્દો સામાન્ય અભાવના સૂચક છે એટલે કોનો નાશ ? કોનો પ્રધ્વંસ ? અથવા કોનો અભાવ ? એમ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય જ. તે પૂર્ણ કરવા ઘટનો નાશ, પટનો પ્રધ્વંસ કે કુંભનો અભાવ એમ સોપપદ પ્રયોગ થાય. પરંતુ તમઃ અને અંધકાર શબ્દો તો આવા પ્રકારના સામાન્ય અભાવના સૂચક નથી. કિંતુ આલોકાભાવના સૂચક છે. તે અર્થમાં સંકેતિત કરાયેલા છે. તેથી તેવા પ્રકારનો સોપપદ વ્યપદેશ થતો નથી.

જૈન = તમારું નૈયાયિકોનું આવું કહેવું ઉચિત નથી. કારણ કે જો તમસ્ અને અંધકાર શબ્દો આલોકાભાવમાં સંકેતિત જ હોય તો કોઈ પણ એક પદાર્થ બીજા પદાર્થના અભાવાત્મક હોય છે. છતાં પોતાના રૂપે તો તે ભાવાત્મક જ થાય છે. જેમ ઘટ એ પટના અભાવાત્મક છે પરંતુ ઘટસ્વરૂપે તો ભાવાત્મક છે. તેમ તમસ્ અને અંધકારરૂપે તો ભાવાત્મક જ સિધ્ધ થશે. તેથી પટના અભાવાત્મક એવો ઘટ અહીં છે. એમ વિધિમુખે જેમ બોલાય છે. તેની જેમ જો અંધકારરૂપ અભાવ પણ વિધિમુખે બોલાતો હોય તો તે ભાવાત્મક પદાર્થ જ થયો. તેથી “ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વ” એટલે ભાવાત્મક પદાર્થથી વિલક્ષણપણે દેખાવાપણું એ રૂપ તમારો જે હેતુ છે. તે આ અંધકારમાં ભાવથી વિલક્ષણપણું જુદું શું રહ્યું ? કે જેથી હેતુની સિધ્ધિ થાય. વિલક્ષણ સ્વરૂપ તો રહ્યું જ નહીં. તેથી હેતુ પક્ષમાં વર્તશે નહીં અને અસિધ્ધહેત્વાભાસ થશે. માટે પ્રથમ હેતુ અસિધ્ધ-હેત્વાભાસ છે.

(૨) અથ ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વં હેતુઃ । તથાહિ - સમવાય્યસમ-વાયિનિમિત્તકારણકલાપ-વ્યાપારસ્થા ભાવોત્પાદિકા સામગ્રી । નૈવ તમસીયં સમગંસ્ત । તદશસ્તમ્, યતઃ કિમિદં સમવાયિકારણનામ્ના ત્વમામ્નાસીઃ ? યત્ર કાર્યં સમવેતમુત્પદ્યતે તદિતિ ચેત્, તદસમ્યક્, સમવાયસ્ય નિરન્તરસુહૃદ્ગોષ્ઠિષુ ગૌરવાર્હત્વાત્, તત્પ્રસાધકત્વા-ભિમતસ્ય “ઇહ તન્તુષુ પટઃ” ઇત્યાદિપ્રત્યયસ્યાપ્રસિદ્ધેઃ, “પટે તન્તવઃ” ઇત્યાદિસ્પૃશ્યા-ઽસ્યાઽઽબાલગોપાલં પ્રતીતત્વાત્ ।

સિદ્ધૌ વા “ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવઃ” ઇત્યભાવપ્રત્યયેન વ્યભિચારાત્ । સમ્બન્ધમાત્ર-પૂર્વતાપ્રસાધને સિદ્ધસાધનાત્, અવિષ્વગ્ભાવમાત્રનિમિત્તતયા તદઙ્ગીકારાત્ । એકાન્તૈક-સ્વસ્ત્વત્વેન ચાસ્યૈકવસ્તુસમવાયસમ્ભવે સમસ્તવસ્તુસમવાયસ્ય, વિનશ્યદેકવસ્તુ-સમવાયાભાવે સમસ્તવસ્તુસમવાયાભાવસ્ય વા પ્રસજ્ઞાત્ ।

તત્તદવચ્છેદકભેદાત્ તદુપપત્તૌ તસ્યાપિ કથञ્છિદ્ધેદાપત્તેઃ, અનેકપુરુષાવચ્છિન્ન-પર્ષદાદેરપિ તાવત્સ્વભાવ-ભાવેન કથञ્છિદ્ભેદાત્ । અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપતયા

ચાઽસ્યાઽઽકાશસામાન્યાદ્યેતાદૃગ્વસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવ ભવેદ્, ન તુ કાર્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમ્ । તત્તત્સહકારિકારણકલાપોપનિપાતપ્રભાવાત્ કાર્યસમવાયસ્વીકારોઽપિ સનિકારઃ, તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિબદ્ધાનાં તેષામપિ સદા સન્નિધાનપ્રધાનત્વાત્ । તથા ચાસ્તમિતા સમવાયિકારણ-કિંવદન્તિ ॥

તદસત્ત્વે કિમસમવાયિકારણમ્ ? સમવાયિકારણપ્રત્યાસન્નત્વં હિ તલ્લક્ષણમ્ । તદસત્ત્વે કથમેતત્ સ્યાત્ ? તથા ચ તચ્છેષભૂતસ્ય નિમિત્તકારણસ્યાપિ કા વ્યવસ્થા ? ॥

(૨) હવે હે નૈયાયિક ? જો તમે ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદ્યત્વં “આવા પ્રકારનો બીજો હેતુ કહો તો તે હેતુ તમસ્ અને છાયાને અભાવાત્મકપણે સિધ્ધ કરી શકતો નથી. તેની ચર્ચા હવે આપણે કરીએ.

નૈયાયિક = ઘટ-પટ આદિ જે જે ભાવાત્મક પદાર્થો છે. તેને ઉત્પન્ન કરનારી મૃત્પિંડ-તન્તુ આદિ સમવાયીકારણરૂપ સામગ્રી હોય છે. કપાલસંયોગ અને તન્તુસંયોગ રૂપ અસમવાયીકારણરૂપ સામગ્રી હોય છે. તથા દંડ-તુરીવેમાદિરૂપ નિમિત્તકારણરૂપ સામગ્રી હોય છે. આ પ્રમાણે સમવાયીકારણ, અસમવાયીકારણ, અને નિમિત્તકારણોના સમુહના વ્યાપારાત્મક જે સામગ્રી છે તે ભાવાત્મક કાર્યની ઉત્પાદિકા સામગ્રી છે. અંધકારમાં આ સામગ્રી હોતી નથી. તમસૂને ઉત્પન્ન કરનાર સમવાયી અસમવાયી કે નિમિત્ત કારણાત્મક સામગ્રી નથી. તેથી ભાવાત્મક કાર્ય કરતાં વિલક્ષણ સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થવાપણું તમસૂમાં છે. એ જ તમસૂને અભાવાત્મકપણે સિધ્ધ કરે છે.

જૈન = હે નૈયાયિક ! તારી આ વાત પ્રશંસનીય નથી. અર્થાત્ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે “સમવાયીકારણ” આવા પ્રકારના નામવડે તું કઈ વસ્તુ સ્વીકારે છે ? એવો કયો પદાર્થ છે કે જેને તું સમવાયીકારણ શબ્દથી માને છે ?

નૈયાયિક :- જ્યાં સમવાયસંબંધથી વર્તતું એવું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે સમવાયિકારણ કહેવાય છે. એવું અમે કહીશું. જેમ મૃત્પિંડમાં સમવાયસંબંધથી વિદ્યમાન એવો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તન્તુમાં સમવાયસંબંધથી વિદ્યમાન એવો પટ ઉત્પન્ન થાય છે માટે મૃત્પિંડ અને તન્તુ સમવાયીકારણ અમે કહીશું. આ સમવાયી કારણની સિધ્ધિમાં “ઇહ ઇદમ્ અસ્તિ” એવા પ્રકારનો પ્રત્યય (એવા પ્રકારનું જ્ઞાન) અમે કારણ માનીશું. જ્યાં જ્યાં “ઇહેદમસ્તિ” આવું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં સમવાયસંબંધ હોવાથી તે તે વસ્તુના ઉત્પાદકને સમવાયીકારણ માનીશું.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તારી આ વાત સમ્યક્ નથી. અર્થાત્ સાચી નથી. કારણ કે સમવાયસંબંધ છે. સમવાયિકારણ છે. અને તેનો સાધક ઈહપ્રત્યયહેતુ છે. ઈત્યાદિ સમવાયની ચર્ચા સતત તમારા જાતિભાઈઓની સાથે ગોષ્ઠી કરવામાં કરો તો જ શોભાને યોગ્ય છે. સર્વ નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો આ પ્રમાણે માનતા જ હોવાથી તેઓની વચ્ચે તમે આ વાત કહ્યા કરો તો બધા હાજી હા જ કરનારા હોવાથી તેઓની વચ્ચે તમારી આ સમવાયની વાત શોભા પામે. પરંતુ પંડિતોની સભામાં તમારી આ વાત સિધ્ધ થતી નથી. તે આ પ્રમાણે -

તે સમવાયસંબંધને સિધ્ધ કરનારું તમે માનેલું, “ઇહ તન્તુષુ પટઃ” આ તન્તુઓમાં પટ છે. આ મૃત્પિંડમાં ઘટ છે. ઈત્યાદિપ્રત્યય જ (જ્ઞાન જ) જગતમાં પ્રસિધ્ધ નથી. ઉલટું “આ પટમાં તન્તુઓ છે” અને “આ ઘટમાં મૃત્પિંડ છે” ઈત્યાદિ સ્વરૂપવાળું જ આ જ્ઞાન આબાલગોપાલ પ્રતીત છે. માટે સમવાયસિધ્ધ કરનાર “ઇહપ્રત્યય” તન્તુમાં અને મૃત્પિંડમાં થતો સારાય સંસારમાં ક્યાંય જાણીતો નથી. તેથી સમવાયસંબંધની અને સમવાયીકારણની સિધ્ધિ થતી નથી.

અથવા માનીલો કે “ઇહપ્રત્યય” ના નિમિત્તે તન્તુમાં અને મૃત્પિંડાદિમાં સમવાયસંબંધની સિધ્ધિ થાય છે. તો પણ વ્યભિચાર દોષ આવશે. કારણ કે તમારા કહેવા મુજબ “ઇહપ્રત્યય” જ જો સમવાયને સિધ્ધ કરનાર હોય તો જ્યાં જ્યાં ઈહપ્રત્યય થાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સમવાયસંબંધ હોવો જોઈએ. “ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવઃ” આ ભૂતલ ઉપર ઘટનો અભાવ છે. અહીં અભાવનું જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં પણ “ઇહપ્રત્યય” છે. અને તમે ત્યાં સમવાયસંબંધ તો સ્વીકારતા નથી. કારણ કે અધિકરણ અને અભાવ વચ્ચે તમે સ્વરૂપસંબંધ માનો છો. માટે ઇહપ્રત્યય હોવા છતાં પણ સમવાયસંબંધ ન હોવાથી આવા પ્રકારના અભાવવિષયક જ્ઞાનની સાથે તમને વ્યભિચાર દોષ આવશે.

નૈયાયિક :- “ઇહપ્રત્યય” થી અમે સમવાય નામવાળા વિશિષ્ટ સંબંધની સિધ્ધિ કહેતા નથી. પરંતુ કોઈ પણ સંબંધમાત્ર છે એમ “સંબંધમાત્રની” સિધ્ધિ થાય છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં ઈહ પ્રત્યયનું જ્ઞાન થાય ત્યાં ત્યાં કોઈને કોઈ સંબંધ હોઈ શકે છે. એમ અમે કહીશું. પરંતુ સમવાયસંબંધ જ હોય એમ અમે કહીશું નહીં. જેથી “ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવઃ” ઈત્યાદિ સ્થળે વ્યભિચાર અમને આવશે નહીં.

જૈન :- તો તેમ માનવાથી “સિધ્ધ સાધન” થશે. કારણ કે જ્યાં તન્તુ-પટમાં, મૃત્પિંડ-ઘટમાં, ઇહપ્રત્યય થાય છે ત્યાં અવિષ્વગ્ભાવ (અભેદવાદ) નામના સંબંધમાત્રને નિમિત્ત

તરીકે અમે જૈનોએ પણ તે સંબંધમાત્ર અંગીકાર કરેલો જ છે. સારાંશ કે જો તમે ઇહપ્રત્યય થી સામાન્ય સંબંધમાત્ર જ કહેશો તો તમારા પ્રતિપક્ષી એવા અમે જૈનોએ જે માનેલું છે તે જ તમે સિધ્ધ કરો છો એટલે એક તો તમને “સિધ્ધસાધન” દોષ લાગશે અને સમવાયસંબંધ સિધ્ધ કરવા દ્વારા જે સમવાયીકારણની સિધ્ધિ કરવી હતી તે વાત તો ઉડી જ જશે. એમ બે દોષ આવશે. અને જો સામાન્યસંબંધમાત્ર નહીં કહો અને સમવાયસંબંધવિશેષ કહેશો તો વ્યભિચારદોષ આવશે.

તથા વળી ઇહપ્રત્યય થી જો સમવાયસંબંધવિશેષની સિધ્ધિ માનશો તો એક આવો દોષ પણ આવશે કે ઇહપ્રત્યય થી સિધ્ધ થતો એવો આ સમવાય તમારા મતે એકાન્તે એક જ સ્વરૂપવાળો હોવાથી કોઈ પણ એકવસ્તુમાં સમવાયનો સંભવ થયો હોય ત્યારે સમસ્તવસ્તુઓમાં પણ સમવાયનો સંભવ સિધ્ધ થશે, અને વળી વિનાશ પામતી એકવસ્તુમાંથી સમવાયનો અભાવ થયે છતે સમસ્ત વસ્તુઓના સમવાયનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવશે.

એટલે મૃત્પિંડમાંથી ઘટ બને ત્યારે તે સમવાયનો સંભવ થયે છતે તન્તુમાંથી કયા વિના પણ પટ બની જવો જોઈએ. કારણ કે બન્ને સ્થળે સમવાય એક જ હોવાથી ત્યાં પણ સમવાયનો સંભવ થશે, તેવી જ રીતે ઘટ વિનાશ પામે ત્યારે તે મૃત્પિંડ-ઘટના સમવાયનો અભાવ થયે છતે તન્તુ-પટના સમવાયનો પણ અભાવ થવાથી પટ પણ ચિરાઈ જવો જોઈએ.

નૈયાયિક :- જો કે સમવાયસંબંધ સર્વત્ર એક જ છે. તથાપિ તે તે અવરજેદકના (ભેદકદ્રવ્યના) ભેદથી તદુત્પત્તૌ = તે તે સમવાયમાં ભેદ પણ અમે માનીશું જેથી અમને તમે આપેલો ઉપરોક્ત દોષ આવશે નહીં. સર્વત્ર સંસારમાં આકાશની જેમ સમવાય એક જ છે તો પણ મૃત્પિંડ અને ઘટ વચ્ચે, તથા તન્તુ અને પટ વચ્ચે, ઘટ-પટ આદિ અવરજેદકદ્રવ્યના ભેદથી પ્રથમમાં ઘટસંબંધી સમવાય અને દ્વિતીયમાં પટસંબંધી સમવાય એમ સમવાયમાં પણ તે ભેદ અમે સ્વીકારીશું એટલે ઘટ વિનાશ પામે ત્યારે ઘટના જ સમવાયનો અભાવ થાય પરંતુ સમસ્ત વસ્તુઓના સમવાયનો અભાવ ન થાય.

જૈન = આવું માનશો તો તસ્યાપિ = તે સમવાયમાં પણ તમે કથંચિદ્ ભેદ જ માન્યો થશે, એમ થવાથી અન્તે તો સ્યાદ્વાદનું જ શરણ સ્વીકાર્યું થશે. સર્વત્ર સમવાય સમવાયરૂપે એક છે અને અવરજેદકના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે કે ભેદાભેદ છે. કથંચિદ્ભેદ છે. આજ સ્યાદ્વાદ - અનેકાન્તવાદ સ્વીકારેલો થશે.

તથા વળી હે નૈયાયિકો ! તમને બીજો પણ દોષ આવશે. તે દોષ આ પ્રમાણે છે - અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન, અને સ્થિરૈકરૂપમાત્ર, હોય એવો નિત્ય સમવાય તમે માનો છો, જો સમવાય આવા પ્રકારનો એકાંત નિત્ય હોય તો તેના આધારભૂત દ્રવ્ય પણ એકાન્તનિત્ય જ હોવું જોઈએ, કારણ કે આધાર વિના આધેય ક્યાં રહે ? તેથી આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યો (આકાશ-કાળ-દિશા-આત્મા અને મન), તથા સામાન્યાદિ શેષ ચારપદાર્થો (સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય અને અભાવ) જે નિત્ય છે. એવા પ્રકારની વસ્તુઓને જ આશ્રયે રહેનારો આ સમવાય થશે. પરંતુ કપાલસંયોગ કે તન્તુસંયોગાદિથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનિત્ય એટલે કાર્યાત્મક એવા પૃથ્વી-પાણી-તેજ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્યોમાં, અને પાકજ એવા વર્ણાદિગુણોમાં સમવાયસંબંધ હોય છે એ સિધ્ધ થશે નહીં.

જે જે આધાર નિત્ય-સ્થિરૈકરૂપમાત્ર હશે ત્યાં ત્યાં જ આકાશાદિ અને સામાન્યાદિ વસ્તુઓના આશ્રિતપણું જ સમવાયમાં સિધ્ધ થશે. પરંતુ કાર્યાત્મક (અનિત્ય એવી) પૃથ્વી આદિ વસ્તુઓના આશ્રિતપણું સમવાયમાં સિધ્ધ થશે નહીં.

નૈયાયિક :- અમારા મતે સમવાય એક છે અને નિત્ય છે. તેથી જ સદૈવ સ્થિરૈકરૂપ જ છે. પરંતુ તે તે ઘટપ્રત્યે દંડયકાદિ, અને પટપ્રત્યે તુરીવેમાદિ સ્વરૂપ સહકારિકારણોનો સમૂહ જ્યારે જ્યારે આવી મળે, ત્યારે ત્યારે તેના આવી મળવાના પ્રભાવથી કાર્યાત્મકપણે ઉત્પન્ન થતા એવા અને તેથી અનિત્ય એવા ઘટ-પટમાં પણ અમે સમવાયનો સ્વીકાર કરીશું. જેમ આકાશ સર્વત્ર એક હોવા છતાં પણ ઘટથી વ્યાપ્ત આકાશને ઘટાકાશ અને પટથી વ્યાપ્ત આકાશને પટાકાશ કહેવાય છે. તેમ સમવાય એક હોવા છતાં પણ તે તે સહકારિકારણો આવી મળે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે કાર્યમાં સમવાય પ્રગટ થાય છે. દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમ અમે સ્વીકારીશું. જેથી અમને કંઈ દોષ આવશે નહીં.

જૈન :- આવી રીતે કાર્યાત્મક પૃથ્વી આદિમાં સમવાયનો સ્વીકાર કરવો તે પણ દોષયુક્ત છે. (સનિકારઃ માં નિકાર એટલે દોષ-તિરસ્કાર, તેનાથી યુક્ત છે.) કારણ કે અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપમાત્ર એવો તે સમવાયનો જે સ્વભાવ છે. તે સ્વભાવવાળા સમવાયના પ્રભાવથી પ્રતિબધ્ધ થયેલાં એવાં તે તે દંડયકાદિ અને તુરીવેમાદિ સ્વરૂપ સહકારિકારણો પણ સદૈવ સન્નિધાન માત્ર વાળાં જ થશે. સારાંશ કે સમવાય નિત્ય-સદા એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી જ સહકારી કારણોના સંબંધમાં હોય જ નહીં તો પછી આવે પણ નહીં અને જો પ્રથમ ન હોય અને પછી આવે તો સ્થિરૈકરૂપ નિત્યત્વ ઘટે જ નહીં. માટે પ્રથમથી સમવાય હશે જ અને જો સમવાય હશે તો તેના પ્રભાવથી પ્રતિબધ્ધ સહકારીકારણો પણ સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ હશે. અને જો આ રીતે સમવાય,

અને સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ હોય તો ઘટ-પટાદિ કાર્ય પણ સદૈવ અનાદિથી થયેલું જ છે એવો અર્થ થશે. તેમ થવાથી ઘટ-પટાદિ એ કાર્યાત્મક પૃથ્વી છે એમ કહેવાશે નહીં.

તથા ચ = તેમ થવાથી અર્થાત્ સમવાય જ સિધ્ધ ન થવાથી સમવાયિ કારણની કિંવદન્તી = વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ. કારણ કે જો સમવાય સિધ્ધ થાય તો સમવાયસંબંધથી કાર્ય જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેને તમે સમવાયિ કારણ કહો છો. તે સિધ્ધ થાય. પરંતુ ઉપરોક્ત ચર્યાના આધારે જો સમવાય જ સિધ્ધ ન થઈ શકે તો તે કાર્ય જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એવા સમવાયિકારણની વાત જ નષ્ટ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે તદસત્ત્વે = તે સમવાયિકારણ સિધ્ધ ન થયે છતે અસમવાયિકારણ વળી શું ? અર્થાત્ જો સમવાયિકારણ સિધ્ધ ન થાય તો અસમવાયિકારણ તો વળી સિધ્ધ કેમ થાય ? કારણ કે સમવાયિકારણની પ્રત્યાસન્ન જે હોય તે અસમવાયિકારણ છે એવું તમારા મતે અસમવાયિકારણનું લક્ષણ છે. હવે જો સમવાયિ કારણ જ સિધ્ધ ન થાય તો તેની પ્રત્યાસન્નતાવાળું અસમવાયિકારણ તો સિધ્ધ થાય જ કઈ રીતે ?

તથા ચ = આ પ્રમાણે સમવાયિ-અસમવાયિકારણો સિધ્ધ ન થવાથી તેના ઉપર જ આધાર રાખનારા, તે બન્નેથી શેષીભૂત એવા ત્રીજા નિમિત્તકારણની તો વ્યવસ્થા (વાર્તા-ચર્યા) જ શું થાય ? કારણ કે “તદુભયભિન્નં કારણં નિમિત્તકારણં” એવું તર્કસંગ્રહાદિ ન્યાયશાસ્ત્રોનું સૂત્ર છે. હવે જો સમવાયિ-અસમવાયિ એવાં ઉભય કારણો જ સિધ્ધ થતાં નથી. તો તેનાથી ભિન્ન તરીકે ત્રીજા નિમિત્ત કારણની તો ચર્યા જ રહેતી નથી. આ રીતે ભાવોત્પાદિકા સામગ્રી જ સિધ્ધ થતી નથી. તો પછી તમસૂમાં ભાવોત્પાદક સામગ્રીથી વિલક્ષણ સામગ્રી છે એવું કહેવું તે આકાશનું મન્થન કરવા બરાબર નિરર્થક છે.

સન્તુ વા કારણાન્યમૂનિ, તથાઽપિ યથા કથચ્છિદાલોકકલાપસ્યોત્પાદઃ, તથા તમસોઽપિ ભવિષ્યતિ, કિમરુચિવિરચનાભિર્વ્યપાસિતું શક્યતે ? કિમસ્યોત્પાદકમિતિ ચેત્, આલોકસ્ય કિમિતિ વાચ્યમ્ ? તેજોઽણવઃ ઇતિ ચેત્ - અસ્યાપિ તમોઽણવ એવ સન્તુ । સિદ્ધાસ્તાવત્ તૈજસાસ્તેઽવિવાદેન વાદિપ્રતિવાદિનોરિતિ ચેત્ - તામસા અપિ તદ્વદેવ કિં ન સેત્સ્યન્તિ ? ઇતિ ત્યજ્યતામાગ્રહઃ ।

આટલી ચર્યાવડે સમવાયિ-અસમવાયિ અને નિમિત્ત એવાં ઉત્પાદક સામગ્રી સ્વરૂપ કારણો જો કે ભાવાત્મક કાર્યમાં સંભવતાં નથી. તથાપિ તમારા સંતોષની ખાતર ઘડીભર માની લો કે આ ત્રિવિધ કારણો છે. તો પણ ઘટ-પટાદિની જેમ તમે આલોકના કલાપની

(તેજદ્રવ્યની) ઉત્પત્તિ કેમે કરીને માનો જ છો, કોઈ પણ રીતે સ્વીકારો જ છો, મૃત્પિંડ અને તન્તુની જેમ ત્યાં સમવાયિકારણો દેશ્યમાન નથી. તથા અસમવાયિકારણ આદિ પણ દેશ્યમાન નથી છતાં કોઈ પણ પ્રકારે તમે જો આલોકકલાપની ઉત્પત્તિ સ્વીકારો છો તો તે જ રીતે તમસૂની ઉત્પત્તિ પણ હો. તમસૂની ઉત્પત્તિ પણ એ જ રીતે ઘટી શકશે. તમારી તમસૂ પ્રત્યેની અરૂચિવિશેષવડે તેની ઉત્પત્તિને દૂર કરવાને શક્ય કેમ થવાય ? કોઈ માણસને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે તિરસ્કારનો કે અરૂચિવિશેષનો ભાવ હોય તેથી તે પદાર્થ જગતમાં ન જ જન્મે એવું કેમ બની શકે ? માટે તેજદ્રવ્યની જેમ તમસ દ્રવ્ય પણ આ જગતમાં જન્મ પામે છે. આમ સિધ્ધ થશે.

નૈયાયિક :- સાડુ, જો તમસૂ એ દ્રવ્ય જ હોય, અને આલોકની જેમ તેની પણ ઉત્પત્તિ થતી જ હોય તો એ તમસૂ દ્રવ્યનાં ઉત્પાદક કારણો કોણ ? એ તો જણાવો. મૃત્પિંડ અને તન્તુ જેમ ઘટ પટના ઉત્પાદકકારણો દેશ્યમાન છે. તેમ તમસૂ જો દ્રવ્ય હોય તો તેનાં ઉત્પાદક કારણો કોઈ દેખાવાં તો જોઈએ ને ?

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમે આલોકની તો ઉત્પત્તિ માનો જ છો તેને દ્રવ્ય પણ માનો જ છો. તો આલોકનાં ઉત્પાદક કારણો કોણ ? એ તો કહો. કારણ કે ત્યાં પણ મૃત્પિંડ અને તન્તુની જેમ કોઈ કારણો દેશ્યમાન તો નથી.

નૈયાયિક :- હે જૈનો ! તેજસૂના અણુઓ એ આલોકનાં ઉત્પાદક કારણો છે. કારણ કે ઘટ-પટની જેમ આલોક એ સ્કંધાત્મક કાર્યવિશેષ છે અને સ્કંધાત્મક કાર્યવિશેષ અણુઓના સમૂહથી થાય છે. માટે પટમાં જેમ દેશ્યમાન તન્તુ અવયવ કારણ છે. તેમ તેજસૂમાં અદેશ્યમાન પણ તેજના અણુઓરૂપ અવયવો ઉત્પાદક કારણો છે.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! અહીં પણ તમસૂ નામના દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં તમસૂના અણુઓ એ ઉત્પાદક કારણો મનાશે જ, કારણોની અદેશ્યમાનાવસ્થા તેજસૂ અને તમસૂ બન્નેમાં સમાન જ છે.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! તેજસૂના તે અણુઓ તો પરસ્પર કોઈ પણ જાતના વિવાદવિના વાદી-પ્રતિવાદી (અમને-તમને) એમ બન્નેને સિધ્ધ જ છે. માટે તેજસૂના ઉત્પાદક અણુઓ મનાશે. પણ તમસૂના અણુઓ ઉત્પાદક તરીકે કેમ મનાશે ?

જૈન :- હે નૈયાયિક-તમસૂના અણુઓ પણ શું તે તેજસૂની જેમ સિધ્ધ નહી થાય ? અર્થાત્ થશે જ. માટે હે નૈયાયિક ! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ તારા વડે ત્યજાઓ.

(૩) અસત્યેવાઽઽલોકે તત્પ્રતિભાસનમપ્યસમ્યક્ । ન હિ યસ્મિન્નસત્યેવ યત્ પ્રતિભાસતે તત્ તદભાવ-માત્રમેવ ભવતિ, અસત્યેવ વ્યવધાને પ્રતિભાસમાનૈર્ઘટા-દિભિર્વ્યભિચારાત્ । કથં ચ નૈવં પ્રતિબંધકેઽસત્યેવ સમુત્પદ્યમાનસ્ય સ્ફોટસ્યાપિ તદભાવમાત્રતા સ્યાત્ । અથ સ્ફોટો દાહકાત્મકતયા સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણાઽનુભૂયતે । અભાવમાત્રતાયાં હિ તસ્ય નેયમૌપપત્તિકી સ્યાત્ । તર્હિ તમોઽપિ જ્ઞૈત્યેન તેનૈવ પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યમાણં કથમભાવસ્વભાવં ભવેત્ ?

હવે ત્રીજાહેતુની ચર્ચા શરૂ કરાય છે.

નૈયાયિક :- પ્રકાશ ન હોતે છતે જ તમસૂનો પ્રતિભાસ થાય છે. તે કારણથી તમસૂ એ તેજના અભાવાત્મક છે. પરંતુ દ્રવ્ય નથી.

જૈન :- તમારો આ હેતુ પણ સમ્યક્ નથી. કારણ કે “જે ન હોતે છતે જે પ્રતિભાસિત થાય, તે પ્રતિભાસિત થતો પદાર્થ તેના અભાવ માત્ર રૂપ જ હોય” એવો નિયમ નથી. કારણ કે દૂર પડેલા ઘડાને જોવામાં ભીંત આદિ કોઈ વ્યવધાન ન હોય તો તે ઘટ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ત્યાં વ્યવધાનભૂત એવી ભીંત ન હોતે છતે જ પ્રતિભાસમાન થતા એવા ઘટાદિની સાથે ઉપરોક્ત નિયમનો વ્યભિચારદોષ આવશે. કારણ કે ભીંતાદિ વ્યવધાન ન હોય ત્યારે જ ઘટાદિ દેખાય છે. તો પણ તે ઘટાદિ કંઈ અભાવાત્મક કહેવાતા નથી. જો તે ઘટાદિ અભાવાત્મક જ હોય તો જલાધારાદિ અર્થક્રિયા કેમ કરે ?

તથા વળી એ જ પ્રમાણે ચંદ્રકાન્તમણિ આદિ પ્રતિબંધક ન હોતે છતે જ આગમાંથી ઉત્પન્ન થતો ફોડલો પણ માત્ર તે ચંદ્રકાન્તમણિના અભાવસ્વરૂપ જ છે. આમ કેમ મનાતું નથી ?

ઘટ-પટાદિ પ્રતિબંધક એવી ભીંતના અભાવાત્મક મનાવાં જોઈએ અને ફોડલો પ્રતિબંધક એવા ચંદ્રકાન્તમણિના અભાવાત્મક મનાવો જોઈએ. અને આ બંને જો અભાવાત્મક હોય તો જલાધારાદિ અને દાહાદિ થવા રૂપ અર્થક્રિયા કેમ ઘટી શકે ?

નૈયાયિક :- આગથી ઉત્પન્ન થયેલો ફોડલો દાહાત્મકપણે વિદ્યમાન હોવાથી, શરીરમાં દાહની પીડા કરવા રૂપ અર્થક્રિયા કરતો હોવાથી, સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવડે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. તેને અભાવાત્મકપણે કેમ માની શકાય ? અને જો અભાવાત્મકમાત્રપણે તે ફોડલાની કલ્પના કરવામાં આવે તો આ દાહાત્મકતા જે અનુભવાય છે તે ઘટી શકતી નથી. તેવી જ રીતે ઘટ-પટને પણ ભીંતાદિ પ્રતિબંધકના અભાવમાત્રરૂપે જ જો કલ્પવામાં આવે તો ત્યાં પણ જલાધારાદિ જે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષથી અનુભવાય છે તે અર્થક્રિયા ઘટી શકે નહીં.

જૈન :- જો આટલી સુંદર સમજ તારામાં છે. તો તે જ રીતે તમસ્ પણ શીતળતાના અનુભવસ્વરૂપે સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવડે અનુભવાય જ છે. તેથી અનુભવાતા એવા આ તમસ્ને અભાવાત્મક સ્વભાવ-વાળું કેમ મનાય ? અર્થાત્ ન જ મનાય. માટે તમસ્ પણ દ્રવ્ય છે. પરંતુ અભાવસ્વભાવાત્મક નથી.

(૪) અથાઽઽલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણત્વં હેતુઃ, તથા ચ શઙ્કરન્યાયભૂષણૌ - “યો હિ ભાવો યાવત્યા સામગ્ર્યા ગૃહ્યતે, તદભાવોઽપિ તાવત્યૈવ, ઇત્યાલોકગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણં તમસ્તદભાવ એવ” ઇતિ । તદપિ ન કિચ્છિત્, તમોગ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણ-સ્યાલોકસ્યૈવ તદભાવતાપ્રસજ્ઞેનાઽનૈકાન્તિકત્વાત્, ઘટપટયોર્વા સમાનગ્રહણસામગ્રીકતયા પરસ્પરાભાવત્વપ્રસજ્ઞાત્ ॥

હવે ચોથા હેતુની ચર્ચા શરૂ કરાય છે -

નૈયાયિક :- તમસ્ એ આલોકના અભાવાત્મક છે. તેમાં અમે “આલોકને ગ્રહણ કરવાની સામગ્રી વડે ગૃહ્યમાણપણું” એ હેતુ કહીએ છીએ. અમારા શાસ્ત્રોમાં શંકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું છે કે “જે પદાર્થ જેટલી સામગ્રીવડે ગ્રહણ કરાતો હોય, તેનો અભાવ પણ તેટલી જ સામગ્રીવડે ગ્રહણ કરાય છે” આ કારણથી આલોકને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીવડે ગ્રહણ કરાતો તમસ્ પણ તે આલોકના અભાવાત્મક જ છે. પરંતુ દ્રવ્ય નથી.

નૈયાયિકોનો કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ આલોકનું જ્ઞાન કરતી વખતે માત્ર ચક્ષુની જરૂર પડે છે પરંતુ દીપકની જરૂર પડતી નથી. તેવી જ રીતે તમસ્ને જોવામાં પણ ચક્ષુની જ જરૂર પડે છે પરંતુ દીપકની જરૂર રહેતી નથી. માટે ઉપરોક્ત નિયમને કારણે આલોક અને તમસ્ નું જ્ઞાન કરવામાં ચક્ષુની વિદ્યમાનતા અને દીપકની અવિદ્યમાનતારૂપ સામગ્રી સમાન જ છે માટે તમસ્ એ આલોકના અભાવાત્મક જ છે.

જૈન :- તમારી આ વાત પણ તથ્ય વિનાની છે. આલોક જે સામગ્રીવડે (ચક્ષુનુ હોવું અને દીપકનું ન હોવું એ રૂપ સામગ્રીવડે) ગ્રહણ થાય છે અને તમસ્ પણ તે જ સામગ્રીવડે ગ્રહણ થાય છે. માટે તમે તમસ્ને તેજના અભાવાત્મક કહો છો. પરંતુ આ જ ન્યાય ઉલટી રીતે લગાડતા વ્યભિચારદોષ તમને કેમ ન આવે ? તે આ પ્રમાણે-કે તમસ્ ચક્ષુની વિદ્યમાનતા અને દીપકની અવિદ્યમાનતારૂપ સામગ્રીવડે ગ્રહણ થાય છે. તે જ સામગ્રીવડે ગૃહ્યમાણ એવા આલોકને જ તે તમસ્ના અભાવસ્વરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવવાથી આ ન્યાય અનૈકાન્તિકતાને પામશે. જેમ સમાનસામગ્રીવડે ગૃહ્યમાણ હોવાથી તમે તમસ્ને આલોકના અભાવાત્મક કહેવા તૈયાર થયા છો તે જ પ્રમાણે આલોક જ તમસ્ના

અભાવાત્મક કેમ ન હોય ? આવા પ્રકારનો આ એકદોષ તો આવશે. તથા બીજો દોષ આ પ્રમાણે આવશે.

ઘટ અને પટ આ બંને પદાર્થો પણ સમાનસામગ્રી વડે જ ગૃહ્યમાણ છે. ચક્ષુ અને પ્રકાશની વિદ્યમાનતા રૂપ સામગ્રી ઘટ અને પટના ગ્રહણમાં આવશ્યક છે. તેથી ઘટ એ પણ પદાર્થ નથી પરંતુ પટના અભાવાત્મક છે અને પટ એ પણ પદાર્થ નથી પરંતુ ઘટના અભાવાત્મક જ છે એમ પરસ્પર અભાવસ્વરૂપતા માનવાનો પણ તમને પ્રસંગ આવશે.

તથા ત્રીજો દોષ જો કે ટીકામાં લખ્યો નથી પરંતુ પહેલાં આવી ગયો છે કે આલોક અને તમસૂને સમાનસામગ્રીગ્રાહ્ય કહેશે તો જેમ આલોક ચક્ષુના સંયોગસન્નિકર્ષથી ગ્રાહ્ય છે અને સંયોગ એ ગુણ હોવાથી તેના અધિકરણરૂપ આલોક એ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે. તે જ રીતે તમસૂ પણ સમાનસામગ્રીવડે ગ્રાહ્ય હોવાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના સંયોગવડે ગૃહ્યમાણ થશે અને સંયોગ એ ગુણ હોવાથી તેના અધિકરણરૂપ તમસૂ પણ દ્રવ્ય જ સિદ્ધ થશે.

(૫) અથ તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવો हेतुः । तथा च श्रीधरः- “तमःपरमाणवः स्पर्शवन्तः, तद्रहिता वा ? न तावत् स्पर्शवन्तः, स्पर्शवत् कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनु-पलम्भात् । अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवत्कार्यद्रव्याऽनारम्भका इति चेत्- रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्याद् रूपवत्कार्यं नारम्भन्ते इति किं न कल्प्येत ? किं वा न कल्पितम् - एकजातीयादेव परमाणोरदृष्टोपग्रहाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्त इति । कार्यैकसमधिगम्याः परमाणवो यथाकार्यमुन्नीयन्ते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाभावादिति चेत् ? एवं तर्हि तामसा परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्तः कल्पनीयाः, तादृशाश्च कथं तमोદ्रव्यमारभेरन् ? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्य-द्रव्यानारम्भकत्वेनाऽव्यभिचारोपलम्भात् । कार्यदर्शनात् तदनुगुणं कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैकલ्येन दृष्ट-कार्यविपर्याસो युज्यत इति चेत् - न वयमन्धकारस्य प्रत्यर्थिनः, किन्त्वारम्भानुपपत्तेः, नीलिममात्रप्रतीतेश्च દ્રવ્યમિદં ન ભવતીતિ બ્રૂમઃ (ન્યાયકન્દલી પૃ. ૨૨) ઇતિ ॥

હવે પાંચમા હેતુની ચર્ચા શરૂ કરાય છે.

નૈયાયિક :- ઘટ-પટાદિ જે જે દ્રવ્યો છે તેની ઉત્પાદક એવી કારણસામગ્રી મૃત્પિંડ-તન્તુ, કપાલસંયોગ-તન્તુસંયોગ, દંડચક્રાદિ અને તુરીવેમાદિ ઇત્યાદિ જેમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેવી તિમિર નામના તમારા જૈનોના માનેલા દ્રવ્યની ઉત્પાદક એવી કારણસામગ્રીનો અભાવ છે. કોઈ પણ જાતની તિમિરદ્રવ્યોત્પાદક એવી કારણ સામગ્રી દેખાતી જ નથી. માટે તિમિર એ દ્રવ્ય નથી. અમારા શ્રીધરમુનિએ ન્યાયકન્દલીગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે -

હે જૈનો ! તમે અંધકારને દ્રવ્ય માનો છો. તો તે અંધકારના ઉત્પાદક એવા પરમાણુઓ શું સ્પર્શવાનુ છે ? કે સ્પર્શરહિત છે ? તે તમસૂના ઉત્પાદક એવા પરમાણુઓ સ્પર્શવાનુ છે એવો પહેલો પક્ષ કહેશે તો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે જો તે પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા હોય, તો તેમાંથી બનનારું કાર્યદ્રવ્ય પણ સ્પર્શવાળું જ બને. જેમ કે કોમળ તન્તુમાંથી બનતુ પટદ્રવ્ય પણ કોમળ સ્પર્શવાળું જ બને. પરંતુ અહીં તેવા પ્રકારના સ્પર્શવાળા તમસૂરૂપ કાર્યદ્રવ્યનો ક્યાંય પણ ક્યારેય પણ, કોઈને પણ અનુભવ થતો નથી. માટે કાર્યદ્રવ્યમાં સ્પર્શવાળાનો અનુભવ ન હોવાથી તેના કારણભૂત એવા પરમાણુઓ પણ સ્પર્શવાનુ હોય એ વાત ઉચિત નથી.

જૈન :- તમસૂના ઉત્પાદક પરમાણુઓ તો સ્પર્શવાનુ જ છે. પરંતુ તેમાં અદેષના વ્યાપાર ન હોવાથી (તેવા પ્રકારનું ભાગ્યવિશેષ વ્યાપારાત્મકભાવે કામ કરતું ન હોવાથી) તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારું તમસાત્મકકાર્ય દ્રવ્ય સ્પર્શવાનુ બનતું નથી. અર્થાત્ સ્પર્શવાળા એવા તમસાત્મક કાર્યદ્રવ્યના અનારંભક (અનુત્પાદક) તે પરમાણુઓ છે. સારાંશ કે તમસૂના પરમાણુો પણ છે અને તેમાંથી કાર્યદ્રવ્ય તમસૂ પણ થાય જ છે. ફક્ત પરમાણુઓ સ્પર્શવાનુ છે. પરંતુ તેમાં વિશિષ્ટ અદેષ કામ કરતું ન હોવાથી તેમાંથી સ્પર્શવાળું કાર્યદ્રવ્ય બનતું નથી. માટે તમસૂ દ્રવ્યમાં સ્પર્શનો અનુભવ થતો નથી.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! જો આવું તમે માનો છો તો વાયુમાં પણ આવી કલ્પના કેમ કરતા નથી ? કે વાયુના ઉત્પાદક પરમાણુઓ રૂપવાળા છે. પરંતુ અદેષના વ્યાપારની વિગુણતા હોવાથી રૂપવાળા એવા વાયુસ્વરૂપ કાર્યને આરંભતા નથી. આવી કલ્પના તમારાવડે કેમ કલ્પાતી નથી ?

તમે તમસૂમાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાનુ અને તેમાંથી થતું તમોદ્રવ્ય સ્પર્શરહિત હોય, એમ જો માનો છો તો તેના ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે કે કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય થાય એવો નિયમ નથી, તેથી વાયુમાં પણ કાર્યદ્રવ્ય વાયુ ન દેખાતો હોવાથી રૂપવાનુ ન હોય અને તેના ઉત્પાદક પરમાણુઓ રૂપવાનુ હોય એવું કેમ કલ્પતા નથી ? અદેષના વ્યાપારની વિગુણતા તો બન્ને સ્થાને સરખી જ છે. માટે હે જૈન ! તમારી આ વાત બરાબર નથી.

વળી હે જૈનો ! તમને બીજો પણ એક દોષ આવે છે કે કારણને અનુરૂપ કાર્ય, અને કાર્યને અનુરૂપ કારણભૂત પરમાણુઓ જો ન હોય તો એક જાતના જ પરમાણુઓમાંથી અદેષના વ્યાપારનો અનુગ્રહ મળવાથી ચારે પ્રકારનાં (પૃથ્વી-પાણી-તેજ અને વાયુ) કાર્યો થાય છે એવી કલ્પના કેમ કરાતી નથી ? જેમ સ્પર્શવાનુ પરમાણુઓમાંથી પણ અદેષના

વ્યાપારના અભાવે સ્પર્શવાન્ તમસ્ નથી બનતું. પરંતુ વિજાતીય એવું સ્પર્શરહિત એવું તમસ્ દ્રવ્ય બને છે એમ તમે માનો છો તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે વિજાતીય કાર્ય પણ થાય. તો પછી માટીના જ એક સરખા સ્વરૂપવાળા પરમાણુઓમાંથી જેમ પૃથ્વી થાય છે. તેમ વિજાતીય એવાં જલ-તેજ અને વાયુ જેવાં તમામ કાર્યો થઈ શકે છે એવું પણ તમારે કલ્પવું જોઈએ, કેમ કલ્પતા નથી ? અને જો કલ્પો તો પ્રત્યક્ષવિરોધ આવે જ.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમારું આ કથન વ્યાજબી નથી કારણ કે પરમાણુઓ કાર્યવડે જ એક સારી રીતે જાણવા યોગ્ય છે. એટલે કે પરમાણુઓનું જ્ઞાન કાર્યને અનુસારે જ થાય છે. જેવું કાર્ય હોય છે તેને અનુરૂપ જ કારણીભૂત પરમાણુઓ કલ્પાય છે. સિધ્ધ થાય છે. પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ (વિજાતીય) પરમાણુઓ કદાપિ કલ્પાતા નથી અને સિધ્ધ પણ થતા નથી. કારણ કે કાર્યથી વિલક્ષણ એવા પરમાણુઓને સિધ્ધ કરનારું કોઈ પ્રમાણ જ આ સંસારમાં નથી. માટે એક જ જાતના માટી આદિના પરમાણુઓમાંથી પૃથ્વીની જેમ વિજાતીય એવાં પાણી-તેજ અને વાયુ કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ?

નૈયાયિક :- હે જૈન ! જો આવું સુંદર તમે જાણો છો તો તમસૂના પરમાણુઓ પણ તમારે અસ્પર્શવાન્ જ કલ્પવા જોઈએ, કારણ કે તમે જ કહો છો કે કારણને અનુરૂપ કાર્ય થાય, અને કાર્ય જેવું દેખાય તેવાં કારણીભૂત પરમાણુઓ કલ્પાય, હવે અંધકાર સ્પર્શવાન્ તરીકે અનુભવાતો નથી. તેથી તેના પરમાણુઓ પણ સ્પર્શરહિત જ હોવા જોઈએ એમ તમારે જૈનોએ માનવું જોઈએ.

અને જો આટલું માનશો તો તેવા પ્રકારના તે સ્પર્શરહિત પરમાણુઓ તમોદ્રવ્ય સ્વરૂપ કાર્યના આરંભક કેમ બની શકે ? અર્થાત્ ન જ બને. કારણ કે “જે જે અસ્પર્શવાન્ હોય છે તે તે કાર્યદ્રવ્યના નિયમા અનારંભક જ હોય છે” આ વ્યાપ્તિ વ્યભિચાર વિના અનુભવાય જ છે. જેમ કે આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યોના અવયવો (અંશો) અસ્પર્શવાન્ છે તેથી તેઓ કદાપિ આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યોને કાર્યદ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન કરતા નથી. તેથી જ તે પાંચ દ્રવ્યો નિત્ય છે.

અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં જે જે કાર્યદ્રવ્યનાં અનારંભક હોતાં નથી, પરંતુ આરંભક હોય છે તે તે નિયમા અસ્પર્શવાન્ પણ હોતાં નથી, પરંતુ સ્પર્શવાન્ જ હોય છે. જેમ કે કાર્યાત્મક પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ. આ પરમાણુઓ કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ પણ કરે છે અને સ્પર્શવાન્ પણ છે જ. માટે આ વ્યાપ્તિમાં ક્યાંય પણ વ્યભિચાર દેખાતો નથી. અવ્યભિચાર જ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી તમસૂના પરમાણુઓ પણ અસ્પર્શવાન્

તમારે કલ્પવા પડશે. અને અસ્પર્શવાન્ પરમાણુઓ કાર્યદ્રવ્યના આરંભક હોતા નથી. તેથી તમસ્ એ દ્રવ્ય નથી. એમ અમારું નૈયાયિકોનું કહેવું છે.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમારી વાત બરાબર નથી. કારણ કે “જેવું કાર્ય દેખાતું હોય, તેના ઉપરથી કારણ પણ તેને અનુરૂપ કલ્પવું જોઈએ. પરંતુ કારણમાં વિકલતા દેખાવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા કાર્યનો વિપર્યાસ કલ્પવો તે યોગ્ય નથી. એટલે કે ગળ્યુ દૂધ હોય, તેમાં જો કે સાકર દેખાતી નથી પરંતુ દૂધ મધુર અનુભવાય છે. તેથી દૂધમાં મધુરતા કાર્ય દેખાતું હોવાથી ન દેખાતી એવી પણ સાકર તેમાં છે એમ કલ્પાય છે. પરંતુ સાકરરૂપ કારણની વિકલતાથી (ન દેખાવાથી) મધુરરૂપે અનુભવાતા દૂધનો વિપર્યાસ કલ્પવો કે દૂધ મધુર નથી એ યોગ્ય નથી. તેવી રીતે અંધકાર દ્રવ્યસ્વરૂપ કાર્ય કાળુ કાળુ અને શીતળતાવાળુ અનુભવાતુ હોવાથી તેના પરમાણુઓ ન અનુભવાતા હોવા છતાં પણ કાર્યને અનુરૂપ હોવા જોઈએ એમ કલ્પાય છે. પરંતુ પરમાણુઓ સ્વરૂપ કારણની વિગુણતા હોવાથી એટલે કારણમાં સ્પર્શ અને રૂપ ન જણાતા હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા એવા તમસાત્મક કાર્યનો વિપર્યાસ કલ્પવો અર્થાત્ તમસ્ દ્રવ્ય નથી એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! અમે કંઈ અંધકારના પ્રત્યર્થી (શત્રુ) નથી. પરંતુ અસ્પર્શવાન્ પરમાણુઓ કાર્યદ્રવ્યના અનારંભક હોવાથી અહીં અંધકારમાં “આરંભત્વ” અર્થાત્ કાર્યદ્રવ્યત્વ ઘટતું નથી. એટલે દ્રવ્યસ્વરૂપે ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. અને નીલિમાના (કાળા કાળા વર્ણના) દર્શનમાત્રથી તે દ્રવ્ય બની જતું નથી એમ અમે કહીએ છીએ, કારણ કે રૂપનું દર્શન તો ભ્રમાત્મક પણ હોય છે. જેમ ઝાંઝવાના જળમાં ચમક દેખાય છે પરંતુ તેથી તે જલદ્રવ્ય સિધ્ધ થતું નથી. કારણ કે ચમકનું દર્શન ભ્રમાત્મક છે તેમ અહીં પણ નીલિમાનું દર્શન પ્રકાશના અભાવથી ભ્રમાત્મક છે. વાસ્તવિક નીલિમા પણ નથી. તેથી તમસ્ એ દ્રવ્ય નથી. પરંતુ આલોકના અભાવાત્મક જ છે. એમ અમારું નૈયાયિકોનું કહેવું છે.

નૈતદુપપત્તિપદવીં પ્રતિપદ્યતે, યતઃ સ્પર્શવન્ત એવ તામસાઃ પરમાણવઃ પ્રોચ્યન્તે । યત્પુનસ્તત્રોપાદેશિ-સ્પર્શવતસ્તત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપલમ્ભાદિતિ । તદસત્યમ્, શીતસ્પર્શવતસ્તમોદ્રવ્યસ્યૈવ તત્કાર્યસ્ય દર્શનાત્ ।

તત્ર સ્પર્શસદ્ભાવે કિં પ્રમાણમ્ ? ઇતિ ચેત્ - તદભાવે કિં પ્રમાણમ્ ? ઇતિ વાચ્યમ્ - ન હિ તત્પ્રતિષેધકપ્રમાણમન્તરેણાઽસ્પર્શવત્ત્વાત્ કાર્યદ્રવ્યાનામ્ભસ્ત્વયા પ્રસાધયિતું શક્યતે । અસ્માકં તુ તત્સદ્ભાવે પ્રમાણાભાવેઽપિ તાવદ્ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ । ન ચ નાસ્ત્યેવ તત્, પ્રત્યક્ષસ્યૈવ સદ્ભાવાત્ ।

જૈન :- હૈ નૈયાયિક ! તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. ઉપર કહેલ તમારું વચન યુક્તિવાળી પદવીને પ્રાપ્ત કરતું નથી. કારણ કે તમે જે પ્રથમ બે પક્ષો પાડેલા, કે તમસૂના પરમાણુઓ શું સ્પર્શવાનું છે કે સ્પર્શરહિત છે ? ત્યાં અમારો આ ઉત્તર છે કે તમસૂ સંબંધી પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા જ છે. એમ અમારાવડે કહેવાય છે.

સ્પર્શવાળા માનવામાં તમારાવડે ત્યાં વળી જે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું કે જો તે પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા હોય તો તેમાંથી નીપજતું કાર્યદ્રવ્ય તમસૂ પણ સ્પર્શવાળું હોવું જોઈએ, પરંતુ તેનું કાર્યદ્રવ્ય તમસૂ સ્પર્શવાળાપણે ક્યાંય અનુભવાતું નથી. આવું જે તમે કહ્યું છે તે અસત્ય જ છે. કારણ કે તમસૂના તે પરમાણુઓમાંથી નીપજતું કાર્યદ્રવ્ય તમસૂ શીતસ્પર્શવાળુ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. (અંધકારમાં શીતળતાનો અનુભવ સર્વજનને અનુભવસિધ્ધ જ છે.)

નૈયાયિક :- તે અંધકારમાં સ્પર્શના સદ્ભાવમાં શું પ્રમાણ છે ?

જૈન :- હૈ નૈયાયિક ! અમે જૈનો તમને પુછીએ છીએ કે અંધકારમાં “સ્પર્શ નથી” એમાં શું પ્રમાણ છે ? એ તમે જ કહો. તમે પરમાણુઓ અસ્પર્શવાનું હોવાથી કાર્યદ્રવ્યના અનારંભક છે એમ માનો છો. એટલે પરમાણુઓમાં સ્પર્શનો પ્રતિષેધ તમે કરો છો. અને તેને હેતુ બનાવી તેમાંથી તમસૂ નામના કાર્યદ્રવ્યની અનુત્પત્તિ સિધ્ધ કરો છો. પરંતુ અનુમાનમાં સાધ્ય સાધવા માટે રજૂ કરાયેલો હેતુ તો પ્રમાણથી સિધ્ધ જ હોવો જોઈએ, અહીં “અસ્પર્શવત્ત્વાત્” એ તમારો હેતુ છે. તેથી પરમાણુઓમાં સ્પર્શના પ્રતિષેધને જણાવનારા પ્રમાણને સમજાવ્યા વિના અસ્પર્શવાનું હોવાથી કાર્યદ્રવ્યની અનારંભકતા તમારાવડે સાધી શકાશે નહીં. સાધ્ય સિદ્ધ ન હોય તો ચાલે, પરંતુ અનુમાનમાં હેતુ તો પ્રમાણથી સિધ્ધ જ હોવો જોઈએ, એટલે તમારે સ્પર્શનો નિષેધ બતાવવા માટે પ્રમાણ કહેવું જ જોઈએ.

અમારે જૈનોને તો તમસૂના તે પરમાણુમાં સ્પર્શનો સદ્ભાવ છે એ જણાવવામાં બીજું કોઈ પણ પ્રમાણ કદાચ ન હોય તો પણ કંઈ દોષ આવતો નથી. કારણ કે અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ, તેમ “કાર્યના દર્શનથી તેને અનુકુળ કારણ કલ્પાય છે” એટલે તમસૂમાં શીતસ્પર્શ અનુભવાય છે માટે તેના પરમાણુ પણ તેવા શીતસ્પર્શવાળા હશે એમ કલ્પાય છે. તેથી પરમાણુઓમાં શીતસ્પર્શ સમજાવવા માટે બીજા પ્રમાણની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

સંક્ષેપમાં સાર એ છે કે તમે પરમાણુઓ અસ્પર્શવાન્ હોવાથી તમસ્ કાર્યદ્રવ્ય નથી એમ કહો છો. એટલે તમારે પરમાણુઓમાં અસ્પર્શવત્તા પ્રમાણથી સિધ્ધ કરવી જ જોઈએ, અને અમે કાર્યદ્રવ્યના અનુભવથી કારણની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કારણ એવા પરમાણુઓમાં સ્પર્શ સિધ્ધ કરવામાં બીજા પ્રમાણની જરૂર જ રહેતી નથી.

છતાં પરમાણુઓમાં “સ્પર્શવત્તા” સિધ્ધ કરવામાં તત્ = તે પ્રમાણ નથી એમ નહીં, અર્થાત્ છે જ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ સદ્ભૂત છે.

તથાહિ -

દિવા દિવાકરકરાલાતપપ્રયાતોપતમવપુષઃ પથિકાસ્તમિસ્ત્રાસંતમસશૈત્યસંપર્કાત્ પ્રમોદન્તે । ન ચ તાપાભાવમાત્ર સૂત્રિત એવ તેષાં પ્રમોદઃ, પ્રતીતિબાધાત્ । તન્માત્રનિમિત્તો હિ “ઘટોઽત્ર નાસ્તિ” ઇતિવત્, “તાપઃ સંપ્રતિ નાસ્તિ” ઇતિ પ્રતિષેધમુખ એવ પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃપ્યાત્, ન તુ “સંપ્રતિ શીતલીભૂતં મે શરીરમ્” ઇતિ વિધિમુખઃ । તથાત્વે હિ ‘તમોઽ-ભાવમાત્રસૂચિત એવાયમાલોકપ્રત્યયઃ ઇત્યપિ વાવદુકસ્ય વદતો વદનં ન વક્રીભવેત્ ।

અથાન્ધકારનિબન્ધનત્વે શૈત્યસ્પર્શપ્રત્યયસ્ય નિબિડતરઘટિતકપાટસંપુટે ગવલ-કુવલય-કલકળ્ઠી-કળ્ઠકાળ્ઠકૃષ્ણાન્ધકારૈકાર્ણવીભૂતે કારાગારે ક્ષિપ્તસ્ય પુંસઃ સુતરાં તત્પ્રત્યયો ભવેત્- ઇતિ ચેત્- તાપાભાવનિમિત્તતાયામપિ સુતરાં સ કિં તત્ર ન સ્યાત્, તત્રાત્યન્તં તાપાભાવસમ્ભવાત્ ? તસ્માત્ મન્દમન્દસમીર-લહરિપરિચય એવ જલસ્પર્શસ્યેવ તત્સ્પર્શસ્યાપ્યભિવ્યક્તૌ હેતુઃ । ન ચાસૌ તત્રાસ્તીતિ ન તત્ર તત્પ્રતીતિઃ પ્રાદુર્ભવતિ ।

તે આ પ્રમાણે- દિવસે સૂર્યના આકરા તાપના પ્રતાપથી તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અંધકાર સંબંધી શીતળસ્પર્શના સંપર્કથી આનંદ-પ્રમોદ પામે છે. રાત્રે અંધકારમાં સર્વત્ર ઠંડક જે અનુભવાય છે તે જ તમસના પરમાણુઓમાં શીતળસ્પર્શ છે તેનું પ્રત્યક્ષપ્રમાણ = પ્રત્યક્ષ પુરાવો (સાબિતી) છે.

નૈયાયિક :- દિવસે સૂર્યના તાપથી તપેલા પુરુષોને રાત્રે અંધકારમાં શીતળતાથી જે આનંદપ્રમોદ થાય છે. આવા પ્રકારનું જે તમે જૈનો કહો છો. પરંતુ હકીકતથી તે તેમ નથી. અર્થાત્ શીતળતાના અનુભવથી જન્ય આનંદપ્રમોદ નથી, પરંતુ દિવસે સૂર્યનો જે તાપ હતો, તે તાપના અભાવ માત્રથી જણાયેલો જ આનંદપ્રમોદ તે મુસાફરોને થાય છે. શીતળતા છે એટલે તેનાથી આનંદપ્રમોદ થાય છે એમ નથી, પરંતુ તાપ નથી માટે દાહ થતો નથી તેથી આનંદપ્રમોદ થાય છે. એમ હકીકત છે.

જૈન :- હે નૈયાયિક - એમ ન ચ = ન કહેવું, અર્થાત્ ઉપરોક્ત તમારું કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે પ્રતીતિભાષાત્ = તમારું કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. - અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે - જો તાપના અભાવ માત્રના નિમિત્તે જ આ અનુભવ થતો હોય તો “અહીં ઘડો નથી” એ વાક્યની જેમ “અહીં હવે અત્યારે તાપ નથી” એમ નિષેધમુખે બોધ થવો જોઈએ. પરંતુ-હાથ, હવે મારું શરીર શીતળ બની ગયું છે એવો વિધિમુખે બોધ થાય છે. તે થવો જોઈએ નહીં. જો રાત્રે તાપાભાવ માત્ર જ હોય તો અત્યારે- હવે તાપ નથી એમ નિષેધમુખે જ બોધ થવો જોઈએ. પરંતુ હવે સર્વત્ર ઠંડક છે. એમ વિધિરૂપે બોધ થવો જોઈએ નહિં અને વિધિરૂપે બોધ થાય છે. માટે રાત્રે શીતળતા છે. પરંતુ તાપાભાવ માત્ર નથી.

તથાત્વે હિ = રાત્રિમાં આનંદપ્રમોદનો અનુભવ શીતળતાજન્ય હોવાથી તમસ્ દ્રવ્ય હોવા છતાં પણ જો તમે તાપાભાવમાત્રને જ આ અંધકારનું જ્ઞાન કહેશો તો કોઈ પુરુષ એથી ઉલટું આલોકના પ્રત્યયમાં કહેશે તો તમે તેના મુખને વક નહીં કરી શકો એટલે કે દિવસે જે આલોકપ્રત્યય થાય છે તે પણ તમસૂના અભાવ માત્રથી જ સૂચિત છે. વાસ્તવિક આલોક જેવું કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહીં એવું બોલતા વાચાળ માણસના મુખને તમે રોકી શકશો નહીં, કારણ કે વિધિમુખે બોધ થતો હોય છતાં તમારી દૃષ્ટિએ તે ઈતરપદાર્થોના અભાવ માત્રથી જ બોધ થાય છે એમ તમે માનો છો. તેથી અંધકારમાં જેમ અહીં શીતળતા છે એમ વિધિમુખે બોધ થતો હોવા છતાં, તાપાભાવ માત્ર માનીને અંધકારને દ્રવ્ય ન માનતાં તેજનો અભાવમાત્ર માનવા પ્રેરાંઓ છો, તે જ રીતે દિવસે દાહ થાય છે એમ વિધિમુખે બોધ હોવા છતાં તમસૂનો અભાવ માત્ર માનીને આ આલોક જણાય છે એમ કહેનારા માણસના મુખને તમે રોકી શકશો નહીં. માટે શીતળતાના અનુભવથી“અને વિધિમુખે બોધ થતો હોવાથી અંધકાર એ નિયમા દ્રવ્ય જ છે.

નૈયાયિક :- જો શીતળસ્પર્શનો અનુભવ અંધકારદ્રવ્યના કારણે જ થતો હોય તો જેમ જેમ વધારે અંધકાર હોય તેમ તેમ ત્યાં વધારે તે શીતળતાનો બોધ થવો જોઈએ, તેથી અતિશય ગાઢ પણે બંધ કરાયા છે કપાટસંપુટ (બન્ને બારણાં) જેનાં એવાં અને (ગવલ) જંગલી પાડા, (ગુવલય) નીલકમળ, (કલકળ્ઠીકળ્ઠ) અને કોયલના કંઠ જેવા, (કાળકળ્કળ્કળ) ઘણા કાળા કાળા એવા અંધકારનો જાણે એક મહાસાગર હોય તેવા કારાગારમાં નખાયેલા પુરુષને અતિશય અંધારું હોવાથી અતિશય તે શીતળતાનો પ્રત્યય (બોધ) થવો જોઈએ.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! અમે જૈનો આ શીતળતાનો અનુભવ અંધકારથી થાય છે એમ માનીએ છીએ એટલે તું અમને આવો પ્રશ્ન કરે છે. પરંતુ તું અંધકાર દ્રવ્ય ન માનતો હોવાથી આ જ શીતળતાનો અનુભવ તાપાભાવ માત્રની માને છે. તેથી અમે તને પણ પુછીએ છીએ કે આવા ગાઢ કારાગારમાં નખાયેલા પુરૂષને “તાપાભાવ માત્રની નિમિત્તતા” હોતે છતે પણ તે શીતળતાનો અનુભવ સુતરાં (વધારે ગાઢ રીતે) ત્યાં કેમ થતો નથી ? તમારૂં માનેલું તાપાભાવમાત્ર કારણ તો ત્યાં પણ અત્યન્ત છે જ. તમે જ ઉત્તર આપો.

સારાંશ એ છે કે આ શીતળતાનો અનુભવ અમે જૈનો અંધકારથી માનીએ છીએ અને તમે નૈયાયિકો તાપાભાવમાત્રથી માનો છો, હવે ગાઢ અંધકારવાળા કેદખાનામાં પુરાયેલા પુરૂષને અંધકાર હોવા છતાં પણ વધારે વધારે શીતળતા કેમ અનુભવાતી નથી ? એમ અમને તમે પુછો છો પરંતુ તે જ પ્રશ્ન અમે તમને પુછીએ છીએ કે તાપાભાવ એવું તમારૂં માનેલું કારણ પણ તે કેદખાનામાં હોવા છતાં ગાઢ-ગાઢ શીતળતા કેમ અનુભવાતી નથી ? જે દોષ તમને પણ આવતો જ હોય તે દોષ અમને આપવો ઉચિત નથી. તેથી સમજવું જોઈએ કે આવા ગાઢ અંધકારવાળા કેદખાનામાં પુરાયેલા પુરૂષને જે અતિશય શીતળતાનો અનુભવ થતો નથી તેમાં “અંધકાર દ્રવ્ય નથી” એ કારણ નથી, પરંતુ બીજું કંઈક કારણ છે.

જળના સ્પર્શનો અનુભવ કરાવવામાં જેમ મંદ મંદ પવનની લહેરીઓનો સંબંધ જ કારણ છે તેની જેમ અંધકારના પરમાણુઓના શીતળ સ્પર્શનો અનુભવ કરાવવામાં પણ મંદ મંદ એવા પવનની લહેરીઓનો સંબંધ જ હેતુ છે. અને આવા ગાઢ બંધ કરેલા બારણાવાળા કેદખાનામાં અંધકાર પણ પુષ્કળ છે. તેના પરમાણુઓમાં શીતળતા પણ પુષ્કળ છે. પરંતુ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિ કરાવવામાં હેતુ બનનાર એવો મંદ મંદ આ પવન ત્યાં નથી. તેથી ત્યાં તે શીતળતાનો ગાઢ અનુભવ થતો નથી.

માટે સાચુ કારણ એ છે કે ત્યાં વાયુનામનું વ્યંજક દ્રવ્ય લહેરીઓ રૂપે નથી. પરંતુ અંધકારદ્રવ્યનો અભાવ એ કારણ નથી. અંધકાર તો દ્રવ્ય છે જ.

અનુમાનતોઽપિ તત્ર સ્પર્શપ્રતીતિઃ । તથાહિ - તમઃ, સ્પર્શવદ્, સ્વપત્ત્વાત્, પૃથ્વીવત્ । ન ચ રૂપવત્ત્વમસિદ્ધમ્, “અન્ધકારઃ કૃષ્ણોઽયમ્” ઇતિ કૃષ્ણાકારપ્રતિભાસાત્ । નનુ યદિ તિમિરં શ્યામરૂપપરિકલિતકલેવરં સ્યાત્, તદાવશ્યં સ્વપ્રતિભાસે આલોકમપેક્ષેત્ । કુવલય, કોકિલ-તમાલાદિ-કૃષ્ણવસ્તૂનામાલોકાપેક્ષવીક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ - તદ્

નાડકલઙ્કમ્, ઉલૂકાદીનામાલોકમન્તરેણાપિ તત્પ્રતિભાસનાત્ । અથાસ્મદાદિપ્ર-
તિભાસમપેક્ષ્યૈતદુચ્યતે, તદપિ ન પેશલમ્, યતો યદ્યપિ કુવલયાદિકમાલોક-
મન્તરેણાલોકયિતું ન શક્યતેડસ્મદાદિભિઃ, તથાડપિ તિમિરમાલોકયિષ્યતે, વિચિત્રત્વાદ
ભાવાનામ્ । ઇતરથા પીતાવદાતાદયોડપિ તપનીયમુક્તાફલપ્રમુખા નાલોકનિરપેક્ષવીક્ષણા
ઇતિ પ્રદીપચન્દ્રાદયોડપિ પ્રકાશાન્તરમપેક્ષેરન્ । ઇતિ સિદ્ધં તમો સ્થવત્ ।

તથા અનુમાનપ્રમાણથી પણ તે અંધકારમાં શીતળસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. તે
આ પ્રમાણે- અંધકાર (પક્ષ), સ્પર્શવાળું જ છે (સાધ્ય), રૂપવાળું હોવાથી (હેતુ), પૃથ્વીની
જેમ (દૃષ્ટાન્ત) જે જે રૂપવાનું હોય છે તે તે સ્પર્શવાનું પણ હોય જ છે જેમ કે માટી-
પથ્થર-સુવર્ણ ઇત્યાદિ (અન્યદૃષ્ટાન્ત), જે જે સ્પર્શવાનું નથી તે તે રૂપવાનું પણ નથી
જ, જેમ કે આકાશાદિ (વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત), આ તમસ્ પણ કૃષ્ણરૂપવાળું છે. (ઉપનય),
તેથી નિયમા સ્પર્શવાળું જ છે. (નિગમન).

નૈયાયિક :- અંધકારમાં સ્પર્શવત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે રૂપવત્ત્વ જે હેતુ મુકવામાં
આવ્યો છે અસિદ્ધ છે. કારણ કે પક્ષભૂત એવા અંધકારમાં રૂપવત્ત્વ હેતુ જણાતો નથી.
અને પક્ષમાં હેતુની અવૃત્તિ એ જ અસિદ્ધહેત્વાભાસ કહેવાય છે.

જૈન :- અમારો આ રૂપવત્ત્વ હેતુ અસિદ્ધ નથી. પક્ષમાં અવૃત્તિ નથી પરંતુ પક્ષવૃત્તિ
છે. “આ કાળુ કાળુ અંધારૂ દેખાય છે” એવા પ્રકારની કાળા કાળા રંગના આકારની
અંધકારમાં પ્રતીતિ સર્વજનમાં પ્રતીત છે.

નૈયાયિક :- જો તિમિર કૃષ્ણરૂપથી યુક્ત શરીરવાળું હોય તો પોતાનો પ્રતિભાસ
કરાવવામાં અવશ્ય આલોકની અપેક્ષા રાખત, કારણ કે નીલકમલ, કોયલ અને તમાલવૃક્ષ
વિગેરે કૃષ્ણવર્ણવાળી સર્વ વસ્તુઓ આલોકની અપેક્ષા પૂર્વક જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
કૃષ્ણવર્ણવન્તિ વસ્તૂનિ (પક્ષ), આલોકાપેક્ષવીક્ષણાનિ (સાધ્ય), રૂપવત્ત્વાત્ (હેતુ),
કુવલયાદિવત્ (દૃષ્ટાન્ત), જે જે વસ્તુઓ રૂપવાળી હોય છે તે તે આલોકની અપેક્ષાએ જ
સ્વપ્રતિભાસ કરે છે. જેમ કે કુવલયાદિ, અંધકાર પણ જો રૂપવાનું હોય તો આલોકવડે જ
દેખાવું જોઈએ, પરંતુ આલોક ન હોય ત્યારે જ દેખાય છે. આલોક હોય ત્યારે દેખાતું
નથી જ, માટે અંધકાર રૂપવાનું નથી. તેથી હે જૈન ! તમારો રૂપવત્ત્વ હેતુ પક્ષીભૂત એવા
અંધકારમાં નથી તેથી અવશ્ય અસિદ્ધહેત્વાભાસ છે જ.

જૈન :- તદનાડકલઙ્કમ્ = નૈયાયિકની ઉપરોક્ત વાત અકલંકિત (નિર્દોષ) નથી.
અર્થાત્ દોષથી ભરેલી છે. ધ્રુવડ આદિ પ્રાણીઓને (ધ્રુવડ-બીલાડી-ઉંદર-સર્પ આદિ

નિશાયર જીવોને) આલોક વિના પણ તે કૃષ્ણવર્ણવાણી વસ્તુઓનો પ્રતિભાસ થાય છે. રૂપવત્ત્વાત્ હેતુ સાધ્યાભાવવદ્ વૃત્તિ હોવાથી નૈયાયિકનું અનુમાન સવ્યભિચાર દોષવાળું છે. પરંતુ અકલંકિત નથી. અર્થાત્ નિર્દોષ નથી.

નૈયાયિક :- અમે જે ઉપર અનુમાન લખ્યું છે તે આપણા લોકોની અપેક્ષાએ આ અનુમાન કહ્યું છે. પરંતુ ઉલુકાદિની અપેક્ષાએ નહીં. આપણ લોકોને (મનુષ્યોને) રૂપવાળી સઘળી વસ્તુઓ આલોકાપેક્ષપૂર્વક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માટે અમારો હેતુ વ્યભિચારી નથી પરંતુ યથાર્થ છે.

જૈન :- નૈયાયિકની તે વાત પણ મનોહર નથી. કારણ કે જો કે કુવલયાદિ પદાર્થો આલોક વિના અમારાવડે દેખવાને માટે શક્ય નથી તથાપિ અંધકાર આલોકની અપેક્ષા વિના દેખી શકાશે. કારણ કે જગત્ના ભાવો ચિત્ર-વિચિત્ર છે. કોઈ પદાર્થો આલોક વિના ન દેખાય, અને કોઈ પદાર્થ આલોક વિના પણ દેખી શકાય છે.

જો એમ ન હોત અને આપણ લોકોને સર્વ પદાર્થો આલોકવડે જ દેખાય એવો આગ્રહ રાખીએ તો પીળા વર્ણવાલું સોનું અને (અવદાત) ઉજ્જવળ વર્ણવાળું પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો આલોકથી નિરપેક્ષપણે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, અર્થાત્ આલોક હોય તો જ દેખાય છે. તેથી પ્રદીપ-ચંદ્રાદિ પદાર્થો પણ પોતાનો પ્રતિભાસ કરાવવામાં અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા રાખનારા બનવા જોઈએ. પરંતુ તેમ નથી.

સારાંશ કે જેમ સુવર્ણ અને મોતી વિગેરે આલોકની અપેક્ષાપૂર્વક દૃષ્ટિગોચર થાય છે છતાં પ્રદીપ-ચંદ્રાદિ પદાર્થો આલોકથી નિરપેક્ષ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કારણ કે પદાર્થો ચિત્ર-વિચિત્ર સ્વભાવવાળા છે. તેમ નીલકમળાદિ પદાર્થો આલોકની અપેક્ષાએ જ દેખાય છે. છતાં તિમિર આલોક નિરપેક્ષ પણ જે દેખી શકાય છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તમસ્ અવશ્ય રૂપવાન્ જ છે. માટે અમારો જૈનોનો સ્પ્રવત્ત્વ હેતુ પક્ષવૃત્તિ હોવાથી અસિદ્ધહેત્વાભાસ નથી.

તથા તમો, સ્પ્રવત્, કાર્ણ્યવત્ત્વેન પ્રતીયમાનત્ત્વાત્, કુવલયવત્, ઇત્યતોઽપિ તત્ર રૂપવત્ત્વસિદ્ધિઃ । ન ચ્ચલુ અસ્ત્વં કુમ્ભાભાવાદિ કૃષ્ણાઘ્રાકારેણ કદાચિત્ પ્રતીય-માનમાલોકિતમ્ - ઇતિ સ્પ્રવત્ત્વસિદ્ધૌ ચ સિદ્ધં સ્પર્શવત્ત્વમ્ । તથા ચ તામસપરમાણૂનાં કાર્યદ્વ્યારમ્ભપ્રતિષેધોપન્યસ્તમસ્પર્શવત્ત્વં સ્વસ્થાસિદ્ધમ્, પરસ્ય તામસપરમાણૂ-નામપ્રસિદ્ધેરાશ્રયાસિદ્ધં ચેતિ સ્થિતમ્ ॥

તથા વળી અંધકારમાં રૂપવત્ત્વની પ્રતીતિ કરવા માટે આવા પ્રકારનું અનુમાન પણ

થાય છે. અંધકાર (પક્ષ), રૂપવાનુ છે (સાધ્ય), કાળાપ્રકારના વર્ણવાળા પણ પ્રતીતિ થતી હોવાથી (હેતુ), નીલકમળની જેમ (દૃષ્ટાન્ત), આ અનુમાનથી પણ તે અંધકારમાં રૂપવત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. જો અંધકાર પ્રકાશના અભાવાત્મક જ હોય તો તેની કાળા-કાળા રૂપવાળા પણ પ્રતીતિ થાય જ નહીં કારણ કે અભાવ એ કોઈ પદાર્થ જ નથી, તેથી તેમાં રૂપ હોય જ નહીં, તે તો રૂપરહિત જ હોય, જેમ રૂપરહિત એવા ઘટાભાવાદિ અભાવ કદાપિ કાળાવર્ણ રૂપે પ્રતીયમાન થતા કોઈવડે જોવાયા નથી. અને જોવાતા પણ નથી. તેવી રીતે અંધકાર પણ જો અભાવાત્મક જ હોત તો કૃષ્ણવર્ણવાળાપણે પ્રતીતિ થાત નહીં. પરંતુ કૃષ્ણવર્ણવાળાપણે પ્રતીતિ થાય છે. માટે અવશ્ય દ્રવ્યાત્મકપદાર્થ છે. પરંતુ અભાવરૂપ નથી.

આ રીતે તમસમાં રૂપવત્ત્વની સિધ્ધિ થઈ. તે હેતુ બરાબર સિધ્ધ થયે છે તે “સ્પર્શવત્ત્વ” એવું અમારું સાધ્ય પણ યથાર્થપણે જ સિધ્ધ થાય છે. એટલે તમસમાં રૂપવત્ત્વ હેતુ અને તેનાથી સિધ્ધ થનારું સ્પર્શવત્ત્વ સાધ્ય એમ બન્ને સિધ્ધ થાય છે.

તે કારણથી નૈયાયિકોએ તમસના પરમાણુઓમાં કાર્યદ્રવ્યની આરંભકતાનો નિષેધ કરનારો મુકેલો “અસ્પર્શવત્ત્વ” હેતુ સ્વરૂપાસિધ્ધહેત્વાભાસ બની જાય છે. કારણ કે હેતુનુ પક્ષમાં ન રહેવું એ જ સ્વરૂપાસિધ્ધનું લક્ષણ છે. જેમ શબ્દો, ગુણ:, ચાક્ષુષત્વાત્, રૂપવત્ત્વ અહીં જેમ ચાક્ષુષત્ત્વ હેતુ શબ્દ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી સ્વરૂપાસિધ્ધ બને છે તે જ રીતે નૈયાયિકોએ મુકેલો અસ્પર્શવત્ત્વ હેતુ પણ તામસપરમાણુઓમાં અવૃત્તિ છે માટે અવશ્ય નૈયાયિકોનો હેતુ સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે.

તથા વળી અમે જૈનો તો તામસપરમાણુઓ પુદ્ગલદ્રવ્ય છે એમ માનીએ છીએ એટલે અમને તો કોઈ હેત્વાભાસ થતો નથી. પરંતુ નૈયાયિકો તામસપરમાણુઓને દ્રવ્ય માનતા નથી આલોકનો અભાવમાત્ર રૂપે જ માને છે. છતાં તેમાં અસ્પર્શવત્ત્વ સિધ્ધ કરવા માટે જ્યારે અનુમાન લગાવે છે ત્યારે તેની પક્ષ તરીકે સ્થાપના કરે છે. તેથી અમારાથી પર એવા નૈયાયિકોને તામસપરમાણુઓની અપ્રસિધ્ધિ હોવાથી આશ્રયાસિધ્ધહેત્વાભાસ પણ થાય છે. જેમ કે ગગનારવિન્દં, સુરભિ, અરવિન્દત્વાત્, સરોજારવિન્દવત્ આ અનુમાનની જેમ જ તામસા: પરમાણવ:, અસ્પર્શવન્ત:, સ્પર્શવત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપલમ્ભાત્ ઈત્યાદિ કન્દલીકાર એવા શ્રીધરજીએ જે અનુમાન કહ્યું હતું તે અનુમાનમાં રજુ કરાયેલો તામસા: પરમાણવ: એ પક્ષ જ તેઓના મતે ગગનારવિન્દ ની જેમ સંસારમાં અસિધ્ધ હોવાથી તેઓને આશ્રયાસિધ્ધ હેત્વાભાસ પણ થશે જ. એમ સિધ્ધ થયું.

(૬) દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમપિ ન હેતુઃ । દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસ્ય તસ્મિન્ન-
સિદ્ધત્વેનૈકદેશાસિદ્ધતાપત્તેઃ । તત્પ્રસિદ્ધિર્હિ તસ્યાભાવસ્વતયા, અન્યતો વા કુતોઽ-
પ્યભિધીયતે ? નાદ્યઃ પક્ષઃ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસંગાત્-અભાવસ્વતાસિદ્ધૌ હિ તસ્ય દ્રવ્યા-
તિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધિઃ, તતોઽપિ સેતિ । અન્યહેતુતસ્તત્સિદ્ધૌ તુ સ એવાસ્તુ । કિમનેન
સિદ્ધોપસ્થાયિના કૃતકભક્તિભૃત્યેનેવ કર્તવ્યમ્ ?

અંધકારને અભાવાત્મક પદાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે “દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મથી અતિરિક્ત એવું કાર્યત્વ” આ હેતુ જો તમે રજૂ કરો તો તે હેતુ પણ સાધ્ય સાધવા માટે સમર્થ નથી. તમારું નૈયાયિકોનું કહેવું એવું છે કે ઘટ-પટાદિ જે કાર્ય છે તે દ્રવ્યાત્મકકાર્ય છે. ઘટ-પટાદિમાં નીલપીતાદિ જે ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે તે ગુણાત્મક કાર્ય છે. અને ઘટ-પટાદિમાં જે ઉત્કોષણાદિક્રિયા થાય છે તે કર્માત્મકકાર્ય છે અને આ ત્રણ જ પ્રકારના કાર્યો આ સંસારમાં ભાવાત્મક છે. બાકીના ત્રણ પદાર્થો સામાન્ય-વિશેષ અને સમાવેશ નિત્ય હોવાથી કાર્યાત્મક છે જ નહીં. એટલે જે જે દ્રવ્ય-ગુણથી અને કર્મથી ભિન્ન હોતે છે તે કાર્યાત્મક હોય છે તેનો અભાવમાં જ સમાવેશ થાય છે. કારણ કે દ્રવ્યાદિ ત્રણથી ભિન્ન હોવાથી દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં તેનો સમાવેશ થઈ શકે નહીં, અને કાર્યાત્મક હોવાથી સામાન્યાદિ ત્રણમાં તેનો સમાવેશ થઈ શકે નહીં. માટે અભાવમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. અંધકાર પણ દ્રવ્યાદિ ત્રણથી અતિરિક્ત છે અને આલોકના વિરહમાં ઉત્પન્ન થતું હોવાથી કાર્યાત્મક છે માટે અંધકારનો સમાવેશ અભાવમાં જ થાય છે. આ પ્રમાણે નૈયાયિકોનું કહેવું છે.

જૈન :- પરંતુ નૈયાયિકોની આ વાત યુક્તિસિદ્ધ નથી. કારણ કે હેતુમાં જે કાર્યત્વ એવું વિશેષ્ય છે તે અંધકારમાં સંભવે છે. પરંતુ તેનું જે વિશેષણ છે દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મથી અતિરિક્તત્વ, આ વિશેષણ સંપૂર્ણતયા અંધકારમાં સંભવતું નથી. માત્ર ગુણ અને કર્મથી અતિરિક્ત સંભવે છે પરંતુ દ્રવ્યથી અતિરિક્તત્વ આટલો વિશેષણનો એકભાગ (એકદેશ) અંધકારમાં સંભવતો નથી. કારણ કે અંધકાર એ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે. તેથી હેતુનો “દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ” આટલો એકદેશ તે અંધકારમાં અસિદ્ધ હોવાના કારણે હેતુમાં એકદેશની અસિદ્ધતાની આપત્તિ આવે છે. સ્વરૂપાસિદ્ધહેત્વાભાસ બને છે.

કારણ કે અંધકાર એ પણ પુદ્ગલોનો પિંડ હોવાથી, રૂપ અને સ્પર્શવાન્ હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યાત્મક જ કાર્ય છે. પરંતુ દ્રવ્યથી ભિન્ન કાર્ય નથી. વળી પ્રકાશની જેમ તેમાં પણ અણુસમૂહ છે. ચક્ષુસંયોગથી ગ્રાહ્ય છે. ઈત્યાદિ હેતુઓથી તે દ્રવ્યાત્મક જ કાર્ય છે. છતાં હે નૈયાયિકો ! તમે તે અંધકારમાં “દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ” જે હેતુ બતાવો છો તે હેતુની પ્રસિધ્ધિ કોના આધારે કરો છો ? (૧) શું તે અંધકાર અભાવાત્મક છે તેના વડે

તેને દ્રવ્યથી અતિરિક્ત કાર્ય કહો છો ? કે (૨) અન્ય કોઈ હેતુથી અંધકારને દ્રવ્યથી અતિરિક્ત કાર્યત્વ હેતુ જણાવો છો ?

પહેલો પક્ષ જો તમે કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં તમને પરસ્પરાશ્રય (અન્યોન્યાશ્રય) દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે - તમે પ્રથમ અંધકારનું અભાવાત્મક સાધ્ય સાધવા માટે જ “દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ” હેતુ રજૂ કર્યો છે. હવે જો આ હેતુની સિધ્ધિ અભાવાત્મક સાધ્યથી જ કરવાની હોય તો તે અભાવાત્મક સાધ્યની પ્રથમ સિધ્ધિ થશે પછી જ તે દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ હેતુની સિધ્ધિ થશે, અને તત્તોઽપિ = તે દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વની સિધ્ધિ થશે પછી જ તેનાથી જ સાંઈતિ = તે અંધકાર અભાવાત્મક છે એવા સાધ્યની સિધ્ધિ થશે. આ પ્રમાણે સાધ્ય સાધ્યમાનદશાવાળું હોવાથી સિધ્ધ નથી, તેથી હેતુ સિધ્ધ થશે નહીં, અને હેતુ સિધ્ધ થશે નહીં ત્યાં સુધી સાધ્ય સિધ્ધ થશે નહીં. એમ પરસ્પરાશ્રય દોષ આવશે. હવે જો અન્ય કોઈ બીજા હેતુથી તે દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ હેતુની સિધ્ધિ કરશો તો અંધકારને અભાવાત્મક સિધ્ધ કરવા માટે પ્રથમ “દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વ” હેતુ મુકવો અને પછી તે હેતુને સિધ્ધ કરવા માટે વળી અન્ય બીજો હેતુ મુકવો. તેના કરતાં તે અન્યહેતુ જ રજૂ કરવો જોઈએ. વચ્ચેના આ હેતુવડે સર્ચું. કારણ કે આ હેતુ નપુંસકતુલ્ય નિરર્થક જ છે. જેમ કાર્ય સિધ્ધ થયા પછી જ ઉપસ્થાયિ (હાજર) થનારા એવા કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિવાળા સેવકવડે કંઈ પ્રયોજન નથી. તેમ જો અન્યહેતુ લાવવો જ પડતો હોય તો તે અન્યહેતુથી જ સાધ્યસિધ્ધિ કરવી જોઈએ આ હેતુ નિરર્થક જ થશે. માટે એકદેશ અસિધ્ધ હેત્વાભાસ હોવાથી હે નૈયાયિક ! તારો આ હેતુ પણ યથાર્થ નથી.

(૭) આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાધીયઃ, ન હિ યો યદ્વિરોધી, સ તદભાવસ્વભાવ એવ, વારિ-વૈશ્વાનરયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તેઃ । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધ-સ્તિમિરસ્યાઽભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેતઃ ન વધ્યઘાતકભાવઃ । સ ચ ભાવા-ભાવયોરેવ સમ્ભવી, ન પુનર્દ્વયોરપિ ભાવયોઃ । તદિદ્દહાઽલોકાનવકાશે સત્યેવ સમુજ્જૃમ્ભ-માણસ્યાન્ધકારસ્યાભાવરૂપતા એવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ - તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ વધ્યઘાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂરિતે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રભાપ્રાગ્ભારેણ તિમિરનિકુરમ્બાઢમ્બરવિઢમ્બનાત્ ॥

નૈયાયિક :- અંધકાર એ અભાવાત્મક છે એ વાત સિધ્ધ કરવામાં અમે “આલોકવિરોધિત્વ” એ હેતુ મુકીશું. અંધકાર એ આલોકનો (પ્રકાશનો) વિરોધી હોવાથી આલોકના અભાવ સ્વરૂપ છે. પરંતુ વાસ્તવિક કોઈ દ્રવ્ય નથી. એમ અમે કહીશું.

જૈન :- તમારો “આલોકવિરોધિત્વ” આ હેતુ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે “જે પદાર્થ જેનો વિરોધી હોય તે પદાર્થ અભાવાત્મક હોય એવો નિયમ નથી. જો એવો નિયમ માનશો તો પાણી અને અગ્નિ આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી બન્નેને અભાવતા માત્ર માનવાની આપત્તિ આવશે.

પાણી એ અગ્નિનો વિરોધી હોવાથી પાણી એ કોઈ દ્રવ્ય નથી માત્ર અગ્નિનો અભાવ જ છે એમ માનવું પડશે અને અગ્નિ એ પાણીનો વિરોધી હોવાથી અગ્નિ એ પણ કોઈ દ્રવ્ય નથી. માત્ર પાણીના અભાવસ્વરૂપ છે એમ માનવું પડશે. આવી વાત સંસારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે.

નૈયાયિક :- “વિરોધ” બે જાતનો હોય છે. (૧) સહાનવસ્થાન અને (૨) વધ્યઘાતકભાવ. બે વસ્તુઓનું સાથે ન જ રહેવું તે પ્રથમ સહાનવસ્થાનવિરોધ, અને એકનો નાશ કરીને જ બીજો આવે તે વધ્યઘાતકભાવવિરોધ.

અમે નૈયાયિકોએ તિમિરની અભાવસ્વભાવતા સિધ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે જે “વિરોધ” કહ્યો છે તે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહ્યો છે. પરંતુ વધ્યઘાતકભાવવાળો વિરોધ કહ્યો નથી. કારણ કે સ ચ = તે સહાનવસ્થાનવાળો વિરોધ, ભાવ અને અભાવ એમ બેની વચ્ચે હોય છે. પરંતુ ભાવાત્મક એવા બે પદાર્થોમાં આ સહાનવસ્થાનવિરોધ સંભવતો નથી. જેમ કે ઘટ અને ઘટાભાવ, પટ-પટાભાવ, તન્તુ-તન્ત્વભાવ, આ કદાપિ સાથે રહેતા નથી. જ્યાં ઘટ હોય ત્યાં ઘટાભાવ ન જ હોય અને જ્યાં ઘટાભાવ હોય ત્યાં ઘટ ન જ હોય. એ જ રીતે પટ અને પટાભાવ તથા તન્તુ અને તન્ત્વભાવ પરસ્પર સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધવાળા છે. તેમાં ઘટ ભાવાત્મક છે અને ઘટાભાવ અભાવાત્મક છે. પરંતુ ઘટ-પટ આ બન્ને ભાવાત્મક હોવાથી સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ ત્યાં નથી કારણ કે ઘટ અને પટ સાથે રહી શકે છે. તેની જેમ અહીં પણ આલોકનો જ્યાં જ્યાં અનવકાશ હોય ત્યાં જ રહેનારા અંધકારની અભાવ સ્વરૂપતા માનવી એ જ શ્રેયસ્કર છે. ઘટ ન હોય ત્યાં જ રહેનારા ઘટાભાવની જેમ અભાવસ્વભાવતા મનાય છે તેમ આલોક ન હોય ત્યાં જ રહેનારા અંધકારને પણ દ્રવ્ય ન માનતાં આલોકના અભાવસ્વરૂપ જ માનવો ઉચિત છે.

જૈન :- નૈયાયિકની ઉપરની વાત અપવિત્ર (મિથ્યા) છે. કારણ કે અહીં આલોક અને અંધકારની વચ્ચે સહાનવસ્થાનરૂપ જ વિરોધ છે અને વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ નથી આ વાત સત્ય નથી. ત્યાં પણ એટલે આલોક-અંધકાર વચ્ચે પણ વધ્યઘાતકભાવવાળો જ વિરોધ છે. જેમ પાણી અને અગ્નિ પરસ્પર વધ્યઘાતકભાવ વાળા હોવા છતાં બન્ને

દ્રવ્યો છે. પરંતુ અભાવસ્વરૂપ નથી. તેવી જ રીતે આલોક અને અંધકાર વચ્ચે પણ વધ્યઘાતકભાવવાળો વિરોધ હોવા છતાં પણ બન્ને દ્રવ્યો જ છે. એમ સિદ્ધ થાય છે.

અતિશય ગાઢ અંધકારથી ભરપૂર ભરેલા રસ્તા ઉપર ચારે તરફ ફેલાતા દીપકની પ્રભાના તેજપુંજવડે અંધકારના સમૂહનો આડંબર વિનાશ પામતો દેખાતો હોવાથી. એટલે કે ચોતરફ ગાઢ અંધકાર ફેલાયેલો હોય અને તે જ વખતે જો દીપક કરવામાં આવે તો પાણીથી જેમ અગ્નિ બુઝાય તેમ અંધકાર નાશ પામતો જગમાં દેખાય જ છે. માટે આલોક એ ઘાતક છે અને અંધકાર એ વધ્ય છે. તે બન્ને વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ છે જ. અને વધ્યઘાતકભાવ ભાવાત્મક બેની વચ્ચે હોય છે. ઉંદર-બીલાડીની જેમ, તેથી આ બન્ને દ્રવ્યો જ છે.

(૮) ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽપ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્ભાવાત્ । તથાહિ- ભાવસ્ત્વં તમઃ, ઘનતરનિકરલહરિપ્રમુખશબ્દૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય, તથાહિ -

રહઃસંકેતસ્થો ઘનતરતમઃપુઞ્જપિહિતે,
વૃથોન્મેષં ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પથિ પથિ ।
ચટત્કારાદત્પાદપિ નિભૃતસંપ્રાપ્તમણી,
ભ્રમદ્ભ્રામ્યદ્બાહુર્દમદમિકયોત્તામ્યતિ યુવા ॥૧॥

તથા હે નૈયાયિક ! અંધકારને અભાવાત્મક સાધવા માટે તમે “ભાવરૂપતા-પ્રસાધકપ્રમાણાભાવ” નામનો આઠમો હેતુ કદાચ કહો તો તે પણ તમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. તમારું કહેવું એમ છે કે અંધકાર એ ભાવાત્મક દ્રવ્ય છે. એવા પ્રકારની તેની ભાવાત્મક સ્વરૂપતાને સાધી આપે એવાં કોઈ પ્રમાણો મળતાં નથી. તેથી અમે અંધકારને અભાવાત્મક દ્રવ્ય માનીએ છીએ. તો હે નૈયાયિક ! તમારી આ વાત તદ્દન અસિદ્ધ છે. કારણ કે તે અંધકારને ભાવાત્મક દ્રવ્ય તરીકે સાધી આપે તેવાં અનુમાનપ્રમાણો છે જ. તે અનુમાન પ્રમાણો આ પ્રમાણો છે -

તમઃ (પક્ષ), ભાવરૂપં (સાધ્ય), ઘનતર, નિકર, લહરી-પ્રમુખ શબ્દૈર્વ્યપદિશ્ય-માનત્વાત્ (હેતુ), અંધકાર એ ભાવાત્મક દ્રવ્ય છે. ઘનતર, નિકર અને લહરી વિગેરે શબ્દોવડે વ્યપદેશ કરાતો હોવાથી, આજે અંધારું ઘણું જ ઘનતર છે અર્થાત્ ગાઢ અંધારું છે. તથા અંધકારનો પુંજ છે. અંધકારની લહરીઓ શીતળ લાગે છે. ઈત્યાદિમાં આવા પ્રકારના શબ્દપ્રયોગો થાય છે. ઘનતર આદિ શબ્દોવડે જેનો જેનો વ્યવહાર કરાય છે. તે

નિયમા ભાવાત્મક દ્રવ્ય જ હોય છે, જેમ કે આલોક, અને જે જે ભાવાત્મક દ્રવ્યો હોતાં નથી તેમાં ઘનતર આદિ શબ્દોનો વ્યપદેશ હોતો નથી. જેમ કે ઘટાભાવાદિ, માટે અંધકાર એ ભાવાત્મક દ્રવ્ય જ છે.

અમે જૈનોએ રજુ કરેલું આ જે અનુમાન છે અને તેમાં અમે “ઘનતરનિકરલહરી-પ્રમુખશબ્દૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્” એવો જે હેતુ મુક્યો છે તે હેતુની અસિધ્ધિ છે એમ હે નૈયાયિક ! ન કહેવું. અર્થાત્ અમારો જૈનોનો હેતુ પક્ષમાં અવૃત્તિ થવા રૂપ સ્વરૂપાસિધ્ધિ હેત્વાભાવ થતો નથી. તે આ પ્રમાણે -

સંકેત કરાયેલા એવા એકાન્ત સ્થાનમાં ગુમપણે ઉભો રહેલો એવો, અતિશય ગાઢ અંધકારના પુંજથી ભરપુરપણે વ્યાપ્ત એવા માર્ગે માર્ગે (પ્રતિમાર્ગે) નિમેષ વિનાની નજરને વારંવાર ફોગટ નાખતો (એકીટસે પ્રતિમાર્ગે વારંવાર ફોગટ જોતો) એવો, અલ્પ એવા પણ સળવળાટથી અવશ્ય રમણી આવી પહોંચી છે એવા પ્રકારના ભ્રમથી બાથોડીયાં ભરતી બાહુ છે જેની એવો આ યુવાન્ પુરૂષ ઉત્સુકતાથી પીડાય છે. ॥૧॥ અહીં અંધકારને ઘનતર શબ્દથી વ્યપદિષ્ટ કરેલ છે.

पर्यस्तो दिवसस्तटीमयमटत्यस्ताचलस्यांशुमान्,
सम्प्रत्यङ्कुरिताऽन्धकारनिकरैर्लम्बाऽलका द्यौरभूत् ।

एहान्तर्विश वेश्मनः प्रियसखि ! द्वारस्थलीतोरण-

स्तम्भाऽऽलम्बितबाहुवलि ! रुदती किं त्वं पथः पश्यसि ? ॥२॥

દિવસ પૂર્ણ થયેલ છે. આ સૂર્ય અસ્તાચલપર્વતના ટોચે જઈ રહ્યો છે. હમણાં જ ચોતરફ ફેલાયેલા એવા અંધકારના સમૂહવડે આકાશરૂપી રમણી જાણે (કાળા કાળા ભ્રમર એવા) લાંબા વાળવાળી થઈ હોય એમ દેખાય છે. તેથી હે પ્રિયસખિ ! તું અહીં આવ, ઘરની અંદર પ્રવેશ કર, બારણાની ભૂમિ ઉપરના તોરણના થાંભલે ટેકવી છે બાહુવેલ જેણીએ એવી હે સખી ! રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે ? અહીં નિકર શબ્દથી અંધકારનો વ્યપદેશ કરેલ છે. ॥૨॥

तिमिरलहरी गुर्वीमुर्वी करोतु विकस्वरां, हरतु नितरां, निद्रामुद्रं, क्षणाद् गुणिनां गणात् ।
तदपि तरणे ! तेजःपुञ्जः, प्रियो न ममैष ते, किमपि तिरयन्, ज्योतिश्चक्रं स्वजातिविराजितम् ॥३॥

હે સૂર્યદેવ ? તમે અંધકારની લહરીઓથી ભારે બનેલી આ પૃથ્વીને જો કે વિકસ્વર કરો છો, તથા ગુણવાન્ પુરૂષોના સમૂહમાંથી ક્ષણમાત્રમાં નિદ્રાની મુદ્રાને અતિશય હરો છો, તમારાં આ બે કાર્યો અતિશય ઘણાં સારાં છે. તથાપિ પોતાના જાતિભાઈ તરીકે

સુશોભિત એવા (ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને તારાસ્વરૂપ શેષ) જ્યોતિશ્યક્રને તમે કંઈક અંશે પણ નિસ્તેજ કરો છો તેથી તમારો આ તેજપુંજ મને પ્રિય લાગતો નથી. અહીં લહરી શબ્દથી અંધકારનો વ્યપદેશ કર્યો છે. ॥૩॥

આ પ્રમાણે ઘનતર, નિકર અને લહરી આદિ શબ્દોવડે અંધકારનો વ્યપદેશ થતો હોવાથી અંધકાર એ અવશ્ય ભાવાત્મક દ્રવ્ય જ છે પરંતુ અભાવાત્મક નથી.

ઔપચારિક એવાયં તત્ર તદ્વ્યપદેશ इति चेत्-नैवम्-एतदभावरूपताप्रसिद्धिं विना घनतरादिव्यपदेशस्य भावरूपमुख्यार्थबाधाविस्हेण तस्यौपचारिकत्वाऽयोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य तमसो भावरूपतैव प्रसिद्ध्यति । न खलु कुम्भाद्यभावस्तथाप्रकारोपचारगोचर-चारितामास्तिष्णुते, तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात् ॥

નૈયાયિક :- હે જૈન ! અંધકારમાં ઘનતર-નિકર અને લહરી આદિ શબ્દોનો જે વ્યપદેશ તમે ઉપર જણાવ્યો છે તે વ્યપદેશ તે અંધકારમાં જે થાય છે આ ઔપચારિક જ છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક નથી, કાલ્પનિક છે. તેથી અંધકાર ભાવાત્મક સિધ્ધ થતો નથી.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! આ પ્રમાણે તમારે કહેવું નહીં, કારણ કે આ અંધકારની અભાવાત્મકતા સિધ્ધ કર્યા વિના આ ઘનતરાદિનો વ્યપદેશ ભાવસ્વરૂપતારૂપ મુખ્ય અર્થ સ્વીકારવામાં કોઈ પણ જાતની બાધા (દોષ) ન હોવાથી તે વ્યવહાર ઔપચારિક છે એમ કહી શકાય નહીં. મુખ્ય અર્થ સ્વીકારવામાં જો કોઈ પણ જાતની બાધા આવતી હોય તો જ ઔપચારિકતા સ્વીકારાય. અહીં કોઈ બાધા નથી. માટે ઔપચારિકતા નથી.

અથવા તથાત્વેऽपि = માની લો કે આ વ્યપદેશ તેમ જ છે અર્થાત્ ઔપચારિક જ છે તો પણ તે તમસૂની ભાવાત્મકતા જ સિધ્ધ થશે. કારણ કે જે બે ભાવાત્મક પદાર્થો હોય છે ત્યાં જ એક ભાવાત્મક પદાર્થમાં કોઈ ધર્મથી સદૃશતા હોવાના કારણે બીજા ભાવાત્મક પદાર્થનો ઉપચાર કરાય છે. જેમ કે “अग्निरेवायं माणवकः” આ માણસ અગ્નિ જ છે. અહીં અગ્નિમાં જેમ દાહાત્મકતા છે તેમ માણવકમાં ગુસ્સો છે. તેથી માણવકમાં અગ્નિનો ઉપચાર કરાય છે પરંતુ બન્ને ભાવાત્મક છે તો જ ઉપચાર કરાય છે. એવી જ રીતે “सिंहोऽयं माणवकः” “गङ्गायां घोषः अस्ति” ઈત્યાદિ માણવકમાં બળવત્તરતાથી સિંહનો ઉપચાર, ગંગાતટમાં શીતળતા અને પવિત્રતાથી ગંગાનો ઉપચાર કરાય છે. તેમ અહીં ઉપચાર માનશો તો પણ અંધકાર ભાવાત્મક દ્રવ્ય જ સિધ્ધ થશે. કારણ કે ભાવાત્મક દ્રવ્યમાં જ સાદૃશ્યતાથી ઈતરદ્રવ્યનો ઉપચાર થાય છે, પરંતુ કુંભાભાવાદિ જે જે અભાવાત્મક છે. તે તે તેવા પ્રકારના ઉપચારના વિષયની આચરણને

પામતા નથી. કારણ કે તે પદાર્થો જ ન હોવાથી ઉપચાર કરવામાં કારણભૂત એવી સાદૃશ્યતાદિ હોતી નથી. જો કોઈ પદાર્થ હોય તો તેમાં સાદૃશ્યતા વિચારી શકાય, પરંતુ જો પદાર્થ જ નથી, અર્થાત્ ધર્મી જ નથી તો પછી તેમાં ઈતરદ્રવ્યની સાથેનો સાદૃશ્યધર્મ ક્યાંથી આવવાનો છે ? ધર્મી વિના ધર્મ હોઈ શકે નહીં. માટે આ વ્યપદેશ ઔપચારિક કહેશો તો પણ અંધકાર એ ભાવાત્મક જ દ્રવ્ય સિધ્ધ થાય છે. પરંતુ અભાવાત્મક સિધ્ધ થતું નથી જ.

તથા નાભાવસ્ત્મં તમઃ, પ્રાગભાવાદ્યસ્વભાવત્ત્વાત્, વ્યોમવત્ । ન ચાયમપિ હેતુરસિદ્ધઃ । તથાહિ - આલોકસ્ય પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ, ઇતરેતરાભાવઃ, અત્યન્તાભાવો વા તમો ભવેત્ ? આદ્યે એકસ્ય અનેકસ્ય વાઽયં તત્ સ્યાત્ ? ન તાવદેકસ્યાલોકસ્ય પ્રાગભાવસ્તમઃ, પ્રદીપાલોકેનેવ પ્રભાકરાલોકેનાપિ તસ્ય નિવર્ત્યમાનત્વાત્ । યસ્ય હિ યઃ પ્રાગભાવઃ, સઃ તેનૈવ નિવર્ત્યતે, યથા ષટપ્રાગભાવઃ પટેનૈવ, નાપ્યનેકસ્ય, એકેન નિવર્ત્યમાનત્વાત્ ષટપ્રાગભાવવદેવ । ન ચ વાચ્યમ્ - “પ્રત્યાલોકં સ્વસ્વનિવર્તનીયસ્ય તમસો ભેદાત્ પ્રદીપાદિના નિવર્તિતેઽપિ તમોવિશેષે પૂષાદિનિવર્તનીયં તમોઽન્તરં તદા તદભાવાદ્ ન નિવર્તતે - ઇત્યેકેન નિવર્ત્યમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધઃ” ઇતિ, પ્રદીપાદિનિવર્તિ-તતમસિ પ્રદેશે-દિનકરાદિનિવર્તનીયસ્ય તમોઽન્તરસ્યોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાઽનુપલબ્ધેઃ, સંપ્રતિપત્રવત્ । યદિ ચેદં પ્રાગભાવસ્વભાવં સ્યાત્, તદા પ્રદીપપ્રભાપ્રબન્ધપ્રધ્વંસેઽસ્યોત્પત્તિર્ન સ્યાત્ । અનાદિત્વાત્ પ્રાગભાવસ્ય ॥

તથા વળી હે નૈયાયિક ! અંધકાર એ અભાવાત્મક નથી પરંતુ ભાવાત્મક દ્રવ્ય છે તે માટે બીજું અનુમાન પણ આ પ્રમાણે છે અંધકાર એ (પક્ષ), અભાવાત્મક નથી (સાધ્ય), આલોકના પ્રાગભાવાદિ ચાર પ્રકારના અભાવોમાંથી કોઈ એક પણ અભાવસ્વરૂપતાનો સ્વભાવ ન ઘટતો હોવાથી (હેતુ), આકાશની જેમ (દૃષ્ટાન્ત),

જ્યાં જ્યાં પ્રાગભાવાદિ ચાર પૈકી એક પણ પ્રકારની આલોકની અભાવસ્વભાવતા ઘટતી ન હોય ત્યાં ત્યાં અભાવસ્વરૂપતા હોતી નથી જેમ આકાશ, એ આલોકના અભાવાત્મક નથી તેમ અહીં અંધકારમાં પણ સમજવું. અમારો જૈનોનો આ હેતુ અસિધ્ધ છે એમ હે નૈયાયિક ! ન કહેવું. કારણ કે જો આ અંધકાર આલોકના અભાવસ્વભાવતાવાળો હોય તો કહો કે આ અંધકાર આલોકના શું પ્રાગભાવાત્મક છે ? શું પ્રધ્વંસાભાવાત્મક છે ? શું ઈતરેતરાભાવાત્મક (અન્યોન્યાભાવાત્મક) છે ? કે શું અત્યન્તાભાવાત્મક છે ? તમારા મતે અભાવ ચાર પ્રકારના છે. હવે હે નૈયાયિક ! કહો કે આ અંધકાર એ આલોકના કયા પ્રકારના અભાવસ્વરૂપ છે ?

જો આદ્ય પક્ષ કહો એટલે કે આ અંધકાર એ આલોકના પ્રાગભાવાત્મક છે એમ જો કહો તો અમે જેનો તમને પુછીએ છીએ કે આ અંધકાર એ શું એક આલોકના પ્રાગભાવાત્મક છે ? કે અનેક આલોકના પ્રાગભાવાત્મક છે ? હવે જો આ અંધકાર એક આલોકના પ્રાગભાવાત્મક છે એમ તમે કહેશો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે ધારો કે આ અંધકાર પ્રદીપના આલોકના અભાવાત્મક માનો તો પ્રદીપનો આલોક આવે ત્યારે જ નિવર્તમાન થવો જોઈએ, પરંતુ પ્રદીપના આલોકની જેમ જ ચંદ્ર-સૂર્ય વિગેરેના આલોકવડે પણ તે અંધકાર નિવર્તમાન થતો અનુભવાય જ છે. હકીકત તો આ સંસારમાં એવી હોય છે કે જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાવડે જ નિવર્તમાન થાય, જેમ કે પટનો પ્રાગભાવ પટ આવે ત્યારે જ નિવર્તમાન થાય છે. પરંતુ ઘટ આવવાથી તે પટપ્રાગભાવ નિવર્તન પામતો નથી. તેથી જો આ અંધકાર પ્રદીપાલોકનો પ્રાગભાવ હોત તો તેના વડે જ નિવર્તન પામત, પરંતુ અન્ય આલોકવડે નહીં, એવી જ રીતે આ અંધકાર જો ચંદ્રના આલોકનો પ્રાગભાવ હોત તો ચંદ્ર આવે ત્યારે જ નિવર્તન પામે, અન્યથા નહીં પરંતુ એમ બનતું નથી. તેથી આ અંધકાર કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ છે એમ તમે કહી શકશો નહીં.

હવે હે નૈયાયિક ! તમે કદાચ એમ કહો કે - આ અંધકાર એ અનેક આલોકના અભાવાત્મક છે. તો તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે કોઈ પણ એક આલોક આવે તો પણ તે અંધકાર નિવર્તમાન થતો દેખાય છે. પટના પ્રાગભાવની જેમ જ. સારાંશ એ છે કે જો આ અંધકાર અનેક આલોકના અભાવાત્મક જ હોય તો અંધારી રાત્રિમાં માત્ર એક પ્રદીપ જ લાવવામાં આવે તો પણ અંધકાર નિવર્તમાન થતો જે દેખાય છે તે ન દેખાવો જોઈએ. કારણ કે જે જેનો અભાવ હોય તે આવે છતે જ તેનું નિવર્તન થાય જેમ પટનો પ્રાગભાવ પટ આવે તો જ નિવર્તન થાય, તેમ રાત્રિનું અંધારું જો અનેક આલોકના અભાવાત્મક જ હોય તો પ્રદીપ-ચંદ્ર-સૂર્યાદિ અનેક આલોક જ્યારે આવે ત્યારે જ નિવર્તમાન થવું જોઈએ, માત્ર એક પ્રદીપવડે નહીં, અને માત્ર એક પ્રદીપવડે અંધકાર નિવર્તમાન થાય તો છે જ. માટે આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! તમે અમારો આશય બરાબર સમજ્યા નથી. કારણ કે અમે પ્રત્યેક પ્રકાશવાર પોત-પોતાનાવડે દૂર કરવા લાયક એવા અંધકારના (અનેક) ભેદો માનતા હોવાથી રાત્રિમાં ગાઢ અંધકારમાં અનેકવિધ અંધકાર છે. તેમાંથી પ્રદીપાદિ કોઈ એક પ્રકાશક આલોક આવે ત્યારે તે એક આલોકવડે તેના સંબંધી નિવર્તનને યોગ્ય એવું તમોવિશેષ નિવર્તન પામવા છતાં પણ સૂર્ય-ચંદ્ર-આદિવડે (પૂર્ણ એટલે સૂર્ય) નિવર્તન કરવા યોગ્ય એવું બીજું તમસ્ ત્યાં છે જ. કારણ કે જ્યારે રાત્રિમાં પ્રદીપ લાવો છો તે

કાળે ત્યાં તે (ચંદ્ર-સૂર્યાદિ) ન આવેલા હોવાથી તેનાથી નિવર્તનીય એવાં અન્યતમસુ નિવર્તન પામતાં નથી. માટે એક પ્રદીપાદિવડે જ અંધકાર નિવર્તન પામે છે એવો તમારો જૈનોનો હેતુ અસિધ્ધ છે. કારણ કે એક પ્રકાશક પ્રદીપાદિ આવવા છતાં ઈતરપ્રકાશકવડે જ નિવર્તનીય એવાં અનેક અંધકાર તે સમયે ત્યાં નિવર્તન પામતાં નથી.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! ઇતિ ન વાચ્યમ્ = આવું ન કહેવું. કારણ કે પ્રદીપાદિ કોઈ એક પ્રકાશકવડે દૂર કરાયો છે અંધકાર જ્યાં એવા પ્રદેશમાં સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ઈતર પ્રકાશકવડે નિવર્તનને યોગ્ય એવા, ઉપલબ્ધિલક્ષણ પ્રાપ્ત એવા (એટલે કે દેખાવાને યોગ્ય એવા) આ અંધકારની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. વર્તમાન કાળની જેમ. સારાંશ એ છે કે જેમ દિવસે સૂર્ય માત્રવડે અંધકાર દૂર કરાયે છે તે ઈતર એવા ચંદ્ર-પ્રદીપાદિવડે નિવર્તનીય એવા અંધકારો વર્તમાનકાળે એટલે દિવસે દેખાતા નથી. તેથી તે અંધકારો ત્યાં નથી. જો હોત તો તે અંધકારો ઉપલબ્ધિલક્ષણવાળા હોવાથી દેખાવા જોઈએ, પરંતુ દેખાતા નથી માટે છે જ નહીં, તે જ પ્રમાણે રાત્રિમાં પણ એક પ્રદીપ માત્રવડે અંધકાર નાશ કરાયે છે તે જો ઈતર-ઈતર અંધકાર ભિન્ન ભિન્ન હોત તો તે ટાઈમે રાત્રિસમયે દેખાવા જ જોઈએ, પરંતુ પ્રદીપ આવે ત્યારે તે અંધકારો દેખાતા નથી. માટે અંધકારોમાં આવો પ્રતિનિવર્તમાનરૂપ ભેદ નથી.

વળી હે નૈયાયિક ! તમને બીજો પણ એક દોષ આવે છે. કે જો આ અંધકાર આલોકના પ્રાગભાવસ્વભાવવાળો હોય તો પ્રદીપની પ્રભાની ધારાનો જ્યારે વિનાશ થાય અર્થાત્ દીપક બુઝાઈ જાય ત્યારે ફરીથી આ અંધકારની જે ઉત્પત્તિ થાય છે તે થવી જોઈએ નહીં. કારણ કે તમારામતે પ્રાગભાવ અનાદિ (આદિ રહિત) જ હોય છે. માટે પણ આ અંધકાર આલોકના પ્રાગભાવાત્મક નથી.

નાપ્યાલોકસ્ય પ્રધ્વંસાભાવસ્તમઃ, નિવર્ત્યમાનત્વાત્, તસ્યૈવ પ્રાગભાવવત્ ।

અંધકાર એ આલોકના પ્રધ્વંસાભાવાત્મક પણ નથી. કારણ કે અંધકાર એ નિવર્તન પામતો હોવાથી, તે આલોકના જ પ્રાગભાવની જેમ, જે જે નિવર્તમાન (વિનાશ પામનાર અર્થાત્ વિનાશી) હોય છે. તે તે પ્રધ્વંસાભાવાત્મક હોતા નથી. જેમ આ જ આલોકનો પ્રાગભાવ. નૈયાયિકોના મતે પ્રાગભાવ અનાદિ સાન્ત છે. ત્યાં સાન્ત હોવાથી અન્તવાળો છે. અર્થાત્ વિનાશી છે. અને પ્રધ્વંસાભાવ સાદિ અનંત છે એટલે કે જે જે પ્રધ્વંસાભાવાત્મક હોય છે તે અનંત હોવાથી વિનાશ હોઈ શકે નહીં. જ્યારે અંધકાર તો પ્રદીપ-ચંદ્ર-સૂર્ય આવે ત્યારે ત્યારે નિવર્તમાન હોવાથી અંત પામે છે. માટે અનંત કહેવાય નહીં. તેથી તે

અંધકાર પ્રધ્વંસાભાવાત્મક કહી શકાય નહીં. અહીં ટીકાકારશ્રીએ “તે જ આલોકના પ્રાગભાવ”નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. પરંતુ ઘટ-પટ આદિ કોઈ પણ પદાર્થના પ્રાગભાવનું દૃષ્ટાન્ત અહીં સંભવી શકે છે. કારણ કે જે કોઈ પ્રાગભાવ હોય તે અનાદિ-સાન્ત હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવાત્મક બની શકે નહીં. તેમ અંધકાર પણ વિનાશી હોવાથી આલોકના પ્રધ્વંસાભાવાત્મક માની શકાય નહીં.

નાપીતરેતરાભાવઃ, તસ્ય પ્રસૂતેઽપિ પ્રચળ્ડે માર્તણ્ડીયે તેજસિ સદ્ભાવેન તમિ-
સ્ત્રાયમિવ વાસરેઽપિ તમઃ- પ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

વળી હે નૈયાયિક ! આ અંધકાર આલોકના અન્યોન્યાભાવ સ્વરૂપ પણ નથી. કારણ કે જે જેના અન્યોન્યાભાવાત્મક હોય છે. તે બન્ને પદાર્થો સાથે ભાવાત્મકપણે દેખાય છે. જેમ ઘટ એ પટના અને પટ એ ઘટના અન્યોન્યાભાવાત્મક છે. તેથી ઘટ-પટ બન્ને સાથે રહી શકે છે. તેમ અહીં પણ જો અન્યોન્યાભાવ માનશો તો પ્રચંડ એવું સૂર્યસંબંધી તેજ આ જગતમાં જ્યારે વ્યાપ્ત થયું હોય ત્યારે દિવસે પણ તસ્ય = તે અંધકાર સદ્ભૂત હોવાના કારણે રાત્રિની જેમ (દિવસે પણ) તેવું જ ગાઢ તે અંધારું દેખાવાપણાનો પ્રસંગ આવશે. ઘટ-પટ અરસપરસ અન્યોન્યાભાવાત્મક હોવા છતાં સાથે હોય છે તેમ દિવસે સૂર્યસંબંધી તેજ પ્રસૂત હોવા છતાં દિવસે જ રાત્રિની જેવું અંધારું તેજની સાથે જ રહેવું જોઈએ. પરંતુ રહેતું નથી. માટે અન્યોન્યાભાવ પણ નથી.

નાપ્યાલોકસ્યાત્યન્તાભાવસ્તમઃ, તસ્ય સ્વકારણકલાપોપનિપાતકાલે સમુત્પદ્યમા-
નત્વાત્ । ઇતિ પક્ષાષ્ટકેનાપ્યઘટમાનત્વાદ્ નાનુમાનિક્યપિ તમસોઽભાવરૂપતાસ્વીકૃતિઃ ॥

તથા વળી હે નૈયાયિક ! આ અંધકાર આલોકના અત્યંતાભાવાત્મક પણ નથી. કારણ કે તે અંધકાર પોતાની ઉત્પત્તિનાં કારણોનો સમૂહ જ્યારે આવી મળે છે. ત્યારે ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. નૈયાયિકોના મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ-નાશ રહિત છે. હવે જો અંધકાર એ આલોકના અત્યંતાભાવાત્મક હોત તો આકાશ પુષ્પ-કે વંધ્યાપુત્રાદિની જેમ તેની ઉત્પત્તિ-વિનાશ થાય જ નહીં. પરંતુ અંધકારની ઉત્પત્તિનાં કારણો (પ્રદીપાદિનો વિરહ અને કૃષ્ણ શીતસ્પર્શવાળાં પુદ્ગલોની વિદ્યમાનતા આદિ રૂપ કારણો) મળે છતે ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે. તથા પ્રદીપાદિના સદ્ભાવમાં અંધકાર નાશ પામતું પણ દેખાય છે. માટે ઉત્પત્તિ-વિનાશવાનું હોવાથી આ અંધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવાત્મક પણ નથી.

આ પ્રમાણે અંધકારનો તેજના પ્રાગભાવાદિ ચારમાંથી કોઈ એક પણ અભાવમાં અંતર્ભાવ થતો નથી. ઉપર જણાવેલા આઠ પક્ષોમાંના કોઈ પણ પક્ષવડે અંધકાર એ

અભાવાત્મક ઘટી શકતો ન હોવાથી અંધકારની અભાવસ્વરૂપે સ્વીકૃતિ કરવી તે અનુમાન પ્રમાણથી પણ સિધ્ધ થતી નથી.

एतत् सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथासंभवं योज्यम् । विशेष-
तश्चैतद्द्रव्यताप्रसिद्धिः परिपाटिप्राप्तस्याद्वादरत्नाकारदवधारणीया ।

યત્પુનરવાચિ - “તમસિ સચ્ચરતઃ પુંસઃ પ્રતિબન્ધઃ સ્યાત્”, ઇત્યાદિ, તદ્દખિલમા-
લોકેઽપિ સમાનમિતિ સ એવ પ્રતિવિધાસ્યતિ । ઇતિ કિમતિપ્રયત્નેન તત્રાસ્માકમ્ ? ઇતિ
સિદ્ધે તમશ્છાયે દ્રવ્યે ॥૨૧॥

અંધકારના પ્રસંગમાં કરવામાં આવેલી ઉપરોક્ત સઘળી પણ આ ચર્ચા ધણું કરીને
છાયામાં પણ સમાન જ છે. માટે અંધકારને બદલે છાયા શબ્દ ગોઠવીને સઘળી પ્રશ્ન-
ઉત્તર રૂપ ચર્ચા સ્વયં જોડી લેવી. છતાં વધારે વિશેષથી આ છાયાની દ્રવ્યતાની સિધ્ધિ
પરંપરાથી (ગુરુપરંપરાથી) પ્રાપ્ત થયેલા એવા “સ્યાદ્વાદરત્નાકર” નામના મહાગ્રન્થમાંથી
જાણી લેવી.

વળી નૈયાયિકોએ “અંધકાર અને છાયા એ દ્રવ્ય નથી” એમ સિધ્ધ કરવા માટે
આ પ્રમાણે જે પૂર્વે કહ્યું હતું કે જો તમે જેનો અંધકાર અને છાયાને દ્રવ્ય માનશો તો તે
અંધકારમાં (અને છાયામાં) સંચરતા પુરુષને ભીંતની જેમ અથડામણ થશે. ઇત્યાદિ જે
કંઈ પૂર્વે કહ્યું હતું તે સઘળું “આલોકમાં” પણ સમાન જ છે. તેઓ આલોકને દ્રવ્ય માને
છે. તો તેમાં પણ પ્રતિબંધ (અથડામણ) થવો જોઈએ. અને જો આલોકમાં પ્રતિબંધ ન
થાય અને છતાં દ્રવ્ય કહી શકાય તો અંધકાર અને છાયામાં પણ પ્રતિબંધ ન હોય તો પણ
તેમાં દ્રવ્યતા કેમ ન મનાય ? આનો સાચો અને સ્પષ્ટ ઉત્તર હવે તે જ આપશે. તે બાબતમાં
હવે અમારે અધિક પ્રયત્ન કરવાની શું જરૂર ? આ પ્રમાણે તમસુ અને છાયા આ બન્ને
દ્રવ્ય છે એમ સિધ્ધ થયું. ॥૨૧॥

मनःपर्यायं प्ररूपयन्ति - હવે મનઃપર્યાયજ્ઞાન જણાવે છે.

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं

मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानम् ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ :- ચારિત્રની વિશેષ શુદ્ધિના કારણને લીધે થયેલો જે વિશિષ્ટ આવરણનો
વિચ્છેદ (ક્ષયોપશમ), તેનાથી ઉત્પન્ન થનારું, અને મનોવર્ગજ્ઞાના દ્રવ્ય-પર્યાયને જાણવાવાળું
જે જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન.

વિશિષ્ટચારિત્રવશેન યોઽસૌ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમઃ, તસ્માદુદ્ભૂતં માનુષક્ષેત્રવર્તિસંજ્ઞિજીવગૃહીત-મનોદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ ચજ્ઞાનં તન્મનઃપર્યાય-જ્ઞાનમિત્યર્થઃ ॥૨૨॥

વિશિષ્ટ પ્રકારના ચારિત્રની પાલનાના વશથી ઉત્પન્ન થયેલો જે આ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું, અઢી દ્વીપપ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોવડે ગ્રહણ કરાયેલાં જે મનોવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો તેને, તથા તેના પર્યાયોને જાણવાના વિષયવાળું સાક્ષાત્કાર કરવાના વિષયવાળું જે જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥૨૨॥

સકલપ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ = અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એમ બે પ્રકારનું વિકલપ્રત્યક્ષ સમજાવીને હવે કેવળજ્ઞાન નામનું સકલપ્રત્યક્ષ જણાવે છે -

સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં નિખિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ :- વિશિષ્ટ એવી સામગ્રીવિશેષ પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા સમસ્ત આવરણીયકર્મના ક્ષયની અપેક્ષાવાળું, સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરવાના સ્વરૂપવાળું એવું જે કેવળજ્ઞાન તે સકલપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે. ॥૨૩॥

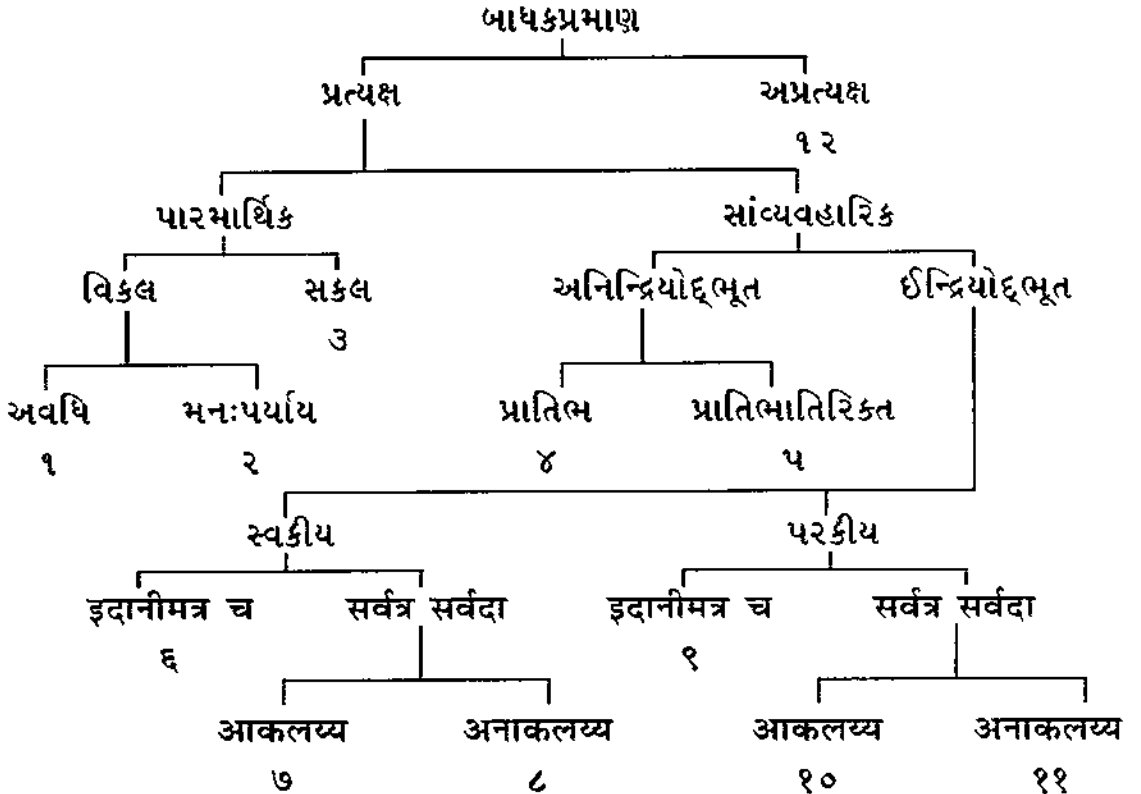
સામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણાન્તરજ્ઞા । બહિરજ્ઞા તુ જિનકાલિકમનુષ્યભવાદિ-લક્ષણા । તતઃ સામગ્રી-વિશેષાત્ પ્રકર્ષપ્રાપ્તસામગ્રીતઃ સમુદ્ભૂતો યઃ સમસ્તાવરણક્ષયઃ સકલઘાતિસંઘાતવિઘાતસ્તદપેક્ષં, સકલ-વસ્તુપ્રકાશસ્વભાવં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

સકલપ્રત્યક્ષ એટલે કેવલજ્ઞાન, (જ્યાં ફક્ત જ્ઞાન જ છે અર્થાત્ અજ્ઞાન અંશતઃ પણ નથી તે કેવલજ્ઞાન-પૂર્ણજ્ઞાન, સકલપ્રત્યક્ષ). તેની ઉત્પત્તિમાં અંતરંગ અને બહિરંગ એમ બે પ્રકારની સામગ્રી આવશ્યક છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ રત્નત્રયી એ અંતરંગ (આત્માના પરિણામરૂપ) સામગ્રી છે. તથા જિનેશ્વરપ્રભુની વિદ્યમાનતામાં પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ અને આદિ શબ્દથી પ્રથમસંઘયણ વિગેરે રૂપ ઔદયિકભાવની જે સામગ્રી તે બાહ્યસામગ્રી, આ બંને પ્રકારની સામગ્રીવિશેષ મળવાથી, એટલે કે અતિશય પ્રકર્ષને પામેલી એવી આ બાહ્ય-અભ્યંતર સામગ્રી મળવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો જે સમસ્ત આવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય અર્થાત્ ઘનઘાતી એવાં સર્વ ઘાતી કર્મોના સમૂહનો મૂળથી સંપૂર્ણ વિનાશ, તેની અપેક્ષાવાળું, તથા સર્વ દ્રવ્યો અને

તેના ત્રિકાળવર્તી સર્વપર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરવાના સ્વભાવવાળું એવું જે કેવલજ્ઞાન તે જ સકલપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. એમ જાણવું.

યસ્તુ નૈતદમંસ્ત મીમાંસકઃ, મીમાંસનીયા તન્મનીષા । તથાહિ- બાધકભાવાત્, સાધકાભાવાદ્ વા સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ રૂપ્યાપ્યેત ? આદ્યપક્ષે પ્રત્યક્ષં, અપ્રત્યક્ષં વા બાધકમભિદધ્યાઃ ? પ્રત્યક્ષં ચેત્- પારમાર્થિકં સાંવ્યવહારિકં વા, પારમાર્થિકમપિ વિકલં સકલં વા ? વિકલમપિ અવધિલક્ષણં મનઃપર્યાયસ્ત્વં વા ? નૈતત્પક્ષદ્વયમપિ ક્ષેમાય, દ્વયસ્યાસ્ય ક્રમેણ રૂપિદ્રવ્યમનોવર્ગનાગોચરત્વેન તદ્બાધનવિધાવધીરત્વાત્ । સકલં ચેત્ - અહો શુચિવિચારચાતુરી, યત્કેવલમેવ કેવલપ્રત્યક્ષસ્યાસ્યાભાવં વિભાવયતીતિ વક્ષિ । વન્ધ્યાઽપિ પ્રસૂયતામિદાનીં સ્તનન્ધયાન્ । વાન્ધ્યેયોઽપિ વિધત્તામુત્તંસાન્ ॥

મીમાંસક દર્શનકારો સર્વજ્ઞતાને માનતા નથી. તેઓનું કહેવું એવું છે કે જ્ઞાનીઓમાં વિશિષ્ટજ્ઞાન હોઈ શકે છે પરંતુ પૂર્ણજ્ઞાન કોઈ વ્યક્તિમાં હોતું નથી. તેઓની ચર્ચા હવે ટીકાકારશ્રી પ્રારંભે છે. પ્રારંભ કરાતી આ ચર્ચામાં આચાર્યશ્રી જે રીતે પક્ષો પાડે છે તે વધુ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તે માટે અમે પક્ષોનું ચિત્ર રજૂ કરેલ છે.

જે મીમાંસક આ સકલપ્રત્યક્ષને (અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનને) માનતા નથી, તેઓની મનીષાની (બુધ્ધિની) મનીષા (ચર્ચા) કરવા જેવી છે. તે આ પ્રમાણે- તમે સકલપ્રત્યક્ષ એવા (કેવલજ્ઞાન) નો પ્રતિક્ષેપ અર્થાત્ નિષેધ જે કરો છો તે શું કેવલજ્ઞાન સ્વીકારવામાં કોઈ બાધકદોષ દેખાવાથી કે કેવલજ્ઞાનને સાધક કોઈ પ્રમાણ ન મળવાથી કરો છો ?

હવે જો પહેલો પક્ષ કહો તો એટલે કે બાધક હોવાથી એ પક્ષ જો કહો તો કેવલજ્ઞાનને સ્વીકારવામાં શું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બાધક છે ? કે અપ્રત્યક્ષપ્રમાણ બાધક છે ? જો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તમારી પાસે બાધક હોય તો તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પારમાર્થિક છે ? કે સાંવ્યવહારિક છે ? હવે જો પારમાર્થિક હોય તો શું વિકલ છે ? કે સકલ છે ? અને જો વિકલ હોય તો પણ શું અવધિજ્ઞાનરૂપ છે ? કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનરૂપ છે ? આ અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એ બન્નેમાંથી કોઈ પણ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાનને સ્વીકારવામાં બાધકપ્રમાણ છે એમ જો કહેશો તો તે કલ્યાણ માટે નથી. કારણ કે આ બન્ને જ્ઞાનો અનુક્રમે રૂપીદ્રવ્ય અને મનોવર્ગજ્ઞામાત્રનો જ વિષય હોવાથી તે કેવલજ્ઞાનની બાધા કરાવવામાં = બાધ જણાવવામાં અધીર (અસમર્થ) છે. અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્યોને જ માત્ર જણાવે છે અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન મનોવર્ગજ્ઞાનાં પુદ્ગલોને જ માત્ર જણાવે છે. જ્યારે કેવલજ્ઞાન અમૂર્ત-અરૂપી ગુણ છે. તેને જણાવવામાં, કે તે નથી એમ જણાવવામાં અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ જણાવવામાં આ બન્ને જ્ઞાનો અશક્તિમન્ત જ છે.

હવે “સકલ” પ્રત્યક્ષ એ કેવલજ્ઞાનનું બાધક છે એમ જો ત્રીજો પક્ષ કહેશો તો અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે. તમારી પવિત્ર વિચારોની ચતુરાઈ અહો આશ્ચર્યકારી છે કે કેવલજ્ઞાન જ (સકલપ્રત્યક્ષ જ) આ કેવલપ્રત્યક્ષના અભાવને જણાવે છે એમ તમે કહો છો. પૂર્વાપરવિરુદ્ધ બોલતા હોવાથી તમારી વિચારોની પવિત્ર ચતુરાઈ કંઈક આશ્ચર્યકારી દેખાય છે. હવે તો વંધ્યા સ્ત્રી પણ પુત્રોને જન્મ આપશે, અને વન્ધ્યાપુત્ર પણ ઉત્તંસોને (કુંડળ-મુગટ આદિ અલંકારોને) ધારણ કરશે. સારાંશ એ છે કે વન્ધ્યા સ્ત્રી હોય અને પુત્ર પ્રસવ કરે છે. એમ બોલવું, તથા વન્ધ્યાપુત્ર અલંકારોથી સુશોભિત છે એમ બોલવું જેમ શોભા પામતું નથી તેમ મીમાંસકનું કેવલજ્ઞાનવડે જ કેવલજ્ઞાન નથી એમ કહેવું, તે પણ શોભા પામતું નથી. પૂર્વાપર વિરુદ્ધ હોવાથી.

સાંવ્યવહારિકમપ્યનિન્દ્રિયોદ્ભવમ્, ઇન્દ્રિયોદ્ભવં વા ? ન તાવત્ પ્રથમમ્, અસ્ય પ્રાતિભાતિરિક્તસ્ય સ્વાત્માઽવિષ્વર્મ્મૂતસુખાદિમાત્રગોચરત્વાત્ । પ્રાતિભં તુ તદ્બાધકં નાનુભૂયત એવ । એન્દ્રિયં તુ સ્વકીયં પરકીયં વા ? સ્વકીયમપીદાનીમત્ર તદ્ બાધેત, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રાચિ પક્ષે, પિષ્ટં પિનષ્ટિ ભવાન્, તથા તદ્ભાવસ્યાસ્માભિરપ્યમીષ્ટેઃ । દ્વિતીયે તુ સર્વદેશકાલાનાકલય્યેદં તદ્ભાવમુદ્ભાવયેત્ ? इतरथा वा ? आकलय्य

ચેત્- આકાલં નન્દતાદ્ ભવાન્ । ભવત્વેવ સકલકાલકલાકલાપાશેષદેશવિશેષવેદિનિ વેદનસ્ય તાદૃશઃ પ્રસિદ્ધેઃ । અનાકલવ્ય ચેત્ - કથં સકલદેશકાલાઽનાકલને સર્વત્ર સર્વદા વેદનં તાદૃગ્ નાસ્તીતિ પ્રતીતિસ્ફુલ્લેત્ । પરકીયમપીદાનીમત્ર તદ્ભાવં બાધેત, સર્વત્ર સર્વદા વેત્યાદિવિકલ્પજાલજર્જરીભૂતં ન તદ્બાધનધૂરાં ધારયિતું ધીરતાં દધાતિ । કથં વા પરગૃહરહસ્યાભિજ્ઞો ભવાનેવમભૂત ?

હવે જો કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરનાર “સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ” છે. આમ હે મીમાંસક ! તમે કહેતા હો તો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે (૧) અનિન્દ્રિયોદ્ભવ (મનથી ઉત્પન્ન થનારું) અને (૨) ઈન્દ્રિયોદ્ભવ (ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારું) આ બેમાંથી કયા જ્ઞાનવડે તમે કેવળજ્ઞાનનો પ્રતિષેધ કરો છો ? સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમાં પણ શું અનિન્દ્રિયોદ્ભૂતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનના બાધને જણાવે છે ? કે ઈન્દ્રિયોદ્ભૂતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનના બાધને જણાવે છે ?

ત્યાં પ્રથમ અનિન્દ્રિયોદ્ભૂત (મનથી થનારું) જ્ઞાન તો કેવળજ્ઞાનના બાધને કહી શકશે નહીં. કારણ કે મનમાં થનારા એક પ્રાતિભ જ્ઞાનને મુકીને બીજું કોઈ પણ પ્રકારનું અનિન્દ્રિયથી થનારું જ્ઞાન આત્માથી અભેદભાવે રહેલા સુખ-દુઃખ આદિના સંવેદન માત્રને જ જણાવનારું છે. અર્થાત્ માનસિક જ્ઞાન પોતાના આત્મામાં રહેલા સુખ-દુઃખાદિ ગુણોનો જ અનુભવ કરાવવામાં સમર્થ છે. આ જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વને જણાવવામાં અસમર્થ છે.

પ્રાતિભજ્ઞાન (પ્રતિભા વિશેષથી થનારું જ્ઞાન) કેવળજ્ઞાનના બાધક તરીકે હાલ અનુભવાતું નથી. કારણ કે આવું પ્રાતિભજ્ઞાન અત્યારે કોઈને હોય એવો અનુભવ થતો હાલ દેખાતો નથી.

ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને જો કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહેતા હો તો અમે તમને પુછીએ કે શું સ્વકીય ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક છે ? કે પરકીય ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક છે ? જો સ્વકીય (પોતાની જ) ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તે જ્ઞાન આ કાલે, આ ભરતક્ષેત્રે જ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરે છે કે સર્વક્ષેત્રે અને સર્વકાલે તે જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરે છે ? હવે જો તમે પ્રથમપક્ષ કહો તો એટલે ઇ્દાનીં અને અત્ર અત્યારે આ કાળે અને આ ક્ષેત્રે તે જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરે છે એમ જો કહો તો તમે દબેલાને જ દબો છો. અર્થાત્ તમે પિષ્ટપેષણ જ કરો છો. કારણ કે તથા = વર્તમાનકાળે અને આ ભરતક્ષેત્રમાં તદ્ભાવસ્ય = તે કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમારા વડે પણ કહેવાય જ છે. (પરંતુ તેનાથી સર્વત્ર અને સર્વદા તેનો નિષેધ સિધ્ધ થતો નથી).

હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો એટલે આપણું ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન સર્વત્ર અને સર્વદા કેવલજ્ઞાનનું બાધક છે એમ જો કહો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે (૧) સકલદેશ અને સકલકાલનું અવલોકન કરીને પછી આ કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તમે કહો છો ? કે (૨) અન્યથા = સકલ દેશ-કાલને જોયા વિના જ કહો છો ? હવે જો આ બે પક્ષોમાંથી પ્રથમપક્ષ કહો તો એટલે “આકલય્ય” = સર્વ દેશ-સર્વકાલ જોઈને પછી જો તમે કેવલજ્ઞાનનો પ્રતિષેધ કરતા હો તો “તમે ઘણુ લાંબુ જીવો અને આનંદ પામો” એવી અમે તમને આશિષ આપીએ છીએ કારણ કે સર્વકાલોની (ત્રણે કાલોની) સર્વે ક્ષણોના સમૂહને, અને અશેષ (સર્વ) દેશવિશેષને જાણનારા એવા ભવતિ = આપના વિષે જ તેવા પ્રકારના વેદનની (જ્ઞાનની) આપોઆપ પ્રસિધ્ધિ થઈ જ જાય છે. તમે જેનો નિષેધ કરો છો તે જ કેવલજ્ઞાન તમારામાં સાબિત થાય છે. કારણ કે તમે જ સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વ કાલ જોનારા અને જાણનારા થયા. ભવતિ પ્રયોગમાં ભવદ્ શબ્દનું સમ્પ્રતી એકવચન છે. તમારામાં જ કેવળજ્ઞાન સિધ્ધ થાય છે એવો અર્થ નીકળે છે.

હવે જો “અનાકલય્ય” = સર્વ દેશ અને સર્વ કાળ જોયા જાણ્યા વિના જ જો તમે તે કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ કહેતા હો તો સર્વ દેશ અને સર્વકાળને જાણ્યા વિના “સર્વત્ર અને સર્વદા તેવું કેવલજ્ઞાન નથી જ” એવા પ્રકારનો અનુભવ કેવી રીતે થાય ? કારણ કે જો આપણે સર્વત્ર અને સર્વદા જાણતા જ ન હોઈએ તો ત્યાં કેવલજ્ઞાનનો અભાવ આપણાથી યથાર્થપણે કેમ વર્ણવી શકાય ?

હવે જો પરકીય સાંવ્યવહારિક ઈન્દ્રિયોદ્ભૂતપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેવલજ્ઞાનનું બાધક તમે કહેતા હો તો ત્યાં પણ ફેરફાર-અત્ર આ વર્તમાનકાલે અને આ જ ક્ષેત્રે તે જ્ઞાન કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરે છે ? કે “સર્વત્ર સર્વદા વા” સર્વક્ષેત્રે અને સર્વકાળે તે જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરે છે ? ઈત્યાદિ વિકલ્પોની જાળથી જર્જરીભૂત બની ચુકેલું તે પરકીય ઈન્દ્રિયોદ્ભૂત જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાનની બાધા કરવાની ધુરાને ધારણ કરવા માટે શક્તિમત્તાને ધારણ કરતું નથી. કારણ કે ત્યાં પણ આ જ દોષો આવે છે કે જો આ કાલે અને આ ક્ષેત્રે નિષેધ કરતું હોય તો તેવો નિષેધ તો અમે પણ કરીએ જ છીએ એટલે પિષ્ટપેષણ જ થયું અને જો સર્વક્ષેત્રે અને સર્વકાલે નિષેધ કરતું હોય તો તે સર્વક્ષેત્ર અને સર્વકાળને જોઈને કહો તો તે જોનારા જ કેવલજ્ઞાનવાળા થયા, અને જોયા વિના નિષેધ કરો તો તે નિષેધ યથાર્થ હોઈ ન શકે. ઈત્યાદિ દોષજાળ આવશે જ.

તથા વળી હે મીમાંસક ! બીજાના ઘરની આવા પ્રકારની ગુપ્ત વાતને જાણનારા તમે કેવી રીતે બન્યા ? અર્થાત્ પરકીય ઈન્દ્રિયોદ્ભૂત સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરે છે આ વાત તમે કેવી રીતે જાણી ?

“તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપદક્ષં પ્રત્યક્ષં પ્રાવર્તિષ્ટ મમ” ઇતિ તેન કથનાચ્ચેત્ - યદિ કથિતે પ્રત્યયઃ, તર્હિ “તાદૃક્ષાધ્યક્ષપ્રતિક્ષેપિ પ્રત્યક્ષં નાસ્ત્યેવ” ઇત્યુત્તમ્ભિતહસ્તા વયં વ્યાકુર્મહે, ઇતિ કિં ન તથાઽનુમન્યસે ? અથ ન યૌષ્માકીળઃ પ્રમાણપ્રવીણઃ સમુલ્લાપઃ । પરકીયઃ કથમિતિ વાચ્યમ્ ? ન ખલ્વયં સ્વપ્રત્યક્ષં ત્વપ્રત્યક્ષં કર્તું શક્નોતિ, વચસા તુ યથાઽસૌ કથયતિ તથા વયમપિ ॥

અથ તદુપદર્શિતેઽર્થે સંવાદાત્ તદ્વચઃ પ્રમાણમ્, (ઇતિ ચેત્) - નનુ એવં પ્રત્યક્ષમ્-અપ્રત્યક્ષં વા સંવાદકં સ્યાત્ ? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્તાઽઽવર્તનેનાઽનવસ્થાવલ્લિસ્ત્વસન્તી કથં કર્તનીયા ? કિઞ્ચ સંવિદામિન્દ્રિયાગોચરત્વાદૈન્દ્રિયં અધ્યક્ષં સકલપ્રત્યક્ષસ્ય વિધૌ પ્રતિષેધે વા મૂકમેવ વરાકમ્ ? ન ચ ત્વન્મતેનાભાવઃ પ્રત્યક્ષેણ પ્રેક્ષ્યતે, તથાત્વે હિ કિમિદાનીમપહૃતસર્વસ્વેન તપસ્વિનાઽભાવપ્રમાણેન કર્તવ્યમ્ ? તન્ન પ્રત્યક્ષં તદ્બાધ-વિધાનસંવિધાનોદ્ધુરમ્ ॥

મીમાંસક :- હે જૈન ! આવા પ્રકારના કેવલજ્ઞાનનો પ્રતિષેધ અમે પરકીય ઈન્દ્રિયજન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી કહીએ છીએ. તેનું કારણ એ છે કે - “તેવા પ્રકારના સકલપ્રત્યક્ષનો પ્રતિક્ષેપ અર્થાત્ નિષેધ કરવામાં દક્ષ એવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન મને થયેલું છે” એવું તે પરવ્યક્તિવડે (જૈમિનિ મુનિવડે) કહેવાયું છે. તેથી તે પરવ્યક્તિના (જૈમિનિ મુનિના) વચનવિશ્વાસથી અમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ.

જૈન :- હે મીમાંસક ! જો આ પ્રમાણે તમે કહેતા હો, અને તમને પરવ્યક્તિના (જૈમિનિ મુનિના) કથનમાં જ વિશ્વાસ હોય તો ઉંચા ઉછાળ્યા છે હાથ જેઓએ એવા અમે (અર્થાત્ હાથ ઉંચા ઉંચા કરીને દરેક લોકો વધારે સાંભળે તે રીતે) કહીએ છીએ કે “તેવા પ્રકારના સકલપ્રત્યક્ષનું પ્રતિક્ષેપ કરવાવાળું કોઈ (પરકીય પણ) પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં” આવું અમારું કથન તમે તે પરવ્યક્તિની જેમ કેમ સ્વીકારતા નથી ? કથનમાત્ર તો બન્નેમાં સમાન જ છે. તો પરનું કથન (જૈમિનિ મુનિનું) માન્ય કરો અને અમારું કથન માન્ય ન કરો તેનું કારણ શું ?

મીમાંસક :- હે જૈન ! તમારો (જૈનોનો) ઉલ્લાપ પ્રમાણથી યુક્ત નથી. અર્થાત્ તમારું કથન યુક્તિયુક્ત નથી માટે અમે તમારું કથન માન્ય રાખતા નથી.

જૈન :- તો પરકીય જે સમુલ્લાપ તે કેમ પ્રમાણ માનો છો ? ન ખલુ અયં = ખરેખર આ પરવ્યક્તિ પણ પોતાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તમને પ્રત્યક્ષ કરાવવાને (તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તમને દેખાડવાને) સમર્થ નથી. કારણ કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે. તે દેખી શકાતું નથી અને દેખાડી પણ શકાતું નથી. માત્ર વચનવડે જ હેયાના ભાવ સમજાવાય છે. તો વચનવડે તો

જેમ આ પરવ્યક્તિ તેના હેયાના ભાવ તમને કહે છે. તે જ રીતે વચનવડે તો અમે પણ અમારા હેયાના ભાવ તમને કહીએ જ છીએ. એકનું કથન માનવું અને બીજાનું કથન ન માનવું. એ ન્યાય નથી.

મીમાંસક :- હે જૈન ! તે પરવ્યક્તિએ બતાવેલા અર્થમાં સંવાદન (યથાર્થતા- પૂર્વાપર અવિરૂધ્ધતા) હોવાથી અમે તે પરવ્યક્તિના વચનને પ્રમાણયુક્ત માનીએ છીએ. (તમારું જૈનોનું વચન તેના જેવું સંવાદક નથી. તેથી અમે તમારું વચન માન્ય રાખતા નથી.)

જૈન :- હે મીમાંસક ! “તે પરવ્યક્તિનું કથન સંવાદક છે” એમ જણાવનારું તમારું આ સંવાદકજ્ઞાન પાછું પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ છે ? પ્રત્યક્ષ છે તો પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક છે ? ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલા વિકલ્પોનું જ પુનરાવર્તન કરવાથી ઉત્પન્ન થતી “અનવસ્થાદોષ રૂપી વેલડી” ને તમે કેવી રીતે કાપી શકશો (અર્થાત્ અટકાવી શકશો) ? અનવસ્થાદોષ તમને આવશે જ.

તથા વળી હે મીમાંસક ! આત્મામાં રહેલાં કોઈ પણ જ્ઞાનો ઇન્દ્રિયોનો અવિષય હોવાથી અમારું તમારું એમ સર્વેનું ઇન્દ્રિયો સંબંધી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સકલપ્રત્યક્ષ (કેવલજ્ઞાન)ના વિધાનમાં કે પ્રતિષેધમાં તે બીયારું મુંગું જ છે. અસમર્થ જ છે.

તથા વળી હે મીમાંસક ! અમારા મતે તો ઘટાભાવાદિ અભાવ ભૂતલાદિના પ્રત્યક્ષવડે જણાય છે. પરંતુ તમારા મતે તો અભાવ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જણાતો જ નથી. કારણ કે ભૂતલાદિ ઉપર રહેલ ઘટાભાવ વિશેષણવિશેષ્ય નામના “સન્નિકર્ષ પ્રમાણવડે” જણાય છે એમ તમે માનો છો. તો સકલપ્રત્યક્ષનો (કેવલજ્ઞાનનો) અભાવ પણ તમે સ્વકીય કે પરકીય, ઇન્દ્રિયજન્ય, કે અનિન્દ્રિયજન્ય, પારમાર્થિક કે સાંવ્યવહારિક એમ કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યક્ષવડે કેમ કહી શકશો ? તથાત્વે હિ = અને જો તેમ કહેશો તો એટલે કે કેવલજ્ઞાનનો અભાવ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે જણાય છે એમ કહેશો તો હરણ કરાઈ ગયું છે સર્વસ્વ જેનું એવા બીયારા આ અભાવપ્રમાણવડે હવે અત્યારે શું કરાશે ? કારણ કે અભાવપ્રમાણવડે જે જોય હતું તે જ જોય પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સમજાવો છો તેથી તમારું જ માનેલું અભાવપ્રમાણ તો બીયારું તેના વડે જ્ઞાતવ્ય કોઈ ન હોવાથી નિરર્થક જ થઈ પડશે. તેથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તે કેવલજ્ઞાનની બાધા વિધિ બતાવવામાં સમર્થ નથી એમ સિદ્ધ થયું. (અહીં સર્વત્ર પરકીય શબ્દથી જૈમિની મુનિ સમજવા. કારણ કે મીમાંસકદર્શનના કર્તા જૈમિની મુનિ છે તેમના વચનથી તેમનો અનુયાયિવર્ગ ઉપર પ્રમાણ માને છે).

અપ્રત્યક્ષમપિ પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમ્, અપરપ્રમાણસ્ત્વં વા પ્રણિગદ્યેત ? આદ્યં ચેત્, તર્હિ નિદ્રાણદશાયામ્ભસ્તમ્ભકુમ્ભામ્ભોસ્ત્થામ્ભોધરાદિગોચરપ્રત્યક્ષાભાવાત્ તેષામ્ભાવો

ભવેત્ । દ્વિતીયં ચેત્, ભાવસ્વભાવં અભાવસ્વભાવં વા ? ભાવસ્વભાવમપ્યનુમાનં, શાબ્દં, અર્થાપત્તિઃ, ઉપમાનં વા ?

અનુમાનં ચેત્, કસ્ત્ર ધર્મી ? સકલપ્રત્યક્ષમ્, પુસ્ત્રો વા કશ્ચિત્ ? સકલપ્રત્યક્ષં ચેત્, તત્રોપાદીયમાનઃ સમસ્તો હેતુરાશ્રયસિદ્ધતામાશ્રયેત્, ભવતસ્તસ્યાપ્રસિદ્ધેઃ । પુસ્ત્રોઽપિ સર્વજ્ઞઃ તદન્યો વા ધર્મી વર્ણયેત્ ? સર્વજ્ઞશ્ચેત્, કિં સર્વજ્ઞત્વેન નિર્ણીતઃ, પરાભ્યુપગતો વા ? નિર્ણીતશ્ચેત્, કથં તત્ર તાદૃશપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ પ્રેક્ષાકારિણઃ કર્તુમુચિતઃ, તન્નિર્ણાયકપ્રમાણેનૈવ તદ્બાધનાત્ ॥

જૈન :- હે મીમાંસક ! હવે તે કેવલજ્ઞાનનું પ્રતિષેધ કરનાર (ઉપરની ચર્ચા પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન સંભવતું હોવાથી) જો તમે “અપ્રત્યક્ષપ્રમાણ” કહેશો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એટલે શું ? શું પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો અભાવમાત્ર તે અપ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઈતર-ભિન્ન એવાં કોઈ અપર પ્રમાણોની વિદ્યમાનતા ? આ બેમાં તમારાવડે શું કહેવાય છે ?

જો પ્રથમપક્ષ કહો, એટલે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો અભાવમાત્ર છે માટે સકલપ્રત્યક્ષ નથી. કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી દેખાતું નથી. ત્યાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પ્રવર્તતું નથી માટે કેવલજ્ઞાન નથી. એમ જો કહો તો એનો અર્થ એ થશે કે “જ્યાં જ્યાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ન પ્રવર્તે ત્યાં ત્યાં તે પદાર્થ અભાવાત્મક જ હોય છે” એમ થવાથી નિદ્રાદશામાં પાણી, સ્તંભ, કુંભ, કમળ અને વાદળ આદિ પદાર્થોને જણાવનારું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રવર્તતું નથી, તેથી ત્યાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી તે સર્વે પદાર્થોનો પણ અભાવ થવો જોઈએ.

હવે જો બીજો પક્ષ કહેશો કે “અપરપ્રમાણનું હોવું” તે અપ્રત્યક્ષ છે. તો અમે પુછીએ છીએ કે “અપરપ્રમાણમાં” પણ શું ભાવાત્મક પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો પ્રતિષેધ કરે છે ? કે અભાવાત્મકપ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો પ્રતિષેધ કરે છે ? જો ભાવાત્મકપ્રમાણ કહેતા હો તો તે પણ (૧) અનુમાનપ્રમાણ, (૨) આગમપ્રમાણ, (૩) અર્થાપત્તિપ્રમાણ, કે (૪) ઉપમાનપ્રમાણ આ ચાર પ્રમાણોમાંથી કયું પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનું પ્રતિષેધક તમે માનો છો ?

(મીમાંસકોના મતે કુલ ૬ પ્રમાણો છે પ્રથમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પૂર્વે ખંડિત કરી ચુક્યા છીએ, અને અંતિમ અભાવપ્રમાણ અભાવાત્મકમાં આવશે, એટલે શેષ ૪ પ્રમાણોના વિકલ્પો અહીં રજૂ કર્યા છે).

હવે જો “અનુમાન” પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનું પ્રતિષેધક કહો તો તે તમારા અનુમાનમાં “ધર્મી” અર્થાત્ પક્ષ શું છે ? તે કહો. શું સકલપ્રત્યક્ષ એ જ પક્ષ છે ? કે સકલપ્રત્યક્ષવાળો કોઈ પુરુષ એ પક્ષ છે ? સકલપ્રત્યક્ષ એ જ પક્ષ છે એમ જો કહેશો તો તે અનુમાનમાં

જણાવાતા સમસ્ત હેતુઓ આશ્રયાસિધ્ધતા નામના હેત્વાભાસને પામે છે. કારણ કે તમારા મતે તે ધર્મી તરીકે રજુ કરાયેલ પક્ષ અપ્રસિધ્ધ છે. સારાંશ કે જેમ ગગનારવિન્દં સુરભિ અરવિન્દત્વાત્ સરોજારવિન્દવત્ આ અનુમાનમાં રજુ કરાયેલ “ગગનારવિન્દ” પક્ષ (આશ્રય) જ જગતમાં નથી તો હેતુ પક્ષમાં ક્યાંથી વર્તે ? તેથી આશ્રયાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે તે જ પ્રમાણે “સકલપ્રત્યક્ષં નાસ્તિ” આવું તમે જે અનુમાન રજુ કરશો. તેમાં રજુ કરાયેલ પક્ષ જ જો જગતમાં નથી તો હેતુ પક્ષમાં રહેનાર ક્યાંથી થશે ? માટે આશ્રયાસિધ્ધ હેત્વાભાસ થશે.

હવે જો “કોઈ પુરૂષવિશેષ” ધર્મી તરીકે રજુ કરશો તો તે પુરૂષ શું સર્વજ્ઞ એવો ધર્મી તરીકે બતાવાય છે કે તદન્ય અર્થાત્ અસર્વજ્ઞપુરૂષ ધર્મી તરીકે બતાવાય છે ? હવે જો “સર્વજ્ઞ એવો પુરૂષ” ધર્મી તરીકે કહેવાય તો તમારા પોતાનાવડે નિર્ણય કરાયેલા એવા સર્વજ્ઞને ધર્મી તરીકે કહો છો કે તમારાથી પર એવા અમારાવડે (જૈનોવડે) સ્વીકારાયેલા એવા મહાવીરાદિને સર્વજ્ઞપુરૂષ તરીકે ધર્મી કહો છો ? હવે તમારાવડે નિર્ણીત એવા (જૈમિનિમુનિ) આદિને જો ધર્મી તરીકે કહેતા હો તો તેવા પોતાના માનેલા સર્વજ્ઞમાં “તેવા પ્રકારના પ્રત્યક્ષનો” અર્થાત્ સકલપ્રત્યક્ષનો પ્રતિષેધ બુદ્ધિપૂર્વક કાર્ય કરનારા એવા તમારે કરવો કેમ ઉચિત કહેવાશે ? કારણ કે જૈમિનિ આદિ મુનિમાં તે સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય કરાવનારા એવા પ્રમાણની સાથે જ તે સકલપ્રત્યક્ષના પ્રતિષેધનો બાધ આવશે જ. સારાંશ એ છે કે -

તમે મીમાંસકોએ જે જૈમિની આદિ મુનિને સર્વજ્ઞ તરીકે માન્યા છે, જેમનો સર્વજ્ઞ તરીકેનો નિર્ણય તમે કરી લીધો છે એવા આ જૈમિનિ આદિ મુનિઓનો પક્ષ કરીને તેમાં સકલપ્રત્યક્ષનો જો તમે નિષેધ કહેતા હો તો, એટલે અમારા મીમાંસકોના સર્વજ્ઞ તરીકે માનેલા જૈમિનિ આદિ મુનિઓ (પક્ષ), સર્વજ્ઞ નથી, એમ જો કહેતા હો તો તમે જે પ્રમાણથી પ્રથમ તેઓને સર્વજ્ઞ માન્યા છે તે સર્વજ્ઞ તરીકેના નિર્ણાયક એવા પ્રમાણની સાથે જ હવે આ સકલપ્રત્યક્ષના નિષેધવાળા અનુમાનનો બાધ થશે. કારણ કે આ અનુમાનમાં “નાસ્તિ” સાધ્ય કહો છો અને તેનાથી વિરુદ્ધ “અસ્તિ” સાધ્ય પ્રથમ કોઈ પણ પ્રમાણવડે તમારા વડે સ્વીકારાયેલું તો છે જ. માટે બાધિત હેત્વાભાસ થશે.

अथ सर्वज्ञत्वेन परैरभ्युपगतः पुमान् वर्धमानादिर्धर्मी, तर्हि किं तत्र साध्यम् ? नास्तित्वं असर्ववित्त्वं वा ? न तावद् नास्तित्वम्, तथाविधपुरुषमात्रसत्तायामुभयोर-विवादात्, तथाव्यवहारपारमार्थिकापारमार्थिकत्व एव विप्रतिपत्तेः ।

असर्ववित्त्वं चेत् ? कस्तत्र हेतुः, उपलब्धिः अनुपलब्धिर्वा, उपलब्धिश्चेत्, अविबुद्धोपलब्धिः विबुद्धोपलब्धिर्वा ? अविबुद्धोपलब्धिस्तावद् व्यभिचारिणी,

નિત્યત્વનિષેધાભિધીયમાનપ્રમેયત્વવત્, વિરુદ્ધોપલબ્ધિસ્તુ કિં સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિઃ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહ-ચરાદ્યુપલબ્ધિર્વા સ્યાત્ ? નાદ્યા, સર્વજ્ઞત્વેન સાક્ષાદ્ વિરુદ્ધસ્ય કિઞ્ચિજ્ઞત્વસ્ય તત્ર પ્રસાધકપ્રમાણાભાવાત્ । નાગ્રેતનવિકલ્પચતુષ્ટયમપિ ઘટામટાદ્યતે । પ્રતિષેધ્યસ્ય હિ સર્વવિત્ત્વસ્ય વિરુદ્ધં કિઞ્ચિજ્ઞત્વં, તસ્ય ચ વ્યાપ્યં કતિપયાર્થસાક્ષાત્કારિત્વમ્, કાર્ય કતિપયાર્થપ્રજ્ઞાપકત્વમ્, કારણમાવરણક્ષયોપશમઃ, સહચરાદિ સગદ્વેષાદિકમ્ । ન ચ વિવાદાપેદાને પુંસિ તૈષામન્યતમસ્યાપિ પ્રસાધકં કિઞ્ચિત્ પ્રમાણં તવાસ્તિ, યતસ્તદુ-પલબ્ધીનાં સિદ્ધિઃ સ્યાત્ ?

હવે તમારી અપેક્ષાએ પર એવા અમે જૈનો, તેઓવડે (પર એવા અમારાવડે = જૈનોવડે) સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારાયેલા વર્ધમાનસ્વામી આદિ પુરુષને ધર્મી તરીકે જો કહેતા હો તો, ત્યાં તમારું સાધ્ય શું છે ? શું તે વર્ધમાનસ્વામી આદિ સર્વજ્ઞો થયા જ નથી એમ નાસ્તિત્વ સાધ્ય છે ? કે થયા તો છે પરંતુ “અસર્વજ્ઞ” થયા છે એમ “અસર્વવિત્ત્વ” એ સાધ્ય છે ? તેમાં “નાસ્તિત્વ” અર્થાત્ વર્ધમાન સ્વામી આદિ થયા જ નથી એમ કહી શકશો નહીં કારણ કે તેવા પ્રકારના વર્ધમાનસ્વામી આદિ પુરુષોની સત્તામાત્ર માનવામાં અમને-તમને, વાદી-પ્રતિવાદી, એમ બન્નેને પરસ્પર અવિવાદ છે. કારણ કે તે વર્ધમાનસ્વામીના હોવાપણામાં તમને પણ વિવાદ નથી પરંતુ અમારાવડે કરાતા સર્વજ્ઞપણાના વ્યવહારમાં તમને વિવાદ છે. એટલે કે “વર્ધમાનસ્વામી સર્વજ્ઞ છે” આવા પ્રકારનો અમારાવડે કરાતો તથાવ્યવહાર (તેવા પ્રકારનો સર્વજ્ઞપણાનો જે અમારા વડે કરાતો જે વ્યવહાર) એ પારમાર્થિક (સત્ય) છે કે અપારમાર્થિક (અસત્ય) છે એમાં જ બન્ને વચ્ચે વિવાદ છે. સારાંશ કે અમે તેઓને સર્વજ્ઞ કહીએ છીએ અને તમે તેઓને સર્વજ્ઞ નથી એમ કહો છો. તે બાબતમાં વિવાદ છે પરંતુ તેઓની સત્તામાત્ર (થયા જ છે) એમ માનવામાં કોઈને પણ વિવાદ નથી. તેથી “નાસ્તિ” સાધ્ય તો તમે કહી શકશો જ નહીં.

હવે જો “અસર્વવિત્ત્વ” સાધ્ય કહો તો, એટલે અમારા વર્ધમાન સ્વામી આદિ થયા તો હતા જ, પરંતુ તેઓ “અસર્વજ્ઞ” હતા એમ જો કહેશો તો તે- તે વર્ધમાનસ્વામી આદિને અસર્વજ્ઞ સાધવા માટે ત્યાં હેતુ શું કહેશો ? ઉપલબ્ધિ (વિદ્યમાન સ્વરૂપ) હેતુ કહેશો કે અનુપલબ્ધિ (અવિદ્યમાન સ્વરૂપ) હેતુ કહેશો ? જો ઉપલબ્ધિ (વિદ્યમાન સ્વરૂપ) હેતુ કહો તો પણ સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવી ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ કહેશો કે સાધ્યની સાથે વિરુદ્ધ એવી ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ કહેશો ?

હવે જો સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવી ઉપલબ્ધિ (વિદ્યમાનતા સ્વરૂપ) હેતુ કહેશો તો, જેમ કે “અયં વર્ધમાનાદિઃ, અસર્વજ્ઞઃ, પુસ્ત્રત્વાત્ વક્તૃત્વાત્ વા, દેવદત્તવત્” આ

તમારો હેતુ વ્યભિચારી હેત્વાભાસ થશે. જેમ શબ્દ: અનિત્ય:, પ્રમેયત્વાત્, ઘટવત્ આ અનુમાનમાં શબ્દની અંદર નિત્યત્વનો નિષેધ કરનાર તરીકે કહેવાતો પ્રમેયત્વ હેતુ સાધ્યાભાવ એવા આકાશમાં વિદ્યમાન હોવાથી જેમ વ્યભિચારી છે. તેમ તમારા ઉપરોક્ત બંને હેતુઓ પણ વ્યભિચારી થશે. કારણ કે સાધ્યાભાવ એવા સર્વજ્ઞમાં પણ પુરુષત્વ અને વક્તૃત્વધર્મ હોઈ શકે છે. સર્વજ્ઞત્વની સાથે પુરુષત્વ અને વક્તૃત્વ એ કંઈ વિરોધી ધર્મ નથી. માટે સાથે હોઈ શકે છે.

હવે જો “વિરુદ્ધોપલબ્ધિ” હેતુ કહેતા હો તો (૧) શું સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે ? કે (૨) શું વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ છે ? કે (૩) શું વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ છે ? કે (૪) શું વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ છે ? કે (૫) શું વિરુદ્ધસહચરાદિ (સહચર-પૂર્વચર અને ઉત્તરચરાદિ) ની ઉપલબ્ધિ છે. સામાન્યથી એવો ન્યાય છે કે જે સાધ્ય સાધવું હોય તે સાધ્યથી વિરુદ્ધ એવો સ્વભાવ દેખાતો હોય, સાધ્યથી વિરુદ્ધ એવું વ્યાપ્ય દેખાતું હોય, સાધ્યથી વિરુદ્ધ કાર્ય દેખાતું હોય, સાધ્યથી વિરુદ્ધ કારણ દેખાતું હોય અને સાધ્યથી વિરુદ્ધ સહચરાદિ હેતુઓ જો દેખાતા હોય તો સાધ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ સાધ્યનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. તમારે સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ માન્ય નથી. એટલે નાસ્તિત્વ સાધવું છે. તો નાસ્તિત્વ સાધનારા ઉપરોક્ત હેતુઓમાંથી કહો, કયો અને કેવા પ્રકારનો હેતુ તમે માનશો ?

નાદ્યા, = પહેલી સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ તમે કહી શકશો નહીં. અત્ર જલં નાસ્તિ દાહદર્શનાત્ = અહીં સાધ્ય જે જલ, તેનો સ્વભાવ શીતળતા, તેનાથી વિરુદ્ધ જે દાહકતા, તે દેખાતી હોવાથી જલનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી પરંતુ જલનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે અહીં સાધ્ય જે સર્વજ્ઞત્વ, તેની સાથે સ્વભાવવિરુદ્ધતા કિંચિદ્જ્ઞત્વસ્ય (અર્થાત્ અલ્પજ્ઞત્વ) તે અલ્પજ્ઞત્વ, જો વર્ધમાનસ્વામી આદિમાં ઉપલબ્ધ થતું હોય તો સર્વજ્ઞત્વનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે. પરંતુ તત્ર = તે વર્ધમાન સ્વામી આદિમાં “અલ્પજ્ઞત્વ” ને સાધનારું કોઈ જ પ્રમાણ નથી. જો જ્ઞાન ઉપર આવરણ હોય, રાગ-દ્વેષાદિ હોય, પૂર્વાપરવિરુદ્ધભાસિત્વ હોય, અજ્ઞાનદશા હોય, આવા કોઈ હેતુઓ અલ્પજ્ઞત્વના સાધક ત્યાં હોય તો સર્વજ્ઞત્વનું નાસ્તિત્વ તમે સિદ્ધ કરી શકો છો. પરંતુ અલ્પજ્ઞત્વના સાધક એવાં આ કોઈ પણ પ્રમાણો ત્યાં વર્ધમાન સ્વામીમાં દેખાતાં નથી તેથી સર્વજ્ઞતાનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ આદિ આગળના ચાર વિકલ્પો પણ અહીં ઘટનાને પામતા નથી. સંગત થતા નથી. કારણ કે તમારે જેનો પ્રતિષેધ કરવો છે તે પ્રતિષેધ કરવા લાયક એવા સર્વજ્ઞત્વનું વિરુદ્ધ જે અલ્પજ્ઞત્વ, તેનું વ્યાપ્ય જે કેટલાક જ પદાર્થોનું સાક્ષાત્કારિત્વ,

આ વર્ધમાનસ્વામીમાં જણાતું નથી. એવી જ રીતે પ્રતિષેધ્ય જે સર્વજ્ઞત્વ, તેનાથી વિરુદ્ધ એવું કાર્ય કેટલાક જ અર્થોનું પ્રજ્ઞાપકપણું તથા વિરુદ્ધ એવું કારણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, અને વિરુદ્ધસહચરાદિ એવા રાગદ્વેષાદિ, આ હેતુઓ જો વર્ધમાનસ્વામીમાં હોય તો સર્વજ્ઞત્વનું નાસ્તિત્વ સિધ્ધ થઈ શકે. પરંતુ વિવાદાસ્પદ એવા (આપણી ચર્ચાનો વિષય જે છે તે) વર્ધમાનસ્વામી આદિ પુરુષમાં તે ઉપરોક્ત વિરુદ્ધસ્વભાવ, વિરુદ્ધવ્યાપ્ય, વિરુદ્ધકાર્ય, વિરુદ્ધકારણ અને વિરુદ્ધ સહચરાદિમાંથી કોઈ પણ એક હેતુ ત્યાં નથી. કારણ કે આ પાંચે હેતુઓમાંથી કોઈ એક હેતુ ત્યાં છે એમ સાધી આપે તેવું પ્રમાણ તમારી પાસે નથી. કે જેથી તે તે વિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિઓની સિધ્ધિ થાય.

વિવાદાસ્પદીભૂત એવા વર્ધમાનસ્વામીમાં સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ એવો સ્વભાવ અલ્પજ્ઞત્વ, તે પણ નથી, તથા વિરુદ્ધ એવું વ્યાપ્ય અલ્પાર્થ સાક્ષાત્કારિત્વ તે પણ નથી, તથા વિરુદ્ધ એવું કાર્ય અલ્પાર્થપ્રજ્ઞાપકત્વ, તે પણ નથી. તથા વિરુદ્ધ એવું કારણ જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, તે પણ નથી. તથા વિરુદ્ધ એવું સહચરાદિ જે રાગદ્વેષાદિ, તે પણ નથી. માટે પાંચ પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વિરુદ્ધોપલબ્ધિ દ્વારા તમે સર્વજ્ઞત્વનું નાસ્તિત્વ (સકલપ્રત્યક્ષનો પ્રતિષેધ) સિદ્ધ કરી શકશો નહીં.

વક્તૃત્વસ્ત્રા વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરસ્ત્યેવ તન્નિષેધે સાધનં સાધિષ્ઠમિતિ ચેત્- નનુ કીદૃગ્ વક્તૃત્વમત્ર વિવક્ષાઞ્ચક્રે, યત્સર્વવિત્ત્વવિરુદ્ધસ્ય કાર્યં સ્યાત્ પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વમ્, તદવિરુદ્ધાર્થવક્તૃત્વમ્, વક્તૃત્વમાત્રં વા ? આદ્યભિદાયામ્, અસિદ્ધં સાધનમ્, વર્ધમાનાદૌ ભગવતિ તથાભૂતાર્થવક્તૃત્વાભાવાત્ । દ્વિતીયભિદિ તુ નેયં વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, કિન્તુ કાર્યોપલબ્ધિરેવ તદ્વિધિસાધની, ધૂમધ્વજસિદ્ધિનિબન્ધનોપન્યસ્તધૂમોપલબ્ધિવત્ । તથા ચ વિરુદ્ધો હેતુઃ । તૃતીયભેદે ત્વનેકાન્તઃ, વક્તૃત્વમાત્રે સર્વવિત્ત્વકાર્યત્વસ્યાવિરોધાત્ ।

મીમાંસક :- હે જૈન ! સર્વજ્ઞત્વનો પ્રતિષેધ કરવા માટે અમારી પાસે “વક્તૃત્વ” સ્વરૂપ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ હેતુ છે. અર્થાત્ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ સ્વરૂપ આ “વક્તૃત્વ” હેતુ તે સર્વજ્ઞત્વના પ્રતિષેધમાં (સાધિષ્ઠ) પ્રબળ એવું સાધન (હેતુ) અમારી પાસે છે. કારણ કે પ્રતિષેધ્ય એવું જે સર્વજ્ઞત્વ, તેનાથી વિરુદ્ધ એવું કાર્ય વક્તૃત્વ, તે વર્ધમાનસ્વામીમાં છે તેથી તે સર્વજ્ઞ નથી. અર્થાત્ વક્તા હોવાથી તે વર્ધમાન સ્વામી સર્વજ્ઞ નથી.

જૈન :- હે મીમાંસક ! “વક્તૃત્વ” સ્વરૂપ તમે જે વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ કહો છો તે “વક્તૃત્વ” કેવું કહો છો ? કેવા પ્રકારના વક્તૃત્વની તમે વિવક્ષા કરો છો કે જે વક્તૃત્વ સર્વજ્ઞતાના વિરુદ્ધનું કાર્ય બને ? (૧) શું વર્ધમાનસ્વામીમાં પ્રમાણવિરુદ્ધ એવા અર્થનું વક્તૃત્વ છે ? કે (૨) શું વર્ધમાનસ્વામીમાં પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ એવા અર્થનું વક્તૃત્વ છે કે

(૩) શું વર્ધમાનસ્વામીમાં સામાન્યથી વક્તૃત્વ માત્ર જ છે ? આ ત્રણ પ્રકારના વક્તૃત્વમાંથી કયા પ્રકારનું વક્તૃત્વ કહો છો કે જે સર્વજ્ઞતાથી વિરૂદ્ધનું કાર્ય હોવાથી વર્ધમાન સ્વામીમાં સર્વજ્ઞતાનો પ્રતિષેધ તે કરી શકે ?

જો આદ્યભેદ કહેશો તો તમારો હેતુ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી સ્વરૂપાસિધ્ધ હેત્વાભાસ છે. કારણ કે ભગવાનવર્ધમાનસ્વામી આદિમાં તેવા પ્રકારના (પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ એવા) અર્થોનું વક્તૃત્વ જ નથી. ભગવાન વર્ધમાન સ્વામી પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ અર્થભાષી હોવાથી ઉપરોક્ત વિરૂદ્ધાર્થભાષિત્વ તમારો હેતુ ભગવાન વર્ધમાનસ્વામીમાં ન હોવાથી અસિધ્ધ છે.

જો બીજો ભેદ કહેશો તો એટલે ભગવાન વર્ધમાનસ્વામી અવિરૂદ્ધ અર્થના વક્તા છે માટે સર્વજ્ઞ નથી. એમ જો કહેશો તો આ હેતુ “વિરૂદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ” કહેવાશે નહીં. પરંતુ કાર્યોપલબ્ધિ જ (અર્થાત્ અવિરૂદ્ધ-કાર્યોપલબ્ધિ જ) કહેવાશે કે જે આ ઉપલબ્ધિ સર્વજ્ઞતાની વિધિને જ (અસ્તિત્વને જ) સાધી શકે છે. જો વિરૂદ્ધ એવું કાર્ય દેખાતું હોય તો જ નાસ્તિ સિદ્ધ થાય, જેમ કે ઇયં સ્ત્રી, ન બ્રહ્મચારિણી, પુત્રવત્ત્વાત્ જેમ પુત્રવત્ત્વ એ બ્રહ્મચર્યથી વિરૂદ્ધ કાર્ય છે. તેથી તે બ્રહ્મચારિત્વનો નિષેધ જ જણાવે. પરંતુ અવિરૂદ્ધ અર્થનું વક્તૃત્વ એ સર્વજ્ઞતાનું વિરૂદ્ધ કાર્ય નથી. માટે સર્વજ્ઞતાનું નાસ્તિત્વ જણાવે નહીં. પરંતુ વિધિ જ (અસ્તિત્વ જ) જણાવી શકે છે. જેમ ધૂમધ્વજ (અગ્નિ)ની સિદ્ધિમાં કારણભૂત મુકાયેલા ધૂમાત્મક કાર્યની ઉપલબ્ધિ અગ્નિની વિધિ જ બતાવે. પરંતુ નિષેધ બતાવે નહીં. અને તમારું સાધ્ય તો નાસ્તિ હતું. જ્યારે આ હેતુ “અસ્તિ” માં વર્તે છે. તેથી હેતુ સાધ્યાભાવમાં વર્તવાથી વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસ થશે.

હવે જો ત્રીજો ભેદ કહેશો તો એટલે કે સામાન્યવક્તૃત્વમાત્ર હોવાથી “સર્વજ્ઞતા નાસ્તિ” એમ જો કહેશો તો આ હેતુ સર્વવિત્ત્વમાં અને અસર્વવિત્ત્વમાં એમ બન્નેમાં વર્તી શકે છે. એટલે સાધ્યમાં અને સાધ્યાભાવમાં એમ બન્નેમાં વર્તે છે. તેથી અનેકાન્તિક હેત્વાભાસ થશે. કારણ કે સામાન્ય વક્તૃત્વ માત્રમાં સર્વવિત્ત્વનું કાર્યત્વ માનવામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી. અર્થાત્ સર્વવિત્ પણ હોય અને વક્તા પણ હોય, એમાં કંઈ વિરોધ નથી.

અનુપલબ્ધિરપિ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિઃ, અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિર્વા ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિસ્તાવદ્ વિધિસિદ્ધૌ એવ સાધીયસ્તાં દધાતિ । અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ એકાન્તસ્વસ્થાનુપલબ્ધેઃ, ઇત્યાદિવત્ । અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિરપિ સ્વભાવાનુપલબ્ધિઃ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિઃ, કાર્યાનુપલબ્ધિઃ, કારણાનુપલબ્ધિઃ, સહચરાદ્યનુપલબ્ધિર્વાઽભિધીયેત ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિરપિ સામાન્યેન ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વવિશેષણા વા વ્યાક્રિયેત ?

પૌરસ્યા તાવત્ નિશાચરાદિના વ્યભિચારિણી, દ્વિતીયા પુનરસિદ્ધા, સર્વવિત્ત્વસ્ય સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટત્વાત્ । વ્યાપકાનુપલબ્ધિપ્રભૃતયોઽપિ વિકલ્પા અલ્પીયાંસઃ, યતઃ સર્વવિત્ત્વસ્ય વ્યાપકં સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વમ્, કાર્યમતીન્દ્રિયવસ્તુપદેશઃ, કારણ-મચ્છિલાવરણવિલયઃ, સહચરાદિ ક્ષાયિકચારિત્રાદિકમ્ । ન ચ તત્ર તદનુપલબ્ધીનાં સિદ્ધૌ સાધનં કિંચિત્ તેઽસ્તિ, इत्यसिद्धा एवामू: ।

અથ સર્વજ્ઞાદન્યઃ કશ્ચિદ્ ધર્મી, તર્હિ તસ્યાસર્વવિત્ત્વે સાધ્યે, સિદ્ધસાધ્યતા, તદ્ નાનુમાનં તદ્બાધકમ્ ।

સાધ્યને સાધવા માટે હેતુ બે પ્રકારનો હોય છે. એક ઉપલબ્ધિરૂપ (વિદ્યમાન સ્વરૂપ), અને બીજો અનુપલબ્ધિસ્વરૂપ (અવિદ્યમાન સ્વરૂપ) જેમ કે “પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્” આ ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. અને સિદ્ધાઃ, અનંતસુખિનઃ, કર્મરહિતત્વાત્ આ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુનું ખંડન પૂર્વે કરી લીધું છે. હવે અનુપલબ્ધિ હેતુનું ખંડન ટીકાકારશ્રી જણાવે છે.

ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી આદિમાં “સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ” કહેવામાં તમે જો “અનુપલબ્ધિ” સ્વરૂપ હેતુ કહેતા હો તો અનુપલબ્ધિ સ્વરૂપ હેતુમાં પણ વિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ કહો છો કે અવિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ કહો છો ? જો વિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ કહો તો (એટલે કે જે સાધ્યથી વિરૂદ્ધ એવા ધર્મનું ન દેખાવું તે,) આવા પ્રકારની વિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ હેતુ તો નિયમા સાધ્યની સિદ્ધિ જણાવવામાં જ શ્રેષ્ઠતાને ધારણ કરે છે. જેમ કે વસ્તુ (પક્ષ), અનેકાન્તાત્મક છે (સાધ્ય), કારણ કે એકાન્તસ્વરૂપ ની અનુપલબ્ધિ હોવાથી ઇત્યાદિ દ્રષ્ટાન્તોની જેમ, કારણ કે સાધ્યથી વિરૂદ્ધધર્મ જો અનુપલબ્ધિ હોય તો સાધ્ય છે જ, એમ જ નિર્ણય કરી શકાય છે. માટે વિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ તો સાધ્યની (સર્વજ્ઞત્વની) સિદ્ધિ જ કરશે. સર્વજ્ઞ પણાનો નિષેધ નહીં કરે.

હવે જો અવિરૂદ્ધાનુપલબ્ધિ કહો તો પણ (૧) સ્વભાવાનુપલબ્ધિ કહો છો ? કે (૨) વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કહો છો ? કે (૩) કાર્યાનુપલબ્ધિ કહો છો ? (૪) કે કારણાનુપલબ્ધિ કહો છો ? કે (૫) સહચરાદિની અનુપલબ્ધિ કહો છો ? હવે જો સ્વભાવાનુપલબ્ધિ કહેતા હો તો તે પણ બે પ્રકારની છે. સામાન્યથી સ્વભાવાનુપલબ્ધિ અથવા ઉપલબ્ધિલક્ષણ પ્રાપ્તિવિશેષણવાળી એવી સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, આ બેમાંથી કઈ કહેવાય છે ?

જો (પૌરસ્યા) પહેલી સામાન્યસ્વભાવાનુપલબ્ધિ કહેતા હો તો આ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ નિશાચર આદિની સાથે વ્યભિચારવાળો છે. કારણ કે સામાન્યથી ન દેખાવાનો સ્વભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞત્વ નથી એમ જો કહો તો નિશાચર (રાક્ષસ-ભૂત) આદિ પદાર્થો પણ ન

દેખાવાના સ્વભાવવાળા છે. છતાં નથી એમ નહીં, પરંતુ છે. તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞત્વ પણ સામાન્યથી ન દેખાય તેવા સ્વભાવવાળું હોવા છતાં “સર્વજ્ઞ નથી” એમ કહી શકાય નહીં. નિશાચરની જેમ, આ પ્રમાણે હેતુ સાધ્યાભાવમાં (નિશાચરના અસ્તિત્વમાં) વર્તતો હોવાથી આ અનુપલબ્ધિ વ્યભિચાર દોષવાળી થાય છે.

અને ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તત્વના વિશેષણવાળી એવી અનુપલબ્ધિ રૂપ બીજા પક્ષવાળી સ્વભાવાનુપલબ્ધિ જો કહેવામાં આવે તો “અસિદ્ધ” હેત્વાભાસ દોષ આવશે. કારણ કે “સર્વવિત્ત્વ” એ આકાશ પરમાણુ, દ્વયણુક, આદિની જેમ સ્વભાવથી જ અદૃશ્ય છે. એટલે દેખાતાં નથી, પરંતુ નથી એટલે નથી દેખાતાં એમ નહીં, પરંતુ છે જ. તેવી રીતે સર્વજ્ઞત્વ પણ અમૂર્તસ્વરૂપ હોવાથી અનુપલબ્ધિરૂપ છે. પરંતુ ઉપલબ્ધિ સ્વરૂપ હોય અને અનુપલબ્ધિ હોય તેવું નથી. અર્થાત્ દૃશ્ય હોય અને ન દેખાતું હોય તેમ નથી. માટે હેતુ જ પક્ષમાં વર્તતો નથી અર્થાત્ અવૃત્તિ છે.

હવે વ્યાપકાનુપલબ્ધિ વિગેરે બાકીના ચારમાંનો કોઈ પણ વિકલ્પ જો કહેવામાં આવે તો તે વિકલ્પો તુચ્છ છે. કારણ કે તમારે જે “સર્વવિત્ત્વ” નો નિષેધ કરવો છે. તેનું વ્યાપક છે સકલ પદાર્થોનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કારણ કે જ્યાં જ્યાં સર્વવિત્ત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર વ્યાપક પણ સકલપદાર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ હોય છે. માટે આ વ્યાપક છે. સર્વવિત્ત્વનું કાર્ય છે અતીન્દ્રિય એવી નરક-નિગોદાદિ પદાર્થોનો પણ ઉપદેશ આપવો તે. સર્વવિત્ત્વનું કારણ છે સકલજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો વિનાશ. અને સર્વવિત્ત્વનું સહચરાદિ છે ક્ષાયિક ચારિત્રાદિ (ક્ષાયિક યથાખ્યાતચારિત્ર, ક્ષાયિક કેવલદર્શન, ક્ષાયિક અનંતવીર્યાદિ).

ભગવાન્ મહાવીર સ્વામી આદિ આત્માઓમાં “સર્વવિત્ત્વ” નો નિષેધ કરવા માટે ઉપરોક્ત વ્યાપકની, કાર્યની, કારણની અને સહચરની અનુપલબ્ધિ હોવી જરૂરી છે. જો તે તે વ્યાપકાદિની અનુપલબ્ધિ (અવિદ્યમાનતા) હોય તો વ્યાખ્યનો પણ અવશ્ય નિષેધ થાય છે. પરંતુ તત્ત્વ = તે મહાવીરસ્વામી આદિ મહાત્મા પુરૂષોમાં તદનુપલબ્ધીનાં = તે તે વ્યાપક એવા સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વની, કાર્ય એવા અતીન્દ્રિયવસ્તુના ઉપદેશની, કારણ એવા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા વિલયની અને સહચર એવા યથાખ્યાતાદિક્ષાયિક-ચારિત્રાદિની અનુપલબ્ધિ (અવિદ્યમાનતા)ની સિદ્ધિ કરવામાં તમારી પાસે કોઈ હેતુ નથી. કારણ કે તમારી પાસે એવા કોઈ પ્રબળ નિર્દોષ હેતુઓ નથી કે જે હેતુઓવડે ઉપરોક્ત વ્યાપકાદિ ચારમાંની કોઈ એકની પણ અનુપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય. અને અનુપલબ્ધિ વિના સર્વવિત્ત્વનો નિષેધ કેમ થાય ? માટે આ ચારે વિકલ્પો અસિદ્ધ છે. તુચ્છ છે.

હવે જો સર્વજ્ઞ એવા મહાવીરસ્વામી આદિ મહાપુરૂષોથી અન્ય એવા અમારા-તમારા જેવા, અર્થાત્ દેવદત્તાદિ અન્યને જો પક્ષ બનાવવામાં આવે અને એવા કોઈ ધર્મીમાં

સર્વવિત્ત્વનો નિષેધ સાધવામાં આવે તો અમને સિદ્ધસાધ્યતા છે. કારણ કે અમે પણ સર્વપુરુષોમાં સર્વવિત્ત્વ કહેતા નથી. અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે આ સંસારમાં “સર્વજતા” નથી જ હોતી એમ નહીં. જ્યાં સર્વપદાર્થ સાક્ષાત્કારિત્વ આદિ હેતુઓ છે ત્યાં સર્વવિત્ત્વ હોઈ શકે છે. તેથી અનુમાનપ્રમાણ પણ તે સર્વવિત્ત્વનું બાધક થઈ શકતું નથી.

નાપિ શાબ્દમ્, યતસ્તદપૌરુષેયં, પૌરુષેયં વા સ્યાત્ ? ન તાવદપૌરુષેયમ્, અપૌરુષેયત્વસ્ય વચસ્સુ સમ્ભવાભાવાત્ । પૌરુષેયમપિ કેવલાલોકાકલિતપુરુષપ્રણીતમ્, તદિતરપુરુષપ્રણીતં વા ? આદ્યં કથં બાધકમ્ ? વિરોધાત્, દ્વિતીયે ત્વસૌ પુરુષઃ કેવલાલોકવિકલાઃ સકલાઃ પુરુષર્ષદઃ પ્રેક્ષતે ન વા ? પ્રાચ્યપક્ષે, કથં તત્પ્રતિષેધઃ, તસ્યૈવ તદાકલિતત્વાત્ ? । દ્વિતીયેઽપિ કથન્તરમ્, તત્પ્રણીતશબ્દસ્ય પાંશુલપાદકોપ-દિષ્ટશબ્દસ્યેવ પ્રમાણત્વાસમ્ભવાત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્બાધિકા, તદભાવમન્તરેણાનુપપદ્યમાનસ્ય પ્રમાણષટ્કનિષ્ક્રિત-સ્યાર્થસ્ય કસ્યચિદસત્ત્વાત્ ।

નાપ્યુમાનમ્, તસ્ય સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાત્, તન્ન ભાવસ્ત્વં પ્રમાણં તદ્બાધબદ્ધકક્ષમ્ ।

ભગવાનુમાં રહેલી સર્વજતાનો નિષેધ કરનાર હવે કદાચ તમે શાબ્દપ્રમાણ (એટલે આગમપ્રમાણ) જણાવો, તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે સર્વજતાના નિષેધને જણાવનારું તે આગમપ્રમાણ પણ શું અપૌરુષેય છે ? (કોઈ પણ પુરુષવડે નહીં કરાયેલું સહજ સિદ્ધ અનાદિનું છે ?) કે પૌરુષેય છે ? (કોઈ પુરુષવડે કરાયેલું છે ?) ત્યાં “અપૌરુષેય” તો તમે કહી શકશો નહીં. કારણ કે શાબ્દપ્રમાણ (આગમશાસ્ત્રો) વચનાત્મક હોય છે. અને વચનો પુરુષની ઉચ્ચારણ ક્રિયાજન્ય હોય છે. તેથી વચનાત્મક એવા શાસ્ત્રોમાં અપૌરુષેયત્વનો તો સંભવ જ નથી. અપૌરુષેય હોય તે વચનો ન હોય, અને વચનો હોય તે અપૌરુષેય ન હોય.

હવે જો સર્વજતાનો નિષેધ કરનાર શાબ્દપ્રમાણ પૌરુષેય કહો તો પણ તે સર્વજતાનું નિષેધક એવું જે શાબ્દપ્રમાણ (શાસ્ત્ર) શું કેવલજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે જોયું છે સર્વજગત્ જેણે એવા પુરુષવડે પ્રણીત છે ? કે તેનાથી ઈતર એવા છદ્મસ્થપુરુષોવડે પ્રણીત ? હવે જો આદ્યપક્ષ કહો તો તે સર્વજતાનું બાધક કેમ થશે ? કારણ કે સર્વજતાનો નિષેધ કરનાર એવા શાસ્ત્રના પ્રણેતા તો સર્વજ કહો છો. પૂર્વાપર વિરોધ આવશે. કારણ કે જો કોઈ આ સંસારમાં સર્વજ જ નથી તો નિષેધકશાસ્ત્રના પ્રણયિતા સર્વજ ક્યાંથી હોય ? અને નિષેધકશાસ્ત્રના પ્રણયિતા સર્વજ છે તો “જગતમાં કોઈ સર્વજ જ નથી” એમ કેમ કહી શકાય ? માટે પૂર્વાપર વિરોધ હોવાથી આવું શાસ્ત્ર બાધક થશે નહીં.

હવે જો બીજો પક્ષ કહો તો “આ સંસારમાં ક્યાંય સર્વજ્ઞ નથી” એવું કહેનારો આ પુરૂષ કેવલજ્ઞાનવિનાના એવા સર્વ સંસારી જીવોની પર્યાદાને (અર્થાત્ સમસ્ત જીવોને) જુએ છે ? અને પછી કહે છે કે કોઈ કેવલી નથી ? કે સર્વપુરૂષોને જોયા વિના જ કહે છે કે કોઈ કેવલી નથી ?

જો પ્રાચ્યપક્ષ (પ્રથમ પક્ષ) કહો તો તે પુરૂષ તે સર્વજ્ઞતાનો પ્રતિષેધ કેમ કરી શકે ? કારણ કે તસ્યૈવ = તે પુરૂષને જ, તદાકલિતત્વાત્ = “સર્વ પુરૂષો કેવલજ્ઞાન વિનાના છે” એવા પ્રકારનું સર્વસંસારનું જ્ઞાન થયેલું હોવાથી, અર્થાત્ જો તેણે સર્વસંસારના પુરૂષોને (કેવલજ્ઞાન રહિતપણે) જોયેલા જ છે અને પછી નિષેધ કરે છે તો તે જ સર્વજ્ઞ થયા. તેથી સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ તે કેમ કરી શકે ? અને હવે એમ કહો કે સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરનારા આ પુરૂષે સંસારી સર્વજીવોને (કેવલજ્ઞાન સહિત છે કે કેવલજ્ઞાન રહિત છે એમ) જોયેલા જ નથી. આવા પ્રકારનો બીજો પક્ષ જો કહો તો “સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ” કોઈ પણ રીતે થઈ શકે નહીં. કારણ કે તેવા પ્રકારના અલ્પજ્ઞ પુરૂષવડે કહેવાયેલા શાસ્ત્રવચનને, રસ્તે ચાલતા ગમાર (બુદ્ધિહીન) પુરૂષના કુત્સિત વચનોની જેમ પ્રમાણસ્વરૂપ કહી શકાય જ નહીં. જો આ કહેનાર સર્વજ્ઞ નથી તો તેમના વચનમાં વિશ્વાસ કેમ કરાય ? અને જો આ કહેનાર સર્વજ્ઞ જ છે તો તે “સર્વજ્ઞનો નિષેધ” કેમ કરી શકે ?

હવે “અર્થાપત્તિ” નામનું પ્રમાણ પણ તે સર્વજ્ઞત્વનું બાધક નથી. કારણ કે “સર્વજ્ઞતાનો” અભાવ માન્યા વિના સિદ્ધિ ન જ થઈ શકે તેવો કોઈ પણ પદાર્થ, (અથવા કોઈ પણ ગુણધર્મ) છ પ્રમાણથી સિદ્ધિ થતો દેખાતો નથી. જેમ રાત્રિભોજન માન્યા વિના દેવદત્તમાં દિવસે અભોજન હોતે છતે દેખાતું સ્થૂલત્વ સંભવી શકતું નથી. તેથી અર્થાપત્તિથી રાત્રિભોજન કલ્પવું જ પડે છે. તેવી રીતે અહીં “સર્વજ્ઞતાનો અભાવ” ન માનીએ તો કોઈ પદાર્થ અથવા કોઈ ગુણધર્મ જે દેખાતો હોય તે ઘટી શકે નહીં એવું થતું હોય તો સર્વજ્ઞતાના અભાવની સિદ્ધિ અર્થાપત્તિથી અવશ્ય થાય જ. પરંતુ એવું અહીં કોઈ દેખાતું નથી.

ઉપમાન નામનું પ્રમાણ પણ “સર્વજ્ઞતાનું બાધક” થઈ શકતું નથી. કારણ કે તે તો સાદૃશ્યતાને જ માત્ર બતાવવાના વિષયવાળું છે. તેથી તે નિષેધક બનતું નથી. આ પ્રમાણે (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) શાબ્દ, (૪) અર્થાપત્તિ, અને (૫) ઉપમાન, એમ તમારાં માનેલાં ભાવાત્મક પાંચ પ્રમાણોમાંથી કોઈ પણ એકે પ્રમાણ સર્વજ્ઞતાની બાધા બતાવવામાં બદ્ધકક્ષ (સમર્થ) નથી.

નાપ્યભાવરૂપમ્, તસ્ય સત્તાપરામર્શિપ્રમાણપચ્ચકાપ્રવૃત્તૌ સત્યાં ભાવાત્ । ન ચાસૌ સમસ્તિ, “વિવાદાસ્પદં કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષમ્, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્” ઇતિ તદગ્રાહકાનુમાનસ્ય

પ્રવૃત્તેઃ । તન્ન બાધકભાવાત્ સકલપ્રત્યક્ષાભાવઃ ।

નાપિ સાધકાભાવાત્, અનુમાનસ્યૈવ તત્સાધકસ્યેદાનીમેવ નિવેદનાત્ । ઇતિ સિદ્ધં કરતલકલિતનિસ્તલસ્થૂલમુક્તાફલાયમાનાકલિતસકલવસ્તુવિસ્તારં કેવલનામધેયં સંવેદનમ્ ઇતિ સિદ્ધમેવં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

હવે “સર્વજ્ઞતાનો નિષેધ કરનાર” જો અભાવપ્રમાણ કહેશો તો તે અભાવપ્રમાણ પણ સર્વજ્ઞતાનું બાધક સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુની સત્તાને (અસ્તિત્વને) જણાવનારાં એવાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-શબ્દ-અર્થાપત્તિ અને ઉપમાન આ પાંચ ભાવાત્મક પ્રમાણોની અપ્રવૃત્તિ હોય, અર્થાત્ અસ્તિત્વને જણાવનારાં આ પાંચમાંનું કોઈ પણ પ્રમાણ પ્રવર્તતું ન જ હોય ત્યારે જ તે અભાવપ્રમાણ પ્રવર્તે છે. જેમ કે ભૂતલ ઉપર ઘટના અસ્તિત્વને જણાવનારાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણ સિદ્ધ થતાં ન હોય તો જ અભાવ પ્રમાણ પ્રવર્તે છે અને ઘટના “નાસ્તિત્વ” ને સાધે છે. પરંતુ અહીં પાંચ પ્રમાણમાંના કોઈ પણ પ્રમાણની અસૌ = આ અપ્રવૃત્તિ નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિ છે. અનુમાન પ્રમાણ પ્રવર્તે છે. તે આ પ્રમાણે - વિવાદાસ્પદ એવું આ પ્રત્યક્ષ (અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન) કોઈક વર્ધમાનાદિ જેવા મહાત્માને પ્રત્યક્ષ છે જ, પ્રમેય હોવાથી, ઘટ-પટ આદિની જેમ, આવા પ્રકારનું તે કેવલજ્ઞાનને જણાવનારું અનુમાન પ્રવર્તે છે. તેથી અભાવપ્રમાણ અહીં પ્રવર્તતું જ નથી તો કેવી રીતે કેવલજ્ઞાનનો નિષેધ જણાવે ? આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના અસ્તિત્વને સ્વીકારવામાં “બાધક પ્રમાણ હોવાથી સકલપ્રત્યક્ષનો (કેવલજ્ઞાનનો) અભાવ છે” આ તમારી મીમાંસકોની વાત સિદ્ધ થતી નથી.

તથા કેવલજ્ઞાનના અસ્તિત્વને સાધી આપે એવું કોઈ પણ સાધકપ્રમાણ ન હોવાથી સકલપ્રત્યક્ષનો અભાવ છે આવા પ્રકારની પણ તમારી વાત યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે તે કેવલજ્ઞાનના અસ્તિત્વનું સાધક એવું અનુમાનપ્રમાણ હમણાં જ (ઉપર) જણાવ્યું છે.

આ પ્રમાણે હથેળીમાં રહેલા અનુપમ ગોળ આકારવાલા એવા મોટા મોતીની જેમ સકલ વસ્તુઓના વિસ્તારને જેણે જાણ્યો છે એવું કેવલજ્ઞાન છે નામ જેનું એવું જ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) સિદ્ધ થયું અને આ જ સકલપ્રત્યક્ષ એ જ કેવલજ્ઞાન કહેવાય છે. આ વાત આ રીતે સિદ્ધ થઈ. (અહીં નિસ્તુલ શબ્દનો કે નિસ્તલ શબ્દનો અર્થ ગોળ-વર્તુલ કરવો. (જુઓ પંજિકા). ॥૨૩॥

કિન્તુ કતરં પુસ્ત્રમેતદાસ્પદીકરોતીત્યત્રાહુ :-

પરંતુ આવું કેવલજ્ઞાન કયા પુરુષનો આશ્રય કરે છે તે સમજાવે છે-

તદ્વાન્ અર્હન્ નિર્દોષત્વાત્ ॥૨૪॥

સૂત્રાર્થ :- તે સકલપ્રત્યક્ષજ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) વાળા અરિહંત જ હોય છે. કારણ કે તે જ (રાગાદિ) દોષ રહિત હોવાથી. ॥૨૪॥

તત્ કેવલં નિત્યમસ્યાસ્તીતિ નિત્યયોગે મતુષ્, નિષ્ક્રાન્તો દોષેભ્યો રાગદ્વેષાજ્ઞાન-લક્ષણેભ્યો નિર્દોષસ્તદ્ભાવસ્તત્ત્વં, તસ્માત્ ।

પ્રયોગઃ અર્હન્ સર્વજ્ઞઃ, નિર્દોષત્વાત્, યસ્તુ નૈવં, સ નૈવં, યથા રથ્યાપુરુષઃ, તથા ચાર્હન્, તસ્માત્ સર્વજ્ઞ ઇતિ ॥૨૪॥

અહીં “તદ્વાન્” શબ્દમાં તદ્ = તે કેવલજ્ઞાન છે નિત્ય જેને એવા અર્થમાં “નિત્ય સદા તે વાળા” એવા અર્થમાં મતુષ્ પ્રત્યય તદ્ શબ્દથી થયેલ છે. એક વખત કેવલજ્ઞાન થયા પછી તે સદા રહે જ છે. કદાપિ જતું નથી. આના ઉપરથી મોક્ષે ગયેલા જીવો ફરીથી સંસારી કે છદ્મસ્થ કદાપિ થતા નથી.

દોષોમાંથી જેઓ નિકળી ચુક્યા છે. તે નિર્દોષ કહેવાય છે. દોષોમાં રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન આ ત્રણ મુખ્ય દોષો છે. આ ત્રણે દોષો જે આત્મામાંથી ચાલ્યા ગયા છે. તે નિર્દોષ કહેવાય છે. તેવા નિર્દોષવાળા પણ તે નિર્દોષત્વ, તે નિર્દોષત્વ હોવાથી અરિહંતો સર્વજ હોય છે. તેનો “અનુમાનપ્રયોગ” આ પ્રમાણે છે -

અરિહંતો (પક્ષ), સર્વજ છે. કેવલજ્ઞાનવાળા છે (સાધ્ય), નિર્દોષ હોવાથી (હેતુ), અહીં “અર્હન્” શબ્દનો અર્થ વર્ધમાનસ્વામી આદિ તીર્થંકરભગવંતો કે જેઓ ચોગ્રીસ અતિશયોની સમૃદ્ધિને અર્હં = યોગ્ય છે તે તો વ્યુત્પત્તિ અર્થથી સમજવા જ, પરંતુ ભાવશત્રુઓનો નાશ કરનારા સર્વે, સયોગી કેવલી આદિ ગુણસ્થાનકોમાં વર્તનારા. સામાન્યકેવલી આદિ પણ નિર્યુક્તિમિશ્રિત અર્થથી સમજી લેવા. આ અનુમાન પ્રયોગમાં જો કે અન્વયવ્યાપ્તિ થાય છે. જે જે નિર્દોષ હોય છે તે તે સર્વજ હોય છે. જેમ કે ઋષભદેવાદિ. પરંતુ ટીકાકારશ્રીએ આ અન્વયવ્યાપ્તિ જણાવી નથી. કારણ કે દૃષ્ટાન્ત તરીકે જે આપીએ તે સામેના પ્રતિવાદીને કેવલજ્ઞાન માન્ય ન હોવાથી દૃષ્ટાન્ત તરીકે માન્ય બને નહીં, તેથી અન્વય દૃષ્ટાન્ત ન આપતાં વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ સમજાવે છે -

જે આવા નિર્દોષ નથી તે તેવા અર્થાત્ સર્વજ નથી. જેમ કે શેરીઓમાં ફરતો રખડતો પુરૂષ. અને અરિહંતો તથા = તેવા છે. એટલે નિર્દોષ છે. માટે અવશ્ય સર્વજ જ છે. આવા પ્રકારના અનુમાનપ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે કે કેવલજ્ઞાન પણ છે અને તે કેવલજ્ઞાનવાળા અરિહંતો પણ છે. અને તે અરિહંતો રાગાદિ દોષોથી રહિત છે. માટે નિર્દોષ છે. ॥૨૪॥

નિર્દોષત્વમસ્ય પ્રસાધયન્તિ -

આ અરિહંતો રાગાદિદોષોથી રહિત છે. અર્થાત્ નિર્દોષ જ છે. તે સિધ્ધ કરે છે.

નિર્દોષોઽસૌ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વાત્ ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ :- આ અરિહંતો નિયમા નિર્દોષ જ છે. કારણ કે પ્રમાણની સાથે અવિરોધી વાણીવાળા હોવાથી. ॥૨૫॥

પ્રયોગ :- અર્હન્, નિર્દોષઃ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વાત્, યસ્તુ ન નિર્દોષઃ સ ન તથા, યથા રથ્યાપુસ્ત્રઃ । પ્રમાણાવિરોધિવાક્ ચાર્હન્, તતો નિર્દોષ ઇતિ ॥૨૫॥

અરિહંત પરમાત્માઓ (તીર્થંકર ભગવન્તો અથવા સામાન્ય કેવલજ્ઞાની ભગવન્તો એમ સર્વે) નિર્દોષ જ છે. પ્રમાણની સાથે અવિરુદ્ધ વાણીના ઉચ્ચારણવાળા હોવાથી, અહીં પણ ઉપરોક્ત કારણથી જ અન્વયવ્યાપ્તિ ન લખતાં માત્ર વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ જ લખે છે. જે આવા પ્રમાણથી અવિરોધિ વાણીવાળા નથી, તે નિર્દોષ પણ નથી જ, જેમ કે રથ્યાપુરુષ, આ અરિહંતો તે રથ્યાપુરુષ જેવા નથી. પરંતુ પ્રમાણાવિરોધિવાણીવાળા જ છે. તેથી નિયમા નિર્દોષ જ છે. આ અનુમાનથી અરિહંતો નિર્દોષ છે એમ સિધ્ધ થાય છે. અને તેથી સર્વજ્ઞ જ છે તે ઉપરોક્ત અનુમાનથી સિધ્ધ થાય છે. ॥૨૫॥

પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વમેવાર્હતઃ પ્રસાધયન્તિ -

અરિહંત પરમાત્માઓનું “પ્રમાણ અવિરોધી વાણીવાળાપણું” જ હોય છે તે સિધ્ધ કરે છે -

તદિષ્ટસ્ય પ્રમાણેનાઽબાધ્યત્વાત્ તદ્વાચસ્તેનાવિરોધસિદ્ધિઃ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ :- તે અરિહંતોને ઈષ્ટ (અર્થાત્ માન્ય) એવા સ્યાદ્વાદાદિ અને જીવાજીવાદિ તત્ત્વો પ્રમાણથી અબાધિત છે. તેથી કરીને તેમની વાણીમાં અવિરોધની સિધ્ધિ થાય છે. ॥૨૬॥

તસ્યાર્હત ઇષ્ટસ્ય પ્રતિપાદ્યતયા સમ્મતસ્યાઽનેકાન્તતત્ત્વસ્ય, તદ્વાચ ઇત્યર્હદ્વાચઃ । અર્હન્ સર્વત્ર પ્રમાણાવિરોધિવાક્, તત્ર પ્રમાણાબાધ્યમાનાભિમતતત્ત્વત્વાત્ । યસ્યાભિમતં તત્ત્વં, યત્ર પ્રમાણેન ન બાધ્યતે, સ તત્ર પ્રમાણાવિરોધિવાક્ । યથા રોગાદૌ ભિષગ્વરઃ । ન બાધ્યતે ચ પ્રમાણેનાર્હતોઽભિમતમનેકાન્તાદિતત્ત્વમ્ । તસ્માત્ તન્નાસૌ પ્રમાણાવિરોધિવાક્ ઇતિ સિદ્ધમર્હન્નેવ સર્વજ્ઞ ઇતિ ।

“તદિષ્ટસ્ય” શબ્દનો અર્થ ટીકાકારશ્રી કરે છે કે તે અરિહંત પરમાત્માને ઈષ્ટ એટલે માન્ય, અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરવા લાયક તરીકે સમ્મત એવું જે અનેકાન્તવાદાદિ સ્વરૂપ તત્ત્વ.

“તદ્વાચઃ” શબ્દનો અર્થ તે અરિહંતપરમાત્માની વાણી. આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત શબ્દાર્થ જણાવીને હવે અનુમાનપ્રયોગ કરે છે. - અરિહંત પરમાત્મા (પક્ષ), નિયમા સર્વજ્ઞ જ છે (સાધ્ય), કારણ કે તેઓ પ્રમાણની સાથે અવિરોધી વાણીવાળા જ હોય છે.

અરિહંતપરમાત્માઓ પ્રમાણથી અવિરોધીવાણીવાળા જ હોય છે. તેમાં શું પ્રમાણ ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે તત્ત્વ = તે પ્રમાણથી અવિરોધીવાણીવાળા છે. તે બાબતમાં પ્રમાણથી અબાધિત એવું ઈષ્ટતત્ત્વ (માન્યતત્ત્વ) હોવાથી આ હેતુ સમજવો. તેની વ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે થાય છે કે -

જેને માન્ય જે તત્ત્વ હોય છે. તે તત્ત્વ જો પ્રમાણથી બાધા ન પામતું હોય તો તેમની તે સંબંધી વાણી પણ પ્રમાણથી અવિરોધી જ હોય છે. જેમ રોગાદિને વિષે ઉત્તમવૈદ્ય. ઉત્તમવૈદ્ય રોગના પૂર્ણ જાણકાર હોવાથી તેમની વાણી પ્રમાણથી અવિરૂઢ્ય જ હોય છે. તેમ અરિહંતો પણ નિર્દોષ અને સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમની વાણી પણ પ્રમાણથી નિયમા અવિરોધી જ હોય છે.

અરિહંત પરમાત્માને માન્ય એવા અનેકાન્તવાદ આદિ તત્ત્વો પ્રમાણથી બાધા પામતાં નથી, તેથી ત્યાં તે અનેકાન્તવાદાદિની બાબતમાં આ અરિહંત પરમાત્મા પ્રમાણથી અવિરોધીવાણીવાળા જ હોય છે. આ પ્રમાણેની ચર્ચાથી સિદ્ધ થયું કે અરિહંત પરમાત્મા જ સર્વજ્ઞ છે.

અહીં જૈનોની સામે નૈયાયિકો ચર્ચા શરૂ કરે છે કે જૈનોને માન્ય વર્ધમાનસ્વામી આદિ અરિહંતોમાં સર્વજ્ઞતા નથી. પરંતુ અમને માન્ય શિવ (મહાદેવ) આદિમાં સર્વજ્ઞતા છે કારણ કે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ અને મહેશ આદિએ આ જગત બનાવ્યું છે. જેણે બનાવ્યું હોય તેને તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે. માટે શિવ જગત્કર્તા છે અને સર્વજ્ઞ છે. અને જૈનોના વર્ધમાન-સ્વામી આદિ જગત્કર્તા પણ નથી અને સર્વજ્ઞ પણ નથી. તેનો જૈનાચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે. આવી ચર્ચા હવે પછીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ આ ચર્ચા લખનારા ટીકાકારશ્રી જાણે વાદીની સામે વાગ્યુધ્ધમાં કેલિ કરતા હોય તેમ આ ચર્ચા લખે છે તેમાં નીચે મુજબની મહત્તા છે.

(૧) અહીંથી શરૂ થતી આ ચર્ચામાં આ સૂત્ર પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીમાં ક્રિયાપદનાં જે જે રૂપો વપરાયાં છે તેમાં તિ અને તે એમ બે જ પ્રત્યયોવાળા પ્રયોગો કરાયા છે.

(૨) નામની સાતવિભક્તિ અને ત્રણ વચનો એમ ૭ x ૩ = ૨૧ પ્રયોગો થાય છે. તેમાંથી ફક્ત સિ, ટા, ડસ્ પ્રથમા, તૃતીયા અને ષષ્ઠી એકવચન એમ ત્રણ જ પ્રયોગોથી આ ચર્ચા કરી છે.

(૩) દશ પાનાં જેટલી આ ચર્ચામાં માત્ર ૧૩ જ વ્યંજનોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તથદધન, પબમ, ચરલવ આ ૧૩ વિના શેષ એક પણ વ્યંજનોનો પ્રયોગ આવવા દીધો નથી. (સ્વરો ચોંદ હોઈ શકે છે)

જેમ હરિભદ્રસૂરિજીએ સંસારદાવાની રચનામાં જોડાકરો ન આવે તેનો, તથા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સમાનશબ્દો આવે તેવા જ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે તે જ રીતે આ ટીકાકારશ્રીએ આ ચર્ચામાં ઉપરોક્ત ત્રણ નિયમો સાચવીને આ ચર્ચા લખી છે. આ ચર્ચા પૂર્ણ થાય છે ત્યાં આ જ સૂત્રમાં અંતે આ વાત એક શ્લોકથી તેઓશ્રીએ જણાવી છે. આ જ છવીસમા સૂત્રના અંતે તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે -

ત્યાદિવચનદ્વયેન સ્યાદ્દેકવચનત્રયેણ વર્ણેસ્તુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિદ્વંસઃ ।

ચાલો- હવે આપણે આ શિવસિદ્ધિધ્વંસની ચર્ચા ચાલુ કરીએ.

નન્વિયં ત્રિભુવનભવનાન્તર્વર્તમાનાન્તરિતાનન્તરિતપદાર્થપ્રથા ત્વત્તીર્થનાથવૃત્તિર્ન ભવતિ, યતો ભૂભૂધરપ્રભૃતિ-પદાર્થપ્રબન્ધવિધાનદ્વારા પ્રમથપતેરેવેયમુપપદ્યતે, યદેતદનુમાનમત્ર પ્રરૂપ્યતે ન્યાયતાત્પર્યાવબોધપ્રધાનમનોવૃત્તિવિદ્વદ્વૃન્દેન - વિવાદપદભૂતં ભૂભૂધરાદિ બુદ્ધિમદ્ વિધેયમ્, યતો નિમિત્તાધીનાત્મલાભમ્ । યદ્ નિમિત્તાધીનાત્મલાભં, તદ્ બુદ્ધિમદ્ વિધેયમ્, યથા મન્દિરમ્, તથા પુનરેતત્ । તેન તથા ॥

ન તાવદ્ નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વં વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાઽપ્રતીતમ્, યતો ભૂભૂધરાદેરાત્મીયાત્મીયનિમિત્તવાતનિર્વર્તનીયતા, ભુવનભાવિભવભૃત્પ્રતીતૈવ । નાપિ દોલાયમાનવેદનનિમિત્તમ્, મતિમન્નિર્વર્તનીયેતરામ્બરાદિપદાર્થતોઽત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેન । નાપિ વિરૂદ્ધતાવરોધદુર્ધરમ્, અમ્બરાદિતોઽત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેનૈવ । નાપિ તુરીયવ્યાપ્યાભતા-પ્રતિબદ્ધમ્, ઇન્દ્રિયવેદનેન, અનુમાનનામ્ના, રાદ્ધાન્તાભિધાનેન વા માનેનાબાધિતાભિપ્રેત-ધર્મધર્મ્યનન્તરપ્રતિપાદિતત્વેન । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિબન્ધનમ્, એતત્પરિપન્થિધર્મોપ-પાદનપ્રત્યલાનુમાનાભાવેન ।

નૈયાયિક :- હે જૈનો ! ત્રણ ભુવનરૂપી ભવનની અંદર વર્તતા એવા અન્તરિત (એટલે વ્યવહિત દૂર દૂર રહેલા) સ્વર્ગ-નરક મેરૂ પર્વત વિગેરે, અને અનન્તરિત (એટલે અવ્યવહિત-નજીક રહેલા ઘટ-પટાદિ સમસ્ત પદાર્થોની આ પ્રથા (આ સંપૂર્ણજ્ઞાન), તમારા માનેલા તીર્થકરો શ્રી વર્ધમાનસ્વામી આદિમાં પ્રવૃત્તિવાળું હોઈ શકતું નથી. કારણ કે પૃથ્વી-પર્વત વિગેરે પદાર્થોની રચના કરવા દ્વારા ઇચમ્ = આ પ્રથા (આ જ્ઞાન) પ્રમથપતિને (ઈશ્વરને - શિવને) જ ઘટી શકે છે. આ બાબતની સિદ્ધિ કરનારું આ અનુમાન અહીં

ન્યાયશાસ્ત્રોના પરમાર્થને જાણવામાં પ્રધાન મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાન વૃન્દવડે જણાવાય છે. સારાંશ કે ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્વાન પંડિતો અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે જણાવે છે.

વિવાદના આધારભૂત એવા પૃથ્વી-પર્વત આદિ સમસ્ત પદાર્થો બુદ્ધિમાન આત્માઓવડે કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાન આત્માઓનું કાર્ય છે. જેમ કે મંદિર. કારણ કે આ પૃથ્વી-પર્વત આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે. જે જે પદાર્થો નિમિત્તને આધીન આત્મલાભ (ઉત્પત્તિ) વાળા હોય છે. તે તે પદાર્થો બુદ્ધિમાનવડે (સર્વજ્ઞવડે) કરાવેલા છે. કારણ કે તે તે કાર્યના તે તે કારણોનું જ્ઞાન તે સર્વજ્ઞને જ હોય છે. જેમ મંદિર એ નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિવાળું છે માટે કોઈ વિશિષ્ટ બુદ્ધિમાનવડે જ કરાય છે. તેની જેમ આ પર્વત-પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પણ નિમિત્તને આધીન આત્મલાભવાળા છે. તેથી તેવા છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાનવડે જ કરવા લાયક છે.

“નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ” આ હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ અપ્રતીત (અમાન્ય) નથી. કારણ કે પૃથ્વી અને પર્વત આદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્તોના સમૂહ વડે કરવા લાયક છે. આ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પોતપોતાના નિમિત્તસમૂહથી થાય છે. આ વાત ત્રણે ભુવનમાં થનારા સર્વપ્રાણિઓમાં પ્રસિધ્ધ જ છે. માટે અમારો હેતુ અસિધ્ધ નથી. (ભવભૂત = પ્રાણી).

તથા અમારો “નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ” આ હેતુ દોલાયમાન (એટલે અનૈકાન્તિક-વ્યભિચારિહેત્વાભાસ) ના જ્ઞાનનું નિમિત્ત નથી. અર્થાત્ અમારો આ હેતુ અનૈકાન્તિક નથી. કારણ કે મતિમાન પુરૂષોવડે નિર્વર્તનીય (કરવા લાયક) એવા ઘટ-પટ-મંદિર આદિથી જે ઈતરપદાર્થો અંબરાદિ છે. (નિત્ય એવાં આકાશ આદિ છે) તેમાંથી આ હેતુ અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત છે. જો હેતુ સાધ્યના અભાવમાં વર્તતો હોય તો વ્યભિચારિ થાય. પરંતુ અમારો આ હેતુ સાધ્યવદ્વૃત્તિ જ છે. સાધ્યાભાવવાળા નિત્ય એવા આકાશાદિમાં વર્તતો જ નથી. માટે વ્યભિચારી નથી.

તથા અંબરાદિ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત હોવાથી, ક્યાંય પણ વિપક્ષમાં આ હેતુ ન વર્તતો હોવાથી વિરૂદ્ધતા નામના અવરોધથી (દોષથી) દુષિત પણ નથી, જો હેતુ સાધ્યાભાવમાત્રમાં જ વર્તે તો વિરૂદ્ધ કહેવાય. પરંતુ સાધ્યાભાવમાં ક્યાંય આ હેતુ છે જ નહીં તેથી વિરૂદ્ધની વાત રહેતી જ નથી. માટે અમારો હેતુ વિરૂદ્ધ પણ નથી.

તથા અમારો હેતુ “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” જે છે. તે ચોથી હેત્વાભાસતાથી પણ યુક્ત નથી. (તુરીય = ચોથી, વ્યાપ્ત્ય = હેતુ, વ્યાપ્યામતા = હેત્વાભાસતાથી પ્રતિબદ્ધ = યુક્ત) પ્રથમ અસિદ્ધહેત્વાભાસ, બીજો વ્યભિચારી હેત્વાભાસ અને ત્રીજો વિરૂદ્ધ હેત્વાભાસ

નથી એમ પૂર્વે કહી ગયા છીએ આની પછી સત્પ્રતિપક્ષ નથી એમ આવવાનું છે. એટલે બાકી રહેલ “બાધિતહેત્વાભાસ” આ તુરિય શબ્દથી સમજી લેવો.

અનુમાનમાં રજૂ કરાયેલા સાધ્યનો અભાવ જો પ્રમાણાન્તરથી (પ્રત્યક્ષથી અનુમાનથી કે આગમથી) સિધ્ધ થતો હોય તો તે હેતુ બાધિત કહેવાય છે. અથવા કાલાત્યયાપદિષ્ટ પણ કહેવાય છે. જેમ કે વહ્નિઃ, શીતલઃ, દ્રવ્યત્વાત્ જલવત્ અહીં શીતળતાનો અભાવ ઈન્દ્રિયસંવેદનથી અનુભવાય છે, તેવા હેતુને બાધિત કહેવાય છે. પરંતુ અમારા અનુમાનમાં રજૂ કરાયેલો આ હેતુ કાલાત્યયાપદિષ્ટ (બાધિત) પણ થતો નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે (ઈન્દ્રિયસંવેદનવડે), અનુમાનનામના પ્રમાણવડે, અથવા રાધ્યાન્ત (સિધ્ધાન્ત-આગમ) શાસ્ત્ર-શબ્દ નામના પ્રમાણવડે અલ્પ પણ બાધા ન આવે એવા અબાધિતપણે અભિપ્રેત (ઈષ્ટ) ધર્મ-ધર્મીનું = પક્ષ-સાધ્ય-હેતુનું અમે હમણાં પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી બાધિત પણ નથી.

તથા પ્રતિસ્પર્ધી એવા અનુમાનવડે અપમાનતા (પરાભવ) પામવામાં કારણ બને એવો પણ આ હેતુ નથી. અનુમાનમાં મુકાયેલા સાધ્યના અભાવને સાધી આપે એવું પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાન જ્યાં મળે, અને તે પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાનવડે પ્રથમનું અનુમાન જો પરાભવ પામે તો પ્રથમના અનુમાનનો હેતુ “સત્પ્રતિપક્ષ” હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમ કે શબ્દો નિત્યઃ, શ્રાવણત્વાત્, શબ્દત્વવત્, તેની સામે શબ્દો અનિત્યઃ, કાર્યત્વાત્, ઘટવત્, તેવું અહીં બનતું નથી. માટે અમારો આ “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ પણ નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં મુકાયેલા સાધ્યથી પરિપન્થિધર્મને એટલે વિરોધી ધર્મને અર્થાત્ સાધ્યાભાવને સાધવામાં સમર્થ એવું પ્રતિસ્પર્ધી કોઈ બીજું અનુમાન જ નથી.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અમારા અનુમાનના હેતુમાં અસિધ્ધ, વ્યભિચાર, વિરૂદ્ધ, કાલાત્યયાપદિષ્ટ અને સત્પ્રતિપક્ષ એમ એક પણ હેત્વાભાસ લાગતા નથી. માટે અમારો હેતુ નિર્દોષ જ છે. તેથી અમારા માનેલા ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ છે જ.

નનુ ભવતીદં તાવદનુમાનં પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યક્ષમ્, યથા - ભૂતાધિભૂઃ, ભૂભૂધરાદિવિધાતા ન ભવતિ, વપુર્વન્ધ્યત્વેન, નિર્વૃતાત્મવત્ । તદનવદાતમ્, યતોઽન્ન ત્રિનેત્રરૂપો ધર્મો ધીધનેન પ્રતિપન્નઃ અપ્રતિપન્નો વા પ્રરૂપિતઃ ? ન તાવદપ્રતિપન્નઃ, યદેવમાધારદ્વારાઽપ્રતીતત્વોપદવો વપુર્વન્ધ્યતાવ્યાપ્યોપનિપાતીભવન્ ન નિરોદ્ધું તીર્યતે । યદિ પુનઃ પ્રતિપન્નોઽયં ધર્મો, તદા યેન માનેન પ્રતિપત્તિર્મન્મથપ્રત્યર્થિનોઽભિધીયતે, તેન તન્વાદિવિધાનવ્યુત્પન્નમતેરેવેયમિતિ તત્રોપાદીયમાના વપુર્વન્ધ્યતા બાધિતવત્ત્મેવ, ઇતિ ન નામ પ્રવર્તિતું પર્યાપ્નોતિ । તદેવં નિમિત્તાધીનાત્મલાભતાવ્યાપ્યમત્યન્તપૂતરૂપં પર્વતા-દેર્ધીમદ્દેતુતાપ્રતિપાદનાવદાતમેવેતિ ।

જૈન :- તમારા અનુમાનમાં “સત્પ્રતિપક્ષ” નામનો હેત્વાભાસ થાય છે. હે નૈયાયિકો ! તમે ઉપરોક્ત ચર્ચામાં તમારા ઈશ્વર પૃથ્વી-પર્વતાદિના કર્તા છે એ અનુમાનમાં અસિધ્ધાદિ પાંચમાંથી કોઈ હેત્વાભાસ લાગતા નથી એવું જે કહ્યું તે ઉચિત નથી. કારણ કે તેમાં સત્પ્રતિપક્ષ નામનો હેત્વાભાસ ઘટે છે. કારણ કે તમારા અનુમાનમાં ઈશ્વર વિધાતા છે એવું જે સાધ્ય છે. એનાથી પરિપન્થિ ધર્મનું (વિરોધી ધર્મનું - અર્થાત્ વિધાતા નથી એવા ધર્મનું) ઉપપાદન કરવામાં સમર્થ એવું નીચે પ્રમાણે અનુમાન થઈ શકે છે. સાધ્યાભાવને સાધનારૂં એવું પ્રતિસ્પર્ધી અનુમાન આ પ્રમાણે છે.

(ભૂતાધિભૂ :) પ્રાણીઓના સ્વામી અર્થાત્ ઈશ્વર, પૃથ્વી-પર્વતાદિના વિધાતા નથી, શરીર રહિત હોવાથી, મોક્ષગત આત્માની જેમ, આવું અમે જૈનો અનુમાન આપીશું. આ અનુમાન તમારા અનુમાનનું પરિપન્થી ધર્મનું કથન કરશે. તેથી તમારો હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ થશે.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! તમારી તે વાત સ્વચ્છ (નિર્દોષ) નથી. કારણ કે તમે જૈનો જે અનુમાન અમારી સામે ખંડન માટે મૂકો છો તે અનુમાનમાં ત્રિનેત્રધારી ઈશ્વરરૂપ જે ધર્મી (પક્ષ), બુદ્ધિશાળી એવા તમારા વડે મુકાયો છે તે ઈશ્વરરૂપ પક્ષ શું તમને માન્ય છે ? અને કહેવાયો છે કે અમાન્ય છે ? અને કહેવાયો છે.

“અપ્રતિપક્ષ” અર્થાત્ તમને અમાન્ય એવા ઈશ્વર તો ધર્મી તરીકે તમે કહી શકશો જ નહીં. કારણ કે જો એમ કહેશો તો ઈશ્વરરૂપ ધર્મી જ જો જગતમાં તમને અમાન્ય છે. એટલે નથી જ. તો આધારભૂત એવો પક્ષ જ જગતમાં ન હોવાથી “ગગનારવિન્દં, સુરભિ, અરવિન્દત્વાત્, સરોજારવિન્દવત્” આ અનુમાનની જેમ આશ્રય દ્વારા અસિધ્ધપણાનો ઉપદ્રવ (એટલે કે આશ્રયાસિધ્ધ નામનો હેત્વાભાસ) વપુર્વન્ધ્યત્વ નામના હેતુની પાસે આવી પડતો, કોઈવડે રોકી શકાશે નહીં. અર્થાત્ હે જૈનો ! તમારો હેતુ આશ્રયાસિધ્ધ નામનો હેત્વાભાસ થશે.

હવે જો તમોને આ ઈશ્વરરૂપ ધર્મી પ્રતિપક્ષ હોય (માન્ય હોય) અને પક્ષ તરીકે મુક્યો હોય તો જે પ્રમાણ વડે મન્મથપ્રત્યર્થિની = (એટલે કે કામદેવના શત્રુ એવા) શિવની પ્રતિપત્તિ (સ્વીકૃતિ) તમારાવડે કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણવડે શરીરાદિની રચના કરવામાં દક્ષબુદ્ધિવાળા એવા જ ઈશ્વરની આ સ્વીકૃતિ સિદ્ધ થશે જ, અર્થાત્ તે જ પ્રમાણવડે આ ઈશ્વર સશરીરી છે એમ પણ સિધ્ધ થશે જ. માટે તે ઈશ્વરમાં કહેવાતી “વપુર્વન્ધ્યતા” બાધિત માર્ગરૂપ બનશે. તેથી તે વપુર્વન્ધ્યત્વ હેતુ ઈશ્વરમાં વિધાતૃત્વનો નિષેધ કરવામાં પ્રવર્તવા સમર્થ થશે નહીં.

તે આ પ્રમાણે ‘નિમિત્તાધીનાત્મલાભતા’ એ નામવાળો અમારાવડે એટલે કે નૈયાયિકો વડે કહેવાયેલો હેતુ, અત્યન્ત પવિત્રસ્વરૂપ છે અર્થાત્ નિર્દોષ છે. માટે પર્વત-પૃથ્વી આદિ પદાર્થોની ‘ધીમદ્હેતુતા’ = એટલે બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આ હેતુ નિર્દોષ જ છે. સમર્થ જ છે. અમારું નૈયાયિકોનું અનુમાન સંપૂર્ણ સત્ય છે.

તત્રાભિધીયતે - યદિદં તાવત્ “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વં વ્યાપ્યમાલપિતં, તદ્ દ્રવ્યદ્વારા, પર્યાયદ્વારા વા ? इति भेदोभयी । यद्वाद्यः पन्थाः प्रथ्यते, तदानीमप्रतीतिर्नाम व्याप्योपतापः, यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वी-पर्वतादेर्नित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

નનુ ભૂભૂધરાદ્યમુત્પાદવત્, અવયવિત્વેન, યદેવં તદેવં યથેન્દીવરમ્, અવયવિત્વમ્ પુનરિદમ્, તદુત્પાદવદેવ, इत्यनुमानेन तन्नित्यता निर्मूलोन्मूलितैवेति । नैतद्धीमद्वृत्ति-विधानप्रधानम्, यतो भूभूधरादेरवयवित्वमव-यवारभ्यत्वेन, यद्वाऽवयवव्रातवर्तमानतया मन्यते ? न प्रथमविधा विबुधावधानधाम, यतो न नामैतत्पृथ्वी-पृथ्वीधरप्रभृतिद्रव्यम-भूतपूर्वमवयववृन्देन निर्वर्तितमिति प्रतिवादिनः प्रतीतिर्विद्यते । यदि पुनरवयववृत्ति-भेदोऽभिधीयते तदानीमवयवत्वेन दोलायमानताऽत्र, यतो “अवयवोऽयम्, अवयवोऽयम्” इतीत्थं बुद्धिवेद्य-मवयवत्वमवयववितानवृत्ति भवति, न पुनरुत्पादपराधीनम्, नित्यत्वेन ॥

જૈન :- નૈયાયિકોએ પૃથ્વી-પર્વતાદિ ઈશ્વરકર્તૃક છે અને તેથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ જ છે. એમ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કર્યો. તેની સામે હવે જૈનાચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે તમે નૈયાયિકોએ ઉપરોક્ત તમારું જે અનુમાન કહ્યું છે તેમાં “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” આવા પ્રકારનો જે હેતુ કહ્યો છે. ત્યાં પૃથ્વી-પર્વતાદિની નિમિત્તને આધીન જે ઉત્પત્તિ તમે કહો છો તે શું દ્રવ્યદ્વારા ઉત્પત્તિ છે કે પર્યાય દ્વારા ઉત્પત્તિ છે ? એટલે કે આ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થો શું દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ? કે પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ? આ પ્રમાણે બે પક્ષો છે. કહો તમે કયો પક્ષ સ્વીકારો છો ?

જો આદ્ય (પહેલો) માર્ગ સ્વીકારાય તો એટલે પૃથ્વી-પર્વત આદિ પદાર્થો દ્રવ્યસ્વરૂપે હતા જ નહીં, અને નિમિત્તને આધીન થઈને નવી જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એમ જો કહેવાય તો “અપ્રતીત” એટલે અસિદ્ધ નામનો વ્યાપ્યોપતાપ એટલે હેત્વાભાસ થાય છે. હેતુની પક્ષમાં વૃત્તિની અપ્રતીતિ અર્થાત્ પક્ષમાં હેતુનું ન હોવું એ પ્રકારનો સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે. કારણ કે પૃથ્વી-પર્વતાદિ સઘળાં પદાર્થોનું દ્રવ્યસ્વરૂપે પ્રતિવાદી એવા અમારા (જૈનો) વડે નિત્યપણું જ સ્વીકારાય છે. એટલે પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ નિમિત્તાધીનાત્મલાભરૂપ આ હેતુ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પક્ષમાં છે જ નહીં. તેથી સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! પૃથ્વી-પર્વતાદિમાં તમે જૈનોએ માનેલી આ નિત્યતા અમારા વડે જણાવાતા આવા પ્રકારના અનુમાનવડે હવામાં જ ઉડી જાય છે. ઘટતી જ નથી. પછી સ્વરૂપાસિધ્ધહેત્વાભાસ થવાની વાત જ કેમ ઘટે ? તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે -

પૃથ્વીપર્વતાદિ (પક્ષ), ઉત્પત્તિવાળાં છે (સાધ્ય), અવયવી હોવાથી (હેતુ), જે જે આવું છે (અવયવી છે) તે તે એવું જ છે (અર્થાત્ ઉત્પત્તિવાળું જ છે) જેમ કે ઈન્દીવર (કમળ), આ પૃથ્વી પર્વતાદિ પણ અવયવીસ્વરૂપ છે. તેથી તે નિયમા ઉત્પત્તિવાળાં જ છે. આવા પ્રકારના અનુમાનવડે તે પૃથ્વી-પર્વતાદિની તમારી માનેલી નિત્યતા નિર્મૂલપણે ઉડાડાયેલી જ છે. નિત્યતા કોઈ પણ રીતે ઘટતી નથી.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમારું આ કથન ચતુર પુરૂષોની આચરણને જણાવવામાં પ્રધાન દેખાતું નથી. બુદ્ધિશાળીઓને શોભે તેવું તમારું આ કથન નથી. કારણ કે તમે પૃથ્વી-પર્વતાદિનું જે અવયવીપણું માનો છો તે અવયવિત્વ શું અવયવોવડે જન્યતા (ઉત્પત્તિ) વાળું છે ? કે અવયવોના સમૂહમાં માત્ર વર્તવા સ્વરૂપે છે ?

જો પ્રથમવિદ્યા = પહેલો પક્ષ કહો તો તે વિદ્વાન્ પુરૂષોને ધ્યાનમાં લેવાનું સ્થાન નથી. વિદ્વાન્ પુરૂષોને માન્ય નથી. કારણ કે આ પૃથ્વી-પર્વતાદિ દ્રવ્યો અભૂતપૂર્વ, (પહેલાં આ સંસારમાં બીલકુલ હતાં જ નહીં અને અપૂર્વ નવાં જ થયાં હોય તેવાં) તેના અવયવોના વૃન્દવડે કરાયાં હોય એવી પ્રતિવાદી એવા અમને જૈનોને પ્રતીતિ થતી નથી. સારાંશ કે આ પર્વત-પૃથ્વી આદિ પદાર્થોમાં વર્તતું પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનાદિકાળથી કોઈને કોઈ સ્વરૂપે છે જ. બીલકુલ ન જ હતું અને થયું હોય એવી પ્રતીતિ (માન્યતા) અમને નથી. કારણ કે જે બીલકુલ અસત્ હોય તે વન્ધ્યાપુત્ર-આકાશપુષ્પાદિની જેમ ઉત્પન્ન થતું જ નથી. તેથી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ આ હેતુ અમારી દૃષ્ટિએ પક્ષમાં નથી જ. પર્વતાદિ પદાર્થો દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થતા જ નથી. અનાદિકાળથી છે જ.

હવે “અવયવવૃત્તિ” = અવયવોમાં રહેવા સ્વરૂપ બીજો ભેદ જો કહેવાય તો, એટલે કે પર્વત-પૃથ્વી આદિ પદાર્થો અવયવોમાં વર્તે છે માટે અવયવી છે એમ જો કહેવાય તો “અવયવત્ત્વ” નામની જાતિની (સામાન્યની) સાથે આ અનુમાનમાં અનૈકાન્તિક (સવ્યભિચાર) હેત્વાભાસ નામનો દોષ આવશે. કારણ કે આ ઘટ છે. આ ઘટ છે. આ પટ છે. આ પટ છે. એમ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિવાળી, એકાકારરૂપ પ્રતીતિને ઘટત્વ-પટત્વરૂપ સામાન્ય જેમ કહેવાય છે. તેમ આ અવયવ છે આ અવયવ છે. આ પ્રમાણે અનેક વ્યક્તિઓમાં રહેવારૂપે અને એકાકારપણે બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવું ‘અવયવત્વ’ નામનું સામાન્ય પણ અનેક અવયવોના સમૂહમાં વર્તનારૂં છે. પરંતુ તે સામાન્ય ઉત્પત્તિને આધીન

નથી. કારણ કે તમે સામાન્ય-વિશેષ અને સમવાયને નિત્ય માનો જ છો. એટલે સામાન્ય એવું અવયવત્વ ઉત્પત્તિવાળું નથી છતાં અનેકાવયવવૃત્તિ છે. માટે આ અનેકઅવયવ-વૃત્તિરૂપ નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ હેતુ ઉત્પત્તિ ન હોય એવા સાધ્યાભાવમાં પણ ગયો. તેથી હેતુ સાધ્યાભાવમાં વૃત્તિવાળો બનવાથી અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થાય છે. આ પ્રમાણે અવયવોવડે ઉત્પત્તિરૂપ પ્રથમપ્રકાર કહો તો સ્વરૂપાસિધ્ધ, અને અનેક અવયવોમાં વૃત્તિ (રહેવા) રૂપ બીજો પ્રકાર કહો તો અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થાય છે.

નનુ નાર્થોઽનેન દુર્ભેદપ્રબન્ધપ્રતિપાદનેન, પ્રતીતોઽયમવયવી તાવદ્વાદિવિતતેરવિવાદેન પદ્યપત્રપાત્રદાત્રાદિરિતિ । ન નામ ન પ્રતીતઃ । અપિ ત્વાત્માઽપિ તથા નિયમેન પ્રતીતો વર્તતે ન પુનરુત્પાદવાનિત્યનુમેયતત્તુલ્યતદ્વિરુદ્ધવૃત્તિતોપદ્રવઃ । યદિ તુ પર્યાયદ્વારા નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વં ભૂભૂધરાદેરભિધીયતે, તદા નરામરાદિ-પર્યાયદ્વારોત્પદ્યમાનાત્મનોઽપિ બુદ્ધિમદુત્પાદ્યત્વમાપદ્યતે ॥

નૈયાયિક :- હે જૈન ! દુર્ભેદ = દુઃખે સમજાય તેવી આવા પ્રકારની વિકલ્પોની (પક્ષોની) જાળની રચનાના પ્રતિપાદન વડે કંઈ અર્થ (પ્રયોજન) નથી. નિરર્થક બુદ્ધિનો ભેદ કરવા બરાબર છે. કારણ કે વાદિવૃન્દને કોઈ પણ જાતના વિવાદ વિના પદ્મ, પત્ર, પાત્ર અને દાત્ર (દાતરડું) વિગેરે આ પદાર્થો અવયવી છે. એ વાત પ્રતીત (પ્રસિધ્ધ) જ છે. આવી બાબતમાં “અપ્રતીત” કહીને તમે જે અમારા હેતુને “સ્વરૂપાસિધ્ધ” કરો છો. તે યથાર્થ નથી. કારણ કે અવયવીપણું સર્વજનસાધારણ પ્રતીત જ છે.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! પદ્મ, પત્રાદિ સર્વ પદાર્થોમાં “અવયવીપણું” પ્રતીત નથી એમ નહીં. અવશ્ય પ્રતીત છે. પરંતુ આ પ્રમાણે તો આત્મા પણ તથા = તેવો અવયવી છે એવું નિયમા વર્તે છે. આત્મા પણ અવયવી તરીકે નિયમા પ્રતીત છે. પરંતુ તમે જ આત્માને નિત્ય માનતા હોવાથી ઉત્પત્તિમાન્ થશે નહીં. તેથી “અવયવસમૂહમાં રહેવાપણું” એ સ્વરૂપ તમારો હેતુ પક્ષ-સપક્ષ-વિપક્ષ એમ ત્રણેમાં વર્તતો હોવાથી અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થશે જ. કારણ કે અનુમેય = એટલે પક્ષીભૂત એવા પૃથ્વીપર્વતાદિમાં, તત્તુલ્ય = પક્ષની તુલ્ય જે સપક્ષ એવા ઉત્પત્તિવાળા ઘટપટાદિમાં, તથાતદ્વિરુદ્ધ = તથા વળી પક્ષથી વિરુદ્ધ = વિપક્ષીભૂત અર્થાત્ ઉત્પત્તિ વિનાના એવા આત્મા આદિ પદાર્થોમાં, તથા “અવયવત્વ” નામના સામાન્યમાં, તમારો હેતુ વર્તતો હોવાથી સવ્યભિચારી એટલે કે અનૈકાન્તિકતાનો ઉપદ્રવ (દોષ) પામશે જ.

હવે પર્યાયની અપેક્ષાએ નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ જો પૃથ્વી-પર્વતાદિનું તમારાવડે કહેવાતું હોય તો મનુષ્યાવસ્થા અને દેવાવસ્થા આદિ પર્યાયો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા એવા

આત્મામાં પણ બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ (ઈશ્વરકર્તૃકત્વ) તમારે સ્વીકારવું પડશે. (ત્યાં પણ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ થશે કારણ કે આત્મા તમારા મતે નિત્ય છે. ઉત્પત્તિમાન નથી. છતાં ત્યાં પર્યાય દ્વારા ઉત્પદ્યમાનતા સંભવે છે. એટલે સાધ્ય વિના હેતુ હોવાથી સવ્યભિચાર થશે).

નનુ નરામરાદ્યુત્પાદનપ્રત્યલધર્માધર્મોત્પાદ્યાનુભવાયતનભૂતા તથાવિધા તનુરેવોત્પદ્યતે, ન પુનરાત્મા લવમાત્રતોઽપિ, અનાદિનિધનત્વેન । યદિ પુનરાત્માઽપ્યુત્પત્તિવિપત્તિધર્મા ભવતિ, તદાનીં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિમતાપત્તિઃ, આત્મનઃ પૂર્વોત્તરભવાનુયાયિનોઽભેદિનોઽનમ્યુ-પેતત્ત્વેનેતિ । તદ્ ન બન્ધુરમ્, યતો યદ્યાત્મનોઽભિન્નરૂપતૈવાવેદ્યતે, તદાઽન્યતરના-મરાદિભવવર્ત્યેવાઽયમપરિમેયાત્મીયાનુભવનીયતત્તદ્ભવપર્યાયપ્રબન્ધાનુભવનેન દ્વિતીયાદિ-ભવાનુભવવાન્ ન ભવિતુમુપપદ્યતે । વેદ્યતે ત્વેનેનયં ભવપર્યાયપરમ્પરા । ઇતિ તદ્ રૂપતયાઽ-યમુત્પત્તિમાનિતિ નિયમ્યતે । નાપ્યેવં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિતાપત્તિઃ । આત્મનો દ્રવ્યસ્વપતયા નિત્યતાભ્યુપાયેન પૂર્વોત્તરભવપ્રતીતિતઃ । તન્મતેન તુ ન નામ દ્રવ્યતા નિત્યં વેદનં વર્તતે, યતો ભૂતધર્મતયા અનેન પ્રતિપાદિતમેતત્ । તથૈતદનુમાનધર્મીન્દ્રિયોદ્ભૂતબોધેનાઽર્થેન બાધ્યતે । સ્વં ધ્વનિરપિ નયનોત્થપ્રથાપ્રત્યેયમિત્યાદિવત્ । યતોઽત્ર દોલાયમાન-વિધાન-તત્પરનરવ્યાપારઃ પૃથ્વીપૃથ્વીધરાભ્રતસ્પુરન્ધરધનુરાદિર્ભાવત્રાતો ધર્મી પ્રરૂપિતઃ । તત્ર ત્વભ્રતસંવિદ્યુદાદેરિદાનીમપ્યુત્પદ્યમાનતયા વેદ્યમાનતનોર્વિધાતા નોપલભ્યતે ॥

નૈયાયિક :- મનુષ્યાવસ્થા અને દેવાવસ્થા આદિ અવસ્થાને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવા પુણ્ય અને પાપવડે ઉત્પન્ન કરવા લાયક એવું, તથા તમારા અનુભવના આશ્રયભૂત એવું, તેવા પ્રકારનું શરીર જ ઉત્પન્ન કરાય છે. આત્મા તો બિન્દુમાત્ર પણ કરાતો નથી. કારણ કે આત્મા અનાદિ અનંત હોવાના કારણે નિત્ય છે. તમને જે નર-અમરાદિ અવસ્થારૂપે ઉત્પત્તિ દેખાય છે તે શરીરની જ ઉત્પત્તિ છે કારણ કે તે જ પુણ્ય-પાપ વડે ઉત્પાદ્ય છે. શરીર અને આત્મા એકમેક હોવાથી તમને આ ઉત્પત્તિનો અનુભવ આત્મામાં ભ્રમથી થયો છે. ખરેખર તમને જે ઉત્પત્તિ દેખાય છે તે શરીરની જ છે. આત્માની નથી. જો આ આત્મા ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ધર્મવાળો હોય તો પાંચભૂતોનો સમૂહ એ જ આત્મા છે, એવું માનનારા અર્થાત્ ભૂતમાત્રોને (આત્મા) તત્ત્વ માનનારા ચાર્વાકદર્શનના મતને માનવાની સિધ્ધિ થાય. કારણ કે જો આત્મા ઉત્પત્તિ-વિનાશ વાળો હોય તો પૂર્વભવ અને આગામિભવમાં (જન્મોની પરંપરામાં) અનુયાયી (અનુસરનારો) એવો અભેદ (ધ્રુવ) એવો આત્મા ન સ્વીકારવાના કારણે આ જ (ચાર્વાક) મતની જ સિધ્ધિ થશે. જન્મોજન્મમાં એકધ્રુવ આત્મા રહેશે નહીં. અને એમ માનવાથી કર્મના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવામાં પણ ઘણા દોષો આવશે, માટે શરીરની જ ઉત્પત્તિ છે. આત્મા એકાન્તનિત્ય છે.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમારી તે વાત મનોહર નથી. કારણ કે જો આત્માની એકાન્તે અભિગતરૂપતા જ (એકરૂપતા જ = ધ્રુવતા જ) સ્વીકારાય તો નર અથવા અમર આદિ કોઈ પણ એકભવમાં વર્તનારો જ આ આત્મા થશે, જે મનુષ્ય હશે તે સદા મનુષ્ય જ રહેશે, અને જે દેવ હશે તે સદા દેવ જ રહેશે, પરંતુ અપરિમિત (અનંત) એવી, પોતાને ભોગવવા યોગ્ય એવી, તે તે ભવોની પરંપરાના સમૂહને વારાફરતી ભોગવવાવડે બીજા, ત્રીજા, ચોથા આદિ ભવોના અનુભવવાળો આ આત્મા થવાને યોગ્ય રહેશે નહીં અને આ આત્મા વડે આ ભવોની પરંપરા અનુભવાય તો છે જ. એક ભવમાં મૃત્યુ પામીને આ જ આત્મા બીજા ભવમાં પર્યાયને અનુભવે જ છે. માટે તે પર્યાયરૂપ અવસ્થાને આશ્રયી આ આત્મા ઉત્પત્તિમાન્ પણ છે જ. એવો અવશ્ય નિયમ કરાય છે.

તથા આમ પર્યાયરૂપે આત્માને ઉત્પત્તિમાન્ માનવા માત્રથી ભૂતમાત્ર એ જ આત્મતત્ત્વ છે એવા મતવાળા ચાર્વાકદર્શનને માનવાની આપત્તિ આવશે એ પણ તમારી વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે આ જ આત્મા (કે જે પર્યાય આશ્રયી ઉત્પત્તિમાન્ છે તે જ આત્મા) ની દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અમે નિત્યતા સ્વીકારેલી હોવાથી પૂર્વભવ વર્તમાનભવ અને ઉત્તરભવમાં દ્રવ્યરૂપે આ જ આત્મા ધ્રુવ હોવાથી પૂર્વોત્તર ભવોની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. ભવોની પરંપરામાં અનુભવનાર તરીકે એક જ આત્માની પ્રતીતિ થાય છે.

તે ચાર્વાકદર્શના મતાનુસારે તો દ્રવ્યસ્વરૂપે પણ વેદન નિત્ય મનાયું નથી. કારણ કે આ વેદન (જ્ઞાન) ભૂતો માત્રનો જ ધર્મ છે એમ આ ચાર્વાકવડે પ્રતિપાદન કરાયું છે. સારાંશ કે ચાર્વાક દ્રવ્ય-પર્યાય એમ ઉભયરૂપે જ્ઞાનને ભૂતધર્મ માનતા હોવાથી ઉત્પત્તિમાન્ માને છે. જ્યારે અમે જૈનો જ્ઞાનને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય અને માત્ર પર્યાયરૂપે જ (ઉપયોગ આશ્રયી જ) ઉત્પત્તિમાન્ કહીએ છીએ. માટે ચાર્વાકનો મત માનવાની આપત્તિ આવતી નથી.

તથા હે નૈયાયિક ! તમારા અનુમાનમાં અંશથી બાધિત દોષ પણ આવે છે. કારણ કે તમારા આ અનુમાનમાં જે ધર્મી (પક્ષ) કહેવામાં આવ્યો છે. તેમાં ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવડે અર્ધબાધકતા આવે છે. એટલે કે પક્ષના અર્ધભાગમાં “બુદ્ધિમદ્વિધેયમ્” આવા પ્રકારના તમારા સાધ્યનો અભાવ ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવડે જણાય છે. જે અનુમાનમાં સાધ્યાભાવ પ્રમાણાન્તર (પ્રત્યક્ષાદિ) વડે જણાય તેને બાધિત હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તે તમારા અનુમાનમાં લાગુ પડે છે. જેમ કે “રૂપ અને શબ્દ એમ બન્ને પણ (પક્ષ), ચક્ષુથી જન્ય એવા જ્ઞાનવડે ગમ્ય છે. અર્થાત્ ચક્ષુર્ગોચર છે. (સાધ્ય), ઈત્યાદિ અનુમાનમાં જેમ પક્ષ “રૂપ-શબ્દ” ઉભય છે. તેમાં માત્ર અર્ધભાગ એવા રૂપમાં ચક્ષુર્ગોચર સાધ્ય સંભવે છે. પરંતુ અર્ધભાગ એવા શબ્દમાં ચક્ષુર્ગોચર એવા સાધ્યનો અભાવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેથી

અર્ધબાધકતા આવે છે. તેની જેમ તમારા અનુમાનમાં પણ છે. કારણ કે આ તમારા અનુમાનમાંથી પૃથ્વી, પર્વત, અભ્ર (વાદળ), તરૂં (વૃક્ષ), પુરન્દરધનુષ (ઈન્દ્રધનુષ્ય) આદિ સંસારવર્તી સમસ્ત પદાર્થોનો સમૂહ ધર્મી તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે. તે પદાર્થસમૂહ કેવો છે ? અંશથી સંદિગ્ધ છે ઉત્પત્તિમાં તત્પર એવો નરવ્યાપાર જેમાં એવો છે. એટલે કે કેટલાક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં નરવ્યાપાર દેખાય છે. જેમ કે ઘટપટ, અને કેટલાક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં નરવ્યાપાર સંદેહાત્મક જ છે. જેમ કે મેઘ-તરૂં-ઈન્દ્રધનુષ્ય, આ કારણોથી તમારા પક્ષનો અર્ધભાગ બાધિત છે. તમારા તે અનુમાનમાં પૃથ્વી-પર્વતાદિ તો ઘણા જુના હોવાથી કોણે બનાવ્યા ? ક્યારે બનાવ્યા ? એ કોઈને ખબર નથી તેથી ઈશ્વરકર્તૃક છે એમ તમે કહો તો હજુ ચાલે. અર્થાત્ લોકો માની લે. પરંતુ તે અનુમાનમાં અભ્ર-તરૂં અને વિદ્યુદાદિ જે પદાર્થો છે તે તો અત્યારે જ ઉત્પદ્યમાન છે. એમ ઈન્દ્રિય-જન્યજ્ઞાનવડે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને તેઓ વિદ્યમાન શરીરવાળો વિધાતા (કર્તા) કોઈ જણાતો નથી. માટે સાધ્યાભાવ અંશમાં ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવડે પ્રત્યક્ષ હોવાથી બાધિત છે.

નનુ ભવત્યેવ બાધેયં યદ્યેતદ્વિધાનાવધાનપ્રધાનઃ પુમાન્ ઇન્દ્રિયપ્રભવપ્રભાઃ-લમ્બનીભૂતોઽભ્યુપેતો ભવતિ, યાવતા અતીન્દ્રિયોઽયમ્ ઇતિ નાયમુપદ્રવઃ પ્રભવતિ । તદનભિધાનીયમ્, યતો વ્યાપ્તિપ્રતિપાદનપ્રત્યક્ષં માનમત્રેન્દ્રિયદ્વારોદ્ભૂતં વેદનં તવાભિમતમ્, ધૂમાનુમાનવત્ । ધૂમાનુમાનેઽપિ ન પારાવારોદ્ભવોદર્યતનૂનપાત્તદિતરતનૂનપાત્તુલ્યત્વેન વ્યાપ્તિઃ પ્રતીતા ઇતીન્દ્રિયોદ્ભવવેદનવેદ્યભાવાઃલમ્બનેનૈવાનેનાનુમાનેન ભવિતવ્યમ્ । અન્યથા તુ તેન વ્યાપ્તિપ્રતીતિર્દુસ્મપાદૈવ । તતોઽપિ તત્ર વ્યાપ્ત્યનાલમ્બનીભૂતેન તેન બુદ્ધિમત્રિમિત્તેનાનુમેયતાઽપિ નાદ્રિયતે તથાત્વેન પ્રતિપાદિતં ત્વેતદત્રેન્દ્રિયબોધાવબોધ્યતયા નિયમેનાભ્યુપેતવ્યમ્ । યદિ તુ તથાઽભ્યુપેયતે, તદા નૈતદ્ નિમિત્તં તત્સવિદ્યુદાદેસ્મલભ્યતે, તતોઽનેન વેદનેનાઽત્ર બાધો ભવત્યેવ ।

નનુ ધૂમાનુમાનપ્રત્યાય્યતનૂનપાતોઽપ્યેવમનેન વેદનેન બાધો ભવતિ, યતો ન તત્રાપિ વિધીયમાનાનુમાનેન પ્રમાત્રા તનૂનપાદિન્દ્રિયવેદનેન વેદ્યતે । તદમનોરમમ્, યતોઽત્રાનુ-માતુર્વ્યવધિર્વિદ્યતે, વ્યવધિમાન્ પુનઃ પદાર્થો નેન્દ્રિયાઃલમ્બનીભવતિ, ઇતિ તદના-લમ્બનીભૂતઃ પર્વતતનૂનપાદ ન તેન બાધિતું પાર્યતે । યદા પુનઃ પ્રમાતા તત્ર પ્રવૃત્તો ભવતિ, તદાનીમવ્યવધાનવાનયં તનૂનપાત્ તેનોપલભ્યતે । તરુવિદ્યુલ્લતાઽશ્માદિ બુદ્ધિમત્રિમિત્તં તુ તત્ર પ્રવર્તમાનેનાઽપિ નિતરામવધાનવતાઽપિ નોપલભ્યતે । તતો ભવતિ તત્રેન્દ્રિયોદ્ભવ-બોધબાધેતિ । તતોઽપિ તથાવિધ-ધર્મ્યનન્તરનિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વરૂપવ્યાપ્યપ્રતિપાદનેન ત્વન્મતેન તુરીયવ્યાપ્યાભત્વોપનિપાતઃ । મન્મતેન ત્વન્તર્વ્યાસેરભાવેનાનિયતપ્રતિપત્તિ-નિમિત્તતાઽત્ર વ્યાપ્યપરાભૂતિઃ ।

નૈયાયિક :- હે જૈન ! તમારા વડે અમને અપાયેલી આ બાધા (અંશથી બાધિત થવાપણાનો દોષ) તો જ આવે છે કે જો પૃથ્વી પર્વતાદિ પદાર્થોની રચના કરવામાં અતિશય સાવધાન એવો પુરુષ (જગત્કર્તા) ઈન્દ્રિયજન્ય એવા જ્ઞાનના આલંબનભૂત અમે સ્વીકારેલો હોય તો. પરંતુ આ કર્તા તો અમે અતીન્દ્રિય માનેલો છે. એટલે અભ્ર-તરૂ અને વિદ્યુદાદિ જે પદાર્થો હાલ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં પણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનથી ગમ્ય એવો અતીન્દ્રિયશરીરવાળો વિધાતા છે જ. તેથી તમારો આપેલો અંશથી બાધા આવવાનો આ ઉપદ્રવ (દોષ) અમને લાગતો જ નથી.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! આવું ન કહેવું. કારણ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં અવશ્ય અગ્નિ હોય જ છે. જેમ કે મહાનસ પર્વત-ચત્વર ઇત્યાદિ. આવા પ્રકારના ધૂમથી થતા અગ્નિના અનુમાનની જેમ વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ એવું પ્રમાણ તો અહીં તમારા અનુમાનમાં પણ ઈન્દ્રિય દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાન વડે જ તમને માન્ય છે.

ધૂમ દ્વારા પર્વતમાં જ્યારે અગ્નિનું અનુમાન કરાય છે ત્યારે પણ (પારાવારોદ્ભવ = સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનાર) વડવાનલ, (ઔદર્ય = ઉદરમાં ઉત્પન્ન થનાર એવી તનૂનપાત્ = અગ્નિ) જઠરાગ્નિ, તથા તદિતર તે બન્નેથી ભિન્ન એવી તનૂનપાત્ = અગ્નિ જે) પર્વત-ચત્વર અને મહાનસીયાદિ અગ્નિ, આ સર્વે અગ્નિઓ અગ્નિત્વ ધર્મવડે તુલ્ય હોવા છતાં પણ સર્વની સાથે સમાનરૂપે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. સારાંશ કે જ્યારે જ્યારે ન્યાયશાસ્ત્રોમાં ધૂમથી અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે અને વ્યાપ્તિ જણાવવામાં આવે છે ત્યારે વડવાનલ અને જઠરાગ્નિનો અગ્નિ ઈતર અગ્નિની સાથે અગ્નિપણે સમાન હોવા છતાં પણ વ્યાપ્તિમાં દૃષ્ટાન્તરૂપે ક્યાંય પણ તે અતીન્દ્રિય અગ્નિ લેવાતો નથી. પરંતુ તે બન્ને અગ્નિને મુકીને પર્વતીયાદિ ઈતર અગ્નિ જ લેવાય છે. અને આવા ઈન્દ્રિયગમ્ય જ અગ્નિનું જ્ઞાન કરાય છે. પરંતુ ક્યાંય પણ ક્યારે પણ અતીન્દ્રિય એવા વડવાનલ કે જઠરાગ્નિનું જ્ઞાન કરાતું નથી.

માટે તમારું આ અનુમાન પણ ઈન્દ્રિયોથી જ ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનથી જાણી શકાય એવા જ પદાર્થોના આલંબનવાળું હોવું જોઈએ. એટલે બુદ્ધિમદ્વિષેય એવું સાધ્ય પણ ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનનો જ વિષય હોવો જોઈએ. અન્યથા એટલે જો એમ નહીં માનો તો ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવડે વ્યાપ્તિની પ્રતીતિ દુર્બોધ થઈ જશે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ હોય છે જેમ કે એમ કહીને જે પર્વત ચત્વર-મહાનસ આદિનાં ઈન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષનાં દૃષ્ટાન્તો આપી વ્યાપ્તિ સમજાવીએ છીએ તે દુર્બોધ થશે. કારણ કે અતીન્દ્રિયનાં દૃષ્ટાન્તો કોઈ આપતું નથી. અને જો આપે તો પણ તે દૃષ્ટાન્તો અતીન્દ્રિય હોવાથી લોકભોગ્ય ન બનતાં વ્યાપ્તિને સમજાવનારાં બનશે નહીં.

તે કારણથી તમારા તે અનુમાનમાં વ્યાપ્તિના આધારભૂત ન બનેલા એવા (અતીન્દ્રિય) તે બુદ્ધિમત્કર્તૃકનિમિત્ત વડે સાધ્યતા પણ સ્વીકારાતી નથી. એટલે કે “બુદ્ધિમદ્વિધેયમ્” એવું જે તમે સાધ્ય કહ્યું છે તે અતીન્દ્રિયબુદ્ધિમાન્ કર્તાવાળું સ્વીકારી શકાય જ નહીં. જો સ્વીકારશો તો વ્યાપ્તિ થશે નહીં જેમ કે “જ્યાં જ્યાં નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અતીન્દ્રિયબુદ્ધિમાન્ કર્તા હોય” જેમ કે એમ કહીને દૃષ્ટાન્ત તમે કોનું આપશો ? કોઈ દૃષ્ટાન્ત આપી શકશો નહીં. અને જો કોઈ અતીન્દ્રિય-કર્તાવાળું દૃષ્ટાન્ત આપશો તો, લોકો ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનવાળા જ હોવાથી લોકભોગ્ય ન બનવાથી વ્યાપ્તિ થશે નહીં. તેથી અવશ્ય અદૃશ્યબુદ્ધિમાન્ કર્તા લેવો જોઈએ નહીં.

તેથી એતદ્ = આ બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ તથાત્વેન = વ્યાપ્તિના આલંબનભૂત એવું જ અર્થાત્ દૃશ્યકર્તૃક જ, તમારાવડે પ્રતિપાદિતમ્ = કહેવાયેલું હોવું જોઈએ, માટે અત્ર = આ તમારા અનુમાનમાં ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવડે જ ગોચરતાવાળું જ સાધ્ય નિયમા સ્વીકારવું જોઈએ.

હવે જો તેવું ઈન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવડે જ ગોચરતાવાળું જ સાધ્ય સ્વીકારાય તો તદ્-વિધુત્ અને અભ્ર આદિની ઉત્પત્તિમાં એતદ્ = આવું ઈન્દ્રિયગોચર કર્તૃત્વવાળું નિમિત્ત દેખાતું નથી. કારણ કે તદ્ આદિની ઉત્પત્તિકાલે સશરીરી ઈન્દ્રિયગોચર ઈશ્વર કર્તા દેખાતા નથી. માટે પૂર્વોક્ત તમારા અનુમાનમાં ધર્મીમાં અંશથી આ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન ગોચરતાવડે અવશ્ય બાધા આવે જ છે.

નૈયાયિક :- હે જૈન ! અનુમાનમાં જે પક્ષ સ્થપાય તેમાં તથા વ્યાપ્તિમાં જે જે ઉદાહરણ અપાય, તેમાં સાધ્ય ઈન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષવડે ગોચર જ હોવું જોઈએ અન્યથા બાધ દોષ આવે જ એમ જો માનીશું તો “પર્વતો, વહ્નિમાન્, ધૂમાત્, મહાનસવત્ આવા પ્રકારના પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં પણ ધૂમ હેતુથી જાણવા લાયક એવા વહ્નિને પણ આ પ્રકારે આ ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવડે બાધિત દોષવાળું માનવું પડશે. અર્થાત્ જે આ ધૂમ-દ્વારા થતું વહ્નિનું અનુમાન સર્વદર્શનકારોને નિર્દોષ તરીકે માન્ય છે. તેને પણ બાધા દોષ તમારા (જૈનોના) મતે આવશે. કારણ કે જેમ અમારા (નૈયાયિકોના) અનુમાનમાં તદ્-વિધુત્ અને અભ્ર ઉત્પન્ન થતાં હોય ત્યારે ત્યાં “બુદ્ધિમદ્ વિધેય” એવું સાધ્ય ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવડે દેખાતું નથી તેથી સાધ્યાભાવ માનીને તમે અમને બાધ દોષ આપો છો. તેજ પ્રકારે ઉપરોક્ત પ્રસિદ્ધ નિર્દોષ અનુમાનમાં પણ વિધાન કરાતા એવા તે અનુમાનવડે પ્રમાતા દ્વારા પર્વત પક્ષમાં રહેલો વહ્નિ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવડે સંવેદન કરાતો નથી. તેથી સાધ્યાભાવ માનીને બાધ દોષ આવશે જ.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમારું ઉપરોક્ત વચન મનોરમ (સત્ય) નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં અનુમાન કરનારા પુરૂષને વહ્નિ સાથે પત્થરોની ભેખડોનું વ્યવધાન છે. તેથી ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષવડે વહ્નિ દેખાતો નથી. કારણ કે છદ્મસ્થ આત્માઓને વ્યવધાનવાળો પદાર્થ ઈન્દ્રિયસંબંધી જ્ઞાનનું આલંબન બનતો નથી. તે કારણથી પર્વતોની ભેખડોના વ્યવધાનવાળો એવો પર્વતીય વહ્નિ તે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનું અનાલંબન બનતો છતો તેન = તે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વડે બાધ દોષ આપવાને સમર્થ થતો નથી. કારણ કે જ્યારે વળી પ્રમાતા પર્વતોની ભેખડોને ઓળંગીને ત્યાં (કે જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં) પ્રવર્તેલો થાય છે. ત્યારે વ્યવધાન વિનાનો એવો આ વહ્નિ, તેન = તે પ્રમાતાવડે દેખાય છે. એટલે કે સાધ્ય એવો વહ્નિ ઈન્દ્રિયગોચર થાય જ છે. વ્યવધાનના કારણે દેખી શકાતો ન હતો, તમારા અનુમાનમાં આવું નથી. કારણ કે તમારા અનુમાનમાં જે તરૂં, વિદ્યુલ્લતા, અને અભ્રાદિ રૂપ (પક્ષનો) એક અંશ બુદ્ધિમાન એવા કર્તાના નિમિત્તવાળો હોય, એવું ત્યાં વૃક્ષાદિપાસે જઈને પ્રવર્તેલા એવા પણ પ્રમાતા વડે, તથા અતિશય સાવધાનીથી ચારે બાજુ જોવા છતાં પણ દેખાતું નથી. જેમ પર્વતની ખીણમાં પાસે જઈને જોવાથી વહ્નિ ચકુર્ગોચર થાય છે. તેમ વૃક્ષાદિની પાસે જવા છતાં, ધારી ધારીને સાવધાનીથી જોવા છતાં પણ ત્યાં કોઈ કર્તા ઈન્દ્રિયગોચર થતો નથી. તેથી તમારા તે અનુમાનમાં ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બાધા અવશ્ય આવે જ છે. અમે તમને જે અંશતઃ બાધાનો દોષ આપ્યો છે તે બરાબર યુક્તિ સિદ્ધ જ છે. અલ્પ પણ તેમાં મિથ્યા નથી.

તત્તોઽપિ = તેથી, ઉપરોક્ત ચર્ચાના આધારે તમારો પક્ષ તેવા પ્રકારના બાધ દોષવાળો છે. પક્ષમાં અવશ્ય સાધ્યાભાવ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી જણાય છે. તેવા પ્રકારના ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરીને અનન્તરપણે “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” સ્વરૂપ જે હેતુ તમે કહ્યો છે. તે કહેવાથી તમારા મતે આ હેતુ ચોથો હેત્વાભાસ (અર્થાત્ કાલાત્યયાપદિષ્ટ હેત્વાભાસ) અવશ્ય થયો જ. કારણ કે જે હેતુના સાધ્યનો અભાવ ઈતર પ્રમાણોથી જણાતો હોય તે હેતુ વહ્નિઃ, અનુષ્ણઃ દ્રવ્યત્વાત્ આ હેતુની જેમ બાધિત (અર્થાત્ કાલાત્યયાપદિષ્ટ) હેત્વાભાસ કહેવાય જ છે.

તથા અમારા (જૈનોના) મતે તમારા અનુમાનનો એ “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” હેતુ અનૈકાન્તિક પણ થાય છે. કારણ કે જે જે વસ્તુ નિમિત્તાધીનાત્મલાભવાળી હોય છે તે તે અવશ્ય બુદ્ધિમત્કર્તૃક જ હોય એવો નિયમ નથી. કારણ કે ઘટપટાદિ તેવા હોતે છતે બુદ્ધિમત્કર્તૃક છે અને તરૂં-વિદ્યુલ્લતા-અભ્રાદિ તેવા હોવા છતાં બુદ્ધિમત્કર્તૃક નથી. માટે અન્તર્વ્યાપ્તિ (પક્ષના અંદર જ વ્યાપ્તિ) બરાબર ન હોવાથી અત્ર = આ અનુમાનમાં હેતુની સાધ્યની સાથે નિશ્ચિતપ્રતિપત્તિનો (અવ્યભિચારિપણનો) અભાવ, એ જ તમારા હેતુનો

પરાભવ કરવામાં નિમિત્તા છે. સારાંશ કે પક્ષની અંદરના જ કેટલાક ભાગમાં હેતુનો સાધ્યની સાથે અવ્યભિચાર (અન્તવ્યાપ્તિ) ન મળવાથી તમારો હેતુ અનૈકાન્તિક થાય છે. અને તેવો પરાભવ થવામાં કારણ અવ્યભિચારિતાનો અભાવ બને છે. માટે તમારો હેતુ તમારી અપેક્ષાએ બાધિત છે અને અમારી અપેક્ષાએ અનૈકાન્તિક છે એમ બન્ને રીતે તમારો હેતુ દોષિત છે.

તથેદં નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વં યદિ તન્માત્રમેવ વ્યાપ્યત્વેન પ્રતિપાદ્યતે, તદા નાભિપ્રેતપદાર્થપ્રતીતિર્નિર્વર્તનપર્યાપ્તમનુપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નો મર્ત્યપૂર્વત્વપ્રતી-ત્યર્થોપાત્તમૃન્મયત્વવત્, ન નામ નિપેન્દ્રમૂર્ધ્નો મૃન્મયત્વેકિમપિ ભિદ્યતે । નનુ યદ્યપિ મૃન્મયત્વં તુલ્યમેવોભયત્રાપિ, તથાપિ નેન્દ્રમૂર્ધ્નાંજન્યો માનવપૂર્વત્વેન પ્રતીતો વિદ્યતે । તતો વિવાદપદાપન્નોજ્ઞયં તત્તુલ્યત્વેન ન મર્ત્યનિર્વત્યો ભવતિ, તદ્ નાવદાતમ્, યતોજ્ઞાપિ ન ભૂભૂધરભૂવનાદિપ્રાયઃ પદાર્થોજ્ઞ્યો બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતો વર્તતે । તતો વિવાદપદ્ધતિપ્રતિબદ્ધોજ્ઞયં ન તથા ભવિતું લભતે ।

નનુ નિપાદિર્વિદ્યતે બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતઃ । અતો વિવાદાપન્નોજ્ઞિ તથાજ્ઞુમાતુમનુસ્ત્વઃ । તદવદ્યમ્, યતોજ્ઞ્યત્રાપિ નિપાદિરેવ માનવનિર્વત્યો વિભાવિતો વિદ્યતે । તતઃ પુરન્દ્રમૂર્ધ્નાંજ્ઞિ તન્નિવત્યેન નિતરાં ભવિતવ્યમ્ । નનુ નરનિર્મિતનિપાદિતઃ પુરન્દ્રમૂર્ધ્નો વૈસ્ત્યમુપલભ્યતે, તતો ન તત્ર મર્ત્યનિર્વત્યતાનુમાનમુપપન્નમ્ । યદ્યેવમ્, તદાનીમેતદ્ વૈસ્ત્યં નિપાદિતો ભૂભૂધરભૂવનાદેરપિ પરિભાવ્યતે, યતો નિપાદિનાજ્ઞુપલ-બ્ધબુદ્ધિમદ્ વ્યાપારાત્મનાજ્ઞ્યુપલબ્ધેન નિયમતો નિર્વર્તિતોજ્ઞયં મતિમતેતિ બુદ્ધિરુત્પાદ્યતે, ન પુનર્ભૂવનાદિના । તતો ન નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વમાત્રં બુદ્ધિમદ્ધેતુત્વપ્રતીતિવિધાનબન્ધુરમ્ ।

યદા તુ ધરિત્રીધરિત્રીધરત્રિભુવનાદિવિધાનં ન પ્રતીતમ્ । તદાનીં ત્રિનયનો ભુવનભવ-નાન્તર્ભાવિભાવદ્વાત-પ્રદ્યોતનપ્રબલવેદનપ્રદીપવાન્, ઇતિ નિર્ધનદાનમનોરથપ્રથૈવેયમિતિ ॥

તથા વળી હે નૈયાયિક ! તમે જે આ “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” હેતુ કહ્યો છે. તે હેતુ આગળ-પાછળ કોઈ પણ જાતના વિશેષણ વિના જો તેટલો જ માત્ર વ્યાપ્યત્વેન હેતુ તરીકે કહેવાતો હોય તો તમારા ઈષ્ટ પદાર્થની (ભૂ-ભૂધરાદિ બુદ્ધિમત્કર્તૃક છે એવી ઈષ્ટની) સિદ્ધિ કરાવવામાં સમર્થ (હેતુ) બનતો નથી.

જેની ઉત્પત્તિનો વ્યાપાર પૂર્વે કદાપિ જાણ્યો નથી એવો (ઇન્દ્રમૂર્ધ્નઃ) રાફડો (ઉંદર અને સર્પના દર) મનુષ્યથી જન્ય છે. આવા પ્રકારના (મનુષ્યપૂર્વકત્વ) સાધ્યની પ્રતીતિ માટે મુકાયેલા મૃન્મયત્વ હેતુની જેમ તમારો હેતુ તમારા સાધ્યને સાધવા માટે સમર્થ થતો નથી. સારાંશ કે અયં ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના, મનુષ્યજન્યઃ, મૃન્મયત્વાત્, ઘટવત્, જેમ ઘટ મૃન્મય

(માટીનો બનેલો) હોવાથી મનુષ્યથી જન્ય છે. તેમા આ રાફડો પણ મૃન્મય હોવાથી મનુષ્યથી જન્ય છે. (નિપ) ઘડામાં અને (ઇન્દ્રમૂર્ધ્નઃ) રાફડામાં મૃન્મયત્વ પણ એકસરખું સમાન છે કંઈ પણ ભેદ નથી. છતાં મૃન્મયત્વથી ઘટાદિ મનુષ્યજન્ય સિધ્ધ થાય છે. પરંતુ આવો રાફડો મૃન્મય હોવા છતાં કદાપિ મનુષ્યજન્ય સિધ્ધ થતો નથી. કારણ કે તે કદાપિ જોયેલું નથી. તેમ ઘટ-પટ્ટાદિનું નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વને સિધ્ધ કરશે કારણ કે તે જોયેલું છે. પરંતુ પૃથ્વી-પર્વતાદિનું નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ બુદ્ધિ-મત્કર્તૃકત્વને સિધ્ધ કરશે નહીં કારણ કે તે ક્યારેય પણ કોઈએ પણ ક્યાંય જોયેલું નથી.

જેમ મૃન્મયત્વ ઘટ અને રાફડામાં સરખું હોવા છતાં એક સ્થાને દૃષ્ટપૂર્વ હોવાથી સાધ્યસિદ્ધિ થાય છે અને બીજા સ્થાને દૃષ્ટપૂર્વ ન હોવાથી સાધ્યસિદ્ધિ થતી નથી. તેવી જ રીતે ઘટ-પટ્ટાદિમાં રહેલું નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ દૃષ્ટપૂર્વક હોવાથી બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વને સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ પૃથ્વીપર્વતાદિમાં દૃષ્ટપૂર્વકત્વ ન હોવાથી આ જ હેતુ આ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છે.

નૈયાયિક :- જો કે ઘડામાં અને રાફડામાં એમ ઉભયમાં પણ “મૃન્મયત્વ” સરખું જ છે. તો પણ આ સંસારમાં આવો બીજો કોઈ રાફડો “માનવજન્ય” હોય એવી પ્રતીતિ નથી. અન્ય રાફડાનું આવું ઉદાહરણ પ્રતીત નથી. તેથી અન્ય રાફડાનું ઉદાહરણ ન મળવાથી વિવાદાસ્પદ એવો આ રાફડો પણ (તત્તુલ્યત્વેન =) તે ઈતર રાફડાની તુલ્ય જ હોવાથી “મર્ત્યનિર્વર્ત્યત્વ” ની સિદ્ધિ થતી નથી. જો કે ઘટ અને રાફડામાં મૃન્મયત્વ હેતુ સમાનપણે જ વર્તે છે. તથાપિ અન્ય રાફડામાં મર્ત્યજન્યત્વ ક્યાંય જોયેલું ન હોવાથી વિવક્ષિત રાફડામાં પણ “મર્ત્યજન્યત્વ” સિદ્ધ થતું નથી. તો પણ પર્વત-પૃથ્વી આદિમાં અદૃષ્ટપૂર્વક હોવા છતાં પણ બુદ્ધિમત્કર્તૃકતાની સિદ્ધિ થશે.

જૈન :- હે નૈયાયિક ! તમારું આ કથન બરાબર નથી કે રાફડામાં અન્ય રાફડાનું ઉદાહરણ જોયેલું ન હોવાથી “મનુષ્યજન્યત્વ” સિદ્ધ ન થાય અને પૃથ્વી-પર્વતાદિમાં અન્ય પૃથ્વી-પર્વતાદિમાં આવું બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ ન જોયેલું હોવા છતાં પણ તે સિદ્ધ થાય. આ તમારું કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે અહીં તમારા અનુમાનમાં પણ ઘટ-પટ્ટાદિ પદાર્થો નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ હોતે છતે બુદ્ધિમત્કર્તૃક જોયેલા છે. માટે ત્યાં ભલે બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ સિદ્ધ થાઓ. પરંતુ પૃથ્વી પર્વત અને ભુવન વિગેરે પદાર્થો પણ બુદ્ધિમત્કર્તૃકતાથી યુક્ત હોય એવા ઉદાહરણ રૂપે અન્ય જોવાયેલા નથી કે તેનાથી (તેના ઉદાહરણથી) તમે વિવાદાસ્પદ પદ્ધતિથી યુક્ત એવા આ વિવક્ષિત પૃથ્વી-પર્વત-ભુવન પણ તેવા હોય (બુદ્ધિમત્કર્તૃક હોય) તેમ કહી શકો, અર્થાત્ રાફડાની જેમ પૃથ્વીપર્વતાદિની ઉત્પત્તિ પણ

પૂર્વે જોયેલી ન હોવાથી આ પૃથ્વીપર્વતાદિ પદાર્થો પણ તેવા (બુદ્ધિમત્કર્તૃકતાવાળા) થવાને શક્ય નથી. માટે ઘટાદિના દૃષ્ટાન્તમાત્રથી પૃથ્વી-પર્વતાદિને બુદ્ધિમત્કર્તૃક કહી શકાય નહીં.

નૈયાયિક :- નનુ નિપાદિ = નિપાદિ (ઘટ-પટ આદિ) પદાર્થો બુદ્ધિમાન્ કર્તાના નિમિત્તાથી યુક્ત જોવાયેલા જ છે. આ કારણથી ઘટ-પટ આદિના દૃષ્ટાન્તથી વિવાદાપન્ન એવા પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થો પણ તથા = તેવા જ હોવા જોઈએ, બુદ્ધિમાન્ કર્તાના નિમિત્તાવાળા જ હોવા જોઈએ, આવા પ્રકારનું અનુમાન કરવું એ અનુકુળ જ છે. માટે પૃથ્વી-પર્વતાદિને પણ ઘટ-પટાદિની જેમ બુદ્ધિમત્કર્તૃક કલ્પી શકાય છે.

જૈન :- તદવદ્યમ્ = હે નૈયાયિક ! તારી આ વાત મિથ્યા છે. કારણ કે જો આ પ્રમાણે પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થો પૂર્વે બુદ્ધિમત્કર્તૃક તરીકે ન જોયેલા હોવા છતાં પણ માત્ર ઘટ-પટના દૃષ્ટાન્તથી “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ” હેતુ દેખવા માત્રથી બુદ્ધિમત્કર્તૃક કહેશે તો અન્યત્ર પણ આ વાત સમાન જ થશે કે રાફડો માનવનિર્વર્ત્ય તરીકે જોયેલો ન હોવા છતાં પણ ઘટ-પટાદિ કેટલાક પદાર્થો જે માનવનિર્વર્ત્ય તરીકે જોયેલા છે. તેનાથી રાફડા આદિ અદૃષ્ટપૂર્વ પદાર્થો પણ માનવ નિર્વર્ત્ય તરીકે જ હો. એમ સારી રીતે સિધ્ધ થશે જ. ન્યાય તો ઉભયત્ર સમાન છે.

નૈયાયિક :- નરનિર્મિત = માનવસર્જિત એવા ઘટ-પટાદિ પદાર્થો કરતાં રાફડામાં વિલક્ષણતા દેખાય છે. (અર્થાત્ ઘટ-પટાદિ પદાર્થો વ્યવસ્થિત આકારવાળા કરાયા છે. બુદ્ધિપૂર્વક કરાયા છે. જેટલું જલાદિ ભરવું હોય તેને અનુસારે કરાયા છે. માટે માનવસર્જિત છે. પરંતુ રાફડો આવો વ્યવસ્થિત, બુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલો નથી. તેથી ઘટ-પટાદિ પદાર્થોથી વિલક્ષણ છે. માટે ત્યાં રાફડા આદિ વિલક્ષણ પદાર્થોમાં ઘટપટાદિના દૃષ્ટાન્તમાત્રથી મર્ત્યનિર્વર્ત્યતાનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

જૈન :- યદ્યેવમ્ = હે નૈયાયિક ! જો આમ કહો છો તો ઘટપટાદિ પદાર્થોથી પૃથ્વી-પર્વતાદિનું આવા પ્રકારનું જ વૈલક્ષ્યપણું દેખાય જ છે. કારણ કે જે ઘટ-પટાદિની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વે બુદ્ધિમાન્ એવા કર્તાના વ્યાપારાત્મકપણું ન જોયેલું હોય તો પણ તેવા ઘટને જોતાંની જ સાથે “અવશ્ય આ ઘટ કોઈ ઉત્તમબુદ્ધિમાને જ બનાવ્યો છે” આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય જ છે. પરંતુ પૃથ્વી-પર્વતાદિમાં વારંવાર જોવા છતાં પણ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી આખી વાતનો સારાંશ એ છે કે “નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ માત્ર” બુદ્ધિમાન્ કર્તૃકત્વની પ્રતીતિ કરાવવામાં સમર્થ નથી.

ઉપરોક્ત ચર્ચાના અનુસારે જો પૃથ્વી-પર્વત અને ત્રણ ભુવન આદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જ જો સિદ્ધ થતી નથી. તો પછી આ ત્રિનેત્રધારી (મહાદેવ-શંકર) સમસ્ત ત્રણે ભુવન

રૂપી ભવનમાં રહેલા એવા પદાર્થસમૂહને પ્રકાશિત કરવામાં પ્રબળ (સર્વોત્તમ) એવા જ્ઞાન રૂપી દીપકવાળા છે. અર્થાત્ સર્વજ છે આ કહેવું તે નિર્ધન માણસને દાન આપવાના મનોરથો થાય તેના જેવું જ છે. અર્થાત્ નિરર્થક જ છે.

ત્યાદિવચનદ્વયેન સ્યાદ્યેકવચનત્રયેણ વર્ણેસ્તુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિધ્વંસઃ ॥૧॥૨૬॥

(તિ, તે । સિ, ટા, ડસ્ । તથદધન, પબ્ધમ, યરલવ ।)

“શિવ” અર્થાત્ મહાદેવ જગત્કર્તા છે અને સર્વજ છે. ઇત્યાદિ નૈયાયિકની માન્યતાનો નીચેની ત્રણ મહત્તાઓવડે આ વિધ્વંસ કર્યો. (૧) ત્યાદિવિભક્તિના ફક્ત તિ અને તે એમ બે જ વચન પ્રયોગો કરવા દ્વારા, (૨) સ્યાદિસંબંધી સિ, ટા, ડસ્ એમ ત્રણ જ પ્રત્યયોનો પ્રયોગ કરવાવડે, તથા (૩) ત્રણથી અધિક એવા દશ અર્થાત્ ૧૩ જ વ્યંજનવર્ણોનો પ્રયોગ કરવાવડે શિવસિદ્ધિનો આ વિધ્વંસ લખાયો છે. (“જગત્કર્તા ઈશ્વર છે” આ માન્યતાનું ખંડન કરવામાં આ ત્રણ બાબતોનો ટીકાકારશ્રીએ પુરેપુરો ખ્યાલ રાખ્યો છે.) ॥૨૬॥

કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે સર્વવિત્ત્વં વિસ્મ્યત્ ઇતીષ્ટવતો નગ્નાટાન્ વિઘટયિતુમાહ =

કેવલી ભગવાનને કવલાહારી જો માનીએ તો તેમનું “સર્વજપણું” વિરોધ પામે આવું માનનારા (નગ્નાટાન્) દિગંબરોના મતનું ખંડન કરવા માટે હવે જણાવે છે કે -

ન ચ કવલાહારવત્ત્વેન તસ્યાઽસર્વજ્ઞત્વમ્, કવલાહાર-

સર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાત્ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ :- તે કેવલી ભગવાન્ કવલાહારી હોવાથી અસર્વજ છે. એમ ન વિચારવું, કારણ કે કવલાહાર પણાને અને સર્વજપણાને (સાથે રહેવામાં) કોઈ પણ જાતનો વિરોધ સંભવતો નથી. ॥૨૭॥

તથાહિ- અનયોઃ સાક્ષાત્-પરમ્પરયા વા વિરોધમભિદધીરત્રહીકાઃ ? તત્ર યદિ સાક્ષાત્પક્ષોપક્ષેપદીક્ષા દક્ષા વિવક્ષેયુઃ ક્ષપણકાઃ, તત્ ક્ષૂણમ્ । ન હિ સતિ સાર્વજ્યે કેવલી કવલાન્ ન પ્રાપ્નોતિ, પ્રાપ્તાનપિ નાહર્તુ શક્નોતિ, શક્તોઽપિ વા વિમલકેવલા-લોકપલાયનશક્ત્યા નાહરતીત્યસ્તિ સમ્ભવઃ, અન્તરાયકેવલાવરણકર્મણોઃ સમૂલકાષ-ઙ્કષણાત્ ।

કોઈ પણ આત્મા ક્ષપકશ્રેણી પ્રારંભીને જ્યારે કેવલજ્ઞાન પામે છે ત્યાર પછીથી તે

આત્માને કવલાહાર હોતો નથી. એમ દિગંબર જૈનો માને છે. તેનું ખંડન હવે શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યશ્રી શરૂ કરે છે.

તે આ પ્રમાણે - કવલાહારનો અને સર્વજ્ઞતાનો તમે જે વિરોધ કહો છો તે શું તમે સાક્ષાદ્ વિરોધ કહો છો ? કે પરંપરાએ વિરોધ કહો છો ? અહીંકા: = લજ્જા વિનાના એવા હે દિગંબરો ! તમે ઉપરોક્ત બે પ્રકારના વિરોધમાંથી કયો વિરોધ કહો છો ? તે બે પક્ષોમાં દક્ષ એવા હે ક્ષપણકો ! (દિગંબરો) જો તમે સાક્ષાદ્ વિરોધવાળા પક્ષની (ઉપક્ષેપ =) રજુઆત કરવામાં જ દીક્ષિત (ઓતપ્રોત) હો તો તે કથન તદ્દન તુચ્છ છે અર્થાત્ નિરર્થક છે. કારણ કે સર્વજ્ઞતા હોતે છતે કેવલીભગવાન કવલાહારને પામી ન શકે અર્થાત્ મેળવી ન શકે આ વાત યુક્તિસિદ્ધ નથી ૧, તથા પ્રાપ્ત થયેલા એવા પણ કવલાહારને ગ્રહણ કરી ન શકે આ વાત પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી ૨, અથવા આહાર ગ્રહણ કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ નિર્મળ એવું પ્રાપ્ત થયેલું કેવલજ્ઞાન પલાયન થઈ જશે એવા ભયની શંકાથી આહાર કરતા નથી આ વાત પણ યુક્તિસિદ્ધ સંભવતી નથી ૩, કારણ કે આ ભગવાને અન્તરાયકર્મ અને કેવલજ્ઞાનાવરણીયકર્મ મૂલ સહિત સંપૂર્ણપણે દૂર કરેલાં છે. આહારની પ્રાપ્તિ ન થાય એ પહેલી વાત લાભાન્તરાયકર્મ ક્ષીણ કરેલું હોવાથી મિથ્યા છે. ભોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાયકર્મ ક્ષીણ કરેલું હોવાથી આહાર લઈ ન શકે તે બીજી વાત પણ મિથ્યા છે. અને કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મ ક્ષીણ કરેલું હોવાથી કેવલજ્ઞાન પલાયન થઈ જશે આ ત્રીજી વાત પણ મિથ્યા છે. માટે સર્વજ્ઞતાને કવલાહાર સાથે સાક્ષાદ્વિરોધ તો કોઈ પણ રીતે સંભવતો જ નથી.

અથ પરમ્પરાકલ્પકલ્પનાસ્વલ્પતલ્પગા જલ્પેયુઃ, તદપ્યલ્પીયઃ, યતઃ કિમેવં સતિ કવલાહારસ્ય વ્યાપકમ્, કારણમ્, કાર્યમ્, સહચરાદિ વા સાર્વજ્યેન વિરોધમધિવસેત્ ? અશેષમપિ ચૈતત્ પરસ્પરપરિહારેણ સહાનવસ્થાનેન વા વિરુદ્ધેત ? પ્રાચીનેન ચેત્ - તદાનીં તાવકજ્ઞાનેનાપિ સાકં કવલાહારવ્યાપકાદેઃ પરસ્પરપરિહારસ્વરૂપવિરોધસદ્ભાવાદ્ ભવતોઽપિ કવલાહારાભાવઃ સ્યાત્ - इत्यहो ! पुस्वकारः, यत् स्वस्यैव प्रभवितासि । द्वितीयेन तु न तावद् व्यापकं व्याहन्यते । कवलाहारस्य हि व्यापकं शक्तिविशेष-वशादुदरकन्दराकोणे क्षेपः । स च सति सार्वज्ये सुतरां सम्भाव्यते, वीर्यान्तराय-कर्मनिर्मूलोन्मूलनात् तत्र तत्क्षेपहेतोः शक्तिविशेषस्य सम्भवात् ।

હવે દિગંબરો જો પરંપરા વિરોધવાળા પક્ષની કલ્પના કરવારૂપી તુચ્છ શય્યામાં પોઢેલા એવા તમે તે પક્ષને કહો તો, અર્થાત્ કવલાહાર અને સર્વજ્ઞતાની વચ્ચે પરંપરાએ વિરોધ છે એમ જો દિગંબરો કહે તો તે વાત પણ તુચ્છ છે. કારણ કે જો એમ પરંપરાએ વિરોધ હોય તો (૧) શું કવલાહારનું જે વ્યાપક છે (શક્તિવિશેષથી ઉદરમાં આહાર

પ્રક્ષેપ કરવો) તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધ પામે છે ? કે (૨) ક્વલાહારનું જે કારણ છે (બાહ્યકારણ આહાર અને પાત્રાદિ, અભ્યન્તર કારણ શરીર અને કર્માદિ) તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધ પામે છે ? કે (૩) ક્વલાહારનું જે કાર્ય છે (રસનેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનાદિ) તે શું સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધ પામે છે કે (૪) ક્વલાહારનું જે સહચરાદિ છે (છદ્મસ્થતા કે કરવકત્રાદિનું ચાલન) તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે ? આ ચાર પક્ષોમાંથી કહો ક્વલાહારની સાથેનો કયો ધર્મ સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી બને છે કે જેથી તમારે ક્વલાહાર સર્વજ્ઞને ન હોય એમ માનવું પડે છે ? તથા વળી આ સઘળા ચારે પક્ષો પણ શું પરસ્પરપરિહારરૂપે વિરોધ પામે છે ? કે સહાનવસ્થાનરૂપે વિરોધ પામે છે ?

હવે જો પ્રાચીનપક્ષ કહેતા હો તો “એટલે પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ” કહેતા હો તો એટલે કે જ્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં તમસ્ ન હોય અને જ્યાં તમસ્ હોય ત્યાં પ્રકાશ ન હોય, એક બીજા એકબીજાના પરિહારમાં જ વર્તે છે તેમ “જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં ક્વલાહાર ન હોય અને જ્યાં ક્વલાહાર હોય ત્યાં જ્ઞાન ન હોય” આવો પરસ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ જો માનો તો તમારા જ્ઞાનની સાથે પણ ક્વલાહારના વ્યાપકાદિનો (વ્યાપક-કારણ-કાર્ય અને સહચરાદિનો) પરસ્પરપરિહાર સ્વરૂપ વિરોધ થવાથી તમને પણ ક્વલાહારના અભાવની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તમે જ્ઞાન-ક્વલાહારનાં વ્યાપકાદિનો પરસ્પરવિરોધ માનો છો. તેથી સર્વજ્ઞમાં જ્ઞાન હોવાથી જેમ ક્વલાહાર ન સંભવે તેમ તમારામાં પણ જ્ઞાન હોવાથી ક્વલાહાર ન હોઈ શકે, તેથી અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે તમારી મહેનત (ચર્ચા કરવાની રીત) કેવી છે કે જે પોતાનો જ પરાભવ કરે છે. પોતાના જ પગમાં કુહાડો લગાડે છે.

હવે હે દ્વિગંબરો ! જો તમે “સહાનવસ્થાન” રૂપ વિરોધ કહો તો, એટલે કે ક્વલાહારનાં વ્યાપકાદિનો (વ્યાપકનો, કારણનો, કાર્યનો અને સહચરાદિનો) સર્વજ્ઞતાની સાથે નહીં રહેવારૂપે વિરોધ કહો તો સૌથી પ્રથમ ક્વલાહારનું જે વ્યાપક છે તે તો સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધ પામતું નથી. કારણ કે ક્વલાહારનું વ્યાપક છે વિશિષ્ટશક્તિના વશથી ઉદર રૂપી કન્દરાના ખુણામાં આહાર નાખવો તે, અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં ક્વલાહાર હોય ત્યાં ત્યાં હાથ અને મુખની વિશિષ્ટશક્તિદ્વારા ઉદરમાં આહારપ્રક્ષેપ કરવો તે જ વ્યાપક છે. પરંતુ સર્વજ્ઞભગવન્તોમાં સર્વજ્ઞતા હોતે છતે પણ ઉદરમાં આહારપ્રક્ષેપ કરવા સ્વરૂપ વ્યાપક તો સારી રીતે સંભવી શકે છે. કારણ કે આ સર્વજ્ઞભગવન્તોએ તો વીર્યાન્તરાય કર્મનું તો મૂલથી જ ઉન્મૂલન કરેલું છે. તેથી અનંતશક્તિ આવિર્ભૂત થયેલી છે. માટે ઉદરમાં આહારપ્રક્ષેપ કરવામાં કારણભૂત એવી શક્તિવિશેષ તો તેઓશ્રીમાં વધારે સારી રીતે સંભવી શકે છે.

કવલાહારનું વ્યાપક જે શક્તિવિશેષથી ઉદરમાં આહારપ્રક્ષેપ કરવો તે, સર્વજ્ઞતાની સાથે રહેવા રૂપે વિરોધ પામશે એમ ન કહેવું કારણ કે અન્તરાયકર્મ ક્ષીણ હોવાથી અનંતશક્તિના આવિર્ભાવના કારણે આહારપ્રક્ષેપના હેતુભૂત શક્તિ તેઓમાં સર્વજ્ઞતાની સાથે જ વર્તે છે. માટે વ્યાપક તો સર્વજ્ઞતાનું વિરોધી નથી.

કારણમપિ બાહ્યમ્, આભ્યન્તરં વા વિરોધમધિરોહેત્ ? બાહ્યમપિ કવલનીયં વસ્તુ, તદુપહારહેતુપાત્રાદિકમ્, ઔદારિકશરીરં વા ? ન પ્રથમમ્, યતો યદિ સર્વવેદિસંવેદનં કવલીયપુદ્ગલૈર્વિરોધધુરં ધારયેત્, તદાનીમસ્મદાદિસંવેદનમપિ તથા સ્યાત્ । ન ખલુ તસ્માત્સ્તરણિકિરણનિકરેણાન્ધકારનિકુરમ્બં વિરુદ્ધં પ્રદીપાલોકેનાપિ ન તથા ભવતિ । તથા ચ કરતલતુલિતાહારગોચરજ્ઞાનોત્પાદે અસ્મદાદીનામપિ તદભાવો ભવેત્ - इत्यहो ? किमपि नूतनतत्त्वालोककौशलम्, यदात्मन्यपि नाऽऽहारापेक्षा । अस्मदादौ तयोर्विरोधा-वबोध एव हि तत्र तत्प्रतिपत्तावुपायः, तस्यास्मदादीनामगोचरत्वात् । यथाऽस्मदादौ ज्ञानातारतम्यावबोधस्तस्य निःशेषविषयत्वस्य प्रतिपत्ताविति । पात्रादिपक्षोऽपि नाऽक्षूण्णः । भगवतामर्हतां पाणिपात्रत्वात् । इतरेषामपि केवलानां स्वस्त्वमात्रेण तत् तद्वિरोधदुर्धरं स्यात्, ममकारकारणतया वा ? तत्रादिमः समनन्तरपक्षप्रहारेणैवोपक्षीणः । द्वितीयोऽपि नास्ति, निर्मोहत्वेन तेषां तत्र ममकारविरहात् । न च पात्रादिभावे भवितव्य-मेवानेनेत्यवश्यम्भावोऽस्ति, शरीरभावेऽपि तद्भावप्रसङ्गात् । इतरजनेषूभयभावेऽपि तद्दर्शनात् । औदारिकशरीरमपि न तेन विरोधमध्यूषित, केवलोत्पत्तिसमनन्तरमेव तदभावापत्तेः ॥

હવે હે દિગંબરો ! જો તમે કવલાહારનું જે કારણ છે તે કારણને સર્વજ્ઞતાની સાથે સહાનવસ્થાનરૂપે વિરોધી કહેતા હો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કવલાહારનું બાહ્યકારણ સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધને ધારણ કરે છે કે કવલાહારનું અભ્યન્તરકારણ સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધને ધારણ કરે છે ?

જો પ્રથમપક્ષ કહો તો, એટલે કવલાહારનું જે બાહ્યકારણ છે તે જો સર્વજ્ઞતાનું વિરોધી હોય તો કયું બાહ્યકારણ સર્વજ્ઞતાનું વિરોધી છે ? (૧) શું કવલનીય એવી વસ્તુ (ભોગ્ય એવો આહાર), કે (૨) તે આહાર લાવવામાં હેતુભૂત એવાં પાત્રાદિ, કે (૩) ઔદારિકશરીર. આ ત્રણમાંથી કઈ બાહ્યવસ્તુ સર્વજ્ઞતાની વિરોધી લાગે છે ? જો કવલીય એવો જે આહાર છે. એ જ સર્વજ્ઞતાનો વિરોધી છે. એમ જો કહેશો તો તે પ્રથમ પક્ષ ઉચિત નથી. સારાંશ કે કવલીય એવા આહારનાં પુદ્ગલોની સાથે સર્વવેદીનું જ્ઞાન જો વિરોધની ધુરાને ધારણ કરતું હોય તો (અમારું અને તમારું એટલે કે) આપણું સર્વેનું

જ્ઞાન પણ તેવું થશે અર્થાત્ કવલાહારની સાથે વિરોધી થશે. કારણ કે તરૂણતર એવા (એટલે કે મધ્યાહ્નકાળના) સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહની સાથે જે અંધકારસમૂહ વિરોધવાળો હોય છે. તે જ અંધકારસમૂહ પ્રદીપના પ્રકાશની સાથે પણ તેમ જ હોય છે. એટલે કે વિરોધ વાળો જ હોય છે. તેથી (વિરૂદ્ધ) નથી એમ નહીં, પરંતુ વિરૂદ્ધ જ હોય છે. સારાંશ કે જે વસ્તુ મહાતેજની સાથે વિરોધી હોય તે જ વસ્તુ અલ્પ તેજની સાથે પણ વિરોધી જ હોય છે. તેવી જ રીતે જે કવલનીય આહાર સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે તે જ કવલનીય આહાર અલ્પજ્ઞાનની સાથે પણ વિરોધી જ બને છે. તેથી હથેળીમાં રહેલા આહારસંબંધી અલ્પ પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયે છતે આપણને સર્વેને પણ તેનો (એટલે આહારનો) અભાવ જ થશે.

તે કારણથી હે દિગંબરો ! અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે તમારી તત્ત્વ વિચારવાની આ કોઈ અલૌકિક કુશળતા છે કે આપણામાં પણ આહારની અપેક્ષા હવે રહેશે નહીં. કારણ કે પ્રદીપાલોક અને અંધકારમાં જે સાક્ષાદ્વિરોધ અનુભવાય છે. તેનાથી જ સૂર્યપ્રકાશ અને અંધકારમાં પણ વિરોધ સ્વીકારાય છે. આમ સ્વીકારવામાં તે જ ઉપાયરૂપ બને છે. તેવી જ રીતે આપણા લોકોમાં તથોઃ = તે જ્ઞાન અને કવલાહારના વિરોધનો જો બોધ થતો હોય તો જ તે બોધ તત્ત્વ = તે સર્વજ્ઞમાં તત્ત્વત્તિપત્તૌ = જ્ઞાન અને આહારનો તે વિરોધ સ્વીકારવામાં ઉપાયભૂત થાય, અર્થાત્ અલ્પવિષયમાં વિરોધ દેખાતો હોય તો મહાવિષયમાં પણ વિરોધ સ્વીકારી શકાય, કારણ કે કેવલજ્ઞાનીમાં રહેલો તે વિરોધ સાક્ષાત્ તો આપણાથી અગોચર જ છે. પ્રથમ તો કેવલી જ અગોચર છે અને કદાચ કેવલી દેખાય તો પણ તેનામાં રહેલું જ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી અગોચર છે. હવે જો જ્ઞાન અગોચર છે. તો જ્ઞાન અને આહારનો તે વિરોધ તો, વિરોધી એવા તે બન્ને પદાર્થોની અગોચરતાથી જ અગોચર બને છે.

તેથી જેમ આપણા લોકોમાં જ્ઞાનની તરતમતા જણાય છે. તેના ઉપરથી તે તરતમતાનો ક્યાંક અંત હોવો જોઈએ. એમ અનુમાન કરીને કેવલજ્ઞાનીમાં રહેલી તે સર્વવિષયસંબંધી સર્વજ્ઞતા કલ્પીએ છીએ. તેવી જ રીતે જો આપણા લોકોમાં તરતમતાવાળા જ્ઞાનની સાથે કવલાહારના વિરોધનો અનુભવ થાય, તો જ તે અનુભવ કેવલજ્ઞાનીમાં પણ જ્ઞાન અને કવલાહારના વિરોધનું અનુમાન અવશ્ય કરાવે. પરંતુ ખરેખર આપણા લોકોમાં વિરોધ નથી માટે કેવલીમાં પણ વિરોધ ન હોય.

હવે કવલાહારનું બીજું બાહ્યકારણ જે પાત્રાદિ છે. તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધધુરાને ધારણ કરે છે એમ જો કહો તો તે પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે જે તીર્થંકર ભગવન્તો છે તે તો નિયમા પાણિપાત્ર જ હોય છે. એટલે કે કરપાત્રી જ હોય છે. અન્યપાત્રો જ

હોતાં નથી તો શું વિરોધ પામે ? હવે જો ઈતર એવા સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીઓમાં તે પાત્રનો સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધ કહો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે શું તે પાત્રો સ્વરૂપમાત્રથી જ તે સર્વજ્ઞતાના વિરોધને ધારણ કરે છે ? કે પાત્રો ઉપરની મમતાના કારણે પાત્રો સર્વજ્ઞતાના વિરોધને ધારણ કરે છે ?

જો આદિમ (પહેલો) પક્ષ કહો તો, એટલે કે સ્વરૂપમાત્રથી જ પાત્રો સર્વજ્ઞતાનાં વિરોધી છે એમ જો કહો તો આ તમારો પક્ષ હમણાં જ કહેલા પક્ષના ખંડનવડે જ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આપણા લોકોમાં જ્ઞાનની સાથે પાત્રોનો વિરોધ નથી તો કેવલીમાં રહેલા મહાજ્ઞાનની સાથે પણ પાત્રોનો વિરોધ ન જ હોય, અને જો કેવલીમાં જ્ઞાનની સાથે (મહાજ્ઞાનની સાથે) પાત્રો વિરોધ પામે તો અમારા તમારા જ્ઞાનની સાથે પણ (અલ્પજ્ઞાનની સાથે પણ) પાત્રો વિરોધ પામે જ. જેમ અંધકાર સૂર્યની સાથે જો વિરોધ પામે તો પ્રદીપાલોક સાથે પણ વિરોધ પામે જ. એમ ઉપર જણાવેલ આહારના ખંડનની જેમ જ સમજવું.

જો બીજો પક્ષ કહો તો તે ઉચિત નથી. તે કેવલીઓ નિર્મોહી હોવાથી તેવા પ્રકારના પાત્રોને વિષે મમકાર હોતો નથી. તથા પાત્રાદિ (પૌદ્ગલિક) વસ્તુઓ હોતે છતે આ મમકાર પણ અવશ્ય હોય જ એવો નિયમ પણ નથી. કારણ કે જો આવો નિયમ કરીએ તો કેવલીમાં શરીર (પૌદ્ગલિક) છે. માટે તે શરીર હોતે છતે પણ તે મમકાર સ્વીકારવો જ પડશે. કારણ કે ઈતર લોકોમાં (છદ્મસ્થ લોકોમાં) પાત્રાદિ અને શરીર, આ બન્ને વસ્તુઓ હોતે છતે બન્ને ઉપર મમકાર હોય છે. તેથી જો ઈતર લોકોની જેમ પાત્ર રાખીશું તો મમતા આવશે એવા ભયથી પાત્ર ન સ્વીકારાય તો ઈતરલોકોની જેમ શરીર રાખીશું તો તેમાં પણ મમતા આવશે જ. કારણ કે આમ જનતામાં મમતા ઉભયમાં પણ દેખાય છે. તેથી કેવલીએ શરીર પણ ત્યજી દેવું જોઈએ. હવે જો એમ કહો કે આ ભગવાન કેવલી-સર્વજ્ઞ અને નિર્મોહી હોવાથી શરીર હોવા છતાં આમજનતાની જેમ તેઓને શરીરની મમતા નથી, તો એ જ ન્યાયે આ ભગવાનને પાત્રો હોવા છતાં પણ નિર્મોહી હોવાથી આમજનતાની જેમ મમતા હોતી નથી એમ માનવામાં શું દોષ આવે છે ?

હવે ત્રીજો પક્ષ ઔદારિક શરીર પણ તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધને ભજતું નથી. કારણ કે જો શરીર સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધવાળું હોય તો કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાંની સાથે જ આ ઔદારિક શરીરનો અભાવ થવો જોઈએ, પરંતુ થતો નથી. તેરમા ગુણઠાણે કેવલી ભગવાન સશરીરીપણે દેશોનપૂર્વકોડ વર્ષ સુધી વિચરે છે. શરીર નામકર્માદિનો ઉદય પણ છે. માટે બાહ્ય ક્વલાહારનું કોઈ કારણ સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધવાળું નથી.

આભ્યન્તરમપિ તત્કારણં શરીરં કર્મં વા ? ન તાવત્ પ્રથમં વિસ્થયતે, ભુક્તિહેતો-
સ્તૈજસશરીરસ્ય સાર્વજ્યેન સાર્ધં ત્વયાઽપિ સત્ત્વસ્વીકારાત્ । કર્માઽપિ ઘાતિ, અઘાતિ
વા ? ઘાત્યપિ મોહસ્ત્વં ઇતરદ્ વા ? ઇતરદપિ જ્ઞાનદર્શનાવરણે અન્તરાયો વા ? નાદ્યઃ
તયોજ્ઞાનદર્શનાવરણમાત્રચરિતાર્થત્વેન તત્કારણત્વાનુપપત્તેઃ । નાઽપિ દ્વિતીયઃ, અન્તરાય-
વિલયસ્યૈવ તત્કારણત્વાત્ । તસ્ય ચ સાકલ્યેન કેવલિનસ્ત્વયાપિ સ્વીકારાત્ । મોહોઽપિ
બુભુક્ષાલક્ષણસ્તત્કારણમ્, સામાન્યેન વા ? પ્રથમપ્રકારે સર્વત્રાપીયં તત્કારણમ્
અસ્મદાદાવેવ વા ? પ્રાચ્યઃ પ્રમાણમુદ્રાદરિદઃ ।

અથ યા ચેતનક્રિયા સેચ્છાપૂર્વિકૈવ, યથા સંપ્રતિપત્ત્રા, તથા ચ ભુજિક્રિયા-ઇત્યસ્તિ
પ્રમાણમ્, તથાહિ - પ્રથમં પ્રમાતા પ્રમિણોતિ, તત્ત્વ ઇચ્છતિ, અનન્તરં યતતે, તત્તોઽપિ
કરોતીતિ । નૈવમ્, સુમત્તમૂર્છિતાદિક્રિયાભિર્વ્યભિચારાત્ । સ્વવશચેતનક્રિયેતિ
સવિશેષણહેતુપાદાનેઽપિ કેવલિગતગતિસ્થિતિનિષદ્યાદિક્રિયાભિર્વ્યભિચારાત્ । દ્વિતીયે તુ
સિદ્ધસાધ્યાઃ સ્મઃ, કેવલિનિ વેદનીયાદિકારણિકાયા ભુક્તેઃ સિદ્ધત્વાત્ । ન સામાન્યે-
નાપિ મોહસ્તત્કારણમ્, એવં હિ ગતિસ્થિતિનિષદ્યાદીનામપિ સ એવ કારણં સ્યાત્, તથા
ચ કેવલિનિ મોહાભાવાત્ તાસામપ્યભાવો ભવેદિતિ, કુતસ્તીર્થપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ? ।

હે દિગંબરો ! હવે તમે જો “સર્વજતાનો કવલાહારના અભ્યંતરકારણની સાથે વિરોધ
કહેતા હો તો કહો કે અભ્યંતર કારણ એવું તે શું છે ? કે જેનો સર્વજતાની સાથે વિરોધ
તમને દેખાય છે. (૧) શું અભ્યન્તર એવું (તૈજસ) શરીર છે ? કે કર્મકારણ છે ? પહેલું
જે તૈજસ શરીર કહ્યું તે તો સર્વજતાની સાથે વિરોધ પામશે નહીં, કારણ કે ભોજનક્રિયા
દ્વારા ગૃહીત આહારને પચાવવામાં કારણભૂત એવું તૈજસ શરીરનું અસ્તિત્વ સર્વજતાની
સાથે તમારાવડે પણ સ્વીકારાયું જ છે. તૈજસકાર્મણ-શરીરનામકર્મનો ઉદય અને સત્તા
તેરમા ગુણઠાણાના ચરમસમયસુધી તમે પણ માનેલી જ છે.

હવે જો “કર્મ” કારણને સર્વજતાનું વિરોધી માનતા હો તો કહો જોઈએ કયું કર્મ
સર્વજતાનું વિરોધી છે ? શું ધાતિકર્મ વિરોધી છે ? કે અધાતિકર્મ વિરોધી છે ?

હવે જો ધાતિકર્મરૂપ આહારનું કારણ સર્વજતાનું વિરોધી હોય તો પણ
મોહનીયકર્મરૂપ જે ધાતિકર્મ છે તે વિરોધી છે કે મોહનીયકર્મથી જે ઈતરકર્મો છે, તે
વિરોધી છે ? જો ઈતરકર્મો વિરોધી હોય તો પણ શું જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીયકર્મ
વિરોધી છે કે અન્તરાયકર્મ સર્વજતાનું વિરોધી છે ?

જો પહેલો પક્ષ કહો તો એટલે કે જ્ઞાનાવરણીયકર્મ અને દર્શનાવરણીયકર્મ એ
કવલાહારનું કારણ છે અને સર્વજતાની સાથે વિરોધી છે એમ જો કહો તો તે બરાબર

નથી. કારણ કે તયોઃ = તે બે કર્મો તો માત્ર જ્ઞાનનું અને દર્શનનું આચ્છાદન કરવામાં જ ચરિતાર્થ છે. અર્થાત્ તે બે કર્મોનું જ્ઞાન-દર્શનનું આચ્છાદન કરવું એ જ માત્ર કાર્ય છે બીજું કોઈ પણ કાર્ય તેનું નથી. તેથી ક્વલાહારની કારણતા જ આ બે કર્મોમાં સંભવતી નથી.

હવે ઈતરકર્મોમાં કહેલો બીજો પક્ષ એટલે અંતરાયકર્મ એ ક્વલાહારનું કારણ કહો, અને તે ક્વલાહારના કારણભૂત એવું આ અંતરાયકર્મ જ સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે. એમ જો કહો તો તે પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે “અંતરાય કર્મનો વિલય” એ ક્વલાહારની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. પરંતુ અંતરાય કર્મ નહીં, કારણ કે અંતરાય કર્મ તો ઉલટું ભોગ-ઉપભોગની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારું છે. માટે અંતરાયકર્મનો ઉદય નહીં પરંતુ અંતરાયકર્મનો વિનાશ (ક્ષયોપશમરૂપ કે ક્ષાયિકરૂપ પરંતુ અંતરાયનો વિનાશ) જ ભોગ-ઉપભોગ-લાભ અને વીર્યની પ્રાપ્તિનું કારણ છે અને તમારા વડે પણ કેવલીપરમાત્માને તસ્ય = તે અંતરાયકર્મનો વિલય સંપૂર્ણપણે સ્વીકારાયો જ છે. એટલે ક્વલાહારનું યથાર્થ જે કારણ છે. તે અંતરાયકર્મવિલય સર્વજ્ઞને હોય છે. તમે પણ માનેલો જ છે. પછી તે કારણ સર્વજ્ઞતાનું વિરોધી કેમ બને ? ઉલટું પ્રાપ્તિનું કારણ બને.

હવે જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય અને અંતરાયકર્મ કારણપણે ઘટતાં ન હોવાથી જો મોહનીયકર્મ ક્વલાહારનું કારણ કહો તો અમે તમને પુછીએ છીએ કે બુભુક્ષા (આહાર લેવાની ઈચ્છા) એ રૂપ મોહ એ ક્વલાહારનું કારણ છે કે સામાન્યથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિરૂપ મોહ ક્વલાહારનું કારણ છે ? હવે જો બુભુક્ષા (આહાર ખાવાની ઈચ્છા) એ રૂપ જે મોહ છે તે જો ક્વલાહારનું કારણ માનો તો તેમાં પણ અમે તમને પુછીએ છીએ કે સર્વ વ્યક્તિઓમાં (આપણામાં અને સર્વજ્ઞમાં એમ બન્નેમાં) આ બુભુક્ષા ક્વલાહારનું કારણ છે કે માત્ર આપણામાં જ આ બુભુક્ષા ક્વલાહારનું કારણ છે ?

હવે જો પ્રાચ્યપ્રકાર (પહેલો પક્ષ) કહો તો એટલે કે આ બુભુક્ષારૂપ મોહ સર્વત્ર (આપણામાં અને સર્વજ્ઞમાં) એમ બન્નેમાં ક્વલાહારનું કારણ છે. તો તમારી આ વાત પ્રમાણમુદ્રાથી રહિત છે. અપ્રમાણિક છે. એટલે કે સર્વત્ર બુભુક્ષારૂપ મોહ કારણ હોય એ વાતને સમર્થન કરી આપે એવું પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શાબ્દ કે અર્થાપત્તિ આદિ કોઈ પ્રમાણો નથી. તેથી આ વાત ખોટી છે.

દિગંબર :- હે શ્વેતાંબરો ! ક્વલાહારનું કારણ બુભુક્ષારૂપ મોહ સર્વત્ર હોય છે અમારી આ વાતમાં “કોઈ જ પ્રમાણ નથી” એમ તમે કેમ કહો છો ? આ વાતની સિદ્ધિ માટે અમારી પાસે અનુમાન પ્રમાણ છે. તેથી અમારી વાત “સપ્રમાણ છે” પરંતુ “અપ્રમાણ” નથી. તે અનુમાનપ્રમાણનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. ભુજિક્રિયા (પક્ષ), ઇચ્છાપૂર્વિકા એવ (સાધ્ય), ચેતનક્રિયાત્વાત્ (હેતુ), સંપ્રતિપન્નક્રિયાવત્ (ઉદાહરણ).

જે જે ચેતનની ક્રિયા હોય છે તે તે ક્રિયા ઈચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. જેમ કે વર્તમાનકાલની આપણી સઘળી ક્રિયાઓ. આ અન્વયવ્યાપ્તિ તથા અન્વય ઉદાહરણ (ટીકામાં આપેલ છે).

ભોજન ક્રિયા પણ તથા = તેવી છે અર્થાત્ ચેતનની ક્રિયા છે. આ ઉપનય છે. અને તેથી તે ક્રિયા પણ નિયમા ઈચ્છાપૂર્વક જ છે. આ નિગમન છે.

તે આ પ્રમાણે - કોઈ પણ પ્રમાતા પ્રથમ તો પદાર્થને જાણે છે. ત્યારપછી પદાર્થને ઈચ્છે છે. ત્યાર પછી તેને ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન વિશેષ કરે છે અને અન્તે તે કાર્ય પૂર્ણ કરે છે. તેમ અહીં ભોજનક્રિયા પણ ઈચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. કેવલી નિર્મોહી હોવાથી ઈચ્છારહિત છે. માટે કવલાહારનું ઈચ્છારૂપ કારણ સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે. તેથી કેવલી ભગવાનને કવલાહાર હોતો નથી.

શ્વેતાંબર :- આ પ્રમાણે કહેવું નહીં. તમારો “ચેતનક્રિયાત્વાત્” આ હેતુ સુખ (સુતેલા), મત્ત (મદોન્મત્ત), અને મૂર્છિત (બેહોશ બનેલા) આદિ પુરૂષોની ક્રિયાની સાથે વ્યભિચારી છે. કારણ કે સુખ-મત્ત અને મૂર્છિતાદિની ક્રિયાઓ ઈચ્છાપૂર્વક નથી છતાં ચેતનની જ ક્રિયાઓ છે. એટલે હેતુ સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ થવાથી અનૈકાન્તિક થાય છે.

દિગંબર :- અમે હેતુમાં “સ્વવશ” આટલું વિશેષણ ઉમેરીને હેતુ કહીશું. એટલે કે “સ્વવશચેતનક્રિયાત્વાત્” આવો હેતુ કહીશું. સ્વાધીન છે ચેતના જેની એવા ચેતનની ક્રિયા સદા ઈચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. હવે અમને વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં, કારણ કે સુખાદિની ચેતના નિદ્રા-મદ અને મૂર્છાના કારણે સ્વાધીન નથી. તેથી તેમની ક્રિયા ઈચ્છા પૂર્વક નથી. આ સુખાદિમાં જેમ સાધ્યાભાવ છે તેમ હવે હેતુનો પણ અભાવ જ છે. હેતુની “સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિ” થતી નથી.

શ્વેતાંબર :- આ પ્રમાણે સુખાદિમાં વ્યભિચાર વારવા માટે જો સ્વવશત્વ એવું વિશેષણ ઉમેરીને સવિશેષ હેતુનું કથન કરશો તો પણ કેવલીમાં રહેલી ગતિ, સ્થિતિ અને નિષઘ્ના આદિ ક્રિયાઓની સાથે વ્યભિચાર આવશે. સુખ-મત્ત અને મૂર્છિતની ક્રિયા સ્વાધીન ચેતનાવાળી ભલે નથી. પરંતુ કેવલીની તો સર્વે ક્રિયાઓ સ્વાધીન ચેતનાવાળી જ છે. તેથી કેવલીની ગમનાગમનની ગતિક્રિયા, સ્થાન ઉપર સ્થિર રહેવાની સ્થિતિક્રિયા, અને ભૂમિ ઉપર કરાતી નિષઘ્નાક્રિયા, અને આદિ શબ્દથી કરાતી વચનોચ્ચાર-શ્વાસોચ્ચાસ, અને નિસર્ગાદિની સઘળી ક્રિયાઓ સ્વાધીન ચેતનાવાળી હોવાથી ઈચ્છાપૂર્વકની જ થશે, અને કેવલીને ઈચ્છા ન હોવાથી આ ક્રિયાઓનો કેવલીમાં અભાવ થશે. જે જે સ્વાધીનચેતનાની ક્રિયા હોય તે તે સઘળી જો ઈચ્છા પૂર્વક જ હોય તો કેવલી નિર્મોહી

હોવાથી ઈચ્છારહિત છે તેથી ઉપરોક્ત સકલક્રિયાઓનો અભાવ કેવલીમાં થશે. માટે કેવલીમાં કાં તો ભોજનક્રિયાની જેમ ગતિ આદિ ક્રિયાઓનો અભાવ સ્વીકારો, કાં તો ગતિ આદિક્રિયાઓની જેમ ભોજનક્રિયાનો સદ્ભાવ સ્વીકારો. આ પ્રમાણે બુભુક્ષા (ઈચ્છા) રૂપ કારણ સર્વત્ર કવલાહારનું કારણ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે જો તમે “અસ્મદાદાવેવ” આપણામાં જ ઈચ્છા એ કવલાહારનું કારણ છે પરંતુ સર્વત્ર નહીં એમ જો બીજો પક્ષ કહો તો અમે સિદ્ધ સાધ્યવાલા છીએ. અર્થાત્ અમને પણ આ વાત સિધ્ધ છે. કારણ કે ખાવાની ઈચ્છા થવા રૂપ મોહનીયકર્મ આપણામાં કવલાહારનું કારણ બને છે. એ સાધ્ય (એ તમારી વાત) અમને પણ માન્ય છે. પરંતુ કેવલીમાં તો વેદનીયકર્મ અને આહારપર્યાપ્તિનામકર્મ આદિના કારણે કવલાહાર છે.

હવે “સામાન્યેન” સામાન્યથી કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છારૂપ સામાન્યમોહ કવલાહારનું કારણ છે એ પક્ષ જો કહેતા હો તો તે પણ કવલાહારનું કારણ ઘટતું નથી. જો સામાન્યથી મોહજ પ્રવૃત્તિમાત્રનું કારણ માનશો તો ગતિ-સ્થિતિ અને નિષઘ્ના આદિ ક્રિયાઓનું પણ તે જ મોહ કારણ માનવું પડશે, અને જો તેમ હોય તો કેવલીમાં મોહનો અભાવ હોવાથી તે ગતિ-સ્થિતિ આદિ ક્રિયાઓનો પણ અભાવ જ થશે. અને તેમ જ માનીએ તો તીર્થપ્રવર્તનની પ્રવૃત્તિ પણ કેમ થશે ? માટે સર્વક્રિયાઓમાં સામાન્યથી મોહ એ કારણ નથી તેથી જ ગતિસ્થિતિ આદિ ક્રિયાની જેમ કેવલીમાં ભોજનક્રિયા પણ હોઈ શકે છે.

अथ गत्यादिकर्मैव तत्कारणम्, न मोहः । तर्हि वेदनीयादिकर्मैव कवलाहारकारणम्, न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् । अथाघातिकर्म तत्कारणम् - किमाहार-पर्याप्तिः नामकर्मभेदः, वेदनीयं वा ? न द्वयमप्येतत् प्रत्येकं तथा युक्तं, तथाविधाहारपर्याप्ति-नामकर्मोदये वेदनीयोदयप्रबलप्रज्वलदौर्दर्यज्वलनोपतप्यमानो हि पुमानाहारमाहारयति, एवं च समुदितं पुनरेतद् भवति तत्कारणम्, किंतु न सार्वज्ञ्येन विस्मृत्यते, सर्वज्ञे त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

દિગંબર :- હે શ્વેતાંબરો ! તમારી વાત બરાબર નથી. કારણ કે ગતિ-સ્થિતિ-અને નિષઘ્ના-આદિ ક્રિયાઓનું કારણ ગતિનામકર્મ વિગેરે છે. પરંતુ તે ક્રિયાઓમાં મોહ કારણ નથી. કેવલી ભગવાનને ગતિનામકર્મ હોય છે. તેથી ગતિ-સ્થિતિ-નિષઘ્ના ક્રિયા ઘટી શકે છે. કારણ કે આ ક્રિયાઓ મોહજન્ય નથી. પણ ગતિનામ કર્મજન્ય છે.

શ્વેતાંબર :- જો આટલું સમજો છો કે ગતિ-સ્થિતિ આદિ ક્રિયાઓમાં ગતિનામકર્મ કારણ છે પરંતુ મોહ કારણ નથી. તો કવલાહારમાં પણ વેદનીયકર્મ જ કારણ છે. પરંતુ મોહકારણ નથી. આ પણ માની લેવું જોઈએ.

તથા વળી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં “एकादश जिने” वेदनीये शेषाः अध्याय ८, सूत्र ११।१६ માં શુધા પિપાસા આદિ પરિષદો વેદનીયકર્મના ઉદયથી કહ્યા છે અને કેવલીને આ અગ્યાર પરિષદો હોય છે. એમ પણ કહ્યું છે, તે ઉપરથી પણ શુધા-પિપાસામાં વેદનીય કર્મ જ કારણ છે. પરંતુ મોહનીયકર્મ કારણ નથી એમ માની લેવું જોઈએ.

હે દિગંબરો ! હવે જો તમે અઘાતિકર્મ એ કવલાહારનું કારણ કહો તો આહારપર્યાપ્તિરૂપ નામકર્મનો જે ભેદ છે તે આહારનું કારણ છે ? કે વેદનીયકર્મ કારણ છે. નામકર્મના ૪૨।૬૭।૮૩।૧૦૩ ભેદોમાં ત્રસદશક છે. તેમાં પર્યાપ્ત નામકર્મ આવે છે. પર્યાપ્તિઓ છ હોવાથી તે તે પર્યાપ્તિને આશ્રયી આ પર્યાપ્તિનામકર્મ પણ છ પ્રકારનું બને છે. તેમાં પ્રથમ નંબરની જે પર્યાપ્તિ, તેના સંબંધી જે નામકર્મ તે આહારપર્યાપ્તિનામકર્મ, કહો હવે આ બેમાં કવલાહારનું કારણ કોણ છે ?

આ બન્ને પણ એકેક (જુદાં જુદાં) કવલાહારનું કારણ છે એમ માનવું તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે આહારપર્યાપ્તિનામકર્મ વિના એકલું વેદનીયકર્મ, અને વેદનીયકર્મ વિના એકલું આહારપર્યાપ્તિનામકર્મ ક્યારેય પણ, કોઈને પણ ઉદયમાં હોતાં નથી. સદા ચારે અઘાતિકર્મો સાથે જ ઉદયમાં હોય છે. તેથી જ તેવા પ્રકારના આહારપર્યાપ્તિનામકર્મનો જ્યારે ઉદય ચાલતો હોય છે. ત્યારે જ વેદનીય કર્મના ઉદયથી પ્રબળરૂપે પ્રજ્વલિત થયેલી જઠરાગ્નિથી પીડાતો પુરૂષ આહાર ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે આહાર પર્યાપ્તિનામકર્મ અને વેદનીયકર્મ એમ સમુદિત થયેલાં એવાં આ બન્ને કર્મો કવલાહારનું કારણ બને છે. આમ માનવું જોઈએ. અને કેવલીભગવાનને હજુ ચારે અઘાતિકર્મોનો ઉદય ચાલુ જ હોય છે. એટલે આ આહારપર્યાપ્તિનામકર્મ અને વેદનીયકર્મનો ઉદય કેવલીમાં હોય જ છે. તેથી કવલાહારના કારણભૂત આ બે કર્મોનો ઉદય સર્વજતાની સાથે વિરોધ પામતો નથી. તમારાવડે પણ તે બે કર્મોનો ઉદય સર્વજમાં સ્વીકારાયેલો જ છે. તેથી આ બે કર્મના સમુચ્ચયરૂપે ઉદયથી જન્ય કવલાહાર પણ કેવલીમાં અવિરૂદ્ધ જ છે.

अथ मोहसहकृतं तत् कारणम् । तदसङ्गतम्, गत्यादिकर्मणामिवास्यापि मोहसाहायकरहितस्यैव तत्र तत्कारित्वाविरोधात् । अथाशुभप्रकृतय एवास्य साहायक-मपेक्षन्ते, नान्या गत्यादयः, अशुभप्रकृतिश्चेयमसातवेदनीयरूपेति चेत् । तत्किमियं परिभाषा ? अस्मदादौ तथादर्शनादेवं कल्प्यत इति चेत् । ननु शुभप्रकृतयोऽप्यस्मदादौ मोहसहकृता एव स्वकार्यकारणकौशलमवलम्बमाना विलोकयाञ्चक्रिरे, ततस्ता अपि तथा स्युः, ततो नैतद्द्वयस्य मोहापेक्षस्य तत्कारणत्वम्, किन्तु स्वतन्त्रस्य । तच्च केवलिन्यविकलमस्त्येव । तन्न कारणं केवलित्वेन विरुध्यते ।

દિગંબર :- આહાર પર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ બંને જ્યારે મોહનીયકર્મની સાથે હોય ત્યારે જ કવલાહારના કારણરૂપ બને છે... તેના વિના નહી... મોહ તો સર્વજ્ઞમાં છે નહી તેથી તેના કાર્યરૂપ કવલાહાર કેવલીમાં ઘટશે નહી.

શ્વેતાંબર :- આ વાત યુક્તિયુક્ત નથી... કારણ કે તો પછી ગતિ વિગેરે ક્રિયા પણ મોહ સહકૃત માનવાની આપત્તિ આવશે... ગતિ વિગેરે ક્રિયા તમારા મતે જેમ મોહની સહાય વિના જ થાય છે તેમ આહાર ક્રિયા પણ મોહ રહિત જ થાય તેમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

દિગંબર :- અશુભ પ્રકૃતિઓ જ મોહનીય કર્મની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે.. શુભ પ્રકૃતિઓ નહી... ગતિ વિગેરે શુભ પ્રકૃતિઓ છે માટે મોહની અપેક્ષા રાખતી નથી.. જ્યારે કવલાહાર અસાતાવેદનીયરૂપ હોઈ (દુઃખ જનક હોઈ) અશુભ પ્રકૃતિ છે માટે તેને મોહની અપેક્ષા જરૂર રહેશે જ.

શ્વેતાંબર :- આવી પરિભાષા (સિદ્ધાંત) તમે શેના આધારે કહો છો ?

દિગંબર :- આપણામાં અશુભ પ્રકૃતિ મોહની અપેક્ષા રાખે છે તેવું સાક્ષાત્ દેખાય છે. માટે ત્યાં (કેવલીના કવલાહારમાં) પણ અવશ્ય અપેક્ષા રાખશે.

શ્વેતાંબર :- આપણામાં તો શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહનીયથી સહકૃત થઈને જ (મોહની સહાયથી જ) પોતાના કાર્યમાં કારણરૂપ બનતી જોવાય છે.. તો કેવલીની ગત્યાદિ શુભ પ્રકૃતિઓ પણ તેવી મોહસહકૃત થશે. (અર્થાત્ કેવલીમાં પણ ગત્યાદિના કારણરૂપ મોહને માનવાની આપત્તિ તમને આવશે).

તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આહારપર્યાપ્તિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ આ બન્ને મોહની સહાય વિના જ આહારનું કારણ બને છે. અને તે બંને કેવલીમાં હોવાથી તેમને પણ કવલાહાર માનવામાં કોઈ બાધ નથી.

આમ સર્વજ્ઞત્વની સાથે કવલાહારના કારણોનો પણ સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી માટે કેવલીને કવલાહાર છે એમ સિદ્ધ થયું.

कार्यं तु यदि विरुद्धम्, तदा तत् तत्र मोत्यादि, अविकलकारणास्तु तत्रोत्पद्यमानः कवलाहारोऽनिवार्य एव । किञ्च, किं नामाहारकार्यं सार्वज्ञ्येन व्याहन्यते ? (१) रसनेन्द्रियोद्भवं मतिज्ञानम् ? (२) ध्यानविघ्नः ? (३) परोपकारकरणान्तरायः ? (४) विसूचिकादि व्याधिः, (५) इर्यापथः, (६) पुरीषादिजुगुप्सितं कर्म, (७) धातू-पचयादिना रिंसा (८) निद्रा वा ?

નાદ્યઃ પક્ષઃ । તાવન્માત્રેણ રસનેન્દ્રિયજ્ઞાનાસમ્ભવાત્ અન્યથા અમરનિકરનિરન્તર-
નિર્મુક્તકુસુમપરિમલા-દિસમ્બન્ધાદ્ ઘ્રાણેન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ ભવેત્ ।

ન દ્વિતીયઃ । કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગ્ ધ્યાનાનભ્યુપગમાત્ તત્ર ચ કવલા-
હારસ્વીકારાત્, તદ્ધ્યાનસ્ય ચ શાશ્વતત્વાત્, અન્યથા ગચ્છતોઽપિ કથં નૈતદ્ વિઘ્નઃ સ્યાત્ ?

ન તૃતીયઃ, તૃતીયયામમુહૂર્તમાત્ર એવ ભગવતાં ભુક્તેઃ, શેષમશેષકાલમુપકારા-
વસરાત્ ॥

ન ચતુર્થઃ, પરિજ્ઞાય હિતમિતાહારાભ્યવહારાત્ ।

ન પચ્ચમઃ, ગમનાદિનાઽપીર્યાપથપ્રસજ્ઞાત્ ।

ન ષષ્ઠઃ, યતસ્તસ્મિન્ ક્રિયમાણે તસ્યૈવ જુગુપ્સા સંપદ્યેત અન્યેષાં વા ? ન તાવત્
તસ્યૈવ ભગવતઃ, નિર્મોહત્વેન જુગુપ્સાયા અસમ્ભવાત્, અથાન્યેષામ્, તત્ કિં મનુજ-
વનુજ-અમરેન્દ્ર-તદ્રમણીસહસ્રસંકુલાયાં સભાયામનંશુકે ભગવત્યાસીને સા તેષાં ન જાયતે ?
અથ ભગવતઃ સાતિશયત્વાદ્ ન તત્રાગ્ન્યં તેષાં તદ્ભેદુઃ । તર્હિ તત્ એવ તત્રીહારસ્ય માંસ-
ચક્ષુષામદૃશ્યત્વાદ્ ન દોષઃ । સામાન્યકેવલિભિસ્તુ વિવિક્તદેશે તત્કરણાદ્ દોષાભાવઃ ।

નાપિ સસમાષ્ટમૌ, રિંસાનિદ્રયોર્મોહનીયકાર્યત્વાત્, ભગવતિ તુ તદભાવાત્ । તત્ર
કાર્યમપિ તસ્ય તેન વિસ્મ્યતે ।

હવે હે દિગંબરો ! કવલાહારનું જે કાર્ય છે તે કાર્ય સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધ પામે
છે એમ જો તમે કહેશો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે કવલાહારનું જે કાર્ય હોય છે. તે
કાર્ય ભલે કેવલીમાં ઉત્પન્ન ન થાઓ, પરંતુ અવિકલ (પરિપૂર્ણ) કારણ સામગ્રીથી ત્યાં
કેવલીમાં સંભવતો કવલાહાર તો અનિવાર્ય જ સંભવે છે. સારાંશ કે જગતમાં જે કોઈ
પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે અવિકલકારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ફળની (એટલે
કાર્યની) અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતાં નથી. જેમ કે સમુદ્રમાં વરસતો વરસાદ, તેનું ફળ (કાર્ય)
કંઈ જ નથી, નિરર્થક જ વરસે છે. તો પણ વાદળ-શીતળતા અને સાનુકુળ વાતાવરણ
ઈત્યાદિ અવિકલ કારણસામગ્રીથી વરસાદ વરસે છે. તથા ચોમાસામાં થતી સૂક્ષ્મ જીવાત,
જેનું કોઈ પ્રયોજન નથી જે મૃત્યુને જ શરણ થવાની છે તો પણ તેવા પ્રકારના શીતળ
અને દુર્ગન્ધમય વાતાવરણરૂપ અવિકલકારણની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્
પદાર્થની ઉત્પત્તિ અવિકલકારણને આધીન છે. પરંતુ ફળને આધીન નથી. માટે કેવલીમાં
પણ કવલાહારનું જે કાર્ય (ફળ), જો સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધવાળું હોય તો તે કાર્ય (સંતોષ-
આનંદ, હર્ષ, રસાસ્વાદ, તૃપ્તિ) ઈત્યાદિ ભલે કેવલીમાં ન હો, એમાં અમને શ્વેતાંબરોને

કંઈ વાંધો નથી. પરંતુ આહારપર્યાપ્તિનામકર્મનો અને વેદનીયકર્મનો ઉદય, એ રૂપ અવિકલકારણસામગ્રી જન્ય ક્વલાહાર સ્વીકારવામાં શું દોષ ? માટે તે કેવલીમાં હર્ષ-આનંદાદિ કાર્ય ભલે ન હો, પરંતુ અવિકલકારણથી ઉત્પન્ન થતો આહાર તો અનિવાર્યપણે સ્વીકારવો જ જોઈએ.

તથા વળી ક્વલાહારનું એવું તે કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધવાળું દેખાય છે ?

- (૧) શું આહાર કરવાથી રસનેન્દ્રિયજન્ય જે મતિજ્ઞાન થાય છે. તે વિરોધી છે ?
- (૨) શું આહાર કરવાથી તેમની ધ્યાનદશામાં કોઈ સ્ખલના થાય છે ?
- (૩) શું આહાર કરવાથી જેટલો સમય આહારમાં જાય, તેટલો સમય પરોપકાર કરવામાં અંતરાય થાય ?
- (૪) શું આહાર કરવાથી પેટમાં શૂલ, અજીર્ણ, અપચો ઇત્યાદિ રોગો જે થાય તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે ?
- (૫) શું આહાર કરવાથી કાયયોગ હોવાના કારણે ઈર્ષ્યાપથિક આશ્રવ થાય છે તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે ?
- (૬) શું આહાર કરવાથી મળ-મૂત્ર કરવાં પડે તે જુગુપ્સિતક્રિયા છે તે વિરોધી છે ?
- (૭) શું આહાર કરવાથી શરીર લષ્ટપુષ્ટ બને, શારીરિક રૂધિરાદિ ધાતુઓનો ઉપયય થાય તેથી સ્ત્રી આદિની સાથે કામભોગની વાસના થવા રૂપ રિરંસા થાય, તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે ?
- (૮) શું આહાર કરવાથી નિદ્રા-આળસ આવે તે સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી છે /

ઉપરોક્ત ક્વલાહારનાં આઠ કાર્યો પૈકી કયું કાર્ય તમને સર્વજ્ઞતાની સાથે વિરોધી લાગ્યું કે જેના કારણે સર્વજ્ઞતાની સાથે ક્વલાહાર તમે નથી સ્વીકારતા ?

(૧) પહેલો પક્ષ જો કહો તો તે ઉચિત નથી. કારણ કે રસનેન્દ્રિય અને આહારમાત્રના સંયોગથી રસનેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાનનો અસંભવ છે. નદ્વમ્મિએ છાઝમત્થિએ નાળે આવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી કેવંલીને છાઝસ્થિક મતિજ્ઞાનાદિ હોતાં નથી. મતિજ્ઞાનાદિ ક્ષયોપશમભાવનાં છે અને કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવનું છે. માટે કેવલીભગવાનને ઇન્દ્રિયની સાથે વિષયનો સંયોગ હોય, પરંતુ તે સંયોગમાત્રથી મતિજ્ઞાન સંભવે નહીં. અન્યથા = જો ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગમાત્રથી જ મતિજ્ઞાન સ્વીકારવામાં આવે તો ભગવાનના

સમવસરણમાં દેવોના સમૂહ વડે નિરંતર વરસાવાતા પુષ્પોની સુગંધ આદિના સંબંધમાત્રથી દ્વાણેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પણ માનવું પડશે. તેવી જ રીતે સભાના લોકોવડે પુષ્પાતા પ્રશ્નો (અને શબ્દો) કાનવડે સાંભળવા દ્વારા શ્રોત્રેન્દ્રિયસંબંધી મતિજ્ઞાન પણ સ્વીકારવું પડશે, સભાના લોકોને ઉપદેશ આપતાં દૃષ્ટિવડે જોતાં ચાક્ષુષમતિજ્ઞાન પણ સ્વીકારવું પડશે, અને ત્રણગઢ-સિંહાસન તથા ભૂમિઆદિનો સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સંયોગ કરતાં સ્પર્શન મતિજ્ઞાન પણ માનવું પડશે, પરંતુ આ વિષયો અને ઈન્દ્રિયોનો સંયોગમાત્ર જ હોય છે. તજજન્ય મતિજ્ઞાન સંભવતું નથી. કારણ કે તેઓને કેવલજ્ઞાન છે. તેવી જ રીતે રસનેન્દ્રિય અને આહારની બાબતમાં પણ સમજવું.

(૨) બીજો પક્ષ “ધ્યાનવિઘ્ન” કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે કેવલી ભગવાન જ્યારે કેવલજ્ઞાન પામે છે. ત્યારથી આરંભીને શૈલેષી અવસ્થાનો આરંભ (૧૪મા ગુણસ્થાનકનો આરંભ) કરે તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રકારનું ધ્યાન સ્વીકારાયું જ નથી કે જેથી તેમાં વિઘ્ન થાય. કેવલી ભગવાનમાં ધ્યાનાન્તરિકા દશા હોય છે. કારણ કે શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે પાયા પૂર્વધર છન્નસ્થને હોય છે અને પાછળના બે પાયા અનુક્રમે યોગનિરોધકાલે અને અયોગીઅવસ્થામાં હોય છે. વચ્ચેના કાળમાં ધ્યાનનો જ વિરહ છે તો વિઘ્ન થવાની સંભાવના જ ક્યાંથી થશે ? અને જ્યારે યોગનિરોધ કે શૈલેષીઅવસ્થામાં આવે અને શુક્લધ્યાનના પાછળના બે પાયા ઉપર આરોહિત થાય ત્યારે અમે પણ ક્વલાહાર સ્વીકારતા નથી કે જેથી ત્યાં વિઘ્નભૂત બને.

તથા વળી આ શુક્લધ્યાન શૈલેષીઅવસ્થામાં પ્રગટ થયું છતું શાશ્વત હોવાથી મોક્ષમાં પણ અનંતકાળ સુધી વ્યુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી અવસ્થા જ રહે છે. શાશ્વત હોવાથી આવેલું આ ધ્યાન કદાપિ જતું નથી. અન્યથા = જો એમ ન સમજીએ અને શૈલેષી અવસ્થા ભાવિ વ્યુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી ધ્યાન અશાશ્વત માનીએ અને પૂર્વે સયોગી કેવલી અવસ્થામાં આવ્યું છતું ભોજનક્રિયાના વિઘ્નથી ચાલ્યું જાય, ફરીથી આવે, ફરીથી ભોજનક્રિયાકાળે ચાલ્યું જાય એમ જો અશાશ્વત હોય તો, અને ભોજનક્રિયા તે ધ્યાનમાં વિઘ્નભૂત બનતી હોય તો, ગામાનુગામ વિહાર કરતા એવા તે ભગવાનને આ ગતિક્રિયા પણ વિઘ્નભૂત કેમ નહીં બને ?

સારાંશ કે સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે કેવીલને ધ્યાન જ નથી પરંતુ ધ્યાનાન્તરિકા દશા છે એટલે વિઘ્ન થતું જ નથી. અને બીજી વાત એ છે કે ભોજનની ક્રિયા જો વિઘ્નભૂત માનશો તો ગતિ-સ્થિતિ-નિષદ્યાદિ ક્રિયાઓ પણ ક્રિયાઓ જ હોવાથી વિઘ્નભૂત માનવી પડશે. માટે ધ્યાનવિઘ્ન નામનો બીજો પક્ષ પણ વ્યાજબી નથી.

(૩) હવે જો ત્રીજો પક્ષ કહો કે જેટલો સમય આહારગ્રહણ કરે તેટલો સમય પરોપકારમાં વિઘ્ન થાય તે પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે ચોવીસ કલાકના અહોરાત્રમાં ફક્ત ત્રીજા પ્રહરના મુહૂર્ત માત્રમાં જ કેવલીઓ આહાર ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ ત્રીજા પ્રહરના મુહૂર્ત માત્ર જેટલા અલ્પકાળમાં ભગવન્તોને ભોજનક્રિયા હોય છે. શેષ સકલ કાળમાં તેઓ પરોપકાર પરાયણ જ હોય છે. આટલા માત્ર કાળની ક્રિયાને જો પરોપકારમાં વિઘ્નભૂત માનીએ તો વિહારાદિ ક્રિયા પણ તેવી થશે. માટે આ પક્ષ પણ ઉચિત નથી.

(૪) આહાર કરવાથી પેટમાં શૂલ-અજીર્ણ-અપચો ઇત્યાદિ વિષૂચિકા (રોગો) થશે માટે કેવલીને કવલાહાર ન હોય આ પક્ષ પણ યુક્તિસંગત નથી કારણ કે આ કેવલીભગવન્તો હિતકારી અને પરિમિત આહાર સ્વીકારનારા હોય છે. સામાન્ય મુનિઓમાં પણ હિયાહાર મિયાહાર પાઠ છે અને તે મુનિઓ પણ તેવો જ આહાર કરે છે તો કેવલી ભગવાનનું તો પૂછવું જ શું ?

(૫) ભોજનક્રિયાથી ઈર્યાપથિકી ક્રિયાનો આશ્રવ થશે એ પાંચમો પક્ષ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે કેવલી ભગવન્તોમાં સયોગિકેવલી (૧૩ મા) ગુણસ્થાનકે ઈર્યાપથિક આશ્રવ હોય જ છે. સર્વથા અનાશ્રવ દશા (એટલે સર્વસંવરભાવ) તો ચૌદમે ગુણસ્થાનકે જ આવે છે. અહીં કદાચ તમે એમ પ્રશ્ન કરો કે ત્યાસોચ્છવાસ કે રૂધિરાદિના ભ્રમણ રૂપ અસ્વાધીન એવી શારીરિક ક્રિયાઓથી ઈર્યાપથિક આશ્રવ કેવલીમાં ભલે હો. પરંતુ સ્વાધીન એવી અને જાણી બુઝીને કરાતી એવી આ ભોજનક્રિયાવડે ઈર્યાપથિક આશ્રવ કેવલી શા માટે આચરે ? જો આમ પુછો તો ગમન-આગમન-ઉઠવું-બેસવું-ઈત્યાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા પણ સ્વાધીન ઈર્યાપથિક આશ્રવ કેમ આચરે ? માટે આ શરીરસ્થિતિ છે. ગમનાદિની જેમ કેવલિમાં હોય જ છે.

(૬) મળ-મૂત્રાદિ કરવા રૂપ જુગુપ્સિત ક્રિયા કરવી પડે માટે ભગવાનને આહાર ન હોય આ છઠ્ઠો પક્ષ પણ યુક્તિસિધ્ધ નથી. કારણ કે કવલાહાર કર્યા પછી કાળાન્તરે કરાતી તે મળ-મૂત્રના નિસર્ગની ક્રિયાવડે તેઓને પોતાને જ જુગુપ્સા થાય છે ? કે તેઓની આ ક્રિયા જોઈને કોઈ અન્યને જુગુપ્સા થાય છે ?

તે ભગવાનને જ આ ક્રિયા કરતી વખતે જુગુપ્સા થાય છે એમ કહો તો તે સત્ય નથી કારણ કે કેવલી અવસ્થામાં વર્તતા આ ભગવાન્ નિર્મોહી હોવાથી તેઓમાં જુગુપ્સા જ સંભવતી નથી. હવે તેઓની આ ક્રિયા જોઈને અન્યને જુગુપ્સા થાય એમ બીજો પક્ષ જો કહો તો તે પણ ઉચિત નથી. કારણ કે જ્યારે મનુષ્યો-દાનવો, દેવો, તેઓના ઈન્દ્રો, હજારોની સંખ્યામાં તેઓની રમણીઓ, ઈત્યાદિ જીવોથી ભરપૂર ભરેલી સભામાં

(અનંશુકે) વસ્ત્રવિનાના ભગવાન્ બીરાજતે છતે તે જીવોને તે જુગુપ્સા શું ન થાય ? મળ-મૂત્રની નિસર્ગ ક્રિયા કરે ત્યારે તો સામાન્યથી સૌ નગ્ન જ હોય એટલે તે વખતની ક્રિયા જોઈને એટલી જુગુપ્સા સંભવિત નથી કે મળ-મૂત્રના નિસર્ગાદિના પ્રયોજન વિના પણ જ્યારે નગ્ન ફરે-ચાલે-કે બેસે ત્યારે તેમના શરીરની જુગુપ્સનીયતા લાગે. સામાન્યલોકો પણ નિસર્ગક્રિયા કરતા નગ્નને એવા નથી તિરસ્કારતા કે વિના પ્રયોજને નગ્ન ફરતાને જેવા તિરસ્કારે છે. માટે ભરસભામાં ભગવાનને નગ્ન જોઈને લોકોને જુગુપ્સા કેમ થતી નથી ?

હવે જો એવો ઉત્તર આપો કે ભગવાન અતિશયવાળા હોવાથી (નગ્ન હોવા છતાં અનગ્ન દેખાતા હોવાથી એટલે કે ભોગકાળે જ ઈન્દ્રિય શરીરની બહાર દ્રષ્ટિને યોગ્ય બનતી હોવાથી, શેષકાલે પશુની જેમ ઈન્દ્રિય શરીરની અંદર ગુપ્ત જ રહેતી હોવાથી) તે ભગવન્તોની નગ્નતા તે સભાના જીવોને માટે જુગુપ્સાનો હેતુ બનતી નથી. તો હે મિત્ર ! તે જ કારણથી તે કેવલીઓનો નીહાર પણ અતિશયના પ્રભાવથી જ ચર્મચક્ષુવાળા જીવોને અદૃશ્ય હોવાથી જુગુપ્સા થવાનો દોષ આવતો નથી.

હવે કદાચ તમે એમ પ્રશ્ન કરો કે તીર્થંકરભગવન્તો સાતિશય હોવાથી તેઓની નિસર્ગક્રિયા ચર્મચક્ષુવાળા જીવોને અદૃશ્ય બને એટલે જુગુપ્સાનો હેતુ ન બને, પરંતુ સામાન્યકેવલજ્ઞાની ભગવન્તો તો એવા પ્રકારના સાતિશય ન હોવાથી તેઓની નિસર્ગક્રિયા તો જુગુપ્સાનો હેતુ બને જ. માટે નિસર્ગક્રિયા કરવી જ ન પડે એટલા સાડું કવલાહાર ન માનવો એ જ ઉચિત છે. આમ જો કહો તો તે પ્રશ્ન પણ ઉચિત નથી. કારણ કે સામાન્યકેવલિઓવડે નિર્જનદેશભાગમાં (વર્તમાનમુનિઓની જેમ) તે નિસર્ગક્રિયા કરાતી હોવાથી જુગુપ્સા થવાનો દોષ આવતો નથી.

(૭-૮) આહારગ્રહણથી શરીરની ધાતુઓનો ઉપયય થશે અને તેનાથી ભોગની વાસના થવા રૂપ રિરંસા, અને નિદ્રા આળસ ઈત્યાદિ થશે માટે કવલાહાર માનવો ઉચિત નથી. આ વાત પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે રિરંસા અને નિદ્રા એ અનુક્રમે મોહનીય કર્મનું કાર્ય છે અને દર્શનાવરણીય કર્મનું કાર્ય છે. ભગવાનમાં તે મોહનીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનો અભાવ છે. તેથી શરીર પુષ્ટ થવા છતાં રિરંસા-નિદ્રા કે આળસ કેવલીમાં સંભવતાં નથી. તથા વળી હિતકારી અને પરિમિત આહારવાળા હોવાથી શરીર પણ નિરોગી અને પરિમિતપ્રમાણવાળું જ રહે છે. આ રીતે તસ્ય = તે કવલાહારનું કોઈ કાર્ય પણ તેન = તે સર્વજની સાથે કોઈ પણ જાતનો વિરોધ પામતું નથી.

નાપિ સહચરાદિ, યતસ્તત્સહચરં છદ્વસ્થત્વમ્, અન્યદ્ વા નિગદેત, ન તાવદાદ્યમ્,

ઉભયવાદ્યવિવાદાસ્પદત્વેનાસિદ્ધેઃ, અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાત્ તત્સાહચર્યનિયમોપગમે ગમનાદેરપિ તત્ સહચરં સ્યાત્ । અન્યત્તુ કરવક્ત્રચાલનાદિ ભવતિ તત્સહચરમ્, ન તુ કેવલિત્વેન વિરુદ્ધમ્, એવમુત્તરચરાદિકમપિ ન કેવલિત્વેન વિરુદ્ધયતે । ઇતિ સ્થિતં કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાદિતિ હેતુઃ સિદ્ધિવધૂસમ્બન્ધબન્ધુર ઇતિ ॥૨૭॥

હવે કવલાહારના સહચરાદિ ભાવ પણ સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી નથી અર્થાત્ કવલાહારનો સહચર, પૂર્વચર કે ઉત્તરચર પદાર્થ પણ કેવલજ્ઞાનની સાથે વિરોધી જણાતો નથી. કારણ કે કવલાહારનો સહચર તમે શું માનશો ? કવલાહાર હોય ત્યારે સાથે જ હોય તે સહચર. એવી કોઈ વસ્તુ કહેશો કે જે કવલાહારની સાથે હોય અને તેથી જ સર્વજ્ઞતા સાથે વિરોધ પામતી હોય ?

શું છદ્મસ્થપણું સહચર કહેશો કે અન્ય બીજું કંઈ કહેશો ? પહેલું તો (એટલે છદ્મસ્થપણું તો) તમે કહી શકશો નહીં. કારણ કે વાદી-પ્રતિવાદી એમ ઉભયવાદીઓને આ છદ્મસ્થપણું અવિવાદાસ્પદ તરીકે માન્ય નથી. કારણ કે છદ્મસ્થપણું બાર ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે જ્યારે કવલાહાર દિગંબરોની અપેક્ષાએ બાર ગુણઠાણા સુધી હોય છે અને શ્વેતાંબરોની અપેક્ષાએ તેર ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે એટલે વાદી-પ્રતિવાદી એમ બન્નેને છદ્મસ્થપણું કવલાહારની સાથે સહચર તરીકે માન્ય નથી જે ઉભયને માન્ય હોય તેને જ સહચર તરીકે બતાવી શકાય.

કદાચ હવે અહીં દિગંબરસંપ્રદાય જો એમ કહે કે અસ્મદાદૌ = આપણા લોકોમાં “છદ્મસ્થતા-કવલાહાર” આ બન્નેનું તથાદર્શનાત્ = તેવા પ્રકારનું સાહચર્ય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેનાથી તે બન્નેનું નિયમા સાહચર્ય હોય છે એવો નિયમ સ્વીકારી લેવામાં જો આવે, અને તેના કારણે છદ્મસ્થતાની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે કવલાહારની પણ નિવૃત્તિ થાય એમ જો માની લેવામાં આવે, અને તેથી કેવલીમાં કવલાહાર ન હોય એમ જો સમજવા-સમજાવવામાં આવે તો ગમન-આગમન સ્થિતિ-નિષ્ઠદાદિ ક્રિયાઓમાં પણ તે છદ્મસ્થતાનું સાહચર્ય સિદ્ધ થશે જ. કારણ કે આપણા લોકોમાં છદ્મસ્થતા ગતિ-સ્થિત્યાદિ ક્રિયા” સાથે જ હોય છે. તેથી તે બન્નેનું સાહચર્ય આપણામાં દેખાવામાત્રથી સાહચર્યનો નિયમ જો માની લેવામાં આવે તો કેવલીમાં છદ્મસ્થતા દૂર થયે છતે ગતિ-સ્થિતિ આદિ ક્રિયાઓ પણ વિરામ પામશે. જેથી કેવલીમાં તે ગતિ-સ્થિતિ નિષ્ઠદા આદિ ક્રિયાઓ પણ સંભવશે નહીં.

હવે “અન્યત્” છદ્મસ્થતા વિના બીજું કંઈ અન્ય “હાથ-મુખનું ચલાવવું” વિગેરે જો કવલાહારનું સહચર માનવામાં આવે, અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં કવલાહાર હોય ત્યાં ત્યાં કર- વક્ત્રાદિ ચાલન હોય જ છે. એમ સાહચર્ય સ્વીકારવામાં આવે તો ભલે સ્વીકારો,

એમાં અમે પણ સંમત છીએ, કરવકત્રાદિયાલન એ કવલાહારનું સાહચર્ય હોય જ છે. પરંતુ તે કરવકત્રાદિયાલન કેવલીપણાની સાથે વિરુદ્ધ નથી. કેવલીપણુ આવે છે તે પણ સયોગિકેવલી હોવાથી કરવકત્રાદિ ચાલન હોઈ શકે છે અને જો કરવકત્રાદિયાલન હોય તો કવલાહાર પણ હોઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે ઉત્તરચરાદિ (ઉત્તરચર અને પૂર્વચર) વિગેરે હેતુઓ પણ કેવલિપણાની સાથે વિરુદ્ધ નથી તે સ્વયં સમજી લેવું. જેમ કે કવલાહારનું પૂર્વચર (૧) ક્ષુધા, (૨) પિપાસા, (૩) આહારની પ્રાપ્તિ, વિગેરે હોય છે. પરંતુ ઉપરોક્ત ત્રણે પૂર્વચરો કેવલીપણાની સાથે વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે વેદનીયકર્મનો ઉદય કેવલીને પણ હોવાથી કવલાહારની પૂર્વાવસ્થામાં ક્ષુધા-પિપાસા હોઈ શકે છે. તેવી જ રીતે અંતરાયકર્મનો ક્ષય હોવાથી કેવલીને કવલાહારની પૂર્વાવસ્થામાં આહારપ્રાપ્તિ હોઈ શકે છે. માટે કવલાહારનું પૂર્વચર પણ કેવલિત્વની સાથે વિરુદ્ધ નથી.

એવી જ રીતે કવલાહારનું ઉત્તરચર (૧) હસ્તવકત્રપ્રક્ષાલન, (૨) આહારનું પચન, અને (૩) મળ-મૂત્રનિસર્ગાદિ ક્રિયા છે. પરંતુ આ ત્રણે હેતુઓ કેવલીપણામાં હોઈ શકે છે. (૧) પાણીનો સંયોગ (૨) તૈજસ શરીર, (૩) નામકર્મના ઉદયથી કાયયોગ વિગેરે કેવલીને પણ હોવાથી કવલાહારનો ઉત્તરચર હેતુ પણ કેવલીપણાની સાથે અવિરુદ્ધ જ છે.

આ પ્રમાણે “કવલાહાર-સર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાત્” એવો મૂળસૂત્રમાં અમે કહેલો હેતુ સંપૂર્ણપણે નિર્દોષ જ છે. એવા પ્રકારની સિધ્ધિરૂપી વધૂના સંબંધથી સુશોભિત થયો. અર્થાત્ સંપૂર્ણ નિર્દોષ તરીકે સિદ્ધ થયો.

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां

प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः

આ પ્રમાણે “પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક” નામના ગ્રંથની શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુટીકામાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ સમજાવતો આ બીજો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો. તેની સાથે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ સમાપ્તિને પામ્યો.

સ્થાણવાદ

સ્થાણવાદ એટલે અનેક Angle થી વસ્તુને જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ

સ્થાણવાદ એટલે ઔકાંતિક પક્કડ કદાચહનો અભાવ

સ્થાણવાદ એટલે 'જ' કારનો નહીં, પણ સર્વત્ર 'પણ' નો ઉપયોગ કરવો.

સ્થાણવાદ એટલે ગમે તેવા કિલખ સંઘર્ષોનું સમાધાન કરી આપનાર Master Key

જયા સંઘર્ષ છે

મતભેદ છે

મનભેદ છે ત્યાં ઔકાંતવાદ છે.

અનેકાંતદ્રષ્ટિમાં સંઘર્ષને સ્થાન નથી.

પદાર્થની કસોટી સમયે

'સ્થાણવાદ' કસોટીના પથ્થરનું કામ કરી
સોના જેવા સત્યનો અને પિત્તળ જેવા
સત્યાભાસનો પર્દાફાસ કરે છે.

જ્યાં ઔકાંતવાદ ત્યાં સંઘર્ષ

જ્યાં અનેકાંતવાદ ત્યાં સમાધાન.

ભરત ગ્રાફિક્સ, ન્યુમાર્કેટ, પાંજરાપોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧. ફોન : ૨૨૧૩૪૧૭૬, ૨૨૧૨૪૭૨૩